

В.О.СУХОМЛІНСЬКИЙ

ВИБРАНІ ТВОРЫ В П'ЯТИ ТОМАХ

В.О.СУХОМЛІНСЬКИЙ

ТОМ ПЕРШИЙ

*

ПРОБЛЕМИ
ВИХOVАННЯ
ВСЕВІЧНО
РОЗВІНЕННОЇ
ОСОВИСТОСТІ

ДУХОВНИЙ
СВІТ
ШКОЛЯРА

МЕТОДИКА
ВИХOVАННЯ
КОЛĘГІВУ

В. О СУХОМЛІНСЬКИЙ

*

ВИБРАНІ ТВОРИ
В П'ЯТИ ТОМАХ

*

ТОМ ПЕРШИЙ

Схвалено Міністерством
освіти УРСР
та Вченою радою
Науково-дослідного
інституту педагогіки
УРСР

*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ДЗЕВГІН О Г
(голова)
ГРИЩЕНКО М.М.,
ЗАВОЛОКА С.П.,
КИРИЧУК О.В.,
ЛАЗАРЕВСЬКИЙ В.В.,
САВЧЕНЬО О.П.
СМАЛЬ В.З
(заст. голови),
СУХОМЛІНСЬКА Г.І.,
ЧЕРПІНСЬКИЙ М.В.

*

Текст і примітки підготував
О.Г.ДЗЕВГІН

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ
КОЛЕГІї

*

Мета цього видання «Вибраних творів» В. О. Сухомлинського — популяризація наукової спадщини видатного радянського педагога та сприяння творчому використанню в практиці навчально-виховної роботи його найцініших теоретичних здобутків.

До п'ятитомника включено найважливіші праці В. О. Сухомлинського, у яких розв'язуються майже всі проблеми, поставлені в інших творах, не охоплені цим виданням, а також найголовніші проблеми статті, що припадають на різні періоди практичної діяльності педагога.

Твори В. О. Сухомлинського розташовані в такому порядку:

Том 1. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу.

Том 2. Формування комуністичних переконань молодого покоління. Як виховати справжню людину. Сто порад учителеві.

Том 3. Серце віддаю дітям. Народження громадини. Листи до сина.

Том 4. Павлівська середня школа. Розмова з молодим директором школи

Том 5. Педагогічні статті.

Монографії подано не в хронологічному порядку, а в

основному за проблемним принципом. Статті ж розміщено за принципом хронологічним.

Усі праці, що виходили в світ окремими виданнями, а також статті, які друкувалися в журналах, газетах, тематичних збірниках, подаються в п'ятитомнику за текстами цих публікацій, а нові, неопубліковані твори — за авторськими рукописами.

В окремих працях зроблено деякі скорочення та редакційні виправлення.

У кінці кожного тому подано примітки; в 5 томі подається предметний покажчик до всіх томів.

ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ПЕДАГОГ

*

Ім'я Василя Олександровича Сухомлиновського здобуло в Радянському Союзі та братніх країнах соціалізму заслужену пошану і славу. Ідеї виховання на засадах пролетарського гуманізму та комуністичної громадянськості, що їх педагог пристрасно обстоював і творчо розвивав, увійшли в свідомість мільйонів людей — працівників освіти, учительства, батьків, усіх, хто причетний до великої і благородної справи виховання підростаючих поколінь. Його праці привернули до себе увагу й передових педагогів у капіталістичному світі, які пропагують досягнення радянської педагогічної науки, історичні здобутки соціалістичної системи освіти і виховання.

В. О. Сухомлиновський — автор 36 монографічних праць і брошуру, понад 600 статей, близько 1200 художніх творів для дітей. Загальний тираж його книжок, що вийшли в світ тільки в нашій країні, становить понад три мільйони примірників. Десятками мільйонів екземплярів обчислюється тираж періодичних видань, на сторінках яких публікувалися статті педагога з актуальних питань комуністичного виховання, освіти і навчання. Найважливіші монографії В. О. Сухомлиновського давно вже стали настільними книгами тисяч і тисяч вихователів, діловими помічниками педагогів-практиків у розв'язанні багатьох складних питань навчально-виховної роботи.

І це закономірно. Адже В. О. Сухомлиновський завжди виступав поборником справді наукової, марксистсько-лেпінської педагогіки. Він — вірний учень Н. К. Крупської, А. В. Луначарського, М. І. Калініна, А. С. Макаренка та інших найвидатніших радянських педагогів

і діячів освіти. Водночас він педагог із самобутнім, орігінальним обличчям, з власним творчим почерком. У змістовних і майстерно цеписаних творах В. О. Сухомлинського порушуються й розв'язуються животрепетні проблеми виховання і підготовки юних громадян соціалістичного суспільства, дано глибоко вмотивовані, перевірені багаторічним практичним досвідом відповіді на питання, як треба виховувати дітей, підлітків, юнаків, дівчат, щоб вони стали людьми ленінського гарту, свідомими громадянами соціалістичної держави, полум'яними патріотами радянської Вітчизни, переконаними інтернаціоналістами і колективістами, активними учасниками суспільного виробництва, всебічно розвиненими будівниками комуністичного життя.

В. О. Сухомлинський був видуливим дослідником дитячої душі, чуйним наставником молоді, педагогом, що втілив у собі найкращі риси безмежно відданого партії і народові учительства. Що в 1969 р. «Правда» писала: «Педагогічна праця його стала виснання в паузі, відзначена чайвищою урядовою нагородою. І знамено: працю В. О. Сухомлинського у співдруженості ентузіастів. Поруч з ним — учителі, захоплені колективним матхненням, яке сприяє найкращому прояву індивідуальних якостей кожного... В. О. Сухомлинський тісно зв'язаний з школярами всіх літ, для них він — старший товариш, який щиро поділяє хвилювання дитинства і юності. Новажайте учня! — така перша заповідь, утверджувада директором і всім викладацьким колективом Навлинської школи¹. А 1 вересня 1974 р. «Правда», вмістивши на своїх сторінках статтю В. О. Сухомлинського «Всемогуття радість пізнання», відзначала в редакційному коментарі: «Іде час, педагогічна спадщина директора сільської школи привертає увагу не тільки вчителів, про своє відкриття виховного досвіду В. О. Сухомлинського з відчіністю пишуть у «Правді» багато читачів». І далі: «Неважко помітити, якими сучасними й актуальними є думки, ідеї, досвід педагога».

Різні органи нашої партійної і радянської преси назвали В. О. Сухомлинського видатним педагогом-комуністом, майстром педагогічної публіцистики, високооб-

¹ Директор школи — «Правда», 1969, 24 лютого.

дарованням вихователем, який органічно поєднав у своїй діяльності теорію з практикою і твори якого увійшли в скарбницю науково-педагогічної думки.

Загалом є всі підстави твердити: В. О. Сухомлинський — видатне явище в радянській педагогіці. Тому зваження і творче використання його педагогічної спадщини — моральний і професійний обов'язок кожного вихователя, кожного працівника народної освіти.

* * *

Народився В. О. Сухомлинський 28 вересня 1918 року в селі Василівка Онуфріївського району Кіровоградської області (за тогочасним адміністративно-територіальним поділом — с. Василівка Василівської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії) у незаможній сім'ї. До Жовтневої революції батько Василя Олександровича, Олександр Омелянович Сухомлинський, працював по займу як тесляр і столяр у поміщицьких економіях та в окремих селянських господарствах. За радянського часу Олександр Омелянович належав до передових людей села, брав участь у керівництві споживчою кооперацією та колгоспом, виступав у пресі як сількор, завідував колгоспною хатою-лабораторією, керував трудовим діяльністю учнів (з деревообробної справи) у семирічній школі. Мати В. О. Сухомлинського, Оксана Юдівка, працювала в колгоспі. Разом з Олександром Омеляновичем вона виховала, крім Василя, ще трьох дітей — Івана, Сергія та Моланію. Всі вони стали вчителями.

Василь Сухомлинський навчався спочатку у Василівській семирічці (1926—1933 рр.), де був одним з кращих учнів. У літку 1934 р. він вступав на підготовчі курси при Кременчуцькому педагогічному інституті і того ж року став студентом факультету мови та літератури цього інституту. Але через хворобу змушений був у 1935 р. припинити навчання у вузі.

17-річним юнаком розпочав Василь Олександрович практику педагогічну роботу. Протягом 1935—1938 рр. він викладав українську мову і літературу у Василівській та Зибківській семирічних школах Онуфріївського району. В 1935 році вступив до комсомолу.

Своє навчання В. О. Сухомлинський продовжив в 1936 р. у Полтавському педагогічному інституті (заочний відділ), де здобув спочатку кваліфікацію вчителя української мови і літератури неповної середньої школи, а потім — викладача цих же предметів середньої школи (1938 р.). З течією почуттями згадував він дворічний період навчання в Полтаві. «Мені, — писав Василь Олександрович, — випало щастя два роки вчитися в Полтавському педагогічному інституті... Кажу — випало щастя, бо нас, двадцятирічних юнаків та дівчат, оточувала в інституті атмосфера творчої мислі, допитливості, жадоби знань. Я з гордістю називаю Полтавський педагогічний інститут своєю альма-матер...»¹. Доречно згадати тут, що 12 липня 1974 р. на урочистих зборах представників ради міської громадськості, присвячених 800-річчю м. Полтави, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, називаючи імена визначних діячів культури, творчість яких була тісно пов'язана з Полтавою, зазначив, зокрема, що «у Полтавському педагогічному інституті вчилися А. С. Макаренко і В. О. Сухомлинський»².

З 1938 р. і до початку Великої Вітчизняної війни Василь Олександрович працює в Онуфріївській середній школі вчителем української мови і літератури, а через деякий час — і завідующим навчальною частиною школи.

У липні 1941 р. В. О. Сухомлинський був призваний до лав Червоної Армії. Спочатку вчився на військо-політичних курсах у Москві, де одержав військове звання молодшого підлітрука, а з вересня 1941 р. він — підлітрук роти у діючій армії. 9 лютого 1942 р. в бою за село Клепініне під Ржевом був тяжко поранений і понад чотири місяці лікувався в свакогоспіталях.

З червня 1942 р. до березня 1944 р. В. О. Сухомлинський працює директором середньої школи і вчителем російської мови та літератури в селищі Ува Удмуртської АРСР. Багато зробив він у цій школі для згуртування вчительського й учнівського колективів, патріотичного й інтернаціонального виховання школярів та організації

¹ «Зоря Полтавщини», 1974, 22 вересня.

² «Радянська Україна», 1974, 14 липня.

їх праці на допомогу сім'ям фронтовиків. Там же, в Узі, він був прийнятий у члени партії (1943 р.). Учителі Ушинської школи згадують: «Прядював Василь Олександрович дуже вдумливо і серйозно, а почуттям великої відповідальності за справу. Він був вимогливим до себе і вчителів. Високо цінував і поуважав працю членів свого колективу». «Доброта Василя Олександровича в поєднанні зі строгістю, справедливою вимогливістю викликала безмежну повагу до нього»¹. Саме такими рисами характеризувалась і вся подальша робота В. О. Сухомлинського в учительських колективах.

Навесні 1944 року Василь Олександрович з дружиною Г. І. Сухомлинською виїжджає на Україну, в щойно визволений від фашистських окупантів Онуфріївський район Кіровоградської області. Там протягом чотирьох років він працював на посаді завідувача районним відділом народної освіти і за сумісництвом викладав у школі. Як керівник відділу освіти, В. О. Сухомлинський відав багато сил і енергії справі відбудови вавчально-виховних закладів району, організації матеріально-побутового забезпечення дітей-сиріт, добору, навчанню і вихованню вчительських кадрів.

У цей час Василь Олександрович починає виступати в пресі — Онуфріївській районній газеті «Ударна праця» та обласній газеті «Кіровоградська правда» — із статтями на педагогічні теми. Найперша його стаття «Перед новим навчальним роком» була опублікована 25 січня 1945 р. в «Ударній праці».

1948 року В. О. Сухомлинського призначають, за його проханням, директором Павличівської середньої школи. Цією школою він керував до кінця свого життя, і двадцять три роки в Павличах стали найпліднішим періодом науково-практичної та літературно-публіцистичної діяльності педагога.

Василь Олександрович доклав багато зусиль, щоб піднести звичайну, рядову сільську школу на рівень найкращих у Радянському Союзі загальноосвітніх навчальних закладів, щоб зробити її справжньою лабораторією передової педагогічної думки і якнайповніше узагальнити набутий досвід. І він досяг поставленої мети — завдяки своїй винятковій працьовитості, постійному

¹ «Народное образование», 1975, № 5, стор. 35, 36.

творчому горянню, твердій, безкомпромісній вимогливості як до себе, так і до всього колективу працівників школи, а головне — завдяки до кінця послідовий партійний, ленінський цілеспрямованості в роботі. Підсумовуючи наприкінці 60-х років досвід Павличинської школи, В. О. Сухомлинський писав: «Усі роки своєї праці педагогічний колектив цілої школи працював до того, щоб ленінська ідеально-педагогічна спадщина визначала дух, основу нашої творчості й нашого досвіду»¹.

Починаючи з 1949 р., В. О. Сухомлинський виступав вже не тільки в місцевій періодичній пресі, а й у республіканських і всесоюзних виданнях. У першій половині п'ятдесятих років він потрапляє друкуватися також у братніх соціалістичних країнах.

1955 року сільський учитель В. О. Сухомлинський успішно захищає в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка кандидатську дисертацію на тему «Директор школи — керівник навчально-виховної роботи», а через рік виходить у світ його перша велика монографічна праця «Виховання колективізму у школярів». У рецензіях, опублікованих на сторінках провідних наших науково-педагогічних журналів, відзначалося, що в повоєнний час книга ця є «першою серйозною монографією про виховання дитячого колективу, написаною на основі багаторічного досвіду роботи», що вона «заслуговує на серйозне вивчення директорами шкіл, працівниками органів народної освіти, широке обговорення у педагогічних колективах»² і що це дослідження «надасть серйозну допомогу вчителям та керівникам шкіл в організації й методіці проведення роботи по вихованню колективізму у школярів»³.

Пізніше, наприкінці п'ятдесятих років, виходять другом одна за одною такі грунтовні праці В. О. Сухомлинського, як «Педагогічний колектив середньої школи та «Виховання радянського патріотизму у школярів». З'являється й найважливіша на той час його книга «Виховання комуністичного ставлення до праці» (1959 р.). В журналі «Комуніст» зазначалося, що в цій монографії

¹ В. А. Сухомлинский. Павличинская средняя школа М., «Прогресс», 1969, стор. 4

² «Народное образование», 1957, № 3, стор. 112, 113.

³ «Советская педагогика», 1957, № 8, стор. 149.

фі «В. О. Сухомлинський теоретично узагальнює нагромаджений досвід, допомагаючи тим самим розв'язувати великі й складні завдання, що стоять перед радянською школою»¹. А відома уругвайська громадська діячка, член ЦК Компартії Уругваю Альсіра Арісменді так оцінила працю В. О. Сухомлинського: «Зроблений у книзі загальний підсумок дослідницької роботи становить зрілий і науково обґрунтований вклад у розробку ряду загальних проблем дидактико-виховної роботи». Вона підкреслила, що «автор з могутньою силою переконання розкриває активний характер системи освіти, розроблюваної і застосовуваної відповідно до марксистської філософії»². Високо одінена була книга В. О. Сухомлинського й багатьма іншими педагогами-науковцями та вчителями-практиками.

На найвищий щабель своєї педагогічної творчості В. О. Сухомлинський цідається в шістдесяті роки. Саме тоді з особливою силою виявився його яскравий і самобутній талант педагога-дослідника і педагога-публициста, саме в ті роки написав він пайкращі свої книги, статті, художні твори для дітей.

До найголовніших, найгруатовніших творів В. О. Сухомлинського, опублікованих, починаючи з 1960 року, належать: «Як ми виховали мужнє покоління», «Духовний світ школяра», «Формування комуністичних переконань молодого покоління», «Праця і моральне виховання», «Моральний ідеал молодого покоління», «Виховання особистості в радянській школі» і особливо «Павлівська середня школа» та «Серце віддаю дітям» (1969 р.). Остання праця витримала вже п'ять видань, вона удостоєна першої премії Педагогічного товариства УРСР (1973 р.) і Державної премії Української РСР (1974 р.). Книга ця, як і інші праці В. О. Сухомлинського, писав президент Академії наук УРСР академік Е. Є. Петон, «є визначним явищем у галузі педагогіки, суспільних наук. Автор по-новому ставить і розв'язує пайкальніші проблеми сучасного виховання, з науковою глибиною, послідовно розкриває оригінальні поляхи й засоби виховного впливу

¹ Н. Гончаров. Школа и труд — «Коммунист», 1959, № 18, стор. 115.

² А. Л. Арісменді. Педагогика и марксизм. М., «Прогресс», 1963, стор. 181.

вчителя... Книга відображає багатий досвід формування комуністичної переконаності, любові до Батьківщини, почуття інтернаціоналізму¹.

Останньою працею підручниковою публікацією В. О. Сухомлинського була близькуче написана стаття, в якій педагог розкривав перед молоддю велику суспільну роль радянської школи — «Слово до учнів» («Правда», 1 вересня 1970 р.).

На високу оцінку заслуговують і праці В. О. Сухомлинського, що вийшли в світ окремими виданнями вже після смерті педагога: «Народження громадянин», «Методика виховання колективу» (в російському виданні — «Мудрая влада колективу»), «Разговор с молодым директором школы», «Как воспитать настоящего человека». Зокрема, про «Народження громадянин» на сторінках «Правди» говорилося: «Багатим є зміст книги. І коли читаєш сквидьовану розповідь про те, як автор прагнув формувати у підлітка світогляд матеріаліста-діалектика, переважаність борця, душу чесної людини, руки творця, відчуваєш, яку величезну роботу проводив педагог-комуніст В. О. Сухомлинський, щоб виховати справжнього громадянина великої Радянської Батьківщини².

Віддаючи багато енергії вчительській роботі, створюючи фундаментальні педагогічні твори, В. О. Сухомлинський водночас виступав і як активний громадський діяч. Він був депутатом Павлівської селищної Ради та Онуфріївської районної Ради депутатів трудящих, членом Онуфріївського районного комітету та Кіровоградського обласного комітету Компартії України, систематично проводив агітаційно-пропагандистську та культурно-освітню роботу серед населення Павліша, брав діяльну участь у різних науково-педагогічних конференціях, симпозіумах, сесіях, нарадах, семінарах (районних, обласних, республіканських, всесоюзних, міжнародних), читав лекції з питань марксистсько-ленінської педагогіки в Республіці Куба, Пародій Республіці Болгарії, Німецькій Демократичній Республіці³, був учасником

¹ «Радянська Україна», 1971, 25 грудня.

² «Правда», 1971, 12 серпня.

³ Слід зазначити у зв'язку з цим, що В. О. Сухомлинський багато уваги приділяв опануванню іноземних мов. В особовому листіку по обліку кадрів (1970 р.) за заняття «Якими іноземничими мовами та новачиши виродів СРСР володієте» він відповів:

Всеросійського з'їзду вчителів (1960 р.), делегатом учительських з'їздів УРСР (1959, 1968 рр.) та Всесоюзного з'їзду вчителів (1968 р.).

Партія і уряд віддали належне заслугам педагога. Він був нагороджений двома орденами В. І. Леніна, багатьма медалями Союзу РСР, медаллю А. С. Макаренка. З 1957 р. В. О. Сухомлинський — член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР, з 1958 р. — заслужений учитель УРСР. У 1968 році йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Того ж року він був обравий членом-кореспондентом Академії педагогічних наук СРСР.

Протягом останнього п'ятиріччя свого життя педагог створив ряд нових праць: «Сто порад учителеві», «Листи до сина», «Батьківська педагогіка», «Проблеми виховання всеобщо розвиненої особистості».

Не можна не сказати й про такий важливий результат діяльності В. О. Сухомлинського та оточуваного ним колективу вчителів Павлівської середньої школи, як виховання справді освічених, свідомих і активних радянських громадян. Серед випускників школи (а їх було з початку п'ятдесятих років до 1970 року понад тисячу) є числено нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу труду, промисловості, сільського господарства, культури. Багато хто з випускників школи в Павліві стали по закінченні вищих навчальних закладів висококваліфікованими інженерами, агрономами, економістами, лікарями, педагогами, науковцями, фахівцями з різнихгалузей виробництва, працівниками державних, господарських, партійних органів. Павлівська школа виховала й, продовжуючи традиції В. О. Сухомлинського, успішно виховує сьогодні людей, які, керуючись благородними почуттями громадянської честі і громадянського обов'язку, віддають свої творчі сили, знання, здібності боротьби за перетворення в життя високих ідеалів нашої партії і народу.

2 вересня 1970 р. перестало битися серце Василя Олександровича Сухомлинського. Але фізичне смерть не покладає край життю його творчих надбань, не припинила

«Вітоди я вільно російською, українською; читаю і можу розчленити німецькою, польською, слованською; читаю і перекладаю із словником чеською, болгарською, французькою (Архів НДІ педагогіки УРСР. Справа В. О. Сухомлинського, № 1).

його служіння школі, учительству, педагогічній науці. «Людина,— любив повторювати педагог,— народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилинкою. Людина народжується, щоб лишити по собі слід вічний». Ці проникливі слова можна віднести й до самого Сухомлинського. Все найдінніше, створене ним, наважди ввійшло в історію радянської духовної культури.

* * *

Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського має різносплановий, багатоаспекцій характер. Слід мати на увазі й те, що творча думка педагога залишила певної еволюції, вона постійно збагачувалася, поглиблювалася, видточувалася. Тим часом різні грани науково-педагогічної, вчительської та публіцистичної діяльності В. О. Сухомлинського ще не досить глибоко вивчені історико-педагогічною наукою і потребують спеціальних досліджень. Через це ми ставимо зараз перед собою відносно обмежене завдання: стисло висвітлити лише найважливіші, на нашу думку, питання загального наукового підходу до оцінки творчого доробку В. О. Сухомлинського.

Певна річ, виконання цього завдання потребує насамперед цілісного, системного розгляду праць педагога, всебічного і об'єктивного їх аналізу. І передусім йдеється про визначальні джерела його творчості.

Основою основ педагогічних переконань В. О. Сухомлинського, життедайним джерелом його думок і поглядів є вчення марксизму-ленінізму про комуністичне виховання, освіту і навчання підростаючих поколінь. Розв'язуючи теоретичні та практичні проблеми сучасної школи і педагогики, він спирається на геніальні ідеї К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, на історичні рішення та вказівки КПРС і Радянського уряду з питань народної освіти і виховання молоді. Не знайти у В. О. Сухомлинського такої книжки чи більш-менш розгорнутої статті, в яких би він по посилався на основоположників наукового комунізму, і не тільки на ті йхні твори, в яких йдеється безпосередньо про виховання і освіту, а й на праці філософські, економічні, політичні. Так само він завжди керувався директивними документами Комуністичної партії і Радянського уряду, присвяченими різним питанням політики, ідеології, економіки, культури. Весь зміст

творів В. О. Сухомлинського, як побачимо далі, засвідчує: саме теорія марксизму-ленінізму, яку розвивала й розвивася за нових історичних умов Комуністична партія, спрямовувала й насилкувала думку педагога, була для цього певночленською скарбницею знань, керівництвом до дій, поетівним ідейним дороговказом.

Важливим джерелом творчості В. О. Сухомлинського була класична педагогічна спадщина. Керуючись ленінським учнівством про ставлення пролетаріату до культурних здобутків попередніх історичних епох, він широко використовував ті передові педагогічні ідеї минулого, що не втратили свого значення й до нашого часу. Педагог переконано заявляє, що без знання досягнутого протягом багатьох століть, без осчислення і використання теоретичної спадщини неможлива висока культура педагогічної праці сьогодні. Ось тому він часто звертається до творчості Я.-А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Ф. Песталоцці, Ф.-А. Дістервега, Г. С. Сковороди, К. Д. Ушинського, М. І. Парогова, Л. М. Толстого, революційних демократів, зокрема В. Г. Бєлінського, М. Г. Черпішевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка, до творів Януша Корчака і, звичайно, до праць пайзванішіших радянських теоретиків виховання, психологів, фізіологів, а також до творів класиків художньої літератури.

Проте В. О. Сухомлинський не просто повторював старе, відоме. У монографії «Павлівська середня школа» він писав: «Ідеї великих педагогів — Коменського, Песталоцці, Руссо, Ушинського, Дістервега, які спрямовували школу, вчителя, учня на вивчення цивілізаційного світу, вчили досліджувати, пояснювати то, що людина бачить, — переломлюються у нашій роботі стосовно до наших завдань виховання»¹. Актуалізація В. О. Сухомлинським відомих в минулого педагогічних історії означала, отже, й піднесення їх на якісно новий, вищий ступінь, підпорядкування їх завданням радянської школи, цілям комуністичного виховання. Так, осягаючи й переосмыслиючи старе, педагог боровся за утвердження й розвиток нового.

¹ В. А. Сухомлинский. Вильямская средняя школа. Стор 5

Багатим джерелом творчості В. О. Сухомлинського була народна педагогічна мудрість, найкращі вичовні традиції трудових мас. «Ми несемо в народ, — писав Василь Олександрович у журналі «Коммунист», — світло знань, науки. Народ — живе, вічне джерело педагогічної мудрості. Яльб у нас не було постійного духовного спілкування з людьми, ми ве могли б успішно вчити і виховувати молоде покоління⁴. Прогресивна етико-педагогіка російського, українського та інших народів нашої країни безперестанно надихала думку й працю В. О. Сухомлинського, орієнтувала її на пропаганду ідей виховання в дітей і молоді безмежної любові до Батьківщини, глибокої любові до матері, батька, рідних, поваги до старших, сердечної чуйності до трудової людини, дійової готовності подати їй допомогу в біді, пошани до праці, старанності в роботі, трудової майстерності й кмітливості, дбайливого ставлення до природи, її багатств, виявлення патріотичних почуттів у повсякденній діяльності й поведінці. Дуже високо цінував В. О. Сухомлинський у народній педагогіці традиції мудрої любові батьків до дітей, гуманного, поєднаного з розумною вимогливістю, підходу до них, використання в навчанні і вихованні скарбів рідного слова, підпорядкування книжних знань реальним потребам трудового життя, поступового затартування дитячого організму і взагалі додержання прийнятих у народі прародних способів фізичного виховання.

У своїх творах, а також у практичній навчально-виховній роботі педагог часто використовував такі перлини творчості мас, як прислів'я, приказки, народні афоризми, етичні повчання, задачі на кмітливість, вдало, яскраво переказував створені трудовим народом казки, думи, притчі, легенди. Своєю, пройнятою духом народної педагогіки, діяльністю В. О. Сухомлинський немовби передбачив настанову, зроблену в 1973 р. в одній з передових «Правд»: «Виховуючи повагу до старших, треба частіше звертатися до того усного підручника, який, коли б він був виданий, називався б «Народна педагогіка». Звід законів тут простий, але в них відбитий багатовіковий досвід поколінь. У цій скарбниці життєвської мудрості немало

⁴ В. А. Сухомлинський. Народний учитель — «Коммунист», 1966, № 2, стор. 82.

певчайдного можуть знайти їй учені-педагоги, які займаються проблемами комуністичного виховання молоді, і школяні наставники, і батьки¹.

Словною великої живлючої сили криницею педагогічних знань був для В. О. Сухомлинською передовий навчально-виховний досвід — його власна професійна практика, робота керованого ним колективу педагогів Павлінської школи, а також учителів, вихователів, класних керівників, директорів багатьох інших шкіл. В. О. Сухомлинський був певен, що педагогічна теорія розвивається доти, доки вона живе, збагачується і вдосконалюється в досвіді, в новаторській праці тисяч і тисяч педагогів. Тому він наполегливо добивався, щоб кожний викладач, кожний вихователь був не просто «споживачем» педагогічних знань, а дослідником і раціоналізатором. Справжній учитель, говорив Василь Олександрович, не може жити без творчості; педагогічна праця за природою своєю, за внутрішньою логікою немислима без елемента наукового дослідження, вона завжди має бути осягнена світлом теорії і виступати як джерело нової думки, нових теоретичних узагальнень. «Якщо ви хочете, — читаємо в книзі «Розмова з молодим директором школи», — щоб педагогічна праця давала вчителеві радість, щоб повсякденне проведення уроків не перетворилось на нудну, одноманітну повинність, ведіть кожного вчителя на щасливу стежку дослідження². І саме такий підхід до справи дав можливість вчителеві й директору школи В. О. Сухомлинському записати чудові педагогічні твори, насичені численними живими прикладами, фактами, ілюстраціями, твори, в яких наукою осмислюється і узагальнюється кращий практичний досвід радянської школи.

* * *

Що ж було головним у діяльності видатного педагога? Основне, найважливіше полягає в тім, що В. О. Сухомлинський був талановитим пропагандистом ідей марксистсько-ленинської педагогики. Переорганізоване з практикою роботи школи розкриття ідейних засад ра-

¹ Уваження к старшим — «Правда», 1973, 30 вересня.

² В. А. Сухомлинський. Розговор з молодим директором школи. М., «Просвіщення», 1973, стор. 70.

дянської педагогічної теорії, роз'яснення наукових, по-
слідовно демократичних і гуманістичних принципів ос-
віти і виховання, розроблених Марксом, Енгельсом,
Леніним і розвинутих у теоретичній діяльності Комуніс-
тичної партії Радянського Союзу, обговорювання і популя-
ризація цих принципів — ось магістральний шлях усієї
творчої праці педагога.

В. О. Сухомлинський був глибоко переконаний у тому, що «головна вихідна позиція радянської педагогіки — ідейно-педагогічна спадщина В. І. Леніна, який є, за визначенням А. В. Луцачарського, могутнім основоположником радянської педагогіки»¹, що «у цевічесній скарбниці ленінської мудрості для кожного вчителя, пропагандиста, партійного працівника — багато-де дже-
рело знань, думки, натхнення»², що радянська школа покликана вчити молоде покоління по-ленинська жити, боротися і працювати.

На перше, визначальне місце у системі роботи школи педагог ставив виховання в учнів комуністичної ідеїності, наукового світорозуміння, класового підходу до подій і явищ суспільного життя, війовничої пепримиреності до буржуазної ідеології. Ще на початку своєї літературно-педагогічної діяльності в статті «Поліпшити ідеологічну роботу в школі» (1946 р.) він наголошував на тому, що рішення Комуністичної партії про роботу на ідеологічному фронті є програмою дій для радянського вчителівства і рішуче вимагав піднесення ідеально-політичного рівня виховання і навчання па вищий ступінь, забезпечення тісного зв'язку засвоюючих учнями знань із сучасністю.

Ці наставови червоною виткою проходять через усю практичну, теоретичну та публіцистичну діяльність педагога. «Ми, — писав він, — повинні добиватися, щоб уже в школі формувалася високоідеїйка особистість, для якої боротьба за комунізм становить цайвищий смисл життя»³. У численних книжках і статтях В. О. Сухомлин-

¹ В. А. Сухомлинский. Навчальная средняя школа, стор. 3—4.

² В. О. Сухомлинський. Рецензія на книжку «Про пе-
дагогічне мистецтво Ісаїча». — «Комуніст України», 1967, № 3,
стор. 96.

³ В. А. Сухомлинский. Формирование коммунистиче-
ских убеждений молодого поколения. М., Изд-во АН РСФСР,
1961, стор. 8.

ський, спираючись на ленінську тезу про невіддільності школи і виховання від політики, від життя суспільства, від боротьби класів, пропагував такі, зокрема, положення (широко ілюструючи їх конкретними прикладами і фактами з досвіду виховної роботи школи, сім'ї, комсомольської та пionерської організацій):

— комуністична ідеяльність — основа багатства, повноти і цілісності духовного світу людини;

— першорядне завдання вихователів — формувати в молоді почуття класової солідарності з трудящими всього світу, почуття інтернаціональної єдності всіх людей праці;

— учителі, батьки поясни, як вогню, боятися ідейної порожнечі, політичної байдужості, індиферентності своїх виховачів, завжди пам'ятати, що найвищим громадянським обов'язком підлітків, юнаків, дівчат є хліб обов'язок перед соціалістичною Батьківщиною;

— по-ледінськи вчити і виховувати — означає утвержджувати в свідомості вихованців істину революційної боротьби, істину любові до трудящих, непримиреність до ворогів мару, свободи і соціалізму;

— і зміст, і засоби піавчально-виховної роботи треба розглядати передусім крізь призму наших ідеїчних категорій, підпорядковувати всю систему впливів на дітей і молодь завданням виховання комуністичного світогляду і комуністичної моральності.

Дбаючи про виховання у школярів почуття глибокої любові до Комуністичної партії, вірності її ідеям, педагог говорив: «Слово «комуніст» діти чують дуже часто. Я прагнув до того, щоб у їхній свідомості це слово і подіята зливалося з пайаскравішими, пайблагородішими образами борців за визволення нашого дароду від експлуататорів, за побудову соціалізму, за церемонію пад фашизмом, за комуністичне перетворення суспільства»¹.

У зв'язку з цими та іншими аналогічними положеннями В. О. Сухомлинський розглядав і питання про те, як, яким шляхом формуються в учнів комуністичний світогляд і мораль. Відповідь педагога на це питання була гранічно чіткою і ясною: ідеїальні, моральні переконання і почуття формуються найперше в праці (зокрема,

¹ В. А. Сухомлинський. Сердце отдаю детям. К., «Радянська школа», 1969, стор. 198.

ї у праці навчальняї), у діяльності на благо суспільства. Виходив від тут з відомої тези К. Маркса про те, що індуївіди є такими, якими є Іхня діяльність, а наставов В. І. Леніна про виховання не самою тільки книжкою, а й через безпосередню повсякденну участь молоді у боротьбі робітників та селян. «В. І. Ленін учить: без праці, без боротьби книжне знання комунізму п'яного не варте»¹, за Леніним, молодь має «вчитися комунізму, спановуючи весь комплекс знань, набутих людством, учитися комунізму практично, в житті, пізнаючи життя і перебудовуючи його»² — ці думки постійно звукають у творах педагога.

В. О. Сухомлинський підхреслював, що комуністична ідейцість виховується не самими тільки бесідами й по-вчачнями, якими б хорошими вони не були. Потрібне практичне діло, треба, щоб вихованці не просто знали, що таке «добре» і що таке «спогад», а й діяли в ім'я торжества добра, правди, справедливості, в ім'я перемоги комунізму. Учні наші повинні, твердив В. О. Сухомлинський, почувати себе не тільки учнями, а й юними громадянами соціалістичної держави, зобов'язаними віддавати суспільству свою трудову енергію. Без цього нема й не може бути морального становлення особистості, без цього засвоювані вихованнями знання залишаться мертвим, байдужим до світоглядних ідей вантажем.

В загалі, проблема перетворення, переростання юнацької переконання є, як показав педагог, однією з найскладніших проблем формування світогляду. Комуністичні переконання не передаються механічно разом із знаннями, не задаються додому як параграфи підручника, що заучуються і не запам'ятовуються, — вони «виробляються» на основі ідеально-багатого й діяльного життя колективу і особистості. «Переконання за свою природою свою не можуть бути бездіяльним духовним багатством. Вони живуть, міцнюють, відточуються тільки в активній діяльності»³. Формою життя ідеїчно-політичних переконань, заявляв педагог, є утвердження комуністичного буття, боротьба проти ворожої ідеології, і саме

¹ В. О. Сухомлинський. Праця і боротьба. — «Кіровоградська правда», 1970, 25 квітня.

² В. А. Сухомлинський. Нравственный идеал честного поколения. М., Изд-во АПН РСФСР, 1963, стор. 124.

³ В. О. Сухомлинський. Народження громадянина. К., «Радянська школа», 1970, стор. 175.

тому враця для людей, для колективу, для суспільства, в якій підлітки, юнаки й дівчата почують себе громадянами і борцями, становить найважливіше джерело їхньої самосвідомості. Необхідно вчити молодь осягати щастя в боротьбі за інтереси народу, а якщо обставини вимагатимуть,— і в самою ж державі заради радянської Батьківщини, її честі, могутності і слави. Виховувати треба, маголовував далі В. О. Сухомлицький, звитяжців, людей, для яких переборція над і недоліком у житті— це не просто словесде викриття зла, а практика боротьба з цим — музици, пристрасца, цевримиредца. Педагог твердив, що не може стати справжнім борцем-колективістом той, хто ще в роки дитинства не виявив себе в активній праці для суспільства, внутрішнім мотивом якої є переживання радості від самої праці, одухотвореної високими ідеями. Потрібно, щоб школа і сім'я відкривали перед вихованцями всі джерела, що живлять можутися почуття любові до Вітчизни,— від любові до матері, батька, рідного куточка землі (це дайперині, зародкові початки патріотизму) до захоплення величчю соціалістичної Батьківщини, могутностю творчої праці всього радянського народу. Кінець кінцем норма комуністичної моральцої культури мають перетворитися да звички — тільки за цієї умови воці становуть справжнім дадбанням особистості. «Формування ідейних, моральних переконань,— підсумовував В. О. Сухомлицький,— є активний процес, у якому виховуваний є не пасивним об'єктом виховання, а активним борцем за те, що утверджується в його душі!». Звісно, як від цисав, і завдання школи: збагачення вихованців досвілом боротьби, створення, забезпечення такої обстації, яка сприяла б розвиткові соціальної, громадянської, ітелектуальної і моральної активності учнів.

Усе це, роз'яснював педагог, стосується, зокрема, й вироблення у школярів розумідія сутності релігії як антинародної, антинаукової і аморальної ідеології. Крім ованування здобутків сучасної науки, крім багатого духовного життя колективу та вмілого, чуйного й тактового роз'яснення, правильна постановка науково-атестичної роботи в школі неодмінно вимагає виконання

¹ В. А. Сухомлинский. Навчально-вихована средняя школа, стор. 183.

учдлями творчих трудових завдань, проведення експериментів, дослідів, які наочно й інереконтиво показують силу людського інтелекту, породжують почуття захоплення успіхами праці, ведуть до усвідомлення того, що єдиним творцем «чудес» на землі є людина, ії розум і руки.

Слід відзначити, що в поняття «праця», «діяльність», «боротьба» В. О. Сухомлинський вкладав широкий зміст. І в своїх творах, і на практиці він продемонстрував величезні можливості школи в запровадженні суспільно корисної праці учнів, визначив розгорнуту систему конкретних видів такої праці вихованців різного віку в умовах соціалістичного села. Водночас педагог цаголовував це тому, що основним обов'язком кожного школоля є діяльність. Без ґрунтовних завдань і розвиненого мислення, без справжньої освіченості нема її це може бути за сучасних умов і успішної продуктивної праці. У кінці «Павлівська середня школа» він устами старого комуніста, який виступав за учнівському диспуті, так поставив питання: «Ви шукаете, де поле боротьби. А тим часом учідя ваше — це також боротьба. Боротьба за те, щоб наша країда була найпередовішою, щоб у нас було багато, — більше, вік будь-де, розуміших, освічених людей»¹.

Навчація, за Сухомлинським, слід розглядати як боротьбу і в іншому розумінні. Виступаючи як спрямовувачів і керувачів учителем процес пізнавальної діяльності учнів, давчальна праця вимагає інтенсивного напруження їхніх розумових сил, активного переборсця труда-нощів. А це, в свою чергу, є передумовою це тільки міцних здаць, а її зрілості думки, стійкості світоглядних переконань. Тому В. О. Сухомлинський і писав про павчадця як активце ідейне, громадянське життя учнів. «Виховання непохитної ідейної переконаності — це та сфера духовного життя школи, де стикаються думка і праця, знаця і активна діяльність»². Така глибоко правильна постановка питання про гармонію, єдність і діерозривість павчадця і праці характера для всієї творчості педагога.

¹ В. А. Сухомлинский. Павловская средняя школа, стор. 198.

² В. О. Сухомлинський. Проблеми виховання всеобщно розвиненої особистості. Див. цей том, стор. 89.

Всебічно обґрунтовував В. О. Сухомлинський — і в цьому теж одна з безперечних його заслуг — тезу про велике виховне значення слова. Недооцінку ролі слова у вихованні, невправце, неефективне його використання він щебезпідставно вважав ахіллесовою п'ятою сучасної йому літератури з методики виховання, найуразливішою стороною практичної роботи значної частини вихователів.

Відомо, що В. І. Ленін розглядав мову як найважливіший засіб людського спілкування і вважав слово також ділом (якщо, звичайно, слово с те пустим, не безпредметним). За твердженням Н. К. Крупської, «словесний метод» не можна викинути за борт у нашій школі — це природний метод спілкування, передачі думок. Так само А. С. Макаренко справедливо зауважував, що надмірна болезнь слова, недовіра до словесного виразу, ухиля у бік вадання переваги безсловесності — велика щебезпека, бо тільки в слові виявляється людська думка і розвивається вона тільки в зв'язку з розвитком слова.

Керуючись цими положеннями, В. О. Сухомлинський конкретно розкривав виховні можливості живого, усного й друкованого слова, визначав ті умови, за яких воно як найкраще виконує свої функції. Слово — могутній засіб впливу на свідомість виховуваних, хоча, звісно, не все у вихованці може бути зведене тільки до слова. Наприклад, не можна видовати працелюбність самими словами, проте це можна видовати її з без серйозних, розумних слів. Мистецтво виховання докончено включає вміння говорити, звертатися до людського розуму і серця. Особливо це стосується дитинства, коли спостерігається найглибший вплив слова вихователя.

Але, ясна річ, слова бувають різні,— ними можна й оживити, і вбити, викликати радість, душевне піднесення або засмутити й приголомшити людину; словом можна посіяти тривогу, сум'яття, невіру людини в свої сили, і можна її запалити, надихнути на творчу працю, на мужні вчинки. Все залежить від того, яким є слово, — розумцям і чуйцям, ясним і дохідливим, принциповим і відвертим, ширим і добровічливим, упевненим і переконливим чи, навпаки, — пустим, безбарвним, никчемним, фальшивим, розрахованим не на те, щоб проникнути в душу вихованців, а на те, щоб принизити їх, «розпекти», «пробрати» і т. ін.

Особливо наполягає педагог на тому, що слово мас бути правдивим. В. І. Лепіш, наша партія учать: треба завжди говорити народові правду і тільки правду. Неучильне виконання цієї вимоги сі однією з визначальних умов успішного виховання молоді. Недопустимо, твердив В. О. Сухомлинський, створювати навколо дітей і підлітків, не кажучи вже про юнацтво, атмосферу «ідейної стерильності», закривати очі на недоліки, на пережитки минулого, від яких ми ще до кінця не позбавились. Найкраще виховання — виховання правдою. Учні дуже тонко відчувають як правдиве, так і неправдиве слово вчителя, і треба, щобувесь процес виховання дихав комуністичною правдою. Потрібно насамперед, щоб і вихователі, і вихованці бачили, розуміли, трепетно переживали історичні завоювання радянського народу, величні перспективи розвитку нашого суспільства. Але й треба відверто, сміливо й безстрашно засуджувати будь-які, нечай окремі, прояви несправедливості, зла — факти недбайливого ставлення до праці і суспільної власності, факти паразитизму, дармоїдства, пристосовництва, підлабузництва, окозмилювання, лицемірства, підлости, бездушності, прояви міщанського «моя хата скраю» тощо. «Школа — це місце, де кожний крок життя і взаємовідносин вихованців і вчителів сповнений глибокого морального смыслу, де кожна маленька людина кожну мить свого буття перебуває під впливом яскравого світла правди, прятне до правди, бореться за утвердження правди...»¹. Вихователь має постійно пам'ятати, що справжнє ідейне життя якраз і полягає в боротьбі за торжество найвищої в світі правди — правди комуністичних принципів та ідеалів.

Кожний учитель, незалежно від того, який предмет він викладає, повинен, вважав В. О. Сухомлинський, уміти ефективно використовувати найрізноманітніші засоби вираження думки й формувати в учнів на матеріалі своєї навчальної дисципліни чутливість, сприйнятливість до слова, до найтонших його цюансів. Як саме це робиться, педагог прекрасно показав, описуючи, зокрема, етичні бесіди, що їх вів проводив у школі, уявні та реальні подорожі з учнями по Радянському Союзу (уявні — й по

¹ В. О. Сухомлинський. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Див. цей том, стор. 109.

інших країнах світу), бесіди про комуністичну громадянськість, радянський патріотизм, дружбу народів, про життя й діяльність великого Леніна.

Привертають увагу і такі слушні твердження педагога: не слід допускати у вихованці «словесного перевертання», не можна забувати про почуття міри; неправильно також зважати, що слова, навіть пайкращі, здатні змінити, одразу змінити, «перетворити» вихованців. Слово набирає сили лише тоді, коли воно підкріплюється особистим прикладом старших, належною поведінкою батьків і педагогів, і коли за ним єде діло, коли вихователь не тільки закликає, а й учує, показує, як практично треба діяти, спрямовує й активізує самостійну думку і працю учнів. Інакше кажучи, тут потрібне знову ж таки органічне злиття слова і діла.

Не менше значення, відживає слово вихователя, має, за Сухомлинським, слово друковане — те невищерпне джерело духовного багатства, ім'я якому книга. Школа, казав педагог, тільки тоді школа, коли вона утвіржує культ книги, виховує в учнів жадобу до читання художньої, політичної, науково-популярної літератури, пристрасну закоханість у книгу, благоговіння перед нею. Позакласне читання, як правило, не повинується безалісериадно з уроками, але воно відіграє винятково велику роль у всеобщому розвитку виховуваних. Виробляти в учнів високу культуру читання, викликати в них не звичайдне пізачим переживання радості й насолоди від спілкування з книгою — означає попереджувати інтелектуальну, моральну й емоційну цеповнощіність особистості, ефективно забезпечувати самоосвіту й самовиховання підростаючої людини.

Принципово важливою стороною поглядів В. О. Сухомлинського є рішуче й послідовне заперечення будь-яких елементів формальзаму в педагогічному процесі. Неприпустимо розглядати виховчу роботу не по суті і не в реальних її результатах, а як суму заходів для звіту, проводити «показові», спеціально прорепетиовані збори, заняття, диспути, які набувають характеру інсценівок, практикувати механічне заучування і проголошування дітьми незрозумілих ім'я, а отже, й пеприйнятих їхнім серцем, піциних, «красивих» слів. «У школі не повинно бути марнослів'я і пустодумства. Бережіть слова!.. Не вкладайте в уста дитини слів, смислу яких вона

шо це може збагнути! Це допускайте, щоб високі, святі слова перетворювались на розмінну монету¹. Не можна забувати вказівок В. І. Леніна про недолустимість підміни великого й благородного тріскотдею, крикливою фразою, не можна миритися із «словесним ентузіазмом», декларувадлям гучних зобов'язань при фактичній бездіяльності чи ілюзії діяльності. Якщо формалізм у навчанні, сліпе, догматичне зауважування значує притуплення розуму дітей, то підміна суті пустою формою у вихованні неминуче калічить дитячі душі, прищеплює неначірство, дволітність, святінництво та ін.

Процес опанування знань та формування світогляду, моральності, громадянськості В. О. Сухомлинський тісно пов'язував з вихованим почуттям. Ще 1952 року в статті «Інтерес до навчання — важливий стимул навчальної діяльності учнів» педагог поклав в основу своїх міркувань і висновків відому тезу В. І. Леніна про те, що без «людських емоцій» ніколи не бувало, нема й бути не може людського шукання істини. Пізніше він розглядав це лецідське положення і в плані здійснення вихованих завдань школи.

Дитина, твердив В. О. Сухомлинський, пайкраще сприймає, осмислює і запам'ятовує знання тоді, коли вона їх переживає. Без емоційного ставлення до знань, без інтересу, подиву, задоволення, радості, захоплення, упевненості та інших позитивних порожнин порожнина неможливе успішне навчання. Через те ѿ учитель повинен не байдуже, не формально «подавати матеріал», а звертатися і до живої думки, і до почуттів учнів.

Культура почуттів, яку школа і сім'я покликані формувати у дітей та юнацтва, невіддільна від виховання комуністичної громадянськості, від розуміння і переживання учнями краси дової людини в її служінні соціалістичній Батьківщині. Для того, щоб норми комуністичної моралі стали реальними мотивами поведінки особистості, вони повинні стати водночас і її моральными почуттями. Чисті, благородні переживання — це духовна енергія моральності. І, паванки, емоційна закам'янілість убиває людське в людині, породжує бездушність, черствість, егоїзм, індивідуалізм, антигромадську пове-

¹ В. А. Сухомлинский. Как воспитать настоящего человека, К., «Радянська школа», 1975, стор. 164.

дінку. Неодмінною умовою виховання громадянина-колективіста є емоційне наснажене життя колективу. «Чим глибша емоційна чутливість колективу, тим сильнішим він виступає як зваряддя впливу на особистість, тим менша цебезпека байдужості, безсердечності, «емоційної товетошкості» окремих учнів»¹.

Думки В. О. Сухомлинського про винятково велику роль почуттів у вихованні і навчанні не оздачають, однак, що, на його погляд, мислення має поступатися першістю емоціям. Ні, педагог вимагав не пріоритету емоцій, а злиття думки і почуттів, «гармонії розуму і серця», в якій, за його твердженням, серцю належить цайтодша, найважінша мелодія.

Емоційне ставлення до навчання і праці — одна з найважливіших передумов виховання комуністичної ідеї-ності. Ідейні, політичні, світоглядні переконання формуються і змінюються лише тоді, коли засвоювані учнями знання та викоруванда дими праця осяються й зігріваються високими почуттями. Та інакше й бути не може, бо ідейні переконання людини виступають завжди як те, що нею особисто відчуле і пережите. Ідея, підкреслював В. О. Сухомлинський, не заучена істина, яку людина при нагоді може проголосити, ідея — це біль серця за правду, істину, красу.

Спираючись на наставови В. І. Ледіда молоді про те, що «...ми повинні поставити вміння взяти собі всю суму людських знань, і взяти так, щоб комунізм не був би у вас чимсь таким, що заучено, а був би тим, що вами самими продумане», і що школа повинна давати «уміння виробляти самим комуністичні погляди»², В. О. Сухомлинський наполегливо обстоював думку: треба, щоб погляди вихованців на життя, на природу, суспільство і на самих себе утверджувалися як погляди особисті, самостійно вироблені. При цьому в кожного учня треба формувати не якесь суб'єктивістське бачення світу, а наукове світорозуміння, несхитну віру в справедливість наших ідей, готовцість до боротьби за ці ідеї як до вняву свого «я», своєї душі, своєї особистості, честі і гідності. Лише да-

¹ В. О. Сухомлинський. Методика виховання колективу. К., «Радянська школа», 1971, стор. 58.

² В. І. Лечін. Повне зібр. тв. Т. 41, стор. 292, 299.

такій основі, висав педагог, комуністичні ідеї стають рушійною силою усієї поведінки людини, перетворюються, за висловом К. Маркса, на власну совість, на узі, з яких не можна вирватись, не розірвавши свого серця.

Л. І. Брежнєв у промові на Всесоюзному учительському з'їзді (1968 р.) говорив, що вчителі, даючи учням необхідні в житті знання, разом з тим учати працювати, переборювати перешкоди, критично ставитися до себе, ставити перед собою великі цілі й головне — самостійно мислити, бо «тільки так можна добитися, щоб молодь сприймала наші великі ідеї не як зазубрений урок, а як систему власних поглядів і переконань»¹. Наводячи в раді своїх праць ці слова, педагог розвивав таке положення: оскільки пролетарські, комуністичні ідеї живуть, діють у праці й поведінці особистості лише тоді, коли вони стають її власним надбанням, треба, щоб вихователі молоді завжди бачили перед собою не абстрактного, а живого, конкретного вихованця з його думками, досвідом, почуттями. Тільки за цієї умови можна виховати справжнього громадянина, людину, яка має і розумом, і серцем утвердженні погляди на реальну дійсність та на свою роль у комуністичному перетворенні життя.

* * *

Із сказаного випливає, що всю систему своїх педагогічних положень, доказів, вимог і рекомендацій В. О. Сухомлинський об'єднував по суті навколо питань виховання комуністичної громадянськості як збірної якості нової людини. Ця багатостороння якість включає в себе передусім глибоку ідейну переконаність, комуністичну моральність, соціальну активність, невримирене ставлення до класового ворога, до буржуазної ідеології, радянський патріотизм, соціалістичний інтернаціоналізм, колективізм, комуністичне ставлення до праці і суспільної власності, всепроникаюче почуття обов'язку і відповідальності перед народом, перед державою та трудящими.

Комуністична громадянськість органічно здата також з гуманізмом у класовому пролетарському розумінні цього поняття.

¹ Л. І. Брежнєв. Леїнським курсом. Прочови і статті. Т. 2. К., Політвидав України, 1971, стор. 214.

Проблемам виховання дітей і молоді в дусі соціалістичного гуманізму В. О. Сухомлинський приділяв особливо багато уваги. І це було не випадково.

Повна її остаточна перемога соціалізму в СРСР, перехід до будівництва комунізму, дальший розвиток радянської демократії, проголошення Програмою КПРС вай-вищого принципу діяльності партії — «Все в ім'я людини, для блага людини», визначення морального кодексу будівника комунізму, одним з провідних положень якого є «гуманні відносини і взаємна повага між людьми: людина людині — друг, товариш і брат» — усе це закономірно зумовило посилення уваги радянської школи і педагогіки до питань виховання на засадах наукового, марксистсько-левінського гуманізму. І можна, не вагаючись, сказати, що однією з головних заслуг В. О. Сухомлинського є широка розробка і популяризація цієї створеної виховання комуністичної громадянськості.

Своїм вістрим ідеї гуманізму у вихованні, які пропагував В. О. Сухомлинський, спрямовані проти реакційних буржуазних ідеологів, що звинувачували й звинувачують радянську педагогіку в тому, що вона, мовляв, ігнорує особистість, зневажлює індивідуальність, «усереднює», вівірює людину, «розчленює» її в колективі. Решуче відкидаючи ці та подібні їм облудні закиди, В. О. Сухомлинський переконливо доводив, що в нашому суспільстві, на противагу світові капіталізму, людина є все ж якесь механічне «сколіщатко», а справжній громадянин нової епохи і що тільки теорія й практика виховання в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності забезпечують розквіт особистості, вільний розвиток усіх її творчих сил і здібностей.

Соціалістичний гуманізм за свою природу своєю має колективістський характер, нерозривно пов'язувє особистість з колективом, із суспільством. Тому й справді гуманістичне виховання можливе тільки в колективі й через колектив. В. О. Сухомлинський неухильно корувався наставовами Н. К. Крупської і А. С. Макаренка, згідно з якими лише в колективі особистість може якнайповніше і всебічно розвиватися. «Людська особистість,— говорив він,— існує, живе, розвивається, розкриває себе тільки в колективі¹. Поза колективом, поза суспіль-

¹ В. А. Сухомлинський. Воспитание личности в советской школе. К., «Радянська школа», 1965, стор. 5.

ством венас особистості. Лише в поєднанні навчальної і трудової діяльності дітей, підлітків, юнацтва із загальнoverodною працею формується комуністична громадянськість, засвоюються норми моральної поведівки, виховується колективізм, розвиваються вдібності і таланти кожного виховача. Це В. О. Сухомлинський наочно показав і своїм досвідом у Павлиші, де учні працювали (в ряді випадків — разом з дорослими) на колгоспних ланах та фермах, у садах і на городах, в міру своїх сил дбали практично про розвиток і зміцнення колгоспного виробництва, твердо додержували принципів соціалістичного співзакіття.

Багато писав В. О. Сухомлинський про виховання гуманності, людяності через творення добра людям. Педагог доводив: комуністична громадянськість, усі ваші моральні принципи й насамперед колективізм передбачають людське, співчутливе, дбайливе ставлення людини до людини, яке має виявлятися в конкретних, практичних справах; найбільша людська радість — жити для людей, найпрекраснішою і найщасливішою є та людина, яка присвятила своє життя боротьбі за щастя інших; дбати про інших треба без розрахувку на похвалу чи винагороду, творення добра для людей має стати звичайною нормою поведінки, поретворитися в звичку.

Ставлячи так питання, В. О. Сухомлинський якколи не абсолютизував категорії добра, не ігнорував її соціальної, класової сутності. Від ясно і недвозначно ваголошував: треба бути добрим до людей, які заслуговують добра; в нашу епоху добро — це й нещадна боротьба з ідейним противником, з ворогами трудящих; «не можна бути добрым і чуйним «заєал»; доброта і чуйність становлять моральне багатство, якщо ці якості ідеально загострені — виражаютъ непримиреність до зла, пороків, несправедливості в усіх і всіляких їх проявах»¹. Це в 1960 р. педагог писав, що нема ніякого абстрактного добра, як нема й абстрактної людяності, і того, хто підважав руку на свободу і незалежність нашої Батьківщини, «треба безжалісно знищити, як знищується інкідливі комахи або хвороботворний мікроб»².

¹ В. О. Сухомлинський. Проблеми виховання всеобщо розвиненої особистості. Див. цей том, стор. 121.

² В. О. Сухомлинський. Як ми виховали мужнє покоління. К., «Радянська школа», 1960, стор. 91.

Інша річ, що В. О. Сухомлинський у деяких своїх творах не заважає до слів «людяність», «доброта», «чуйність» додавав — «наша», «пролетарська», «комуністична». Але він, по-церкви, вважав, що це само собою зрозуміло, а, по-друге, говорив у цих творах про гуманість переважно в зв'язку з вихованням у дітей елементарної, азбучної моральної культури, тобто вихованням у дусі тих простих норм поведінки, які вироблені народними масами протягом тисячоліть і увійшли в комуністичну мораль.

Педагог роз'яснював: наш гуманізм аж інік не означає примирення з чужкою, ворожою ідеологією, з аполітичністю і бездійністю, з будь-якими порушеннями принципів комуністичної моралі. Немає, твердив він, людяності поза тією гострою ідеологічною та політичною боротьбою, що точиться в наші дні. До того часу, поки в світі є експлуатація людини людиною, не можна виховувати любов до всіх, бо нема якогось абстрактного, поза-класового людства. «Виховання ненависті до імперіалізму, антикомунізму, до ворога, для якого світ — поле майбутньої війни, а народ — гарматне м'ясо,— це найблагородніша, найлюдяніша мета нашої педагогіки, нашої шкільної практики¹. І в іншій праці: «...наше важливe виховне завдання — утврджувати в душі юного громадянина непримиреність до ворогів Бітчизни, готовність до двобою з тим, хто посягає на її свободу й незалежність. Але уроки благородної ненависті недоступні для того, хто не знає уроків доброти, сердечності, чуйності. Бо мужність — це найвища людська доброта, а ненависть до ворога — справжня людяність². Як бачимо, людяність у тлумаченні В. О. Сухомлинського — поняття соціально зумовлене, ідейно загострене, підпорядковане історичним цілям боротьби трудящих.

Педагог настійно підкреслював: нема її не може бути виховання в дусі соціалістичного гуманізму без людської любові і поваги до вихованців. Відомо, що багато які педагоги, письменники, публіцисти і в довоєнний період, і за радянського часу осуджували — і цілком стушно — обмежену тільки інстинктом, тобто по суті

¹ В. О. Сухомлинський. Виховання обов'язку.—«Комунизм України», 1969, № 9, стор. 83.

² В. О. Сухомлинський. Народження громадянина, стор. 159.

тваринну любов до дітей («Любити дітей і курка вміє»). Але, на жаль, деякі вчителі, вихователі сприйняли це так, що, мовляв, любити дітей — річ нехитра, нескладна, особливих зусиль тут не потрібно. Іншої думки дотримувався В. О. Сухомлинський, який вважав, що без широї, невдаваної і водночас мудрої, осмисленої любові й поваги до дітей (як у сім'ї, так і в школі) немає й уміння виховувати їх.

Обґрунтуючи це положення, посилаючись на свої багаторічні спостереження, педагог твердив: саме розумна любов і повага роблять дитину здатною піддаватися впливові педагога і колективу; икшо дитина виростає в атмосфері відчуженості, нечулості, жорстокості, вона не може стати справжнім громадянином. А це означає, що вчитель завжди повинен бачити перед собою не просто школяра, а людину. Без чуйного ставлення вихователів до честі й гідності маленького трудівника, якого ми називаємо учнем, неможлиме ні формування високого почуття громадянського обов'язку, ні звичайна слухнявість і дисциплінованість. Не можна, вважав педагог, погодитися з тим, що дитину треба любити в якоюсь оглядкою, що в людяності, сердечності криється якась вебезпека для дисципліни і самодисципліни, для вимогливості людини до людини і суспільства до людини. Звичайно, потрібне не сліпе й сльозливе замилування дітьми. Любов має поєднуватися з розумною строгостю і вимогливістю — розумною, а не педагогічно незрячою, несправедливою. Любов, повага, ласка, доброта — це не слюсювання й не захвалювання, не вседозволеність і не всепрощення. Вихователь безумовно повинен бути добрым, але не «добреїльким» — це різні речі.

Взагалі, любов до дітей і педагогічна культура — повсяктя нероздільні. Не випадково В. О. Сухомлинський писав: «Що було найголовнішим у моєму житті? Без роздумів відповідаю: я любов до дітей!». І це було справді так. Не можна не згадати тут і схвилюваннях слів педагога, сказаних після Всесоюзного учительського з'їзду: «Я з великим захопленням слухав на Всесоюзному з'їзді вчителів промову Л. І. Брежнєва. Мене схвилювало, потрясло те, що червоною піткою через це сердечне,

¹ В. А. Сухомлинский. Сердце отдаю детям, стор. 3.

вдумливе, зворушиливе слово Генерального секретаря нашої партії проходить думка про любов учителя до дитини, до своєї благородної справи. А щоб любити, треба знати. Знати кожен порух юної душі¹.

Щоб любити дитину, треба її знати... Але це не так просто, як здається на перший погляд, бо немає в світі нічого складнішого і багатшого, ніж людська особистість. Тому й серед багатьох якостей справжнього вихователя одне з перших місць посідає глибоке знання духовного світу дитини. До того ж слід пам'ятати, що немає дитини абстрактної. Кожному вихованцеві притаманні, крім типових, загальних якостей, і своєрідні, неповторні, індивідуальні риси. В цьому розумінні кожна дитина — унікальний світ, який потребує від вихователя використання не стандартного, а особливого педагогічного «ключика». Інакше не можна перебороти й формалізм у вихованні та навчанні. «Знати дитину — це та найголовніша точка, де стикаються теорія і практика педагогіки, де сходяться всі чинки педагогічного керівництва шкільним колективом»². Тим часом, що відправи діти, для деяких учителів психологія дітей, їхній внутрішній світ — це книга за сімома печатями...

В. О. Сухомлинський не тільки закликав до пізнання особистості дитини. В монографії «Духовний світ піколиара» він на великому фактичному матеріалі розглянув і проаналізував процес інтелектуального, морального, естетичного формування радянської людини в роки її дитинства, отрідства і рапинкої юності. На численних прикладах, якими сповнені майже всі твори педагога, конкретно і яскраво розкрита психологія хлопчиків і дівчаток різного віку і різних життєвих долі, схарактеризовані особливості розвитку їхнього сприйняття, мислення, почуттів, інтересів, прағнень, вольових процесів. І, безперечно, однією з найважливіших рис творчості В. О. Сухомлинського було то, що проникнення в душу юної людини, яка пізнає світ і утверджує себе в ньому.

З цим тісно пов'язані думки педагога про мудру владу наставників дітей, про яміння дорожити дитячим довір'ям, щадити беззахисність дитини, бути для неї вті-

¹ В. О. Сухомлинський. Думки про шкільне виховання.— «Комуніст України», 1968, № 10, стор. 91.

² В. А. Сухомлинський. Разговор с молодым директором школы, стор. 44.

ленням добра і справедливості — речі, без яких учитель може стати хіба що наглядачем, але як підяк не вихователем. Особливий інтерес викликають такі міркування В. О. Сухомлинського: ве можна ідеалізувати дітей, треба вже з перших днів шкільного навчання ставити перед ними тверді, чіткі й ясні вимоги, передусім щодо культури поведінки. Проте й не можна у всіх випадках розглядати, наприклад, дитячі пустощі як зловисне порушення порядку, дитячу неуважність як літощі, дитячу забудькуватість як ведбайливість. Пустощі, неуважність, забудькуватість — усе це завжди було, є й буде. Та з цього не випливає, що дитину треба «матати», замість того, щоб обережно, деликатно і водночас вимогливо вправляти її спрямовувати її поведівку. Звертаючись до вчителів, В. О. Сухомлинський писав: «Які б граці людської волі і розуму, серця і мудрості не відкривалась у вашій особі перед дитиною: сквалення, похвала, захоплення, гнів, обурення, осуд (так, на ці почуття вихователь теж має право, він — не безплотний ангел), — кожка з цих грацій повинна відкриватися на фоні головного — поваги людської гідності, звеличення Людини⁴.

Як переконаний гуманіст розв'язував В. О. Сухомлинський і проблеми навчальної роботи школи. Процес навчання — це насамперед людські стосунки. Ось чому ставлення учнів до навчання зумовлюється насамперед ставленням учителя до них, його душевною теплотою і чуйністю, прикладом і переконуванням. Людяність учителя (саме людяність, а не лібералізм і поблажливість) — шлях не тільки до серця, а й до розуму дитини. Так, учитель ніколи не повинен забувати про морально-психологічний аспект оцінювання знань учнів. Несправедливо оцінювати тільки кінцевий результат навчання — знання, ігноруючи ступінь старанності, ретельності учня. Не можна перетворювати оцінку на загрозу, пугало, як не можна й робити я з неї «спрянник». За переконанням педагога, оцінка повинна окривлювати дитину, бути, як правило, позитивним стимулом навчання (особливо це стосується молодших школярів) і віколн — засобом по-корання.

⁴ В. А. Сухомлинский. Человек — высшая ценность.— У зб.: Мир человека. М., «Молодая гвардия», 1971, стор. 125.

Для дітей, писав В. О. Сухомлинський, характерне світле, сонячне, оптимістичне світосприймання. Дитячий оптимізм — це насамперед відчуття радості життя. Не випадково педагог щедро розсипає в своїх творах слово «радість» — радість пізнання, радість праці, радість навчальної діяльності, радість творчості, радість спілкування з книгою, радість відкриття, радість життя в колективі, радість творення добра людям... Це повністю відповідає настановам видатних учителів В. О. Сухомлинського. Найкраще виховання, за словами Н. К. Крупської, є виховання радістю. Без радості, без того, що А. С. Макаренко називав мажором у життедіяльності колективу, не може бути повнодійного розвитку дітей. Забуття цього, негуманний підхід до вихованців, який убиває властиве їм переживання радості, є однією з причин уповільненого розумового розвитку окремих дітей. Завдання вихователя — добитися, щоб такі діти позбавились почуття своєї «неповонощівності». А для цього треба завжди орієнтуватися на те позитивне, що є в кожній дитині, бачити, берегти, зміцнювати все хороше в ній (икакби незначним воно не здавалося), створювати умови для того, щоб і найслабкіший учень переживав радість успіху і за цій основі з кожним етапом навчання піднімався на вищу сходинку свого розвитку.

Гуманістичні переконання В. О. Сухомлинського не віддільні від його віри в могутню силу виховання. Педагог не раз заявляв про свою пепохитну віевненість у тому, що немає жодної дитини, яка б не могла стати при належних зусиллях вихователів людиною освіченою, моральною, працьовою. Віра в дитину, говорив він, — фундамент педагогічного оптимізму.

Але суть справи полягає не просто у виховуваностіожної людини. Цього мало. Адже немає людей, зовсім вездібних, бездарних, безталаних. «Комуністичне виховання виходить з такого дуже важливого принципу людянності: немає людини, в якій не були б закладені задатки і можливості для того, щоб вона проявила себе в житті, насамперед у творчій праці, невторичною, самобутньою красою, талантом»¹.

У житті, доводив педагог, не буде жодної нещасливої людини, якщо в школі вихователь докопається до «золотої

¹ В. О. Сухомлинський. Як ми виховали мужнє покоління, стор. 81.

жилки» в кожному вихованцеві й допоможе йому знайти себе. В. О. Сухомлинський рішуче дотримувався тут думки А. С. Макаренка про необхідність такої системи виховання в колективі, яка дає можливість кожній окремій особі розвивати свої здібності, зберігати свою індивідуальність, іти вперед по лінії своїх нахилів. Треба, за Сухомлинським, щоб кожний, буквально кожний учень уже в роки дитинства, а особливо в роки етапу і юності, мав свій улюблений предмет, улюблений прадю, виявляв свої індивідуальні вачили, здібності, постійно розвивав їх. Треба, щоб кожний учень піднявся на свою маленьку вершину, досяг визначних, серйозних (для свого віку, звісно) успіхів, став обов'язково в чомусь першим, служив у дьому взірцем для інших. Учень безлікий, учень незираєний, «єрій», безбараний, хоча б він був і круглим відмінником, учень, якого лише не хвилює і не захоплює, який з однаковою байдужістю учити математичні формули і ліричні вірші, саджес дерево й точить на верстаті,— такий учень не може не викликати у вихователів тривоги. «Далеко не кожний стане учнем, письменником, художником, далеко не кожному призначено відкрита порох, але майстром у своїй праці повинен стати кожний — це дуже важлива умова всеобщого розвитку особистості»¹.

Варто сказати в цьому зв'язку й про те, як у загальному плані розв'язував В. О. Сухомлинський проблему професійної орієнтації учнів (у практичних питаннях профорієнгації керована ним школа набула, як відомо, великого досвіду). Педагог категорично не погоджується з твердженням: «яким бути» і «ким бути» — речі рівнорядні. Ні, говорить він, у наш час професійна орієнтація не може бути відокремлена від уявлення про соціальну, життєву орієнтацію взагалі, причому вирішальним є у нас питання про те, якою має стати людина.

З усієї системи положень В. О. Сухомлинського про шкільне виховання випливає висновок: завдання нашої середньої школи — виховувати особистість, яка в будь-якій галузі корисної для суспільства діяльності, зокрема й у так званій «простій» праці робітника чи хлібороба, здатна піднятися па найвищу сходинку громадянськості.

¹ В. А. Сухомлинский. Труд — основа всестороннего развития личности.— «Вопросы философии», 1963, № 4, стор. 63.

Адже роль людини в суспільному прогресі визначається передусім не її професією самою по собі, а ідейним і моральним змістом її діяльності. В 1974 р. «Правда» в передовій статті «Призвание» писала: «Справжній пошук покликання починається для кожної молодої людини з розв'язання головних питань: спочатку — яким бути, а потім уже — ким бути!»¹. Ось це якраз і мав на увазі В. О. Сухомлинський!

* * *

Розгляд уявних в цілому праць видатного педагога нашої сучасності незаперечно засвідчує: В. О. Сухомлинський був ідеїним однодумцем і послідовником А. С. Макаренка. Обидва вони ґрунтували свої педагогічні погляди на великому вчені марксизму-ленінізму, обидва керувалися основоположними принципами комуністичного виховання, сформульованими В. І. Леніним і Комуністичною партією.

В. О. Сухомлинський не раз посилається на Н. К. Крупську та А. С. Макаренка як на найвидатніших педагогів радянської епохи. Він писав, зокрема, про виняткове теоретичне й практичне значення макаренківської спадщини, про те, що вона є невичерпним джерелом творчості радянських учителів, прямо заявляв, що вважає себе учнем Макаренка, висловлював глибоку повагу до нього як до свого великого вчителя. «Нашиими духовными наставниками с видатней радянской педагоги Н. К. Крупская и А. С. Макаренко, які довели в теории и на практике, что гармоничное посднання интересов особистости и коллективу відкриває перед каждой личностью безграничные перспективы всебічного розвитку и особистого щастя»². Дуже характерним є й таке твердження В. О. Сухомлинського: «Ми — продовжуваці і спадкоємці великої справи і всього ідейного Багатства Антона Семеновича Макаренка. І ми спроби й потуги буржуазних ідеологів знайти якусь щілини між Макаренком і сучасністю, противставити сучаснє минулому або минуле сучасному... Творчо розвиваючи педагогічні ідеї Антона Семеновича, ми, вчи-

¹ «Правда», 1974, 30 червня.

² В. А. Сухомлинский. воспитание личности в советской школе, стор. 9.

телі, а особливою дбайливістю і бережливістю ставимось до його ідей колективістського виховання і виховання в праці»¹.

Проте річ не тільки і навіть не стільки в цих та інших подібних висловлюваннях В. О. Сухомлинського, скільки в тому, що він, по суті, на ділі спирався на макаренківські ідеї і досвід. Разом з тим він вважав, що в нових конкретно-історичних умовах потрібний дальший творчий розвиток (не заміна, не відкидання, а саме розвиток, збагачення) створеного А. С. Макаренком. Фактично це відповідає й поглядам самого Макаренка, який закликав учителів не зупинятися на досягнутому, йти вперед, творити, сміливо, в відвагою і відповідальністю шукати кращих методів виховного впливу, виявляти винахідливість.

У 1970 році В. О. Сухомлинський писав, наприклад: не можна успішно втілювати в життя ідеї А. С. Макаренка, ігноруючи нові взаємовідносини школи і соціалістичної сім'ї. І навряд чи треба доводити, що це — справедливо, бо нові історичні умови створили ґрунт для того, щоб розглядати виховання в сім'ї і школі як «дину систему «шкільно-сімейного» або «сімейно-шкільного» виховання. Саме з цих категорій виходить В. О. Сухомлинський, висвітлюючи в своїх творах питання шкільної та батьківської педагогіки. Немає сумніву, що на таку саму позицію став би в наш час і А. С. Макаренко.

Але чи були все ж якісь розходження між Сухомлинським і Макаренком, що не залежали від різвої історичної обстановки, в якій розгорталася діяльність кожного з них? Відповідь може бути тільки одна: *не було* таких розходжень, бо виходили обидва вони із спільної мети, обґрунтовували єдині завдання, привели і методи виховання.

Як відомо, Левін ще в 1919 р. писав, що одним з ідеалів пролетарської революції є забезпечення всебічного розвитку всіх членів суспільства, і зазначав, що лише нова, соціалістична школа може бути знаряддям виховання людської особистості. Виховний ідеал радянської школи був визначений пізніше і в Програмі КПРС, де сказано про виховання нової людини, яка гармонійно поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фі-

¹ Див.: «Радянська школа», 1972, № 10, стор. 11.

зичну досконалість. Слід згадати тут і дуже важливі слова Л. І. Брежнєва: «... всебічний і гармонійний розвиток людської особистості є нашою найвищою метою»¹. На цих засадах радянська педагогіка й розкриває конкретний зміст категорії ідеалу, загальної мети комуністичного виховання.

Нашою метою, як зазначав А. С. Макаренко, має бути виховання цільної комуністичної особистості. «Я під метою виховання розумію програму людської особистості, програму людського характеру, причому в попуття характеру я включаю весь зміст особистості..., геть усю картину людської особистості»².

Наведеним положенням цілком відповідають і твердження В. О. Сухомлинського про те, що вихований ідеал школи — всебічно і гармонійно розвинута особистість, активний учасник суспільного прогресу, і що відома теза А. С. Макаренка про проектування людини набувася в наші дні характеру найважливішого правила практичного виховання. Отже, позиції обох педагогів були тут єдними, спільними.

«Ми вважаємо, що лише в колективі особистість дитини може найбільш повно і всебічно розвинутись. Колектив не поглинає особистості дитини, а впливає на якість виховання, на його зміст»³ — ці положення, сформульовані Н. К. Крупською, стали провідними в радянській педагогіці. Викодячи з них, і А. С. Макаренко, і В. О. Сухомлинський розглядали колектив як могутнє знаряддя комуністичного виховання. При цьому Сухомлинський, як і Макаренко, вважав, що колектив — це неодмінно ідейне (ідеологічне, за висловом Макаренка) об'єднання, яке передбачає певну організаційну структуру, чітку систему взаємозалежностей, співробітництва, взаємодопомоги, вимогливості, дисципліни й відповідальності кожного за всіх і всіх за кожного. «Відповідальність людини за людину — це для життя колективу все одно, що цементний розчин для спорудження будинку з цегли: немає розчину — не побудуєш будинку, немає

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Т. 3, 1972, стор. 333.

² А. С. Макаренко. Сочинения. Т. 5. М., Изд-во АПН РСФСР, 1958, стор. 118.

³ Н. К. Крупська. Педагогичні твори. Т. 5. К., «Радянська школа», 1964, стор. 194.

відповідальності людини за людину — немає її колективу»¹.

У школі мають бути не тільки одновікові, а й різновікові колективи учнів. Різновіковими є насамперед загальношкільний учнівський колектив. «У колективі з різним віком вихованці можуть бути такі ж багаті спільні інтереси, як і в колективі одного віку»². Починаючи з монографії «Виховання колективізму у школярів» і кінчаючи «Методикою виховання колективу», В. О. Сухомлинський обґрутувував життєздатність і доцільність різновікових колективів вихованців (трудові загороди та бригади, предметні, технічні, сільськогосподарські, красавицькі й інші гуртки за інтересами, самодіяльні художні колективи, учнівські групи за місцем проживання та ін.).

Виховання в колективі не виключає індивідуальності роботи з учнями, індивідуального підходу до них. Виховувати особистість через колектив — це, як говорив Макаренко, не означає втискувати її в шаблон, «стригти всіх під один номер», необхідно створювати умови для того, щоб кожий член колективу розвинув свої індивідуальні позитивні якості.

Згідно з макаренківським принципом «паралельної дії», впливаючи на колектив, ми впливаємо водночас на особистість, а впливаючи на особистість, впливаємо на колектив. Тому не можна відкидати так звану «парну педагогіку», якщо, звичайно, вона зорієнтована на виховання колективіста. Відомо, що сам Макаренко був неперевершеним майстром «парної педагогіки» — особистого впливу на окремих вихованців. «Якщо осмислити всю його педагогічну діяльність, то стає цілком ясно, що вона є близьким доказом могутності сили впливу особи вихователя»³. За Сухомлинським, безпосередній вплив вихователя на душу вихованця так само необхідний і важливий чинник виховання, як і вплив колективу. Фактично він у цьому дотримувався думки А. С. Макаренка, який

¹ В. О. Сухомлинський. Народження громадянина, стор. 184.

² В. О. Сухомлинський. Праця і моральне виховання. К., «Радянська школа», 1962, стор. 58.

³ В. О. Сухомлинський. Не бійтесь бути ласкавими — «Радянська школа», 1968, № 4, с. 47.

був певен, що «поряд з колективом треба поставити і майстерність педагога»¹. Колективна одухотвореність, колективний настрій, колективне переживання — велика сила, але тільки тоді, коли вона поєднується з розумним індивідуальним впливом вихователя, вчителя — центральної фігури педагогічного процесу. Неправильно, отже, протиставляти впливи колективу і вихователя, а там самим і абсолютноувати кожний з цих впливів. Іноді, казав А. С. Макаренко, колективний, як і індивідуальний, вплив може бути добрим, іноді — поганим; залежить це від конкретної педагогічної ситуації.

Загалом же, з погляду В. О. Сухомлинського, виховна роль колективу в сучасних історичних умовах не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає; інша реч, що «механізми і колективного, і індивідуального впливів на вихованців мають стати тонкими, складними, гармонійними».

У зв'язку з цим педагог акцентував на тому, що було б неправильно зводити суть колективу тільки до організаційних залежностей. Насправді колектив становить складну ідейну, моральну, інтелектуальну, емоціональну, організаційну й трудову єдність особистостей, єдність, в якій всі зазначені елементи органічно сполучені. «Колектив — це не якась безліка маса. Він існує як багатство індивідуальностей. І якщо вихователь сподівається, що виховна сила колективу передусім в організаційних залежностях, у підпорядкуванні й керівництві, його сподівання не справдяється»². Не можна за колективом не бачити окремої людини. Колектив — єднве ціле, але він немислимий поза індивідуальним розвитком кожного його члена, кожної особистості а і особливим і неповторним духовним світом. Н. К. Крупська писала в 1932 році: «Рости люди повинні і розумом, і серцем. І на базі цього індивідуального зростання кожного в наших умовах складеться кинець кінцем якийсь новий за типом могутній соціалістичний колектив, де «я» і «ми» зливатимуться в верозривне ціле. Вирости такий колектив зможе тільки на основі глибокого ідейного згуртування і такого ж

¹ А. С. Макаренко Сочинения. Т. 5. М., Издво АНН РСФСР, 1958, стор. 214

² В. О. Сухомлинський Народження громадянина, стор. 182

глибокого емоціонального зближення, взаєморозуміння¹. Якраз на цих тезах ґрунтуються думки В. О. Сухомлинського про дитячий колектив. Завдяки багатогранним взаємовідносинам, що відбуваються в колективі, збагачується, зростає не тільки індивідуальність, а й сам колектив. Тому логіка колективістичного виховання має будуватися за принципом: від колективу до особистості і від особистості до колективу.

В. І. Ленін указував, що дисципліна в напіному суспільстві — дисципліна свідома, товарицька, дисципліна всілякої поваги, самостійності та ініціативи в боротьбі. Виховуючи її підвищуючи дисципліну кадрів, говорив Л. І. Брежнєв, ми маємо на увазі «...дисципліну, побудовану на високій свідомості і відповідальності людей»². Ці вказівки є дороговказом і для радянської педагогіки.

А. С. Макаренко пов'язував виховання дисципліни, як і весь процес виховної роботи, з принципом: якомога більше вимоги до людини, але водночас і якомога більше поваги до неї. Згідно з цим принципом В. О. Сухомлинський вважав, що у вихованні мають бути і повага, і вимогливість, бо не можна виховати людину, під чого не вимагаючи від неї, не формуючи в її свідомості понять «треба», «повинен», «зобов'язаний»; виховання обов'язку й відповідальності перед колективом, народом, суспільством неможливе без високих вимог до особистості. «Без розумного вияву волі вихователя, вимог колективу, суспільства виховання перетворилося б у стихію, а слова вихователя — в рожеву водичку, в солоденький сироп абстрактного добра»³. Але це не означає, що все чи майже все у вихованні можна зводити до зовнішнього тиску, наказів та заборон.

Як і Макаренко, Сухомлинський був переконаний: дисциплінування, що виявляється тільки в заборонних нормах, — найгірший вид морального виховання. Без вимог, наказів, підкорення неможливе виховання особистості в колективі, але жо неможливе й без інших,

¹ Н. К. Крульська. Педагогічні твори Т. 11. К., «Радянська школа», 1966, стор. 447.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Т. 3, стор. 294.

³ В. О. Сухомлинський. Народження громадянина, стор. 90.

не менш важливих чинників, провідним серед яких є про-
йняття любов'ю, повагою, довірою вилив на свідомість
і почуття вихованців.

У такому ж плані роз'язував педагог і питання про
колективний осуд поганої, ненормальної поведінки окре-
мих учнів. Щоправда, в цьому питанні його погляди
сформувалися ве відразу. Якщо до початку шістдесятих
років він розглядав колективне обговорення дітьми пога-
них вчинків окремих учнів як завжди необхідну виховну
зброю, то пізніше категорично заявляв: яс можна всі
помилки й вади вихованців робити предметом обговорення
дитячого колективу; такий колектив має свою специфіку
і, на противагу колективу дорослих, не здатний вирішу-
вати долю вихованця. Не слід взагалі робити колектив
знаряддям дисциплінарного впливу, а учня перетворювати
на підсудного, бо це приляжує його людську гідність,
завдає йому величного болю й здебільшого приводить до
негативних наслідків. Та й «Макаренко ніколи не говорив,
що треба виставляти перед колективом усі хиби й недо-
ліки особистості. Якби це так робилося на практиці, то
колектив став би не мудрою виховною силою, а мораль-
ною палицею¹. Ось чому в праці «Сто порад учителеві»
Сухомлинський, докладно відповідаючи за запитання
«Що можна і чого не можна обговорювати в шкільному
колективі», перераховуючи різні проступки, погані вчин-
ки, недоліки учнів (викликані, головним чином, склад-
ними умовами їх життя й розвитку), дійшов, здавалось
би, парадоксального висновку — «Нічого». Але вів тут
же уточнював: «нічого», якщо йдеться про проступки,
бо «комуністичне виховання полягає в тому, щоб про-
ступків взагалі не було чи було якнайменше» і «чиє мен-
ше займається колектив розбирати усіляких конфлік-
тів, тим більшу виховну силу він має»². Як бачимо,
педагог не вважав, що слід цілком і беззастережко ска-
сувати будь-який розгляд і осуд в дитячому колективі
негожих, недостойних вчинків, порушень, конфліктів,
а писав про те, до чого треба прагнути, як повинно
бути в ідеалі.

¹ В. О. Сухомлинський. Не бійтеся бути ласкавими. — «Радянська школа», 1968, № 4, стор. 47.

² В. О. Сухомлинський. Сто порад учителеві. Днів. 2-й
том цього видання.

Так само підходив В. О. Сухомлинський і до проблеми покарання. Тут також бачимо певну еволюцію поглядів педагога. Спочатку він так чи інакше визнавав у принципі доцільність покарань (хоч і робив ряд застережень щодо їх застосування), а пізніше, особливо в останні роки своєї діяльності, рішуче наполягав на тому, що нормальне, абсолютно нормальне виховання несумісне з покаранням учнів. Мав він на увазі такі, зокрема, види покарань: вичитування, «розікання» учня перед колективом, дорікання, висміювання, приволомливий крик вихователя; винувадження учня з класу (те, що Н. К. Крупська називала «вишиурюванням за двері»); стояння за наказом учителя біля парті (деликатна модифікація старого «кутка»); залишення учня, що провинився, в школі після уроків для виконання якоїсь роботи (видозміна старого «без обіду»); позбавлення права на участі у тій чи іншій колективній праці або розвазі; спеціальні записи-скарги в щоденників учня, які фактично закликають батьків до фізичної розправи; бойкот; рукоприкладство — штурхання, сісання учня руками і т. ін.

В. О. Сухомлинський рішуче заперечував думку про те, що покарання є об'єктивно необхідними у виховному процесі. Він доводив: покарання не є чимось непідворотним, кара, в якій є хоч краплина пригнічення людської гідності, не має позитивної виховної сили. Страх перед покаранням психологічно гнітить учня, віддаляє вихователя від вихованця. Покараннями виховуються здебільшого нещирість, озабленість, безсердечність, жорстокість, «моральна товстошкірість».

Педагог неодноразово посилював на К. Маркса, який писав, що «...при людських відносинах нара *дійсно* буде не більш ніж вироком, що його винний виносить самому собі»¹. Інакше кажучи, примус у людей майбутнього заміниться тим почуттям самоконтролю й самоодінки своїх вчинків, яке називається совістю.

Негативно ставився до покарання дітей, і передусім до кар фізичних, В. І. Лепів. Підтверджують це хоча б його слова, сказані в бесіді з японським кореспондентом К. Фусе в 1920 р.: «Коли Фусе сказав, що в Японії

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 2. К., Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 188.

бережуть дітей більше, ніж на Заході, Левін зауважив: це дуже важливо, адже в так званих найцивілізованих країнах Європи, навіть у Швейцарії, що не зовсім ліквідовано, виклад, звичай бити дітей у школах». Він з великим задоволенням зауважив, що одни з привіліїв робітничо-селянського уряду теж полягає у скасуванні тілесного покарання дітей¹.

Якраз цей привілій виховання без покарань (зокрема, й без тих «моральних» нар, що бувають іноді тяжчими від фізичних) і обстоював В. О. Сухомлинський. Йому, звичайно, було відоме таке твердження А. С. Макаренка з 1928 році: «Вважаю взагалі, що здійснення будь-якої дисципліні при теперішньому моральному стані суспільства неможливе без покарання»². Але ж «при теперішньому» стані, тобто в кінці двадцятих років!

Пізніше, в 1937 р., А. С. Макаренко говорив: «Якби школа була у мене в руках, то я б ніяких покарань не застосовував, крім двох: догана і звільнення з школи. . . Ніяких інших покарань я собі уявити в масовій школі не можу»³. І про сім'ю: «В хорошій сім'ї покарання ніколи не буває, і це — найправильніший шлях сімейного виховання»⁴.

Тут, як бачимо, думки обох педагогів повністю збігаються, особливо, коли мати на увазі той факт, що В. О. Сухомлинський віде й ніколи не вимагав заборони, негайнога скасування покарань. Він добре розумів, що від таких засобів виховного впливу, як зауваження, осудження, догана, зниження оцінки за поведінку і навіть виключення з школи (як крайня міра), відмовитися у всіх навчально-виховних закладах ми ще не готові. Однак не тільки можна, а й потрібно підносити виховний процес і в школі, і в сім'ї до такого рівня досконалості, при якому «важче необхідність, потреба в покараннях»⁵.

¹ В. І. Лекін. Повне зібр. тв. Т. 41, стор. 125, 124; див. також стор. 484—485.

² А. С. Макаренко. Твори Т. 7. К., «Радянська школа», 1955, стор. 360.

³ А. С. Макаренко. Сочинения. Т. 5 М., Изд-во АПН РСФСР, 1958, стор. 385.

⁴ А. С. Макаренко. Твори. Т. 4. К., «Радянська школа», 1954, стор. 364.

⁵ В. А. Сухомлинський. Воспитание без наказаний.—«Правда», 1968, 25 березня.

До цього слід прагнути, за це треба боротися. Духовний, моральний стан соціалістичного суспільства в період будівництва комунізму створив реальні передумови для здійснення цього високогуманітного соціально-педагогічного завдання.

Таким чином, В. О. Сухомлинський акцентував увагу саме на тих педагогічних положеннях, що зумовлені новими, вищим етапом розвитку радянського суспільства і які не тільки не суперечать макаренківським ідеям, а вавпаки, є їх продовженням. Тому цілком правильно роблять ті автори, які в своїх дослідженнях про життя й спадщину А. С. Макаренка не ігнорують і творчості його послідовника — В. О. Сухомлинського¹.

Безшеречно, акценти, зроблені Сухомлинським, є важливими, серйозними, але суть їх полягає все ж не в «заміні», а в творчому розвиткові окремих сторін і елементів спадщини А. С. Макаренка.

* * *

Широко розробляв В. О. Сухомлинський конкретні проблеми розумового, морального, естетичного та фізичного виховання школярів, питання політехнічної освіти, теорії навчання, виховання дітей у сім'ї, самовиховання і самоосвіти, професійної майстерності вчителя, здійснення загальшого навчання, керівництва школою. Праці педагога, в яких він висвітлює ці та багато інших питань, характеризуються насамперед партійним, принциповим підходом до справи, надзвичайно чутливим ставленням до вимог сучасності, постійним урахуванням перспектив соціального й наукового прогресу, вмінням актуалізувати й творчо використати найкращі здобутки минулого стосовно до завдань комуністичного виховання.

Розв'язуючи будь-яку проблему педагогічної теорії і практики, В. О. Сухомлинський виходив із завдань постійного збагачення й облагороджування духовного життя колективу й окажного вихованця, ставив у центр своєї уваги виховання соціально активної особистості,

¹ Ін., наприклад, третє видання монографії М. П. Павлової «Педагогическая система А. С. Макаренко» (1972 р.), в якій відкреслюється, що Сухомлинський збагатив ідеї Макаренка «найціннішими знахідками».

громадяніна-кооперативіста, здатного боротися за утвердження нових, комуністичних відносин.

У своїх творах В. О. Сухомлинський проявив глибоке розуміння діалектики педагогічного процесу, причинно-наслідкових зв'язків у ньому, взаємозалежності і взаємопроникнення усіх сторін, елементів, складників виховання — його завдань, змісту, форм організації, засобів, методів, прийомів. Якщо, доводив він, у цілісній системі педагогічного діяння знаходить хоча б одну якесь ланку, органічна єдність цієї системи порушиться. Тільки на основі гармонійно побудованого виховного процесу можливе успішне формування комуністичної особистості.

Педагог умів сказати своє живе, оригінальне слово про пайскладніші й пайтоніші грани педагогічного процесу, звернути увагу на особливі, своєрідні контури й барви педагогічних явищ, обґрунтовувати свої висновки повчальними фактами з практики навчально-виховної роботи і тим самим переконати читача, вкарбувати свої думки у свідомість учителів, батьків, вихователів молодого покоління.

В. О. Сухомлинський дотримувався того погляду, що педагогіка — не тільки наука, а й мистецтво, тобто висока майстерність, яка, ґрунтуючись на теоретичних знаннях, на свідомому використанні об'єктивних закономірностей, вимагає водночас і творчого виявлення індивідуальності вчителя, вихователя, його натхнення, ініціативи, винахідливості, вправності. Разом з тим, що думку Сухомлинського, педагогіка включає в себе й елементи мистецтва у власному значенні цього поняття, оскільки вона цілеспрямовує навчально-виховний процес, оперуючи не тільки науковими категоріями (хоч це, автентично, основне), а й художніми образами. Адже педагогіка, подібно до мистецтва, зокрема мистецтва слова, служить справі формування пайтошої і пайскладнішої сфери життя — внутрішнього, світу людини, її душі. Тож не випадково багато які твори В. О. Сухомлинського («Шлях до серця дитини», «Думи про людину», «Важкі долі», «Листи до сина» та ін.) мають характер художньої публіцистики, вони розраховані не тільки на раціональне, строго логічне осмислення ідей, а й на емоціонально-естетичне їх сприймання. І, мабуть, недарма педагог твердив, що його особливо приваблює в творчості А. С. Мака-

ренка «дух романтики». Та й сам він надавав романтичного забарвлення позакласній і позашкільній роботі з учнями, роботі піонерської та комсомольської організацій у школі, вихованню дітей на лопі природи («Школа під Голубим Небом»), оперував у своїй виховній практиці такими уроочисто-романтичними найменуваннями, як «Сад Матерів», «Сад Здоров'я», «Діброва Героїв», «Кімната Казки», «Кімната Слави», «Куточек Краси», «Острів Чудес», «Тополя Матері», «Яблуя Матері» (Батька, Бабусі, Дідуся, Брата, Сестри), «Свято Першого Хліба», «Свято Троїці», «Свято Книги» та ін.

Взагалі, В. О. Сухомлинський був поетом і літератором за натурую. Він завжди працював розкрити поезію виховання, поетичну красу творчої вчительської діяльності. Науковий стиль творів педагога органічно поєднується із стилем літературно-мистецьким. У його працях багато образів, ілюстрацій, прикладів, які не просто, не механічно копіюють, а типізовано відбивають дійсність і в цьому розумінні виступають як більша правда, ніж правда формально-протокольна. Тому можна з повним правом твердити, що Василь Олександрович був не тільки вчителем, а й митцем у педагогіці.

Звичайно, не слід ігнорувати того факту, що в окремих публікаціях В. О. Сухомлинського можна зустріти іноді й дещо неточні формулювання, деякі спірні думки, а також зайві повторення. Але справа полягає арапітою не в цих огріхах. Головне й визначальне — ідейно-наукова цінність багатогранної творчості Сухомлинського, її величезні значення для теорії і практики комуністичного виховання.

Уже сьогодні спадщина видатного педагога в багатьох її аспектах служить мільйонам вихователів нашої юні. Але й кині, і в майбутньому не припустиме було б догматичне, бездумне використання його досвіду та рекомендацій. Якщо, приміром, у тій чи іншій школі продуктивно працює створений за прикладом Павлівської школи учительський психологічний семінар, організовано по-справжньому диференційовану педагогічну освіту батьків, якщо кожний учень дбайливо і з переживаннями глибокої любові до рідних вирощує «Яблуню Матері», «Яблуню Батька», якщо вдало організовано спеціальну виховну роботу з дітьми передшкільного віку («Школа Радості»), створено, скажімо, «Діброву Героїв», «Кім-

нату Слави», змістою, якраво, захоплююче проводяться «Свято Першого хліба», «Свято Книги» і т. д., — це, безперечно, добре. Проте не можна зводити все до таких чи подібних справ. Адже головне, як говорив ще К. Д. Ушинський, не сам по собі практичний досвід, а ідея, що випливає з досвіду, з фактів.

Книги В. О. Сухомлинського, так само, як і книги А. С. Макаренка, не є збірниками універсальних рецензій, придатних на всі випадки життя. Праці видатних педагогів передусім учать мислити, вдумливо підходити до виконання навчально-виховних завдань, враховуючи своєрідність і неповторність конкретних педагогічних явищ, зважаючи на особливості роботи та на позитивні традиціїкої школи.

В. О. Сухомлинський категорично осуджував механічне перенесення досвіду. Необхідно із самого початку усвідомити сутність нового, передового, взаємозв'язок своєї практики з тим, що заслуговує на запозичення і впровадження, треба створити реальні умови для використання досвіду інших шкіл і вчителів. «Досвід уявляється мені садом квітучих троянд,— писав педагог.— Ось нам треба пересадити цей квітучий кущ із саду на своє поле. Що для цього треба зробити? Передусім вивчити ґрунт свого поля, додати те, чого в ньому не вистачає. Підготувати цей ґрунт, потім уже пересаджувати. Але як? Разом з ґрувтом, не еголюючи коренів. А що, на жаль, іноді бувас? Почув директор школи: Ідьте, подивіться, привезіть троянду, посадимо на нашому полі. Ідуть учителі, милуються чудовими квітами. Аби як викопують кущ, обрубуючи живі корені, а іноді рубають гілки із запашними квітами, привозять додому, втикають саджанці й навіть гілки без коренів на свій полі. Засихають квіти, засихає листя. Дивується директор, дивуються вчителі: що ж це виходить? Усе робимо вібіто точно так, як роблять творці передового досвіду, а досвід не приживляється... Знатить, нема ічого цінного в цьому досвіді, даремно його розхвалюють, будемо робити все по-старому»¹. Отже, потрібне не формальне, а

¹ В. А. Сухомлинський. Розговор з молодим директором школи, стор. 13.

творче, розумне засвоєння і застосування кращого педагогічного досвіду.

В. О. Сухомлинський багато зробив для піднесення педагогічної культури вчителів. Уся система тих ідей, які він у своїх творах розкривав і пропагував, зорієнтована водночас і на розв'язання слогоднішніх завдань школи, і на розвиток педагогіки завтрашнього дня. І це дуже важливо, бо, як говорив Л. І. Брежнєв на XVII з'їзді ВЛКСМ, «немає прикордонної межі, немає вододілу, дивлячись на який можна було б сказати: оце сучасне, а оце — майбутнє. Вже сьогодні кожним днем свого трудового життя треба будувати і утвіржувати це майбутнє, наблизяти його, робити дійсністю»².

Великі й відповідальні завдання поставив перед радянською школою і педагогічною науковою історичний ХХV з'їзд КПРС. З'їзд визначив генеральну перспективу дальнішого вдосконалення всієї загальноосвітньої системи, насамперед середньої школи, розробив широку й конкретну програму піднесення на новий, вищий рівень усієї справи комуїстичного виховання, освіти і навчання підростаючих поколінь.

У виконанні цих пакреслень партії нам дієво допомагає й допомагатиме використання творчої спадщини високоталановитого педагога-комуніста Василя Олександровича Сухомлинського, від початку й до цинця підпорядкованої завданням виховання нової людини — всебічно розвиненого, свідомого і активного будівника комунізму.

О. ДЗЕВЕРІН

² Л. І. Брежнєв. Промова на XVII з'їзді ВЛКСМ. К., «Молодь», 1974, стор. 18.

ПРОБЛЕМИ
ВИХОВАННЯ
ВСЕБІЧНО
РОЗВИНЕННОЇ
ОСОБИСТОСТІ

*

В С Т У П

*

Працюючи протягом 35 років учителем і директором середньої загальноосвітньої школи, автор дослідив комплекс проблем, пов'язаних із центральною ідеєю комуністичного виховання — ідеєю всебічного розвитку особистості. Дослідження теоретичних проблем було тісно пов'язане з практичною роботою автора і педагогічного колективу школи.

Багаторічна праця в тій самій школі, з тим самим колективом створювала сприятливі умови для тривалого експерименту, для спостереження за процесом становлення, розвитку, участі у виробництві й громадському житті при наявності двох поколінь: сьогодні закінчуєть школу діти тих, хто в перші роки нашої багаторічної практичної роботи були учнями. Специфіка дослідження, зумовлена необхідністю роз'язувати практичні завдання школи, не могла не накласти відбитку на характер і обсяг науково-дослідної роботи. Потрібно було, зокрема, забезпечити:

посдання теоретичного аналізу, вивчення, узагальнення з пошуками найбільш ефективних шляхів виховного впливу на колектив і особистість;

аналіз ідей всебічного виховання в процесі її історичного розвитку, обагачення новими положеннями, що видаються життям;

постійне врахування взаємозумовленості, взаємозалежності, взаємозав'язку всіх складових частин, елементів, стерів, аспектів процесу навчання і виховання.

Єдність, злиття практичної виховної і наукової дослідної роботи постійно надавали і практиці й особливо науковому дослідженю однієї дуже важливої, на наш

погляд, риси, особливості, характерної, очевидно, взагалі для досить тривалого педагогічного експерименту: одночасно досліджувалось кілька проблем, але при цьому предметом цільної уваги дослідника на певному етапі роботи ставала одна із складного комплексу проблем (наприклад, трудове виховання, формування світогляду, комуністичних переконань, розумове виховання). Досліджаючи ту чи іншу конкретну проблему, автор як практичний працівник не міг послабити уваги до інших проблем, сторін, елементів, складових частин, аспектів навчання і виховання. Це не тільки не викликало труднощів у науково-дослідній роботі, а, навпаки, створювало винятково сприятливі умови для поглиблення аналізу сутності, взаємозв'язку, взаємозалежності, взаємообумовленості педагогічних явищ. Дослідникові становило ясно: щонайменше послаблення, спрощення, примітивізм практичної роботи чоч би за один з її ділянок могли б зробити безглуздою дослідну роботу. Для того, щоб предметом дослідження міг стати один з аспектів складного процесу навчально-виховної роботи, усі інші аспекти повинні бути на належній висоті щодо відповідності рівня практики найвищим критеріям і вимогам.

Ця взаємозалежність зумовлювала потребу враховувати дуже важливу, на наш погляд, об'єктивну закономірність наукового дослідження в школі, у процесі розв'язання школою, вчителями, колективом учнів практичних завдань навчання і виховання: не можна, недопустимо переключати всі сили, всю увагу і дослідника, і вчителя, і тим більше вихованців на ту сферу практики, яка найбільшою мірою стикається в даний час з предметом дослідження. Наприклад, досліджаючи проблему громадянського виховання, становлення патріотичних переконань, ідеалів, почуттів, недопустимо створювати якісь спеціальні, незвичайні умови для патріотичного виховання, тобто практично робити щось неприродне для того, щоб досліджувати. Дотримання цієї важливої вимоги остерігало від небезпеки створення штучних, естерильних умов і обставин. Разом з тим, завдахи тому що виконувати практичну роботу і одночасно займатися науковим дослідженням просто неможливо без урахування вказаної вимоги, без сурового і неймовірного, дуже корисного і спрямованого завжди в тверезе русле диктату реальності, — саме завдяки цьому в процесі практичної роботи й наукового дослідження перед нами від-

кривалися все нові й нові грани, відтінки, особливості окремих проблем великої ідеї всебічного розвитку особистості.

Так, досліджуючи проблему естетичного розвитку, ми не могли відстуپити ні на крок від такого дуже важливого завдання, як формування дійового ставлення особи до навколишнього природного і суспільного середовища. А це ставлення є сферою морального виховання. Проблема естетичних інтересів, запитів, потреб розкрилась перед дослідником в її тісному взаємозв'язку з моральним стрижнем особистості. Відкрилася нова грань проблеми естетичного і разом з тим проблеми морального виховання — морально-естетична культура бажань, прағнень, а звідси — і потреб. Досліджуючи проблему трудового виховання, ми не могли не враховувати того, що соціалістичне суспільство вимагає виховання людей, гаряче захочених у конкретну працю, людей, які віддають свої сили улюбленій справі, знаходять, завдяки цьому захопленню, закоханості, справжнє пласти і повноту духовного життя. Не може бути й мови про те, що обмеження сфери виробничої діяльності однією працею веде до якоїсь однобічності або веповночівності чи якоюсь мірою суперечить всебічному розвитку особистості. Твереза оцінка й урахування того, що вимагається самим життям як умова дальнішого науково-технічного прогресу, як передумова максимального розкриття людської особистості в її праці на благо суспільства, її постійного заглиблення в тонкоці праці, яка весь час ускладнюється, — оцінка і врахування всього цього остерегли нас від формального розуміння найважливіших істин, пов'язаних із самою суттю всебічного розвитку особистості.

Багаторічний досвід поєднання, злиття практичної роботи з науково-дослідною привів нас до твердого переконання в тому, що правильне розуміння, правильне витлумачення, пояснення теоретичної сутності тієї чи іншої проблеми — запорука постійного розумового заглиблення дослідника (який виступає одновчасно і практичним працівником) у саму суть справи, у конкретні питання вивчення і виховання. Закономірність, яка випливає з поєднання дослідної і практичної роботи, є те, що пояснення праця немовби осягається світлом теорії, збагачується теоретичним мисленням, і саме завдяки цьому практика стає незичерпним джерелом думки, все нових і нових маленьких відкриттів, із сутності яких народжуються теоретичні

узагальнення про закономірності виховання. Сache завдання тому, що практика постійно осягалася світлом теоретичної думки і була джерелом думок, автор написав книгу, в яких узагальнено закономірності окремих сторін виховання всебічно розвиненої особистості — морального, розумового, естетичного, трудового, фізичного виховання — в їх єдності, взаємозв'язку і взаємозалежності. Однак повсякденне посдання, злиття практики й наукового дослідження ні в якому разі не означає, що ці дві речі механічно змішуються. Незважаючи на те, що практика й науково-дослідна робота на кожному кроці взаємно проникають і взаємно погляблюються, дослідницька робота виділяється як абсолютно специфічна, у певному розумінні незалежна діяльність. Вона не може розчленитися у практиці. Найважливішою її складовою частиною, функцією, стороною є не тільки повсякденне теоретичне проаналізування в педагогічній явищі, але й мисленій аналіз проблем в їх історичному аспекті. Без глибокого аналізу того, що зроблено й досягнуто в минулому, без постійного осмислення теоретичної спадщини немислення науково-дослідна робота взагалі, у дослідженії ж проблем виховання всебічно розвиненої особистості забуття історичного аспекту призвело б до дилетантства і кустарщини.

Науково-дослідна робота, тісно пов'язана з практикою, відкрила перед нами одну дуже тонку закономірність, важливу, на наш погляд, не тільки для вченого, але й для кожного чителя. Суть цієї закономірності зводиться до того, що успіх у будь-якій практичній справі вимагає не лише знання цієї справи у відповідності із сьогоднішніми вимогами, але й своєрідного історичного аспекту мислення. Не лише дослідників, а й кожному практичному працівникові необхідно бачити педагогічні явища в їх багаторічному розвиткові; розуміти, що, як і від чого бере свій початок, як наше сьогодення закономірно продовжує багатовіковий соціальний, моральний, творчий процес.

Досліджуючи проблеми виховання всебічно розвиненої особистості, автор завжди брав за вихідну позицію марксистсько-ленинське вчення про виховання, перевірені практикою теоретичні положення марксизму-ленинізму про культурну спадщину, Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, документи партії і уряду

з питань комуністичного будівництва в наші дні. Особливі науко-дослідні роботи автора постійно поєднувались із практикою, де особливо настійно вимагалося свободного вивчення, аналізу теоретичних праць, в яких розкриваються проблеми всебічного розвитку особистості. Своєрідність цього вивчення й аналізу полягає в тому, що теорія для дослідника, який є одночасно і вчителем, що вважає і виховує дітей, і керівником школи як ланки народної освіти й осередку духовного життя народу, де в мініатюрі вирішується буквально його доля, його майбутнє,— теорія за таких обставин не тільки світло, яке осягає істину, а й засіб повсякденного поліпшення практичної роботи. Глибоке вивчення праць основоположників наукового комунізму — К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна — для дослідника, який одночасно півчиас і виховує дітей, — вирішальний критерій постійної перевірки повноти і правильності того, що робиться. У дослідженні ж проблем виховання всебічно розвиненої особистості поглиблена осмислення праць основоположників марксизму-ленінізму зосереджує увагу на головному, провідному, визначальному: ідеологічному, ідейно-політичному, моральному пріоритеті всього, що робиться в суспільстві й у школі з метою розв'язання завдань виховання нової людини.

Для автора, предметом багаторічного дослідження якого стали проблеми виховання всебічно розвиненої особистості, праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна — ключ, який допомагає осмислити тисячі й тисячі сторінок праць партійних і громадських діячів, учесників педагогів. Автор постійно вивчає праці Н. К. Крупської, А. В. Луначарського, М. І. Калініва, Ф. Е. Дзержинського, С. М. Кірова, Л. І. Брежнєва. У працях цих видатних діячів нашої партії і держави не тільки узагальнено досвід виховання нової людини у процесі соціалістичного будівництва, але й піддано глибокому аналізові історичний шлях людства до всебічного і гармонійного розвитку особистості. Винятково цінним і для теорії, і для практики в цих працях є висвітлення проблем виховання на загальному фоні політичної, ідейної боротьби класів, за фоні суспільно-політичного, соціального, морального життя суспільства. Червоною ниткою через праці великого Леніна проходить думка про неїдіальность школи, освіти, виховання від політики, від життя

суспільства, від боротьби класів. Праці В. І. Левіна і видатних діячів партії, держави для дослідника проблем всеобщого розвитку особистості є визначальною теоретичною основою, на якій будеться єдність школи і політики, виховання і суспільно-політичного, ідеологічного, морального, духовного життя народу в наші дні.

Різні педагогічні і психологічні аспекти проблеми виховання всеобщо розвиненої особистості висвітлені в працях П. Н. Блонського, А. С. Макаренка, А. П. Пінке вича, С. Т. Шацького, а також у працях О. М. Арсеньєва, Л. І. Божович, М. І. Бодарєва, Л. С. Виготського, М. К. Говчарова, М. О. Давилова, Б. П. Сципова, Л. В. Занкова, І. А. Каирова, О. Г. Калашникова, Ф. П. Корольова, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, Д. О. Лордікіанідае, Є. М. Медінського, Н. О. Мецчинської, Е. І. Моносона, І. Т. Огородникова, І. Х. Свадковського, А. О. Смирнова, Д. М. Узгадзе, С. Х. Чавдарова, Д. Б. Елькоціна та багатьох інших радянських педагогів і психологів.

Ми не ставили перед собою за мету аналізувати літературу з питань всеобщого розвитку особистості. Коїмпій з авторів, які досліджували цю питання важливу соціально-педагогічну проблему, віді свій вклад у науку про виховання, і якою б маленькою не була цеглина цього внеску, без неї немислимим було б спорудження нашої педагогічної теорії, яка освітлює шляхи практици. Особливістю літератури про всеобщий розвиток особистості є те, що, торкаючись тієї чи іншої конкретної проблеми, кожний з авторів аналізує найважливіше в ній — розвиток як результат виховання й одночасно єдність виховання і розвитку, взаємозалежність цих двох найважливіших елементів становлення особистості.

Цінною рисою праць багатьох наших педагогів і психологів є аналіз різноманітних дійових відношень підростаючої особистості до інвалідного природного і суспільного середовища. Багатство дійових відношень — один із внутрішніх стимулів всеобщого розвитку як процесу, в ході якого особистість набуває нових рис, стає сама активною виховною силою, і лише через те, що розкривається ця сила, людина сіс виховуваною. Формування виховуваності, здатності піддаватися різноманітним позитивним впливам середовища, колективу, особистості педагога, культурних цінностей, створених суспільством,—

дуже складний комплекс педагогічних явищ, дослідження яких у процесі практичної роботи створює сприятливі умови для збагачення педагогічної теорії.

У літературі, присвяченій проблемам всеобщого розвитку, яскраво виділяється аспект, який можна називати порівняльно-історичним осмисленням сутності суспільних, соціальних, політических, ідеологіческих явищ, з одного боку, і педагогічних — з іншого. Праці, що аналізують виникнення, зміну, збагачення самої ідеї всеобщого розвитку особистості у тісному зв'язку з класовою боротьбою, духовним життям суспільства, становлять великий інтерес насамперед для практичних працівників школи; у них піддається проектуванню майбутнє школи, системи народної освіти, процесу виховної роботи вчителя. Осмислення минулого якраз і необхідне передусім для того, щоб ясніше уявити майбутнє, а від розуміння майбутнього багато в чому залежить культура педагогічного процесу сьогодні.

Процес всеобщого розвитку певіддільний від складного механізму шкільного навчання, керівної ролі школи, педагога у створенні того, що ми називаємо виховним середовищем. Праці ряду радянських педагогів і психологів вносять значний вклад у розв'язання проблем всеобщого розвитку, розкриваючи творчий бік педагогічного процесу. Як сформувати зміст шкільного навчання залежно від запитів суспільства і зростаючих духовних потреб людей, як учити, щоб процес навчання максимально спріяв розкриттю нахилів і розвитку адівностей, — це ті напрямки творчих пошукув наук, завдяки яким удосконалюється педагогічний процес, збагачується майстерність учителів. Однак роль навчання у діяльності процесу виховання, у забезпеченії провідного значення виховання щодо розвитку ще повністю не досліджено.

І для педагогічної теорії, і для практики навчання й виховання велике значення мають праці, в яких із процесу всеобщого розвитку особистості вичленовуються — для поглибленого аналізу — ці основні сторони освіченості — природничо-наукові й гуманітарні знаення. У цій сфері теоретичних і практичних популуків відкривається багато неясного; життя вимагає дослідень, які допомогли б визначити, що таке гармонія людської освіченості, до якої гармонії треба прагнути у процесі шкільного навчання.

ІДЕЯ ВСЕВІЧНОГО ВИХОВАННЯ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

*

Можна без перебільшення сказати, що, якби не світло знань про минуле матеріального й духовного життя суспільства, про розвиток культури, науки, школи, системи освіти, педагогічної теорії, ми відчували б себе беспорадними, рухаючись мавпомацки в темряві. Світло теорії осягає майбутнє тільки за тісні умови, коли пройденому лідствам шляху для нас немає нічого туманного і незрозумілого. Це стосується будь-якої істини педагогічної теорії і практики, а для проблем всебічного розвитку особистості правильне розуміння історичного аспекту відіграє особливу роль. Без глибокого осмислення того, що досягнуто в минулому, неможливий творчий підхід до марксистсько-ленінської теорії всебічного розвитку, немислимі дальші творче збагачення цієї теорії новими закономірностями, що випливають з нових суспільно-політичних, соціальних, ідеологічних умов.

Для дослідника і для практичного працівника виключково важливо глибоко зрозуміти цю складність, що характеризує сам процес виникнення, становлення, збагачення ідеї всебічного розвитку особистості. Ця ідея виникла в глибоку давину як абстрактне уявлення про щастя, про повноту духовного життя людини, хоч саме прагнення до щастя було реальною силою, вимогою трудящих.

До появи класів, у первісному суспільстві, матеріальне й духовне життя органічно зливалось у діяльності кожного індивідуума й колективу. У класовому суспільстві духовне життя відокремилося від добування засобів для існування — люди перестали бути рівними тому, що з'явився поділ праці. Праця створила людину, але праця ж і поневолила її в класовому суспільстві, поділ праці заніщив її свободу. Звання, здобуті, осягнуті,

нагромаджені людиною в її багатовіковій боротьбі за своє існування, у пізнанні стихійних сил природи, знання, які підняли людину над світом живого, перетворились — у суспільстві, розділеному на автогоністичні класи, — із засобу облагороджування в заряддя поневолення, закабалення, прогнічення.

Позбавити духовного життя поневолену людину, перетворити її тільки в тварину, яка говорить, експлуататорські класи не могли, — справа не лише в тому, що це об'єктивно неможливо, а й у тому, що вони не могли цього й хотіти. Експлуататорам завжди необхідно було впливати на духовний світ поневоленої людини в потрібному їм напрямку. Основоположник наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс, глибоко пояснивши суперечливу суть знань, науки, освіти, благ культури в експлуататорському суспільстві, разом з тим показали, що для гнобителів питанням життя і смерті став умілий ідеологічний вплив на учи трудящих.

В античному світі експлуататорський клас рабовласників висуниув для виховання своїх дітей ідею «калонагатхі» (суміші чеснот). «Калонагатхі» розглядалась у стародавній Греції як гармонійний — розумовий, моральний, естетичний (чусачий) і фізичний (гімнастичний) — розвиток тих, хто був вільничі від добування хліба власними руками. Цей розвиток виключав фізичну працю, яка вважалась у рабовласницькому суспільстві негідпою вільної людкині. Але, відокремлюючи духовне життя від праці, експлуататорський клас тем самим обнежував по суті й духовне життя молодого покоління.

Звичайно, створення в античну епоху духовних цінностей дивовижної краси свідчить, що уявлення того часу про гармонійний розвиток мали велике прогресивне значення для всієї історії людства. Однак не треба забувати, що експлуатовані раби були позбавлені доступу до знань, культури, мистецтва. Духовні цінності створювались в античному суспільстві не тільки для того, щоб зробити життя рабовласницької аристократії найбільш повним і радісним, а й для того, щоб утвердити рабовласників у їх становищі повелителів, а раба звести до ставу робочої худобини, доля якої — тільки фізична праця і сліпа покірність.

Відокремлення духовного, інтелектуального життя від фізичної праці призвели в античному суспільстві

до того, що праця — творець життя, духовних цінностей, краси — зневажалась. Ф. Енгельс писав, що вже в стародавній Греції були закладені основи майже всіх важливіших сучасних ідей¹, а до них належить також ідея всебічного, гармонійного розвитку особистості. Проте зневага до фізичної праці не могла створити справжньої людської гармонії — вона була обмежена. Історія переважно довела, що цивілізація, культура, духовне життя, побудовані на примусовій праці, роздираються неминучими суперечностями, і їх розвиток згасає.

Як бачимо, уже в давнину камепем спотикалася для ідеї всебічного, гармонійного розвитку став відрив духовного життя від творчої праці. Але якими б далекими не були від нас часи і життя, про які йдеться, вони багато чого нас учать. Неперевершенні шедеври мистецтва стародавньої Греції — творіння патхенської трудової діяльності. Дух зневаги до фізичної праці, який культивувався експлуататорськими класами, не міг придушити в живій, конкретній людині її невикорінного прагнення до творчості, творення. Незважаючи на відрив духовного життя від праці, везважаючи на жорстоку, нелюдську експлуатацію, праця стала найважливішим джерелом краси. Згасання й загибель античного суспільства свідчать не про умертвлення праці, а про її торжество.

Народжена в стародавньому світі ідея гармонійного розвитку, якою б вона не була тоді далекою від єдності праці й духовного життя, поклала початок багатовіковим шуканням роауму, науки. Нас навчає абсолютно все, що було досягнуто людством у минулому, в тому числі й антична ідея єдності фізичної і духовної краси. Про цю єдність у ваші дні ми міркуємо, виходячи з абсолютно нових ідейних позицій. У нашему суспільстві панувати вільна праця людської особистості, яка обирає свій життєвий шлях у повній гармонії зі своїми взаємами, адібностями, обдаруваннями. Загальне утвердження вільної, творчої, цікавої, улюбленої кожним праці, що є одноважно й почесним обов'язком, справою честі, — ось стрижень, навколо якого розвивається і змінюються сучасна, левіцька, комуністична ідея всебічного виховання. Історія вчить нас творити вільну працю як найбільшу духовну цінність соціалістичного і комуністичного суспільства. Вільна праця, формування стійкого перековання у необхідності працювати, вихо-

вніння звички працювати та зневаги до лінощів і недбайливості — основні й вирішальні умови всебічного розвитку особистості.

Раннє середньовіччя поховало ідею гармонійного розвитку людства. Монополія духовенства на знання і освіту, прагнення довести гріховність вільної думки, жорстоке переслідування церквою всього прогресивного і насамперед розуму, допитливої думки, проголошення аскетизму метою виховання — все це призвело до того, що в ранньому середньовіччі духовне життя було вкрай обмежене не лише у кріпосного селянина чи ремісника, але й у феодала. Феодальна роздробленість наклада свій відбиток на інтелектуальні інтереси; їх вузькість пояснюється не лише духовними путами церкви, а й замкненістю господарського, економічного життя, прагненням феодалів до відособленості. Церква вважала за гріх не тільки пошуки істини, а й людську радість, щастя. Нам важко уявити гнітуючу одноманітність, із якою уповільнену течію часу в епоху раннього середньовіччя. Тут нас теж павчає історія: обмеженість, вузькість, замкненість думки, мислення спустошують духовне життя, придушують, гублять, умертвляють творчі нахиля й адібності. Минуле роду людського нагадує нам про те, що почуття приреченості, віра в те, що доля кимось визначена і вирішена наперед, — це страшний ворог прогресу і повноти людського щастя.

На зміну похмурому середньовіччю приходить епоха Відродження. У ці життерадісні сторіччя сягає коріння всього світлого, передового, що створене людською думкою й волею і що досягло повного розквіту в наступній історичні епохи розвитку людства. В епоху Відродження почали бурхливо рухатися матеріальні й духовні сили маленьких замкнених суспільств, почався тривалий процес створення і становлення народів, люди стали знову відкривати як відкритий раніше, але забутий світ, так і світ абсолютно невідомий; прийшов до життя новий клас — буржуазія, яка багато зробила для історичного прогресу людства і разом з тим завдала потім людям незчиселних бід і страждань. Разом з не примиренністю до феодального економічного ладу буржуазія припесла непримиренність до світогляду середньовіччя, повстаючи проти обмеженої феодальної ідеології і культури. Герої того часу, як писав Ф. Енгельс, не стали ще рабами

поділу праці². Відродилася, можда сказати, заново народилася ідея всебічного розвитку людської особистості. Буржуазія була вихідним класом, і вимога всебічного розвитку особистості разом із засудженням однобокості, обмеженості й замкненості була прогресивною. Дітищем нового погляду на світ і на людину став гуманізм, який висунув — як ідеал — життєрадісну, сильну духом і тілом, допитливу, наполегливу людину, здатну не тільки суміжати в істинності спорохнявізах, застарілих поглядів, але й утверджувати нове. Гуманісти Х. Вівес, Т. Мор, Ф. Рабле, М. Монтень, Е. Роттердацький, Вітторіо да Фельтрі проти поставили схоластичній освіті нову освіту й виховання, які розвивають розумові й фізичні сили людипи, формують високі моральні якості. Засуджена церквою і переслідувана інквізіцією життєстверджуюча культура античного світу відкрилася перед гуманістами як яскрава виховна сила. Людина повинна вивчати світ, який її оточує, читати мислiti, вимагали гуманісти. Педагогічні ідеї гуманістів вигралі прогресивну роль. Проте в гуманістів вимога підпорядковувати освіту інтересам людини була абстрактною; вони не могли зрозуміти ролі поневолюючого поділу праці. Суспільство, побудоване на поділі праці, не давало об'єктивних умов для здійснення вимоги возз'єднати розумову і фізичну діяльність.

Тільки рабські соціалісти-утопісти Т. Мор і Т. Кампанделла у своїх книгах «Утопія» і «Місто сонця» замадювали фантастичну картину гармонійного суспільства, де праця поєднується з навчанням, усі члени суспільства працюють на полях і в майстернях і одночасно займаються науками й мистецтвом. Незважаючи на те, що ця прекрасна мрія про казкову гармонію була відірвана від реальної дійсності й не могла свого часу здійснитися, вона надихнула педагогічну думку і працю багатьох теоретиків і практиків школи у пізнішій історичній період.

І гуманізм у цілому, і утопічний соціалізм як пай-яскравіше вираження ідей гуманізму справили великий вплив на ідеологів революційної французької буржуазії, особливо на Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, К. А. Гельвеція. Проголосивши звільнення людини від феодальних пут своїм ідеалом, ці передові мислителі, як і їхні попредники, не змогли пов'язати ідею свободи і всебічного

розвитку особистості з ліквідацією експлуатації людиною людиною, з усуненням того суспільного поділу праці, який прирікає трунівника на однобічний розвиток.

Коли влада опинилася у руках буржуазії, суперечності між суспільством і особистістю, між фізичною і розумовою працею набули ще гостріших форм. За словами Ф. Енгельса, разом з поділом праці ділиться на частини й сама людина. Багато філософів і мислителів XIX століття ставили перед собою питання: чи можна усунути прірву між розумовою і фізичною працею, подолати згубний вплив поділу праці на розвиток людської особистості, чи можливий взагалі всебічний розвиток людини? Розуміючи згубні наслідки поділу праці в капіталістичному суспільстві для людської особистості, соціалісти-утопісти Р. Оуен, Ш. Фур'є вимагали знищення протилежності між містом і селом, між фізичною і розумовою працею. Вони мріяли про суспільство, де наука звільнить людину від тяжкої, висаджалової праці, де праця стане радісною, привабливою, творчою.

Ідею всебічного гармонійного розвитку вільної особистості висували й передові люди Росії — декабристи й революційні демократи. Їхні уявлення про всебічний розвиток порівняно з мрією соціалістів-утопістів Заходу мають ряд спеціфічних рис. Всебічний гармонійний розвиток для російських революціонерів-демократів, особливо для М. Г. Черняшевського, був невіддільним від передового світогляду, від активної боротьби за благо народу. Духовний розвиток, поєднання фізичної й інтелектуальної праці, за переконаннями революційних демократів, не може мислитися поза активною діяльністю. Погляди революційних демократів на виховання пройняті повагою до особистості дитини. Спроби поз'язати ідеал із життям найскравіше виражені у творчості великого мислителя-революціонера М. Г. Черняшевського. Рай на землі він вбачав у спільній праці, у гармонійному поєднанні щастя особистості й загального цвята людства.

Проте домарківський соціалізм не міг відкрити реальні, об'єктивні можливості справжнього звільнення особистості та її всебічного розвитку. Тільки основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс відкрили й пояснили об'єктивну необхідність всебічного розвитку особистості як найважливішу умову прогресу.

Для того, щоб гармонійно розвивались усі сторони особистості, щоб праця стала вільною, привабливою, творчою, щоб блага науки й культури служили всім членам суспільства, необхідно знищити виробничі відносини капіталізму — приватну власність на засоби виробництва й експлуатацію людьми людиною, необхідно замінити капіталізм соціалізмом. Справедливий поділ праці між усіма без винятку членами суспільства і справедливий поділ плодів праці між трудівниками — об'єктивна основа нового, воїстину людського ставлення до праці як до органічної потреби; це по суті і об'єктивна основа всебічного розвитку особистості.

Великий революціонер і мислитель, основоположник Радянської держави В. І. Ленін у своїх працях дав глибоке теоретичне обґрунтування соціального і педагогічного аспектів всебічного розвитку особистості. Через багато праць В. І. Леніна червоную панкою проходить думка про те, що тільки праця, творчість усіх в ім'я всіх і в ім'я розвитку власної особистості створює економічну й соціальну основу всебічного розвитку всіх членів суспільства. В. І. Ленін висувував перед соціалістичним суспільством завдання виховання, навчання і підготовки «всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей, людей, які зможуть все робити»*. Це не вузько педагогічне, а широке соціально-педагогічне завдання. Виховання всебічно розвинених, всебічно підготовлених людей В. І. Ленін уявляв собі як тривалу історичну перспективу. Він застерігав від позаісторичного, абстрактного, механічного підходу до розв'язання проблеми всебічного розвитку, так само як і до інших результатів суспільно-політичних, соціальних, моральних зрушень, які відбудуться в процесі будівництва соціалізму і комунізму. «Пробувати сьогодні практично передхопити цей прийдешній результат цілком розвиненого, цілком зміцнілого і сформованого, цілком розгорнутого і дозрілого комунізму, це все одно, що чотирирічну дитину вчити вивчати математику»**.

Здійснення ленінської ідеї всебічного розвитку в наші дні вимагає насамперед глибокого розуміння багаторічної сутності цієї ідеї, глибокого знання І соціаль-

* В. І. Ленін. Повне зібр. тв. Т. 41, стор. 31.

** Там же.

ного, політичного, філософського, педагогічного аспектів та створення якнайсприятливіших умов і можливостей для індивідуального розвитку кожної людини, для багатогранного розвитку фізичних і духовних сил особистості, розкриття її творчих нахилів, здібностей, обдарувань, таланту. Всеобщий розвиток особистості — це створення індивідуального людського багатства, яке поєднує в собі високі ідеальні перекопання, моральні якості, естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб. Міркувати про всеобщий розвиток не можна без винятково важливого застереження: справжній всеобщий розвиток — це гармонія того, що людина дає суспільству, і того, що вона одержує, споживає. Повне задоволення людських потреб немислимє без розвитку найважливішої потреби — потреби працювати. Викорання всеобщо розвиненої особистості не означає, що кожна людина тільки кимось виховується. Активність праґнень особистості до ідеалу — необхідна умова перетворення в житті і соціального, і педагогічного аспектів ідеї всеобщого розвитку особистості.

Поняття «всебічний розвиток» не означає, що людина постійно переходитиме від однієї професії до іншої, що один рік вона працюватиме слюсарем, другий рік — лікарем... Ідея всеобщого розвитку несумісна з верхоглядством і всезыгайством. Вибір людиною спеціальності на все життя — одне з винятково важливих завдань загальноосвітньої школи. Гармонія особистості полягає в тому, щоб, як говорив про це А. Б. Луначарський, кожна людина, знаючи свою справу, разом з тим пікавилася і вміла увійти в будь яке інше коло звань. Будь-яка людина повинна знати основи наук і мистецтв, але обов'язково повинна бути спеціалістом у своїй галузі, а за сприятливих умов, можливо, навіть не в одній. «Та не можна ні в якому разі, щоб спеціальність убивала в людині загальну освіту, чи загальна освіта збивала б у людині спеціальність, від чого походить одно з найогидніших явищ — дилетантизм. Дилетанта, людини, яка насолочжується, зривас квіти, знімає вершки, не повинно бути. Неодмінно треба, щоб в якій-небудь одній галузі людина сама творила, щоб у пій вона поглиблено працювала, з творчою напругою індивідуальних сил і кров'ю свого серця, соком свого мозку створювала справді важливі надбання для людства. Якщо цього нема в лю-

дині, якщо вона тільки дилетант, то вона не може бути визнана освіченою людиною»*.

Життя вимагає в нас ініціативи, щоб людина не тільки добре оволоділа обраною спеціальністю в середньому або вищому навчальному закладі, але й усі роки творчої праці залучувалася в тонкощі своєї і, якщо для цього є необхідність і умови, суміжних, споріднених спеціальностей. Дилетантизм і верхоглядство, ковзання по поверхні, недосконалість професійної підготовки в наші дні становлять таку ж небезпеку, як і недостатньо високий загальний рівень освіченості окремих спеціалістів.

Ленінська ідея всебічного розвитку особистості була поставлена як практичне завдання відразу після перемоги Жовтня. З того часу в нашій країні відбулися величезні зміни. Ми здійснююмо вебачену в історії людства справу — загальну середню освіту. Велике людське благо — освіта — стало в нашій країні обов'язком кожної людини. Але не можна забувати, що це благо — право на освіту, культуру, знання — досягається великою працею. Тут виникають певні труднощі, на яких ми зупиняємося, аналізуючи проблеми всебічного розвитку як виховного процесу.

Всебічний гармонійний розвиток особистості Комуністична партія поставила як одне з найважливіших завдань сучасного етапу будівництва комунізму в нашій країні. У Програмі КПРС записано: «В період переходу до комунізму зростають можливості виховання нової людності, яка гармонійно поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досягненість»**.

Всебічно розвинена людина виховується всім виробничим і громадсько-політичним життям нашої країни, моральними підвалинами, на яких ґрунтуються взаємовідносини між членами соціалістичного суспільства,— у праці, в творчості, в обміні духовними цінностями, у побуті. Проте найважливішою давкою, від якої залежить ефективність всебічного розвитку як процесу виховання, є школа. Від школи, від культури педагогічного процесу, від досконалості методів виховання і навчання залежить і розвиток науки, і моральний прогрес народу, і створення

* А. В. Луначарський о народному образованні. М., Изд-во АНН РСФСР, 1958, стор. 63

** Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Шолтісвидав України, 1968, стор. 106.

нових, комуністичних суспільних відносин. Не підлягає сумніву, що й окремі підзалики нашого життя мають своїм корінням недосконалість виховного процесу, особливо в середній і старшій ланці загальносвітньої середньої школи.

Виховання всебічно розвиненої особистості — це не якось серія спеціально придуманих заходів. Здійснення ідеї всебічного розвитку людини в школі, в класі, в роботі з окремими дітьми — від того моменту, коли вони переступають поріг першого класу або підготувкої групи, до зрілості, до вступу на шлях самостійного трудового життя — не глибоке вдосконалення всього виховного процесу. Виховання всебічно розвиненої особистості як педагогічне керівництво рівномірними її відношеннями до напколінницького природного і суспільного середовища залежить від найрізноманітніших умов, від великої кількості явищ, що їх бачить і осмислює дитина, в яких перед нею відкривається світ.

Для всебічного розвитку зумовленість, взаємна залежність процесів життя має виняткове значення. Виховання взагалі є цілеспрямованою діяльністю, успіх якої вирішальною мірою визначається тим, в яких умовах, за яких обставин ця діяльність відбувається. Ми твердо переконані в тому, що одне з найбільших лих шкільного виховання — невідповідність умов, обстановки, обставин тим зусиллям, які робляться для правильного виховання. Йдеться про умови, обстановку, обставини, що створюються насамперед самою школою у процесі виховної роботи. Нерідко буває так: той чи інший виховний метод або прийом не дас бажаних результатів тому, що рік, два, три роки тому не було зроблено в колективі того-то і того-то, вихованці не були внутрішньо готові до того, щоб стати виховуваними. Безрезультатна залітка величезних духовних сил учителя, український ефект праці — ось наслідок такого виховання. Якщо це повторюється щоденно, якщо вчитель знає, що запланований захід навряд чи залишить який-небудь слід у душі його вихованців, — руйнуються самі основи виховного успіху школи. Виховання всебічно розвиненої особистості — це вміння розібратися у великій кількості найскладніших і немовби непомітних на перший погляд залежностей. Бути мудрим вихователем — означає насамперед розуміти причинно-наслідкові зв'язки в усьому, що ми повсякденно бачимо, робимо, чого ми чекаємо.

ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРАКТИЧНІ
ПРОБЛЕМИ, ЯКІ ВИСУВАЮТЬСЯ
ЖИТТЯМ У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ
ІДЕІ ВСЕБІЧНОГО РОЗВИТКУ
ОСОБИСТОСТІ

*

У «Філософських зошитах», конспектуючи книгу Л. Фейербаха «Лекції про суть релігії», В. І. Ленін писав: «Людині потрібен ідеал, але людський, відповідний природі, а не надприродний». Далі йде цитата з Фейербаха: «Хай нашим ідеалом буде не кастрована, безтілесна, абстрактна істота, а — цільна, дійсна, всебічна, досконала, розвинена людина»*. Прагнення до ідеалу в практиці виховної роботи, уміння бачити цей ідеал в живому людському втіленні — не така вже проста річ, як здається на перший погляд. Одна з умов, від якої залежить майстерність, довершеність виховної роботи, — це уміння педагога орієнтуватися на живий ідеал, уміння бачити, цінувати, берегти в людині головне, визначальне. Процес виховання всебічно розвиненої, гармонійної особистості полягає в тому, що, дбаючи про досконалість кожної грани, сторони, риси людини, вихователь одночасно ніколи не випускає з поля зору ту обставину, що гармонія всіх людських граней, сторін, рис визначається чимось провідним, основним. Жива людська плоть і кров всебічно розвиненої людини втілює в собі повноту й гармонію сил, здібностей, пристрастей, потреб, в якій вихователь бачить такі сторони, риси, грани, як моральну, ідейну, громадянську, розумову, творчу, трудову, естетичну, емоційну, фізичну досконалість. Проявідним, визначальним компонентом у цій гармонії є моральність. Школа — вогнище знань, освіченості, розумової культури і праці; роками вчитель веде своїх вихованців стежкоюю знань до вершин людської мудрості; інтелектуальні цінності й розумова праця — це найважливіші інструменти в наших руках, за допомогою яких ми створюємо людину.

* В. І. Ленін. Повне зібр. тв. Т. 29, стор. 52—53.

Проте природа духу людського така, що не всі вихованці, які прийшли в школу маленькими дітьми, ідуть з її стіл у життя однаково духовно багатими, однаковою мірою прилуччими до невичерпного джерела інтелектуальних цінностей. Для одних середня освіта — тільки перший крок на шляху до дальнього інтелектуального збагачення, пізнання, удосконалення, інші ж і програму середньої школи опановують з великими труднощами і напруженням, але це не свідчить про те, що така людина — нещасна, приречена.

Нерівність розумових здібностей, яка стає видимою для самих вихованців уже в роки їхнього дитинства й отроцтва, розуміння цієї нерівності як причини, через яку не всім судилося досягнути однакової межі розумового розвитку, — ця обставина стає в наші дні джерелом ряду труднощів і ряду винятково важливих, тонких, складних проблем ідеї всебічного розвитку. Задачня вихователя полягає в тому, щоб ця нерівність не переживалась окремими вихованцями як нещастя. На жаль, у практиці виховної роботи деяких шкіл саме розуміння окремими дітьми своїх обмежених можливостей в інтелектуальному розвитку є причиною їхнього підражання вчитись. Людина вже в дитинстві відчуває себе під неповноцінною. Цього не повинно бути! *Кожна людина вже в роки дитинства й особливо в отроцтві й ранній юності повинна осягнути щастя посвяченості свого духовного життя, радості праці й творчості.*

Це дуже тонка, можна сказати, делікатна проблема процесу виховання всебічно розвиненої особистості. Й практичне розв'язання полягає якраз у тому, щоб духовне життя школи і її вихованців не обмежувалось, не вичерпувалось самими успіхами в оволодінні навчальною програмою. Майстерність і мистецтво виховання всебічно розвиненої особистості полягає в умінні педагога відкрити буквально перед кожним, отже й перед найпосереднішим, найважчим вихованцем ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє Я, черпати сили з джерела людської гідності, почувати себе не обділеним, а духовно багатим.

Цією сферою і є моральний розвиток. Тут жодній людині не закрита дорога до вершин, тут справедливі і безмежна рівність, тут кожний може бути великим і неповторним. Ідею всебічного розвитку можна здійснити лише

за умови, коли комуністична моральність пронизує всі грани людської особистості, відкриваючи перед кожним шлях до громадянських, ідейних, творчих, трудових, естетичних та інтелектуальних цінностей.

Школа повинна бути яскраво палаючим вогнищем морального багатства — комуністичної моралі в дії, у працягненнях і пориваннях кожної людини, у взаєминах між людьми. Шлях до розв'язання проблеми полягає в тому, щоб кожний наш вихованець знаходив щастя, радість у сфері діяльності, вершина якої — моральна краса, моральна досконалість. Із стін нашої школи вийшло кілька дівчат, які оволодівали знаннями з величезними трудоощами. Вони відчувають б себе нещасними вже в дитинстві й отрощтві, якби їм не було дано щастя почувати свою людську тідівість у благородній сфері творчості, наповненій високим моральним смыслом: усе в ранньому отрощтві учениці IV—V класів стали виховательками маленьких дітей, дошкільнят і першокласників. І ця праця стала потім сенсом і метою їхнього життя.

Гармоній особистості, що уявляється нам як ідеал всебічного розвитку, не можна досягнути без гармонійної виховної роботи. Навчання, уроки, виконавча завдань, постійне одержання оцінок і в іншому разі не повинні стати єдиною і всепоглинаючою міркою, якою вимірюється, оцінюється людина, а вона, маленька людина, сприймає, переживає цю оцінку, це щоденне вимірювання з особливою гостротою і вразливістю. Вона повинна на власному досвіді переконатися, що її вимірюють багатьма мірами, до неї підходять з різних боків. Людина, яка приходить до нас у школу малюком-нетямово, не повинна бути учнем у вузькому розумінні цього слова. Якщо вона для педагога тільки істота, якій треба дати, вкладти в голову знання, — вона не стане всебічно розвиненою особистістю. Особистість немислима, якщо людина не заявляє про себе, якщо в якійсь сфері дуку людського вона не стала господарем, якщо вона не утверджує себе в діяльності і — це винятково важливо — в успіках, якщо вона не переживає своєї гідності творця, якщо не йде з гордо піднятою головою. Гармонійне виховання полягає в тому, щоб моральне багатство багатогранної діяльності людини, яку ми виховуємо, накладалось на всі сфери духовного життя школи. Взагалі духовне життя школи стає реальною виховною силою тільки за тих

умов, коли в системі різноманітних дійових відношень особистості, яка формується, до навколоїчного природного й суспільного середовища моральне багатство стає провідною ниткою. Усе, що робиться в школі, повинно мати глибокий моральний смисел. Це настільки широка й багатогранна закономірність, що про неї можна створити спеціальну книгу — теоретичний посібник для вчителя.

Небажання якоїсь, хай незначної, частини підлітків і юнаків активно й наполегливо втітись, інертність в опануванні знань, сумна необхідність вдаватися у таких випадках більше до примусу, ніж до звохочення,— це плоди того небажаного явища, яке можна назвати дисгармонією — відсутністю гармонійного виховання.

Друга проблема, що визначається в процесі здійснення ідеї всебічного розвитку з усіма складностями і труднощами, які з неї випливають, полягає в тому, щоб *вхід у той палац, ім'я якому — знання, освіченість, прилучення до багатства людської культури*, мислився і переживався як найбільше благо нашого ладу, нашого суспільства, щоб молоде покоління дорожило цим благом як безцінним завоюванням нашої революції. Здається парадоксальним, незабавливим той факт, що для деякої частини підлітків і юнаків це велике благо — щось обтяжливе, навчання — важкий тягар, і вчителям у ряді випадків доводиться без кінця «воятувати» з ледарями й неробами. Те, до чого віками прагнув трудовий народ, те, в ім'я чого країн сили людства віддали своє життя, в очах якоїсь чаетив підлітків, юнаків, а іноді й дітей немовби втратило свою значимість. У чому ж справа? Так не повинно бути! Ставлення до навчання як до важкого тягаря, чогось обтяжливого — абсолютно ненормальне явище. Це прямий результат відсутності гармонійного виховання. Подолати це можна лише тоді, коли серцевиною духовного життя школи, осередком того багатства і багатогранності відношень особистості до середовища, про які йшлося, стане *повинність**. Наш час відкрив нові грани в найважливішій моральній проблемі, що є водночас і проблемою всебічного розвитку особистості. Це співвідношення, поєднання громадського і особистого, гармонія особистого щастя і суспільного блага. Уміння підко-

* У російському тексті — *долженствование*. — Ред.

рятися громадському обол'язку повинно відповісти особистим бажанням людей. Це є повинність. Морально споживанство — величезний порок, який проникає іноді в світ дитинства, отроцтва і ранньої юності в нашій країні внаслідок того, що через неправильний, не буде перебільшеним сказати, нерозумний підхід старших до молодших у останніх викривається уявлення про те, що повинні старші стосовно до них, молодих, і що повинні вони, молоді, стосовно до старших, до суспільства. Гармонійний розвиток особистості можливий лише за тих умов, коли з дитинства на власному досвіді людина переконується, що в житті є почаття важко, є велике панування фізичних і духовних сил, с допустиме і недопустиме, полагальне її негоже, морально благородне і моральнє. Осягнення важкого відкриває перед людиною шлях до щастя — у цьому майстерність і мистецтво виховання в дусі повинності. У такій складній справі, як всеобщий розвиток особистості, все настільки взаємоз'язане і взаємообумовлене, що зрозуміти джерела результатів можна тільки глибоко проникаючи в те, що ми б назвали зв'язковим причин. Завдання виксоватися полягає в тому, щоб його вихованців було важко: саме в осяганні важкого — джерело здібності — здібності глибоко моральної — цінувати матеріальні й духовні багатства, які даються старшим поколіннями. Осягнення ж важкою як джерела щастя і радості особистості відбувається там, де є строга гармонія між тим, що людина одержує від суспільства, і тим, що вона дас суспільству.

Тут ми підходимо до третьої проблеми всеобщого розвитку особистості — *виховання потреб*. Завдання полягає не тільки в тому, щоб виховувати рівнобічні матеріальні й духовні потреби. Спонсування — не така важка сирапа. Значно складніше досягти гармонійного розвитку матеріальних і духовних потреб і особливо того, щоб у житті людей була активна діяльність, мета якої — становлення і задоволення потреб вишого порядку — потреб духу. Матеріальні блага сьогодні ринули в світ дитинства, отролтва і юності настільки щедрим потоком, що виникає неbezпека втрати уявлення про трудове походження і взагалі про джерело цих благ. Одна з дуже складніх соціально-педагогічних проблем полягає тепер у тому, щоб у дітей, підлітків і юнацтва виксовувалось, можна сказати, суворе ставлення до мате-

ріальних благ. У вихованні такого ставлення ми вбачаємо велику мудрість і моральне багатство пастувників — батька, матері, вчителя. Тут особливо важливо, щоб життя набуло яскраво вираженого морального смыслу. У свідомості юного громадянина ми розвиваємо думку і відчуття того, що ось це я маю право бажати, а цього бажати не маю права, ще для мене негоже, недопустимо, гавабло. Виховання культури бажань — один з пайяскравіших відтінків тієї складної речі, яку ми називамо моральним смыслем шкільного життя. Тільки людина, яка вміє по-людському бажати, розуміє і почуває, що таке важко, що дозволено і що не дозволено. Культура бажань — зворотний бік повинності. Виховуючи високоморальні, благородні бажання й утримуючи від бажань недопустимих і недозволених, ми тим самим запобігаємо великому лиху — розкладанню й розხещенню внаслідок невтриманого задоволення примх.

Виховання культури бажань великою мірою визначається тим, *наскільки мудра гармонія встановлюється у житті людини між задоволенням матеріальних потреб і становленням, розвитком, задоволенням потреб духовних*. Це четверта, така ж складна і нелегка, проблема всебічного розвитку особистості. Школа як всешире високої моралі і культури немислима без багатого, багатогранного духовного життя колективу; особистість — якщо ми маємо своїм ідеалом, за словами А. В. Луначарського, яскраво виражену особистість³ (а саме так і треба уявляти ідеал виховання) — немислима без багатства духовного життя.

Один з парадоксів, з якими, на жаль, доводиться іноді стикатися, — це те, що навчання, опанування знань є, а духовного життя по суті немає. Нині, коли ми адійсноємо загальну середню освіту, проблема духовного життя шкільного колективу й особистості набуває виняткового значення. Якщо світ інтелектуальних інтересів людини, яку ми називамо школярем, обмежується приготуванням уроків, якщо, крім обов'язкових знань, вічого немає, якщо сфера інтелектуального життя втискується тільки в навчання і не включає в себе творчої праці, — школа стає дуже непривабливим, похмурим місцем, а навчання — важкою, набридливою справою. Тільки тоді, коли у школі вирує багатогранне духовне життя, опанування знань є справою бажаною, при-

забількою, вони не припиняється і після закінчення школи, продовжується в роки праці.

Духовне життя школи — дуже широке повсяктя. Це є пробудження, розвиток, задоволення різноманітних інтелектуальних інтересів, не пов'язаних безпосередньо з обов'язковим навчанням, і те, що ми називамо рухом, життям знань (застосування знань на практиці, активна діяльність, у процесі якої відбувається обмін знаннями в колективі). Це є творча праця, і самостійний інтелектуальний розвиток, становлення індивідуальних здібностей, покликання, життєвої мети.

У всебічному розвитку особистості як виховному процесі велике значення має поєднання, гармонія колективного й індивідуального елементів духовного життя. Духовне життя школи має бути настільки багатогранним, щоб кожна людина знайшла поле для розкриття, вираження, утвердження своїх сил і творчих здібностей. Смисл духовного життя школи полягає в тому, що в кожному вихованцю пробуджується його індивідуальна людська іновідтворююча. Ми не уявляємо собі повноцінного виховання без того, щоб кожний вихованець уже в роки отрощта й особливо ранньої юності не досяг визначного успіху в тому виді діяльності, який найдовніше виражає, розкриває його індивідуальні обдарування (звичайно, визначний успіх треба розуміти у масштабах, доступних для шкільного віку). Становлення іновідтворної людської індивідуальності у сфері творчої праці, що є самою суттю духовного життя особистості — це основа, серцевина того світовідчуття, без якого неможливе гармонійне виховання, формування оптимізму, життерадісної впевненості у своїх силах. Це світовідчуття пакладає особливий відбиток на думку, мислення. Тільки там, де маленька людина переживає почуття гордості від того, що вона в чомусь досягла визначних успіхів, виявила себе, — в індивідуальному духовному житті ми бачимо те, що треба називати енергією думки. Сутність навчання як праці полягає в тому, що людині хочеться думати, у неї є прагнення, бажання мислити, розв'язувати розумові задачі, в яких багато труднощів. Радість розумової праці — ось що стає доступним людині, якщо її духовне життя проїняте почуттям оптимістичної впевненості у своїх силах, почуттям власної гідності.

Навчання тільки тоді стає бажаною діяльністю, коли

Воно відбувається на фоні багатого, багатогранного духовного життя і коли серцевиною цього багатства є гармонія колективного й особистого. Небажання окремих дітей, підлітків, юнаків учитися — тривожне свідчення того, що в школі є тільки навчання і немає повноцінного духовного життя колективу й особистості в усьому його багатстві й різноманітності. Лівоці, недбалість, бажання швидше звільнитися від тягаря навчання — це небезпечні близнюки, матір'ю яких є вузькість, обмеженість духовного життя в роки дитинства, отроцтва і ранньої юності.

Загальність середньої освіти, доступність вищої освіти для мільйонів робітників і селян — це небувалі в історії людства явища, джерело яких — справедливість, гуманність соціалістичного ладу. В експлуататорському суспільстві набуття знань, одержання диплома означала право на певні привілеї, не доступні часі трудящих, і насамперед на привілей звільнення від праці. Освіченість і праця у сфері матеріального виробництва були несумісними. Наше суспільство поставило собі за мету прилузити до культурних цінностей і багатств усіх трудящих. Абсолютно змінилась функція освіченості. Заяяня потрібні не тільки для праці, але й для багатого, різаобічного, щасливого духовного життя, не пов'язаного безпосередньо з працею. Ця виховна спрямованість загально-освітньої школи висуває п'яту проблему ідеї всебічного розвитку: людину, яка здобуває середню освіту, треба підготувати, настроити на просту, «чорнову», буденну працю робітника і селянина. Треба виховати не просто готовність — практичну й моральну — до цієї праці, але й прагнення, бажання, потяг присвятити їй усе своє життя. Ця проблема є однією з найд складніших, вона тісно пов'язана з попередніми. У шкільний сараві все настільки взаємопов'язане і взаємообумовлене, що можна сказати без небезпеки перебільшення:

потяг до праці орача і сіача, тваринника і тракториста, муляра і слюсаря, пекаря і кухаря залежить від того, як, з якою метою майбутній трудівник читав книжку в роки дитинства, отроцтва і юності, який смисл він убачав у вивченні поезії та інших культурних цінностей людства;

прагнення присвятити своє життя «простій», «чорновій» праці в полі або на фермі, біля верстата або на будівельному майданчику визначається тим, яким було дже-

рело радоїв у школальні роки, яке місце займала праця в духовному житті, що в іншому було, крім праці.

Підготувати «простого» трудівника із середньою або навіть з вищою освітою — це завдання дуже складне. До його здійснення багато стежок. Передусім освіта, знання повинні вже в школальні роки переконати людину в тому, що «проста» праця — не така вже проста справа, як може здатися на перший погляд. Знання, освіченість, багате духовне життя в школальні роки — все це повинно допомогти людинісяс ятися безмежну складність і творче багатство будь-якої «простої» праці, зокрема в сільсько-господарському виробництві; тут творчий елемент праці особливо яскраво виражає індивідуальні здібності, талант, обдарування. Завдання полягає в тому, щоб знання, які здобуваються в школі, стали засобом пізвания праці, щоб у процесі цього пізвания праця постала перед людиною не як примітивна справа. Освічена людина не може бути просто добувачем «хліба насущного». Віковічне прагнення людини до творчості — це джерело, яке завдяки освіті й освіченості стає ще повнішим. Чим більше коло знань, які здобуваються в школі, чим ширше коло, яке охоплює поглядом людина, що піднялася на певну вершину освіченості, тим вищі І вимоги до інтелектуальної, творчо насиченої праці, якою доведеться займатися усє життя. Одна з «стасмниць» виховання всебічно розвиненої особистості полягає в тому, щоб пізнання дитини навколошнього світу з перших кроків її школального життя було разом з тим пізнанням праці як дуже розумної, дуже складної справи, щоб на основі цього пізвания утверджувалось почуття людської гідності маленького трудівника.

Смисл цієї «стасмниці» полягає в тому, щоб трудове життя людини, яке почалося з дитинства, стало найважливішим елементом її духовного життя. Тут вихователь стикається з цілим комплексом складностей і труднощів, нерозуміння яких може привести до примітивизму, до кустарщини у вихованні.

Одна з найголовніших складностей полягає в тому, що між знаннями, набутими в школі, і працею, трудовим життям вихованця, його духовним життям — зв'язок дуже європейський. Не можна уявити собі цю складну проблему так, що праця або закріплює конкретні знання, здобуті на уроках, або допомагає краще організувати

навчання, збагатити його. Все це с, але зв'язок знань і праці — не в цій прямолінійності. Справжній зв'язок враці й знань, що має величезне значення у визначені життєвої мети, полягає в тому, що культура думки виховує культуру взаємодії людини з природою; праця приносить радість, насичує духовне життя тому, що вона — творчість, у ній розкриваються здібності, обдарування, талант; завдяки цьому утверджується почуття людської гідності. Якщо вихователеві вдається досягнути того, що праця вже в школі роки стає частиною духовного життя,— відбувається винятково важливе явище: трудова творчість пробуджує нові інтелектуальні інтереси людині хочеться більше знати для того, щоб глибше проникнутися в таємниці праці; вона читає і думас, прагнучи збагатити свої творчі пошуки в праці. Зв'язок освіти з працею закономірно веде до того, що людина виходить за межі програми. Тут починається те животворне джерело допетливості, цікавості, інтересу до знань, завдяки якому людина все життя навчається, відчуваючи жадобу до пізнання і невдоволеності: я знаю ще дуже мало.

Друга складність цієї проблеми полягає в тому, що трудове життя, яке почалося в школіні роки, повинно осмислюватися і переживатися як елемент духовного життя, незалежний від навчання, набуття знань на уроках, виконання домашніх завдань. Без певної незалежності праці від навчання неможливий справжній зв'язок школи з життям, Навчання з вихованням, знань з працею — така діалектика виховання в широкому розумінні поняття. Чому є необхідність не тільки говорити про цю незалежність, але й здійснювати її у практиці виховної роботи?

Насамперед тому, що говорити вихованцям: усе, що ви вчите у школі, буде застосовуватись у вашій праці, означає погано орієнтувати їх. Не все, що вивчається в середній загальноосвітній школі, має прямий зв'язок з працею на виробництві. Значною мірою цей зв'язок непрямий: навчившись мислити, пізнавати світ — природу, працю, людину, вихованець і в трудовій діяльності повинен бути мислителем і творцем. У переважній своїй більшості знання, що їх налі вихованці набувають у школі, потрібні їм не безпосередньо для праці, а для того, щоб людина, яка прилучилася до багатств і цінностей культури, почувала себе справжньою людиною, переживаючи гідність розумного, обдарованого воло-

даря праці, щасливого тим, що в його житті є не тільки піклування про хліб насущний. Якщо вдуматися у складне переплетення багаторізних вихованих завдань, які стоять сьогодні перед школою, то ми неминуче прийдемо до дуже важливого висновку: проблема глибоких, міцних знань, якими треба оволодіти всім вихованцям школи з усіх предметів, з особливою гостротою висувається зараз передусім тому, що переважній більшості вищеспіваних школи треба йти на роботу. Великою помилкою є думка про те, що високий рівень знань потрібний тільки тим, хто вступатиме у вузи, а для інших не становлять небезпеки посередність і поверховість: для того мулярові або трактористові знання елементів теорії віршування чи знання особливостей скульптури стародавньої Греції, тваринник і кухар обійтуться без тощої розуміння романтизму або сентименталізму...

Міцні, глибокі, осмислені знання завтрашньому трудівникові матеріального виробництва, завтрашньому батькові й матері необхідні так само, як і майбутньому вченому, конструкторові, поетові, для трудівника у сфері матеріального виробництва повнота й різноміність знань не менш важливі, ніж для працівника розумової праці чи художньої творчості, бо вони в його житті — головне духовне багатство, на якому будуть виникати, формуватися, утверджуватися нові інтелектуальні інтереси.

Важливо є тільки те, щоб ці думки стали педагогічними переконаннями колективу вчителів. Необхідна терпелива й копітка вихована робота, спрямована на те, щоб у свідомості наших виховавців утвердилося переконання: і при комунізмі буде нелегка, напружена праця, яка створює хліб і житло, одяг і машини, електроенергію і книги. Без цієї праці немислимє життя суспільства і щастяожної сім'ї іожної людини. Але життя було б похмурим, обмеженим, позбавленим справжнього людського щастя, якби є в культурі цінності — знання, література, мистецтво, музика, краса в усіх її проявах. Наше завдання полягає в тому, щоб у кожного завтрашнього трудівника у сфері матеріального виробництва виховати ненаситну жадобу до пізнання, думки, культури, краси.

Засвоєння міцних, глибоких, осмислених знань, вироблення на все життя невикоринного людського бажання знати більше, ніж я знаю сьогодні, — така шоста проблема ідеї всебічного розвитку. Ми не поставили її на

перше місце тільки тому, що, як і інші проблеми всеобщого розвитку, вона тисячами ниток-залежностей пов'язана з багатьма іншими проблемами, залежить від них і водночас зумовлює успіхи в їхньому розв'язанні. У вихованні всебічно розвиненої людини взагалі немає іншого другорядного, все тут важливе, і коли що-небудь упущене або зроблено неправильно, руйнуються основи гармонії, якою є всебічний розвиток як єдине ціле.

Той етап історичного розвитку, на якому перебуває наша сучасність, можна охарактеризувати як піднесення людської особистості. Все в нашему суспільстві спримоване до те, щоб кожна людина, розуміючи свій обов'язок і відповідальність перед народом, відчувала свою особисту гідність, дорожила нею, прагнула виявити себе в багатогранній діяльності так, щоб заслужити схвалення, похвалу людей. Честь і гідність особистості — це основа, на якій базуються моральні стимули праці. Якщо ні не хвилю не забувати про те, що навчання — складна, нелегка праця, то ми повинні завжди мати на увазі таку тонку реч, як єдність обов'язку й трудової честі. Без чуйного, дбайливого ставлення вихователя до честі, гідності маленького трудівника, якого ми називамо учнем, школярем, немислимі її почуття обов'язку, ні слухняність, а ці речі такі ж невіддільні від шкільного виховання, як і любов до дитини. Найважчіша «творчість» учителя, мета якої — дисципліна, слухняність, відповідальність вихованців, залишається безсилою і до того ж призводить до конфліктів між вихователем і його вихованцями, якщо, образно кажучи, честь і гідність не народжують маленької дитини — бажання учитися. Дитина ця ніжна, воровлива, примхлива. ЇЇ треба пильно доглядати. До неї доторкуюся щохвилини, інакше вона стане безпритульною, і водночас ні разу не доторкуюся грубо й недбало. Тільки тоді, коли ти вмішеш зняти з цю дитину, в твоїх руках стають тонкими, мудрими інструментами і слухняність, дисципліна, відповідальність, обов'язок.

Специфіка роботи учителя така, що він постійно оцінює роботу своїх вихованців. Характеризуючи якість знань, а значить, і якість праці, оцінка має яскраво виражений моральний смисл. У вій закладений стимул, під впливом якого в дитині повинно утверджуватися прагнення бути хорошою і не бути поганою. Завдяки оцінці

дитині має бути не байдуже, якою людиною її вважають люди — працьовитою чи недбайливовою. Цей вплив оцінки стає виховною силою тільки за тієї умови, коли оцінка гармонійно зливається з внутрішніми духовними силами дитини. Оцінка стає в руках учителя інструментом виховання, якщо вона пробуджує дитяче бажання вчитися і допомагає цьому бажанню, а не карає за небажання. Ще гірше, коли незадовільна оцінка ставиться дитині за невміння вчитися: заникаючи до думки, що вчитель вважає її ні до чого не здатною, дитина обмалює, лицемірить. Невміння, якщо вчитель не поставився до нього як до маленького ліха, породжує велике лихо — ліпощі, недбайливість.

Навчання — це механічне перекладання знань з голови вчителя в голову дитини: це найскладніші моральні стосунки, в яких провідною, визначальною рисою є виховання почуття честі, гідності й на цій основі — бажання бути хорошим. Завдання вчителя полягає в тому, щоб уміло і чуйно, наполегливо і вимогливо виховувати розумові й моральні сили дитини, допомагати їй осiąгнути навчання як прадю, що вимагає великого напруження і є радісною лише остильки, оскільки і своїми власними силами доляю труднощі й досягаю успіху. *Напруження власних зусиль, досягнутий працею успіх, радість розумової праці* — ось три еходинки, піднімаючись по яких, дитина йде до міцних, осмислених знань. Справжній учитель-вихователь школи не ставить оцінки, якщо бачить, що дитина не вміє вчитися, че розуміє, що від неї вимагається.

Атмосфера працьовитості панує в школі лише за тієї умови, коли кожна дитина дорожить оцінками, які ставить їй учитель. Оцінки не треба ставити заладто часто. Надмірна кількість оцінок знижує їх виховну цінність. Оцінка морально виправдана тільки тоді, коли вчитель оцінює не здібності, взяті, так би мовити, у чистому виді, а сдість праці і здібностей, причому на перше місце ставиться праця.

У гармонійній сдісті праці й здібностей якраз і полягає те, що в практиці виховної роботи треба називати розумовим вихованням. Порушення цієї сдісті недопустиме. С навчання, але немає розумового виховання — це головна причина поверхоніх, пемідних знань багатьох дітей. Суть розумового виховання полягає в тому, що,

здобуваючи знання, людина разом з тим стає розумнішою і павчачися їй не стає все важче у міру набуття все нових і нових знань. Обсяг засвоєних знань сам по собі є показником розумової вихованості; завдання вчителя полягає в тому, щоб розумова праця, необхідна для засвоєння певного кола знань, була засобом розвитку розумових сил і здібностей. Успішне розв'язання проблеми міцних знань можливе за тієї умови, коли кожний учитель є разом з тим вихователем розуму. Це одна з найтонких і, можна сказати, важковдовимих речей у шкільному житті. Багаторічний досвід переконує в тому, що педагогічна культура вчителя включає в себе спеціальні прийоми, необхідні для того, щоб процес оволодіння знаннями розвивав розумові спли і здібності. Ці прийоми повинні стати по суті азбукою педагогічної праці.

Розвиток розумових сил і здібностей, розумове виховання в цілому великою мірою залежать від багатства духовного життя колективу й особи. У школі повинен яскраво горіти цвітасимий вотник розумового життя; чим багатші й багатогранніші інтелектуальні інтереси вчителя і учнів, чим дорожче для кожного вихованця дайважливіше джерело знань — книга, тим менша безвіека розумової обмеженості, байдужості до знань.

Розв'язання проблеми міцних знань неможливе без урахування того факту, що в школу щороку приходять окремі діти із зниженою здатністю до навчання; навчальний матеріал запам'ятовують вони погано, мислительні операції в них уповільнені. Фактичні дані про рівень їхнього розумового розвитку ми збрасмо, головним чином, шляхом систематичних, щодених спостережень — як навчаються ці діти, яких успіхів досягають. Спостереження приводять до природного висновку: для навчання і виховання таких дітей потрібні особливі заходи, потрібний тонкий, делікатний індивідуальний підхід. Головне — не допустити, щоб ці діти переживали свою «неповноцінність», запобігти появі в них байдужого ставлення до навчальної праці, не притупити у них почуття честі й гідності. Вчити і виховувати цих дітей треба у масовій загальноосвітній школі; створювати для них якісь спеціальні навчальні заклади немає потреби. Це діти — не виродливі, а найтендітніші, найцікавіші квіти в безмежно різноманітному квітнику люд-

ства. Не їхня провиня, що вони приходять у школу кволими, слабкими, з недостатньо розвиненою здатністю до розумової праці. Гуманну місію школи і педагога не вбачаємо в тому, щоб врятувати цих дітей, увести їх у світ суспільства, духовного життя, краси цілком повноцінним і щасливим. Конкретна робота наша полягає передусім у визначені причин лиха в кожному окремому випадку (алкоголізм батьків, нездорові стосунки в сім'ї та ін.); впіятково важливо й те, щоб, перебуваючи в атмосфері повноцінного духовного життя школи, недостатньо здібна дитина ніколи не відчувала своєї «неповноцінності». Їй треба знайти посильну розумову працю, доступні для неї шляхи подолання труднощі, привабити її цікавою роботою, завдяки якій вона постійно розвивалася б інтелектуально.

Впоратися з цими завданнями, як і взагалі повністю розв'язати проблему міцних алань, неможливо без сім'ї.

Висока педагогічна культура сім'ї — це сьома проблема, яка висувається життям у зв'язку із здійсненням ідеї всебічного розвитку людини. Удосконалення, поглиблення суспільного характеру виховання означає не примешання, а посилення ролі сім'ї. Гармонійний, всебічний розвиток можливий лише там, де два вихователі — школа і сім'я — не тільки діють одностайно, ставлячи перед дітьми ті самі вимоги, а є однодумцями, поділяють ті самі цереконання, завжди виходять з тих самих принципів, не допускають ніколи розходженень і в меті, і в процесі, і в засобах виховання.

Проблема ця теж належить до найскладніших і найважчих. Взаємозалежності педагогічних явищ у наші дні все більше ускладнюються; завдання, які висуває життя перед школою, стають настільки складними, що без високої педагогічної культури всього суспільства і насамперед сім'ї зусилля вчителів, якими б значими вони не були, зникається недостатньо ефективними. Всі шкільні проблеми стоять і перед сім'ю, усі труднощі, які виникають у складному процесі шкільного виховання, сягають своїм корінням у сім'ю; розвиток особистості залежить насамперед від того, якими людьми постануть перед дитиною мати й батько, як віднаняться людські стосунки і суспільне оточення на прикладі батьків.

Важливим завданням сім'ї і школи є формування у ви-

хованців моральної готовності до батьківства й материнства. Без цієї готовності неможливо уявити всеобщий розвиток людини. Готовність до високої місії батька й матері — це одна з найважливіших сторін громадянськості людей соціалістичного суспільства. Багаторічний досвід переконав нас, що уміння бачити в дитині, підліткові, юнацькі, дівчині майбутніх батька й матір, уміння оцінювати педагогічні явища з тієї позиції, що через два десятиліття наш колишній малюк приведе в школу свого сина і буде разом з нами міркувати про те, як його країну виховати, — це вчиння єдине нашему суспільству такою ж мірою, як і високий рівень трудової майстерності виробників матеріальних і духовних цінностей. Перша школа батьківства й материнства — це повнопідільне моральне виховання в роки дитинства, отроцтва, ранньої юності. Педагог, заклопотаний тим, щоб з кожного малюка вийшов хороший батько, вбачає зауваження великої виховної ваги в утверджені виняткової цінності моральної риси — дійового обов'язку. Тому однією з визначальних умов морального виховання є працювання до того, щоб кожний наш вихованець уже в роки дитинства і раннього отроцтва умів брати на себе труд відповідальності, тягніти обов'язку за життя, здоров'я, душевний спокій, благополуччя інших людей; щоб ухиляння від труда відповідальності і обов'язку мислилось і переживалось людиною як мерзливість.

Перший урок моральної готовності до материнства і батьківства полягає, таким чином, у тому, щоб уже в роки дитинства і раннього отроцтва кожний наш вихованець умів дорожити людиною як найбільшою цінністю, був цепримиреним, нетерпілим до самої думки про те, що людина можна завдати нещастя, образити, принизити її. Справжня людяність передбачає високу дисципліну вчинків, дисципліну почуттів і думок. Наш девіз — людина не раб, а господар своїх почуттів і поривів.

Виховуючи моральну готовність до материнства і батьківства, ми прийшли до системи етичних бесід, присвячених високій місії матері й батька. Це бесіди про любов і дружбу, про люб, дітонародження, виховання дітей. Звичайно, ці бесіди були б марними, якби не піклування педагогічного і батьківського колективів про те, щоб і в сім'ї, і в школі кожна дитина бачила приклад селдомої праці й відповідальності.

З того моменту, як батьки віддали свою дитину в школу, вони стають слухачами батьківської школи. Програма постійного підвищення педагогічної культури батьків і матерів — це по суті наша спільна з ними робота — тонка й важка, кінцевою метою якої є ідеал всебічно розвиненої гармонійної людини. Найважче полягає в тому, щоб батько й мати разом з нами бачили, розуміли духовний світ своєї дитини, вміли розібратися в причинах і наслідках, осмислити виховання як цілеспрямовану працю. Провідним у нашій спільній роботі є думка про майбутнє, погляд у майбутнє. Заняття батьківської школи перетворилось би в пусте галання часу, якби воно не було нашим колективним доадумом: як ми уявляємо ідеал виховання, на яку сходинку нам пощастило підняті своїх вихованців, наша конкретна виховна праця і її практичні результати; як зашобігти можливим помилкам і до чого вони можуть привести, якщо не вдасться їх відвернути; що нам треба знати, щоб бути хорошими вихователями. Ми прагнемо до того, щоб, виховуючи своїх дітей, батьки ніколи не забували: наші діти стануть батьками й матерями, і це не повинно бути для нас несподіванкою.

Дорослість не повинна приходити до людини несподівано.

Там, де батьки одного чудового дня з подивом перевонуються, що їхні діти стали дорослими людьми, і через це треба щось терміново робити, суспільство одержав дводцятирічних немовлят, які дозріли для того, щоб народжувати дітей, але не дозріли морально. Виховання моральної зрілості — восьма проблема всебічного розвитку. Шкода — світ щасливого дитинства, але цей світ повинна осявати думка про те, що діти завтра стануть дорослими. «Дорослі» думки, турботи, ідеї — все до повинно поступово входити в світ безтурботного дитинства. Виховання моральної зрілості — складний процес, який зачіпає всі сфери відношень особистості, що формується, до природного і суспільного середовища, починаючи від взаємовідносин у сім'ї і закінчуєчи виконанням громадянського обов'язку. Моральна зрілість, «дорослість» вирішальною мірою визначається ставленням до праці, тощіше, місцем, яке займає праця в духовному житті. Ступінь зрілості залежить від того, чим живе людина, які турботи, тривоги сковують її життя, в чому відкривається перед нею смысл буття. Одне з найскладніших

педагогічних завдань полягає в тому, щоб найважливішою турботою, яка виконує духовне життя людини вже в роки раннього отрочства, було трудове захоплення. Зрілість — це духовна спрямованість у майбутнє, здатність замислюватися над тим, яким я буду завтра. У вихованні моральна зрілості важливо те, щоб праця, яка одухотворює виховання, мала суспільну значимість.

Громадянин починається з переконання: своєю працею я виконую обов'язок перед людьми. Уже в 13—14-річному віці важливе місце в духовному житті людина повинна займати трудова діяльність, яка створює матеріальні цінності для людей. Не можна зводити все тільки до того, щоб нагадувати підліткам: ви насамперед учні, ваш основний обов'язок — добре читися. Якщо комсомолець відчуває себе тільки учнем, тільки вихованням, він ставе безтурботним споживачем, а звідси один крок до дармоїдства. Корінь зрілості, дорослості в тому, щоб у 13—14-річному віці підліток бачив у собі не тільки учня, а й члена суспільства, який має обов'язок перед людьми і без трудового напруження якого (він повинен переконатися в цьому на власному досвіді) не могли б жити інші люди. У цьому полягає справжнє поєднання виховання з працею. Всю невіддільно від морального виховання і є суттю морального ставлення особистості.

Виховання дорослості значною мірою залежить від того, як опановуються знання, в якому напрямку розвивається розумове життя шкільного колективу. Моральна зрілість невіддільна від зрілості думки. Одним з небезпечних джерел морального ірфантілізму є те, що знання беруться у готовому вигляді, а основна розумова діяльність при цьому — заування. Запобігання цій небезпеці — у добуванні знань. Навчання стає вразливою тієї умови, коли учень самостійно добуває знання. Це необхідно не лише для міцності знань. Самостійне добування здавъ породжує зрілість думки. Зріла думка — це перетворення знань у переконання, ідейна стійкість, вірність, переконанням, готовність захищати, обстоювати їх, боротися за них. Виховання непохитної ідейної переконаності — це та сфера духовного життя школи, де стикаються думка і праця, знання й активна діяльність. Турбота про виховання всебічно розвиненої особистості вимагає великої уваги до життя переконань.

Ідейні, політичні переконання не задаються додому за відлучником, не заучуються і не вкладаються у відповідях, не оцінюються балами. Вони живуть — у думках, вчинках, діяльності, взаєминах. Форма їхнього життя — утвердження комуністичного буття, боротьба проти ворожої ідеології, нетерпимість до порушень принципів нашої моралі.

* * *

Взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємообумовленість зазначених вище проблем вимагають дослідження і практичного здійснення ідеї всебічного розвитку особистості як едпшого цілого. Як проблеми, що є конкретними завданнями для теоретика і практика, для вченого-дослідника і вчителя, так і окремі грані (сторони, риси) всебічного розвитку, гармонія яких становить духовно-багатство, моральну красу, фізичну досконалість особистості, частільки взаємозв'язані, що, торкаючись однієї грані, неминуче треба торкатися й інших. Всебічно розвинена людина — це громадянин-патріот содіалістичної Вітчизни, мужій захисник рідної землі, ідейно переконаний борець за здійснення комуністичних ідеалів, чесний, умілий, закоханий у свою справу трудинник, колективіст, культурна особистість, якій воочужі живі, повнокровні радощі і пристрасті людські, це вірний батько і чоловік, любляча маті і дружину. Ще раз повторюємо, що немає можливості й немає потреби визначати, що в цій гармонії, в цій нерозривній єдності головне і що другорядне. Можна лише сказати, що окремі грані (сторони, риси) всебічного розвитку підібно вкладаються на весь духовний світ особистості більшою мірою, підібно іншим.

Так, життя дас всі підстави аробити висновок, що рівень вихованості, культури конкретної людської особистості, характер її прилучення до духовних цінностей визначається зрештою не тільки і не самим по собі запасом знань, що іх набула ця особистість, а відкою інших умов: насамперед багатством моральних відношень до суспільного середовища, умінням бачити себе очима чесливих людей — віддавих патріотів Вітчизни, моральною вдатністю підпорядковувати свої бажання, прагнення інтересам суспільства, гармонією того, що людина знає про добро і зло, з одного боку, і гарячим ідейним праг-

ченням до справжнього добра — праці на благо Батьківщини, непримиреністю до її зорогів, з іншого боку. Ідейна переконацість — це світло, яке осягає всі грані всебічного розвитку, і разом з тим це окрема, особлива грань людської особистості. Бід виховання, віліфування цієї грані вирішальною мірою залежить, яким громадянином, яким трудівником, яким творцем суспільного блага, яким батьком і вихователем своїх дітей стане людина, котру ми приймаємо в школу — виховну майстерню нашого суспільства.

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ І ВСЕБІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Розумове виховання передбачає набуття знань і формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, вироблення культури інтелектуальної праці, виховання інтересу і потреби в розумовому забагаченні протягом усього життя, в застосуванні знань на практиці.

Розумове виховання відбувається у процесі оволодіння знаннями, проте воно не зводиться до нагромадження знань. Не можна поставити знак рівності між освіченістю і розумовою вахованістю, між колом знань, набутих у школі, і ступенем розумового розвитку, хоч останнє залежить від обсягу знань. Розумове виховання — дуже складний процес, який передбачає становлення світоглядних переконань, ідейної і творчої цілеспрямованості розуму в тісній єдності з працею, громадською активністю особистості, що гармонійно поєднують у собі навчально-вихований процес у школі і життя суспільства.

К. Маркс говорив, що уми людей завжди зв'язані невидимими нитками з тілом народу⁴. Розум людини, що формується, вибрас в себе ідеологію і психологію народу, його верекопання, традиції, багаторічний досвід, інтелектуальну, моральну, естетичну культуру. Школа виховує людей розумних в істинному і багатограному значенні цього поняття за тієї умови, коли навчально-виховний процес спирається за духовне життя й історію народу. Успіх розумового виховання у процесі навчання визначається такими факторами, як багатство всього духовного життя школи; ідейне обличчя, інтелектуальна,

моральна, емоційна культура вчителя, його ерудиція; турбота про гармонію здібностей, потенційних можливостей кожної особистості й становлення творчих сил її розуму; майстерність педагогів у розкритті змісту програми; багатство і різноманітність методів навчання; активна роль вихованця в навчальній праці. У процесі навчання здійснюється головна мета розумового виховання — розвиток інтелекту. Ідеалом школи в період будівництва комунізму є те, щоб у житті не вступала жодна невикована у розумовому відношенні людина. Невігласи небезпечні для суспільства незалежно від того, освічені води чи цеосвічені. Невіглас не може бути щасливим сам і завдає нещастя іншим. Той, хто вийшов із стін школи, може чогось і не знати, але він обов'язково має бути розумною людиною. Ще й ще раз варто повторити: розумова вихованість не рівнозначна обсягу набутих знань: вся суть у тому, як відбувається життя знань у складній і багатогранній діяльності людини.

«Ми повинні прагнути до виховання гнучкої, живої думки, — думка, яка відображає рух самої природи», — писав А. П. Пінкевич*. Роузмове виховання особистості в процесі навчання здійснюється тільки тоді, коли свідоме й міцне засвоєння здань учителем розглядається як засіб розвитку пізнавальних і творчих сил і думки — гнучкої, живої, допитливої, яка завжди шукає, ніколи не задовольняється досягнутим. У такого вчителя знання виступають як інструмент, за допомогою якого вихованець свідомо робить свої нові кроки у пізнанні інаколишнього світу й у творчій праці. Тому найважливішими шляхами і способами розумового розвитку стають: продуктивна праця, дослідження, експеримент, самостійне вивчення життєвих явищ, літературних джерел, літературно-творчі спроби.

Розумове виховання необхідне людині не тільки для праці, а й для повного духовного життя. Уміти творчо мислити, бути розумним повінеп і майбутній математик, і майбутній тракторист. Розум повинен давати щастя насолоди культурними й естетичними цінностями. Справжнє розумове виковання орієнтує людину на життя в усій його складності, в усьому його багатстві. Якби розум

* А. П. Пінкевич. Введение в педагогику. М., «Работник просвещения», 1930, стор. 58.

готувався тільки до вузько професійної праці, життя було б убогим, похмурим, далеким від ідеалів комунізму.

Серцевиною розумової вихованості є світоглядна спрямованість переконань, побудованих на знаннях. Ми вважаємо дуже зважущим практичне втілення тієї важливості істини, що науковий світогляд — це тільки система правильних поглядів на світ, а й суб'єктивний стан особистості, який виникається в її почуттях, волі, діяльності. Розумова виховається полягає в тому, що погляд людини на світ виражається не тільки в умінні поясняти, але й у прагненні щось довести, ствердити, відстояти власну творчою працею. Тому в нашій системі розумового виховання є спеціальні трудові завдання, головна мета яких — становлення власної живої думки (наприклад, створення ґрунту, який дає високий урожай). Знання перетворюються у дійовий фактор тоді, коли особистий погляд на явища навколошнього світу охоплює всі сфери духовного життя вихованця — його мислення, почуття, волю, діяльність.

Думка живе в творчій праці — ось пайважливіше вираження педагогічної майстерності, завдяки якій освіта робить людину розумною. Ми надаємо дуже великого значення дослідницькому характерові розумової праці: спостерігаючи, думаючи, вивчаючи, віставляючи, вихованці прагнуть зробити хоч би маленький крок на шляху використання сил природи. Кожен учень за роки перебування в школі виконує трудові завдання, що має творчу і світоглядну спрямованість (наприклад, доводить свою працю, що можна збільшити процент білка в пшениці); у досягнутих результатах виражається розум, праця робить людину розумною. Ця праця вчить активно сприймати світ, вона стверджує найважливіше переконання: людина не тільки пізнає навколошній світ, але й своїм розумом, своїми творчими силами освоює, використовує сили природи, перетворюючи життя. Пізнаючи, доводити і, доволячи, пізнавати — у цій єдності думки і праці полягає єдність розумового виховання і освіти.

Жива, допитлива, творча думка формується у вихованця тоді, коли відносно знань він займає свою особисту життєву позицію. Активне вираження особистого ставлення до набутих знань — це і є те, що слід називати

розумом особистості, яка формується. Активність полягає насамперед у тому, що дитина стає діяльним, зацікавленим учасником процесу оволодіння знаннями; пізнання, павчання приносять завдяки цьому глибоке почуття радості, схильованості, емоційної піднесеності. Інтелектуальні почуття — це родючий ґрунт, на якому падають зерна знань і з якого виростає розум. Ми прагнемо, щоб дитину хвилювало все: і перші уявлення про те, що в навколишньому світі відбувається вічна взаємодія живого і неживого, і узагальнення про людство, народ і особистість, й ідея обов'язку перед Вітчизною, перед народом, який усе створює для інслівого, повнокровного дитинства, отрочства, юності. Винятково важливим у цьому процесі формування допитливого, творчого розуму є те, щоб дитина, підліток, юнак бачили, відчували пристрасну боротьбу живих людей, ставали їхніми одядодумцями або противниками.

Гармонійне розумове виховання можна здійснити за тієї умови, якщо надбанням вихованців стають найдіяльніші інтелектуальні багатства людства. Програма загальноосвітньої школи передбачає вивчення основ наук про природу і суспільство, про людський організм і мислення, про працю, про мистецтво. Нелегке завдання школи полягає в тому, щоб кожний викладач, виконуючи місію вихователя, розкрив перед свідомістю вихованців свій предмет як джерело розумової вихованості, щоб вивчення предмета стало граничю всебічного розвитку особистості. У вивченнях основ наук треба вбачати подвійне призначення: по-перше, кожний предмет і всі предмети в цілому необхідні кожному вихованцеві як умова його гармонійного розвитку; по-друге, той чи інший предмет необхідний тому чи іншому учневі як джерело розвитку його індивідуальних нахилів, здібностей, формування покликання, професійної орієнтації. Обидва ці призначення треба, звичайно, розглядати в тісному взаємозв'язку. Але все ж таки перше призначення у загальноосвітній школі є провідним. Кожний повинен бути в певній мірі і математиком, і фізиком, і хіміком, і біологом, і істориком, і літературознавцем — у такій мірі, в якій це необхідно для всебічного розвитку. Знання з кожного предмета несуть у собі виховний потенціал для становлення, формування живого, творчого розуму. Тому не можна погодитися з думкою, що, мовляв, для

тих, у кого немає, наприклад, математичних здібностей, допустимі й поверхові знання з цього предмета.

Математика в загальноосвітній школі необхідна всім, як необхідна всім література. Роль математики в розумовому вихованні виняткова. Математика проникає в усі науки, які вивчають і природу, і суспільне життя. Математичне мислення — це не тільки розуміння кількісних простородій, функціональних залежностей, але й свободний підхід до дійсності, метод дослідження фактів і явищ, спосіб міркування. Культура мислення, якою оволодівають усі діти в процесі вивчення математики, вкладає відбиток на їхню розумову працю у процесі навчання взагалі, на характер вивчення біології, фізики, хімії, астрономії, географії.

Виховну роль фізики, хімії, біології, географії, астрономії має вбачаємо в тому, щоб знання з цих предметів накладають відбиток на духовний світ кожної людини буквально на все її життя. Шкільне вивчення кожного із зазначених предметів є своєрідним інтелектуальним вогнищем, який повинен горіти завжди. Думка, здобута внаслідок їх активного вивчення, стає піби світлом, яке освіяє життя, речі й явища, це світло визначає підхід людини, яка багато років тому вчилася в школі, і до того, що вона бачить, і до того, що вона читає, що і як вивчають у школі її діти.

Особливе місце у розумовому вихованні займають знання з гуманітарних предметів — історії, суспільствознавства, мов, літератури. Не механічне заучування, не формальне запам'ятовування історичних дат, подій, а свідоме і грунтовне вивчення фактів минулого в їх системі, глибоке розуміння історичного процесу, його закономірностей, боротьби класів, долі народів, гострих проблем сучасності і свого обов'язку перед Батьківщиною, перед трудящими — ось головні показники історичної освіченості. Необхідно, щоб у вихованців склалися науково-матеріалістичні погляди на історію суспільства, а для цього потрібен широкий інтелектуальний фон: учень повинен багато дечого обдумати, осмислити, тільки тоді в його свідомості відкладеться головне й утверджиться правильне ставлення до минулого, теперішнього і майбутнього, до проблем, які хвилюють людство. Все це вимагає ознайомлення із значно більшим фактичним матеріалом, ніж укладається у звичайні поняття знані. Якщо

порівняти історію з іншими предметами, то друга, необов'язкова програма, яка створює загальну основу для інтелектуального і морального розвитку, тут значно масштабніша, ніж з будь-якого іншого предмета. Вже дітей молодшого віку ми знайомимо з широким колом історичних подій. Для малюків проводяться цікаві історичні читання, розраховані на ідейно-емоційний вплив. Для учнів середніх і старших класів проводяться цикли вечорів, бесід і лекцій на теми «Великі гуманісти — борці за щастя людства», «Попередники наукового комунізму», «Народні повстання з пайдавніших часів до наших днів», «Перші комуністи», «Життя, віддане справі свободи», «Світ сьогодні», «Матеріальна і духовна культура пародів світу», «Бесмерття ідей В. І. Леніна».

Оволодіння рідною мовою визначає багатство, широту інтелектуальних і естетичних інтересів особистості. Ми добиваємося того, щоб викладачі всіх предметів учили дітей правильно думати й висловлювати свої думки, користуватися внутрішнім мовленням. Прагнення до ясності, точності думки сприяє адекватному відображення дійсності. Навчити правильно говорити — це ціла галузь виховної роботи, від успіху якої великою мірою залежить духовне життя особистості й колективу. Мовна культура забезпечує успіх у тій найточній сфері виховання, яку ми називамо моделюванням, перетворенням, переведенням зовнішньої діяльності на мову внутрішнього світу людини. Внаслідок цього перетворення створюється внутрішнє Я особистості — складний світ поглядів, переконань, звичок, моральних оцінок, які складають в індивідуальній свідомості. Це винятково важлива, що дуже мало досліджена сфера виховного процесу, від якої вирішальною мірою залежить те, що можна назвати виховуваністю особистості. Задання виховання ми вбачаємо тут у тому, щоб внутрішнє Я, яке формується у людини, було адатне до сприйняття волі педагога, його переконаності. Усе це великою мірою визначається мовою культури в широкому значенні цього поняття — культурою правильного, точного бачення людських взаємин, культурою розуміння ролі своєї особистості в системі цих взаємин.

Місце художньої літератури в розумовому вихованні визначається специфікою впливу цього предмета на внутрішній світ людини. Література, за висловом

М. Горького, насичує ідеї плоттю і кров'ю⁶. У самому понятті *знати* літературу вирішальне значення має суб'єктивний фактор: наскільки глибоко політичні, соціальні, моральні, громадянські ідеї та естетичні принципи, втілені в художній формі, відображаються в особистому духовному світі, в переконаннях, у поведінці людини. Знання літератури тісно пов'язане з моральним вихованням. Ми надаємо великого значення строгому добору творів для читання в роки дитинства, отрощта, юності. У школі склався мінімум книг, обов'язкових для читання і перечитування. Школа — це пасамперед читання: здумливе, зосереджене, таке, що захоплює розум і серце, індивідуальне читання, читання як творчий процес, в якому вихованець наповнює слово пристрастю свого серця — він або захоплюється красою, благородством, моральною величчю, або ж переживає почуття обурення, презирства, непримиренності. Ми вважаємо завданням великої важі те, щоб читання було ідейним життям особистості у світі книжок.

Справжню освіченість ми вбачаємо в гармонії: знання забезпечують оптимальний рівень загального розумового розвитку людини, а цей загальний розвиток, який досягається у процесі оволодіння знаннями, сприяє постійному зростанню адатності до оволодіння новими знаннями. Повноцінне навчання, тобто павчання, яке розвиває розумові сили і здібності, було б немислимим, якби не спеціальна *спрямованість*, скерованість навчання — розвивати розум, заховувати розумну людину навіть за умови відносної незалежності розумовою розвитку, творчих сил розуму від обсягу звінъ. Спеціальна спрямованість цієї виховної роботи починається уже в дошкільній період. Учитель починає заняття з малюками-дошкільниками за два роки до їх вступу в школу (експкурсії в природу, ігри, колективна праця). Для дошкільників з багато куточків, де навколошії обставини пробуджують їхню думку; ми створюємо умови для багатства відношень дітей і до природного середовища, і до людей. Найважливіше завдання — заліт з дошкільниками — вивчити, як мислити кожна дитина, навчити її думати, пробудити в ній донатаційність, інтелектуальні інтереси. Ми виходимо з того, що мислення — це дискретна робота мозку: мозок зможе відключатися від однієї думки і переключатися на іншу, потім знову повертається до першої

і т. д. Це переключення відбувається вміть, і від швидкості переключення залежить здатність зберігати в свідомості сліди, які відображають світ, здатність осмислювати об'єкт пізнання і — що винятково важливо — мислити про свої думки. Ставлячи перед собою мету дістати уявлення про індивідуальні риси мислення кожної дитини, ми бачимо роботу її мозку задовго до того, як дитина сіла за парту. Ми бачимо, що дискретність роботи мозку виявляється у дітей по-різому: в одного ця робота дуже швидка, в іншого — повільна, звісі — кмітливість і пекмітливість, тяжущість і петямущість, зіцність і неміцність пам'яті, сильно і слабко виражена здатність до оволодіння знаннями. Розумове виховання — це постійне вивчення мислительної діяльності, це обережний дотак до мозку — з метою поліпшення дискретності.

Для поліпшення дискретності мозку маємо проводити спеціальні уроки мислення — від дошкільного віку до закінчення VIII класу; діти досліджують, осмислюють, пізнають природу і працю. Діти стають дослідниками, думка постійно зв'язана з найточнішими трудовими операціями рук, і цей зв'язок (рука розвиває мозок) відіграє справді рятівну роль для тих, кому дуже важко вчитися і хто був би приреченім, якби не спеціальна скерованисть навчання — *розвивати разум, виховувати розумних*. Головною умовою поліпшення дискретності мозку є те, щоб перед дітьми саме в ранньому віці — від 5 до 7, потім у школі — від 7 до 9—10 років відкривалось якомога більше незрозумілого. Це один з «парадоксів» розумового виховання: чим більше в малюка незрозумілого, чим глибше вражася, дивує його думка про незрозуміле, тим помітніше поліпшується дискретність мозку, тим розумнішою стає маленька людина. У дитини виникає багато питань чому? Якщо ці питання не дають педагогові спокою, значить, у дискретності мозку відбуваються значні зрушения. Дитина думає спостерігаючи і спостерігаючи думачи, — це винятково важлива умова вияву, вираження талановитості дитини. Якщо є спеціальна спрямованість процесу навчання — виховання розумної людини, — кожний стає талановитим по-своєму, підкреслюємо слова *стає талановитим*; таланти не падають з неба, а відкриваються нами, вихователями, коли ми мудро підходимо до людської душі із своєю педагогічною майстерністю, як скульптор підходить з різцем до брили.

мармуру: без розуму, творчості художника, вона просто мертві брила. Тут треба вказати ще на один винятково важливий момент розумового виховання: не можна допускати жорстокого ставлення до дитячої пам'яті. У деяких школах тільки-так почалось навчання, починається безперервна експлуатація пам'яті, на ней все навалюється і навалюється вантаж знань — де не те, що не посильно, це просто згубно для дитини. Пам'ять — дуже тендітна, ніжна річ, з нею треба бути обережним! Чим значніші знання, якими треба оволодівати дитині, тим важливіше проводити спеціальну роботу, спрямовану на зміщення пам'яті. Зміщення пам'яті — це і є по суті поліпшення дискретності мозку.

Через це розвиток пам'яті стає загальнолідерогічною проблемою. Ми проводимо чітку межу між тим, що вихованцеві треба наважди запам'ятати й мідно зберігати в пам'яті, і тим, що треба тільки розуміти, але не заучувати. При цьому від глибини розуміння залежить здатність у потрібний момент від добувати із «запасників» свідомості потрібні істоти, поняття, факти. Предметом особливої турботи кожного вчителя є те, щоб необхідне для міцного запам'ятовування наважди запам'яталося і, навпаки, те, що не треба запам'ятовувати, не заучувалось. Від цього великою мірою залежить творчий характер думки, гнучкість, рухливість розуму.

У розумовому вихованні дуже велике значення має вироблення умінь, необхідних для того, щоб успішно вчитися. Між цими вміннями і фактичним обсягом знань, якими оволодівають діти, має бути гармонія. Якщо вміння відстають від знань — це велике лихо: навчання перетворюється для дитини вже в початковій школі в неприємну, обтяжливу справу, зникас найважливіший супутник успіху — інтелектуальна радість, радість пізнання. Ми вважаємо однією з найважливіших практичних і теоретичних проблем школи створення гармонії умінь і знань. Вихованці можуть успішно вчитися тільки тоді, коли вони вміють спостерігати, думати, висловлювати думки, читати, писати, думаючи читати і читаючи думати. Цей комплекс основних умінь — ціла галузь педагогічного процесу. Дуже важливо, щоб робота у цій галузі ніколи не зупинялась, а її результати розглядались педагогічним колективом як неодмінна передумова успішного навчання. Особливе місце тут належить умінню читати.

Понад двадцять років наш педагогічний колектив працює над методикою швидкого свідомого читання. Кінцевий результат — дитина вже на 3—4 році навчання вміть сприймати зором як єдине ціле кілька слів (роблячи 2—3 зорові ушиинки в рядку); завдяки цьому вона в змозі не тільки осмислювати прочитане, але й робити повороти думки вбік, зауважати із запасника знань інші думки. До речі, *таке читання є і важливим стимулом розвитку і зміщення пам'яті*.

З перших же кроків розумового виховання ми заклопотані рухливістю, активністю знань, іншими словами — іх застосуванням. Гармонія знань і вмінь, зміщення пам'яті, розвиток творчих здібностей — усе це залежить від того, що відбувається із знаннями: складаються вони в голові як мертвий багаж чи живауть, перебувають у постійному русі, тобто творчо застосовуються. У першому випадку дитині стає дедалі важче і важче вчитися, її байдужість до знань зростає, вона не розуміє, а «ступішає»... У другому випадку дитина дедалі більше виявляє тяжущість і кмітливість, долітливість і любов до знань — словом, вона стає розумнішою. Предметом нашого дослідження протягом багатьох років є теорична застосуваність знань. Багаторічні спостереження приводять до висновку: найважливіше у застосуванні знань — вираження вихованцем власної думки про те, що він бачить, спостерігає, досліджує, робить. При цьому відбувається під犹如ження розумових сил, пов'язане з тим, що людина свідомо приводить у рух наявні знання — думки про знання, аналізує їх з погляду можливості застосувати для пояснення незрозумілого або глибшого проплікнення у суть зрозумілого. У цьому зв'язку дуже велике місце в розумовій праці займають у нас творчі письмові роботи — казки та інші твори. Діти складають казки, в основі яких — помічені їхнім допитливим розумом тощі й багаторічні залежності, яких у світі мільйони мільйонів. Без казок нечисливий повноцінний розумовий розвиток дітей. Казковий період розумового розвитку — це не просто дитинство думки. Це також своєрідний погляд на світ, ні з чим не порівняне бачення природи, людських стосунків. У школі на протязі двадцяти років склалась система творів про природу і працю. При складанні творів про побачене, спостережуване, проте, що здивувало, вразило дитину, велике виховне значення має поетичне

трань слова, його емоційне забарвлення. Дитина, схильована, здивована красою природи чи таємничістю явища, яке перед нею відкрилось, знаходить ті точі і яскраві слова, яких віколя не знайде байдужа людина.

Неодмінною умовою повноцінної роботи у сфері розумового виховання є правильне співвідношення між за своєнням знань, передбачених навчальною програмою, і багатограничним розумовим життям колективу й особистості. Найважливіша умова розкриття і становлення здібностей, талантів, обдарованості, індивідуальних нахилів — це багатство інтелектуального фону, на якому відбувається оволодівання знаннями. Про розумове виховання як про спеціальну спрямованість освіти не може бути й мови, якщо школяр живе тільки уроками, підручниками, виконанням обов'язкових завдань. Сфера його розумових інтересів має бути неарівнянно ширшою — тільки за такої умови знання стають потребою і розкривається індивідуальність людини як мислителя, трудівника, особистості, спрямованої в майбутнє. Практично це означає, що вчитель постійно слонукає вихованця до виходу за межі програми, відкриваючи перед ним неозорий океан знань, піднімаючи його до вершин розуміння і відчування величі й краси думки, пізнання. Ми вважаємо дуже важливим те, щоб кожний наш вихованець був інтелектуально захопленою людиною. Набуваючи міцних знань з усіх предметів, кожний знаходить свій улюблений предмет і в ньому виходить далеко за межі програми — це одна із закономірностей не тільки всебічного розвитку особистості, але й багатого, насиченого багатосторонніми інтересами життя колективу.

У кожного викладача в класі свої вихованці — діти, підлітки, юнаки і дівчата, які захоплюються його предметом. Він — керівник предметного гуртка, в якому б'є джерелом цілеспрямоване і змістовне духовне життя, творча праця. До цього йдуть його вихованці за книжкою, його особиста бібліотека — перший вихід у той океан знань, який відкривається читанням. Тільки завдяки тому, що кожний педагог стає центром інтелектуального життя, у школі а'являються вихованці здібні, талановиті, обдаровані, які набагато випереджають своїх ровесників у тій чи іншій сфері діяльності. Яскраве світло індивідуальних здібностей, нахилів, покликань цемовби осягає

духовне життя колективу, воно стає насиченим і цікавим. При цьому відбувається постійний розвиток здібностей усіх вихованців, у колективі немає «сріб'яних», непомітних. Чудовою рисою цього впливу розумового життя колективу на всіх вихованців є те, що інтелектуальна інтереси дітей, підлітків, юнаків і дівчат тісно пов'язуються з працею: кожний з них вивляє свою індивідуальну обдарованість, талановитість у праці або ж на навчально-дослідній діялці, або ж у плодовому саду, або ж у бригаді юних механізаторів, або ж у майстерні. Трудові захоплення набувають яскраво вираженого інтелектуального забарвлення, так звана проста праця стає бажаною і цікавою. Багаторічний досвід твердо переконав нас, що трудова спрямованість пізнавальних інтересів, проникнення думки в працю, захопленість працею як основі розумової повноти і насиченості продуктивної праці — все це є тими точками зіткнення інтелектуального і трудового виховання, до яких мають спрямовуватися ідеї на переконаність, розум і воля вихователя.

Невід'ємною частиною і дуже важливим завданням навчально-виховної діяльності, спрямованої на всебічний розвиток розуму людини соціалістичного і комуністичного суспільства, є формування науково-атеїстичних переконань.

Атеїстичне виховання, утверждення вірованичого атеїзму — не тільки особливий, видатково важливий елемент розумового життя колективу й особистості, але й певний характер відношень між людиною, яку ми виховуємо, і середовищем, а також взаємин у колективі. Активна, наступальна боротьба з релігією у системі виховання особистості, що формується, вимагає особливого такту, чуйності, витримки. Релігійний світогляд, проти якого ми борємось, тісно переплітається з духовним життям сім'ї, проявляє у морально-естетичні, духовно-психологічні стосунки між дорослими й дітьми. Те, що жило в свідомості людей тисячоліттями, не можна звібити одним помахом. У науково-атеїстичному вихованні більше, ніж у будь-якій іншій сфері виховного процесу, недопустимі формалізм, криклиця фраза.

Атеїстичні переконання будуються на міцному грунті науково-природничих і гуманітарних знань. Програма КПРС вимагає спиратися в атеїстичному вихованні за

досягнення сучасної науки*. Знання треба чітко, арозуміло і переконливо протиставляти марксівству і забобонам. При цьому у вихованні дітей треба враховувати той факт, що свідомості, яка ще не сформувалася, загрожує склонність до помилок, до неправильного вислумачення явищ і особливо залежностей людського життя від найрізноманітніших умов. Тому вже в початковій школі наукове тлумачення явищ навколошнього світу має будуватися на такому спілкуванні дітей з природою і людьми, при якому переконання, погляди, народжуючись безпосередньо із спостережень, із активної діяльності, зачіпали б і емоційну сферу дитячого світу, пробуджували особисте ставлення до істин, ідей. У формуванні науково-атеїстичних переконань особливо важливо, щоб дитина, підліток діяльним, активним шляхом усвідомлювали суть таких, зокрема, світоглядних ідей, як матеріальність світу, взаємоз'язок і обумовленість явищ, природне, реальне походження й існування причин та наслідків. Велике значення в атеїстичному вихованні має поступове розкриття процесу історичного розвитку знань, науки. Чим сильніше почуття гордості, викликане у вихованців знанням і розумінням шляху, пройденого людством, тим глибше усвідомлюють вони ідею непримиреності науки і релігії, яка проізує всю історію людства, тим яскравіше виявляється нетерпимість до перекручення істини, відступу від правди. Образи непримирених борців за торжество розуму стають для вихованців прикладом духовної стійкості й мужності в боротьбі за істину.

Правильне розуміння наукових істин ще не визначає повною мірою формування науково-атеїстичних переконань конкретної людини. Атеїзм, який виступає як голе заперечення релігії, Ф. Енгельс називав релігією навівріт*. Справді науковий атеїзм — це не тільки визнання і обстоювання істинності матеріалістичного вислумачення світу, але й утвердження людянин в її оптимістичному, життетрадісному світосприйманні, в усвідомленні вірю мети і сенсу життя. У цьому ав'язку винятково важливою є моральна атмосфера, в якій відбувається процес оволодівання знаннями. Особливо велике значення має моральний фон життя колективу й особистості у процесі

* Діл.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 107.

пізнання наукових істин, які торкаються самої людини — її життя і смерті, почуттів і переживань. Було б наївним думати, що, либі ми переконали виховавців у тому, що людський організм складається з тих самих хімічних елементів, що й увесь панколишній світ, і ніякої «бас-смертої душі» немає, ми виробили б у них імунітет проти релігійного вірування. Чим глибше все це осмислюють вихованці, тим більше переживають волі почуття подиву, нездовolenня: неуже людина — ті самі елементи, які на кожному кроці зустрічаються в органічній і неорганічній природі? Невже ми народжуємося для того, щоб стати жменемою праху? Якщо не утвердити в свідомості, яка формується, вереконання у вищому призначенні людини — в тому, що, виступаючи часткою бессмертного пароду, справжня людина сама творить по ефемерне, а справжнє бессмерття свого духу, — виховні завдання атеїстичного виховання не можуть бути виконані.

Науково-атеїстичне виховання має не тільки світоглядину, але й моральну спрямованість. Не можна забувати про те, що справді людське — добро, справедливість, чесність — церковники прагнуть подати як прерогативу бога, а тим щоб морально обезабройтв людину, прикрити її на бездіяльність. Обіцюючи віддяку в потойбічному світі, релігія виховує байдужість до животрепетних проблем життя. Усе це виупускає задуматися над тим, наскільки важлива єдність морального й атеїстичного виховання. Моральна спрямованість атеїстичного виховання і атеїстична спрямованість морального виховання сприяють, по-перше, досягненню повноти духовного життя особистості, щастя людини. Оптимізм, життерадісне світосприймання і атеїзм — вероздільці. Переживання радості, творчості, дружби, любові не допускає проникнення у дитячу свідомість релігійних поглядів і почуттів, тому що порівняно з тією благородною, земною, реальною ідеєю, яка надихає людину, кланяє її до діяльності, думка про підкорення долі уявляється їй приниженням людської гідності. Комувістичній моралі чужі самозреченність і спіса жертвомісттв. Було б лицемірством, якби ми сьогодні вимагали від людини поревесення злигоднів, а благо, щастя обіцяли у невідомому майбутньому. Науковий світогляд тому й перемагає у боротьбі з релігією, що особисте щастя с для людини часткою реального загального блага. Сила єдності морального й атеїстичного вихо-

вання полягас, зокрема, в тому, що отроцтво і юність назавжди залишаються у пам'яті як незабутні роки розквіту здібностей і обдаруваль, як час радісного і хвилюючого відкриття вищого джерела наслоди — культурних багатств, як щастя дружби. Ми піклуємось про те, щоб ніхто не почував себе в юні роки самотнім, не відчував гніткою думки про безперспективність свого життя, своєї праці.

Друге — це віра у свої творчі сили, розум, волю, наполегливість. Відчуття своєї могутності — це крила вільноодумства людини. Моральне її атеїстичне стають гармонійною єдністю, якщо в роки отроцтва і ранньої юності кожний переживав гордість за результати своєї праці, яка кидас виклик силам природи. Особливо велику роль відіграс ця прадяд у вихованні тих полохливих, перішучих, боязничих дітей і підлітків, які перебувають немовби на перехресті ідейних впливів.

Третє — духовна єдність особистості й колективу. Усвідомлення людиною того, що її думки і переконання поділяє колектив, додає людині духовної стійкості, впевненості, вольової непозиції. Чим багатше ідейне життя колективу, тим більшою притягальною силою він буде для тих вихованців, чий розум і воля зазнають чужих ідеологічних впливів. Чим яскравіше відбиваються в духовному житті колективу питання світогляду і моралі, тим міцніша єдність його членів і тим значніший вплив колективу па духовний світ кожної особистості.

Боротьба людства за торжество розуму розкривається на уроках, у процесі вивчення закономірностей історичного розвитку. Але самих тільки уроків недостатньо. Потрібен спеціальний цикл виховних бесід, присвячених історії релігії й атеїзму, боротьбі науки проти неудтва, забобонів, мракобісся. У цих бесідах, що грунтуються на яскравих фактах, поступово аналізуються гносеологічні й содіальні корені релігії, висвітлюються причини виникнення вірувань, обрядів. Велику роль у таких розповідях відіграють факти, на основі яких у свідомості вихованців створюється картина страшних злочинів проти людства, вчинених з благословення церкви в різні історичні епохи, і таких, які чиняться сьогодні в світі капіталізму. Ці факти й висновки з них формують переконання в тому, що релігія за свою свою природою антигуманна, а релігійна мораль брехлива і лицемірна.

ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ
ПЕРЕКОНАНОСТІ, СВІТОГЛЯДНОЇ
СТАЖОСТІ, НЕЗАЛЯДНОСТІ

Те, що дитина сприймає, узирає, осмислює, усвідомлює, розуміє, знає істину, — ще не переконання. Істина, ідея, яка відкривається юному розуму, є ніжі стежкою для самостійного руху життєвим шляхом, — істина стає переконанням тоді, коли вона дорога, як дорога рідна маті, Про переконання і переконаність можна говорити тільки тоді, коли людина готова встути в бій за торжество істини. Виховання переконань, формування переконаності, ідейне виховання маленької людини відбувається щодня і щогодинн, незалежно від того, ставить учитель, вихователь за мету виховати переконання чи не ставить, бачить чи не бачить, що відбувається в юній душі, протиставляє хибним переконанням правильні чи не протиставляє. Світ входить у свідомість людини через образи, і чим менша дитина, чим обмеженіший її життєвий досвід (роzuміння добра і зла, іправди і невправди), тим сильнішою вілною є її свідомість яскравих образів життя — образів, у яких відбиваються людські чесноти і пороки, прағнення й інтереси.

В однієї дівчинки, третьокласниці Наталочки, батько працював на вівцефермі, дівчинка ходила на ферму допомагати батькові. Боязко оглядаючись, на очах у дочки батько авивав маленьке ягнятко, а Наталочка потім відносила долому шкурку і м'ясо. Те, що бачила дівчинка, до того примушував батько, відклалося в її свідомості ідею: будь-який злочин можна приховати від людських очей, умій лише мовчати. Ця порочна ідея перепаіталась у свідомості з іншою думкою, почернівutoю із життя батька: над усе — особиста вигода. Ідеї, які калічать, спускають душу, наклади відбиток на весь духовний світ Наталочки: вона стала байдужою до товаришів. Її душа стала немовби непроникною для справедливих, благородних, високих ідей... У тому ж класі вчилися Зіна. Її батько працював на тій самій фермі, але в іншому приміщенні. Зіна теж ходила допомагати батькові. В маленькій тешії кімнатці на фермі завжди жили одно, двоє, а то й троє кволих, слабеньких ягнят. Батько і Зіна доглядали їх, як хворих дітей. Зіна готувала для ягнят тепле «молоко» із сінного борошна. Велику радість відчували батько і Зіна, коли здорове, зміцніле ягня

переводила з «лікарні» в спільній загіп. У літку Зіпа разом з батьком і матір'ю сушили лугове сіно для ягнят. Одного разу хтось недбайливий зруйнував қваслю, і сіно підмочив дощ. Як розгнівався тоді батько! Батьківський гнів навчив дівчинку багато що бачити й розуміти. Вона стала помічати, що в іншому колгоспному господарстві дещо робиться не так, як треба. Вона сама навчилася гіватися, бути непримиреною дозла. Так, як треба, так, як повинно бути,— це стало її бажанням. Дівчинку хвилювало все: закінчили чи не закінчили очищати пшеницю в колгоспному зерносховищі, чи прикрасили рівнину кільмом поле...

І ось учитель роздовідає дітям про те, що в даленій африканській країні, де влада належить фашистам, а бідний народ поневолений, фашистські правителі посадили в тюрму молоду жінку революціонерку, суд засудив її на довічне ув'язнення. В тюрмі народився у молодої жінки син... Син-малюк — ув'язнений, він не знає, що таке воля... В очах у Зіви вчитель бачить гнів, непримиренність, ненависть до класового ворога, обурення; маленькі пальчики стискаються в кулачки. У ці хвилини душа дівчинки зайнята єдиною турботою: як допомогти далекому другові? Вчитель знає, що братові по класу в поневоленій країні не допоможеш, як можна допомогти оташеняті, що вищадло в гнізда. Але це не означає, що дати, якщо він виховує, відчуваєть своє безсилия. Він запалює в юних серцях воїнік, Ім'я якому — непримиренність, гнів, презирство до ворога. І воїнік цей запалюється не на сьогодні-завтра, а на все життя. Його виховний ідеал — щоб серце юного громадянина тріпотіло від ненависті до поневолення людини людиною. Ненависть і непримиренність — це не тільки знаряддя для майбутньої боротьби, для можливої реальній сутинки з ворогом на полі бою. Ненависть і непримиренність — це бачення світу. Чим глибше ненавидить людина ворогів своєї Батьківщини, таранів і поневолювачів, тим дріжча її Вітчизна. І коли вихованці охоплені гнівом до того, хто закрив небо від очей малюка грітами, вони з ласкою і любов'ю вдивляються у небо рідної землі. Непримиренність і ненависть до ворогів Батьківщини, ьятів свободи і прогресу стають переконаністю юної людини, самою суттю дитячої душі. А в Наташочки — очі байдужі, її серце не хвилює доля правди, справедливості.

Вчитель ще не закінчив розповіді, а їй хочеться піти — досвідчений педагог читає це бажання у дитячих очах; гарячі слова, які змушують трепетіти серця інших дітей, ковзають по поверхні свідомості Наталочки.

Істина революційної, комуністичної правди доторкується до двох дитячих сердць абсолютно по-різному. Наталочка йде в класу, задоволена тим, що розповідь учителя закінчена. За порогом школи вона забував про все. Зіна піссе біль у серці. Увечері вона йде до батька і з сльозами на очах розповідає йому про далекого друга, хлопчика-в'язня. Вона питася: «Тату, а ну як же допомогти цьому нещасному хлопчикові?» Гнів в очах батька — для неї велика підтримка, але дівчинка працює знайти якусь рішучу допомогу. Вона приходить рано-вранці до учителя, і на дитячих вустах те саме тривожне, болісне запитання: «Хіба можна жити спокійно, коли хлопчик сидить за гратаці і не знає, що таке воля?»

Ідейне виховання, формування стійких комуністичних переконань, пастільки міцних і певіддільних від самої суті індивідуальності, що людина готова в ім'я істини піти на будь-які злигодії й навіть на смерть, — це сфера найважливішого, що може бути в школі. Не можна ні на хвилину забувати, що переконання формуються на кожному іроці. По шляху з дому до школи і з школи додому дитина може називати ідейного відлюту, неарівнянно сильшого і яскравішого, ніж за кілька годин перебування в школі, і сила цього впливу полягає в тому, що ідею несуть у собі образи, картини, явлення життя (не випадково саме слово *ідея* походить від грецького кореня *εἶδος* — образ). Було б глибокою помилкою уявляти собі справу виховання так, що дитина приходить до нас з душою, як із чистим аркушем паперу, і ми пишемо на цьому те, що нам треба. Часом буває на цьому аркуші вже написані такі міцні письмена, що виховання переконань немислимі без боротьби, та й за свою сутню ідейне виховання має яскраво виражений елемент боротьби, передбачає активне подолання порочних ідей і переконань. Але педагог повинен вестя боротьбу саме проти чужих нам ідей, які утверджуються в юній душі, а не проти особистості вихованця.

Щодня перед вихованцями розкривається світ істин: одні з них черпаються із життєвих явищ, інші — із знань, що їх дають учителі, книжки. Вчитель ставить

мету: утвердити в свідомості своїх вихованців віру в єдину і непорушну правду. Але вчитель, який веде дитину, підлітка, юнака стежиною пізнання, стає вихователем тільки за тієї умови, коли ця віра в правду до чогось заликає, кудись веде. Знання виховують — поняття дуже складні, воно охоплює ставлення вихованця і до істини, яку повідомляє йому вихователь, і до вихователя. Істина стає для вихованця істиною в атмосфері загальної спрямованості шкільного колективу до торжества тієї єдиної у світі правди — правди комуністичного ідеалу, яку ми, педагоги, утверджуємо в його свідомості. Наша праця — це, образно кажучи, праця сіяча. Ми висіваємо насіння, з якого повинно вирости — у п'ому сенс нації праці й нашого життя — колосся, повне зерна, — переконання, вчинки. Для того, щоб насіння не вмерло, треба піклуватися про родючість ґрунту. Цим ґрунтом є торжество правди.

Школа — це місце, де кожний крок життя і взаємовідносин вихованців і вчителів сповнений глибокого морального смыслу, де кожна маленька людина може мати свого буття живе під впливом іскравого світла правди, прагнє до і правди, бореться за утвердження правди із новаго до добра і правди, а не із страху і не із корисливого прагнення похвали і нагороди» (М. О. Добролюбов)⁷. Насіння істини, яке ми висіваємо своїм словом, сидівається, що воно дасті паростки і стане могутньою порослю переконань, — дуже ніжна і вимоглива річ. Йому потрібні животворні соки, світло й тепло, для цього нестерпні морок і холод. Воно перетворюється у мертві кручинки, якщо на очах у ваших вихованців чиниться зло, якщо обставини, в яких вони перебувають, вчать бути байдужими. В одній школі вчителі навчили піонерів вигодошувати високі слова зобов'язань, виконання яких вимагало великої, наполегливої праці. Зобов'язання були в урочистій обстановці прийняті, гарно написані й вивішенні... А біля входу в школу стояло кілька засохлих яблуночок, висаджених на одному з недільників і міцно забутих; ні в кого не заговорило сумління: адже поливати дерева — це й означає виконувати високі зобов'язання. Коли ж на словах одне, а в житті інше — де налічить юну душу, виховує байдужість. Якщо в свідомість дитини закрадається думка, що якось можна приховати справжнє становище речей і про це ніхто не дізнається, — в пікільному житті зникає атмосфера правди,

слово вчителя втрачає виховну силу, знання запам'ято-
вуються, але не стають особистим переконанням, вони
існують як щось окреме, яке не зачіпає душу, не триво-
жить і не хвилює.

Не можна допускати, щоб з тієї чи іншої причини
дитина набувала досвіду несправедливості, обману. Не
можна створювати обставини, які заштовхують на неправ-
дівість, що, на жаль, іноді зустрічається у шкільній прак-
тиці. Це буває, зокрема, тоді, коли в дитячих вітівках,
пустощах, бешкетуваннях педагог вбачає обов'язково щось
жахливе, коли він перебільшує маленькі дитячі провини.
...Хай малюки розповідають про них широсердно, не при-
ховуючи правди. Хай над головою в дитини не висить
меч покарання за необережний, необдуманий крок. Страх
покарання не повинен заганяти в глибину дитячої
душі властиві всім маленьким дітям щирість і широсер-
дість. У молодіжних класах вдумливий вихователь гово-
рить не про провину, а про помилку. Зізнаючись, що
зробила помилку, дитина виражає свою прагнення стати
крашкою. Якщо вона навіть виставляє це прагнення напо-
каз, віби гордиться своєю сміливістю,—не треба цього
боятися. Неможливо виховати непримиренність, нетер-
пимість до зла, неправди, обману, якщо дитина трохи
від страху за свій помилковий крок. Людяна стійких
переконань — безстрашна. Люди безстрашні, правдіві,
прямодушні ставляться і до знань, і до істини зовсім не
так, як ті, що звикли боятися. Безстрашний, пізнаючи істину,
відразу ж визначає свою позицію: гаряче співчуває
правді, добру і ненавидить зло, обман, несправедливість,
зневажлення людської гідності, поневолення людини.
У безстрашному, сміливому, прямодушному вже на
уроці відкривається однодумець того історичного діяча
чи літературного героя, через образ якого вихователь
запалює вогник ідеалу. Безстрашний уміє гніватися і не-
навидіти, узнати істини про тиранів, поневолювачів,
мерзотників, негідників, безстрашний відчуває потребу
діяти, виражаючи себе як борця за торжество істини,—
з цієї потреби й починається те, що ми називамо життям
переконань.

Переконаною може стати тільки людина з відкритою
душою. Торжество і правда, про яке йдеться як про найваж-
ливішу умову виховання твердих комуністичних пере-
конань, несумісне із страхом і легкодухістю. Страх

убиває сміливість, знищує непримиренність до зла, не-правди, обману. Педагог, який ясно уявляє собі ідеал виховання — виховання активного і непокітного борця за комунізм, постійно турбується про те, щоб його вихованці були правдивими у своїй безстрашності і безстрашними в своїй правдивості.

Людина, яка бойтися сказати правду про себе і про іншу людину, — не здатна обурюватися тим, що поруч з нами щось не так, як повинно бути. Легкодухий взагалі втрачє уявлення про те, як повинно і як не повинно бути. Той, у кого втрачена здатність бачити, як повинно бути, не може стати вірним обов'язку, а отже, не може бути й борцем. Легкодухий до добра і зла дослухується байдуже; у нього так само рівно і взворушено б'ється серце і тоді, коли він слухає розповідь про західний відступ радянських військ у тяжкі роки Великої Вітчизняної війни на сотні кілометрів від наших західних кордонів, і тоді, коли вчитель розповідає про штурм Берліна, про тремтячих від страху фашистських злочинців. Нереконання і переконаність — це боротьба; кожна істинна про життя народу, про історичне минуле, про сучасне і майбутнє, про людину і красу творів мистецтва — кожна істинна несе в собі вогник, який повинен запалити в юній душі любов і непримиренність, відданість і презирство. Обурюватися, ставитися з презирством, певавидіти — для цих поривів душі потрібні сміливість, мужність думки; боягузливий і ляклівий ніколи не може не тільки сміливо вчинити, але й сміливо думати.

Знання, що набуваються в школі, стають переконаннями за тієї умови, коли в школі живуть переконання — живуть у взаємовідносинах між вихованцями і педагогами, живуть в усіх їхніх вчинках, прагненнях, радощах і прикрощах. Моральний розвиток людини уявляється нам як складне життя переконань — їхнє зародження, розвиток, зміцнення, вираження у вчинках. Щоб виховати переконаних борців за комунізм, треба з глибокою повагою ставитися до дитячого прагнення до правди, добра, величного — це прагнення і є життям переконань. Неповага до благородних поривів юної душі знищує переконання у самому їх зародку. В одній школі дітей організували на збирання жолудів. Піонервожата захопила перспективою цікавої праці: зборемо жолуді, закладемо діброву, будемо доглядати маленькі дубки. Зібрали

жолуді, аспали у великий мішок і, поставивши в комору, забули про них. Коли став потрібний мішок для чергової кампанії — збирання лікарських трав, діти побачили свої жолуді. Черви доїдали їх у запиленому кутку комори... Байдужість дорослих погасила в дитячих серцях прагнення до добра, до важливої громадської справи.

Важко назвати щось більше непримусимо в стінах школи, ніж вспомога дорослих до благородних, піднесених прагнень літтякої душі. Торжество правди в школі — це не далека від реальної дійсності абстракція. Цо означає, що слово Істини, з яким звертається учитель до свого вихованця, перетворюється в його активну діяльність. Ідея оволодіває юного свідомістю найглибше за тієї умови, коли образ правди, добра, істини виражається у праці. Зерна істини перетворюються в стійкі переконання там, де дитяча на власному досвіді бачить, як завдяки і її зусліям, і її праці світ сьогодні стас кращим, ніж був учора. Нема іншої виховної сили, яка могла б зміцнити в свідомості дитини, підлітка віру в істинність слів, моральних повчань педагогів, крім злиття думки і діла, прагнення і вчинку, захопленості моральною красою праці й самої праці.

Життя переконань полягає в тому, щоб у школі і в душі кожного вихованця жила праця, сповнена глибокого морального смыслу — свідомістю того, що все навколо — і поряд, і далеко — стосується нас усіх і моєї особи, до всього с нам діло, а значить, і мені. Ця праця — не стежка, устелена трояндами. Виховує праця лите остильки, оскільки вона нелегка, копітка. Хай життя дитини буде сповнене хвилювань і тривог, подолань труднощів — тільки за цієї умови переконання здобуваються. За своюю сутью переконання — це річ, яка здобувається нелегко; завдання вихователя у тому й полягає, щоб, здобувши переконання, людина дорожила ними. Нелегка, копітка праця — єдино можлива стежка до стійких переконань.

Якщо активно створюються умови, потрібні для того, щоб знання, істини, слово вихователя ставали переконаннями вихованців, — знання самі по собі набувають могутньої виховної сили. Вони стають у руках вихователя тонким інструментом, могутнім засобом, який формує переконання. У школу іноді приходять діти, в яких обстановка в сім'ї вбиває животворні зерна знань, істин

(такою дитиною була Наталочка, про яку ми розповідали вище). Це півночю мірою не означає, що наукові знання про природу і суспільство виявляються перед такими дітьми безсилними. Ні, знання відіграють активну, перетворючу роль. Справа в тому, що справжні знання не лише пояснюють, тлумачать світ, але й до чогось закликають, кудись ведуть!

Справжній вихователь уміє знаннями пробудити життя переконань, відродити до життя той ґрунт, у який він висів зерна істини, досягти того, щоб людина, певним чином стягнувшись до знань, уже цим починала своє ділове ставлення до світу, щоб уже в ставленні до знань активно виявлялася світоглядна позиція людини. Якби життя переконань не цочилося в думках, у ставленні до істини, школа була б безсиловою в боротьбі з насінням ворожої ідеології. Активна, перетворююча роль знань полягає в тому, що вони створюють — поряд з життєвими процесами, учасником яких стає виховуваний, — умови, що пробуждають чутливість людини до думки, слова, істини.

Кожна істини, відкрита перед допитливим разумом особистості, яка формується, кожне слово, сказане на уроці або прочитане в книзі, — мають відгукуватися багатограничними станами душі, відтінками цих станів. Через багато праць В. І. Леніна червоною ниткою проходить думка про те, що вчити молодь комунізму — це означає виробляти в неї власні переконання, погляди на життя, на суспільні явища, на свою роль у боротьбі за торікество комунізму. Ленінські ідеї про формування комуністичних переконань визначають генеральний шлях виховання людини в наш складний час, коли йде непримирений поєдинок між комуністичною і буржуазною ідеологією.

Багато десятиріч триває суперечка про те, чи є зв'язок між знаннями і мораллю, чи впливають знання на моральні обличчя людини, на її поведінку. Праці В. І. Леніна дають ясну відповідь: зв'язок між знаннями і мораллю безсумнівний. Здійснення цього зв'язку набуває в наші дні особливого значення. За шкільною партою сидять мільйони юнаків і дівчат, які не змогли б у майбутньому створювати своїми силами і здібностями матеріальні й духовні блага, працювати біля верстата і в полі, якби роки їхнього найінтенсивнішого розвитку не йшли,

як цього вимагає життя, на оволодіння знаннями. Але шкільне навчання не повинно бути нагромадженням знань, які стануть у пригоді тільки в майбутньому. Шкільне навчання має бути активним, ідейним, світоглядним, громадсько-політичним, інтелектуальним життям молодої людини сьогодні, має бути вираженням, виявленням творчих, громадянських сил особистості саме в той період її фізичного, розумового, морального, естетичного розвитку, коли вона не тільки пізнає, узнає, засвоює знання про природу, людину, працю, про соціальну боротьбу, про культурні цінності людства, але й виробляє своє ставлення до світу й до самої себе.

Одне з найважливіших практичних завдань виховання в сучасній школі полягає в тому, щоб учень кожну хвилину на уроці був вихованцем, — формував у собі таке ставлення до знань, науки, яке утверджувало б його в громадському житті як активного борця за комуністичне перетворення суспільства, як патріота, громадянина, відданого справі боротьби за наші ідеали. Бдість ідейного життя і навчання — це й є, на нашій погляд, та дуже важлива реч, про яку так часто говорять у школі — виховання у процесі навчання. Якби нам вдалося дослідити то, щоб кожний учень на кожному уроці в кожного вчителя був справжнім вихованцем, — усі учні були б трудівниками передусім на нові тісні праці, які вони зайняті щоденно, — осягання знань.

Йдеться про особисте ставлення людини до власних думок. Оволодіння знаннями — це ідейно багате, багатограннє, емоційно насичене життя особистості. Пізнавачі і знаючи, людина хоче, прагне, любить, співчуває, гнівається, ставиться з презирством, неплавдить. Викладаючи знання про суспільство і людину, про класову боротьбу, вихователь завжди повинен прагнути до того, щоб його вихованці були його однодумцями, стояли з ним поруч. Своє завдання вихователя вчитель вбачає в тому, щоб навчання стало на самперед утвердженням ідейної позиції, формуванням поглядів, переконань, прагнень, бажань, оцінки й самооцінки.

Для того, щоб істинна виховувала, вона повинна запаювати, падихати. Справжнє виховання здійснюється там, де думка пробуджує й утверджує, граєння до ідеалу. Знання людство здобувало в ремекій. часом кривавій боротьбі. Сторінки історії боротьби людства

за досягнення вершини щастя — комунізму — гарячі, як розжарене залізо, кожен рядок горить тут інегасимим полум'ям людських пристрастей; досвідчений вихователь добивається того, щоб перед свідомістю вихованців розкривались надихаючі образи людей, які віддали життя за торжество драці, істини, за щастя майбутніх поколінь. Виховувати переконаних борців за комунізм — це значить прагнути до того, щоб юні наші громадяни доторкалися своїми серцями до гарячого, пристрасного биття сердечь Івана Сусаніна і Сергія Лазо, Феліса Дзержинського і Миколи Гастелло, Дмитра Карбышева й Олександра Матросова. Щоб гарячі, як розжарене залізо, сторінки історії запалювали юні душі, пробуджували прагнення до геройчного подвигу, ~~чили~~ жити. Формування переконань — це насамперед пізнання краси людини: її геройчного духу, безмежної відданості Вітчизні, вірності переконанням, готовності й уміння досконаліше оболедівати всіма багатствами думки в ім'я щастя народу. Особливо важливе цівання людини для тих дітей, в душі яких певні обставини життя заронили зерна ворожих нам поглядів і моральних привіципів. Поставити таких дітей на шлях життя комуністичних переконань можна поєднанням найрізноманітніших позитивних валівів, серед яких на першому місці стоїть одухотвореність людською красою.

Могутнією виховною силою є образ В. І. Леніна. Його яскраве життя, революційна пристрасність, найглибша ідейна переконаність, творча думка, цілеспрямованість у боротьбі, комуністична привіципівість — усе це є для наших вихованців провідною вірюю і мірою самовиховання. Розповідати про В. І. Леніна — для цього кожному з нас, вихователів, треба досягнути високого рівня ідейної, духовної, педагогічної культури. Суть цієї культури насамперед у тому, щоб самому вихователеві горіти комуністичними ідеалами, нести в собі глибоку віру в комунізм, надихати своїх вихованців благородниці арагненнями боротися за комунізм ділом, вчинками, працею. Чим значіння ідейна суть і виховна сила знань, істин, до яких доторкається учитель своєю думкою, переконаністю, тим більша виховна роль особистості вчителя. Розповідаючи про В. І. Леніна, досвідчений учитель прагне до того, щоб дітей, підлітків, юнацтво захоплювала краса ідейності, відданості ідеалам комунізму,

естетика творчої праці в ім'я могутності нашої Батьківщини. Завдання вихователя — досягти того, щоб образ В. І. Леніна приваблював, захоплював, надихав молоді душі, пробуджував прагнення оволодівати багатствами культури. Де немає захоплення, одухотвореності, натхнення, прагнення до ідеалу, — не може бути любові до науки і знань, до книги і школи, до вчителя і праці. Переконаність народжується там, де процес оволодіння знаннями супроводиться почуттям однодумності з учителем. Чим сильніше і яскравіше це почуття, тим глибше переживає людина свою особисту позицію, свій погляд на майбутнє, своє уявлення про щастя.

Тонким і благородним дотиканням вихователя до юних сердець є такі розповіді про В. І. Леніна, в яких він постає перед нашими вихованцями як жива, емоційно багата людина, борець за людське щастя, великий світоточ культури. Виховувати справді освічених людей, за яких, як говорив В. І. Ленін, «можна ручитися, що вони ні слова не вільзуть на віру, ні слова не скажуть. Проти совєті, — не побояться признатися ні в якій трудності і не побояться ніякої боротьби для досягнення серйозно поставленої собі мети»*, — це значить учити їх бути мислителями і трудівниками. Якщо людина, опановуючи знання, не переживає напруження розумових, вольових сил, не відчуває почуття однодумності з тим, хто не тільки повідомляє істину, але й виражає себе в гарячій переконаності, — вона не може стати і моїм вихованцем. Можна побачити іноді й такого учня: в очах байдужість; істива, яку повідомляє учитель і яка за своїм змістом вимагає не тільки допитливих раздумів, але й громадянського визначення своєї позиції, не зачіпає ні дучки, ні почуттів. Чому це буває? Тут переплітаються найчастіші дві причини: з одного боку, в знаннях, істинах, які викладаються на уроці, немає безпосереднього заклику вчителя до розуму й серця вихованців; з другого боку, людина, яка сидить за партою, лишається тільки учнем, не піднімаючись до рівня однодумця, вона вбачає свій обов'язок лише в тому, щоб запам'ятати, завчити, зберегти в пам'яті, на вимогу вчителя відловісти — «викласти» знання з голови. При такому навчанні послаблюється

* В. І. Ленін. Повне зібр. тв. Т. 45, стор. 370.

виховна сила знань, закладена в самій їх суті,— порох знань не спалахує.

Якщо тільки вчитель — справжній вихователь, тоді його слово — не безпристрасний «склад матеріалу», а звернення до свідомості й серця дітей. Що б не вивчалось на уроці, але, коли йдеться про суспільство, народ, державу, класову боротьбу, людину, ідеологію, боротьбу прогресивного проти реакційного, художнє втілення думок і пристрастей, слово вчителя має бути зверненням до думки й сумління, закликом, світлом, яке осягає сучасність. Учні стають вихованцями тільки тоді, коли вчитель уміє звернутися до їхньої думки, почуттів, коли в свідомості юного громадянина відбувається життя думки — становлення переконаності, особистих поглядів, позицій. Життя думки полягає в тому, що, переживаючи звернення, заклик свого однодумця, старшого товариша, людини, навченої боротьбою за комуністичні ідеї, вихованці відчувають себе вібі учасниками походу терпимою стежкою знань; разом з учителем ідуть вони цією стежкою до істини, разом з ним іх дивує, вражає, надихає думка про те, що шлях до торжества істини, до соціальної справедливості, до вершини іншості — комунізму — густо погитий кров'ю; разом з учителем іхні серця стискає біль від співчуття правді, від щиро сердого прагнення до того, щоб справедливість торжествувала. Учитель вихователь розповідає, наприклад, про давнину і по дій так, що його слухач-вихованець, переносячись в минуле, вібі відчуває себе і рабом, прикутим до трісри, і гордим, вільним воїном армії Спартака, і торжествуючим переможцем — мучеником науки Джордано Бруно, якого ведуть на страту. Життя думки, життя знань — це любов і лояльність, однодумство і непримиренність. Пізнавочі боротьбу за світле майбутнє людства, людина повинна відхиматися сама в своїх власних очах — у цьому полягає справжнє виховання переконаності.

Переконання треба вистраждати, писав видатний комуніст С. Лазо⁹. Тільки за тієї умови, коли вони здобуті, осiąгнуті пелегкою працею, належенням усіх духовних сил, вони стають власним багатством людини. Предметом особливої уваги вихователя має бути стан духу вихованця. У це поняття ми вкладаємо єдність ідейних і вольових поривів; стан духу показує, що являє собою людина в даний момент: або ж вона утверджується як

стійка, морально чистота особистості, або ж вона ідейно невизначена, безвільна людина, яка живе за принципом «куди вітер повіє». У школі не повинно бути безвільних, морально несамостійних. Вивчанко важливим завданням вихователя є те, щоб паралельно і в тісній єдності з життям думки, спрямованої на утвердження власних поглядів, власної позиції, вдійснювалися вчинки, які виражають активний стан духу: людина повинна чинити за велінням совісті, а найважливішим спонукачем сумління має бути комуністичний ідеал. Спонукач цей могутай, але йому треба освітлювати шлях реальною людською мужністю. Правда перемагає, але їй треба рішуче допомагати, писав Юліус Фучик⁹. Плакати, дбайливо виховувати, берегти в людині, що формується, мужній дух незламного борця, ідейну стійкість і миряність до зла — одне з найважливіших і найскладніших завдань світоглядного, ідейного, морального виховання. Мужній стан духу — це ідейна дисципліна і самодисципліна людини. Керувати практично всією складністю роботи, метою якої є змінення мужнього стану духу, — це значить виховувати людину з дитинства так, щоб вона від крок не відступала від правди, була господарем своїх вчинків, щоб покора ніколи не придушила в ній власної волі. Взагалі мудрість високоідейного виховання полягає в тому, щоб вчинки вихованців диктувались передусім не покорою, а іхньою власною активною волею. Необхідна спеціальна виховна робота (і методика цієї роботи), метою якої є те, щоб вихованець завжди говорив правду у вічі, в обуренням відкидав пристосувництво, відлабузицтво, улесливість, лицемірство. Предметом особливої уваги мудрого, далекоглядного вихователя є те, щоб у душі вихованця жила горда, незалежна, недоторканна воля, нетерпима до брехні й обману свободі думки і вчинку. Вдумливий вихователь як вогонь боїться мовчазної, механічної покірності, бездумної слухання. Дуже важливо, щоб у роки дитинства, отроцтва, юності людина ніколи не давала нездійснених обіцянок, не брала пустопорожніх зобов'язань, не хизувалася неіснуючими усвідомленнями, не чула похвали за уявні чесноти. На одному піонерському зборі «роозбиралась» поведінка деситирічного хлопчика, який мав пристрасть до рогатки. Він так набив руку в стрільбі з рогатки, що маленьком, як горошини, камінцем, пробивав таку ж мадеяльку ді-

рочку в яблуці насирізь. Вожата й піонерські активісти вимагали, щоб члопчик дав слово: віколи не буде стріляти з рогатки. На зборі був присутній досвідчений учитель. Він бачив, що хоч піонер і дастъ слово, це буде насильством над власною волею, слова свого він не дотринає, а лицемірти винчиться. Учитель зумів спрямувати думки й пристрасті дітей так, що юні ленівці дали свою товарищеві час і можливість подумати, чи зуміє він дати слово, яке від нього вимагається.

Від вихователя залежить, щоб взаємовідносини в школі сприяли зміценню мужнього стану духу. Далекоглядний і чутливий до духовного світу своїх вихованців учитель уміє спрямувати активість дитини, підлітка, юнака в таке русло, де сила духу виявляється в мужньому вчинкові. Це, на жаль, досі найкраще негаймана цілісна педагогічна теорія і практика: як учити мужності в звичайних умовах повсякденної праці. За нашим твердим переконанням, необхідні спеціальні повчання для дітей, підлітків і юнацтва, але повчання будуть абсолютно марними, якщо в школі не пануватиме атмосфера нетерпимості, непримиреності до зла, байдужості, базікавості. Ми вважаємо винятково важливою граничю світоглядного становлення людини та, щоб кожне слово, язголосоване вихователем, було тисячу разів зваженим і продуманим. Пусто, убоге, так само як і безбарвне, вимучене, роздратоване, нервозне, слово утруднює створення тих обставин, в яких відбувається становлення переконань.

ВИХОВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ МОРАЛЬНОСТІ

У моральному вихованні найголовніше — формування ідейної серцевини особистості — громадянських поглядів, переконань, почуттів, поведівок, єдності слова і діла. Сутність високої комуністичної ідейності відображенна в моральних принципах будівника комунізму. Але комуністичними ідеями треба одухотворити особистість. Комуністичні ідеї, говорячи словами Ж. Маркса, повинні перетворитися в «узи, з яких не можна вірватись, не розірвати свого серця»*.

* К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 1, стор. 112.

Важливим елементом формування моральної культури особистості є засвоєння загальнолюдських норм моральності — азбуки моралі. Загальнолюдську азбуку моралі ми прагнемо поєднати з громадянською активністю й самодіяльністю: треба не просто знати, що добре і що погано, а діяти добре в ім'я величі й могутності нашої Батьківщини, в ім'я справи Комуністичної партії, ненавидіти зло, мерзінність, боротися за торікство добра. У практиці нашої виховної роботи склалася своєрідна початкова школа громадянськості — школа формування стійких моральних переконань через роз'яснення і пояснення в їх сущності, через спонукання до діяльності, що має яскраво виражену суспільну саряможність. Азбуку моральної культури ми розкриваємо в таких вимогах, правилах, нормах поведінки:

1. Ти живеш серед людей. Кожний твій вчинок, кожне бажання відбивається на людях, які тебе оточують. Є чутка межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіртай свої вчинки запитанням до самого себе: чи не чиниш ти ала, незручності чесним, хорошим людям? Роби все так, щоб хорошим людям було добре, а злим — нестерпно.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

3. Всі блага і радощі життя створюються працею. Без праці немислимє чесне життя. Народ учитъ: хто ве працює, той не єсть, назавжди залишай цю заповідь, умій бути гравім, нетерпивим, непримиреним до перебудови, лінощів, недбайливості, пустопорожнього близяння. Ледар, дармойд — ворог суспільства, твій особистий ідеяний противник. Навчання — твоя перша праця. Ідуши до школи, ти йдеш на роботу. Працьовитість — твоя честь і доблесть. Своєю працьовитістю ти примонжуєш честь сім'ї, роду і створюєш своє ім'я. Справжня людина створюється тільки працею.

4. Будь добрым і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним. Допомагай товарищеві в біді. Поважай і шануй матір і батька — вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хотіть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрым і непримиреним до зла серцем. Твоя любов до батьків — це твоя праця в ім'я того, щоб вони були раді за твою громадянську

красу, честь, гідність. У доброті й великодушності щодо чесних, добрих, безпорадних, безахисних — не слабкість, а сила. Бессердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбство, а себелюбство — джерело жорстокості.

Б. Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиреним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, обкрадає суспільство. Найбільше зло — відступництво, зрада високих ідеалів.

У зв'язку з цими азбучними істинами моралі перед уявами розкривається суть таких найвищих моральних цінностей, як любов до Вітчизни, героїзм, стійкість, мужність у боротьбі за свободу, честь, чезалежність, велич і могутність нашої соціалістичної Батьківщини. Не можна допускати, щоб загальнолюдські істини моралі перетворювалися в якісь вузькошаруваті норми і правила. Моральна культура має високоідейний зміст тільки тоді, коли вона осягається, одухотворяється великими ідеями комунізму. Не можна бути працьовитим *єзагалі*; працьовітість набуває характеру моральної цінності тільки тоді, коли вона служить благородним суспільним цілям. Не можна бути добрим і чуйним *єзагалі*; доброта і чуйність становлять моральне багатство, якщо ці якості ідеально загострені — виражують непримиренність до зла, пороків, несправедливості в усіх і всіляких їх проявах.

Майстерність і мистецтво морального виховання особистості полягають у тому, щоб моральні цінності розкривалися перед юними серцями в яскравих образах, які захоплюють думку і хвилюють душу, пробуджують прагнення до ідеалу. У виховній роботі нашої школи протягом багатьох років склалася система етичних бесід з вихованцями, вироблено тематику, складено посібник з етики для вихователя й етичні хрестоматії для читання вихованцями різного віку в школі й сім'ї. У системі етичних бесід розкриваються такі норми, правила, вимоги, проблеми моралі, як ставлення до джерел щастя і радощів дитинства, отроцтва та юності; обов'язок і повинність перед батьками, старшими поколіннями, соціалістичною Вітчизною; суть істини: Людина — найвища цінність; гармонія бажань і обов'язку, бажань і дисципліни, бажань і справжніх потреб; ставлення до життя, до щастя буття; повага і пошана до старих людей; шану-

вання пам'яті померлих; учиння павувати над розумом і керуватися вимогами обов'язку, а не просто бажаннями; самовиховання бажань, гідних людини; моральний зміст понять: життя для людей, доблесть, благо і добро; щастя і горе; чуйність до внутрішнього духовного світу іншої людини, до радощів і горя інших людей, синчуття і співщереждання; моральний смисл понять: день народження, сім'я, син, дочка, онук, батько, мати, дідусь, бабуся; моральна сутність активної діяльності, в якій виражаються поняття повинності,— треба, необхідно, не-припустимо; послух і виміння велітів, ваказувати самому собі; поняття бажань, труднощі; виховання моральної готовності долати труднощі; духовно-психологічні й морально-естетичні стосунки між юнаком і дівчиною; моральна чистота, благородство і відповідальність кохання; вчинок, проступок і провинка; моральний вміст понять сумління, жуки сумління; аморальність егоїзму; мое і ваше, особисте і громадське; речі на службі людини і небезпека іоневолення людини речами; вміння ненавидіти зло і бути непримиреним до нього; байдужість, відступництво, зрада — найбільше зло; моральна сутність громадських інтересів; праця і працьовитість; що таке працьовитість у навчанні; аморальна суть лівощів веробства, недбайливості; дармоцтво — соціальне зло; лішоці думки, порожнеча души, убогість інтересів, легковажність — небезпеки, що ін людина сама повинна запобігати; у чому полягає моральна зрілість людини і багатство її духовного життя; великий моральний смисл гордості сина соціалістичної Вітчизни; високе й відповідальнє аванія комуніста, ленінця — ідеалу нашої моралі, поведінки, діяльності; праця в ін'я зміщення дружби народів СРСР, братерської співдружності країн соціалізму, інтернаціональної єдності трудящих усього світу; допомога пригніченим і експлуатованим у країнах капіталу, допомога трудящим, які борються за звільнення від коловіального рабства — морально-політичний обов'язок усіх радянських людей; захист Вітчизни — священий обов'язок радянського громадянина; вміння поважати закони Радянської держави; як виховувати в собі мужність, стійкість, силу волі, хоробрість, безстрашність.

Ми надаємо дуже великого значення тому, щоб моральна ідея, розкрита перед розумом і серцем вихованця

в яскравих, хвилюючих словах, живих образах, пробуджує
вала глибокі морально-естетичні почуття. Почуття —
духовна енергія того, що ми називамо життим переконань,
яке виявляється в яскравих, морально налаштованих вчин-
ках. Для бесід, мета яких — донести моральні цінності
нашого суспільства до свідомості й серця вихованців,
добираються факти, події, ситуації, взаємовідносини,
птичення, протиборство, які дають, вражают величчю,
красою моральної доблесті й одночасно пробуджують
почуття нетерпимості та відповідності до снверні,
неравністей.

У вас створено спеціальну етичну хрестоматію, яка
складається з двох тисяч оповідань і казок навчального
характеру¹⁰. У них розкривається багатограничний зміст
етики. Одні з цих оповідань і казок у художній формі
виражають азбучні поняття загальнолюдської моралі,
інші присвячені складним питанням і проблемам комуніс-
тичної моралі. Етична хрестоматія складається з п'яти
частин (для дошкільнят, для І—ІІ, ІІІ—ІV, V—VII,
VIII—X класів). Зміст оповідань і казок враховує вік
дітей, світ їхніх уявлень та інтересів. Є в нас ще одна
виховна хрестоматія — хрестоматія моральних ціннос-
тей людства, створена від найдавніших часів до наших
днів¹¹. У ній подано описи подвигів, здійснених людьми,
віриними своїй Батьківщині, ідеалами трудового народу,
своїм переконанням. На першому місці стоять сторінки,
які відображають героїчну боротьбу народів нашої країни
за визволення від експлуататорів, за свободу й незалеж-
ність нашої Батьківщини. Моральні, громадянські, ідей-
ні цінності — могутній і незамінний засіб виховання.
Осягаючи громадянську мужність, обов'язон перед Віт-
чизною, силу духу, незламність у подоланні труднощів,
юний громадянин вчиться вимірювати себе найвищою
мірою людської гідності. Він ніби бачить себе отцем су-
спільства, вдуваливо й вимогливо аналізує свої вчинки,
свою поведінку. Проте ефективність цього засобу за-
лежить від того, як думки і почуття вихованців вов'язу-
ються з активною діяльністю, на якій громадянський
нрав людина виявляє себе як патріот, борець за кому-
нізм.

Моральні цінності, які розкриваються перед юними
серцями в яскравих образах, захоплюють думку і хви-
люють душу, пробуджують врагнення до морального

ідеалу. У цьому прагненні — шлях особистості від моральних понять до моральних переконань. Ці переконання — діяльні сили особистості, вони є вершиною морального розвитку, шлях до якого лежить через саність ідей і вчинків, свідомості й поведінки. Досягти ж єдності переконань і вчинків можна лише тоді, коли все життя і діяльність колективу, багатогранні стосунки, інтереси і прагнення вихованців мають ідейний, громадянський зміст, викликають глибоко особисте ставлення до того, що людина бачить, пізнає, робить. Непорушна основа моральних переконань закладається в дитинстві й ранньому отроцтві, коли добро і зло, честь і безчестя, справедливість і несправедливість доступні для розуміння дитини за умови яскравої наочності, очевидності морального змісту того, що вона бачить, чує, робить. Життя переконань, протиборство ідей, яке виховує особистість, полягає в тому, що добро, честь, справедливість приносять дитині особисту радість, а зло, безчестя, несправедливість — прикрість, тривогу, навіть особисте горе.

Почуття — це плоть і кров моральної переконаності, принциповості, сили духу. Ось чому стежка від морального поняття до морального переконання починається з вчинку, з дії, насиченої глибокими почуттями. Зло, яке хтось чинить і яке мені особисто шкоди не завдає, сприймається: переживається мною як особисте горе тоді, коли я не раз пережив радість, роблячи добро, — таким правилом керуємося ми в моральному вихованні, добиваючись єдності поведінки й свідомості. Це і є атмосфера життя високоморальних переконань.

З малих років ми пробуджуємо в дитині біль душі, коли вона бачить щось у житті не таким, яким воно повинно бути. Це почуття збуджує гаряче прагнення утверджувати красу життя, боротися проти несправедливості. Виражається це прагнення передусім у ставленні людини до речей і через речі — до людини, оскільки в речах олюдніється праця, втілюється майстерність, працьовитість, моральна гідність людини (наприклад, дбайливе ставлення до дерев, квітів, інструментів). Але це тільки початок утвердження ідей справедливості. Вищим ступенем цього процесу є спонукання до вчинків, які виражають безпосереднє ставлення до людей, до громадських інтересів. Ідея по-справжньому оволодіває

дусю людини, коли та відчуває велич і красу служіння людям, суспільству. Дитина стоїть підія під хрестом ідейних волинів, в її житті виникають ситуації й обставини, за яких вояга відчуває, бачить, розуміє зло, внутрішньо протестує проти яного. Наше завдання — добитися, щоб людина вступила в боротьбу із злом. У багатьох випадках при цьому виникає конфлікт, але так і повинно бути, бо переконаність народжується в боротьбі ідей. Дуже важливо, щоб людина, яка вступила в боротьбу із злом, вийшла переможцем — переконалася, що в нашому суспільстві торжествують добро і сираведництво (охорона соціалістичної власності, якіримиряність до маріонетства, неробства, недбайливості).

Ми поступово підводимо дитину до переконання, що робити добре, корисне, потрібне для суспільства — це моральна доблесть, а думати тільки про себе, про власну вигоду — ганебяло. Уже у віці 9—10 років дитина переживає радість від того, що вона зробила щось для людей; до моменту вступу в підлітковий вік вихованці бачать результати своєї праці — молодий сад, вирощений на пустірі, буйне поле там, де був яородючий ґрунт. Чим далі, тим глибше наші вихованці переживають почуття радості від думки, що світ стає кращим завдяки їх життю та праці.

Моральна культура людяни характеризується тим, що переконання становлять в її житті самостійною духовною силою, яка сполучає до яових моральних вчинків. Створення цієї самостійності залежить від того, чим наповнене життя колективу й особисте життя кожного виховача. Одні день, одні години, в яку людина виявляє силу духу, можуть зіграти в її бутті значну роль, ніж роки життя, в які вона вічим себе не виявила. Завдання школи — добитися того, щоб переконання якомога раніше стали самостійною духовною силою її виховачів. Тому ми вбачаємо виняткову важливу проблему всебічного розвитку особистості в тому, щоб сили і працівники підлітків, юнаків, дівчат спрямовувались на досягнення мети великої суспільної значимості: людина повинна якомога більше робити в ім'я ідей; праця, справи, якими наповнене її життя, мають бути для яї засобом досягнення високої мети. У цьому головна пружина житті переконань, у цьому є внутрішня основа того, що називається свідомою дисципліною.

Як леміш плуга очищається від іржі й стає дзеркально чистим, коли плуг щодня оре землю, так і душа людини світлишає, коли вона в труді долає труднощі, мужньо зустрічаючи невдачі, не тішачась успіхами і завжди прагнучи до того, чого ще не досягнуто. Труднощі, перешкоди, звегоди — пробний камінь переконань. Труднощі, необхідні для морального загартування, — у самій природі творчої праці, в підкоренні сил природи в ім'я блага людей. Ми вбачаємо смисл єдності праці й моралі в тому, щоб своєю працею людина щось доводила, стверджувала ідею, яка стала невіддільною частиною її душі. У такій праці людина піднімається на вищу сходинку морального розвитку, цікава була раніше. У цьому невинному русі вперед і поглядає сама суть процесу формування моральної зрілості.

Глибина, міцність моральних переконань, їх активний вплив у діяльності великою мірою залежать від того, як у процесі морального виховання наші вихованці виробляють власну ідейну, соціальну орієнтацію. По суті вироблення цієї орієнтації є процес перетворення, переходу знань у переконання. Знання, розуміння суті моральних цінностей становлять фундамент, основу вироблення ідейних переконань. Одне з джерел цих знань — згадана вище хрестоматія моральних цінностей людства. Її зміст — це, по суті, програма формування соціальної, класової орієнтації. Найяскравіші й найсильніші сторінки хрестоматії присвячені життю і боротьбі В. І. Леніна, героя Великої Вітчизняної війни — комуністів, комсомольців і піонерів. У хрестоматії є також матеріали про соціалістів-утопістів, гуманістів-просвітителів, революційних демонратів, про видатних учених, письменників, поетів, художників, композиторів — борців за соціальний прогрес. Соціальну, класову орієнтацію своїх вихованців ми виховуємо насамперед на прикладах боротьби героїв, які віддали життя за перемогу пролетаріату в роки революції та громадянської війни, за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни в роки Великої Вітчизняної війни. Колективне є індивідуальне читання, роздуми над оповіданнями з хрестоматії, а потім і над книжками, присвяченими видатним людям, піонерські збори і комсомольські вечори, створення відповідної естетичної обстановки — з усього цього складається процес виховання ідейної, соціальної, класової орієнтації. Суть

цього процесу полягає в тому, що підлітків, юнаків, дівчат надихає, захоплює духовна мужність, вірність комуністичним переконанням. Вихованці переживають ідеї, переосмислюючи знання в роздумах, у гарячих суперечках, у зіткненні думок. У піонерських загонах VI—VII класів, у комсомольських групах VIII—X класів проводяться збори, диспути.

Багаторічний досвід переконує, що, коли поєдновно розкривати перед вихованцями зміст моральних цінностей і при цьому праця, якою вони захоплені, мас в своїй основі моральну ідею, у кожної людини, яку ми виховуємо, формуються правильні позиції, погляди, зокрема на такі важливі проблеми: мета і сенс життя; суть соціального й морального прогресу; непримиренність прогресивного і реакційного; суспільство і особистість; класова суть переконань, вчинків, поведінки; обов'язок і повинність; щастя; скромнівучі й немеркнучі цінності. Від того, наскільки яскраво виражається в школі й сім'ї життя комуністичних переконань, залежить вироблення особистістю своєї соціальної орієнтації, одухотвореної високими моральними цінностями людства.

Щоб молодь глибоко й неподільно вірила в комуністичні ідеї, щоб комуністичні переконання стали для неї безмежно дорогими, треба говорити їй чесно і прямо всю правду і вчити її говорити тільки правду і — що найважливіше — діяти тільки по правді. Пригладжування життя породжує догматизм у судженнях, сковує думку, став джерелом скептицизму, невіри у високі комуністичні цілі і принципи, розброяє людину в боротьбі за комунізм.

Духом правдивості, чесності, непримиренності до зла, обману, фальші ми прагнемо наповнити все життя школи. З малих років переконуємо вихованця: перед одною правою — правою комуністичних ідей — рівні всі. Ця правда — єдина призма, через яку розглядаються всі явища життя. Чим яскравіший, глибший у свідомості вихованця зв'язок між високими принципами комуністичної етики й буденними справами та вчинками людей, тим гостріше, пильніше звершений його погляд усередину самого себе, тим вимогливіший він до себе. Не можна допускати, щоб гострі кути життя згладжувались, пом'якшувалися, ховались. Якщо, наприклад, працюючи разом з дорослими, діти бачать марнотратство, дізнаються про

крадіжку, ми будемо вважати відносини в колективі так, щоб активна діяльність виховувала непримиреність до таких явищ. У цій діяльності й полягає суть ідеїної боротьби, протиборство ідей. Дух правдивості, чесності, непримиреності до фальші пронизує працю і взаємовідносини вихованців. Виростили високий урожай на добром грунті й за сприятливих умов — у цьому ніякої заслуги немає. Значно важче перетворити мертву глину в родючий ґрунт. Через це часто удостоються похвали діти, які виростили порівняно низький урожай. *Правда праці* — винятково важливий момент морального виховання. У початкових класах твердо дотримуються правила: доти, доки результати роботи дитини (диктант, твір, задача) не будуть тасмугувати позитивної оцінки, їй не ставиться ніяка оцінка. Оцінка досягається в потічола — до такого перекопання приходять діти.

В юності — загострена чутливість до відповідності життєвої практики комуністичним ідеям і принципам. Розходження між словами й ділом згубне для виховання. Там, де па словах одне, а на ділі інше, виростають лицемери, пегідники, відступники. Створення атмосфери правдивості й чесності вимагає, щоб кожне питання, яке хвилює вихованців, не залишалося без відповіді, не «повисало в повітрі». Але мало дати правильну відповідь на запитання, мало знайти істину. Школа не може перетворитися в дискусійний клуб, а виховання — у пекінчені суперечки. Ідейне життя полягає в практичній і дійовій боротьбі за торжество комуністичної правди.

У моральному вихованні велику роль відіграє формування найтонших моральних почуттів — обов'язку, чуйності. Здійснення принципу: людина людині друг, товариш і брат — вимагає того, щоб кожний в дитинстві був чуйним і уважним до духовного світу іншої людини, щоб джерелом особистого щастя для кожного була моральна чистота, краса, благородство глибоко особистих стосунків. Ми піклуємося про те, щоб у колективі завжди панувала атмосфера співучасті, співчуття до лиха, незгод, прикрощів, горя людини. Спонукати до активної співучасті й діяльного співчуття — ціла методика виховного впливу на юну душу.

Важливий елемент моральної вихованості — розуміання і відчуття того, що в світі є речі мерзіні, огидні, негідні. Відчувати відразу, обурення до цих речей —

моральна доблесть; бути причетним до них — підлість і відступництво. Добра половина всіх наших зусиль, спрямованих на те, щоб наші вихованці були морально здоровими і неаламчими, іде на утвердження кодексу людської порядності. Ось що вважається у нас мерзеним, огидним, не гідним людини: відступити від свого обов'язку; наодинці із самим собою вчинити не так, як ти вчинив би на очах у людей; лінуватися, ледарювати, бути недбайливим дармоїдом, відавати за доблесть і заслугу те, що є твоїм обов'язком; бути жадібним, користолюбивим, гре бувати простою працею батька й матері; учинити на ругу над старістю; лицемірити, говорити не те, що думаєш і почуваєш; запобігати перед тим, хто сильніший за тебе; давати пусті обіцянки, порушувати слово; напіштувати, доносити на товариша, чесну людину, яка пропустилася помилкою; зловтішатися, виявляти малодушність, уникати відповідальності за свій ганебний вчинок, перекладати провину на інших; байдуже проходити нова людське лихо, горе, відчай; виправдувати свою байдужість фізичною слабкістю, безсиллям; використовувати свою силу, фізичну перевагу для зла; мовчати, коли треба говорити, і говорити, коли треба мовчати; відступати перед небезпекою заради збереження свого особистого спокою і благополуччя; добиватися для себе полегшення за рахунок труднощів і злигоднів товариша; користуватися результатами праці товариша, видаючи його працю за свою; ображати дівчину, жінку; базікати, глумитися з пам'яті померлих; висміювати калік; кривдити тварин.

Дити й підлітки дуже різко ділять усе, що відбувається навколо них, на хороше і погане, на добро і зло. Якщо тільки життя не дає ім згубних уроків байдужості, засудження несправедливості, обману, підлоти, лицемірства в дитячому й отроцькому середовищі виявляється яскраво і безкомпромісно. Але від вихователя вимагається не тільки повага до дитячої непримиреності до зла. Цю непримиреність треба оберігати від будь яких посягань, берегти її в чистоті. Ніколи не треба гасити бурхливого вияву обурення проти зла; таке обурення — яскраве полум'я мужності, і, якщо не дати йому розгорітися в дитинстві й отроцтві, людина виросте безвільною і байдужою.

Обурення проти зла, обурення мерзеним, гідним, негідним треба виховувати. Важливо, щоб маленька

людина не тільки розуміла, що ось це — огидне й мерзеніс, а мучилася через те, що на світі буває таке. Але страждання не повинно бути пасивним; саме активне презирство, гнів, відраза до зла з духовною енергією боротьби за добро. Гнів і відраза до огидного й мерзеного поступово переносяться на самого себе — це дуже тонкий перехід, від якого вирішальною мірою залежить потяг маленької людини до прекрасного, ідеального; людина переживає гнів і відразу до самої себе, якщо вона не те що вчинила погане, негідне, низьке, але навіть уявила собі, що може вчинити таке; мерзливість стає особисто нестерпною, неперевоскою, неможливою, неприпустимою. Гнів проти себе, злість на себе — це джерело благородного почуття сорому — вірного охоронця сумління. Сором — могутай протиотрута від огидного й мерзеного, він — морально-емоційна опора обов'язку і відповідальності. Шлях тут від огиди до сорому, від сорому до непіддатливості й мужньої стійкості проти будь-яких спонукань, поштовхів («дружки», «вулиця»), що ведуть до аморальних вчинків, правопорушицтва, злочину.

Умілий, вдумливий педагог так впливає на свідомість маленької дитини, щоб вона засоромилася за людину. У вашій етичній хрестоматії є такі оповідання про мерзливі, підлі, ганебні вчинки і дії, які змушують дитяче серце здригнутися від болю і відрази. З цього, по суті, починається виховання гніву, сорому, сумління, мужньої свідомості. Покажіть мерзливість так, щоб маленька людина засоромилася за людину і вона соромиться навіть думки про те, що люди могли б подумати про її причетність до мерзливості. У тому, щоб розвивати почуття сорому й нестерпність до безсоромності, і полягас запобігання пасивності, нестійкості особистості, того, що звичайно характеризується словами: куди вітер повіє, туди й хлопиться. Якраз такі найчастіше і стають право-порушниками і злочинцями.

Дійова патерність і презирство до мерзливості, *прагнення бути хорошим* — ось де найтонший ключик, за допомогою якого можна підступитися до дитячої душі. Атмосфера дійового презирства, активної патерністії до мерзливості починається з вепримиреності до лівощів, веробства, недбайливості, пустого гаяння часу. Тут криються джерела обов'язку і повинності. У свідомості дітей ми утверджуємо думку її особисте переко-

напин в тому, що людина повинна, що без повинності життя перетворилось би в хаос, неможливими були б ві прадя, ві відпочивок, ві відчування того, що я — під захистом колективу, суспільства. Виховання морального благородства — це, по суті, перетворення думки про обов'язок в особисте переконання, перетворення ж це стає реальністю тоді, коли взаємні між старшими й молодшими, між усіма членами колективу характеризуються високою моральною культурою бажань. Усе шкільне життя повинне спримовуватися в таке русло, щоб дитина з малих років відчувала і розуміла найсуворішу межу між тим, що можна бажати, і тим, чого бажати *нemожна*, неприпустимо. Майстерність виховання полягає не стільки в тому, щоб учити дітей обмежувати свої бажання (що, зрозуміло, теж важливо), скільки в тому, щоб у сферу бажань входило важче. Це одна з найскладніших речей у моральному вихованні; пею починається і нею, по суті, завершується процес морального становлення особистості. Йк важке зробити бажаним — у цьому витані міститься пітка, що пов'язує моральне виховання з вихованням трудовим і естетичним.

**ВИХОВАННЯ ЛЮБОВІ
ДО СОЦІАЛІСТИЧНОЇ БАТЬКІВЩИНІ,
ПАТРІОТИЧНОЇ ВІРНОСТІ,
ВІДДАВОСТІ ВІТЧИЗНИ**

Виховання патріотичної свідомості, почуттів і переконань нерозривно пов'язане з розумовим, моральним, трудовим, ідейно-світоглядним, естетичним, емоційним становленням особистості. Патріотичне виховання — це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, узнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. Патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, як єдність думки і діла дуже складно пов'язаний з освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею.

Звісні — важлива проблема критеріїв патріотичної вихованості. Не можна забувати, що особливо сильно і яскраво патріотичні почуття і переконання виражуються в силі духу, у волі людській тоді, коли Ватиківщина в небезвідці, в годину найтяжчих випробувань. Тому ми,

вихователі, у думці вимірюючи вихованість своїх вихованців, зобов'язані виходити з критерію: а як би повелася дія людина на полі бою? А як би вона повелася в катівні ворога, коли перед нею дилема: або життя ціною зради, або смерть у муках і збереження честі патріота?

Самі по собі слова дитини, підлітка, юнака про те, як він любить Батьківщину і готовий жертвувати заради неї, не завжди є справжнім критерієм патріотичної вихованості; мудрість вихователя полягає в тому, щоб ці слова наші вихованці не вимовляли безирисово і бездумно. Враховуючи це, ми вважаємо, що абсолютно неприпустимо організовувати конкурси: хто краще скаже (явище) про свої почуття любові до Батьківщини. Немислимі справа — вчити говорити про любов замість того, щоб учити любити. Взагалі треба особливо суверено і вимогливо торкатися понять і слів *Бітчизна, доблесть, героїзм, подвиг*, так само як і змісту тієї діяльності, яка вкладається у ці поняття і слова.

Разом з тим нам здається сумнівним: чи можна називати подвигом, доблестью, героїзмом те, що є звичайним виконанням обов'язку? Зміщення понять створює перекручені уявлення про масштаби того, що треба робити лише тому, що ти живеш у своїй країні як її син, ісі і даєш чистим повітрям, спіш спокійно вночі — хтось працює для того, щоб ти завтра вранці Ів, хтось стоїть на кордоні, щоб ти спокійно спав. Проте деякі молоді люди вважають, що навіть своїм сидінням за партою вони роблять послугу суспільству, а батькам — це вже неодмінно.

Неприпустимі й механічні, необдумані порівняння дитини, яка сидить перед вами за партою і яку ви виховуєте, з життим героїв, що віддали своє життя за Батьківщину, з дитинством і отроцтвом видатних революціонерів. Часом підліток чус від учителя: «Ось ти на уроці малюєш бісиків, а хіба Олег Кошовий або Люба Шевцовський так роблять?» У третьому класі вчиться пустотливий хловчик Павлусь. Одного разу, коли треба було швидко збігати додому, Павлусь не через двері вибіг, а у відчинене вікно виплигнув — це було павесні. Обурена вчителька вирішила «пробрати» пустуна. Вона підвела Павлуся до портрета його діда-героя, учасника Великої Вітчизняної війни. Портрет, на якому був зображенний хоробрий артилерист з орденами, не без виховного наміру

повісили поряд з партою хлопчика. Вчителька сказала Павлусеві: «Запитай у бабусі Марії, вона вчилася в одному класі з дідусем Павлом..., запитай, як поводився дідусь. Чи стribав він у вікно?»

Наступного дня Павлусь підвів руку і, діставши довідку розповісти, про що ж він дізнався від бабусі, сказав здивованій учительці: «Одного разу дідуся залишили самого на всю школу після уроків... за те, що горобця приніс на уроки... Навіть на замок зачинали. Він через днімар виліз і додому побіг...» Клас із захопленням дивився на портрет дідуся, вчителька відчула гіркоту безсилия від свого «виховного прийому».

У патріотичному вихованні пайяскравіше виявляється проектування людей. Виховуючи юного патріота, ми уявляємо собі, яким би виявився наш вихованець під час тяжких випробувань для Батьківщини — якби патріотичне виховання не передбачало цього, воно було б бездіяльним. Формуючи патріотичні почуття і переконання, далекоглядний вихователь орієнтується на майбутнє — незалежно від того, настане воно завтра чи через багато років; чи готовий його вихованець до подвигу Олександра Матросова і Зої Космодем'янської? Чим глибше наше хвилювання про те, яким буде наш вихованець у ту хвилину, коли треба стати на пайсуворілі ваги Вітчизни, тим близче буде він до морального ідеалу свогодні, тепер, коли відбувається становлення його громадянськості. Виховуючи вірного сина Батьківщини, готового покласти за неї свою голову, ми в цій готовності вбачаємо моральну доблесть, без якої немисливі патріотичні бачення світу сьогодні, патріотичні турботи й тривоги за долю громадського, всесвародного в рідному місті, селі, патріотична вспрамиреність до верогів соціалістичної Вітчизни, патріотична гордість за кожний новий успіх комуністичного будівництва. Усі ці рухи і пориви духу, всі прагнення і праця — без гучних слів, без сподівань па похвалу або нагороду, а лише з почуття виконаного обов'язку, із задоволенням якої моральної потреби, без якої життя було б порожнє і беззмістовне. У цьому суть патріотичного виховання.

Завдання вихователя полягає в тому, щоб відкрити перед кожним вихованцем усі джерела, якими живиться могутні почуття любові до Батьківщини. Це й природа рідного краю, і мати з батьком, і рідне село, місто,

кодгосп, підприємство, де працюють батьки, і славле минуле Вітчизни, її геройча історія, а головне — наш соціалістичний лад, створений і збережений ціною великої крові, братерська дружба народів нашої Батьківщини — все це повинно злитися в юній душі в образ великої святині — образ соціалістичної Батьківщини, Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Від почуття прив'язаності до рідного куточка — материнської колиці, верби, що схилилася над ставком, родючого поля — до розуміння історичних долів народів, які з'єдналися у велике братство під вранором ленінізму й соціалістичної революції і оберігають цю єдність як найдорожче своє завоювання, — такими джерелами повинна живитися душа кожного нашого вихованця, щоб у ній, як у краплі води, в мініатюрі відобразився портрет народу, портрет соціалістичної Вітчизни. Усі ці джерела мають бути відкриті перед дитиною достійно — з перших кроків ії свідомого життя.

Світ дитини — це насамперед природа, яка оточує її в дитинстві, піклування матері й батька, казка, пісня. Спогади про цей світ накладаються на все наступне життя, надають емоційного забарвлення усім прағненням, помислам, вориазм. Азбука патріотичного виховання полягає в тому, щоб утвердити в людській душі багате, яскраве, незабутнє дитинство, закарбувати в чистому образі рідної природи, які хвалиювали б все життя. У кожної людини повинен бути рідний куточок, який став незабутнім спогадом про найдорожче — без цього немає людини, немає її морально-емоційного й естетичного коріння, немає свіжого вітерця, який живить непогасне полум'я любові до Вітчизни.

Вдумливий і далекоглядний вихователь починає творити патріотичну стрижень людини з того, що, дономагаючи дитині побачити світ павколо себе, на все життя відбиває в її свідомості глибину блакитного неба, мерехтіння зірок, рожевий розлив вечірньої зорі, багряний захід перед вітряним днем, тріпотіння марева над горизонтом, безмежну далеч стежів, свіні тіні в кучугурах лютневого снігу, исуравлений ключ у холодній небесній сині, відображення сонця в міріадах крапель рибкової роси, сірі вінки в похмурій осінній день, пробудження життя в лісі, який прокинувся після довгої зими, фіолетову хмарку на кущі бузку, віжну стебликі і блакитний

давіночок проліска. Винятково важливо, щоб ці образи залишились у пам'яті на все життя як видання дивної краси, які втілюють у собі верші уявлення про Бітчуину. Тé, з чого починається для людини Батьківщина, повинно бути красивим і хвилюючим. Вихователь допомагає своєму вихованцеві почути музику рідної природи — шепот листя і пісню коміка, дзворчання весняного струнка і переливи срібного дзвіночка жайворонка в гарячому літньому небі, шерех сміжників і завивання метелиці зе вікном, лагідний пlesкіт хвилі й уроочисту тишу ночі.

Згадуючи найбільш дорогі і любі серцю образи дитинства, паді вихованці, нині 30—40 річні батьків матері, з хвилюванням зупиняються на, здавалося б, непримітних картинах, куточках рідної природи, водіях, які стали для них на все життя дорогими як неодінні вочатки, джерела Батьківщини. 40-річний колгоспник, батько трьох дітей, на все життя, за його словами, запам'ятав ясний зимовий день, сніговий серпанок над безмовним полем, вкрите івесм гілля дерев у саду. «Коли я чую слово *Бітчина*, — говорить він, — мені пригадується цей зимовий день. Цей спогад таїй же дорогий для мене, як доля рідних дітей...» 38-річний батько двох дітей, нині офіцер Радянської Армії, пригадує: «Такий сонячний ранок ранкою осені, кущ шипшин, вкритий красивими ягодами, на узлісся самотній клен в іскравому багряному вбраїні... Запам'яталось навіть те, що над маленьким дуплом тривожно дзвікала оса, на квітці ромашки, вкритій маленькими крапельками роси, сидів червоний метелик... Якщо доведеться воювати за Батьківщину, вершим спогадом про рідну землю буде ця картина далекого дитинства...»

Важливим виховним завданням є те, щоб у духовному житті кожної дитини був дії, години — але найчастіше це бувають хвилини, коли час від спиняється, картини, образи навколошнього світу назавжди запам'ятовуються, закарбовуються у свідомості, — так на ниві життя залишається вічний вогнік. Патріотичне бачення світу починається з того, що доросла людина, пригадуючи своє дитинство, бачить то струнку тополю біля дороги, то зелений луг із жовтими вогніками — квіточками кульбаби, то піжві пелюстки вишневого цвіту; чує, завлющівши очі, далеку пісню, яка доноситься з лугу, пісню про те, як досліває жито, пісню про вітер у широкому

полі. В тому нижньому й чутливому віці, коли перед дитиною тільки відкриваються і краса світу, і радість буття, піхователь веде своїх маленьких вихованців у поле, на берег ставка, в сад — веде дивуватися, веде закарбовувати в дитячій пам'яті образи, картини природи в поєднанні з поетичним словом.

Століттями мова народу була тією повноводною річкою, яку ми називасмо поезією. Поетична грань жила в слові, і слово було немислимим без неї, як немислима річка без води. Наші діди й прадіди були поетами, слухаючи осінніми й зимовими вечорами казку про Солом'янного Бичка і Бабу-Ягу, про Іласика-Телесика і Трьох Братів. Через слово вони передавали нам свої заповіти, свою любов до рідного краю. Узвучання рідного слова ми розуміли не тільки його зміст. Пригадуючи слова *темний ліс, чисте поле, битий шлях*, ми відчуваємо їх емоційне забарвлення, ми підійдемо в світ наших предків, доторкуємося до того, що було дорогим для них. Завдання вихователя полягає в тому, щоб перед дітьми відкрилась поетична грань слова, щоб слово, образно кажучи, стало очима, які бачать красу.

Тут ми маємо справу з однією з найдотинніших і найважчих речей, які є в патріотичному вихованні. Це *життя слова*. Слово рідної мови повинно жити в дитячій творчості. Уроки життя слова — так можна назвати подорожі до його джерел, у світ рідної природи, краса якої пробуджує думку, прагнення знайти в скарбниці рідної мови саме той коштовний камінь, до якого повинен доторкнутися промінь думки, щоб самоцвіт заграв.

Вдумливий піхователь вважає щастливими ті насичені творчістю хвилини своєї праці, коли образи рідної природи, думка і слово зливаються в дитячій душі в єдиний потік. У такі хвилини думка проситься в слово, шукає й знаходить яскраві, точні, любі сердю слова, пароджується новий поетичний образ, творення якого викликає у дитячій душі гордість. У ті хвилини життя слова, коли його краса, його поетична грань допомагає вихователеві назавжди зберегти яскраві картини дитинства, у душах наших вихованців відбувається те, в ім'я чого ми взагалі переступаємо щодня поріг школи: від кожного дитячого серця простягаються тисячі ниток до того великого і вічного, ім'я якому народ, його мова, культура, література, мистецтво, школа, сім'я, слава тих, хто

вішов від нас, і прекрасне майбутнє нових поколінь. Малюки з яскравими спалахами думки в очах — а ці спалахи можемо запалити тільки ми, вчителі, наставники думки, волі, духу людського, — це найміжніші й найточніші гілки віковічного дерева — народу. Ми, вихователі, не повинні забувати: як наймолодші гілки дерева тягаються до сонця, щоб міцнішим був стовбур і глибше в землю йшло коріння, так і найліжкіші гілки народу повинні тягнутися до створених ним протягом віків багатств і краси. Ми, вихователі, повинні бути майстрами-чарівниками, які вміють провести витки — тонкі й міцні — від кожного серця до великого й безсмертного — до народу, до його невичерпної духовної культури.

Вічно живим і незамінним джерелом патріотичних почуттів і перекопань є любов сина і дочки до матері й батька, матері й батька до дітей, взаємна відданість і вірність, яка створює честь сім'ї. Честь батьків, дідів і прадідів, гордість моральним надбанням сім'ї — все це ідейне, моральне, громадянське коріння людської особистості, все це перша колиска громадянськості. Людина, не вихована належним чином у цій колисці, людина, пізька в глибоко особистому, не може бути справжнім сином Вітчизни в громадському. Людська особистість, гармонія етичного Я вependільній нерозривні. Той, хто забув колиску, з якої піднявся, щоб піти по землі, той, хто байдужий до матері, яка вигодувала і виховала його, — нездатний переживати високі патріотичні почуття.

Джерела патріотичних почуттів і перекопань будуть чистими і невичерпними за тієї умови, коли в сім'ї і в п'юолі ванус культ Матері й Батька, культ Дідуся і Бабусі, — тає можна назвати атмосферу поваги, уваги, сердечної чуйності до великої материнської і батьківської праці. Головне в цьому тонкому ставі дитячих і юнацьких душ — повинність і відповідальність. Ми вважаємо дуже нелегкою справою ту батьківську любов, яка постійно утверджувала б такий стан. Багато часу ми присвячуємо тому, щоб матері й батьки зрозуміли, як спонукати дітей до творення щастя своїх батьків, як наочні знаходити в цьому іні з чим не порівнянне дитяче, синівське щастя. Як великого лиха, ми остерігаємося, щоб у свідомості дітей не утвердилося егоїстичне перекопання, що вже своїм існуванням, навіть забаганкам і примхама своїми,

вони приносять щастя батькові й матері. Могутні вихователем, який тонко шліфує цю віжну грань всеобщого розвитку особистості, є праця, пройнята неспокійною думкою про те, що я не зробив і согої частки того, що винен зробити для батьків, залишаюсь перед ними в боргу, і чим далі живу, тим більший цей борг. Треба, щоб дитина завжди прагнула привести радість матері, батькові, дідусеї, бабусі. Вельку облагороджуючу силу має це бажання саме в юні роки, і не можна гаяти золоті дні дитинства — хай з маліх років живе у серці дитини тривога за рідну матір і батька, за бабусю і дідуся; хай сумус і болить дитяча душа, якщо в них щось неблагополучно, хай вірним і відданим залишиться син своїй матері й батькові, коли їх спіткало лихо, хай хвилюється дитина, думаючи про матір. Не можна оберігати малюка, відлітка, юнака від цих тривог і від цього болю, якщо будемо оберігати, виросте людина з кам'яним серцем, в якому не буде місця ні для синівської відданості, ні для батьківської ласки, ні для великих ідеалів народу; не може любити народ той, для кого серед мільйонів співвітчизників немає найдорожчої людини; ве може бути вірним великим ідеалам той, у чиєму серці немає вірності рівній людині.

Школа вчить, як приносити радість матері, батькові, бабусі, дідусеї. Восени і навесні діти висаджують дома, на присадибних ділянках Яблунівку, Виноградний Кущ Матері, Батька, Бабусі, Дідуся. Кілька років догляду за деревами і кущами — це сповнений глибоко морального змісту труд. Це труд любові. Справжня любов немислима без труда, без розуміння і відчування, що таке трудно. Любов — не дар божий, який спускається авідкільє із неба; любов здобувається і осягається напруженими сил духу. Чекас — не дочекається дитина, доки достигнеть яблука і виноград, а доспіли — це свято. Бере дитина миску, зриває плоди, приносить їх матері, бабусі, батькові, дідусеї. І сама тому, що, створюючи радість для батьків, вона сама знаходить радість, — у цій праці й народжується, міцніє людська вірність і відданість матері, батькові, обов'язок перед ними, а це і є справжня людська любов. Життя переконало нас, що, коли вихователеві вдалось утвердити в дитячому серці саме таке почуття любові, дитина хоче вчитися добре тому, що любить батька і матір, вона не може вчитися погано

тому, що завдає болю, прикрасті, лича любними батькам — для неї справжнє горе. Життя перескочує також, що діти, забаганки і прими яких повністю задоволюються батьками, діти, які не знають турбот, тривог, занепокоєння про матір, батька, діти, які купаються у маслі задоволень, не люблять матері й батька, їм не відомо, що таке справжній любов, вони обійдені цим величним даром.

Ми ніколи не забуваємо про матерів, які дали героїв, що пощертували своїм життям в ім'я свободи і незалежності соціалістичної Вітчизни. На честь їхнього материнського подвигу і на пам'ять про п'яного ми заклали Сад Матері. Перші весняні квіти, перші плоди саду і виноградника — їм. Від почуття любові й поваги до матері до священної готовності віддати своє життя боротьбі за Вітчизну — це стежинка, їдучи по якій, людина піднімається на вершину патріотичного бачення світу, патріотичної праці, патріотичного життя.

Дуже важливе завдання патріотичного виховання — сформувати в дитини розуміння непорушної єдності народів нашої великої Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, почуття дружби і братерства народів. Починаючи з другого класу, ми подорожуємо по Батьківщині. Наші подорожі — це яскраві оповідання про міста і села, моря і річки, ліси і степи, природні багатства і людей нашої країни, про її минуле, сучасне і майбутнє. Вирішальну роль відіграє слово, яке створює яскраві образи. Діти дивляться малюнки і діафільми, читають листи від своїх ровесників з братніх республік, пишуть їм листи. Починається подорож з рідного села, потім ми йдемо по району, області, по Радянській Україні, по всій нашій Вітчизні. Беляч і могутність, багатства і цінності Батьківщини відкриваються перед дітьми вже в ріднім районі: ось тисячі гектарів родючого чорнозему, на якому колоситься пшениця, ось наш Дніпро, що омиває район з одного боку, і Кременчуцьке море, що омиває його з іншого боку; ось будівельники виробляють залізобетонні блоки для будинків і нових гідроелектростанцій, ось ліс-заповідник, де живуть лосі... Мільйони пудів пшениці та інших зернових дає наш район країні щороку, тисячі тонн м'яса, масла, молока. У цій великий праці — дві і почі батьків, матерів, старших братів і сестер. Ми зустрічаємося — спочатку уявно, а потім і в класі, в полі, на фермі, на будівництві, на підприєм-

стві — з людьми, чиєю працею тримається і розвивається наша Вітчизна. Діти дедалі глибше усвідомлюють, чому саме про людей праці поети пишуть поеми, живописці створюють полотна, що назавжди входять у золотий фонд культури. Ідея величі соціалістичної праці — саме її величі, її історичної і моральної значущості — це червона нитка патріотичного виховання.

З великим інтересом слухають діти розповіді про далеке минуле нашого краю, про батьків наших, які, працюючи в полі, не розлучалися із гвянтівкою і лаблею, бо треба було захищати від ворогів рідну землю. Потуття гордості переживають діти, слухаючи розповідь про те, як їхні працівники в полках Богдана Хмельницького боролися за вічну дружбу з Росією. Потім ми подорожуємо по визначних місцях нашої Республіки. Ось поле Полтавської битви, ось ліси, в яких під час фашистської окупації діяла велика партизанська з'єднання. Задовго до того, як вогні датчика ступить на тисячолітнє каміння Києва, Львова, Чернігова, Путивля, до того, як очі її побачать село, в якому народився Тарас Шевченко, і могилу, де спочиває його прах, вона думкою доторкається до цих пам'яток історії, уважає їх.

Кілька подорожей ми присвячуємо природі, літературі, фольклору, музиці. Ознайомлюючи своїх вихованців із скарбами духовної культури, ми прагнемо до того, щоб діти дорожили іменами людей, які віддали своє життя в ім'я примноження слави свого народу й утвердження ідеї дружби народів. Хвилюють дітей подорожі, присвячені Великій Жовтневій соціалістичній революції і Великій Вітчизняній війні. Джерелом хвилюючих переживань є ідея: без дружби народів, без союзу з великим російським народом, без титанічної праці ленінської партії комуністів вільна Україна була б неможлива. Тисячі радянських солдатів і офіцерів загинули в боях за села цього району. Ми йдемо до могил воїнів, чиятко написи на пам'ятниках. Росіяни, узбеки, грузини, вірмени, азербайджанці, сини всіх народів нашої країни, віддали своє життя за те, щоб ми жили вільними і щасливими.

Потім ми вирушаємо в далеку подорож по всій нашій Батьківщині — Радянському Союзу. Перед нами велика карта. Ось наша рідна сестра — Росія. Тут живе наш єдинокровний, близький за історичними долями, за куль-

турою, за мовою великий російський народ. Він дав світові Володимира Ілліча Леніна, дав Пушкіна і Горького, Толстого і Чехова, Тургенєва і Достоєвського, Герцена і Черкашевського, Некрасова і Лермонтова, Глінку і Чайковського. Народ, який підняв прапор Жовття. Ось друга наша сестра — Білорусія. Ми, українці, разом з росіянами і білорусами — діти однієї матері — Русі. Ми подорожуємо по древніх Новгороду і Пскову, Рязані й Суздалі, ступаємо дорогами кожній радянській людині вулицями Ульянівська. Кілька майдрівок присвячується сім'ї Ульянівих. Йк важливо, щоб саме у звязку з пізнаванням Вітчизни діти осягали її найдорожче, найблагородіше в людині. Ленінські ідеї неможливо довести до дитячих сердеч, якщо не буде розкрито найвеличнішу людську силу і красу, породжену цими ідеями. Багаторічний досвід переконує, що Леніна як людину, як великого борця за щастя людства дітям треба пізнавати вже в той період свого духовного розвитку, коли їх розум і сердец вперше осягають поняття *Батьківщина*.

Сто двадцять подорожей, і кожна з них — цілий світ. Діти переживають почуття гордості: велика, багата, могутня наша Батьківщина. Ніколи ве забуваються подорожі по історичних святах Радянської Вітчизни. З глибоким хвалюванням розглядають діти Сталінградську землю, де кожний квадратний метр чолити кров'ю героїв. Тут вирішувалась доля народів нашої країни, і діти відчувають від чим не порівнянне хвалювання, думаючи про те, що кожний камінь на березі Волги — це наша рідна земля, наша Вітчизна. Одне за одним ідути місця безсмертної слави радянського народу — Москва і Ленінград, Київ і Севастополь, Одеса і підмосковний перелісок — місце бою 28 гвардійців-панфіловців, Брестська фортеця. Надзвичайно велике враження справляють на дітей подорожі до місць тих святинь, де геройче порештіться з трагічним. Ми подорожуємо до сіл-героїв, усі жителі яких були знищені німецькими фашистами. Псковське село Красуха, білоруське село Хатинь, сотні інших сіл, де сталася великі трагедії, вчать ненавидіти. Без ненависті й непримиреності неможлива духовна готовність вступити в боротьбу з ворогом.

Уявні подорожі по Батьківщині продовжуються всі роки шкільного виховання. Це підготовка до сурових

подорожай. Дитина ще глибше полюбить свою Бітчизну, коли на власні очі побачить іх людей і природні багатства. Напі справжні подорожі починаються з походів по своєму і сусідніх районах. Діти наочують за берегах Дніпра, зустрічають ранкову зорю, слухають народні казки, милуються мерехтливими сувір'ями й сходом сонця. Часто підлітки зупиняються десь у лісі, на околиці села, біля польового ставу механізаторів, ставлять намети і працюють — роблять що-небудь корисне людям (наприклад, беруть участь у будівництві зрошувальної системи). Потім юні громадяни подорожують по Дніпру, йдуть до Києва, а за рік до закінчення школи — до Ленінграда і Москви.

Кожна дитина повинна переживати свій обов'язок перед Олександром Матросовим і Юрієм Смирновим, перед Миколою Гастелло і Зосю Космодем'янською, перед тисячами героїв, які в годину смертельної погрози не відступали за Волгу і вистояли; перед тим невідомим солдатом, який, обв'язавшись гранатами, кинувся під ворожий танк і загорів у популії війни, щоб вона, дитина, могла вільно йти по радянській землі, радісно жити, милуватися красою світу. Це одна з найважливіших проблем ідейного виховання і всебічного розвитку особистості. Від того, як ставиться людина в роки свого дитинства, отроцтва, юності до геройчного подвигу свого народу, який уратував світ від загрози рабства, залежить увесь її духовний світ, особливо ставлення до сусільних інтересів, до праці в ім'я побудови комунізму.

Виховання обов'язку перед героями, які полягли в боях за Батьківщину, перед героями, які відстояли Батьківщину, — найважливіша умова задобіття байдужості до сусільних інтересів, ведовазі до праці, спохидацьким настроем окремих молодих людей. Обов'язок перед словою і пам'яттю героїв є для кожного нашого вихованця тією могутньою силою духу, яка підносить юного громадянина, підпімає його на вершину моральної доблесті — готовності служити Бітчизні справами і життям.

Дитина переступила поріг школи, почалося нове для неї життя, зацікнене новими обов'язками і невідомими різноманітними радощами — радощами праці. Усе, що дитина чізнає, що входить в її духовний світ, має яскраве емоційне забарвлення. Вона не просто бачить, як сади павосні

одягаються в біле покривало, як над квітучою конюшеною літають бджоли, як наливаються яблука і червоність помідори,— все це вона переживає як радість і повноту свого буття. Не вишадково дитинство пригадується нам у сонячних, яскравих образах: яблуня у білому цвіті, сонячний ранок на лузі, світлі могили у тренчливому мареві степів, вогні рідного міста в зимових сутінках, задумлива пісня матері біля колиски сестри чи брата... Усе це залишає незабутній відбиток у нашій думці, бо в цих яскравих образах постас перед нами краса життя. Хай же ця краса входить у душу дитини разом з думкою про те, що за неї пролили свою кров Від Волги до Ельби мільйони геройв. Цю думку ми доносимо до свідомості кожної дитини, і геройче микуле народу стає ніби часткою її власного буття — у цьому златті полагає животворне джерело патріотичного виховання.

Ясного осіннього дня, коли гілля згинеться від яблук, живуть бурти пшениці на колгоспних токах, виблискують кавуна і плавають перші павутинки у прозорому човіті, коли краса світу відбивається у здивованих дитячих очах і примушує частіше битися серця, учитель веде дітей на високу степову могилу біля дороги, розповідає про геройські й трагічні події, які розігралися тут у тяжкі дні сорок первого року. Радянський воїн-кулеметник, який прикривав відступ своїх товаришів, прийняв на себе удар моторизованого шіхотного батальйону, а потім і танкового батальйону. Тут земля полита його кров'ю, тут він бився, багато разів поранений, доки серце не стало. Ми не знаємо його імені, не знає і мати, де могила її сина. Дитячі серця стискає біль, очі наповнюються слізами. Ще багатою, дорожчою стає краса життя, яка так погодила їх у цей осінній день. Воїни відчувають: воїн віддав своє життя, щоб жили вона — щастливі радянські діти. Їм хочеться щось зробити, щоб виразити свої почуття. На місце геройчного подвигу вони приносять дубок. Це живий пам'ятник геросві. Праця, необхідна для того, щоб дубок ріс і зеленів, одухотворена патріотичним хвилюванням.

Минають дні, місяці, роки. Дитина дедалі глибше пізнає світ, духовне життя її осягається світлом геройчного, факелоч подвигів кращих синів людства в різних країнах і в різні історичні періоди в ім'я свободи, прогресу, щастя. Дитині стає ясно, що подвиг нашого воїна,

живий пам'ятник якому кожного року відкривається все вище,— це одна з тисяч яскравих зірок, зашалених мужніми, сильними духом людьми. Чим більше відкривається перед дітьми яскравих зірок, які вічно ославляють шлях людству до вершини моральної доблесті, величі, благородства, тим яскравіше стає для них найближча їм зірка — воїн-герой, який затулив грудьми їхню колиску. Герої, які долягли за свободу і незалежність Радянської Вітчизни, постають перед дитиною, підлітком, юнаком як їхні сучасники, їх вони стукає в серце, пробуджуючи ненависть до ворога.

Захоплення героїзмом синів своєї Вітчизни вібія пакладає емоційно-естетичний відбиток на повсякденне життя, на буденну працю, на подолання труднощів. Праця старших і власна праця переживаються як щастя, за яке пролили кров герої. Вони боролися і віддали своє життя за те, щоб ми жили так, як живемо сьогодні, щоб наше суспільство було таким, яким хотіло б, — у цьому переконанні — джерело героїки і романтики нерозлучних супутників юності. Пам'ять про героїв стукає в юне серце, не дає спокою, роздуває вогник непримиреності й ненависті до ворога за тісі умови, якщо людина бачить трудові будні в світлі героїчного, якщо перед факелом благодати й мужності їй соромно за марно прожитий день. Це особливо важливе завдання патріотичного виховання — досягти того, щоб у буденній праці перед підлітком, юнаком, дівчиною відкрилося те високе й горюче, в ім'я чого віддали своє життя країні сина і дочки нашої Батьківщини. Кожному поколінню підлітків ми розповідаємо про геройський подвиг юнака з Дніпропетровська — Михайла Павікало в грізні дні великої битви на Волзі. Піднявшись над окопом, він замахувався, щоб кинути пляшку із залізистою рідиною у фашистський танк. У цю мить одна з куль, які свистіли над головою, розбилася занесену пляшку, вогонь обпік груди, поповз по рукі до обличчя. Палаючий факел цінявся над окопом, залишаючи за собою хвіст вогню й диму, і наблизився до ворожого танка. У руці Михайло тримав останню пляшку. Ось факел падав вже на брові фашистського танка. Короткий удар пляшкою по башті — і танк завалав, закрутався. Горів ворожий танк, горів молодий воїн. В останню мить, перед тим як танк вибухнув, Михайло став на весь зріст, підняв руку, охоплену полум'ям, закричав своїм друзям-

воїнам, і вони почули заклик до бою, вирвались із землі, змітаючи ворога.

Цей подвиг вражав до глибин душі, примушував кожного поглянути навколо себе і на самого себе. Поміл героя стукає і в ті серця, в яких є щось дріб'язкове, недостойне справжньої людської краси. Немає сумніву, що кожний підліток задумується: а я зміг би вчинити так? Захоплення героїчним подвигом саме для того й пробуджується в ювільних серцях, щоб кожний подумав про себе, ніби в думці випробовуючи себе.

У формуванні патріотичних переконань велику роль відіграють естетичні переживання. Трапецтва серця перед прекрасним і піднесенням — це духовна енергія самовиховання. Немає нічого прекраснішого і величнішого, ніж героїчний подвиг в ім'я Вітчизни. Дуже важливо, щоб від впливом цієї краси формувався естетичний ідеал людини, нерозривно пов'язаний з ідеалом політичним і моральним. Засновані на високій патріотичній ідеї обряди, в яких краса втілює велич героїзму, і хвалюючі естетичні переживання, які підносять почуття честі, гідності, — все це так само необхідне у виховній роботі, як правдиве слово про навколишній світ. Усе, що пов'язане з пам'яттю про героїчні подвиги, мужність, самовожертву, має бути пройняте естетикою переживань, діяльності, творчості. «Місце героїчного подвигу, де пролилася кров в ім'я вашого щастя, діти, — священне місце». Ця думка прящеплюється дитині з перших днів її перебування в школі. На цьому місці звучить уроочисте слово клятви, яке дас людина Батьківщині, — клятви вірності, відданості комуністичним ідеалам, партії, комсомолу, пionerській організації. До цього місця приходить з матір'ю кожний юнак перед тим, як іти на службу в Радянську Армію, звідси бере жменю рідної землі і несе її з собою як символ рідного і найдорожчого.

У кожному класі — Куток бойової слави наших земляків. Під портретами дідів і прадідів, які полягли в боях за Батьківщину, — звернення до внуків і правнуків, що сидять сьогодні за партами. Велике виховне завдання ми вбачаємо в тому, щоб до кожного нашого вихованця прийшов час самотині і роздумів, коли він, прочитавши звернені до його слова, вдумується у зміст, замислюється над своєю долею, знову і знову переживав почуття обов'язку. Це почуття червоною ниткою проходить через усе,

про що наші вихованці дізнаються, що вчать, що відкривається перед ними і в словах вихователя, і в книжках.

Патріотична свідомість, справжня любов до Батьківщини передбачають глибоке розуміння сучасності. Бачити сучасність очима патріота-лєніпця може тільки той, хто всіма силами своєї душі любить Батьківщину, хто перестраждав її стражданнями і переболів її болями, хто відчуває себе частинкою народу. Бути справеді віддавши Вітчизні громадянином — це означає любити її такою, якою її створили й утвердили старші покоління, якою вона вийшла з жорстокої боротьби в роки ворожих на val. Але справжня громадянськість немислима без бачення того, що треба зробити, щоб Вітчизна стала ще могутнішою і щасливішою.

Справжня комуністична громадянськість — це моральна відповідальність за все, що робиться на рідній землі, непримиренність до недоліків, гаряче прагнення боротися за розквіт, велич і могутність Вітчизни. Ця громадянськість народжується тоді, коли підліток, юнак, який сидить за партою, бачить перед собою той шлях, яким іти йому в житті, щоб ще більше підвисти свою Вітчизну. Без бачення цього пляху, без гарячого бажання і готовності йти по ньому немислимє справжнє виховання.

Ми розвиваємо в дітей з малих років зірке бачення не тільки хорошого, але й поганого в рідному домі — це дуже важлива сторона патріотичного виховання. У дитини болить душа, коли вона бачить ганебний вчинок, недбайливе ставлення до праці, лівощі, марнотратство. Справжня сдість навчання і виховання полягає в тому, щоб наші вихованці в малому, на перший погляд непомітному і невзначному, бачили велике. Кожний кілограм хліба, що гине під дещем, кожний зарослий бур'янами квадратний метр родючого ґрунту, кожне недобро якісне зернятко, кинуте в землю навмиснія, кожна машина, що іржавіє під відкритим небом, кожна втоплена в багно жменя мінерального добрива — це лихо мого рідного дому, лиxo Вітчизни, — таке світосприймання утверджуємо ми в дітей, підлітків, юнацтва.

Винятково важливо, щоб кожний наш вихованець у роки дитинства й отроцтва пройшов уроки громадянського піклування про інтереси народу, переболів, перевилювався, перестраждав за те, що особисто його ніби не стосується. Йдеться про працю для людей — для колек-

тиву, суспільства, народу. У системі нашої виховної роботи створення матеріальних цінностей, що становлять надбання народу, — це праця, завдяки якій в ювіх серцях утверджується патріотичне піклування про те, як повинно бути. Це громадянське, патріотичне піклування виявляється в постійній спрямованості до недосягнутого, у мрії про ідеал, у редощах, здобутих нелегкими зусиллями, в оптимістичній упевненості в перемозі. Ми добиваємося того, щоб праця великої суспільної значущості починалася в ранньому дитинстві й протягом ряду років — в отроцтві і ранній юності — сиріяла моральному забагаченню, становила саму суть просування по шляху до громадянської зрілості. Людина, яка у 7—8-річному віці почала тривалу й нелегку працю, спрямовану на перетворення первісного пустыря в ґрунт високої родючості, зібрала врожай пшениці на цьому ґрунті, передала народові під з чим не порівнянне і єдине в своєму роді багатство — землю, що родить хліб. У такої людини з'являється найважливіша риса справжнього патріота — особиста зацікавленість у долі Вітчизни, почуття особистої причетності до всього, що діється на рідній землі.

Почуття особистої причетності до всенародного осягання особливим світлом знання про Батьківщину. Той, у кого високо розвинене це почуття, не тільки «узнає» і «запам'ятовує», він жадібно вбирає в себе знання про Вітчизну, глибоко переживає їх. І саме на це вчителеві треба розраховувати. Для людини, яка до 17—18 років сидить за партою, для якої створення матеріальних і духовних благ стане основною діяльністю в майбутньому, знання про Батьківщину повинні бути не просто певним колом фактів і висновків, що підлягають «засвоєнню». Наш вихованець стає громадянином тільки тоді, коли він живе долею Вітчизни, коли він з гордістю, хвилюванням і захопленням читає і перечитує кожний рядок героїчної історії радянського народу. Історія Батьківщини — це вічно живе сила, яка створює громадянину. Вона устоється в кров, у сердце, в кожну клітинку істоти, в кожну іскру думки й пристрастей як вічно живий рух народного духу, як народне бессмертя. І це бессмертя аrozуміле кожному смертному лиш остильки, оскільки він приходить у світ не як байдужий свідох, а як причетний до долі Вітчизни.

Ми вважаємо найважливішим виховним завданням те,

щоб розум і душа кожного вихованця поривались, жадівно працювали до кожного слова, до кожного рядка, до кожової книги про Вітчизну. Ким би за професією не став у майбутньому вихованець — віл у роки дитинства, отроцтва і юності повинен з відкритим серцем, чуйною душою, досягти від розумом пройти всіма дорогами і стежинами історії Радянської Батьківщини; лише за цієї умови він приходить у ваше сьогодення мудрим і мужким, з величими внутрішніми силами і вездолавним прагненням залишити після себе справді людський слід на землі. Ми піклуємося про те, щоб у кожного підлітка, в кожного юнака і кожної дівчини була своя історична бібліотека — книжки про минуле Вітчизни, про її вірвих сівів і дочок, про становлення історичної спільноти, братерської єдності народів нашої багатонаціональної країни. Виховання радянського патріотизму — це вміння надихнути людину на роздуми про долю Батьківщини, вміння пробудити почуття гордості від думки про те, що та син соціалістичної Вітчизни.

Справжнє виховання у процесі вивчення основ наук про суспільство і людину вимагає глибокого осмислення і переживання кожним вихованцем того, що він пілот від плоті трудового народу, що він разом з усіма своїми співвітчизниками поєднаний до боротьби за побудову комунізму. Завдання вихователя — відкрити вихованцеві очі на світ так, щоб він власним горем вважав страждання голодаючих дітей іспанського робітника, щоб не міг спокійно заснути, думаючи про те, як патріоти вимагають у катівнях воєнно-фашистських режимів, щоб його серце постійно стискалося від уболівання за долю всіх трудящих, поневолених капіталістичним хижаками, — це й с вистраждані, власні переконання, власні погляди на світ. Тільки за умови, коли юний розум не просто осмислює і розуміє, але й має свою думку, свою позицію, зоря знать пускають глибоке коріння в ґрунт праці й творчості, і це коріння стас громадянськими узами, які зв'язують душу особистості з народом, з його сучасним і майбутнім. Чим далі бачить юний громадянин, чим глибше в його серці почуття глуви й ненависті до соціальної несправедливості, до глюбителів, ексиплататорів, паліїв війни, тиранів, тим красніша моральне його душа, тим більше здатний він бути вірним другом і братом свого співвітчизника.

По-ленинські вчити, виховувати патріотів — це означає утверджувати в свідомості наших вихованців істину революційної боротьби, любові до трудящих, непримиреність до наших ідейних противників, невависть до ворогів Вітчизни. Цей вихованець повинен думати про Істину, думати про знання так, щоб у його грудях від цих думок частіше билося серце юного громадянина.

Висока місія вихователя полягає в тому, щоб учити нашу молодь бачити в нашій сучасності, в соціалістичному суспільстві героїчне, захоплюватися звичайним і буденним, переківати благоговіння перед новою людиною, зазнати щастя боротьби, а якщо життя вимагає, то й привести себе в жертву в ім'я Вітчизни, її слави, свободи й незалежності. Розуміння соціалістичного ладу як щастя буття — це ідейний стрижень особистості, патріотична душа комсомольця і пionera. Той, кому ми, вихователі, зуміли дати дар цього розуміння і бачення світу, знаходить у собі вольові сили примусити себе управляти собою, владіти собою. Істинна свідомість, справжня дисципліна і самодисципліна, нетерпимість до байдужості й неробства, нехлюстів і бсадумного розтрачення багатств і цінностей — усі ці моральні якості виховуються в людні тільки на основі розуміння щастя соціалістичного ладу, яке не впало з неба, а завойоване, здобуте дорогою ціною. Ледарі й нероби — це насамперед морально сліпі й глухі люди. Забобігати моральний байдужості до того, що людина піанає і аває, забобігати закостенінню серця і розуму — одне з головних, провідних завдань патріотичного виховання.

Бачення у нашему житті героїчного начала і розуміння героїчного як ідеалу — джерело відданості комуністичним ідеям, духовної готовності боротися за славу і честь Вітчизни, джерело життєвірджуючого оптимізму. Виховання не мало б ідейного стрижня, якби вихованець наш у роки отрочства й рапіньої юності не пережив хвилюючих хвилин щастя від захоплення подвигом шахтаря Владислава Титова, подвигом двох юнаків — воїнів трактористів, які віддали своє життя, щоб урятувати хліб для людей, подвигом радянської жінки-партизанки Клавдії Абрамової, яка пішла на смерть разом з двома малими дочками, в ім'я віриості соціалістичній Вітчизні. Нізвання морального багатства радянського народу, пізнання душі патріота — величезна ду-

ховна сила, завдяки якій народжується її утвердженість почуття відповідальності за долю Вітчизни. Ідейність юного громадянинів залежить від того, чим живе, про що мріє, чим захоплюється, що бачить він у житті привабливого й яадихаючого. Відкрити привабливість, красу нашого соціалістичного буття — вірний шлях до того, щоб пам'ять вихованцям, бути володарями юних душ.

ВИХОВАННЯ МУЖНОСТІ,
НЕПРИМІРЕННОСТІ ДО ВОРОГА,
ВОЛІ ДО ПЕРЕМОГИ

Мужність, ідеяна стійкість і незламність, непримиреність до ворога, воля до перемоги, готовність віддати життя за соціалістичну Вітчизну — це ті риси особистості, виховання яких є найважливішим завданням нашого суспільства, нашої школи. З малих років ми утверджуємо в свідомості своїх вихованців переконання: безмежно дорого людське життя, але в цінності, незамінно вищі від життя моє, твого — це вічне життя Вітчизни. Наша Батьківщина живе й вічно живиме, бо мільйони героїв пішли за смерть в ім'я її життя, честі, гідності. Боязливий мужність полягає в тому, щоб перемогти, і кожний з наших вихованців повинен бути духовно готовий і до того, щоб віддати життя в ім'я Батьківщини. «Якби людині судилося тільки одне — тілом зупинити нулю, то й для цього варто було б народитися на світі» (Л. Леонов)¹². Уміти мужньо відмртти — це не означає готовуватися перед босм до смерті. Це означає: нехтуючи смертью, готовуватися до перемоги. З дитинства ми виховуємо в майбутніх громадян, трудівників, воїнів безстрашність, глибоке презирство й невавінність до зрадників. Безстрашність, одухотворена вірністю народові, — найсильніша духовна зброя воїна, захисника Батьківщини.

Ми прагнемо до того, щоб маленький громадянин зрозумів і відчув, що є справжнє людське життя і є холопське, рабське існування, куплене зрадою, запхтуванням ідеалів. Глівна невавінність до холопського життєння — це моральна основа величі духу. В дитинстві й отроцтві наші вихованці захоплюються героями, які нехвалять жалюгідне життєння, ідуть на мужнє смерть, не готовуючись до смерті, а люблячи життя і думаючи про перемогу. Свій вихований ідеал ми вбачаємо в тому, щоб

вихованець наш жив з гордо піднятою головою, з по-
глядом, спрямованим до вершини; його життя морально
виправдане тільки в тому випадку, якщо в юній душі
ніколи не згасне полум'я чесавності до жалюгідного обива-
тельського животіння. Захоплюючись героїчним подви-
гом радянського солдата Олексія Бетюка (йому фашисти
відрізали вуха, ніс, язик, але він не видав військової
тасмінці), кожний наш вихованець уявляє себе на місці
Олексія Бетюка (а саме до цього й прагне вихователь),
думає, що і йому обов'язково доведеться безпосередньо
зіткнутися з ворогом. Якщо людина *переконано* поду-
мала про це в роки свого отроцтва і рашивої юності,
якщо її погляд гордо спрямований до вершини людського
і віндо не в силі склонити її голови, вона абсолютно по-
особливому бачить світ навколо себе і себе в навколош-
ньому світі, і громадянськість проникає в її вчинки, в її
ставлення до навчання, до праці. Немає сильнішого за-
собу примусити серйозно думати про свій обов'язок, віж
відкрити перед юним розумом і серцем вершину вели-
чі людського духу — презирство до смерті в ім'я
 перемоги.

Ми утверджуємо в свідомості своїх вихованців пере-
конання: патріотичний подвиг, мужність, презирство до
смерті — це акти високої громадянської свідомості. Йду-
ти на подвиг, людина в думках оглядає своє життя.
У цьому патріотичному баченні світу головним є розуміння
того, що я — частка народу і я повинен бути незламним
перед лицем смерті для того, щоб був бессмертним народ.
Ідея належності до народу, прічетності до його бессмерття —
це ідейна основа безстрашності, внутрішньої зіраності,
вольового гарту, непохитності духу.

Мужність складається з найменших кружинок, єдиність
і нерозривність яких і становить силу духу. Це насамперед
невміння жаліти себе. В цьому невмінні — винятково
цінне моральне вміння. Як вогню ми остерігасмось дитя-
чого жалю до самого себе, хинкання, сліз з приводу най-
меншого болю — це насіння егоїзму, боягузства, мораль-
ної глухоти до інших людей. Ми брагнемо до того, щоб
дитина соромилася сказати, що їй боляче або важко.
Мужність і безстрашність у малому — перший паросток
громадянської стійкості й незламності, доблесті.

У багаторічній практиці нашої виховної роботи скла-
лися закони виховання мужності:

1. Мужньюю, безстрашною людиною стає лише той, хто з дитинства навчався дорожити своєю громадянською гідністю. Мужність у двох з ворогом має своїм корінням мужність думки, духу, слова, що виражається в четвертності до байдужості, обману, лицемірства, до боязni «втрутитися не в свою справу». Ми вбачаємо винятково важливе завдання всебічного розвитку в тому, щоб кожний вихованець мужнью думав. Мужнью думати — це означає відчувати, що я не можу жити спокійно, доки в світі є зло, а найбільше, найнетерпиміше зло нашого часу — це імперіалізм, експлуатація, поневолення людини людиною, несправедливі війни. Мужнью думати — це означає також не проходити байдуже мимо зла, пороків у житті людей. З дитинства ми вчимо дітей: до всього в тебе справа, у все треба втручатися. Виховання приходить до свого логічного завершення, якщо людина вже в роки дитинства, особливо отроцтва, виявить свою громадянську стійкість і принципівість у вчинках, суть яких полягає в захищенні, збереженні, примноженні суспільної власності, боротьбі з марнотратством.

2. Дитина, якою б слабкою і беззахисною вона не здавалась дорослим, не повинна відчувати себе слабкою і беззахисною. Дуже велику небезпеку ми вбачаємо в тому, що ці живучі зерна — почуття своєї слабкості й беззахисності — можуть зійти паростками жалільної любові до самого себе. Маленька людина новинка відчуває себе сильною, здатною захищати інших — у цьому одна з тасмниць виховання. Мужність виховується в праці, одухотвореній благородним почуттям людського обов'язку; мужньюю робить людьму думка: навколо мене — багато істот, слабших від мене, мені соромно навіть подумати про те, що я беззахисний; слабілі потребують моєго заступництва; я повинен у будь-яку хвилину бути готовим битися з кривдниками слабких. Той не майбутній воїн, не сміливець, хто в роки дитинства й отроцтва не боровся з кривдником слабшого, своїми грудьми не закрив беззахисного. Виховання мужності вимагає того, щоб духовні сили в людині завжди були везмірно більшими за сили фізичні — це основа безстрашності, хоробрості, безбоязності. Дисгармонія між тілом і духом виявляється в тому, що енергія рук спить внаслідок слабкості й бездіяльності духу. З «найніжнішого» віку, з дитячого садка в людину повинно формуватися переважання сили духу. Це є

мудрості ми вчимо батьків, радимо керуватися нею в своїй повсякденній виховній роботі.

З. Людмила — це воля людська, воля до перемоги над труднощами, подолання перешкод у складних, часом драматичних ситуаціях. Ми вчимо своїх вихованців з дитинства виховувати в собі вольову спрямованість, стійкість і витримку, вміння не піддаватися відчаю і зневірі, бути господарем своїх сповідок, пристрастей, бажань, настроїв, потягів. Сила волі перетворює іскру фізичних сил у могутнє полум'я. Слабкість волі гасить вогонь фізичних сил, і вони перетворюються у холодний попіл. Мужність — справжня краса духу і тіла, переконань і вчинків. Мудрість і мистецтво виховання справжнього патріота ми вбачаємо в тому, щоб ці правила були не тільки засобом впливу на юні душі, але й самою суттю духовного життя дітей, підлітків і юнацтва. Воля людська найяскравіше виявляється в тому, що людмила вміє пробудити в собі гнів на себе, злість на саму себе, якщо не хочеться робити те, що треба. З «не хочеться», якщо воно вийшло переможцем над «треба», «повинен», починається нікчемність, безвілля, ліпощі. Той, хто не зумів вступити в суперечку з «не хочеться», став рабом лінощів. Ми вчимо дітей, як гніватися на себе і бути вимогливим і нещадним до себе, як керувати своїми бажаннями, як венавидіти жалюгідне, малодушне почуття боязіні велегкої праці. Не повинно бути жодного дня, коли б юний громадянин не задумувався над силою власного духу. Ми добиваємося розуміння і глибокого відчуваання тієї істини, що безвілля, слабкість, відступництво починаються з невеликого — з відстутиу перед злочесним «не хочеться».

Робота духу, волі, керування своїми бажаннями — дуже тонкий і складний процес. До активних вольових зусиль ми сповідаємо вихованців повсякденно, тактовно і доброзичливо. В тому, щоб у духовному житті кожної дитини, особливо кожного підлітка та юнака, була ці зусилля, ми вбачаємо глибокий смисл свого впливу на юні душі. Це, можна сказати, перв, який керус і навчанням, і розумовим розвитком, і моральнюю стійкістю, і естетичним удосконаленням, і творчими поривами людмили. Якщо цього нема, якщо підліток не приходить до вас радісний, збуджений, одухотворений і не розповідає про те, як йому вдалося примусити себе, як він подолав

«не хочеться», як відчув себе сильним, — немає й не може бути виховання як цілеспрямованого впливу однієї людини на іншу. Найхитромудріші, найзмітніші за собою зимогливості й контролю землючаються безсилами, якщо немає цієї роботи духу, праці душі. Звідси бере коріння ще одна закономірність виховання; тільки людина, яка вже в роки отроцтва й ранньої юності оволоділа саме цією тонкою і складною роботою, стає морально стійкою проти чужих впливів. Подолання «не хочеться» є свідомим прагненням до моральної сили і краси.

4. Людина повинна наміті пробудити в собі почуття настороженості, коли щось їй здається неможливим, нездійсненим, непереборним, повинна зібрати всі сили свого духу, щоб «неможливе» зробити можливим. Ми вбачаємо важливє виховне завдання в тому, щоб кожний у роки дитинства, отроцтва і ранньої юності відіграв доблесний етапок, суть якого виражається в злеті духу, в напружені творчих сил. Доблесні ячинки — це сама суть плавування духу над тілом. Майстерність і мистецтво виховання полягає в тому, щоб у звичайному буденному житті знайти може для цих справжніх уроїв мужності. Діти й підлітки протягом кількох років перетворюють кілька десятків квадратних метрів пустиря в грунт високої родючості — це один з доблесних ячинок, завдяки яким людина здобуває віру в досягнення мети, в свою власну терплячість і наполегливість. Доблесний ячинок — це дія, насичена громадянською одухотвореністю, непримиренністю до марнотратства, безгосподарності, байдужості, неробства. У мужній, нелегкій праці, яка створює всешиародне издання, народжується справжній колективізм, єдність громадського й особистого; людина стає трудівником, який уміє бачити світ очима громадянства, особисто зацікавленого в тому, щоб все було так, як позичко бути.

5. Мужність формується там, де людина вчиться ненавидіти мерзання й цегідце. Ми вчимо дітей, підлітків, юнаків і дівчат пробуджувати в собі почуття гнівної ветераністі, презирства, обурення до всього, в чому виражаеться байдуже ставлення до зла, малодушність, відлота, хамство. Люди завжди певним чином ставляться один до одного, в їхніх взаємовідносинах живуть моральні ідеї. Ми вчимо своїх вихованців: якщо ти бачиш і чуєш, ти вже активний учасник життя ідей. Той, хто нтратне

нічого не бачити і не чути, бута байдужим до життя ідей,— відла, малодушна істота. Це дуже істотна й съчадна сторона виховання мужності: безстрашність, безбоязньість у взаємовідносинах з іншими людьми. З дитинства ми виховуємо в дітей преаврство до такого отруйного пороку, як байдужість. Виявляючи важливим виховним завданням ми вважаємо те, щоб в юному серці горів незгасний ногник обурення, гніву, протесту проти зла. Ми добиваємося того, щоб вихованець вані міг сміливо сказати в очі своєму ровеснику, який став на неправильний шлях: «Ти стоїш над прірвою. Якщо ти не подолаєш у собі страху, малодушності, безвідля, — ти загинеш». Дитячий і підлітковий колектив, по суті, тримається на захопленні прекрасним і презирстві до ала, на активному доланні всього негативного, негідного — без такого подолання не може бути ідейної, світоглядної, морально-емоційної, естетичної єдності особистостей; без боротьби за таку єдність не може, образно кажучи, відточуватися до блиску леміш мужності, необхідний воїнові й громадянинові. Таке, «спокійне» життя колективу, життя без конфліктів і загострень — півбезщечне свідчення того, що в юніх душах немає напруження сил, необхідного для становлення мужності, ідейної стійкості й чесламності.

6. Мужність — це також уміння панувати силою духу над слабостями тіла. Ми прагнемо утвердити в своїх вихованців переконання в тому, що сила людської волі безмежна; занепад же духу у важкій життєвій ситуації може привести до поразки, загибелі; в боротьбі з ворогом можуть виникнути такі обставини, коли сідною зброєю людям залишається сила духу, волі, і, якщо вона зуміє скористатися цією зброєю, вона непереможна. Уміння панувати духом над слабостями тіла — одна з найважливіших граней виховання. Ми вчимо: достойнство мужчини — не заявляти про свої болі. Ти мужчина, і вже тому ти повинен бути стійким і терплячим. Терплячність, зніженість, кволість не робить тобі честі. Якщо в тебе болить зуб або палець, то поспішай заявляти про це привсеслюдно — соромно! Мовчи, терпляче переноси біль, а після заняття, якщо є потреба, іди в лікарню. Умій переносити холод, спрагу та інші погоди. Навіть, створюй у собі почуття байдорості.

Як характерна особливість соціалістичних і комуністичних суспільних відносин, як один з головних принципів нашої моралі й найважливіша риса нової, всебічно розвиненої люднини, колективізм виражав саму суть товарицькості, ідейної солідарності, єдності, спільноти інтересів і мети трудящих.

Колективізм — не тільки результат виховання, але й процес, і комплекс засобів, які формують свідомість, догляди, переконання, вчинки людини. Життя і праця в колективі є школою становлення буквально всіх рис особистості, які в своїй єдності становлять ідеал комуністичного виховання. Від того, які ідеї лежать в основі трудових, духовних, морально-естетичних взаємовідносин між членами колективу як людської спілки, залежить становлення попять і уявлень особистості про добро і зло, про обов'язок і справедливість, честь і гідність. Колективізм як риса моралі тісно пов'язаний з тим життям переконань, про яке йшлося вище. Внутрішня сутність дитячого, підліткового, юнацького колективу — активне, дійове захоплення й одухотворення прекрасним, благородним, доблеским та презирство, нетерпимість, непримиреність до зла. Це відіграє не замінна ідеяна і морально-емоційна єдність особистостей, яка виражається в їх спільній і організованій суспільно необхідній діяльності.

Багатство індивідуальності — інтелектуальне, ідейне, моральне, естетичне, творче, емоційне, громадянське — визначається багатством її стосунків і зв'язків з навколоїм світом, а навколоїшній світ — це насамперед люди, їх відносини і зв'язки. Гармонія щасливої праці, повноцінного духовного життя людей, які об'єднуються у найрізноманітніші спілки — від сім'ї до всього нашого суспільства, залежить від гармонії індивідуальності й колективу. К. Маркс писав, що «тільки в колективі можлива особиста свобода»*. Ідеал комуністичного виховання — щастя всіх і щастя кожної особистості. Але цей ідеал не досяжний без досконалої організації колективу, без ідейної, духовної, інтелектуальної, емоційної, естетичної,

* К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 3, стор. 70.

творчої багатогранності його життя. Смисл процесу виховання і майстерність вихователів полягає в тому, щоб, глибоко досліджаючи, вивчаючи, враховуючи взаємообумовленість і взаємозалежність розвитку колективу й розвитку особистості, знайти максимально сприятливі умови для становлення особистості, для цілкового розкриття всіх її нахилів, здібностей, обдарувань, талантів.

Школа — це світ людських стикань. Десятки, сотні разів поясюючи, симпатичні, але не особистістю — з її розумом, почуттями, людською гідністю — спілка, колектив. Задача вихователя полягає в тому, щоб ці стикання, з одного боку, були найспрятливішими для особистості і, з другого боку, виховували в кожній людині глибоко індивідуальну здатність позиціонування, здатність відповідальності перед колективом, суспільством — без цієї здатності, без конкретних її виявів на кожному кроці, без звичок і традицій, які з неї випливають, немислима справжня свобода особистості. Прагнення до свободи й самостійності без високо розвиненої здатності позиціонування перетворюється в розбещеність, у потурання визьким бажанням. Там, де порушується гармонія відповідальності й свободи, починається хаос, недисциплінованість, сваволя.

Виховання колективізму починається із створення справжнього, єдино правильного уявлення про свободу і щастя як про повинність і відповідальність перед суспільством. Здатніства ми утверджуємо в свідомості дітей переконання в тому, що справжня свобода, самостійність — це насамперед турбота про загальне благо, чуйте, дбайливе ставлення до інших людей — до рідників, близьких, а потім і до «далеких» співвітчизників. Однак з глибоких коріннів колективізму полягає в умінні розуміти і відчувати те, що кожний мій крок, кожний мій вчинок відгукуються в дуслі іншої людини. Без цього розуміння і відчуваючі немислимі ветераність, непримиреність до зла, мерзливостей. Обережно доторкайся до людей — у цьому важливий лейтмотив наших повчань, мета яких — виховувати колективів¹².

Жити серед людей — все одно, що ходити в казковому саду, де навколо тебе вайтові пелюстки квітів з триміттями краплями роси, і треба так іти і так доторкуватися до квітів, щоб не впала жодна крапля. Як тільки дитина переступила поріг школи, наш педагогічний колектив насамперед цікавиться: якими духовними витками за'язава

вона з рідними й близькими? Нормальний моральний розвиток, гармонія щастя всіх і щастя кожної особи можливі лише за умови, якщодитина переконана: вона комусь дуже, дуже потрібна; для когось безмежно дорога; хтось вбачає в мені сенс свого життя; але і я кимось дуже, дуже дорожу, без когось я не можу жити, хтось для мене безмежно дорогий. Можливо, це переконання не виступає у вигляді виразної думки, але воно наповнює всю істоту дитини почуттям довготи й радості життя. Ласка, редість духовного спілкування з рідними, сердечна близькість із матір'ю і батьком — це не лише джерело щастя всіх членів сімейного колективу. Це також джерело повинності. Одна з причин лівоців, недбайливості в навчанні — абсолютна байдужість вихованця до того, що про цього думають рідні й близькі. І, павлаки, мерзяність — а лівоці є найбільшою мерзяністю — викликає в людини презирство, таїв тоді, коли вона зв'язана багатьма духовними витками з іншими людьми, коли вона усвідомлює й переживає: кожкий мій потаний крок — нещастя для матері й батька. Якщо маленька людина по-справжньому любить матір і батька, вона — прекрасний трудівник у навчанні. Ми переконуємо батьків: справжні плоди вашої любові до сина — це його любов до вас; душевно багатим стає ваш син тоді, коли він віддає вам свою любов. Справжній любов до людини — це велика, нелегка праця. *Труд любові* — основа людської відповідальності й людської повинності. Труд любові полягає в тому, що людина віддає спілку своєї душі іншій людині й при цьому здобуває те, що стає для неї найдорожчим. Привести людину радість і в цьому знайти свою власну радість — ось у чому труд душі, праця любові. Ми зірко й прискіпливо відміляємося в житті, у вчинки своїх вихованців, задумуючись над дуже важливою проблемою виховання колективізму: чи навчився ти бажати приносити радість людям? Чи змієш ти працювати, керуючись цим бажанням? Ми вчили того, як бажати і що робити, щоб привносити радість рідним, близьким, товаришам. У житті — тисячі обставин, коли дитина, удухотворена нашими повчаннями, відчувається тут — труд любові.

Прекрасною школою труда любові є дружба і товарищування, віркість і віддавість у взаємівах між членами колективу. Кількома поколіннями людей, які пройшли нашу школу, виробились закони справжньої дружби, що

є, за нашим глибоким переконанням, найважливішим моральним надбанням колективу. Ці закони живуть у реальних стосуваннях між вихованцями завдяки дуже важливому моменту: праця колективу має глибокий ідейний зміст, в основі відносин дружби, товарищування, братерства лежить причетність до чогось високого. Ось зміст цих законів:

Не залишай друга в біді, поділяй з ним не тільки радощі, але й прикрощі. Відвернення від друга у важку для нього хвилину — це означає готувати себе до зради.

Дружба — це моральні забагачення людини, тому тобі не байдуже, який твій друг. Не просто надійний і вірний друг, а надійний і вірий у чому — ось що головне. Справжня дружба означає, що ви за'язапі пе дрібними інтересами, а великою метою.

Дружба — це насамперед віра в людину, вимогливість до неї і повинність. Гармонійне злиття цих трьох началь дас щастя духовного спілкування з близькою за духом та ідеалами людиною. Чим глибша твоя віра в друга, тим вищою повинна бути вимогливість і тим більше ти зобов'язаний, повинен.

Дружба й егоїзм — несумісні й непримиренні. Дружба вчить віддавати духовні сили й багатства. Коли в тебе з'являється вірний і надійний друг, у сто разів зростає твоя зацікавленість у тому, що відбувається навколо тебе, які люди тебе оточують, щоб для них святе й дороге, щоб вони люблять і щоб ненавидять.

Дружба вчить віддано любити і мужньо ненавидіти. Дружба — це вершина, з якої перед людиною відкриваються найдрібніші деталі доблесті й краси, вульгарності й потворності. Дружба дає нам пильність до добра і зла. Дружити — значить бути старанним учнем у школі вимогливості.

Дружба випробовується в біді й небезпеці. Людина залишається непереможною у найважчих умовах головним чином тому, що вона відчуває плечо соратника. Умій жити так, щоб уже в отроцтві й ранній юності пізнавати піастя однодумства, щастя стійкості й непохитності в сідному строю із своїми друзями.

Умій жити так, щоб у тебе з другом була єдність духу, ідеалів. Дружба лише тоді могутня й облагороджуюча, коли вона з маленьким паростком ідеалу, з якого виростає могутня поросьль життєвих, ясно усвідомлених прағиць.

Вірна дружба немислима без мрії про майбутнє. Умій бачити себе разом зі своїм другом на полі Вітчизни, яке відкривається перед тобою. Хай дружба буде для тебе яскравим світлом, що осягає життя.

Юність без віри, відданої, ідейно багатої дружби — убога і порожня. Не вміючи дружити — ти обкрадаєш себе. Духовно пасичева дружба, яка осягається світлом високих ідеалів, — цеморальна енергія всього того життя. Від того, що ти зумів такою дружбою створити в роки юності й узяти із собою у зрілі роки, залежить твоє щастя.

Дружба виховує відданість високому, ідеальному вже тому, що в дружбі більше віддають, ніж одержують, і посправжньому одержують лише остільки, оскільки віддають; найбагатшим стає найдріший. Готовність віддати найдорожче в ім'я ідеалу — покласти голову в боротьбі за щастя народу — це величезне моральне багатство, доступне лише тому, хто бачить у житті дещо більше, ніж лиматок хліба й затишне гвіздачко. Справжня дружба вчить венавидіти корисливість.

Соромно самому перед собою — це почуття розвинене в того, хто знає справжню дружбу, вміє бачити себе не лише своїми очима, але й очима друга. Самовиховання, самовдосконалення — це не саморозвиток курчати в яйці під крилом квочки. Це складне людське почування й усвідомлення того, що не сам я дивлюсь на свою особу. Найбільш здатним до самовиховання стає той, хто має друга, здатного не лише мужньо допомагати, але й мужньо венавидіти зло.

Бути вимогливим у дружбі — це означає мати мужність розірвати її, якщо друг зраджує те, в ім'я чого побудована дружба, — прагнення до високого й ідеального. Відступництво — один з найпідліших пороків, і непримиренність, иенависть до нього повинна виховуватися кожним кроком шкільного життя.

Без дружби — відданої, вірної, пройнятій почуттям обов'язку — немислиний колектив. Найміціший, ідейно стійкий колектив там, де дружба осягає високою життєвою метою, пройнята сувереною вимогливістю і непримиренністю до зла. Із цеглинок міцної, ідейно багатої дружби будується те, що ми назвали б моральною силою колективу. Почуття обов'язку і відповідальності особи перед колективом тісно пов'язане з почуттям сорому тільки тому, кому хочеться бачити себе гідним високо-

моральної краси та дружби, властива велика чутливість до того, що говорять і думают про п'ого люди.

С певні умови створення і життя колективу; якщо немас цих умов, колектив взагалі немисливий і особа не зазнає найсильнішого ідейного впливу, що йде від живої людської співдружності. Ці умови тісно пов'язані із справжньою дружбою, вони створюються такою дружбою. К. Маркс писав, що найважливішою потребою людини комуністичного суспільства буде потреба *в людині*¹⁴. Багаторічний досвід переконує, що умовами, за яких задоволення людської потреби в людині створює колектив, а особистість у своєму розвитку найбільшою мірою відчуває на собі виховний вплив колективу, є такі:

1. Комуністична ідейність, гармонійне злиття комуністичних ідеалів, переконань, поглядів, почуттів усіх членів колективу з відповідною практичною діяльністю.

2. Єдність ідейної й організаційної основ шкільного колективу. Особа відчуває благотворний вплив колективу, коли в школі є ідейно стійкі, духовно багаті люди — представники старшого покоління, комуністи, здатні *живти життя*. Навчати життя — найтонша і найскладніша наука. Її азбучні істини — знати, чим живе кожна людина сьогодні, передбачати, чим вона повинна і буде жити завтра, через рік, через десять років, знати, що повинно лежати в основі духовного спілкування вихованців, щоб кожна особистість *здобувала в колективі багатства для свого розвитку і вносить свої багатства в життя колективу*.

3. Яскраво виражене, багате, насичене духовне життя, яке об'єднує вихованців і вихователів в одну співдружність — ідейну, інтелектуальну, творчу. Особистість перебуває під благотворним виховним впливом колективу лише тоді, коли в ньому є багатогранне переплетення багатьох духовних інтересів вихователів і вихованців, взаємне збагачення і вдосконалення. У школі дитина, підліток, юнак не тільки набувають знань, у школі вони живуть. Там, де ця істинна забувається, навчання стає для людини важким тигarem, учень не є вихованцем, колективу немас. Колектив живе повноцінним духовним життям тільки тоді, коли спілкування, задоволення потреби людини в людині охоплює різноманітні інтереси особистостей. Ми праґнемо до того, щоб школа, як магніт, притягала людину виром цікавого, хвилюючого життя.

(тоді є завчання притягася, як магніт). Це стає можливим за умови, що в школі існує система відносин: особа — колектив — суспільство. Виховний вплив колективу на особу стає реальним: силою завдяки тому, що особа відчуває себе ніби віч-на-віч із суспільством, ставиться в такі умови, коли від її ідеївих переконань, від сили воді, пасивності й мужності залежить свідомий вибір пляху боротьби за інтереси суспільства, і цей вибір визначає особисте щастя і щастя всіх.

4. Самодіяльність, творчість, ініціатива. Самодіяльність — не стихія. Без цілеспрямованого педагогічного керівництва в колективі буде не самодіяльність, а хаос. Виховний смисл самодіяльності полягає в тому, що кожний створює в собі (під впливом колективу і старших, навчених життям людей) моральне, інтелектуальне, творче багатство для вілизу на інших. Людина лише тоді стає особистістю, коли хтось відчуває на собі силу й розуму, почуття, волі. Водночас самодіяльність означає, що кожний перебуває під виховним впливом людини, яка має ідейні, духовні, моральні, естетичні багатства, необхідні для формування душі іншої людини. Тільки за умови, що кожний член колективу є активним учасником процесу виховання, можлива справжня самодіяльність, творчість, ініціатива. Взаємовиховання, як зазначалося вище, немислиме без дружби, звісі — необхідність великої уваги до цієї сфери духовного життя.

5. Постійне примикання духовних багатств, особливо ідейних та інтелектуальних. Це одна з найтонших проблем стикування і гармонії колективу й особи. Ідейне, інтелектуальне багатство особистості здобувається пасамперед тоді, коли ідеї розвиваються, виявляються в активній громадянській діяльності колективу й особи. Ми відзначаємо своє завдання в тому, щоб рівень ідейного розвитку особистості не відставав від рівня її освіченості, а, навпаки, випереджав його. Від того, про що і як думає кожна особистість, які її розумові інтереси, як вона *де*, як утверджується і розвивається її потреба в знаннях, яке місце в житті колективу займає інтелектуальне спілкування, залежить безпосередній виховний вплив колективу на особу. Постійно жити багатим розумовим життям, виховувати в собі прагнення до знань, утверджуватися в переконаннях — усе це вимагає великих внутрішніх сил. Джерелом їх є інтелектуальне життя колективу,

постійне примноження духовних багатств у взаємовідносинах між вихованцями, між вихователями і вихованцями.

6. Гармонія інтересів, потреб і бажань. Виховна сила колективу залежить від того, які інтереси й потреби формуються у вихованців, як гармонують інтереси й потреби з бажаннями і нахилами. Особистість по-справжньому щаслива, якщо задоволення її інтересів і потреб дає користь суспільству. Гармонія ця досягається тільки тоді, коли бажання виникають і утвірджуються на ґрунті високоморальних потреб. Порушення гармонії між потребами й інтересами, з одного боку, і бажаннями, з другого боку, духовно спустошує колектив, він перетворюється в середовище для розваг. Розважальна спрямованість усього, що відбувається в колективі, вносить у життя підлітків і особливо юнацтва азбужнія, обмеженість: особистість спустошується, у неї немає багатьох духовних потреб, а бажання пов'язуються головним чином з придбанням матеріальних цінностей і розвагами. Ми вбачаємо своє завдання в тому, щоб жодна людина не потрапила в темета зла, ім'я якому — духовне спустошення.

7. Постійне спілкування особи із суспільством через колектив — дуже важлива умова виховання колективіста. Не можна обмежувати громадянську діяльність дітей і підлітків. 15-річного підлітка, ровесники якого півстоліття тому брали участь у революційних гуртиках і думали про те, як повалити самодержавство, внаїдеякі дорослі, окрім батьки вважають мало не дитиною і тільки вихованцем. А таке розуміння згубне для виховання. Неприпустимо, щоб громадські інтереси підлітка обмежувались, наприклад, поливанням квітів у класі чи збираним кількох кілограмів металолому (на вимогу вчителя або вожака). Це веде до громадянської та інтелектуальної інфантильності. Ми прагнемо будувати колективістські стосунки так, щоб кожний вихованець — через свій шкільний колектив — став віч-на-віч з найвищим, найскладнішим, найвимогливішим колективом — соціалістичним суспільством. Практично це досягається колективною працею, в якій кожна людина віби безпосередньо стикається із суспільством, на власному досвіді переконується, що особистість може стати активним учасником суспільного розвитку. У такій праці (наприклад, вирощування насіння для кількох десятків гектарів кол-

госиного поля) особистість не тільки створює матеріальні цінності для людей — вона творить і саму себе. Стикаючись безпосередньо із суспільством, людина вже в роки дитинства й отримує виробляє своє ставлення до високих соціальних ідей. А ставлення до таких ідей — винятково важливий фактор всебічного розвитку особистості. Від того, які ідеї живуть у свідомості й серці людини, якими ідейними спонуканнями керується вона у своїй праці, залежить усе: її моральне обличчя, єдність свідомості й поведінки, громадянська діяльність, дисциплінованість, відповідальність перед суспільством, колективом, народом. Ідейне спонукання до діяльності — це основа, на якій будуються переконання особистості.

8. Сувора дисципліна і відповідальність особистості за свою працю, поведінку. Ми вважаємо однією з найтонших граней педагогічної майстерності зміння створити в колективі такі відносини, коли кожний — завдяки баченню себе очима інших — розуміє і відчуває, що таке можна, не можна і треба. Від того, наскільки розвинене в особистості бачення себе очима колективу, суспільства, залежить її зміння ставити перед собою вимоги і на цій основі — відчувати відповідальність перед людьми і тільки через це — перед власною совістю. Дисципліна совісті — найміцніша з усіх форм дисциплінованості — формується саме на основі того, що людина постійно відчуває себе осяєною яскравим світлом комуністичного ідеалу і бореться за його адієснення.

9. Емоційне багатство колективного життя. У практичній роботі ми прагнемо до того, щоб змістовне життя в колективі давало кожному члену групи радість — радість творчості, постійного придбання духовних багатств, радість від уваги і поваги до себе ровесників, дорослих. Емоційна повнота високоідейного духовного життя особистості полягає в тому, що людина виявляє себе — виявляє хороше, гідне схвалення суспільством, колективом. Найважливіша ж сфера самовияву — творчість. Досягнути того, щоб кожна людина виявляла себе у сфері творчості — це означає дати кожному особисте щастя.

10. Створення і збереження традицій, передавання їх від покоління до покоління як духовного надбання колективу. Традиції — це скарбниця, куди кожна особистість вкладає свій дар. Велика майстерність і мистецтво, гаряче серце і холодний розум вихованця потрібні для

того, щоб це надбання колективу благотворно впливало на особистість.

11. Ідейне, інтелектуальне, естетичне багатство стосунків підкільного колективу з іншими колективами. Людей об'єднує єдність мети і діяльності. У шкільного колективу повинен бути духовно багатий однодумець і соратник у досягненні мети, яка виходить за межі навчання, повсякденного оволодівання знаннями. Чим вища мета, тим багатші стосунки, в які вступає особистість, тим різноманітніші джерела всебічного розвитку.

Шкільний колектив — складна духовна, трудова, організаційна спільність особистостей, які стоять на різних ступенях ідейного, інтелектуального, морального, естетичного, громадянського розвитку, при цьому кожна особистість завжди перебуває у внутрішньому русі. Необхідне велике піклування про спільну діяльність, яка була б постійним відправним пунктом для розвитку і нердокласника, що тільки-но переступив шкільний поріг, і випускника школи, який обмірює свій життєвий шлях. Цією діяльністю є турбота про людину, дух відповідальності за неї. Виховна сила колективу великою мірою залежить від багатства і різноманітності стосунків між особистостями, які стоять на різних ступенях розвитку, тобто між вихованцями різного віку. Це стосунки ідейно-виховні, інтелектуальні, навчально-трудові, самодіяльно-творчі, ігрові. Колектив впливає на особистість у процесі такої діяльності, коли старший передає молодшому свої ідейні переконання, знання, трудовий досвід, творчі вміння. Багатством цих стосунків визначається і вимогливість колективу до особистості, і дисциплінованість особистості. Чим більше дас колектив особистості, тим більшою мірою морально виправданім стає для особистості втручання колективу в її життя. У гармонії того, що дас колектив, і того, що він вимагає від особистості, полягає суть колективної самодіяльності.

Виховний вплив колективу тим сильніший, чим дбайливіше ставиться колектив до внутрішнього світу особистості. Є сфера духовного життя дитини, які, на наш погляд, не варто виносити за загальний огляд. До них ми відносимо: погану поведінку, причини якої — ненормальності в сім'ї дитини або підлітка, особливо загострія стосунків між батьком і матір'ю; негожу поведінку або окремі вчинки, якщо врочина їх криється в душевному

надломі дитини, яка страждає від того, що в неї немає батька або батько нерідкий; необачні, непродумані вчинки, що об'єктивно є протестом дитини проти грубощів, сваволі або помилок батьків чи вихователя; відставання дитини в навчанні у тому випадку, коли вона хоче, але не може впоратися із завданнями; вчинки, пояснення яких вимагає розповіді про глибоко особисті стосування дитини і особливо підлітка із своїм другом. Абсолютно неприпустимо вимагати від вихованця, щоб він розповідав про те, чого він ще не може по-справжньому зрозуміти як соціальне або моральне явище.

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ І ВСЕЧІНИЙ РОЗВІТОК ОСОБИСТІСТІ

Ленінські ідеї поєднання навчання з продуктивною працею визначають принципи трудового виховання як практичної підготовки молодого покоління до свідомої і активної участі в суспільному виробництві, в матеріальному і духовному житті суспільства. Ми розглядаємо трудове виховання у тісному зв'язку з моральним, розумовим, естетичним вихованням. Виховну місію школи ми вбачаємо в тому, щоб праця увійшла в духовне життя особистості, в життя колективу, щоб захоплення працею уже в роки отрочства й ранньої юності стало однією з найважливіших якостей людини. Наша робота з трудового виховання ґрунтуються на таких принципах і вимогах:

1. Сдиність трудової культури і загального розвитку — морального, розумового, естетичного, фізичного. У повноті *трудова культура* входить не тільки досконалість практичних умінь і навичок, майстерності, а й роль, місце трудової діяльності в духовному житті людини, інтелектуальна насиченість і повнота, моральне багатство, громадянська цілеспрямованість трудової творчості. Трудова культура — це такий ступінь духовного розвитку, коли людина не може жити без праці в ім'я спільногого блага, коли праця наповнює її життя високим цінственням, духовно збагачує життя колективу.

2. Розкриття, вияв, розвиток індивідуальності в праці. Наш ідеал трудового виховання полягає в тому, щоб кожна людина вже в роки отрочства й ранньої юності знайшла ту працю, в якій найповніше і найяскравіше розкривались би її природні нахили, яка привносить б щастя

духовної творчості. Аналізуючи готовність людини до трудового життя, ми думамо про те, що вона вміє дати суспільству і що дає людині праця для її духовного життя.

3. Висока моральна сутність праці, її суспільно корисна спрямованість. Наша мета — виховати бажання працювати на благо суспільства. Тому діти залучаються насамперед до праці, яка створює всенародні багатства (шідництва родючості ґрунту; закладання полезахисної лісосмуги, саду тощо). Чим більше віддала людина в дитинстві, отрощта й равній юності своїх зусиль у безоплатній праці для суспільства, тим близьче вона бере до серця те, що, здавалось би, прямо її не стосується. Висока моральна сутність праці полягає також у тому, що людина, втілюючи в матеріальні результати праці свій розум, майстерність, безкорисливу закоханість у справу, переважає почуття честі, гідності, гордиться своїми успіхами.

4. Раннє залучення до продуктивної праці, *трудове життя* в дитинстві й отрощтві. На власному досвіді дитина розуміє, що без праці неможливе життя. Радощі праці стають зрозумілими й бажаними для людини за умови, що з праці починається пізнання світу. Для раннього залучення дітей до продуктивної праці дуже важливо знайти у виробничому оточенні такі види трудової діяльності, що можуть бути посильними для дітей і мають суспільні значення.

5. Різноманітність видів праці. Природі дитини властиве прагнення до зміни, чергування, поєднання різних видів трудової діяльності, що мають свої характерні риси, специфіку вмінь, операцій. Інтерес до різноманітної праці зберігається і в середньому та в старшому віці. Різноманітність праці старшокласників — важлива умова їх підготовки до свідомого вибору спеціальності.

6. Постійність, безперервність праці. Тільки коли праця постійна й пройнята якимось творчим задумом, спрямована на досягнення суспільної мети, створюються умови для єдності трудового і духовного життя особистості.

7. Риси продуктивної праці дорослих у дитячій праці. Праця дітей повинна мати якнайбільше спільногого з виробничою працею дорослих і за суспільною значущістю, і за технологікою і технологією трудових процесів. Не можна затримувати розвиток дітей: вони повинні по можливості використовувати такі ж засоби праці, як і дорослі. Звичайно, машини, механізми, інструменти для дітей мають відповідати віковим особливостям, вимогам шкільної

гігієни і техніки безпеки. Створення для дітей спеціальних машин та інструментів, в яких якнайповніше втілювалась би справжня техніка і які призначались би для справжньої праці, — одне з дуже важливих завдань.

8. Посильність дитячої праці. У будь-якій праці досягнена здорова втома, але аж цікаво виснаження фізичних сил і первової системи. Посильність дитячої праці визначається не тільки відповідністю фізичного навантаження силам дитини, але й правильним чергуванням фізичної і розумової праці, а також різноманітністю видів трудової діяльності. Завдяки чергуванню сільськогосподарської праці (рослинництво, тваринництво) і технічної творчості (конструювання, моделювання, обробка металів) дітям стає під силу те, що при одноманітній праці було б непосильним. Досвід переконує також, що сили й можливості дітей набагато зростають, коли їхня праця не зводиться до розрізневих операцій, а становить собою тривалу діяльність, яка грунтується на цікавому задумі.

9. Наступність змісту трудової діяльності, умінь і навичок. Усе, що робить дитина в молодшому й середньому віці, має намагається розвивати, поглиблювати, застосовувати на ширшій основі в більш зрілі роки. Дуже важливо, щоб праця в роки отроцтва була сходинкою до оволодіння новими вміннями і навичками в роки юності. Не можна допускати, наприклад, щоб 16—17-річні юнаки тільки починали вчитися свердлити метал, готувати грубі під пшеницю, окулірувати плодові дерева — цих умінь і навичок вони повинні набути на п'ять—шість років раніше, і чим краще вони справляться з цим, тим глибшої їх всеобщий розвиток буде до моменту вступу в роки юності. Турботою нашого педагогічного колективу є те, щоб комплекс різноманітних умінь і навичок, яких набувають вихованці, відповідав меті політехнічної підготовки, щоб він був не професіоналізацією, не рапанкою спеціалізацією, а обов'язковою для всіх азбукою праці.

10. Творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук. Чим значчіший задум, тим з більшим інтересом виконується і найпростіша робота, без якої людині в її трудовому житті не обійтись. Оволодіння майстерністю, постійне вдосконалення умінь і навичок, експериментування, використання даних науки в праці — все це вихованець усвідомлює і переживає як моральну гідність.

11. Загальний характер продуктивної праці. До яких би видів діяльності ве виявлялись у людей задатки й захили, в школні роки вона обов'язково повинна брати участь у продуктивній праці. Обов'язковість для всіх фізичної праці, особливо пов'язаної з непривабливими і неприємними операціями, — дуже важлива умова, яка забезпечує здорове моральне ставлення до трудової діяльності.

12. Єдність праці й багатогранного духовного життя. Людина живе не самою працею. Радощі праці відкриваються перед нею тільки тоді, коли її доступні й дорогі радощі, культурні цінності й духовні блага — художня література, музика, живопис, спорт, подорожі. Нідносячи людину, розвиваючи в ній благородство душі, ці блага і цінності допомагають їй глибше осмислити й пережити радість творчості. Чим більше джерел людської культури відкрито перед розумом і серцем в юні роки, тим більшою кірою праця облагороджує людину.

13. Роазуміння і відчуваання залежності життєвих благ і культурних цінностей, які дістас людина, від її особистої участі в загальній праці. Життя навінно переконувати, що ліноці й недбайливість зачиняють двері до того, що доступно працьовитому й старавному. Спільними аусильями школи і сім'ї ми добиваемося, щоб кожний вихованець усвідомлював, що ледар позбавляється культурних цінностей і духовних благ, які становлюють радістю життя труда.

Дуже серйозною педагогічною проблемою є створення матеріальної бази, що забезпечує раннє зачуття дітей до праці, різновідмінність трудової діяльності, її за'язок із сільськогосподарським і промисловим виробництвом. У наших робочих кімнатах, майстернях, лабораторіях, кабінетах, теплицях поряд з простими ручними інструментами — порівняно складні машини, механізми, устаткування (наприклад, токарні, стругальні, фрезерні, свердлильні верстати по дереву і металу), виготовлені старшизни школярами, вчителями, батьками спеціально для 8—10-річних дітей; малецькі сіялки, косарки, молотарки, зерноочисні машини. Хлопчики й дівчатка прагнуть якнайкраще оволодіти вміннями і навичками ручної праці, необхідними як сходинки для переходу до управління машинною. До складних інструментів, механізмів, пристрій в електромонтажній справі і радіотехніці допускається

той, хто своїми руками зробив діючу модель електрогенератора і з'єднав її з маленькими діючими моделями таких механізмів, як віялка, молотарка та ін. До роботи на навчальній («справжній», як називають її підлітки) електростанції допускається той, хто навчився доглядати за двигуном і генератором на дитячій електростанції. Навчившись правити мікроавтомашину, виготовленою в школі, підлітки переходят до управління мотоциклом, потім — справжньою автомашину. Логіка праці на основі відповідної матеріальної бази веде до того, що всі вихованці, які закінчують VIII класів, уміють управляти двигуном внутрішнього згоряння, мікроавтомашину, мотоциклом. Приблизно 75 процентів тих, хто закінчив VIII клас, правлять автомашину і трактором. Усі учні IX—X класів працюють на тракторі. Це не спеціалізація, це здобука праці й політехнічної культури, оволодіння якою — неодмінна умова трудової і професійної орієнтації.

Щоб правильно організувати трудове виховання і повною мірою розкрити виховну силу праці у всебічному розвитку особистості, ми проводимо педагогічну класифікацію праці учнів за таєми ознаками:

За суспільною значимістю. Однаково важливо бути морально готовим і до того, щоб вирощувати цибулю на насіння для колгоспів усього району, і до того, щоб щоденно мити підлогу у класі і вдома. Але особливе виховне значення мають ті види праці, роль яких у створенні матеріально-технічного надбання суспільства, у призначенні всенародних багатств яскраво виражена.

За співвідношенням навчальної і виховної мети. Одні види праці виконуються як самперед для того, щоб оволодіти знаннями, уміннями, павичками; інші ставлять переважно виховну мету — сформувати моральні поняття, переконання, звички, злагатити моральний досвід, загартувати силу духу. Всебічний розвиток особистості залежить від того, наскільки насичене життя вихованця і тими і іншими видами праці.

За роллю і місцем у здійсненні розумового, морального, фізичного, естетичного виховання, політехнічної освіти. Для всебічного розвитку особистості дуже важливо, щоб у праці відбивались усі найважливіші елементи комуністичного виховання.

За співвідношенням розумових і фізичних зусиль. Чим простіша, одноманітніша фізична праця, тим важливіше,

щоб вона була не самоціллю, а засобом досягнення кінцевої мети — творчого задуму. Ми добиваємося такого співвідношення діяльності думки й рук, щоб фізична праця приваблювала юнаків і дівчат як сферу духовного зростання, вдосконалення.

За характером знарядь праці. Чим складіші технічні засоби й технологічні процеси, застосовані в праці, тим більше можливостей для розкриття нахилів і здібностей особистості. Але використання складних технічних засобів вимагає попереднього оволодіння культурою ручної праці, ручними уміннями і навичками (конструювання, монтування, підгонка деталей і вузлів, наладка, регулювання).

За результатами трудової діяльності. В одних випадках праця створює паочні матеріальні результати, в інших — вона є тільки умовою для їх створення, в третіх — взагалі немає матеріальних результатів, але праця збагачує життя духовно (наприклад, допомога старому або хворому). В одних випадках матеріальні результати праці розподіляються між людьми, в інших вони цілі для суспільства, але не є предметами споживання. Для всебічного розвитку необхідне поєднання всіх цих видів праці.

За оплатою. Вихованці повинні розуміти й цінувати трудове походження благ, що їх вони одержують від суспільства безплатно. Для цього необхідно заливати молоде покоління пасамперед до безоплатної праці для суспільства. Але истотне виховне значення має й індивідуальна оплата, особистий заробіток, який височить в сімейний бюджет.

Трудове виховання починається за партою, за книжкою — це найскладніший «верстат», оволодіти яким не тає-то просто. Найголовніше у школі, найваажче для досягнення і найтонше в педагогічній майстерності — досягти того, щоб і малецька дитина, і підліток, і юнак соромилися свого неробства, ставилися з презирством до лінощів і цебдайлівості. Неробство мерзлине, працьовитість доблесна — ось перший поділ у світі людського, який ми прагнемо утвердити в свідомості наших вихованців. Рушійною силою є тут гідність трудівника: Йдеється про те, щоб людина, яка сидить за партою, була переконана, що вона — трудівник пізнання. Щоб виховати презирство до неробства, щоб лінощі й недбайлівість вважалися мерзливістю, досвідчений вихователь звертається до гідності юного тру-

дівника: соромно чогось не зробити, не виконати, соромно не думати, соромно провести день без діла. Вихователь викликає у вихованця почуття честі, порядності, поваги до самого себе.

Уроки — обов'язкова для всіх розумова праця. Але у вихованні трудівника винятково важливим є й те, щоб у кожного був, крім уроків, свій особистий інтелектуальний інтерес, своє захоплення. Високу місію вихователя ми вважаємо виконаною тільки в тому випадку, коли буквально в кожного підлітка, юнака з своєї багате, сповнене хвилювань і радощів життя у світі книг, думок, коли одержимість нелегкою і трепетною інтелектуальною працею стає для вихованця всепоглинаючою силою — ось де найглибше коріння трудової вихованості. То не мужчина з високою свідомістю трудівника, борця, майбутнього чоловіка і батька, якщо до 14—15-річного віку в нього не склалась цінність його душі — сто, двісті книжок, що їх він з трепетом серця читає цілесінну віч (хай знає юність іноді й безсонні ночі), книжок, які стали для нього відкриттям. Те ж саме стосується і майбутньої трудівниці й матері. Розумова пристрасть, багате інтелектуальне життя — ось могутня сила, завдяки якій юна душа стає жадібною і напасливою до найбільшого людського багатства — праці. Ніякими ламірюгами не прив'ядеш підлітка до парті, ніякими хитрощами не примусиш його посправжньому вчитися, якщо вже в своєму віці на власному досвіді він не осягнув ту істину, що знання, думка роблять людину могутнім владарем праці.

Оволодіння знаннями, уміннями та навичками, необхідними для свідомого вибору професії, для розвитку здібностей і нахилів, відбувається успішно завдяки поєднанню двох шляхів:

1. Обов'язкові для всіх передбачені програмою заняття (уроки ручної праці в I—IV класах, уроки праці в майстерні й на навчально-дослідній ділянці в V—VII класах, заняття з оволодіння основами промислового і сільськогосподарського виробництва у VIII—X класах)¹⁶. Безпосередньо руками і за допомогою інструментів діти обробляють різні матеріали, конструкують, моделюють (одночасно вдосконалюючи навички користування знаряддями, інструментами), оволодівають з дитинства різноманітними способами і прийомами обробки ґрунту, догляду за рослинами і плодовими деревами. Навчальний

елемент праці поступово все більше поєднується з продуктивним: виготовляються наочні посібники, прилади, механізми, моделі, інструменти; вирощується урожай зернових і технічних культур. Навички і вміння спрямовуються на вращення в умовах високорозвиненої техніки, при цьому для дівчаток добираються трудові завдання, які вимагають меншого фізичного напруження, але більшої точності, конструкторської майстерності. Знання, вміння і навички мають політехнічний характер, тобто їх можна застосовувати у всіх основних галузях виробництва: учні навчаються управляти двигуном внутрішнього згоряння, трактором, автомашинами, вивчають елементарний курс електротехніки і радіотехніки, виконують практикум з рослинництва і тваринництва, вчаться працювати на металообробних верстатах, вивчають необхідний для кожного трудівника курс захисту природи.

2. Другий, не менш важливий, шлях підготовки до праці і всеобщого розвитку — праця за бажанням і вибором вихованця, відповідаючи до його задатків, інтересів, нахилів. Наприклад, у вашій школі працює велика кількість різних гуртків, в яких вихованці об'єднуються і за віком, і за інтересами. Переступивши поріг школи, дитина потрапляє в атмосферу різноманітної творчої праці. Немає жодного вихованця, який не працював би в гуртку за своїм вибором, при цьому діти працюють разом з підлітками, підлітки — разом з юнаками і дівчатами (гуртки юних конструкторів, будівельників, механізаторів, токарів, електротехніків, рослинників, садівників, бджільників, ловківників, квітникарів, селекціонерів, грувто-знаців, гуртки автоматики й телемеханіки). Працюють гуртки, як правило, на основі прінципу самодіяльності, старші учні керують молодшими. Широко вводять дітей у світ творчості технічні й сільськогосподарські гуртки. Так, юні слюсарі-конструктори не тільки відтворюють у діючих моделях справжні машини й механізми (наприклад, зервоочисний агрегат), але й придумують нові поєднання двигуна й робочої машини, нові поєднання вузлів. Юні селекціонери вирощують пшеницю, в якій процент білка вищий, піж звичайно, а також: сочевицю з підвищеним вмістом олії. Уміння і навички, набуті в одному гуртку, готують переход учня до іншого гуртка — переход від простоти праці до складнішої, від простих інструментів і механізмів до відносно складних машин.

Завдання різновідмінної праці в гуртках кожний вихованець до моменту закінчення VIII класу вміє обробляти метал і дерево на нескладних верстатах, монтувати з готових вузлів моделі машин і механізмів, моделі агрегатів з електродвигуна й робочої машини, а також монтувати радіоприймач, обробляти ґрунт, сіяти, доглядати за посівом, збирати врожай, доглядати за худобою, працюти автомашиною і трактором, вирощувати виноград і плодові дерева.

У старших класах відбувається інтенсивніша диференціація трудових і розумових інтересів, вибірковий інтерес у науці поєднується з оволодінням високою культурою праці. Старшокласники об'єднуються в науково-предметні гуртки — технічний, фізичний, хімічний, біологічний та ін. Творча праця тут поєднується з вивченням теоретичних проблем. Так, гуртківці зробили три токарі верстати з програмним управлінням, сконструювали автоматичний дозатор для синтетичних речовин, кілька електронних обчислювальних приладів. У біологічному гуртку вивчається життя мікрофлори ґрунту, проводяться досліди, мета яких — створити середовище, яке сприяє життєдіяльності корисних бактерій і підсилює енергію проростання насіння.

Праця її оволодіння різновідмінними вміннями присвятується на науково-технічний прогрес. Під керівництвом педагогів вихованці міркують над тим, як знайти нове застосування машинної техніки в сільськогосподарській праці. Внішній любов до сільськогосподарської праці може за тієї умови, якщо в роках отрочства і юності людина власними зусиллями замінила певний трудовий процес машинною або механізмом. Це і є творча праця, яка підносить людину в її власних очах, і разом з тим психологочно підготовляє до трудового життя. Дуже важливо, щоб навчально-дослідницька, теплиця, плодовий сад школи, насіка, кабінет живої природи — все це стало школою технічної культури.

Дати людині щастя улюбленої праці — це означає довомогти їй знайти серед багатьох життєвих доріг ту, на якій вайскравіше розкривається індивідуальні творчі сили і здібності її особистості. Суть комуністичного виховання полягає, зокрема, в тому, щоб знайти, відкрити в кожній людині ту «золоту жилку», яка привнесе їй радість творчості на благо суспільства. Від того, наскільки

вдало і правильно стане кожний вихованець на своє місце в колективі й виконуватиме свій обов'язок перед народом, залежить моральна, інтелектуальна, естетична чистота його життя. У суспільстві, де на першому місці стоїть людина, будь-яка праця може піднятися до ступеня творчості. Для кожної дитини праця, в якій вона виявляє себе справжнім творцем, поетом, художником, стає духовною творчістю. Наше завдання полягає в тому, щоб у школі не було жодного вихованця, безлічного, такого, що нічим не цікавиться. Кожний зайнятий своєю цікавою справою, у кожного — куточек для улюбленої праці, свій старший товарищ, праця якого є зразком. Кожний не тільки чогось павчається, але й передає свої знання, вчіння товаришеві — це один з тих внутрішніх зв'язків, на яких тримається колектив. Людина лише тоді починає відчувати свої творчі сили, здібності, коли вона вступає в моральні стосунки з іншими, — так народжується покликання і так відбувається самовиховання. У процесі праці моральні стосування між членами колективу стають особливо яскравими з того моменту, коли один починає бачити в іншому своєї власні достоїнства, коли інша людина стає для нього ніби дзеркалом. У кожній дитині дрімають задатки якихось здібностей. Ці задатки — як порох: щоб запалити їх, потрібна іскра. Такою іскрою є натхнення, захоплення майстерністю старшого товариша або роєсника. Праця в колективі — це не тільки вплив людини на природу, навколоїнній світ, але й взаємодія сердець, думок, переконань, почуттів, переживань, інтересів, захоплень. Одним з найважливіших завдань виховання ми вважаємо те, щоб у жодному серці порох не залишився беззапаленим, щоб усі задатки і здібності довгістю рожилися.

Чим складніша її цікадіша праця, чим яскравіша в ній інтелектуальна основа, тим більшого значення набуває передавання духовних багатств, співдружність старших і молодших. Навколо кожного найдібнішого, найталановитішого вихованця групується кілька закоханих у ту саму справу малюків; нерідко їх просто цікавить те, що роблять старші. Найдібніший, найталановитіший, найобдарованіший частої не думас бути керівником, він заглиблений у свою справу, часом він і не помічає тих, хто працює поруч. Усвідомлене керівництво з'являється пізніше. Різноманітні види праці, які оточують дитину

з перших днів її приходу до школи,— це вібі магніти різної сили, які, притягуючи чутливу стрілку компаса, вказують дитині її шлях. Чим сильніший магніт, чим цікавіша праця, до якої зачувається дитина, тим яскравіше розкривається її здібності, нахили, покликання. Якщо зразком для учня є праця вчителя, то вчитель стає його любимою людиною. Досвід переконує, що немає такої байдужості, яка могла б вистояти перед творчим патріотизмом учителя або старшого вихованця, закоханого в працю. Якщо ми бачимо, що дитина, підліток до всього байдужі, ми думаемо й вирішуємо, з ким треба духовно зблізити її юну людину. З цього починається індивідуальний підхід.

Важливою умовою вираження особистості є те, щоб кожний вихованець досяг в улюблений справі значних успіхів — майстерності, досконалості в праці. Шлях до успіху єде звичайно через тривалі пошуки, людина пробує силу в різних справах, але якщо в школі панує атмосфера загального захоплення працею, людина знаходить справу, в якій виявляє себе краще, ніж інші ровесники, і вона гордиться своєю майстерністю. Особливу увагу ми приділяємо вихованню здібностей, нахилів у тих вихованців, в яких задатки не виражені яскраво. Глибоко вірячи в те, що кожна людина може стати поетом, художником в який-небудь справі, ми прагнемо до того, щоб ці вихованці зосередили всі свої сили в певній галузі — заглибились у деталі, тонкощі якоїсь однієї справи.

Виховуюча індивідуальні нахили, здібності, покликання, ми тим самим ураховуємо майбутні особливості поділу суспільної праці. К. Маркс висав, що «необхідність розподілу суспільної праці в певних пропорціях аж також не може бути винижена певною формою суспільного виробництва,— змінитися може лише форма її прояву»*. Поділ праці, що ґрунтується на високій науково-технічній базі суспільного виробництва, забезпечить кожному вільний вибір діяльності, в якій повністю розкривається його здібності. Будуть садівники й будівельники, металурги й геологи, селекціонери і грунтознавці, лікарі й педагоги, у всіх спеціальностях поєднуються творець матеріальних благ і мислитель.

* К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 32, стор. 437.

Прекрасне — могутнє джерело моральної чистоти, духовного багатства, фізичної досконалості. Найважливіше завдання естетичного виховання — навчити дитину бачити в красі навколошнього світу, в красі людських стосунків духовне благородство, доброту, сердечність і на цій основі утверджувати прекрасне в самій собі.

Естетичне виховання в системі навчально-виховної роботи займає особливе місце. Воно має найтісніші зв'язки з усіма сферами духовного життя особистості й колективу. Багато що залежить від самого естетичного виховання, але й воно в загальному процесі виховання всебічно розвиненої особистості залежить від багатьох факторів, умов, чинників. Ефективність методів, прийомів, засобів естетичного виховання визначається насамперед гармонією освіти й виховання, гармонією справжніх потреб людяни, яка формується, культурою бажань, співвідношенням інтелектуального розвитку й активної діяльності, багатством моральних стосунків окремих осіб у колективі.

Формування естетично вихованої людини великою мірою залежить від того, наскільки яскраво виражається багатогранне поняття прекрасне в активному духовному житті, в діяльності колективу й особистості, наскільки глибоко поєднується краса дійсності з життям ідей і переконань. Однією з важливих умов багатства естетичних потреб, почуттів, переживань є глибокий інтелектуальний розвиток особистості — творчий діяльний розум, спрямований на утвердження ідеалу. Поверхові знання і закостеніння думки — перший ворог естетичного виховання. Разом з тим самі по собі обсяг і глубина знати, за своїх у школіні років, ще не свідчать про естетичну культуру і вихованість: трапляються люди, які мають великі знання, але водночас є невігласами у світі прекрасного. Естетична грань розуму відкривається лише остильки, оскільки він осягається благородним життям ідей, переконань у людських стосунках, діях, вчниках.

У школі, де кожний день насищений напруженою працею з оволодіння знаннями, естетичне виховання взагалі стає можливим лише за умови, якщо ми, педагоги, вміємо показати вихованцям суть кожної речі, кожного поняття тим боком, який викликає естетичну оцінку. У зв'язку

В цим винятково важливому зваження має виховання здатності ставитися до думок, сприймати найтонші моральні відтінки того, що відбувається, вивчається, досліджується. Від здатності ставитися до думок залежить життя ідей, переконань колективу й особистості.

З перших днів шкільного виховання ми вчимо дітей бачити, сприймати, відчувати, розуміти красу навколо насного світу — природи й суспільних відносин. Сприймання, осмислення преърасного — це основа, стрижень естетичної освіченості, серцевина тієї естетичної культури, без якої почуття залишаються глухими до всього благородного і високого в житті.

Ми прагнемо до того, щоб через усі сфери духовного життя дитини — разумову й фізичну працю, творчість, громадську діяльність, морально-естетичні відносини, дружбу, любов — червоною ниткою проходила думка: красу треба цінувати й берегти, краса підносить мене. Так само, як з перших шкільних днів, необхідно вдумливо піклуватися про виховання розуму, треба, обраzenо кожуши, няньчити ще одне дуже чутливе, примхливе дитя — естетичне чуття дитини. Ми вчимо бачити найтонші відтінки краси природи в усі пори року, в будь-яку погоду. Для виховання дуже важливо знайти куточки краси і геометрії краси, що їх дитина познана побачити, відчути, зрозуміти, зберегти назавжди в своєму серці. Це сама сутність виховання емоційної пам'яті — пам'яті на прекрасне не тільки в природі, а й у людні. Від того, як у роки дитинства розвивається пам'ять на прекрасне, великою мірою залежить здатність захоплюватися і зневажати, любити і ненавидіти. Ми йдемо з дітьми малуватися ранковою зорею і білим полем квітучої гречки, заснулиши на зему лісом і першим прозорим льодком на ставку, сірими нитками осіннього дощу і девінким, кристалевим ранком «бабиного літа», безмежним полем і могилами на далекому горизонті, пісняю жайворонка і дзвіччаням бджіл...

Ми показуємо дітям, як пароджується і розквітає краса. Діти бачать гру барв і слухають музику природи. Так, з початку осені до настання зими кілька разів ми водимо дітей в одне й те саме місце до лісу. Кожного разу вони помічають нові відтінки в забарвленні листя. Ці відтінки змінюються залежно від того, коли ми прийшли до лісу — вранці, в середній дні чи увечері, залежно від

погоди, від того, як світні сонце, який вітер і т. д. Кожна подорож до куточків краси викликає в дітей подив, вражає їх... У тихі сонячні дні «абабиного літа» ми звертаємо увагу дітей па дівовижну прозорість повітря, глибочінь неба, осінню чистоту води. В осінньому лісі діти велухаються в голоси птахів, у тихий шелест падаючого листя. На все це дитина зверне увагу, до всього придивлятиметься лише тоді, коли вчитель своїм яскравим, емоційним словом відкрись перед нею красу. Естетичний відтінок слова вчителя — це найдовший ключик від тільки до емоційної пам'яті, а й до таємничих глибин мозку.

Уже перша осінь шкільного життя переконує нас у тому, що краса — мати доброти й сердечності. Замілування кущем шишшини, на якому палають червоні ягоди, стрункою яблунькою, на якій залишалось кілька пожовкилих листків, кущем помідорів, обпаленим диханням першого заморозку, — все це пробуджує в дитині лагідне, дбайливе ставлення до живого і красивого. Рославна для неї стає живою істотою, якій незатишно й холодно під різкими вітрами і тріскучими морозами; дитині хочеться захищати її від холоду... Діти милуються засипаною ладатчи снігом дібровою, захоплюються сяйвом рожевих світів, імлою січневих вечорів, лютневими заметілями, велухаються у щебетання зимових пташок. Не раз ми входимо на світанку на околицю села зустрічати зимове сонце, милуємося перелівами барв на снігових кучугурах, велухаємося у давівку кашель, відвідуємося у розмальовані сонцем алмазні бурмінки, що зависають з дахів... Навесні діти милуються пробудженням життя. Перші розпуки брунькою дерев, перші весняні квіти, перші стрілки трави, перший мотелик, перше кумкавня жаби, перша ластівка, перший грім — усе це входить у духовне життя дитини як краса вічного життя. Справжнє свято для дітей — цвітіння садів. «Не можна довго спати в ці дні, — вчимо ми дітей, — можна проспати красу». Діти встають до сходу сонця, прагнучи не пропустити тих хвилин, коли перший потік сонячного проміння осягає квітки, вкрай крапелькам роси. На цю красу дитина сама не зверне уваги, якщо її не показати, не розповісти про неї. Топке відчуває краси природи, захоплення нею — джерело радості буття і розуміння цінності життя. Якщо це джерело мізерне, не може бути її мова про повноцінний всебічний розвиток.

Уже в дошкільному й молодшому шкільному віці, коли відбувається становлення свідомості, почуттів, волі особистості, винятково важливо, щоб дитина відчувала прекрасне, захоплювалася ним, дивувалася з нерукотворної краси природи і прекрасних творінь людських рук і розуму. Подив, благоговіння перед прекрасним — це те, без чого немислимє становлення справжньої культурні інтелектуальних і моральних почуттів. Людська культура найдонше виражається в культурі почуттів. Багато з того, що вивчається в школі, а часом неминуче забудеться, але всі культурні цінності, до яких доторкнулася людська думка, залишають слід у вашій душі, насамперед у почуттях, переживаннях. Багато того в школі вивчається тільки для того, щоб залишився цей слід; якщо ця істинна ігнорується, навчання може перетворитися для дитини у справу, яка відштовхує і пригнічує.

Найважливіше завдання вихователів — формувати в дітей, підлітків, юнацтва уявлення про прекрасну людську, про віднесену величне в її думках, почуттях, переживаннях. Це уявлення ми наповнюємо плотто і кров'ю — живими прикладами високоморальної поведінки.

В уявленні про людську красу ми на перше місце ставимо духовну красу — ідейність, вірність переконанням, незламність волі, людяність, непримиренність до зла. Усі моральні багатства, створені людством і створювані в наші дні, входять у свідомість, у думку вихованців через іскраві, ідейно насичені розповіді про духовно прекрасних людей. Ці розповіді хвилюють думку, примушують замислюватися над власними вчинками. Якщо де є, то й відносини в колективі одухотворюються моральною красою. Вже в ранньому отроцтві кожний вихованець має бути закоханий у людину, в образі якої втілена краса духу, моралі.

Зв'язок естетичного виховання з моральним виявляється також в естетичному ставленні до праці й до пізнання. Ми прагнемо поставити трудове виховання так, щоб у створювані цінності кожний вихованець вкладав свої кращі духовні якості, «опредмечував» себе в праці, щоб він любив сам процес праці і відчував красу творчості. Ось чому в трудовому вихованні надається такого великого значення індивідуальному трудовому захопленню, створенню куточків улюбленої праці. Естетичне виховання тісно пов'язане з вихованням допитливості. Краса праці, думки,

розуму як найкраще осягається за тієї умови, якщо вихованець, пізшаючи просування людства до щастя як боротьбу передових сил суспільства за соціальну справедливість, за світле майбутнє народу, стає немовби співучасником цієї боротьби. Від емоційно-естетичної оцінки історичного досвіду величезною мірою залежить, яких духів минулого, за виразом Маркса, ми викликаємо собі на допомогу¹⁶, що з минулого ми хочемо розвивати й удосконалювати і чого бажаємо позбутися.

Вплив прекрасного на духовний світ людини залежить від характеру її діяльності, від того, як високе, благородне включається в її діяльність — творчість. Під діяльністю ми розуміємо працю і творчість, думку і почуття, що відображають, оцінюють і створюють красу. Ми піклуємося про те, щоб дбайливе, чуйне ставлення до природи, праця для творчості прекрасного набули активного, дійового характеру. Естетичне сприймання творів літератури, музики, живопису теж вимагає активної внутрішньої діяльності — оцінки, глибокого переживання тих якостей, якими наділений предмет сприймання сам по собі. Ми читаємо і перечитуємо дітям і підліткам ті художні твори, в яких з великою силою відображені краса природи і людини. Слово допомагає глибше відчути найдонші відтінки краси, а краса піби вміщує в свідомості емоційне забарвлення слова, доносить до розуму й серця його мелодію і аромат.

Особливе місце в естетичному вихованні займають живопис і музика. Ми надаємо великого значення умінню бачити і відчувати красу. Вихованцю цього вміння підпорядковані розглядання творів живопису, прослухування музичних творів. Сфера дій живопису й музики починається там, де закінчується мова. Те, що неможливо передати словом, можна сказати гармонією фарб, мелодією. Ми прагнемо побудувати практичну роботу з естетичного виховання так, щоб з року в рік перед вихованцями дедалі глибше розкривався світ великих ідей, відображеніх у живопису й музиці: ідеї боротьби людини за щастя, проти поневолення і пригнічення, ідеї єднання, братерства трудящих, ідеї вірної, самовідданої, чистої дружби і любові. Переживання почуття насолоди від прекрасного — перша спонука до індивідуальної творчості у сфері мистецтва. Це особливо помітно на літературних спробах дітей і юнацтва. Чим глибше пережила юна-

людина красу, відбиту в поетичних творах, у живописі, в музиці, тим більший у неї інтерес до власного духовного світу, тим сильніша потреба виразити в слові власну думку, почуття. Це не просто словотворчість. Прекрасне спонукає людину дивитися всередину самої себе, виховувати свої почуття.

В естетичному вихованні дуже велике значення має обстановка, що оточує дитину. Все, що бачить дитина, переступивши поріг школи, все, з чим вона стикається, повинно бути красивим. Естетичність обстановки створюється такою гармонією інерукотворного і зробленого людиною, яка пробуджує почуття радості. Творення краси дітьми, підлітками, юнаками і дівчатами — ціла галузь виховної роботи. Для кожного віку в нас вироблено комплекс естетично налаштованої праці. У цій праці — єдність потрібного і красивого.

Є одна дуже важлива галузь педагогічної праці, де тісно стикаються естетичне і розумове виховання. Йдеться про виховання дітей із зниженою здатністю до навчання. Багаторічні дослідження приводять до висновку, що такі, недостатньо здібні вихованці, які повільно мислять — це діти не лише із слабою пам'яттю. У них на самперед не розвинене мислення. Тому не можна очікувати вихід у тому, щоб, примушуючи недостатньо здібну дитину заучувати, запам'ятувати матеріал, «тренувати» її пам'ять: первова система і весь організм виснажуються, а пам'ять стає ще гіршою. Багато років тому в нас виникло побоювання: чи не тому в IV—VI класах з'являються нові учні із зниженою здатністю до навчання, що порушується гармонія пам'яті і усіх інших процесів психічної діяльності, які є, за словами П. К. Анохіна, найточнішими процесами життя мозку, роботи центральної нервової системи¹⁷? Пам'ять можна поліпшити, тільки поліпшуючи мозок, його функціональні спроможності. Впливати на пам'ять і на мислення неможливо без гармонійного впливу на все духовне життя людини. Уся спеціальна виховна робота, яку ми проводимо з дітьми, що мають знижені здібності до розумової праці, — це поліпшення мозку психологічними засобами.

Найважливішим психологічним засобом є краса, що поєднує в собі образ і слово. З недостатньо здібними дітьми ми проводимо спеціальні заняття у світі краси — серед природи. Сноглядаючи прекрасне в природі, дитина одно-

часно осягає красу слова. А краса слова — це іскра, яка запалює вогонь думки. Багаторічний досвід переконує, що поетичне слово — слово про те, що бачить дитина, слово поезії, казки — має могутню силу, яка стимулює мислення і пам'ять.

Тихий літній світанок. Ми з дітьми прийшли на берег ставка. На наших очах народжується дивовижна краса — рапкова зоря. Діти відчувають, переживають найточніші емоційні відтінки слів зоря, світло, мерехтіть, небосхил. Учитель розповідає щойно складену казку про богатиря, що засів макове поле, яке ми бачимо на сході... Кожний переживає після чим не порівнянний стан одухотвореності; слово в цій хвилини живе в дитячій душі своїм дивовижно пінжним і витонченим життям; чим глибше одухотворює, надихає маленьку людину слово, тим сприйнятливішим, чутливішим до навколишнього світу й до думки педагога стає мозок — у цьому переконують тисячі спостережень.

Поетичне слово — еліксир для дитячого мозку, повітря для крил думки. Воно вливає в мозок дитини енергію думки. Діти протягом кількох років (у період навчання в початковій школі) щовечора приходять до вчителя — слухати і складати казки. У цій творчості, у слові зливаються думка і краса. Тут найяскравіше струмлює сміх, тут живуть смуток та спіечуття горю і непримиренність, нетерпимість до зла. Поетичне слово — це прекрасна школа емоційного життя, в якій діти осягають мову почуттів; завдяки поетичному слову пам'ять дитини стає глузчишою, рухливішою — мозок набуває здатності не тільки зберігати, але й «видавати» — видавати «з розбором», з відчуванням, здавалось би, найпомітніших відтінків слова. Поетична творчість, за нашим твердім переконанням, учити мислити й тому поліпшує мозок, підія облагороджує його найніжніші, найчутливіші відділи.

Нарешті, поетичне слово є поетична творчість — незамінний психологічний засіб формування і розвитку емоційної пам'яті. Запам'ятовування почуттів і душевних станів — дуже важлива умова зміцнення логічної пам'яті. У школу іноді приходять діти, пам'ять яких не зберегла майже ніяких слідів емоційних станів. Багаторічний досвід показує, що шлях до вдосконалення логічної пам'яті в цих дітей пролягає через розвиток пам'яті емоційної. Тому турбота про емоційне життя дитячого колективу є дуже важливою сферою виховної роботи середньої

школи. Треба також дбати про емоційне життя кожної дитини, до тайників думки і пам'яті якої добиратися особливо важко. Протягом десяти років ми спостерігали, як на духовному житті вихованців позначається переживання пимі співчуття, жалю, тривоги, прикрощів. Висновок із цих спостережень: щоб створити емоційно-естетичне багатство кожної дитини, щоб кожний наш вихованець став естетично розвиненою особистістю,— необхідне *нізьнання людини*, проникнення разумом і серцем в духовний світ, у благородні, високі думки й почуття інших людей.

**МОРАЛЬНЕ БЛАГОРОДЖУВАННЯ
ПОЧУТТЯ КОХАННЯ
І ПІДГОТОВКА ДО ШЛЮБУ,
БАТЬКІВСТВА, МАТЕРІНСТВА**

Моральна підготовка до створення сім'ї на основі справжнього кохання і дружби — це найдовша сфера всеобщого розвитку, в якій тісно сплітається глибоко особисте і громадське. У благородстві й моральній чистоті кохання виражається моральне обличчя людини — чоловіка, дружини, батька, матері. Високоморальне, справжнє, глибоке і вірне кохання, дружба — фундамент сім'ї в соціалістичному суспільстві.

Кохання — сфера виняткової емоційно-естетичної суверенності. Уміння тонко доторкатися й одноважно не втрутатися в цю тендітну й ніжну сферу стосунків між людьми — показник і критерій педагогічної і взагалі людської мудрості й культури. Щіде так відкрито не виявляється дрімуче невігластво, як у прагненні увійти без дозволу в палац чужого щастя, видивлятися і цікавитися, нерозумно втрутатися в недоторканнє. Кохання, шлюб, дітонародження — найбільш горда і найбільш вразлива, найприхованіша і найвідкритіша для вразливості сфера людської свободи.

Сфера особиста і недоторканна, кохання водночас глибоко відбивається на житті суспільства, бо воно творить дітей. Найкрасивіша людська свобода є одноважно найсуворішим, твердим і непохитним обов'язком перед суспільством. Тому й виховання благородства в коханні починається з культури бажань, з морально віправданого злиття хочу і повинен. Справжня людська свобода і краса виражуються у тому, що людина сама вирішує,

побажати того-дебудь чи не побажати, заявляти про свої бажання іншій людині чи суворо й мудро заглушити їх у собі. Але рішення людини приймає як член суспільства. А з цього випливає, що її виховання моральної чистоти й краси у сфері кохання полягає насамперед у вихованні петорічності до негідних людян соціалістичного суспільства бажань: морально вихована людина гидливо відкидає, заглушила їх у собі і певні видить в інших. Розбещеність, стихійність, неприборканість бажань — великий моральний порок, який приносить нещастя не тільки тому, хто сам не вихований, але й суспільству. Благородство, краса бажань — це велика духовна сила, яка виховує дітей. Там, де немає діб'ї найкрасивішої духовної сили, людина стає твариною — ось що небезпечне! Перед тим, як покохати в дівчині жінку, в юнакові — чоловіка, покохай у ній, у євому справжньо людину — це провідна ідея поваги, з якою ми звертаємося до своїх виховаців. Справжнє кохання — це людська вірність, відданість, уміння любити людину й тоді, коли вона стала старою, слабою, немічною, і тоді, коли вона замерла, — любити її пам'ять про людину. Ми надасмо винятково великого значення тому, щоб наші вихованці були людьми високої культури бажань. У цій сфері виховання ми вбачаємо становлення морального благородства майбутніх батьків і матерів. Виховання хорошої матері, хорошого батька, а значить, і хороших чоловіків і дружин — це, по суті, одна з найважливіших цільових ліній роботи школи, адже матерями й батьками бути може всім.

С, за жаль, сім'ї, де тією чи іншою мірою виявляються порочні бажання. Якщо цьому злу нічого не протиставити, людина з дитинства стає важковиховануною, бо *никола бажань* — це один з найважливіших факторів формування поведінки людини, її ставлення до інших людей, її співчутливості чи байдужості, доброзичливості чи злорадості й озлоблення. Дитина, підліток, який не відчувати поруч із собою людини, який здатний переступити через лихо інших заради свого спокою, — це вже страшна людина. Предметом нашої турботи є те, щоб відвернути це зло. З турботи про культуру бажань по суті починається педагогічна освіта батьків. Нормальне виховання майбутніх матерів і батьків було б неможливим, якби дітей не оточувала атмосфера благородних бажань старших — батьків, братів, сестер. Ми вчимо батьків і матерів

створювати в сім'ї атмосферу щиро-сердих моральних спонукаль і бажань, які виховують уміння любити людину й бути вірним їй, дамо поради, як виражати вепримірність до найменших проявів єгоїзму.

У дитячому віці їй особливо в отроцькі роки величезну роль відіграє свідоме керування бажаннями. Ми розповідаємо дітям яскраві життєві історії — для того, щоб людина думала про бажання, а це не так просто. Навчати людину бути вірною своєму почуттю, обов'язку, слову можна тільки за тієї умови, якщо бажання осягається світлом доброй, чистої, високої, благородної думки. Підвісено їй благородство може бажати тільки той, хто вміє підвісено і благородно думати. Тільки коли думка, свідомість відіграє провідну роль у керуванні почуттями, виховуються гідні люди на бажання. Ніяк не можна погодитися з формулою: почуттю не накажеш. Навпаки, моральна культура в тому їй полягає, що думка, ідея, яка облагороджує бажання, керує почуттями, наказує. Там, де вчинками керують сліпі бажання, там, де думка дрімає, — народжується моральна спустошенність, розбещеність. Прагнення до доброго зароджується під впливом розумної і благородної думки, а вона сама по собі в дитячій голові не виникає, її треба вселити. Досвідчений вихователь прагне до того, щоб кожний його вихованець побачив стежинку, їдучи по якій можна прийти до гідного людини бажання. Найголовніше тут — щоб дитина була здатна відчути поруч із собою людину, яка потребує допомоги, співчуття. Чим сильніше і яскравіше виражена ця здатність, тим глибше почуття сорому від самої думки. Про те, що певні людини можна пройти байдуже. Почуття сорому — діти свідомості. Той, хто не вміє думати про бажання, ніколи не засоромиться. Сором — це своєрідний гнів, тільки звернений усередину, писав К. Маркс²⁸.

Наш обов'язок полягає в тому, щоб перед юним розумом відкрились ті грани буття, пізнання яких пробудило б активне прагнення виміряти мірюю високої моралі самого себе: добре я роблю чи погано? Підготовка юної людини до високої місії батька й матері, до благородного людського кохання починається, таким чином, з виховання критичного ставлення до власних думок і вчинків, з формування умінь благородно і підвісено думати й знаходити радість життя в гідних члена нашого суспільства бажаннях.

Наше завдання — досягти того, щоб до моменту пробудження статевого інсінкту розум підлітка був підготовлений для тієї величезної роботи душі, яка пов'язана із становленням мужчина, жінки. З того моменту, коли людина відчула потяг до особи протилежної статі, вона вже повинна виступати як самостійна сила, здатна відповісти за іншого. Від того, наскільки мудро вдалося нам підготувати до цього юне створіння, вирішальною чірою залежить здатність людини в роки її юності й зрілості принести іншій людині щастя, а не лиху.

Протягом багатьох років у нас склався цикл бесід про любов. Ми вселяємо юнакам і дівчатам думку про те, що любов — це переддень материнства і батьківства. Любити — означає відчувати величезну відновідальність за людину — ту, яку ти любиш, і ту, яку ти створюеш. Любов тільки тоді високоморальна, коли вона цвотлива, розумна й передбачлива. У словах вихователя про любов, звернених до юнацтва, повинна переважати не емоційна захопленість, а мудрість і розсудливість. Ми переконуємо юнаків і дівчат у тому, що справжня любов — це насамперед врачя, безкощечне творення краси в собі й у тому, кого ти любиш. Щоб бути вірним коханій людині все життя, треба все життя створювати, немовби відновлювати її красу, відаючи для цього свої духові сили, вкладаючи в неї свій розум, почуття, прагнення.

Справжня любов між матір'ю і батьком — це найважливіша духовна сила, яка виховує дитину. Благородство, моральна краса і чистота любові батька до матері й матері до батька, їх взаємоповага, довір'я, відкритість їх сердеч, глибокий взаємний інтерес один до одного, вірність у всьому — у щасті і в горі — це є створює здорове моральне середовище, в якому формуються прагнення до добра, впевненість у його торжестві, світле, оптимістичне бачення життя.

Найтонче коріння переконань дитини, з яких виростає, формується її моральне обличчя, — її віра в правду. Віра дитини в стійкість, непохитність правди — це яскраве сонце, яке осягає її життєві плях, це мідна рука мужньої людини, в яку дитина вкладає свою руку. Зруйнувати цю віру, похитнути її, осквернити чисті дитячі думки її надії зрадою, підлістю, лицемірством — це все одно, що полоснути воєкем по ніжному серцю. Руйнування, осквернення дитячої віри в ідеальні (а ідеальні

в очах дитини є відданість, вірність людини людині, що їх вона бачить у взаєминах матері й батька) нівчить дитячу душу. Ще гірше, коли цієї віри взагалі немає і дитина не осiąгнула, що це таке. У цьому випадку в школу приходить важковиховувана дитина. Життя переконує, що зрада, підлість — отрута, що тече в душу дитини з джерела, ім'я якому — лицемірство *співживоти* матері й батька, співживоття, в якому немає не тільки справжнього людського багатства, а іноді й елементарної порядності; ця отрута породжує в чутливому дитячому серді озаблевання, жорстокість, зненію в ідеал, презирливо-іронічне ставлення до почтань старших, байдужість до людей і навіть до власної долі. Засіб, який відвертає ці нещастя, — міцна сім'я, побудована на чистій, благородній і мудрій любові.

Джерела такої любові (ми в цьому твердо переконані) починаються в школі, іх чистота — під владою педагогічної мудрості. Яким би страшним не було лихо, що спіткало дитину в сім'ї, його можна полегшити вихованням. Дитина, яку вразила зрада, підлість, лицемірство своїх батьків і яка потім — іноді буває й так — стала байдужою до зла, потребує особливої речі, яку ми називаємо *вимогливою любов'ю*. Для такої дитини треба створити умови, в яких вона на власному досвіді переконалася б, що любов — це відкритість серця і вже через це — величезна вимогливість людини до самої себе. На таку дитину великий вплив має сильна духом людина, причому сила її духу якраз і полягає у вимогливості до себе. Під впливом такої людини дитина переконується, що в світі є справжня любов. Тільки такс виховання з повним правом можна назвати вихованням любов'ю. Любити без вимогливості до самого себе — це означає позбавляти любов головного — обов'язку.

Ми дбаємо про те, щоб 15—17-річні думали про себе як про майбутніх батьків і матерів. Якщо в юніх громадян з'являються думки про це, вони стають абсолютно іншими людьми. Для них навчання стає працею, вони вміють бачити себе в майбутньому. Своїх вихованців — юнаків і дівчат — ми вчимо: моральне право на кохання має той, хто виїде відповідати за майбутнє — за своїх дітей. Сімейне життя — це не суцільне свято, в ньому багато тривог, хвилювань, турбот, іноді — прикрощів. Будувати особисте щастя — значить уміти ділити з коханою людиною не тільки радощі, але й прикроці. *Виховання дітей*,

говоримо ми юнакам і дівчатам, — сфера громадянської діяльності, патріотичного служіння Вітчизні. Мати з немовлям на руках, батько, який веде сина за руку, — те саме, що прикордонник на своєму посту. Ви будете творити майбутнє, ви їх і захищате його, ви створюєте велич своєї Батьківщини. Мати — перший слуга держави. Мільйони сімей — це мільйони найточніших корінців, що живуть вічне дерево, ім'я якому — Вітчизна. Ставши чоловіком, дружиною, ви стали громадянином подвійно, бо ви створили сім'ю.

У вихованні дітей, у творенні майбутнього кожний може досягти вершини досконалості — стати справжнім майстром, художником, творцем. Мудрість батьківства і материнства — це неоцінене моральне богатство соціалістичної держави. Мудрими батьками і матерями, які вміють виховувати справжніх громадян, держава наша дорожить так само, як дорожить вона видатними вченими, мислителями, художниками, — ось думки, які ми вселяємо 15—17-річним вихованцям. Ми говоримо їм, що життя у шлюбі — це складна і радісна праця, радісна тому, що вона винагороджується від чим не порівнянним багатством — продовженням себе в новій людині.

Юнаків і дівчат ми готовимо до взаємного виховання і самовиховання в шлюбі. Одна з граней щастя в шлюбі в тому що полягає, що чоловік і дружина стають духовно багатшими; спільні переживання духовного вдосконалення дає велику радість і повноту життя. Юнакові, майбутньому батькові ми вселяємо думку: найважливішою школою виховання вашої духовної культури в шлюбі є ваше ставлення до жінки — дружини, матері ваших дітей, до своєї матері. Ставлення до жінки — найточніша міра совісті. Це величезна моральна добесть — уміння любити дружину, матір, дорожити її здоров'ям, красою, честю, уміння захищати і оберегати її від хвороб, виснаження, образи, несправедливості.

Велике зло, зраджуючи високий обов'язок кохання, — принижувати гідність людини. Ні в чому не може бути надійпою людина, яка зрадила великий людський обов'язок батька, матері, чоловіка, дружини. Вірність обов'язку чоловіка, дружини, батька, матері, сина, дочки — це школа людської відданості й вірності, без якої немислимі ідеї паціонаність, моральна стійкість. Від того, як дивляться в очі один одному мати й батько, залежить те, як

дивиться їхній син, їхня дочка на світ і на себе. Зрада в подружньому житті, у батьківстві й материнстві — мерзливість, до якої не можна бути побажливим.

Велике місце в наших бесідах займають наставляння майбутнім матерям. Навчений життям педагог, звертаючись до дівчат, учити їх: будьте мудрими й вимогливими в коханні. Кохання — палке почуття, але панувати над серцем повинен розум. Для дівчини це особливо важливо: природа й суспільство поклали на неї особливу відповідальність. Справжня жіночість — це поєднання відності і суворості, ласки й незламності. Без виховання в дівчат серйозного, мудрого погляду на кохання школа була б байдужою, казенною установою. Ми, педагоги, повинні особливо піклуватися про захист дівчат, про захист їхнього жіночого щастя, про виховання в них захисних сил, здатних протистояти брудові, вульгарності, мерзотності. Виховання стійких, мускітних, незламних, непримирених до зла жінок — це, на наш погляд, одне з найважливіших завдань ідейного формування людини.

Ми рішуче виступаємо проти деяких «теорій» кохання, які можуть тільки згубно вплинути. Особливо велику трикутну викликав «теорія» згасання кохання. Ю. Рюриков у книзі «Три потяги» намагається довести, що чим вищий рівень освіченості й інтелігентності людини, тим закономірніша недовговічність почуття, яке спонукало людей вступити в шлюб: кохання згасає, і розлучення в наші дні вагалі є більше порятунком від зла, ніж злом¹⁸. Для виховання юнацтва, для школи ця «теорія» просто згубна. У ній — зневіра в благородство людини. Твердить, що «кохання згасає», — значить заперечувати духовну основу кохання, зводити його до тваринного потягу. Якщо погодитися з «теорією» про те, що «згасання» одного кохання веде закономірно до народження нового кохання, то це із самого початку прирікає молоді душі на зневіру в святе і непохитне: якщо кохання згасає, то, значить, ми зійдемося на якийсь час, а потім розлучимося, і суспільство дивитиметься на це як на благо... В основі цієї страшної для молодих душ «теорії» — примітивний погляд на кохання як на щось таке, що панує над розумом, почуттями, вчиваючи людини, як на якусь фатальну етихійську силу. Справжня ж сутність кохання в тому, що воно — напружене духовне життя, найважчя робота людського духу. Це не рідина, якій судилося випаруватися

з часом, а багатство, що його нагромаджує справжня людина по країнці. Це важка робота духу, живим втіленням якої є діти, наше майбутнє,— ось що перекреслює «теорію» згасання кохання.

У твердженні «шлюб без кохання — аморальний», якщо цим твердженням виправдується не одруження, а розлучення, с щось небезпечно. Ми, вихователі, докладаємо багато зусиль, щоб майбутні батьки й матері розуміли, що кохання проходить складну еволюцію. Те, що юнацький запал, юнацьке захоплення з часом поступаються місцем сердечній прив'язаності, відповідальності, обов'язку, морально не підготовленим до шлюбу і духовно обмеженим людям якраз і здається згасанням кохання. «Теорія», яка виправдовує розпад сім'ї згасанням кохання, спрямована проти дітей і жінки — дружини і матері. Й, жалі, особливо необхідний міцний, вічний союз, побудований на справді людському коханні, на віданості, вірності обов'язку. Тому, виховуючи юнаків, треба утверджувати в їхній душі чоловічу готовність берегти, оберігати своє почуття. До шлюбу, до подружнього життя юнак повинен готоватися як до духовного союзу людей, готових допомагати один одному, самовіддано пріклуватися один про одного до кінця життя.

Іноді, вирішуючи питання кохання і подружнього життя, безпідставно говорять про *несумісність*: не вміє молоде подружжя побудувати життя — і це виправдовується несумісністю поглядів, характерів, звичок і т. д. Але не можна зловживати цим поняттям. Адже виникає несумісність головним чином там, де люди мають намір тільки черпати в коханні втіхи, а не творити красу стосунків. Мудрість кохання полягає в тому, щоб людина вміла доторкатися до негладеньких, складних, часто дуже тендітних, вразливих, йоржистих точок душі іншої людини. Люди, які покохали одне одного, повинні виробляти в собі готовність до духовної сумісності, що вимагає бути не примхливими і не сварливими, а терплячими, поступливими, лагідними, розумними, росудливими. Сумісність — це дія мудрості людської сердечності. І тут з особливою яскравістю виступає одне з найважливіших завдань школи — відпіліфувати, формувати в кожній людині готовність до сумісності з іншою людиною. Мудрість життя в колективі полягає в тому, щоб уміти згладжувати свої «гострі кути», й обережно підходити до «гостріх кутів» іншої людини,

делікатно і терпляче послаблювати негативне й розвива-ти позитивне в собі та в інших.

Багато залежить від розумної взаємної вимогливості один до одного в отроцькі та юнацькі роки. Ми вбачаємо видатково складну проблему духовного становлення особистості в тому, щоб учити підлітків, юнаків — особливо дівчат! — безкомпромісності й непохитної вимогливості. Те, що в юності виступає вже як сформована «гострі кути», спочатку виявляється у норовливості, примахах, невмінні керувати собою, стримувати себе. З дівчатами ми проводимо спеціальні бесіди про те, як виявляти безкомпромісність і непохитність. Дівчинка, дівчина, жінка, яка з малоком матері увібрала в себе ту істину, що кохання — це відповідальність, стає вимогливою до добра і ветерпимою до ала, приниження гідності, обману, лицемірства, вульгарності, недбайливості. Ця вимогливість допомагає їй установити твердо дух відповідальності кожного члена сім'ї за благо, щастя, долю іншої людини. Там, де панує розумна вимогливість, уже маленька дитина розуміє і серцем відчуває: кожний її крок, кожний вчинок відгукується в душі, у житті того, хто поруч з нею. Спокійною і щасливою вона почував себе лише тоді, коли не завдає зла, образи, неспокою іншій людині. Вона не може спати спокійно, знаючи, що своїм необережним вчинком вона завдала болю чимусь серцю. Це і є творення духовних сил для кохання. Творити ці сили повинна насамперед людина, мудріша і щедріша серцем. Але кожний має вчинитися бути вихователем самого себе.

Формування моральної готовності до кохання, шлюбу, народження і виховання дітей, материнства і батьківства — це піклування школи про особисте щастя людини. Створюючи щастя кожної людини, ми творимо загальне щастя. І навряд чи в чомусь іншому наше суспільство зацікавлене так, як у тому, щоб буквально кожний був щасливий у всіх сферах свого життя, бо щастя всіх — це зрештою мета комунізму.

ПІКЛУВАННЯ ПРО ЗДОРОВ'Я МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ, ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Добре, міцне здоров'я, відчуття повноти, невичерпності фізичних сил — дуже важлива умова життерадісного світосприйняття, оптимізму, готовності долати труд-

вонці. Духовне життя дитини — це інтелектуальний розвиток, мислення, чам'яль, увага, уявля, почуття, воля — великою мірою залежить від «гри» її фізичних сил. Слаба, квала, нездорова, скильна до хвороб дитина на уроці швидко втомлюється, згасають її очі, стають млявими рухи. Через це навчальну працю дітей, усі види їх діяльності ми розглядаємо на фоні загального стану і розвитку їхніх фізичних і духовних сил.

У вивчені дитини її здоров'я має бути предметом особливої уваги педагогічного колективу. Разом з батьками і шкільним лікарем учитель устанавлює для кожного вихованця режим праці, відпочинку і харчування. Ми добираємося, щоб діти, в яких млявість, уповільненість розумових процесів є наслідком загальної слабості організму, навесні, влітку і восени спали під відкритим небом, харчувались особливо багатою на вітаміни й фітоциди їжею (мед, виноград і літнє молоко, масло, яйця, м'ясо, фрукти), у літній час цілодобово дихали повітрям полів і лугів — усе це спрямлює чудодійний вплив на їхнє здоров'я і розумовий розвиток.

Проблема розвитку фізичних сил дітей має і зворотний бік: здоров'я величезною мірою залежить від духовного життя, зокрема від культури розумової праці. Тому ми вважаємо, що не можна допускати захоплення тими прийомами «ефективного», «прискореного» навчання, в основі яких — погляд на голову дитини як на електронний механізм, здатний без кінця нагромаджувати й засвоювати. Дитяча — жива істота, її мозок — найдовший, найдіжливіший орган, до якого треба ставитися дбайливо й обережно. Позаціапість розумової праці визначається не тільки її не простотою і темпом і напруженню, а насамперед правильністю, продуманістю, розумною її організацією.

Не можна, звичайно, забувати про те, що весь ритм життя в наш час прискорюється. Але з цього не випливає, що в школі припустимі поспіх, нервозність, метушливість, переважання пристрастей над розумом.

Особливо пильної уваги заслуговує здоров'я вихованців у підлітковому і ранньому юнацькому віці. Бурхливий фізичний розвиток у ці періоди вимагає від вихованця великого піклування про гармонію фізичної і розумової праці його вихованців. У підлітковому віці велику небезпеку становить загроза підірвати здоров'я потворною працею — зубрінням. Не можна допускати, щоб

12—15-річний підліток сидів щодня 4—5 годин, зачуючи одну за другою сторінки підручника — це на все життя згубно позначається на здоров'ї, затримує розвиток розумових сил, притупляє розумові інтереси й доопитливість.

Для міцного здоров'я і бадього настрою дуже важливо дотримуватися ряду режимних вимог до праці й відпочивку. Школа потопає в зелені; на шкільній садібі — свій мікроклімат (великий вміст кисню), окремі уроки в початкових класах проводяться в зелених класах — це елементарні передумови здоров'я, фізичного й духовного. Діти займаються інтенсивною розумовою працею перші 6—7 годин після пробудження, в наступні години — різноманітною діяльністю, не пов'язаною з величим розумовим напруженням; протягом останніх 5—6 годин перед сном напружена розумова праця абсолютно виникнутима; діти й підлітки рано лягають спати й рано пробуджуються, відрозу ж після пробудження беруться за роботу (перед тим, як іти до школи, протягом 1—2 годин займаються вайважчими уроками), другу половину дня (після повернення з школи) вихованці проводять головним чином на свіжому повітрі, займаються цікавою творчою працею, що задовольняє індивідуальні запити (друга половина дня присвячується також читанню) — такі головні, принципові вимоги до режиму в нашій системі виховної роботи.

Виконання домашніх завдань уравні, перед класними заняттями, звільнення другої половини дня від інтенсивної розумової праці над підручниками, використання цього часу переважно для фізичної праці на повітрі, для індивідуальних захоплень, для читання, для ігор — умови, завдяки яким не тільки зміцнюється здоров'я, але й створюються можливості для багатого духовного життя, для всебічного розвитку. Проте друга половина дня аж ніяк не звільняється від розумової праці взагалі, вона відводиться саме для того, щоб у вихованця було повноцінне, багате, розвиткове інтелектуальне життя. Виховання розумних, всебічно розвинених людей можливе лише тоді, коли діти, підлітки, юнаки використовують щодня не менше як 5—6 годин вільного часу за своїм бажанням (а бажання ці треба виховувати), на вибір. Без цього будь-які міркування про розвиток задатків, на чиїх, про виховання здібностей, покликання залишаються пустим звуком. Ми не допускаємо, щоб після інтенсивної розумової праці в класі дитина протягом тривалого часу сиділа над

шідрунниками — це засушує мозок, відбиває охоту до відпочинку. Бажання вчитися віколові не згасає лише за тієї умови, якщо після уроків вихованець зайнятий творчою працею в гуртку, на пришкільній ділянці, в саду, читанням художньої і науково-популярної літератури.

У формуванні фізичної досконалості велику роль відіграє фізична праця. Без здорової втоми людині не може бути повною мірою доступна насолода відпочинком. Є багато трудових процесів, в яких гармонійні, красиві, злагоджені рухи людського тіла можна прирівняти до гімнастичних вправ (прополювання технічних культур, мурування цегляних стін, догляд за плодовими деревами, збирання урожаю та ін.). Вихованці, які займаються такою працею, відзначаються прекрасним фізичним розвитком, красою, гармонійною пропорційністю органів, поєднанням структурності, краси постави, пластичності рухів і фізичної сили. Знайти для кожного віку роботу, яка розвиває людину фізично й духовно, загартовує організм, виховує почуття краси, — предмет особливої турботи всього педагогічного колективу. Праця на відкритому повітрі, особливо в помірний мороз, усуває склонність до простудних захворювань, благотворно впливає на дітей з великою нервовою збудливістю. Ця праця — головна умова запобігання нервозності, неврівноваженості, роздратованості.

Велику роль у фізичному й духовному розвитку дітей, підлітків, юнацтва відіграють заняття гімнастикою і спортом. Але свою серйозну функцію ці заняття виконують лише тоді, коли вся навчально-виховна робота проїнята турботою про здоров'я, про гармонію фізичного і духовного. Важливо, щоб виконання фізичних вправ привело насолоду, стало потребою. Людина повинна займатися гімнастикою і спортом передусім не для досягнення успіху в змаганні, а для формування фізичної досконалості. Ми прагнемо виробити у вихованців переконання: завдяки регулярним фізичним вправам у них не тільки створюється краса тіла, гармонія рухів, але й формується характер, загартовується воля. Під час виконання таких вправ, як біг, стрибки, плавання, ходьба на лінжаках тощо, а також у різноманітних спортивних іграх великого значення надається естетичному задоволенню. З різних, застосовуваних у школі, видів гімнастики і спорту, як переважає досвід, допільно проводити змагання на першість за красою, витонченістю, гармонією рухів. Тут

не тільки демонструється, але й створюється фізична досконалість.

Однією з проблем всебічного розвитку особистості є проблема відпочинку. Відпочинок може бути і неробством, і активною діяльністю. Неребування у бездіяльності необхідне як розрядка після інтенсивної, напруженої праці — розумової або фізичної. Але в житті людини не повинно бути жодної хвилини, яка не сприяла б її духовному збагаченню. Для того, хто вміє відпочивати, навіть споглядання природи і творів мистецтва є творчістю. Відпочинок лише тоді відпочинок, коли він є своєрідною грою фізичних і духовних сил. Причачання дітей до активного, діяльного відпочинку — одне з дуже важливих завдань педагогів, вихователів. Відпочинок своїх вихованців ми вбачаємо в розумному чергуванні видів діяльності, у праці, що задовільняє естетичні запити, в діяльності пасолоді красою природи. При такому підході дитина відпочиває повсякденно, що має велике значення для її повноцінного фізичного й духовного розвитку. Джерело вільного часу для такого відпочинку — правильна організація розумової праці на уроках, до і після уроків, правильний режим праці взагалі.

Години відпочинку — час найскладнішого духовного життя, час, коли людина самодіяльно користується культурними цінностями, що їх створили інші люди. Своє завдання ми вбачаємо в тому, щоб години, вільні від навчання і фізичної праці, були наповнені живою, хвилюючою думкою, глибокими моральними, інтелектуальними й естетичними почуттями. Чим багатші духовні інтереси в години відпочинку, тим більше приваблює дитину навчання, розумова праця на уроках, тим більше вона відчуває красу в творах культури й мистецтва. Багатство думок і почуттів у години відпочинку залежить від характеру діяльності. Інтелектуальне життя в ці години повинно відрізнятися від навчання. Читаючи книжку, займаючись спортом, розучуючи роль у п'єсі, беручи участь у гуртку художньої самодіяльності, вихованець почував, що він створює якісь цінності для колективу. Активне задоволення багатогранних духовних інтересів у години, вільні від обов'язкових завдань, — живляче джерело повності духовних сил, оптимізму, бадьорості. Відпочинком стає навіть розумова праця за бажанням, якщо в процесі цієї праці учень віби відкривав в собі нові сили, здібності.

ОСОБИСТІСТЬ УЧИТЕЛЯ,
ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕКТИВ
І ВСЕВІЧНИЙ РОЗВИТОК
ВИХОВАНЦІВ

*

Школа — це, образно кажучи, тонкий і чутливий музичний інструмент, який творить мелодію людської гармонії, що впливає на душу кожного вихованця, але творить лише тоді, коли цей інструмент добре настроений, а настроює його особистість педагога, вихователя. Звідси найважливіше: як дивляться вихованці на педагога, що вони бачать і відкривають у ньому, яким боком людських якостей розкривається перед ними кожний вихователь і весь педагогічний колектив. Силою, що примушує кожного вихованця глянути на себе, замислитись над власною поведінкою, керувати собою, є насамперед особистість вихователя, його ідейні переконання, багатство його духовного життя, цілісність його етичного Я.

Що означає виховний вплив педагога на колектив вихованців і на кожного окремого вихованця? Чим визначається вплив окремої особи на людей, на духовну єдність, на творчу, трудову інтелектуальну співдружність особистостей? Цей вплив немислимий без певного активного ставлення вихованців до вихователя. Педагог створює потрібне йому ставлення колективу вихованців, як єдиного цілого, до самого себе. Лише тоді, коли він зумів це зробити, можливий і належний його вплив на вихованців — вплив безпосередній, а також здійснюваній через колектив на кожну особу і через окремих осіб — на колектив. З того, як і в чому вихователь *виражася* себе, дитина робить висловок про те, якими є люди взагалі, в чому полягає добро, в чому ідеал. Отже, необхідно, щоб особистість педагога приваблювала вихованців, надихала їх своєю цілісністю, красою ідейно-життєвих поглядів, переконань, морально-естетичних принципів, інтелектуальним багатством, працьовитістю.

Знаки переростають у переконання тільки тоді, коли вихованцям хочеться бути схожими на вихователя, коли

слово в його устах є привабливою і надихаючою силою. Що ж приваблює дітей і юнацтво в особистості вчителя, що робить їх нащими учнями у глибокому розумінні цього поняття, що дуально об'єднує вихованців і творить колектив як ідейну, трудову, моральну, організаційну, психологічну єдність? Насамперед — гармонійна єдність ідеалів, принципів, переконань, поглядів, морально-етичних позицій у житті, діяльності, вчинках педагога. Немає цієї єдності — немає цілісної особистості вихователя, немає справжнього колективу вихованців. Педагог виховує передусім свою думкою, своїми мисленням. І педагогічна діяльність — це насамперед праця думки, спрямована на те, щоб одухотворити вихованців бажаними знати, мислити, мати правильні погляди на навколошній світ.

Справжній вихователь той, хто йде до вихованців із своїми яскравими душками, ідеями, переконаннями. Йдеться про духовні потреби вчителя виражати себе як особистість, розкривати свій внутрішній світ перед людьми. Виражаючи себе в ставленні до ідейних святынь нашого соціалістичного суспільства, до моральних та інтелектуальних цінностей народу, педагог створює та багатогранне життя колективу, в якому діти, підлітки, юнаки і дівчата стають ідейними однодумцями. Люди, які сидять перед нами за партою, стають вихованими лише тоді, коли вони відчувають, що вчитель, допомагаючи їм пізнавати світ, не тільки викладає знання, але й патріотично обстоює ті ідеї, які він висловлює. Бути вихователем — це означає до чогось закликати. І тим сильніше відчувають вихованці цей заклик, тим яскравіше виражається колективне прагнення; посуті колективу починається з того, що вихованці йдуть за своїм вихователем.

Тільки тоді, коли вихователь закликав, веде за собою вихованців, хоче бачити їх духовно багатими, різновідчно розвиненими, вони відчувають, що йхня доля глибоко хвилює його. Здатність особистості бути виховуваною народжується саме там, де вона, юна людина, яка усвідомлює й виражає себе як частку колективу, відчуває пізнання про себе, знає, що вихователеві і всьому колективу боляче за кожний її необережний, невдалий, неправильний крок.

Справжня освіченість педагога виявляється в тому, що в його особі вихованці знаходять провідника до вершин моралі; в його словах вони чують заклик бути вірними

своїм переконанням і непримиривими до зла. Дитина пізнає світ дивуючись, підліток — сумішуючись, одухотворюючись, юнак — утверджуючись. Чим більше піклується педагоги про те, щоб усе в навколошньому світі і передусім у людині він пізнав, тим більше виникає в нього питань, тим наполегливіше, допущливіше й вимогливіше шукає він істину. Справжній вихователь той, про кого можна сказати, що він прағне, щоб діти, підлітки, юнаки дісталі правдиві відповіді на все питання, які їх хвилюють, щоб на зорі їх життя не було роздоріжжя і розчарувань. Від того, наскільки яскраво вираженою особистістю є, за словами А. В. Луначарського, вчитель, величезною мірою залежить формування позитивних оцінок, поглядів, ідеалів його вихованців²⁰.

У системі морально-етичних переконань, що формуються у вихованців школи, значне місце займає ідея обов'язку. Повинність, переживання кожним вихованцем свого обов'язку і відповідальності перед колективом, перед суспільством — ця моральна риса вирішальною мірою визначається тим, як виявляється почуття обов'язку і повинності в особистості педагога. Велику виховну силу має педагог, у духовному житті якого повинність зливается з особистою працею. Вдумливий, прониклий погляд вихованця на самого себе, здатність вимоглино одніювати свої бажання і вчинки — ця якість формується в юній душі за тієї умови, якщо вихователь — трудівник думки, трудівник неутомної турботи про людину. Вихователь-трудівник — це перший стимул, який спонукає вихованця до самовиховання і свідомого керування своїми бажаннями.

Для того щоб вплив особистості педагога став реальною силою, недостатньо його особистого таланту, енергії, творчої праці. Таалант педагога збільшується вдесятеро, якщо його праця надихається цінностями, створеними, здобутими педагогічним колективом, — тими передовими поглядами, переконаннями, ідеями, тими кращими траутцями, які живуть у школі не одне десятиріччя. У школі, де педагогічний колектив з мудрим охоронцем немивущих моральних та інтелектуальних цінностей, молодий педагог швидко і безболісно став майстром навчання і виховання.

Завдяки чому створюється, живе і розвивається педагогічний колектив? Пого об'єднує колективна думка, ідея,

творчість. Директор школи став організатором і керівником педагогічного колективу лише останніми, оскільки він уміє об'єднати зусилля вчителів для колективної думки, для втілення думки у творчій праці. Щоб педагогічний колектив став для кожного вчителя джерелом і живильним середовищем розвитку думки, творчості, щоб практична робота була пройвнта комуністичною партійністю, одухотворювалась передовими педагогічними ідеями, основалася світлом марксистсько-ленинської теорії, вчителі повинні об'єднувати такі переконання.

Перше — глибока віра в силу виховання. Ця віра повинна стати сумлінням кожного вчителя, нрапортом, обличчям школи. Вірати в силу виховання — це означає вірити у власну працю, у те, що можна стати колодарем дум і почуттів своїх вихованців, що найважчого і найбільш безнадійного можна зробити справжньою людиною. Там, де живе дух віри в могутність виховання, життя колективу має яскраве, неповторне оптимістичне забарвлення; слова, поради, повчання вихователя його вихованці сприймають як волю добровільного й суворого батька, який уміє любити прекрасне і бути непримиреним до мерзінного; у школі панує воля батьківської мудрості — це сваволя бажань, яка може привести тільки до хаосу, а саме воля — сувора, беззастережна і справедлива.

Там, де педагогічний колектив тримається на вірі в могутнію силу виховання, право відбити, вимагати став одним з найсильніших засобів впливу на колектив і особистість. Від переконання педагогічного колективу в тому, що виховання — шлях до вершин людської культури, мудрості, гармонії обов'язку і свободи, ідуть ті найдовші корені духовного життя дитячого колективу, від яких залежить і виловний вілив цього колективу на кожну особистість. Під цими коренями розуміємо турботу педагогічного колективу про всеобщий — моральний, інтелектуальний, естетичний, трудовий і фізичний — розвиток особистості.

Друге переконання, завдяки якому педагогічний колектив став джерелом виховної мудрості кожного педагога, — це переконання в тому, що колектив вихованців ідеально об'єднує розуміння і відчування обов'язку перед найвищим і найдивнішим — Радянською Батьківщиною. Найчогутнішою силою, завдяки якій серця вихованців і педагога взаємно відкриваються одно одному, силою, зав-

дяки якій вони стають друзями, соратниками, є ідеїна однодумцість у ставленні до загальнонародних інтересів. Партийність, висока комуністична ідейність виховання полягає в тому, щоб маленька частина нашого суспільства — шкільний колектив — і кожна особистість відчували себе віч-на-віч з народом, Бітчизвою.

Третім педагогічним переконанням, необхідним для дійового впливу на вихованців, є вневиність у величезних можливостях розуму. Наш колектив твердо переконаний, що при досконалій постановці педагогічного процесу, при повній гармонії навчання і виховання людина може оволодіти колом знань, знати ширшим, ніж вона оволодівася пізні. Для цього необхідно виховувати, утримувати в юній душі нездолання пратгнення до знань. Без пристраєного бажання знати, без палкого праґнення стати справді освіченою людиною дидактика стає мертвовою схемою. У формуванні інтелектуальних потреб та інтересів, осяяніх почуттям моральної гідності освіченої людини, — незалежно від того, якою спеціальністю вона має намір оволодіти, — ми бачимо шлях до розкриття великих можливостей розуму. Зміст, спрямування, дісвість виховної роботи — все це великою мірою залежить від того, чим живе педагогічний колектив. Ніякими словами, ніякими повчаннями не пробудити жадоби знати у душах вихованців, якщо цієї жадоби немає в педагогічному колективі. Інтелектуальне багатство педагогічного колективу є тим фактором, завдяки якому в кожного вчителя є свої вихованці — вихованці в найглибшому розумінні, тобто його послідовники, люди, закохані в ту науку, яка стала його заходженням.

ВІСНОВКИ

*

Досліда робота, яку ми провели в органічній єдності з практикою, дає підстави зробити ряд висновків, що мають певне значення для дальнього здійснення ідеї виховання всебічно розвиненої особистості, для розв'язання насущних теоретичних і практичних проблем. Ось ці висновки:

1. Як навчальний заклад, створений і постійно вдоскоанюваний нашим радянським суспільством для виховання всебічно розвинених людей, заклад, покликаний готувати нові покоління громадян, передаючи їм соціальні, наукові, моральні, естетичні багатства і цінності, школа повинна працювати, орієнтуючись на майбутнє, враховуючи об'єктивні тенденції суспільного, морального, інтелектуального, технічного прогресу. Щоб сформувата в людині ті якості, які розкриваються протягом багатьох років творчої праці, школі, педагогічному колективу, кожному вихователю необхідно в певному розумінні передбачати майбутнє, проектувати багаторівні риси комуністичної особистості в її найскладаіших аспектах, взаємозалежностях і взаємозв'язках. Це передбачення вимагає насамперед того, щоб вихователі мали ясне уявлення про ідеал суспільства та ідеал особистості.

2. Орієнтація за ідеал, спрямованість усього, що робиться в школі, у майбутнє, проектування і створення людини, здатої стати активною творчою силою суспільного розвитку і сьогодні, і в майбутньому,— в цьому полягають найважливіші передумови того, щоб максимальною мірою розкрити і використати всі можливості виховного впливу старших поколінь, насамперед учителів і батьків. Мистецтво виховання всебічно розвиненої особистості — це насамперед уміння бачити в сьогоднішній нашій праці той засів, який дасті паростка і перетвориться

в могутнію поросль через роки й роки. Бути справжнім вихователем — це означає бачити в дитячому колективі поколів'я, творчі сили якого розкриються в суспільній ініції через значний проміжок часу. За поточними, повсякденними справами педагог ніколи не повинен випускати з думки перспективи, він повинен бачити, якими стануть його вихованці через десять, двадцять, тридцять років. Треба мати на увазі, окрім іншого, і те, що в школі, у виховній роботі з дітьми закладаються ідеальні, моральні, етичні, естетичні основи сім'ї майбутнього — найважливішого, поряд із школою, осередку виховання комуністичної людини.

3. У соціалістичному суспільстві інтелектуальний, моральний і технічний прогрес, початки якого закладаються в школі, здійснюються в ім'я розвитку людської особистості. Гармонія суспільного розвитку немислима без розквіту сил, здібностей, обдарувань кожної людини, неможлива без її щастя. Чим більше ми наближасмося до ідеалу суспільства, який є метою нашого життя, нашої праці, тим глибше виявляється взаємозв'язок між цим ідеалом і щастям кожного нашого вихованця — майбутнього будівника комунізму. Але повоюване, духовно багате, щасливе життя його сьогодні не може і не повинно бути життям без труднощів і боротьби за їх подолання. У зв'язку з цим особливо важливо підкреслити, що людина, яку школа не зуміла виховати, в якої в шкільні роки не сформувалися трудові нахили та інтереси, не розкрилися творчі силий здібності, яка не знайшла себе, не визначила свого місця в суспільстві, став особисто нещасливою, а кожний нещасливий — це лихоманка суспільства.

4. У наше суспільство прийшла загальна освіченість, до нас має прийти і загальна вихованість — у цій гармонії полягає одна з вирішальних передумов всебічного розвитку всіх. Освіченість, яку ми даемо молодому поколівню, вимагає високої ідейної, моральної, естетичної, емоційної вихованості, великої людської культури. Єдність і взаємозалежність освіченості й вихованості — одна з найскладніших проблем, від правильного розв'язання якої залежить рівень, якість навчально-виховної роботи школи, а отже, і духовне обличчя людини, яку ми виховуємо. Цю проблему треба бачити, розуміти в усій її складності. Знання виховують — виховують своїм змі-

стом. Але багато що залежить від того, як викладаються знання, на якому фоні відбувається розумове життя вихованця. Знайти, створити, забезпечити умова, які на більшою мірою розкривають виховну силу знань, освіти, — в цьому полягає одна з передумов того, щоб і спеціальні, особливі, у певному розумінні незалежна від освіти виховна робота давала максимальні високі результати.

5. Успіх процесу виховання всебічно розвивеної особистості величезною мірою залежить від того, наскільки глибоко розуміють кожний вихователь і педагогічний колектив у цілому взаємозалежність і взаємообумовленість елементів, сторін гармонійного розвитку людини. У тому, щоб усвідомлення цієї взаємозалежності і взаємообумовленості стало дійовим фактором освіти і виховання, самосвіти і самовиховання, полягає дуже важливий момент педагогічної майстерності. Не можна ні на хвилю забувати, що освіченість — це одна з найскладніших границь всебічного розвитку особистості. Без освіченості, без міцних знань, без багатої розумової культури і різномінічних інтелектуальних інтересів неможливо в наш час підняти людину на високу еходинку моральної гідності. Недочутки не можуть почувати себе в нашому суспільстві щасливими, неуцтво нічим не замінити і не заповниш. Знання, освіченість — велике благо соціалістичного суспільства, але це благо треба відкрити перед кожним вихованцем. Прагнення до оволодіння знаннями, жадоба освіченості, збагачення власної інтелектуальної культури й здорових інтересів та потреб — усе це залежить від тієї гармонії шкільного виховання, в якій зливаються воєдино моральне, розумове, естетичне, емоційне становлення особистості. Право на освіту, як одне з найбільших завоювань нашого соціалістичного ладу, перетворилося нині в право кожної людської особистості на гармонійний всебічний розвиток. Одне з найскладніших завдань навчання і виховання на сучасному етапі полягає в тому, щоб у стінах школи піхото не був обділений в інтелектуальному розвитку. А для цього у зв'язку з процесом оволодіння знаннями повинен постійно і планомірно здійснюватися процес морального виховання як процес особливий, своєрідний, у певному розумінні незалежний від обсягу, багажу знань, що його дас школа.

6. Для нашого суспільства характерна дедалі більша спрямованість кожної особистості, кожної людської спів-

дружності, зокрема сім'ї, до багатого духовного життя. Гармонія праці й багатства інтелектуальних інтересів, духовна насиченість праці, прагнення не обмежуватися в свою житті добуваючи «хліба насущного» — ці внутрішні тенденції розвитку і вдосконалювання людських стосунків покладають на школу велику відповідальність. Все, що робиться в школі, все, чим одухотворені, запалеві вихованці, повинно мати яскраво виражене моральне забарвлення — проходити через призму людської гідності, підносити людину. Це стосується насамперед гармонії духовного життя в усій різноманітності його виявів у праці. Уже в стівах школи людина повинна морально виразити себе в праці, що є джерелом почуття громадянської гордості. Етично підважена і благородна спрямованість усієї діяльності вихованця, всіх взаємовідносин у колективі робить моральну сторону всеобщого виховання визначальною.

7. Великої, пальної уваги педагогічного колективуожної школи вимагають сфери вираження особистості. Розв'язання питання про те, ким стати, як увійти в життя, в наші дні розширяється від усталеного уявлення про професійну орієнтацію до широкого уявлення — про життєву орієнтацію, про те, яким бути. Не тільки знайти себе в певній вузькій професії, але й, розкривши повністю свої задатки, розвиваючи здібності, виразити себе саме в тій сфері, в тій галузі суспільної діяльності, яка дасть особисті щастя і сприятиме найефективнішій праці на благо народу. Завдання полягає в тому, щоб уже в стівах школи вихованець обрав працю, яка на все життя стала б не тільки улюбленою справою, але й благодатним полем для постійного самовиховання і самовдосконалення.

8. Процес виховання всеобщо розвиненої особистості визначається багатством ідейних, моральних, інтелектуальних, естетичних відносин у шкільному колективі, які в своїй єдності становлять духовне життя колективу. Знання, життєва практика, багатограві відношення особистості до природного і суспільного оточення, становлення колективу як середовища, в якому діє особистість, — усе це повинно постійно перебувати в найтіснішому взаємоз'язку і взаємозалежності. Постійною турботою цілеспрямованого, глибоко партійного в своїх позиціях педагогічного колективу є те, щоб комуністичні ідеї жили

в думках і почуттях учнів. Суспільне, колективне має стати глибоко особистим для кожного вихованця. У самому стилі мислення, у взаємовідносинах між членами колективу важливу роль відіграє почуття причетності кожного до всього життя соціалістичного суспільства. У з'язку з цим у «техніці», у «технології» педагогічного процесу, спрямованого на виховання всеобщо розвиненої особистості, виняткове значення має життя *переконань*. Переконання не можуть утвірдитися в свідомості, якщо вони складаються в голові тільки у вигляді знань. Громадянське начало всеобщого розвитку розкривається в людині тільки за тієї умови, якщо її вчинки, поведінка, відносини підпорядковані високим суспільним Ідеалам.

3. Людину виховують соціальні умови, в яких вона живе, ідеї, які цилють у суспільстві. Але ідеї не счиються абстрактним, відірваним від людських взаємовідносин, вори живуть у людині, в її діях. Тому школа тільки тоді стає осередком всеобщого розвитку своїх вихованців, коли педагогічний колектив становить єдність високо-ідейних і яскраво виражених особистостей. Такий педагогічний колектив створює багатограність відносин, завдяки яким творяться, відшліфовуються грани гармонійно розвиненої особистості. Від духовного багатства педагогічного колективу й кожногочителя залежить життя комуністичних переконань у колективі вихованців.

ДУХОВНИЙ
СВІТ
ШКОЛЯРА

*

ПЕРЕДМОВА

*

Ця книжка є підсумком багаторічного вивчення життя і діяльності учаїв загальноосвітньої школи. Працюючи вчителем, класним керівником, завучем і директором школи, автор протягом багатьох років вивчав життя і процес численних учнівських колективів різного віку, а також досвід виховної роботи вчителів та класних керівників івших шкіл. Основна мета вивчення — з'ясувати роль найрізноманітніших факторів, що обумовлюють становлення духовного світу школярів.

Серед фактів і явищ, покладених в основу цієї книжки, найбільшу вагу, на думку автора, мають факти з життя й діяльності одних і тих самих вихованців та ціліх колективів за весь період їх навчання в школі. У такому обсязі — від початку шкільного виховання до його завершення — вивчалося життя та праця 29 учнівських колективів, в яких валічувалося загалом понад 700 вихованців. Спостереження і вивчення життя та діяльності учнів відбувалися одночасно: коли старшокласники, наприклад, вступали в юнацький вік, ті колективи, що йшли за ними, перебували на нижчих ступенях фізичного і духовного розвитку. Це дало змогу не лише досягти об'єктивності висновків і узагальнити, але удосконалити практику виховної роботи, визначити ефективніші шляхи формування ідейно-багатого, насиченого високими інтересами духовного життя вихованців.

Формування духовного світу молодого покоління, його ідейна підготовка до будівництва комунізму — одне з важливих питань теорії і практики комуністичного виховання.

Кілька років ми вивчали місце і роль інтелектуальних запитів та інтересів школярів середнього і старшого віку.

Практика виховної роботи переконала, що ця сторона духовного розвитку молодого покоління дуже тісно пов'язана з життям — з розвитком нашого суспільства, із зміцненням соціалістичних взаємин, з поступовим переходом від соціалізму до комунізму. 20—25 років тому, коли майже всі випускники середньої школи Ізраїлі в інститути і середню освіту здобували для того, щоб навчатися в інституті, інтелектуальні запити та інтереси юнаків і дівчат пов'язувалися головним чином з майбутньою інтелектуальною працею (інтерес до іноземної мови, наприклад, зумовлювався тим, що здобути вищу освіту неможливо без вивчення іноземної мови).

Та в міру того, як більша частина молоді по законамі середньої школи включалась у продуктивну працю, інтелектуальні запити та інтереси учнів набували іншого характеру: вони все більше пов'язувалися з майбутньою працею на фабриці, на заводі, в колгоспі. Поряд із цим в останні роки спостерігається й таке показове явище: знаючи, що вони не навчатимуться у вузі, юнаки та дівчата виявляють великий інтерес до знань, далеких за змістом і характером від продуктивної праці (хоч би й тісно з іноземної мови). У самому факті володіння гуманітарними знаннями вони вбачають утвердження моральної гідності людини-трудівника.

На комсомольсько-молодіжному диспуті, присвяченому темі «Як ми уявляємо своє майбутнє», 18-річна випускниця нашої школи Віра С. сказала: «І від батьків, і від учителів ми часто чуємо: треба добре вчитися, знання за плечима не вносити, вони будуть потрібні насач перед у вашій майбутній праці і т. д. Скрізь, де мова йде про школу, тільки й чуєш: треба готовуватися до праці, вчитися застосовувати знання в житті. Я знаю, що ліпше бути гарною зааковою, аніж поганою вчителькою, гарним тонарем, ініж відличною артисткою, але якщо це так, то варто згадати меві геометрична інтерпретація комплексного числа, теорія віритування, французька мова, тоїкоці стилістики в творах? Дорослі, мабуть, думають, що ми краще навчимося, коли будемо певні, що всякий вивчений у школі матеріал знадобиться нам у праці. Але ми ж розуміємо, що все знадобиться в праці, що не самою працею живе людина. Може, мені хочеться заати про романтизм та сентименталізм просто тому, що я людина, може, чим простіша праця, тим більше треба мати знань, тим вищою повинна

бути культура, щоб життя було радісвішим, світлішим. Я вирішта стати дояркою. Цю роботу можна зробити цікавою, творчою. Та якби все життя було тільки в праці, світ став би для мене нудним і безрадісним. Мене підтримує віра в те, що, окрім праці, в мене буде інше й багате духовне життя. От візьму й зібачу французьку мову так, що читатиму в оригіналі твори Гюго. Хочеться зробити це насамперед для того, щоб довести, що я справжня людина»*.

Словя ці яскраво виражают ті тенденції, розвиток яких ми спостерігаємо вже протягом кількох років. У свідомості молодого покоління все глибше утверджується думка, що заразя потрібай не лише для трудової діяльності. Уважний погляд в життя відкриває дивовижні речі. Токар механічного цеху вагонобудівного заводу Авдрій В., у вільний від роботи час вивчає дерев'яотримську скульптуру, двадцятидворічна доярка Ганна П. вішає вчитися на гумавітарний факультет університету не тому, що має намір покинути роботу на фермі, а тому що «коли багато знаєш, получаєш себе справжньою людиною»; колгоспник-садівник середнього віку Петро С. зібрав цілу бібліотеку з фізики елементарних частинок.

Радянський трудівник прагне знати не змірно більше, але йому треба для повсякденної праці — ці чудові пастки комунізму мініють з дня на день, з години на годину.

Наше завдання — розкряти перед кожним вихованцем благородство пізнання й перетворення світу, велич і силу мислення. Немеркантильний підхід, не вузько практичний розрахунков мають керувати помислами молодої людини, коли їй доводиться обирати свій шлях у житті, а жогуче бажання вчитися, пізнавати, збагачувати свій розум пезалежно від тієї праці, що є основним. Й внеском у суспільну скарбницю. Там, де знання розцінюються лише з точки зору їх практичного застосування в майбутньому, в'являється холодний, безпристрасний розрахунок, вольові зусилля живляться недобрим, а то й пидцими сповуканнями, не зразок тих, що іноземчу мову, мовляв, треба добре знати, щоб вступити в інститут, по закінченні школи іраче йти спершу на виробництво, оскільки це — найкоротший і надійний шлях до інституту, і т. п.

* 1958/59 навчальний рік.

Надаючи величного значення духовному світові особистості, яка тільки-но формується, в підготовці її до творчої праці на благо Вітчизни, ми вкладаємо в поняття «духовний світ», «духовне життя» такий зміст. Сфера духовного життя людини — це розвиток, формування й задоволення її моральних, інтелектуальних і естетичних запитів та інтересів у процесі активної діяльності. Джерелом духовного світу людини є матеріальний світ, об'єктивна дійсність і особливо такі важливі її сфери, як громадське життя людини, її соціальний і моральний досвід.

Духовне багатство людини — моральна спрямованість вищих форм психічної діяльності, ідейність спонукань, інтересів, думок, поглядів, переконань — визначається характером, змістом, суттю громадського життя особистості, її взаєминами з іншими людьми, її роллю в трудовому житті колективу.

Духовне багатство людини — один з найважливіших показників її всебічного розвитку. Автор розглядає формування духовного світу людини в тісному зв'язку як з її розумовим та фізичним, так і з моральним та естетичним розвитком.

Вирішальними умовами формування духовного світу людини є об'єктивні умови її фізичного розвитку (насамперед розвитку мозку), вплив суспільної свідомості на свідомість індивіда, суспільна практика в цілому. Від повноти використання цих факторів для виховного впливу на особистість залежить ефективність виховання, ідейна спрямованість думок, почуттів, переконань, світогляду людини.

Автор поклав в основу вивчення духовного світу школярів аналіз їхньої діяльності в широкому розумінні цього поняття. Найбільш важливі, звичайно, ті види діяльності, в яких внутрішні, духовні сили людини — її розум, почуття, погляди, переконання, воля — спрямовуються на перетворення світу, на створення і збільшення матеріальних цінностей суспільства. Завдання школи — забезпечувати умови для такої діяльності, сприяти виявленню активних духовних сил людиви.

Виховання духовних запитів та інтересів — це насамперед створення такої обстановки, яка б сприяла розвиткові громадської, інтелектуальної, творчої активності учнів. Від цього значною мірою залежить досягнення найважливішої виховної мети радянської школи.

КОМУНІСТИЧНА ІДЕНІТІТЬ ЛЮДИНИ— ОСНОВА БАГАТСТВА І ПОВНОТИ В ДУХОВНОГО СВІТУ

*

Наша країна вступила в історичний період будівництва комунізму. Поряд із створенням і зміцненням матеріально-технічної бази комунізму важливою умовою перетворення суспільства є виховання нової людини.

Формування морального обличчя людини майбутнього — це вихований процес, в якому відбуваються закономірності історичного розвитку соціалістичного суспільства.

Щоб створити й зміцнити матеріально-технічну базу комунізму і на цій основі перейти до здійснення комуністичного принципу розподілу, треба виховати в усіх членів суспільства внутрішню потребу працювати за здібностями. Ця потреба — основа духовного світу нової людини, зосередження її моральних якостей.

Людство уже в сиву давнину переносялося, що, крім сили фізичної, людина має ще й духовну — віристь своїм переконанням, віру в свою правоту, депохитність перед труднощами, безстрашність. Поняття про силу, про мужність і вольову стійкість — історично, воно складалося поступово. Безстрашними і мужніми борцями, які проявили силу духу задовго до соціального визволення людства в часі лідок першої в світі соціалістичної революції, завжди були люди прогресивних поглядів та ідей, ті, хто опирався на народ, терпав віру в його творчих силах. Та обставина, що тисячі борців віддали своє життя за світле майбутнє народу задовго до того, як це майбутнє стало дійсністю, є яскравим свідченням величезної перетворюючої сили перелових ідей. Запалені лідами ідеями, люди ставали сильнішими, почували себе непереможними, йшли на смерть і не вважали її поразкою.

Проте вершиною соціального і морального прогресу стали комуністичні ідеї. Вони осияли найблагородніші

прагнення і поривання людства світлом наукової істини. Заходлені цими ідеями, тисячі борців відчули себе виразниками дум і сподівань усього трудового народу, і це додало їм нових сил. Джерелом духовної сили людей, натхнених комуністичними ідеями, уперше в історії людства стала реальна підтримка народних мас, неспішість того, що революційні ідеї, оволодіваючи свіdomістю мас, стають, як зазначав К. Маркс, матеріальною силою⁴. У боротьбі, злагодях, у самопожертвуванні тисячі борців за високу ідею знаходили велике особисте щастя, бо вірили: досягнення мети, здійснення мрії можливі.

У нашій соціалістичній країні, де мрія людства про визволення праці стала дійсністю, духовне життя людини, ідеї, що оволоділи масами, набули ще більшого значення в перетворенні світу. Не лише проти зла старого світу, а й на благо новому світові — ось суть боротьби будівників комунізму. Ця боротьба вимагає самовідданості, героїзму, сили духу. Але характер цієї боротьби інший: вона — в самовідданії праці, в створенні матеріальних основ комунізму, у віроності ідеям пролетарського інтернаціоналізму, в безкорисливому служінні суспільству, в неухильному додержанні норм соціалістичного співжиття.

Комуністична праця вимагає від трудівників особливої цілеспрямованості, високої ідейності. Бдість творчої праці — біля верстата і в полі, на будівництві й на фермі — і багатого духовного життя, оволодіння скарбами людської культури — таким має бути головний стимул, що спонукає людину до навчання, до збагачення своїх запитів та інтересів.

Виховуючи дітей, ми добиваємося, щоб праця входила в духовне життя школярів як важлива сфера виявлення творчих здібностей. Завдяки тому, що потреба в творчій праці переживається як духовна потреба, людина, стаючи на шляху самостійного трудового життя, не лише застосовує і використовує набуті знання, прикладає їх до чогось готового, а й удосконалює працю, підпорядковує її потребам свого духовного світу.

Ми добиваємося того, щоб наші вихованці ще в середній школі проводили практичну дослідницьку роботу, спрямовану на перетворення природи рослин, підвищення родючості ґрунту. На окремих невеликих ділянках вони вирощують урожай у п'ять, а іноді й десет разів більший, ніж на колгоспних лавах. Нехай праця, необхідна для

такого значного підвищенню врожайності, стане звичайним явищем у широких масштабах лише через 10—20 років, та коли людина почне її сьогодні, в їй душі світиться непогасний вогник жадоби до видань, які будуть потрібні лише в майбутньому.

Якщо думка спрямована в майбутнє, людина стає творцем праці. У трактораї бригаді місцевого колгоспу працює кілька вихованців нашої школи. Приємно, що всі вони — бригадир Олександр Щербина, молоді механізатори Василь Бегма, Олександр Малолітко — назавжди зберегли в своєму серці потяг до збагачення себе знаннями. Вони — справжні творці культурної, інтелектуально налаштованої праці. Колектив молодих механізаторів поставив перед собою мету: досягти щорічного накопичення органічних речовин у ґрунті, щоб висока врожайність польових супроводжуvalася виснаженням ґрунту. Вивчаючи розвиток рослин на кожному полі, механізатори дійшли висновку, що коли дощеві чи талі води знинюють один міліметр верхнього плодоносного шару, то втрачаються десятки кілограмів азоту, фосфору, калію на гектар. «Не допустимо ерозії ґрунту на жоден міліметр!» — вирішили комсомольці. У боротьбі за досягнення цієї мети молоді трудівники побачили, як багато їм ще треба знати. Перед вінми постав заходлюючий світ життя ґрунту. Молоді трудівники вчаться, вони створили свій гурток з агробіології та хімії. Потреба в знаннях виникла завдяки прагненню творчо осмислити її перетворити працю. І свою творчість у праці, і набуття нових знань — як пов'язані, так і не пов'язані з працею — молоді механізатори переживають як моральну гідність.

Надання переваг високій комуністичній моралі в-поміж інших компонентів духовного обличчя людини нині має особливу важливість. Вирішальним фактором, що визначає моральну чистоту, благородство учня, с не то, ким він хоче стати — трактористом, садівником, шахтарем чи інженером, а те, якою людиною він прагне бути.

Прагнення до високоідейного, духовно багатого, культурно насиченого життя можливе лише на основі загальній праці. У своїй практиці ми добиваємося, щоб вихованці ще підлітками і в ранній юності пізнали красу, повноту єдності праці й духовного життя. У хвилині найвищої трудової напруги, коли всі фізичні й нульові сили спрямовані на досягнення високої мети, колектив має

жити високими помислами і пристрасними почуттями — це одне з найважливіших правил нашої системи виховної роботи. У літку, коли наші старшокласники колективно працюють у полі чи на тваринницькій фермі, вони живуть найбагатшим духовним життям. Після роботи, яка вживана провадиться у дві, а то і в три зміни, вихованці збиратимуться в школі або в польовому таборі — залежно від місця роботи. Вільний час використовується для бесід і читань про мистецтво, розповідей про перспективи розвитку науки і техніки, для диспутів на моральні теми (юнаків та дівчат цікавить насамперед духовний світ людини майбутнього). Так, у літку 1958 року в найбільш напружений період збирання врожаю учні окоче прослухали цикл бесід про музику. Бесіди вів кваліфікований музикознавець, вони супроводжувалися виконанням кращих музичних творів.

Ми переконалися, що розвиток і задоволення духовних потреб об'єднують колектив молодих трудівників; праця для них стає цікавішою саме тому, що, крім трудової творчості, людей єднають також інші багатогранні інтереси, заняття.

У прагненні до єдності праці й усього духовного складу особистості — певичерпне джерело нової, комуністичної працьовитості, любові не до праці взагалі, а до праці, яка звеличує людину.

Комуністичні ідеї мають певичерпні можливості надихати дітей, підлітків, юнаків та дівчат на високі, благородні й чисті пориви діякія. Людина, одухотворена ідеями комунізму, непереможна. Комуністична ідейність проявляється і розвивається практично в тих конкретних взаєминах, в яких перебувають вихованці в своєму колективі та в колективах дорослих трудівників. У нашім суспільстві ознакою ідейності є творча праця, підпорядкування особистих інтересів інтересам суспільства. Розуміння високої суспільної мети праці дає молодому поколінню радість, багатство духовного життя. «Так людина не витримала б, а вішлю боротися за ідею, от у неї все і виходить», — не випадково ці слова, що належать одному з героїв роману Миколя Островського², є улюбленим виразом учнів старших класів. Коли вихованець усім бством своїм розуміє високу мету комунізму, коли велична ідея стає для вього особистою метою, — він піде в життя переконаним комуністом, громадські інтереси стануть для п'ого особистими інтересами.

Натхнення комуністичними ідеями збагачує духовне життя людини, оскільки її особисті інтереси сповнюються високим змістом. Безсомнівно брехливими є твердження буржуазних соціологів про те, що соціалізм і комунізм нібито «нівелюють» особу, підганяють її під загальний шаблон. Навпаки, в суспільстві, де найвищою метою є інтереси народу, особисте духовне життя розкривається в усій повноті.

Людина соціалістичного суспільства — трудяща людина, і її духовне життя тісно пов'язане з працею. Забезпечити комуністичну цілеспрямованість духовного життя школярів, особливо в юнацькі роки, можна лише за умови, якщо школярі в творчій праці застосовують свої незичерні інтелектуальні та емоційні сили. Повнота духовного життя визначається провідною роллю високоідейних громадських інтересів та занятів відносно інтелектуальних та естетичних інтересів і занятів.

ШЛЯХИ І МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО СВІТУ ШКОЛЯРІВ

*

ОСОБЛИВОСТІ ТА СДІСТЬ МЕТОДІВ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Соціалістичний лад надає безмежні можливості для найактивації участі кожної особистості в суспільному житті. З розвитком і зміцненням соціалістичних відносин, з формуванням паростків комуністичних взаємій розвиваються можливості для участі дітей, підлітків, юнаків і дівчат у суспільному житті. Урахування цих можливостей, а також вікових особливостей вихованців — ось ті фактори, що визначають значною мірою специфіку і сдість методів морального виховання. Від того, наскільки широка сфера духовного життя вихованців, залежить дієвість двох основних методів морального виховання — переконання і практичного прикладання.

Майстерність морального вихованця, як показує досвід практичної роботи, полягає в тому, щоб дитину з перших кроків її шкільного життя переконували насамперед власні вчинки, щоб у словах вихователів вона чула відгукні власних думок, переживавши — усього, що вародилося в процесі активної діяльності. Багатство духовного життя починається там, де благородна думка і моральне почуття, зливаючись вісідно, проявляються у високоморальному вчнякові. Ми сподіуємося вихованців до вчників, що мають яскраво виражений високоморальний характер. Цей метод морального виховання ми називаємо спонуканням до активного вилелення думки і почуття.

На перше місце в практиці нашої виховної роботи ставляться вчилки, в яких виявляється гуманне, людянє ставлення дитини до інших людей. Багатство духовного життя особистості залежить значною мірою від того, як глибоко людина не лише розуміє, а й відчуває благородство ідей гуманності, людяності.

Виховання почуття людяності — одна з найважливіших умов формування особистої гідності, особистої честі. Основою гуманних, людяних вчинків є свідома праця за користь людей і насамперед для майбутнього.

Уже на першому році навчання в школі наші вихованці закладають маленьку діброву — садять жолуді. Працюючи, діти думають про те, що дубки виростуть років через п'ятдесят, що вони принесуть щастя людям майбутнього. Протягом усіх десяти років навчання в школі діти доглядають діброву. Поряд з цим щороку створюється якесь нова матеріальна цінність для людей, для майбутнього. Наприклад, протягом 3—5 років підвищується родючість невеликої ділянки ґрунту, вирощуються саджанці плодових і декоративних дерев, закладаються полезахисні лісосмуги.

Думки й почуття, збуджувані в свідомості дитини вихованцем, є стимулом духовного розвитку тоді, коли вони спонукають до серйознішої, складнішої діяльності, ніж та, що здійснюється зараз. Досягд переконав нас, що ефективність керівництва діяльністю за всяких умов залежить насамперед від характеру активної діяльності: від того, як вона утвірджує в свідомості школяра величні, благородні почуття і до якої нової, серйознішої діяльності вона його спонукає.

З будь-якої діяльності, що відбувається зараз, вихованець обов'язково повинен віднести певність, що він адатний і на серйозніші справи, що його сили й можливості дозволяють здолати ще більші труднощі й переваги. Невне певдоволення самим собою і своєю працею, критичне ставлення до власних зусиль і до їх наслідків — дуже важливий, необхідний елемент духовного розвитку. Свідомість того, що він може зробити значно більше, ніж робить зараз, надихає вихованця на вольові зусилля, додає йому бадьорості, певності. І навпаки, коли в свідомості школяра зародилася дучка, що він досяг чеї, вичерпав свої можливості, його вольові зусилля слабнуть, найлегша справа здається йому важкою, різні перешкоди породжують смуток, розгубленість; навіть усіх, досягнутий завдяки наполегливим спонуканням вихованця, ве працює йому радості й задоволення.

Вольові зусилля як активні прояви думок і почуттів саме тоді й народжуються, коли вихованець переконаний, що робота, яку він здійсанює, не є мензю, коли перед ним

відкривається перспективи серйозної праці. Ми багато разів організовували колективну працю так, щоб уже під час виконання однієї роботи в дітей, підлітків, юнаків і дівчат народжувалося бажання виконати ще серйознішу (чи досягти значніших успіхів, виконуючи ту саму роботу). В усіх випадках сама тільки думка про перспективу захоплюючої праці в майбутньому пробуджувала у вихованців такі великі вольові зусилля, що процес подолання труднощів приносив справжню радість.

Особливо велике значення має осмислення перспективи серйознішої праці для виховання підлітків, юнаків і дівчат. Багато разів ми переконувалися, що інтерес, пасивність, байдужість закрадаються в сердце вихованців цього віку тому, що за близькими наслідками вони не бачать нічого нового, серйозного і більш значущого порівняно з тим, чого досягли вже в своїй праці раніше. Тим старший виховець, тим більшу вагу для його духовного розвитку має переживання ним своєї гідності, честі в зв'язку з подоланням труднощів, тим певнішим має бути його переконання, що він, долаючи труднощі, готується до серйозніших справ.

Усвідомленість вольових зусиль, свідоме керування ними — цей елемент духовного життя, характерний для учнів старшого шкільного віку, — є особливо важливою умовою духовного розвитку юнаків і дівчат.

Тим більше хвилює юнаків та дівчат мета, в ім'я якої долаються труднощі, тим свідоміше ставляться вони до своїх вчинків, тим глибше переживають почуття власної гідності. Ось чому так важливо зацікавити вихованців старшого шкільного віку до розв'язання завдань, що мають яскраво виражену загальнонародну, державну цілеспрямованість.

Спонукуючи учнів до активного винесення думок, почуттів, волі, не можна не враховувати тих глибоких змін, які відбуваються на даному етапі розвитку суспільства в самому характері як розумової, так і фізичної праці. Спілкуючись з передовими людьми виробництва, беручи участь у житті трудових колективів, підлітки, юнаки й дівчата переконуються в тому, що труднощі, які доводиться долати дорослим, здебільшого мають інтелектуальний характер. «Після літньої практики в тракторійній бригаді, — сказав на комсомольських зборах учень Х класу нашої школи Микола В., — я переконався ось в чому: тепер

у будь-якій праці вирішальне значення мають не фізичні зусилля, а змінні, майстерність. Міцні руки важать лише годі, коли в людили розумна голова. Розумна голова робить руки золотими».

Прагнення юнаків та дівчат до такої фізичної праці, в якій «розум проявляється на кінчиках пальців»*, ставить дуже важливі вимоги перед вихователями.

Спонукаючи школярів до вольової діяльності, необхідно пратнути, щоб ця діяльність активізувала думку, яка може викликати вольові зусилля і надихати дітей. У самій діяльності повинні бути можливості для поглиблена ідейного задуму — ті можливості, які допомагали б школяреам проявляти вольові зусилля. Якщо в процесі праці вихованець переходиться, що саме завдяки праці він став розумнішим, піднімається на вищий щабель морального розвитку, то в такому разі він бачить у своїй праці не просто певний обсяг роботи, яку треба виконати, а й умови для застосування своїх інтелектуальних, моральних, вольових зусиль. У творчій праці, яка ведеться із діяльністю вихованців, інтелектуальна і моральна, ідейна сфера органічно поєднуються: проявлені відівності розуму, тимущість, кмітливість вважається моральною гідністю. Ось чому значне місце в духовному житті школярів повинна посідати творча праця.

Процес самоутвердження, що відіграє в моральному вихованні важливу роль, є, по суті, усвідомленням вихованцем власної моральної гідності. Багате духовне життя характеризує тим, що учень, долаючи труднощі в ім'я суспільних інтересів, усвідомлює себе як особистість, осмислює свою моральну гідність. Без подолання труднощів самоутвердження неможливе, неможливе й багате духовне життя, уповільнюючеся духовний розвиток. Романтика подвигів на полі бою, мандрівка в далекі країни, мрії про космічні польоти і т. п. — все це захоплює підлітків та юнацтво насамперед випробуванням сили волі, утвердженням особистої гідності. Чим більше властиве діяльності вихованців подолання труднощів, тим глибше духовний розвиток, тим яскравіше помічається єдність думки, емоцій і їх активного прояву — вольових дій.

Ми вивчали духовне життя класних колективів, ланок, окремих школярів з метою визначити найрізноманітніші

* Цей вираз ми взяли з висловлювань учнів старших класів.

стимули, що спонукають до мобілізації сил в ім'я досягнення поставленої мети. Результати вивчення свідчать про те, що одним з найважливіших стимулів є усвідочлення своєї перемоги над труднощами, зокрема — звертаємо на це особливу увагу — усвідомлення ролі інтелекту, розуму в цій перемозі. Розуміючи, що він розв'язав завдання, яке, здавалося б, не можна розв'язати — завдання, поставлене самим життям, за розв'язання якого брався з великим ентузіазмом, та потім зіткнувся з несподіваними труднощами і подолав їх, учень глибоко переживає почуття морального задоволення. І чим частіше він морально задоволений, тим більше усвідомлює суть життя як боротьби всього народу за краще майбутнє. Це звеличує його духовно, забагачує моральний досвід.

Практика переконала нас, що для формування багатого духовного світу школярів слід вибирати такі способи прибому спонукання до активної діяльності, які розкривають перед вихованцями привабливу перспективу подолання труднощів, пробуджують у них такі емоції, як почуття гідності, честі, самоноваги. Діяльність теж повинна містити в собі можливості для подолання труднощів і перепон, несильних для даного віку. Важливо, щоб в перших днів навчання школярів захоплювало як громадське, так і індивідуально-творче в подоланні труднощів. Будь-яку, навіть звичайнісівську працю можна зробити фактором суспільної діяльності і об'єктом захоплюючих інтелектуальних пошуків, відкриттів, що зрештою і сприймається дітьми як подолання труднощів, привносить їм цілковите задоволення, дас перші чаростки самоствердження. Наприклад, у звичайних умовах на великих площах збирають урожай пшениці не більше як 30—35 центнерів з гектара. Та коли підійти до цього творчо, побудувати трудовий процес так, щоб були виявлені і враховані нові, досі недостатньо відчені властивості рослин, можна підвищити врожайність у три, п'ять, десять раз. З такої творчої праці й починається подолання труднощів нашими вихованцями. Уже 7—9-річні діти на кількох десятках квадратних метрів вирощують урожай з кожного метра в десять, а іноді і в п'ятнадцять раз більший, відже на колгоспних масивах, до того ж досягається це не збільшенням фізичного навантаження, а виявленням активністю думки, творчістю. Така праця усвідомлюється й переживається вихованцями як справжнє подолання трудно-

щів, як утверждения творчих можливостей мислення, моральної гідності.

Чим старший виховачець, тим вищі його вимоги до характеру труднощів і перепон, які зустрічаються в повсякденному житті. В старшому підлітковому віці і в юнацькі роки вія почуває задоволення головним чином від усвідомлення своїх суспільних (моральних), інтелектуальних, емоційних і вольових зусиль у подоланні труднощів, до якого спонукають вищі почуття — любов до Батьківщини, ненависть до ворогів, презирство до боягувства, нечесності, лицемірства, готовність пожертвувати своїми силами заради колективу і т. д.

Оцінюючи моральність людини, старший школляр на перше місце дедалі частіше висуває в основному суспільний, громадянський елемент. Для середнього і особливо для старшого віку ми завжди намагаємося знайти таку діяльність, в якій яскраво й наочно виступає подолання труднощів в ім'я утверждения нового світу — ідеалів комунізму. В житті — безмежне поле для такої діяльності. Це насамперед комуністична, безкорисливі праця для суспільства, громадська діяльність, мета якої — утверждження норм комуністичної моралі і правил соціалістичного співвідношення. Одним з видів такої діяльності є боротьба за зростання, збільшення всенародної власності.

Одним з важливих чинників виховання юнаків і дівчат є одухотворення їх такою працею, яка певно демонструвала б, як працювати люди при комунізмі, інакшільки глибоко проникають в їхній світ турботи про інтереси суспільства. Практично ми організовуємо трудову діяльність так: досягаючи підліткового віку, кожний класний колектив одержує 0,25—0,30 гектара землі. Ставиться завдання: протягом 5—6 років не лише з року в рік підвищувати врожайність зернових культур на цій ділянці, а й збагачувати ґрунт поживинами речовинами, зробити його родючішим. Підлітки ввосять у ґрунт добре більше, ніж того вимагає певна культура; в ґрунті з року в рік пагромаджуються поживні речовини й волого. Ця праця усвідомлюється школярами як участь у створенні комуністичного достатку — важливої передумової побудови нового суспільства. Завдяки цьому вони сповнюють їх радісним хвилюванням, створюючи повноту духовних інтересів і запитів.

Чим раніше включається вихованець у хвилюючу, захоплюючу боротьбу в ім'я величної мети, чим більше задоволення, самоствердження в цій боротьбі, тим швидше дастає те, до чого ми прагнемо, — моральна зрілість. Досвід дає підстави твердити, що коли правильно формується духовне багате, цілеспрямоване життя, школярі вже в ранній юності свідомо керують своїми бажаннями, спрямовують їх на досягнення мети, що має велику суспільну вагу, відчувають особисте задоволення від подолання трухицтв.

Духовне життя вихованців, особливо юнаків, осяюється світлом благородної мрії про подвиг. Цю ідею слід культивувати й зміцнювати, але того мало: треба тривалою, копіткою боротьбою за досягнення поставленої мети готовувати їх до подвигу. Подвиг — це вінадковість у житті людини, він — закономірне продовження, виявлення її духовного розвитку. Подвиг, вдійснений за короткий час, облагороджує людину такою самою мірою, як цілий період ідейно насиченого, духовно повноцінного життя.

У практиці виховної роботи ми прагнемо до того, щоб кожен школяр уже в роки ранньої юності здійснив такий вчинок, який в його літа, враховуючи його сили й можливості, був би рівнозначним подвигу, розцінювався б і колективом як подвиг. У житті кожного школяра обставини нерідко складаються так, що йому треба максимальносконцентрувати думки й почуття для невідкладної вольової дії великої активності. Часто такі самі великі духовні сили потрібні для дій, що триває довгий час. Вихованець, що в процесі свого духовного розвитку закономірно прийшов до подвигу, до самовідданого вчинку, робить рішучий крок на шляху до самоствердження. Допомогти йому зробити цей крок — дуже важливий елемент формування духовного сліту.

Із сказаного робимо висновок: специфіка процесу морального виховання і сдійств способів та прийомів впливу на свідомість зумовлюється ідеальною спрямованістю комуністичного виховання, тим моральним ідеалом, який є нашою метою. Висока мораль нової людини розкривається насамперед у праці, в творчості, в сдності свідомості й поведінки. Методика морального виховання має сприяти активному духовному життю, постійному виявленню розуму, почуттів і волі в діяльності.

Коротко проаналізуємо деякі особливості методу формування багатого, ідейно повноцінного духовного життя — спонукання до активного виявлення думки й морального почуття.

СПОНУКАННЯ ДО АКТИВНОГО
ВИЯВЛЕННЯ ДУМКИ
І МОРАЛЬНОГО ПОЧУТТЯ

Спостереження за духовним життям вихованців перевокали нас, що найглибше духовним світом школяра заволодівають ті думки, ті ідеї, які ми називамо величими. Суть цих думок, ідей полягає в тому, що вони відкривають перед вихованцями перспективу для діяльності на благо суспільства, колективу. Такими ідеями є: участь у будівництві комунізму, інтернаціональний обов'язок перед трудящими всього світу, ненависть до губителів, готовність допомогти пригнобленим, дружба з дітьми трудящих всього світу, безкорисливе служіння колективу, підпорядкування особистих інтересів громадським, благородній меті, новага до людської гідності, турбота про людей, допомога й взаємодопомога, прагнення до подвигу.

Сила впливу цих ідей на духовний світ людини виражається тим, що вони відбивають величний характер життя та історії нашого суспільства; в них втілена героїка теоричної праці й подвигів, романтика революційного перетворення не лише економічних підвадж, а й людської душі. Благородство, моральну чистоту цих ідей необхідно донести до свідомості учня, враховуючи його вік, його сили й можливості. Величні ідеї тим і важливі у вихованні, що завдяки їм створюється єдність колективного та індивідуального, громадського та особистого. Ця єдність — важлива умова морального виховання взагалі. Якщо вихованець з раннього дитинства переживав почуття власної гідності від усвідомлення своєї причетності до спільноти, народної справи, його особисті інтереси завжди відпорядковуються інтересам суспільства. Спостереження за духовним життям одних і тих самих вихованців протягом кількох років перевокали нас у тому, що величними ідеями можна захопити навіть молодших учнів. Наприклад, 7 річні малюки по-своєму близько беруть до серця не лише горе окремих людей, образи яких створюються в їхній уяві, а й горе мільйонів знедолених дітей трудящих колоніальних країн. Але ці ідеї слід розкри-

вати перед дітьми в яскравій, образно-конкретній формі. Чим яскравіший образ, тим безпосередніше реагують діти на думку, іка заволоділа їхньою свідомістю, і те реагування насамперед емоційне.

Роль окремих складників духовного життя — інтелекту, вольових зусиль — змінюється залежно від віку. В молодшому шкільному віці вирішальну роль у формуванні, утвердженні й дісності думки, що спонукав до активних вольових дій, відіграє яскравість і виразність тих предметів і явищ, за допомогою яких вихователь намагається донести до свідомості вихованців ідею. Чим переконливіше для дитини передаються в конкретній картині, обраї істотні риси явища, тим помітніші почуття, що їх переживає дитина, тим зрозумілішою стає її абстрактна думка, тим більше прагне дитина проявити свою активність. Це пояснюється особливостями мислення дитини в даному віці.

Звідси випливає специфіка методичних заходів виховної роботи з молодшими дітьми: донести до їх свідомості важливу суспільну, моральну ідею, активізувати їхню думку і моральне почуття можна насамперед через вплив на почуття. Яскрава картина, що передає суть соціального явища, моральної ідеї, зачіпє найпотасмінніші куточки дитячого серця.

Цей висновок багато разів підтверджувався експериментами. Ми спонукали дітей 7—8-річного віку до відважних, сміливих (у міру їхніх сил і можливостей) вчинків. При цьому вживали, звичайно, відповідних застережних заходів. В одних випадках ми створювали в уяві дітей яскраву картину, що викликала презирство до боягузства, нечесності, в інших — давали більш чи менш загальну (але цілком зрозумілу для дітей) характеристику сміливому вчинкові. Образний виклад майбутнього завдання незрівнявано сильніше, ніж загальна характеристика, впливав на учнів: діти з усіх сил прагнули довести, що в них немає найменшої ознаки легкодухості, дерішучості, боязності.

Аналогічні експерименти, що проводили з учнями старшого віку, дають підстави думати, що чим старші вихованці, чим більший у них соціальний досвід, тим помітніша роль узагальнюючої думки в спонукаванні до активного прояву розуму й морального почуття. Думка, висловлена в загальному вигляді, глибока розумова характеристи-

стика, моральний аналіз явища — все це породжує і утверджує у вихованців старшого віку стійкі почуття, що надають ідеї яскравого емоційного забарвлення і тим самим посилюють саму ідею. Чим більше усвідомлює юнак чи дівчина суть величної ідеї, тим глибше відбивається ця ідея в їхніх почуттях. Звісно напрошується висновок про специфіку методу спонукання учнів старшого віку до активного виявлення думки й морального почуття: щоб досягти до свідомості юнаків і дівчат величну, благородну ідею, надихнути нею, треба розкрити перед їхнім духовним зором усе багатство морального досвіду людства, дати широкі узагальнюючі характеристики явищ. Милення й моральні почуття проявляються активніше завдяки спілкуванню людей, певним взаєминам між ними.

Дружба і товариська взаємодопомога між людьми в соціалістичному суспільстві — благодатний ґрунт для формування багатого духовного життя колективу. Багатство, ідейна повноцінність, комуністична цілеспрямованість життя особистості в соціалістичному суспільстві цілком визначаються духовним життям колективу: Його цілеспрямованістю, спільними мотивами, стимулами та імпульсами, відданістю кожного члена колективу загальній справі, повнотою і глибиною переживань, що їх дас колектив кожній людині.

Моральне виховання особистості, духовний розвиток її здійснюється насамперед у колективі. Формування передових переконань, почуття колективізму — важливий наслідок успішного виховного впливу колективу на особистість. Почуття духовної єдності, духовного споріднення особистості з колективом є активною моральною силою, що спонукає людину до подолання труднощів, до подвигу в ім'я величної ідеї.

Спостерігаючи за взаєминами вихованців у праці та під час відпочинку в багатьох колективах, ми намагаємся з'ясувати значення різних джерел, що живлять певність вихованців у правоті своєї справи, їхню готовність обстоювати особисті переконання. Спостереження показали, що визначальними серед цих джерел є усвідомлення й переживання учнем духовної спільноти в колективі. Якщо колектив певен у тому, що, наприклад, конструювання порівняно складної моделі машини чи механізму завершиться успішно, якщо всім членам гурту врозумілі три «айдії» й перешкоди, що і їх треба подотати, — кожний

цілітік чи інак обстоює правильність задуму в суперечках з членами інших колективів. Характерно, що в таких випадках розвивається й індивідуальна творчість, збагачується і вдосконалюється колективний задум.

Особливо помітне значення духовної спільноти колективу і особистості в тих випадках, коли творчий задум у трудовій діяльності поєднується з її великою суспільною значущістю. Чим глибча ця спільнота, тим яскравіше переживається суспільна мета праці як мета особиста, тим більше прагне зробити кожен член колективу для спільної справи. В практиці виховної роботи на ідейній, духовній спільноті трудового колективу має будемо спільноту організаційну: взаємну залежність, підлеглість і керівництво в колективі.

Як приклад наведемо факти про суспільно корисну працю, що її виконували учні протягом трьох років. Піонерам одного із загонів (12—13-річним дітям) ми розповіли про роботу трудящих нашої країни, спрямовану на примноження всенародних багатств, показали можливість участі у такій роботі в рідному селі: перетворивши два гектари неродючого ґрунату в ґрунт високої родючості, вони створять матеріальну цінність, яка приноситиме людям користь протягом десятиліть, а може й століть. Дітей захопила висока мета. Вони націлегливо трудилися: вносили місцеві добрива, здійснювали різноманітні агромеліоративні заходи. Через три роки ґрунт, що доти вважався неродючим, дав високий урожай зернових культур. Робота ця вимагала великої згуртованості, організованості піонерського колективу. Підлітки долали значні труднощі. Ніяка організаційна структура, ніяка залежність не могла б привести до перемоги, якби кожна дитина не відчувала суспільної значущості своєї праці, підтримки й допомоги колективу.

Досвід нереконав нас, що духовну спільноту на ґрунті високих ідей можна створити навіть тоді, коли працюєш а дітьми 7—8-річного віку. Мистецтво виховання полягає в тому, щоб уже найменшим дітям надати можливість активно проявити в житті, в стосунках з товаришами благородні почуття й прагнення, які пробуджують у них яскраві образи, що втілюють великі соціальні й моральні ідеали.

У колективах молодших школярів, де цітей неє єднають ще тісні товариські й дружні стосунки, відчуття духов-

кої близькості, причетності до боротьби за високу ідею мають особливо велике організуюче значення. З розширенням кругозору учні щодалі більше усвідомлюють свою духовну спільність. У старшому віці вони ставлять на перше місце в ній обов'язок перед Бітчиною, перед суспільством. Вплив первинного колективу на особистість, якому такого великого значення надавав видатний радянський педагог А. С. Макаренко³, усвідомлюється колективом старших школярів як здійснення виховних функцій, покладених на колектив суспільством, народом. Спостереження за життям і працею кращих колективів старших вихованців переконали нас, що моральне обличчя колективу саме й визначається тим, як глибоко розуміє і усвідомлює колектив у цілому свою роль вихователя щодо окремих учнів.

Протягом десяти років — з першого дня навчання дітей у школі до одержання атестату зрілості — ми брали участь у житті кількох колективів вихованців. Це давало можливість спостерігати за духовним розвитком як колективу в цілому, так і окремих вихованців, за формуванням їхньої моралі, поглядів, світогляду. Ми переконалися, що єдність моральної свідомості і моральна поведінка, яка ґрунтується на комуністичних ідеалах, переконаннях, якнайдіскравіше проявляється за умов, коли духовна спільність, об'єднувавши комуністичними ідеями відколи не припиняється, а, навпаки, поглибується в міру зростання сил і можливостей вихованиців, особливо учнів старшого підліткового віку і юнаків. У нашій школі, наприклад, кілька учнівських колективів з раннього отрочства і до закінчення навчання об'єднувалися діяльністю, в основі якої лежала ідея товарицької співдружності з членами інших колективів, допомога їм, взаємна виручка (наприклад, під час польових робіт в учнівській навчально-виробничій бригаді). Члени цих колективів виділялися вмінням давати серйозну моральну оцінку явищам наполішнього життя: їх глибоко хвилювали інтереси суспільства.

Спад або припинення духовної спільноти призводять до тих неформальностей у вихованні учнівських колективів (особливо в так званому переходному, «важкому» віці), з якими верідно доводиться стикатися в практичній роботі. Неміцість і нестійкість колективу, відсутність організаційної сірності, посилення тенденцій протиставлення

особистих інтересів колективним, втрата почуття честі колективу, пригушлення почуття особистої гідності, бравування недоліків (виставлення їх напоказ) — усе це лише побічні явища, що супроводять послаблення духовної едності на ґрунті високих ідей. Із зміцненням сил і можливостей вихованців ми намагаємося не лише посилювати значущість ідей, якими об'єднуються колективи, а й розширювати поле діяльності, на якому проявляються розум і моральні почуття. Ця обставина має дуже важливе значення в духовному розвитку, особливо шілдітків та юнаків.

У формуванні духовного світу вихованців, у забезпеченії духовної едності колективу велике значення має правильне розуміння суті діяльності, в якій проявляються інтелектуальні та емоційні сили. Уявлення про діяльність не можна обмежувати працею, аусиллями рук, — це було б примітивним звуженням, збідненням духовного життя. Не можна погодитися з поверховим поглядом на процес виховання — тверджениям, які в значна фізична праця, подолання злігодіїв і перешкод — усе це само собою є вже духовним гартом, ідеїним вихованням. Виховне значення праці залежить від того, як вона відбивається в духовному житті вихованця, який слід лишає в думках і почуттях, наскільки глибоко зачіпає вельзову сферу.

Подолання труднощів у процесі праці, пов'язане з напруженням фізичних зусиль, стає фактором духовного життя лише за тих умов, коли ці зусилля спонукаються значними суспільними й моральними ідеями. В зв'язку з цим формування переконань, поглядів особистості на світ є зарадянням винятково важливим.

Активний вплив думок і моральних почуттів — це поєднання найрізноманітніших видів діяльності. Крім фізичної праці, велике виховне значення має і колективна діяльність, яка вимагає подолання труднощів суто морального характеру. Це, головним чином, утвердження нових, комуністичних взаємин як у своєму учнівському колективі, так і в колективах дорослих. Вчинкам і поведінці, що стосуються цієї сфери духовного життя, ми надаємо дуже великого значення. Кожний піонерський і особливо комсомольський колектив має за мету досягти утвердження тієї чи іншої риси взаємин у колективі, — риси, що є, як правило, паростком комунізму. Наприклад, одни піонер-

ський загін протягом багатьох років боровся за те, щоб кожний піонер говорив тільки правду, щоб ніхто й віколя не приховував недоліків. Ми роз'яснювали дітям благородство вчніків, пов'язаних з боротьбою за досягнення цієї мети. В цих вчинках піонеря осмислювалася і, що особливо важливе, відчували сдість морального та естетичного ідеалу. Вони прагнули сказати правду тому, що де, за їх висловом, дуже гарно.

* * *

Велике значення у формуванні перекопань має розумова діяльність у процесі набування знань, осмислення явищ навколошнього життя, подовнання труднощів супротивника інтелектуального характеру. Від характеру розумової праці в процесі навчання залежить активність інтелекту, а відтак і активність духовного життя учнів взагалі (тут навчання найтісніше дотикається виховання). Спостереження за уроками в іншими видами заняття допомогло нам усунути ділій ряд сербозних недоліків у навчанні, зокрема тих, які впливали на формування переконань. Найзначішим з них є односторонність спрямованості розумової праці — нагромадження знань без використання їх у практичному житті, включаючи їх інтелектуальну працю, необхідну для подальшого духовного розвитку особистості. Думки, пов'язані з логічним аналізом фактів і явищ навколошнього світу, не викликають у душах вихованців почуттів, переживань. Навіть у тому разі, коли нема зурбіння, така односторонність с запеклим ворогом духовного розвитку: розумова праця учня зводиться, по суті, до того, щоб запам'ятовувати, нагромаджувати знання й відтворювати їх на пам'ять педагога. Все, що засвоює учень на уроці, йому треба зберегти в пам'яті, в усюму прочитаному він вбачає лише певний обсяг матеріалу для засвоєння. Таке навчання, навіть тоді, коли воно добре поставлене з точки зору дидактичних вимог, отупляє людину, не вчить її самостійно мисляти, послаблює її інтерес до науки й власного духовного світу, зводить панівниць її допитливість, позбавляє її почуття радості пізнання — важливої інтелектуальної емоції. Багато фактів і явищ, над якими варто було б задуматися, лишаються поза увагою школяра тільки тому, що «це не кивчаться». Отож коло фактів,

подій, явищ, над якими треба лише думати, а не вивчати, не засвоювати, стає дуже вузьким*.

Поговоріність такого навчання полягає не лише в тому, що, володіючи знанням запасом знань, учень ве вміє користуватися ними, а насамперед у тому, що його мислевая стає пасивним, перестає бути джерелом духовного життя, що живить почуття і волю.

Надаючи великої значення активності думки учня як в інтелектуальній праці, так і в фізичній, ми прагнули усунути ці недоліки. В практиці навчально-виховної роботи додержуємося такого правила: зважаючи, набуті учнем у процесі навчання, не повинні лишатися мертвим винта-жем, зберігатися в пам'яті «про запас», для якої маєтъ б'ють діяльності. Знання мають постійно розвиватися в процесі їх практичного застосування і тим самим розвивати мислення учня. Чим більший запас знань має школяр на певному ступені свого розвитку, тим активнішою і різ-новічішою має бути діяльність думки, що поєднується з діяльністю рук — з фізичною працею, з творенням матеріальних цінностей, з перетворенням світу. У системі кожного предмета, особливо з основ наук про природу, безмежна кількість можливостей для союзу думки і праці, для збагачення за цьому грунті духовного світу вихованців.

Завдання вчителя-вихователя полягає в тому, щоб спонукати учня до такої праці, в основі якої лежить цікавий творчий задум. Поєднання інтелектуальних і фізичних зусиль у такій праці і є умовою духовного загартування молодого покоління, умовою формування його готовності до продуктивної праці.

Нам треба готувати до життя людей, які не тільки вміли б працювати, керувати машинами та механізмами, але й розумних творців праці, що вміють глибоко й тонко мислити й почувати. Творчість у фізичній праці розрізняється в комуністичному суспільстві як найвище духовне багатство людини. Провідну роль у творенні, в цікавій, інтелектуально насыщений праці відіграє діяльний, активний розум.

* Цим пояснюються байдуже ставлення деяких учнів старших класів до художньої літератури: вони забачають у ній лише предмет засвоєння, а не джерело розвитку думок і почуттів.

ЗОВНІШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ — ВІЗНАЧАЛЬНИЙ ФАКТОР ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ШКОЛЯРІВ

*

Духовне життя, духовне багатство людини визначається багатством її справжнього ставлення до навколошнього світу, змістом і характером її взаємодії з природою та людьми. В цих стосунках і в цій взаємодії на першому місці стоїть активність праці, думки, почуття, що виливається арештою в діяльність, покликану перетворювати світ.

Від багатства стосунків з навколошнім світом, насамперед від характеру праці й суспільного життя, залежить розвиток працеджених задатків як передумов індивідуальних нахилів особистості, розвитку її здібностей, талантів.

Соціалістичний лад надає кожній людині безмежні можливості для розвитку її нахилів, здібностей, обдарувань, таланту. Кінцевою метою комунізму є всебічний розвиток людини. Дати кожному справжнє людське щастя — повноту, багатство духовного життя — вища мета будівництва нового суспільства, вона стала нині програмою виховання в радянській школі.

Ми, педагоги, зможемо досягти цього, якщо забезпечимо багатство дійсного ставлення кожної дитини до навколошнього світу: багатство її різноманітних зв'язків з членами колективу, багатство творчої праці, повне розкриття її інтелектуальних та естетичних здібностей. Але для успішного реалізації цього завдання треба враховувати закономірності духовного життя дитини, що залежать від її вікових особливостей, зумовлюються складністю і багатогранністю процесу формування духовного світу людини.

Семирічні хлоп'я, якет тільки переступило поріг школи, широко розкритими очима дивиться на все, що роблять

бого старші товариши. Його цікавить і випилювання лобзиком, і доглядання рослин у куточку живої природи, і вирощування саджанців плодових дерев, і, звичайно, найбільше його приваблює кімнатна іграшок, де світ техніки, ще недоступний семилітньому хлопчику, постає перед ним у таких діках й зрозумілих іграшках. Вів усім захоплюється, все його хвилює, всім він ладець зайнятися зараз же, сьогодні. Та миває кілька тижнів, і виявляється, що на бурхливому емоційному реагуванні дитини на все нове, незвичайне, вебачене не можна формувати його інтереси й запити. Емоційне ставлення до оточення, характерне для дітей, які тільки-но стали за довгий шлях від дитинства до отроцтва, дуже важливо враховувати, на чому слід будувати певні прийоми виховної роботи, та не можна забувати й про інші компоненти духовного життя — про мислення, переконання, світогляд.

Духовний розвиток — процес багатогранний, безперервний і водночас єдиний. В дитині відбуваються постійні якісні зміни всіх психічних процесів, всіх компонентів духовного світу: мислення, почуття, волі, здібностей, причому зміни ці відбуваються в тісному зв'язку й взаємодії. І якщо ми бачимо, що окрім сторони дитячої психіки в той чи інший період розвитку проявляються помітніше, позначаються на ставленні дитини до навколишнього світу, впливають на характер її діяльності, це свідчить про те, що в духовному світі школяра відбулася нова якісна зміна.

Так, у ранньому отроцтві поведінка дитини відрізняється значно більшою емоційною виразністю, ніж у старшому підлітковому віці і тим більше в юності. Хоч почуття дитини весь час розвиваються, поглинюються, хоч емоційна сфера юнака або зрілої людини незрівняно багатша, ніж у дитини в роки раннього отроцтва, характер діяльності молодшого школяра значно більшою мірою визначається його емоціями, ніж іншими компонентами психіки.

Звертаючи увагу на ту сторону психіки, які на даному етапі розвитку проявляються особливо помітно, ми ні-скільки не ігноруємо того факту, що розвиток є не що інше, як постійні якісні зміни всіх психічних процесів і всіх особистості в цілому. Ми виходимо з діалектико-матеріалістичного пояснення розвитку як руху, яке дас, за словами В. І. Леніва, «ключ до стрибків», до «спре-

риву поступовості», до «перетворення в протилежність», до знищенння старого і виникнення нового»*.

Уміння враховувати те, що окремі компоненти психіки й духовного світу людини в одній період розвитку проявляються більше, ніж в інші, має велике значення в практиці виховної роботи. Який би багатий ве був емоційний світ ювака чи зрілої людини, його не можна порівнювати з тією емоційною насиченістю поведінки і вчинків, яка характерна для дитини молодшого віку. Уже від того, наскільки вміє педагог ураховувати значення в житті школяра почуттів радості й горя, задоволення й незадоволення, певності й непевності, залежить зважкою мірою успіхів виховної роботи.

У практиці своєї виховної роботи ми надаємо емоційному стану дітей молодшого шкільного віку завжтко великого значення. Життєвий шлях від дитинства до отримання має бути шляхом радості, байдарості — це одне з найважливіших правил в усій системі нашої виховної роботи. Радість як джерело оптимістичної впевненості дитини в своїх силах зумовоює багатства дійсного ставлення до навколошнього світу, без якого неможливий духовний розвиток, особливо неможливе розкриття природних нахилів, здібностей, обдарувань.

Ми праґнемо, щоб почуття глибокої радості дитині преносили успіхи в улюблений справі, насамперед у навчанні. З яким хвилюванням, з якими надіями на майбутнє радість вперше переступає дитина поріг своєї школи! І якщо деякі діти, повчиваючись кілька місяців, а то навіть тижнів, відмінюють гіркого розчарування, а іноді відчувають огоруду до навчання, винуватцем у цьому є й педагог, — він не зумів дати дитині тієї маленької, а погляду дорослих, радості, яка для дитини є могутнім джерелом енергії. Адже семирічна дитина не вміє ще долати труднощі свідомо, і сили для свого першого вольового напруження вона терпак головним чином з почуттів.

Ми добиваємося того, щоб кожна, започаткована учнем молодшого шкільного віку (особливо учнем I класу) робота, обов'язково завершилася успіхом. Переднами 22 учні старших класів, усі вони добре вчаться, беруть активну участь у роботі політехнічних гуртків, у кожного з них розкривається свій неповторний талант. Ми праґаємо

* В. І. Ленін. Повне зібр. тв. Т. 29, стор. 299.

роки навчання цих юнаків та дівчат у молодших класах і робимо висновок: нелегко було б ім навчатися, коли б турботливий педагог не зумів організувати їхні перші дитячі радощі — радощі від успіху в навчанні, в творчій праці.

Взяти хоча б Толя Л., який закінчив школу в 1960 році. Боязність, нерішучість, сором'язливість стримували розумові зусилля хлопчика, він повільно осмислював і запам'ятовував те, що розповідав учитель, і ще повільніше опановував знання і практичні навички. До того ж Толя був дуже вразливий, болісно сприймав зауваження, що стосувалися недоліків у його роботі. Хлопчика прикро вражало, наприклад, те, що інші діти вміють уже писати пальчики й кружечки, а він не вміє, інші навчилися уже тримати в руках лобзик й розпилювати фанеру, а йому ніяк не дастесь це. Кращою допомогою в таких випадках буває терпляча, дбайлива, деликатна підтримка маленьких сил дитини. Вчитель залишався з хлопчиком у школі після уроків, показував йому, як правильно тримати олівець і ручку, як розраховувати рухи руки. Виявилося, що дитина в допомільному віці по розвивала малих м'язів на руках, наїж же не користувалася ніякими простими знаряддями праці. Довелося вчити дитину користуватися дитячою допомогою, пожем, возицями. Нарешті хлопчик добився перших успіхів: вирізав рівненські павички для користування на уроках арифметики. Це було для його великою радістю, в цього вчинкуло бажання добре виконати завдання в письма (це бажання було зруйноване свого часу невдачами).

Там, де є радість успіху, в дитини з'являються і вольові зусилля: Толя по кілька разів виконував одну й ту саму вправу, прагнучи досягти досконалості — зробити так, як показував учитель. Успіх у праці приносив дитині велику радість, він уже осмислювався певною мірою як результат подолання труднощів. Від радості праці вчитель привів, таким чином, дитину до радості подолання перешкод, боротьби з труднощами. Толя передонався, що успіх досягається не випадково, не є вдачею. Вчитель продовжував дбайливо, терпляче підтримувати перші кроки дитини на шляху самостійної праці. Протягом усіх чотирьох років навчання в початковій школі він не тільки вдумливо створював Толі радість успіху, а й готував його до моральних вчинків, що мають вирішальне значення, коли

в житті і праці людину смукають невдачі. Джерелом душевних сил, необхідних для правильного ставлення до невдач, став для Толя досвід подолання труднощів, якого набув він з допомогою вчителя.

У V—VII класах учителі продовжували збагачувати цей важливий досвід. Вони домагалися, щоб жоден успіх у праці й навчанні не був для хлопчика винадковим, щоб радість перемоги завжди завойовувалася терплячию, наполегливою боротьбою з труднощами. У хлопчика, що мав посередні здібності, сформувалося життерадісне, оптимістичне ставлення до труднощів. Уже на п'ятому-шостому році навчання Толя Л. веабияк зацікавився технічною творчістю. Конструювання і моделювання вабили підлітка насамперед тому, що подолання труднощів у цій справі було для нього справжньою радістю. Навчаючись у VIII—X класах, Толя набув спеціальності механізатора широкого профілю. Поступово в нього з'явився інтерес до науково-популярної літератури з механіки та електрики. Цей інтерес поглибив свідоме ставлення до основ природничих наук (математики, фізики, хімі). Закінчивши школу, юнак пішов у життя, маючи не лише пеобхідні практичні вміння та навички, а й здатність оптимістично ставитися до труднощів.

Особливо важливо враховувати вікові особливості дітей, коли йдеться про виховання багатства ставлень до навколошнього світу в середньому шкільному віці. В душевному світі підлітка відбуваються бурхливі, в певному розумінні суперечливі явища, які треба спрямовувати в правильне русло здорового морального розвитку. Для підлітків характерне всебічне поєднання активності: активності думки, діяльності, взаємин у колективі. Якщо в молодшого школяра активність базується в основному на емоційних, іншульських спонуканнях, то активність підлітка спонукається насамперед прагненнями до колективної громадської діяльності.

Підліток до всього навколошнього виявляє активний інтерес, та охопити всі сторони дійсності не може. Звідси одна із суперечливих рис підліткового віку: незадоволення собою. Врахування цієї суперечності — важлива умова правильної постановки павчально-виховної роботи в середніх класах.

Ми прагнемо, щоб пізнавальна активність підлітків допомагала їм «знаходити» себе — свідомо обирати пев-

вий вид творчої праці, не розпорошувати сил. У роботі з підлітками важливо, щоб кожен хлопчик, кожна дівчинка протягом більш-менш тривалого часу восереджували свої зусилля на одній справі, долаючи значні (для їхнього віку) труднощі.

Для підліткового віку характерне також посилення нерівномірності, стрибкоподібності розвитку. Духовний розвиток — наслідок впливу об'єктивної дійсності на індивіда, окрема взаємовідносин особистості й колективу. Останні характеризуються нерівномірністю — злетами й спадами. Навіть протягом одного місяця в духовному розвиткові вихованців можна помітити серйозні зміни (наприклад, після трьох-чотирьох тижнів перебування в лікуванні дитина вже не та, що була на початку навчання). В житті окремих дітей і воді відбуваються події, що різко підсилюють рівномірну, плавну течію їхнього розвитку, сприяють порівняно швидкому формуванню утвердженю важливих духовних рис (наприклад, сильне потрясіння, зумовлене горем у родині, може утвердити в маленький дитині якості, властиві підліткові, а в підлітка — якості, властиві юнакові).

Особливо яскраво виявляється ця закономірність духовного розвитку в інтегрі підлітків. В середніх класах помітно виділяється значна кількість хлопчиків і дівчаток, які дещо випереджають своїх ровесників, виявляють значно більшу готовність до участі в громадському житті, у праці, від вікової групи, до якої вони належать.

Факт швидкого духовного розвитку окремих учнів за цьому ставі цікавий з погляду можливостей поліпшення виховання. Спостореження за життям і діяльністю багатьох вихованців переконали нас, що формування елементів моральної зрілості помічається в 14—15-річному віці в тих учнів, які за певних обставин стояться в нові, помітно відмінні від попередніх, умови. Такими умовами є, наприклад, більш серйозна відповідальність за свої обов'язки в родині, вагоміша праця, активна участь у роботі пionерської та комсомольської організацій. Все це певним чином впливає на внутрішній процес розвитку психіки: він являє собою поступове нагромадження нових якостей, які в певні моменти проявляються більше. І от досить якоєсь ралтової зміни в навколошній обстановці, щоб ці поступово нагромаджені якості розкрилися в чиїй діяльності 14—15-річного вихованця, яка харак-

терна вже для ранньої юності. (Ми ще раз звертаємо увагу на суперечливу сторону умов навколошнього світу. Сучасна сторона дійсності найсильніше впливає на свідомість і почуття людини).

Нерівномірність, «стрібкоподібність» розвитку окремих учнів 14—15-річного віку пояснюється також тим, що духовне життя вихованців відбувається в колективі, де не всі його члени одного віку. Більш того, одною з найважливіших умов успішного розвитку саме і є постійне спілкування старших учнів з молодшими. Там, де з перших днів перебування в школі молодші й старші учні об'єднуються спільною діяльністю, основою якої є високідеїві духовні інтереси, створюються сприятливі умови для багатшого духовного життя і для формування якостей, характерних для дальших ступенів розвитку.

Особливої уваги потребує від учителів завершальний період шкільного виховання — рання юність. Слово юність означає поняття, що складається з цілого комплексу ознак, значна частина з яких має іскраво виражене емоційне забарвлення. Ми вкладаємо в це поняття широке значення, а саме: пора глибоко осмисленого ставлення до оточення, до власного життя і діяльності, відчуття повинності й розвитку своїх фізичних і духовних сил, усвідомлення перспективи духовно багатого, повнокровного і змістового життя, переживання благородних почуттів любові й вірності, мрій і роздумів про майбутнє.

В юнацькі роки розвиваються всі компоненти духовного світу особистості — почуття, активна діяльність, пізвавальні сили й здібності, елементи творчої праці, вольова наполегливість. Та провідним, визначальним компонентом духовного розвитку в роки юності є світогляд, свідоме прагнення дати своїй поведінці, своїм вчинкам світоглядне мотивування.

Таке ставлення до навколошньої дійсності як аспект духовного розвитку в роки юності великою мірою визначає інші сторони внутрішнього світу людини, особливо волю.

Увага до світоглядних питань в роки ранньої юності особливо виразно проявляється в моральній поведінці. Юнаки і дівчата, які керуються високими ідеалами комунізму, намагаються зробити ці ідеали критерієм своєї поведінки, іншими словами — надають їм іскраво вираженого морального характеру.

Та обставина, що період ранньої юності, коли відбувається формування світогляду, не завершується в школі, покладає на педагогічний колектив велику відповідальність. Треба не лише добиватися, щоб самоствердження особи відбувалося в обстановці багатої, високоідейної діяльності в шкільні роки, а й прагнути закласти в моральному світі юнаків та дівчат міцні підвалини майбутнього духовного життя: моральну стійкість, вірність комуністичним переконанням, принциповість, непримиренність до відхилень від правильної лінії в житті.

Активність духовного життя досягається лише при такій постановці виховного процесу, коли учні не відчувають себе об'єктом виховання, об'єктом впливу вчителя. Самодіяльність учнів — не лише важливий принцип виховання колективізму, а й важлива умова іхнього духовного розвитку. В своїй практичній роботі ми прагнемо, щоб виховний вплив на свідомість учнів здійснювався в процесі іхньої діяльності, для якої характерна самостійність, обумовленість, умотивованість. Відсутність педагогічної нарочитості, природність і невимушенність діяльності, посилення індивідуальних і колективних зв'язків — усё це сприяє максимальній активізації духовних сил, що формуються в процесі активного ставлення до дійсності.

**РОЛЬ СПРИЙМАННЯ В ДУХОВНОМУ
РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО
ШКОЛЬНОГО ВІКУ**

Сприймання — найважливіший психічний процес, завдяки якому предмети і явища навколошнього світу, відбиваючись у нашій свідомості, породжують почуття й переживання. Протягом усього життя людина чуттєве сприймання з головним каналом, по якому навколошній світ впливає на її внутрішнє, духовне життя.

У духовному розвитку молодшого школяра сприймання відіграє особливо важливу роль. Багато чого з того, що бачить, чує, сприймає дитина, трапляється на її шляху вперше. «Чуттєва природа організму дитини — це перший зв'язок, який з'єднує її із світом», — писав К. Маркс*.

Діти з перших кроків свідомого життя відзначаються конкретністю, образністю та емоційністю думок, суджень, поведінки. Чим менша дитина, тим більшою мірою забарвлюється різними переживаннями, емоційними відгуками все, що вона сприймає, робить, думає. Проте емоційність духовного життя 3—4-річної дитини не можна порівнювати з емоційністю духовного життя 6—7-річної дитини. Якщо дошкільник емоційно реагує головним чином на ті чуттєві властивості речей і явищ навколошньої дійсності, які тісно чи іншою мірою можуть позначатися на дитині чи її рідинах (наприклад, бути присманими чи неприсманими, приносити радість чи печаль, біль тощо), то дитина 6—7 років своїми почуттями передає стялення до ширшого кола властивостей і якостей життєвих явищ. Її емоційне ставлення до предметів, явищ, до людей є відієвою одінкою навколошнього світу.

Під час пожежі в селі, коли від палаючої солом'яної крівлі сараю зайніялася крівля хати, 3—4-річні діти, які були на той час у дворі дитячого садка, плакали від страху,

* К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 1, стор. 32.

з кози чоботи що на кривлю хаги лізуть два коро. Інші колгоспники, страх таений ще несподіваний. Зовсім інаже посталися до цього 6—7-річні діти; вони зрадили, висловили захоплення, оскільки знали; баграчи, що їх тримали в руках колгоспники, пожежу буде погашено. В цьому, другому, випадку чи бачимо вже не просто емоційне реагування, але активне емоційне ставлення до дійсності. Спостереження за життям і діяльністю дітей переконують, що найбільш яскраво таке ставлення проявляється у віці від 6—7 до 9—10 років. Пізніше роль емоцій у ставленні до паколяданської дійсності змінюється, емоціональна оцінка світу, людей, фактів, явищ має інші форми виявлення.

Практика виховної роботи з дітьми старшого та молодшого шкільного віку показала, як важливо враховувати своєрідність дитичого емоційного ставлення до дійсності, і джерелом цього ставлення є їхні відчуття і сприймання.

В свідомості 6—12-річних дітей ми прагнули утвердити певну думку, ідею найрізноманітнішими способами. Наприклад, думку про те, що діти трудящих у колоніальних та азіатських країнах змушені працювати на капіталістів, приречені на зліджене життя, хвороби та інші нещастя, ми в одних випадках доводили до свідомості молодших школярів за допомогою яскравої картини, що ілюструвала конкретний приклад цього явища, в інших — давали загальну характеристику важкого життя дітей, малолітніх трудівників.

Конкретна картина (наприклад, та, де хлопчик втратив на фабрилі руки й змушений просити милостиню) пайбільше враження спровокає на дітей 6—7-річного віку, які готовилися до школи, а також на дітей 7—10 років. Коля ми в яскравих образах передавали горе хлопчика, дитяче співчуття лабрало глибшого характеру: вони не лише жаліли хлопчика, а й думали.

9—11-річні діти уже намагаються встановити причини соціальної несправедливості. Ми переконалися: чим яскравіша картина, з допомогою якої розкривається ідея, тим глубше переживається думка про соціальну несправедливість. У дітей 9—11 років пробуджувалося благородне емоційне поривання: вони висловлювали бажання в найрізноманітніших формах надати нещасному хлопчику матеріальну допомогу, па їхнє прохання педагог видав від їхнього імені хлопчику листа.

На учнів 12—13-річного віку цей прийом не мав уже такого сильного впливу. Вони тає саме уважно, як іхні молоділі товариши, слухали оповідання, розглядали картину, але того безносереднього, яскраво вираженого почуття не було. Якщо 9—10-річні діти за першим емоційним пориванням проявили насамперед заклопотаність, турботу про долю хлопчика, близько взяли до серця його особисте горе, то 12—13-річні учні зацікавилися його оточенням (наприклад, заштовали про родину, про те, чому дітей у капіталістичних країнах привають на роботу, про подальшу долю тих, хто став камікою на капіталістичному підприємстві тощо). Лише після розповіді, яка узагальнила відомості про становище дітей у колоніальних і залежніх країнах, 12—13-річні учні почали висловлювати особисте співчуття.

Іх ще більше, ніж 6—10-річних дітей, вразило нещастя цієї конкретної дитини, але співчуття й готовність допомогти була тим глябіні, чим яскравіше розкривалася в словах педагога думка про те, що в капіталістичних країнах нещасні тисячі, мільйони дітей. Якщо молоді школярі думали, як надати матеріальну допомогу лише одному хлопчикові, то 12—13-річні бачили вже за цим хлопцем тисячі дітей. Декте питав: «Що ж треба зробити, щоб ці діти були щасливі?» Окремі вихованці відхиляли пропозицію товариці вислати хлоячуку подарунок. Вони казали: «Ну, одному допоможено, але ж їх тисячі, хіба всім допоможеш?» Характерно, що окремі дієчатка 12—13-річного віку спраймали конкретні образи, факти, явища точнісінько так, як і їхні молодіші товариши. Ця особливість спостерігалася в усіх випадках дослідження.

Ми намагалися посилити емоційний вплив окремих елементів нааколишнього світу, особливу тих, в яких узагальнюються важливі суспільні явища, людські взаємини, діяльність. Одним з таких артиомів є драматизація казок, оповідань, байок. Наприклад, читець розповідав дітям народну казку, і в той час, коли білося преподіб, що найяскравіше висвітлювали ідею казки, перед дітьми виступали у відповідних костюмах її герой. Так само підкреслювались чуттєві властивості явищ і під час читання оповідань про подвиги, особливо про подвиги піонерів у роки Великої Вітчизняної війни.

Цей прийом чи не найбільший вплив мав на дошкільників і дітей 7—10 років. Вони усвідомлювали ідею казки

чи оповідання і, що особливо важливо, завдяки посиленню сприйняттях властивостей навколошньої дійсності, думки та емоції їхні проявлялися активніше, діти прагнули впливати на події, про які йшлося в казці чи оповіданні. Так, прослухавши найбільш хвилюючі епізоди, в яких розповідалося про подвиги Зої Космодем'янської та Муси Джалиля, про мужність Ериста Тельмана і Нікоса Белоянніса, діти створювали свої ігри-казки, що завершувалися, як правило, щасливим урятуванням героя від підбійниці чи ув'язнення.

На 12—14-річних учнів драматизація теж мала чималій вплив, але емоції їхні спрямовувались уже не на те, що привертало увагу найменших школярів. Якщо в інсценівках народних казок малят найбільше хвилювали події, від яких залежало життя чи смерть їхніх улюблених героїв, то 12—14-річні підлітки, добре знайомі із змістом конкретної казки, брали до серця не окремі зіткнення героїв, що уособлювали добре й злі сили, а весь конфлікт.

Специфіка сприймань у житті найменших школярів помітило проявляється і в їхній суспільній корисній діяльності. Так, під час збирання колосків найбільшим стимулом, який спонукав дітей до праці, було створення в їхній уяві конкретного образу, що показував у наочній формі, скільки тонн чи вагонів зерна збережуть усі діти Радянської країни, якщо кожна дитина підніме із землі лише один колосок. На 12—14-річних дітей цей образ впливав значно менше, ніж глибоке осмислення ними завдань, що стоять перед трудівниками як всієї країни, так і окремого колгоспу, ніж перспектива показати в змаганні з іншими класами сильні можливості свого колективу.

Багаторічна праця в одній школі створювала сприятливі умови для того, щоб закономірності духовного розвитку, що виявлюють з емоційного ставлення маленьких дітей до навколошнього світу, відбилися в практиці виховання. Ми прагнули розкрити перед дітьми ідеї, які збуджували б емоції соціального порядку (симпатії до своїх близьких, товарицькість, дружба, ненависть до ворогів Вітчизни, співчуття до тих, кого спіткало лихо). Поряд з цим у свідомості вихованців виникали думки, що викликали особисті емоції,— насамперед почуття власної гідності й честі. Практична виховна робота, що здійснювалася в цьому напрямі, дала багатий фактичний матеріал.

Вів підтверджував не лише велику роль емоційного ставлення до дійсності в духовному житті молодших школярів, а й необхідність набувати в колективі перший особистий досвід, побудований на яскравих конкретних фактах колективістських взаємів.

У багатьох колективах, починаючи з I класу, ми на-
полегливо зміцнювали в дітях думку, що користуватися чужою працею — слисувати задачу чи інше завдання — означає принижувати свою гідність. Вирішальну роль у зміцненні цієї думки мала конкретність, наочність обставин і взаємозалежностей, їхніх усвідомлювався вихованцями не лише як вимога суспільної моралі, але і як особиста потреба (наприклад, багато контрольних робіт з арифметики були не просто розв'язанням готових задач, кожен учень сам складав задачу й розв'язував її). Досвід переконав, що вихованець, який у дитинстві багато разів переживав почуття радості від досягнення добрих наслідків самостійними зусиллями, відчуває відразу до використання чужої праці.

Ми використовували обставини щоденного життя дітей для того, щоб активне емоційне ставлення до навколошньої дійсності формувало й зміцнювало в них насамперед високі моральні почуття. Так, 7—9-річним дітям, членам кількох класних колективів, ми час від часу розповідали про самовіддану працю колгоспників — рослиниців, що боролися за підвищення врожайності. Особливо звертали увагу на те, що високих урожаїв колгоспника досягають завдяки самовідданості в звичайних, непримітних трудових операціях — у збирannі і внесенні в ґрунт місцевих добрив, в обробітку ґрунту тоді. Ми прагнули збудити в дитячих сердцах глибоке емоційне ставлення до новсякденності, звичайної праці, до людей праці — почуття поваги до творчої праці.

Після кожної бесіди, після зустрічі з країнами людьми праці учні з більшим натхненням бралися за виконання того практичного завдання, яке ставило перед нами в цей час життя. Буденна праця прикрашалася високими моральними почуттями.

Цей та багато інших факторів виховного впливу переважали пас, що на емоцію і волю дитини діє не лише те, що вона бачить, а й те, що чує. Чуттєві властивості предметів і явищ однаковою мірою цікавлять дітей як у малюнках, знімках, кінофільмах, експозиціях зображеннях,

так і в слові. З допомогою слова можна створити в уявленні дітей такі самі яскраві образи, як і з допомогою наочних засобів. Але картина, створена в дитячій уяві з допомогою слова, має переваги перед наочними образами — слово несе в собі ще розвідне емоційне забарвлення порівняно із забарвленням, що може дійти до душі дитини в процесі споглядання наочного образу. Не буде перебільшенням, коли скажемо, що опис величної картини української вовчи, зроблений майстром педагогом, розкриває перед дитиною, яка не раз уже споглядала цю картину, нові, невідомі дотепер риси наочного образу.

В ефективності словесного впливу на свідомість і в яскравості сприймання слова специфіка віку проявляється особливо виразно. Ставлячи одну й ту саму ваховаву мету, про одну й ту саму подію чи явище вахованцам різного віку треба розповідати по-різному, враховуючи при цьому не лише рівень розумового розвитку, а й спрійнятливість до конкретних явищ навколошнього світу. Ознайомлюючи дітей 6—11-річного віку з тем чи іншим явищем з допомогою слова, ма в одних випадках посилювали чуттєві властивості описаного об'єкта (спинялися за формі, величині, кольорах і відтінках), в інших — посилювали їх, заміняли наочні образні характеристики логічними. Чим жевше передавало слово образи безпосереднього сприймання, тим гірше сприймалася ідея, важче усвідомлювалися набістотні риси об'єкта і, що особливо важливо, слабшало емоційне ставлення дитини до навколошнього світу. Ми переконалися, що умовою успішного впливу слова на свідомість 6—11-річних дітей є максимальне насичення словесних образів картинами, що відображають безпосереднє сприймання, причому в картинах цих повинні відбиватися ті грани явищ, подій, в яких з найбільшою повнотою розкривається ідея. Навіюваність, властива цьому вікові, дає можливість так наблизити словесні образи до реальності дійсності, що діти, слухаючи оповідання педагога, самі відчувають себе учасниками подій, навіть прагнути вилізти из подій.

У молодшому шкільному віці дітям потрібна така сама конкретна, наочна, відчутна для них діяльність, яким конкретним і наочним є їхнє мислення, якими яскравими і безпосередніми є їхні почуття. Мистецтво ваховання молодших школярів значкою мірою залежить від того, як тісно поєднується в іхній діяльності глибина, величність,

благородство ідеї з конкретністю, яскравістю емоційного ставлення до дійсності.

Важко переоцінити значення емоційного ставлення до дійсності в молодшому віці для духовного розвитку вихованців. Від того, якими думками, ідеями пробуджуються почуття дитини, яке відношення мають ці ідеї до передової суспільної практики, значною мірою залежить формування її думок, переконань, поглядів на життя.

ДУМКИ, ІНТЕРЕСИ, ПРАГНЕННЯ МОЛОДІЖНИХ ШКОЛЯРІВ

Діти молодшого шкільного віку своєрідно сприймають політичні, моральні та естетичні ідеї суспільства. Вони по-своєму ставляться до всього, що відбувається навколо них: емоційне ставлення до завколишнього світу має велике значення для формування свідомості дитини, її переконань, для набуття морального досвіду.

Протягом 25 років ми вивчали духовний розвиток великої кількості 6—10-річних дітей з різних родин: робітників, колгоспників, інтелігентів. Основний метод вивчення — спостереження за діяльністю дитячих колективів у школі і дешкільних закладах, за участю в праці та в іграх. Ми переконалися, що в думках, інтересах, прагненнях дітей цього віку яскраво відбивалася події, які відбувалися в нашій країні протягом цієї чверті століття, проблеми, що хвилюють суспільство. Коли в селі з'явилася перша трактори, всі діти мріяли стати трактористами. Через 10—12 років заповітною мрією хлопчиків стало сісти за кермо літака; в перші роки освісння цілівих земель в іграх дітей відбивалася такі уявлення про освісння природи в далеких краях.

Із зміненням матеріальної основи соціалістичного суспільства і розвитком комуністичного ставлення до праці та суспільної власності в духовному житті дітей все яскравіше виявляються передові суспільні погляди. Великий інтерес ставовлять відповіді понад 4 тисяч дітей 6—11-річного віку на ряд запитань, що спонукала до висловлення думок і прагнень. Якщо в роки першої п'ятирічки на запитання «Що ти хотів би бачити в своєму рідному селі і в родині?» здача частини дітей зупиняла свій вибір на предметах, що стосувались здебільшого матеріального добробуту родини (одяг, меблі, плодовий сад, пасіка та ін.),

то в 1957 році 96% дітей висловили бажання бачити за-
самперед продмети, що мають важливе значення в житті
колективу, а також цінності, без яких не мисляться вже
духовне життя родини (клуб, духовий оркестр, спортив-
ний зал у школі, стадіон, шосейну дорогу, радіоприймач,
«юний конструктор», інструменти для технічної твор-
чості, шкільний радіокузол, акваріум, картинну галерею,
театр, літак, телевізор тощо). Відповідаючи на запитання
«Що тобі найбільше подобається в нашому селі?», майже
всі діти говорили цасамперед про колективні цінності, ті,
що задовільняли головним чином духовні потреби людей.

Завдяки культурному зростанню нашого суспільства протягом останніх двох десятиліть дуже підвищився рівень духовного розвитку дітей дошкільного віку. У 7—8-річ-
ких дітей таке широке коло уявлень і понять, що вони —
в міру своїх вікових здібностей — можуть ужебрати участь
у громадському житті. Так, сільські діти, приходячи до
школи, здають не лише те, що їхні батьки-колгоспники
борються за високий урожай, що досягнення на цій ді-
лянці — справа честі для родини, а й те, що весь радян-
ський народ одухотворений цією високою метою. Завдяки
цьому навіть найневзначнішу суспільно корисну працю,
до якої залучаються молодші школярі (наприклад, зби-
рання насіння плодових і декоративних дерев), вихова-
тель може організовувати на основі цих моральних
ідей. У 7—8-річних дітей протягом останніх років склалося
уявлення про пріналежність до єдиного радянського
народу, про боротьбу нашої Батьківщини за мир у всьому
світі. В зв'язку з цим дітям властине вже почуття грома-
дянської гідності. Ці поняття зумовлюють ті важливі
погляди, інтереси, прагнення, які, розвиваючись потім,
трають велику роль в духовному житті дитини.

У дітей цього віку вже є перші уявлення про мораль-
ний ідеал. На питання «Якою людиною ти хотів би бути?»
дитина, як правило, не дає узагальнюючої характеристики
якостей, які вона хотіла б мати, а наявні їм'я людини,
на яку хотіла б бути схожою: Леніна, Чапаєва, Будьон-
ного, Ворошилова, Олега Кошового, Пашу Авгеліну,
Дзержинського, Зою Космодем'янську. Конкретний об-
раз реальної людини постас в уяві дитини найбільш яс-
кравим і зрозумілим. Прагнення дитини бути схожою на
улюблена, ідеальна людина підказує дуже важливе пра-
вило виховної роботи: слід домагатися, щоб передові люди

виробництва були близькими друзями дітей, брали участь в їхньому вихованні. В нашій школі кожний молодший клас мав свого шефа — краудового механізатора колгоспу, робітника, тваринника. Шефи розповідають дітям про успіхи своїх трудових колективів, ознайомлюють із своїм виробництвом.

Прагнення, інтереси дітей молодшого шкільного віку нестійкі, вони залежать від тієї діяльності, якою зайнятий на даному етапі колектив, від тієї ідеї, яка доноситься до їхньої свідомості вайрізноманітнішими засобами виховного впливу. Так, слухаючи оповідання чи переглядаючи кінофільм про герой, які прославилися на полі битви, дитина хоче бути схожою на них. Тоді варто змінити обстановку, наприклад, показати благородство праці майстра високого урожаю, як у тієї самої дитини виникає інше бажання — бути схожою на Пашу Ангеліну, Олександру Гіталова, Валентину Гагапову.

Ураховуючи такі особливості молодших школярів, як багата уява, любов до гри, ми пропонували їм уявити собі, що вони перебувають в тих чи інших обставинах, і просили розповісти, як вони діятимуть. Охоче беручи участь у цій своєрідній грі, діти вигадували оповідання — казки, розкриваючи в них свій духовний світ. Ці казки-оповідання дають багатий матеріал для характеристики духовного життя дітей молодшого віку.

Наводимо записи двох оповідань*. Уявляючи себе вевідамкам, 6—7-річні діти в думках адіснуювали такі вчинки.

«Я став на кордоні, шпигун, не помічаючи мене, пробрався через рубіж. Я йшов слідом за ним. Коли він сів перепочинти в лісі, я непомітно взяв його зброю, заарештував шпигуна і доставив його до наших бійців».

«Я вспоміtnо проник через кордон, пішов до найбільшого міста, підійшов до найбільшої в'язниці, де сидять революціонери. Зайшов до в'язниці, взяв у сторожка ключі й визволив усіх революціонерів».

«Я пішов у Берлін, зайшов до Гітлера і вбив його, катку. Війна припинилася» (аналогічне оповідання складало багато дітей в роки війни).

«Я пішов до партизанів, взяв у них місія й почав підтримувати поїзди з фашистами» (роки війни).

* Записано в 1958 році.

«Я испомітно пропік до табору, куди фашисти вігнали наших людей, і визволив їх» (роки війни).

«Я очікувався в Америці, прийшов на завод, де виробляють атомні бомби, і непомітно засував усі машини. Скільки їх не ремонтували, а я знову пускав. Так і припинили роботи зброєю».

«Я пішов у в'язницю до Джаміла Бухіреді, звільнений її, привела до нас в Радянську країну»*.

«І пішов до великого будинку, де сидять всі капітальні**, залиш як кровлю і встановив там червоний прапор. Хай казяться бурку!».

З двох тисяч дітей, які склали оповідання-казку на запропоновану тему, лише 27 «використали» свою «невидимість» з корисливим метою, до того ж, корисливість деяких з них не зачіпала громадських інтересів (наприклад, одна дівчинка «зайшла нечомітно до Великого театру в Москві, стала в куточку і слухала, як співають артисти», два хлопчики «невомітно зайшли в цирк подивитися на звірів»). Звертає на себе увагу те, що в своїх казках-оповіданнях діти уникали умової частки *би*. Це свідчить не лише про силу й виразність дитячої уяви. Семирічна дитина, якій ідея зрозуміла лише в конкретних відчуттях предметах, явищах чи діях, свою думку та емоції теж може втілювати в такій самій конкретній дії, що не допускає умовностей (зазначимо до речі: коли було запропоновано скласти такі самі оповідання 12–13-річним дітям, вони не могли вже обйтися без частки *би*).

У 30-ті роки наші маленькі вихованці теж створювали оповідання про те, що вони зробили б, якби стали невидимими. Порівняння записів оповідань, складених дітьми кінця 50-х років, з оповіданнями середини 30-х років показує, як зросла свідомість нашого народу, наскільки утвердилися в ній комуністичні ідеали.

Дітям запропонували відповісти на запитання: «Ти виграв тисячу карбованців. Що ти прадбав *би*?» Малюки не уявляють ще величини цієї суми, і тому мріям їхнім немає меж. Діти, що народилися в умовах дрібнопланівського господарства і засмоктали з матері осо-

* Джаміла Бухіред — алжирська патріотка, засуджена колонізаторами до страти, яку замінили згодом довічним ув'язненням.

** Політика, характерна для молодшого школяра: діти конкретизують абстрактні ідеї.

бисті інтереси батьків того часу (20—30-і роки), бажали б використати гроші головним чином для родини (купували гарних коней, молотарку, будували новий будинок тощо). А діти, що вирости в 40—50-ті роки, міркували зовсім інакше: в роки Великої Вітчизняної війни всі вони мріяли віддати гроші на літаки, танки для розгрому ворога, в роки мирного будівництва їхня уявлення створює не менш яскраві суспільно корисні чинки. Ось кілька казок-оповідань, складених протягом останніх десяти років:

«Я віддав усі гроші на будівництво клубу».

«Я віддав усі гроші, щоб наш клас поїхав на екскурсію».

«Я віддав усі гроші, щоб школа придбала багато піаніно».

«Я віддав усі гроші на будівництво лікарні».

«Я віддав усі гроші на будівництво мосту».

«Я віддав усі гроші, щоб у нашому селі було побудовано залізницю».

Жодна дитина не висловила бажання використати гроші в особистих інтересах (лаш окремі діти, віддавши гроші колективу, зауважували, що вони залишили б собі незначну суму для того, щоб придбати іграшки, ляжі, ковзки, риболовецькі снасті, фарби, альбоми тощо). Отже, ми бачимо, що картини, створені дитячою уявою в цих оповіданнях-казках, відображають політичні, моральні, естетичні ідеї нашого суспільства дуже своєрідно, сутто по-дитячому, що становить неабиякий інтерес для правильного визначення шляхів і методів виховного впливу на свідомість дитини.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСІЙ Мислення і почуттів у дітей молодшого шкільного віку

Інтелектуальна та емоційна сфера духовного життя людини будь-якого віку взаємозв'язані й взаємозумовлені. Пізнавальні процеси завжди супроводжуються теми або іншими почуттями, але в кожному віці ця залежність проявляється своєрідно. В молодшому шкільному віці специфіка ця визначається тим, що суть предметів і явищ свавколишнього світу, зв'язків між ними постає перед дитиною вперше. Все нове, що їй стає відомо про природу й суспільство, про духовне життя людей, про їхню

боротьбу за краще майбутнє, породжуючи в дитині глибоко емоційне ставлення до дійсності. Почуття зачудування, подиву, захоплення породжують у молодших школярів не лише оповідання про природу далеких країн, про боротьбу первісної людини за вогонь, а й пояснювання суті природних явищ, що відбуваються на їхніх очах. З великим хвилюванням слухали, наприклад, наші діти пояснення таємін явищ, як залежність між рухом сонця й рухом цвіту совішника, оповідання про вирощування винограду з чубука тощо. Отже, дбаючи про інтелектуальний розвиток молодшого школяра, треба враховувати, як впливає пізнання навколошнього світу на розвиток його почуттів.

Діти, переступаючи шкільний поріг, ще не усвідомлюють розумового, інтелектуального аспекту своєї майбутньої діяльності. Їх забить готовим чином життя в колективі, зміна обстаповки, нові товариши. Проте навіть вайменіні школярі бодай частково, але розуміють уже, що освіченість, високий розвиток культури людини — це моральне надбання, а неграмотність, неуцтво — вада. Джерелом цієї думки є, очевидно, зростання суспільної свідомості, зокрема утвердження в свідомості дорослих погляду на грамотність, культуру як на важливу умову творчої праці.

Наши спостереження протягом 20 років переконують, що з кожним роком рівень розвитку інтелектуальних емоцій у дітей, що починають навчатися, підвищується. Якщо 15—20 років тому переважна більшість учнів I—II класів здатна була переживати почуття радісної схильності головним чином від усвідомлення того, що вони щось уміють робити, від удосконалення своїх умінь, набуття павичок, то виніще почуття діти виявляють у зв'язку з пізнанням нового, раніше не відомого, розумінням ними того чи іншого явища, залежності. Це почуття доступне вже восьми-дев'ятирічним дітям. Маленькі школярі власному досвіду переконуються, що в розумовій праці, в набутті знань трапляються труднощі, які можна подолати, коли захочеш. Нам доводилося бачити дітей 8—9 років, які, зустрівшись із труднощами в павчанці, казали педагогові: «А я ось подумаю і зрозумію. Як не було б важко, все одно зрозумію». Звичайно, вольові можливості дитини цього віку обмежені, але вже те, що її наміри подолати труднощі набувають яскраво вираженого емоційного

забарвлення, свідчить про відбиття благородних ідей у духовному світі малюка.

Своє виховне завдання ми бачимо в тому, щоб розвивати, зміцнювати в дитині оптимістичну певненість у можливості подолання труднощів, особливо труднощів інтелектуального характеру, пов'язаних з навчанням. Умова здійснення цього завдання — створення атмосфери творчого змагання думки в колективі. В кожному віковому колективі, в тому числі і в колективі молодших школярів, постійно проводяться математичні олімпіади, здійснюються творча праця, що потребує тяжущості, винахідливості. Для молодших школярів, наприклад, раз на місяць проводяться олімпіада-розв'язання арифметичних та геометрических задач на тяжущість. В олімпіадах беруть участь усі школярі, навіть для вершокласників добираються відповідні задачі. Ми домагаємося, щоб у цій нозакласній роботі брали участь усі діти, особливо ті, яким навчання дастися не легко. Практика переконала: якщо дитина пережила радість від успіху в інтелектуальній праці, ве пов'язані з навчанням, вона по-іншому починає ставитися до труднощів у навчанні — прагне свідомо долати їх.

Велике значення для формування свідомості й усього морального світу дитини має не лише те, що вона дізнається про навколишній світ, а й те, що відчуває, які переживання супроводять процес пізнавання. Особливо стосується це моральних почуттів. Спрямованість ідейних пошукувів людини великою мірою визначається тим, якими думками вперше в її житті були викликані почуття задоволення й незадоволення, радощів і горя, захоплення й зневаги, солідарності й протесту, співчуття та осуду, симпатії і ворожості тощо. Характер, зміст, ідеяна спрямованість знань, що набуваються в процесі пізнавання навколошнього світу, мають викликати емоції, що спонукають до благородних вчинків, до безоплатної суспільно корисної праці. Цосвід переконує: вавіть півчальний матеріал, що має, здавалося б, суто пізанавальній характер, можна успішно використати для пробудження й розвитку високих моральних почуттів — любові до Батьківщини, почуття обов'язку перед нею. Наведемо в зв'язку з цим конкретний приклад. Один педагог, готуючи дітей до зустрічі птахів, розповів, як зробити ішаківниці й душлянки, яким кормом заластися, щоб привабити птахів, і т. д. Інший учитель, перш ніж перейти до практичного здійснення

цієї справи, начатою в унів дітей яскраву картину перельоту птахів через пустелі, гори й моря. Якщо в першому випадку учні вкладали в свою працю лише прагнення добре виконати вказівки вчителя, то в другому випадку їхнє ставлення до цієї справи мало яскраво виражене емоційне забарвлення: діти з хвилюванням чекали повернення птахів, висловлювали бурхливу радість, побачивши перших крилатих друзів. Емоційне ставлення до завдання вплинуло і на якість роботи: учаї прикрасили пташині хатки різьбленими прикрасами, візерунками й малюнками. Діти першого педагога навіть не помітили, коли відлітили птахи, діти другого сумно говорили про важкий шлях, що його мають здолати їхні пернаті друзі.

Спостереження за життям і діяльністю багатьох дітей переконали нас, що яскраві образи, використовувані для всебічного висвітлення тієї чи іншої ідеї під час викладу навчального матеріалу, сильно впливають на емоційну сферу 7—11-річних дітей саме тому, що почуття є найдійнівішим, найконкретнішим вираженням ставлення дитини цього віку до навколишнього світу. Чим старша дитина, тим рівноманітніші її відношення до дійсності, тим більше в її розпорядженні засобів для того, щоб виявити своє ставлення до фактів і явищ.

Пізнання нового, невідомого, везідаового досить відчутно зачіпає емоційну сферу як 12—14-річного підлітка, так і дитини молодшого шкільного віку. Але підліток, переживаючи своє ставлення до світу глибше, від дитини молодшого шкільного віку, водночас виражає свої переживання не так безпосередньо: ставлення до дійсності від може виражати не лише в почуттях, а й у діяльності, і це надає зовсім іншого характеру його почуттям.

Перед тим, як почати прополювання па невеликій грядці навчально-дослідної діяльності, ми розповіли першокласникам про школу від бур'янів. При цьому особливо звертали увагу на те, що кожна рослина бур'янів дас тисячі і навіть десятки тисяч насінин. Це здивувало дітей, вони задні були боротися з бур'янами до цілковитого їх вицищення. Однак брак пам'ятних фізичних сил, перозвінене ще вміння долати труднощі завадили першокласникам завершити розпочату роботу.

Зовсім по-іншому вплинуло таке саме оповідання на 12-річних дітей. Вони стриманіше сприйняли повідомлення педагога, деято з них знов уже цікаві подробиці про спо-

соби розмежування дикорослих трав і бур'янів, виникло чимало запитань. Діти поступово заглиблювалися в причино-наслідкові зв'язки не тільки очертаного педагогом явища, а й багатьох аналогічних явищ. З рослин бесіда перейшла на морських тварин. Але все це не означало, звичайно, що діти забули про факт розмежування бур'янів, який вразив їх. Навпаки, чим більше заглиблювалися вони в інші аналогічні явища, тим більше хвилювалася їх новизна факту. Підлітки працювали так само натхненно, як і їхні молодші товарищи. Але почуття, що супроводжувало цю працю, було в них глибше, фізичних сил більше, тому вони довели справу до кінця.

Приклад цей зовсім не свідчить, звичайно, про те, що емоційне ставлення до дійсності в молодших дітей — маркатрати духовних сил, оскільки в них немає ще потрібних фізичних даних для практичної діяльності. Саче пізнання навколошнього світу — значна діяльність для маленької дитини. Кожне пізнання не є явище навколошнього світу вражене новизною і невідомістю, подібно до того, як вражає людину, що тільки-но навчилися читати, кожна нова сторінка безнайомої книжки. Але вплив чуттєвого сприйняття на духовне життя дитини визначається насамперед тим, що приховується за картиною, явищем, подією, які здивували й вразили його: чи тільки зовнішня яскравість, чи глибокий внутрішній зміст, що ховається за тією зовнішньою яскравістю. Неаважаючи на конкретність, образність мислення молодшого школяра, багатство його духовного життя виражається насамперед у змісті, напрямку думок. Задавши вихователя полягас в тому, щоб пізнання маленьким школярем навколошнього світу було для нього справжньою діяльністю, щоб у цій діяльності проходило його багате емоційне життя.

ЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНОГО ПОЧУТТЯ
В ДУХОВНОМУ РОЗВИТКУ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

ПОЧУТТЯ КОЛЛЕКТИВІЗМУ В МОЛОДШОМУ
ШКОЛЬНОМУ ВІЦІ

Почуття й переживання дитини викликаються насамперед тим, що вона бачить, у чому бере безпосередню участі.

Через обмеженість власного суспільного досвіду дитина 7—11 років ще не може усвідомлювати залежності

свого життя від життя колективу й керуватися цією думкою у взаєміннях з товаришами. Колектив як активна сила, як фактор самодіяльності для них не має ще вирішального значення. Діти молодшого шкільного віку не відчувають ще того прагнення до спілкування, до духовної єдності, яке характерне для підлітка. Вони беззабоно порігають зв'язки з одним колективом і дуже швидко входять у другий. Це пояснюється тим, що в молодших дітей слабко виявлені індивідуальні риси, дуже пестала пристильність одне до одного.

Та, незважаючи на все це, колектив у духовному житті молодших школярів відіграє значну й своєрідну роль. Маленькі школярі колективно переживають, почують, висловлюють своє ставлення до навколошнього світу. Вони не розбираються ще достатньою мірою, що їх приваблює і що відштовхує в тому чи іншому ровесникові чи дорослому: одна й та сама людина може бути для них сьогодні гарною, а завтра поганою — залежно від її конкретних дій. Колективне захоплення, породжене величною ідеєю, розкритою в яскравому образі, для маленької дитини сильніший мотив, ніж докази одної особи. Дитина в цьому віці широко й простодушно розповідає вихователеві про поганий вчинок свого однокласника, прагнучи почуття підтвердження оцінки, яку вона дає цьому вчинкові. Ніякі зв'язки найінтимнішого характеру ще не можуть утримати дитину від прямоти й широти в судженнях, від оцінки вчинків, дій, взаємин.

Якщо в старшому віці учень виділяється більш-менш сталими рисами своєї особистості в процесі самостійної діяльності, що відбувається поза колективом, то в молодшому шкільному віці ця здатність лише починає розвиватися, й умовою розвитку індивідуальності в цьому напрямку є ідейна насиченість життя колективу.

Завдання вихователя полягає в тому, щоб колективна діяльність, яка має на меті об'єднати дітей, пробуджуvalа й розвивала в кожній дитині позитивні почуття, щоб сძвість емоційного життя поступово утверджувала думку про сძвість ідеїву. Здійснення принципу виховання — вплив через колектив на особистість — стосовно молодшого шкільного віку потребує особливої уваги. Дитина усвідомлює правильність і важливість того чи іншого переконання тоді, коли це переконання викликало колек-

тивне хвилювання, залучало її до корисної, значущої діяльності.

У практиці виховної роботи з дітьми молодшого шкільного віку ми добиваємося того, щоб діти колективно переважали захоплення зважуючою діяльністю, щоб в основі цієї діяльності лежали ідеї служіння суспільству, гуманне ставлення до людини. Світлі, такі, що підносить людину, почуття народжуються в тому дитячому колективі, який не лише перебуває під наглядом старших, а й сам про когось турбується, що є робить для інших людей. Турбота про людей — найрозуміліша, пайочевидніша для молодших школярів ідея, яка породжує в їхніх серцах не лише почуття, а й перші вольові поривання.

У нашій школі стало традицією: кожний I клас уже через кілька тижнів після початку навчального року починає шефтувати над дитиною, яка має йти до школи через 2—3 роки. Ця дитина потребує якоєсь турботи і допомоги, наприклад, вона живе далеко від дитячого садка, мати її рапо йде на роботу і не може привести свою дитину. Учні, які живуть недалеко від свого підшевного, допомагають їйому вдягнутися, проводжають до садка. Учаївський колектив запрошує свого малецького товариша на дитячі свята. З наближенням підшевного до шкільного віку посилюються турботи про його майбутнє навчання. Знаходяться добровольці, які підготовляють майбутнього школяра грамоти: до початку заняття у школі він знає вже азбуку. Дитина вчиться, колектив — тепер уже третьокласників — уважно стежить за її успішністю. Та ось хлопчики захворіві, кілька днів він не з'являється до школи. Старші товариші щодня вавідуються до в'ого, потім, після хвороби, допомагають засвоїти пропущене. Найменвша спроба когось із членів колективу ухилитися від допомоги молодшому товаришу і суворо засуджується колективом. Причина засудження — розуміння дітьми благородства справи, яку роблять вони, весь колектив у цілому. Її відповідальність особистості перед колективом у молодшому шкільному віці формується насамперед на єдності емоційного життя колективу.

Такі самі благородні почуття породжують в дітей і колективі діяльність, пов'язана з шефством над літніми людьми, інвалідами. Розкриваючи суть високоморальних вчинків у конкретних діях і діяльності учнів, педагоги розвивають і збагачують духовне життя вихованців.

ІЗДИСТО ПОЧУТРІВ МОЛОДШИХ
ШКОЛЬНИКІВ НА ОСНОВІ ПЕРЕДОВИХ
СЪСПІЛЬНИХ ПОГЛЯДІВ

Благородство, моральна гідність людини визначаються тим, наскільки широкий світ охоплює сферу її емоційного життя.

Усе, що має вплив на дітей, що навмисно використовується вихователем для їхнього розумового та емоційного розвитку, що покликано максимально активізувати їхні думки й почуття, вольові зусилля, — все це має бути передніми високоморальними ідеями.

У молодшому шкільному віці вже закладаються основи моральних почуттів. Такі поняття, як добро й зло, справедливість і несправедливість, правда і брехня, ширість і лицемірство, вірність і зрадливість, краса й паскудство, що усвідомлюються в цьому віці в образі яскравих картин і уявлень, лишаються в емоційній пам'яті на все життя. Прямий, у певному розумінні навіть прямолінійний зв'язок між інтелектом та емоціями, з одного боку, і активною діяльністю — з другого, примушують вихователя серйозно продумувати все, що діти сприймають, про що вони думають, що бачать. В уявленнях, думках і емоціях дитини молодшого шкільногого віку весь світ піддається дуже простій, а погляду дорослих, класифікації: гарне й погане, правильне й неправильне. В цій класифікації дитина не бачить що відтінків, їй важко збагнути сплетіння поганого й гарного, особливо в людині. Духовне життя в цьому віці має спрямовуватися так, щоб гарне пізвавалося, осмислювалось і переживалося дитиною на зразках прекрасного, того, що має велику притягальну силу, і щоб погане не лише правильно трактувалося, а й активно засуджувалося. Уже те, що дитина в думках своїх схвалює гарний вчинок і засуджує поганий, є відзивом її активної діяльності.

Особливо яскраво помітний моральний характер цієї діяльності тоді, коли в схвалюванні й засудженні бере участь весь колектив. У системі виховних бесід, що їх проводять наші вчителі з дітьми молодшого шкільногого віку, значне місце посідає ознайомлення з благородними, високоморальними, самовіддавими вчинками кращих людей нашого суспільства. Ми використовуємо з цією метою багату практику комуністичного будівництва, з якою

знайомлять нас газети та журнали. Виховна робота не обмежується тим, що діти захоплюються благородними вчинками. Часто вони висвідчувають своє схвалення тими, що пішуть листа людині, яка показала себе самовідданою, чесною, правдивою. Діти, звичайно, не мають на меті зав'язати листування, але в самому процесі написання листа виявляється й утверджується моральне почуття.

Маленькі діти найвище вважають, що вони можуть взяти безпосередню участь у розв'язанні складних суспільних проблем там, де дорослій розуміє, що таких можливостей немає. Через це їх дивує, що рідні й взагалі старші байдуже ставляться до тих явищ, які їх, дітей, хвилюють. Для малюків багато що здається давним не так через те, що вони не усвідомлюють його суті, як через те, що вони переоцінюють свої можливості. Дитина, наприклад, була б дуже щаслива, якби її батьки взяли в свою родину трьох осиротілих дітей, про яких вона довідалася з газет, хоча це й неможливо.

Ця особливість віку дас великі можливості для розвитку й поглиблення в дітей почуттів на основі передових суспільних поглядів, для поступового формування їхніх моральних переконань. У практиці виховної роботи ми прагнемо до того, щоб уже в перші роки навчання діти брали близько до серця інтереси Батьківщини, народу, відчували себе учасниками будівництва комунізму. Досвід показує, що навіть 6—7-річна дитина може відчувати почуття гордості від того, що бере участь у боротьбі за всенародну справу, якщо ця боротьба має яскраву, конкретну і суху дитячу форму. Наведемо характерний приклад.

«Якщо діти, що навчаються в I класах всієї нашої країни, зладуть лише по одному іржавому цвяху, із зібраним металу можна буде побудувати десять комбайнів. Якщо ж діти зладуть по кілограму металевого лому, можна побудувати сотні тракторів і комбайнів — це звернення до 7-річних породжус в їхніх серцях почуття захоплення, подиву, ентузіазму. Вони запитують: «А скільки зроблять тракторів, коли ми зберемо по 2 кілограми? По 3 кілограми? По 5 кілограмів? А коли зроблять трактори?» і т. д. В дитячій уяві вимальовуються захоплюючі плани, все це здається їм реальним, посильним, здійсненим. Один з школярів пропонує зібрати металолом для будівництва великого корабля, на якому можна було б повезти дітей на екскурсію в далекі країни, другий гаряче обстоює

проект будівництва дитячого трамваю, третій побудував би, якби міг, «автомобіль, здатний перепливати через річки», у четвертого всі думки про новий штучний супутник Землі*.

Збираючи металолом, діти запитують, що можна зробити з металу, зібралого іхнім діасоч, скільки потрібно лому, щоб зробити один трактор, тещо. Коли завершилася робота, діти стали ще наполегливіші: «Чи скоро зроблять машини із зібралого металолому? Які частини машини зроблені з нашого металу?» З великим піднесенням зустріли діти повідомлення про те, що з 20 тонн металу, зібралого школою, на тракторному заводі зроблено 2 трактори, які вийшли до складу великої тракторної колони, направленої па цілінні землі. Та учнів все таки хвилювалася думка: «Що в цих двох тракторах зроблено з нашого металу?» Вчителі повели малюків до трактора, показали ім деталі, які можна було б виготовити із зібралого ними металу. Потуття дитячої гордості за свою працю ще більше зосилилося. Побачивши па власні очі вислідки своєї праці, вони знову почали фантазувати, створювати я уяві картини про свою участь у великий, всенародний справі.

Вивчення дитячих висловлювань, вчинків, прагнень у багатьох аналогічних обставинах переконує, що дитина, безпосередньо й неприховано переживаючи в молодішому шкільному віці власну участь у суспільно корисній праці, верідко навіть переоцінює свою роль, оскільки недостатньо уявляє ще значення і обсяг тієї справи, в яку вона робить, по суті, дуже маленький ввесок. Але переживання за суспільне значення своєї діяльності утворджує навіть у мій, дитині молодшого цікільного віку, думку про відповідальність за те, що безпосередньо не пов'язано з особистими інтересами,— за суспільну власність, за успіхи колективної справи.

Одним із важливих правил виховання молодших школярів, якого ми дотримуємося в своїй практичній роботі, є те, щоб суспільно корисна праця дітей була якомога наочніше пов'язана із здійсненням загальнопародвих завдань, з боротьбою за комуніям. Чим очевидніший і зрозуміліший для дитини цей зв'язок, тим широкорадіше переживає вона свою роль у праці, тим благородніші

* З висловлювань учнів I класу (7-річні діти) 17 грудня 1958 року.

ї почуття. Такою працею в умовах сільськогосподарського виробництва є, наприклад, участь дітей у боротьбі з ерозією ґрунту.

На півдні нашої країни почався всенародний рух, мета якого — не допустити руйнацій ґрунтів вітрами, дощовими й талими водами. Щоб здійснити протиерозійні заходи, потрібно багато насіння трав. Наші діти щороку вирощують на своїй навчально-дослідній ділянці кілька десятків кілограмів насіння трав і передають їх колгоспові. Вони бачать, що вирощене вами насіння привносить користь: вим сасівають ґрунти, що зазнають ерозії, трава змінює їх, і завдяки цьому зберігається всенародне добро.

Серед суспільних явищ, які привертають до себе увагу учнів різного віку, важливе місце посідає боротьба радянського народу за мир, проти паліїв війни. Дитину молодшого віку боротьба ця особливо хвилює. Яким би обмежевим не був її політичний кругозір, вона певною мірою розуміє вже відмінність між війною справедливою, народною, і війною загарбницькою, несправедливою. Багатолітні спостереження за життям і працею дітей перевокавали нас, що коли виникають час від часу ускладнення міжнародної обстановки, вавислу над людством небезпеку війни переживають і діти молодшого шкільного віку. Навіть ті учні, з якими вчитель не проводив ще юдної бесіди, при першій згадці про мир, про боротьбу радянського народу за мир з хвилюванням починають говорити про атомну бомбу, про часлідки атомної війни. В їхній уяві атомна війна — це не політика, не дипломатична чи воєнна проблема, а яскрава картина, «коли все горить — і небо і земля», «коли від неба до землі здіймається величезна пожежа», «коли така бомба, як сонце, падає на землю і спалює все», «коли міста перетворюються в пилоку», «коли море може випаруватись», «коли залізо перетворюється на пару»*.

З радісним хвилюванням і гордістю за свою Батьківщину зустрічали діти повідомлення про те, що наш народ і уряд вимагають заборони атомної зброї, що навіть випробування бомб у вашій країні припинені.

Розповідаючи дітям молодшого шкільного віку про боротьбу радянського народу за мир, читаючи вірші та оповідання, в яких розвівчувалися палії війни, ми

* З висловлювали дітей 7—8-річного віку (1955—1960 роки).

спостерігали, як глибоко переживають діти те, що вони не можуть взята участь у безпосередній, після та, що вони бачать, боротьбі за мир. Природно, що серед вихованців не було такої дитини, якій не хотілося б стати воїном, захисником своєї Батьківщини.

У героїці Великої Вітчизняної війни, в подвигах бійців, які захищають кордони Батьківщини, школярі бачать насамперед захист миру.

Ми розкриваємо перед дітьми соціальну суть таких явищ, в яких, по-перше, яскраво виражено позитивну моральну якість, що приваблює дітей свою величістю, чистотою, благородством і що протиставляється водночас якостям негативним, які викликають зневагу, обурення; по-друге, самою суттю свою ці явища спонукають до активної діяльності.

Особливу важливу значення в житті молодших школярів мають факти, що розкривають духовний світ таких самих дітей, як і вони. Їх цікавлять художні твори, зокрема казки, а також кінофільми, п'еси, герої яких хоробрі, мужні, сильні духом діти. Школяра молодшого віку захоплюють виняткові особистості, він чекає від них героїчних вчинків, самопожертви. Цікаво порівняти ці вимоги з вимогами, що їх ставлять до героїв художніх творів вихованці старшого віку. В перші роки юності вони (особливо дівчата) прагнуть зважити в літературі образів не примітної, звичайної молодої людини з усіма її позитивними і негативними якостями. Зовсім інше спостерігаємо в малюків: їхній герой, якщо вже гарний, то поганого в ньому авічогісінсько не повинно бути; якщо поганий, то повчальне в ньому лише те, чого не можна робити, якою не повинна бути людина і т. д.

Окремі уроки й спеціальні виховні бесіди з дітьми молодшого шкільного віку ми присвячуємо характеристиці духовного світу героїв, які віддали своє життя за Батьківщину в роки війни, виявили хоробрість, мужність, витримку в мирні дні (вихованці ще не усвідомлюють, що йдеться про старших, після вони, дітей і вражают героя-пionерів своїми ровесниками). Особливо великий вплив на учнів мають подвиги, в яких виявлено стійкість і вірність дітей-героїв моральним переконанням (ця риса — найпритягальніша сила для школярів різного віку). Хлопчики й дівчатка молодшого віку, як правило, просить повторити кілька разів слова, що їх кидають з гордо підвя-

тою готовою пioneri-герої в обличчя ворога. В цьому збачанні вони верили у подвигу, красу людської душі. На такі сцени гостріше, ніж на інші, реагують діти, переглядаючи кінофільми, на вечорах художнього читання, іх натхнення відтворюють і в своїх іграх. Численні спостереження за духовним розвитком окремих дітей свідчать, що, паслідучи улюблених героїв, у повсякденному житті, у власниках з товаришами вони намагаються утвердити в собі ясаси перед цю, найочевиднішу для них якість, що є втіленням стійкості,— вірність переконанню, прялицю, погляду. Найменша можливість проявити цю якість у житті приносить ім моральне задоволення.

Однак недостатньо глибоке проявлення в суть, я єдайні джерела принциповості, вірності поглядам, що їх впливають горої, нерідко зумовлює неправильне розуміння дітьми цих понять і завдає вихователям численних клошотів: замість стійкості іноді десь про себе внати впертість; привід, що частенько зумовлює справжню непохитність, такий дріб'язковий порівняно з втраченими діяльною на досягнення мети силами, що серйозне, високе перетворюється в комічне.

Усунута цей недолік, звичайно, можна. Усе залежить від того, чим живе дитячий колектив, на що спрямована його активна діяльність, наскільки значні мотиви об'єднують дітей. Ми намагаємося робити так, щоб духовні спли дітей не втрачалися даремно. Якщо дитина прагне проявити стійкість, робимо так, щоб привід для цього був значний, наслідок — відчутвій. Наприклад, дітям 9—10-річного віку, яких батьки хотіли примусити виконувати релігійні обряди, ми радили відверто говорити батькові чи матері, що це не відповідає їхнім дитячим переконанням (звичайно, проводилася велика роз'яснювальна робота), і діти обстоювали свої погляди з такою завзятістю, якій навіть батьки давувалися.

У Віті К. батька не було. Матір його, жінка забобонна, не лише водила хлопчика до церкви, а й примушувала виконувати релігійні обряди, що привижували людську гідність. Напередодні релігійних свят Вітя мав ходити до родичів, поздоровляти їх, випрошуючи, по суті, за поздоровлення єсватковий подарунок. Спершу хлопчикові подобалося це. Та згодом до його свідомості дійшла принципаліза суть традиційних поздоровлень. Ми готова ли дитину до конфлікту, який неминуче мав статися, до

рішучого протесту проти насилья над її душою. Ця підготовка полягала в тому, що Вілю К. активно заличували до суспільно корисної праці. Поряд з цим вихователь пояснював дітям облудність релігійної моралі. І настав час, коли хлопець відмовився виконувати волю матері. Він перестав відвідувати її церкву. Цей благородний і разом в тим вольовий вчинок відіграв значчу роль у духовному розвитку 10-річного хлопчика.

Особливо велику вагу має дитяча працяновість у творчій праці. Ми прагнемо, щоб у праці дитяна доводилося, обстоювала певну ідею. Наприклад, помідори можуть вродити лише при умові, коли розсаду вирощено в парникові чи в теплиці і потім пересаджено у відкритий ґрунт. Але учень вирощує помідори без розсади: сіє насіння раною весною у відкритий ґрунт. Він ве лише виконує певні трудові операції, а й бореться за те, щоб підкорити сили природи. Ця боротьба потребує значних вольових зусиль, винахідливості, знань.

Аналіз діяльності дітей молодшого шкільного віку переконує, отже, що в житті діти знаходять багато можливостей для виявлення тих якостей, що їх вони памагаються запозичити в своїх улюблених героїв. Ідейна гравь буденних фактів повсякденного життя набуває в їхніх очах емоціонального забарвлення, збагачується почуттями, якими супроводжується їхня активна діяльність.

У молодших школярів яскраво проявляються такі почуття, як працільність до більшіх, співчуття, жаль, чуйність, чутливість до горя, нещастя, скруті товаришів. Діти цього віку здатні усвідомити благородство безкорисливості: безкорисливий вчинок найбільше зрозумілій Ім своєю наочністю, виразністю, безпосереднім зв'язком з особистими інтересами. Уже в віці 4—6 років діти відчувають душевне задоволення, віддаючи свою матеріальну цінність тим, кому вони симпатизують. В молодшому шкільному віці почуття це поглибується, збагачується новими думками. Якщо вихователь правильно розглядає дітям благородство товариської взаємодопомоги, вони ладні віддати товаришеві все, що мають, ладні поділитися останнім, відмовитися від особистого задоволення в ім'я товариської солідарності.

Використовуючи ці вікові особливості школярів, ми прагнемо, щоб уже в учнів початкових класів формувалися й утверджувались основи моральності людини-

колективіста. Ми допомагаємо дітям самим злагодити обставини, за яких потрібна товариська взаємодопомога, співчуття. Чим певніше арозуміс дітіна, що її втручання може вплинути на хід подій, там яскравіше виявиться в неї почуття жалю, співчуття. Щочуття ці поспілюються тим, що вона, як правило, охоплюють весь колектив, і товариські, колективістські вчинки у цьому віці теж мають колективний характер. Наведемо такий приклад.

Після уроків 8-річні діти пішли на прогулянку — подивитися з мосту на льодохід на річці. Один з хлопчиків упустив портфель з книжками та зошитами в річку. Він розплакався: сердата мачуха могла покарати його. Подія ця зродила в дитячих серцях жалість, співчуття, та відомо не знав, як допомогти хлопчикові. Учитель розповів їм, в якому ставовищі опинився клопочник, підказав, як колектив міг би допомогти йому. Жалість і співчуття поступово змінилися активною готовністю допомогти. В кожного з дітей було по карбованцю на квиток в кіно: якщо відмовлятися від цієї розваги, на зібрані гроші можна купити портфель і книжку. Пропозицію гаряче підтримали: діти відразу зібрали гроші, пішли в магазин за покупками. Дехто віддав не карбованець, а все, що мав, запевняючи, що батьки не заперечуватимуть.

Здійснюючи аналогічні вчинки, діти поступово набувають морального досвіду. У них формується здатність давати правильну моральну оцінку людям і явищам довколишнього світу. Вони самі починають помічати обставини, де потрібна їхня допомога, втручання, співчуття.

Позитивні смислові відахи на суспільні події найбільше закріплюються в процесі колективної діяльності, до якої спонукає колективне піднесення. Не випадково дітей так приваблює участь у тимурівських командах, які допомагають літнім людям, інвалідам, сиротам, багатодітним матерям, вдовам. Діяльність у цих командах — вони, популярні навіть серед дітей 8—10-річного віку — одна з перших форм участі дітей у суспільному житті. Надаючи поспільну допомогу, наочно переконуючись у наслідках своїх зусиль, дитина звідус почуття величного задоволення, особистої честі, гідності. Це має важливе значення в моральному вихованні взагалі: дитяча починає осмислювати свої вчинки й відчувати задоволення від них з того моменту, коли вона починає робити добру, благородну справу.

З усього, про що йшлося тут, видно: чим глибше за чіпають передові сучасні погляди духовний світ дитини, тим помітніше позначаються волі на своєрідній дитячій діяльності, тим успішніше розвивається моральна самосвідомість молодшого школяра, чомітніше висувається на перше місце значення переконань в його емоційному житті.

естетичні почуття молодших школярів

У житті дитини молодшого шкільного віку важливе значення мають естетичні почуття: вони посідають своєрідне місце в її духовному житті, специфічно впливають на зміцнення її моральних поглядів. Практика переконала нас, що як сприйняття, так і активна діяльність дітей 7—11 років, пов'язані із сферою естетичних емоцій, ліпшають глибокий слід в емоційній пам'яті людини на все життя.

Пізнаючи прекрасне, гармонійне в природі, в навколоїшній обстановці, зрештою в праці, в творчості, дитина 7—11-річного віку з кожним роком відчутніше переживає почуття насолоди від прекрасного. Сліди безпосередніх вражень, збережені як в інтелектуальній, так і в емоційній пам'яті цього віку, в подальшому духовному житті люди в набувають нових і нових відтінків, забарвлюючи водночас нові думки, переконання, переживання неповторними, ніколи не лягніючими барвами першого враження.

Попад дві тисячі юнаків і дівчат, що закінчували середню школу, а також понад трьста чоловік дорослих дали відповідь на ванне запитання: яке значення в їхньому житті мало сприйняття краси природи, праці, творчості в дитинстві? Відповіді на ці запитання дуже цікаві для характеристики духовного розвитку людини. Вони показують, що картини рідної природи, вразивши дитину своєю красою і чарівністю в 7—11-річному віці, не лише ніколи не стираються в пам'яті пізнішими сприйманнями, а й відіграють виняткову роль протягом усього життя, зокрема, в емоційному забарвленні таких понять, як Батьківщина, рідний край, рідні місця тощо. Це стосується, до речі, й сприйняття класичних зразків рідної поезії, образотворчого мистецтва. Люди зрілого віку твердять, що краса рідного слова, усвідомлена їй пережита в 10—11-річному віці, накладає певний відбиток на характер естетичних запитів і тоді, коли людина стає дорослою,

«Я дуже люблю весняне повноводдя ва річці,— розповідає 42-річний інженер Олексій Ф.— Краса цього видовища найбільше хвідлює мене тоді, коли я бачу те, що запам'яталося з дитинства: голубий серпанок ва обрії, далекі могили в степу, перша зелень набувавіла бруньок ва вербі. Ця краса назавжди лішилася в пам'яті, вона як підмурівок, на який лягають пізніші враження».

Це має сумніву, що від естетичного розвитку, набутого в дитинстві, в основному й залежить естетичний та емоціональний розвиток людини. Враховуючи це, ми праґнемо, щоб природа, замкнена обставовка, поезія, образотворче мистецтво, музика — все, посилане й зrozуміле дитаві, зашало в її пам'яті глибокий слід на все життя.

Бесід про природу в хвідляні спостереження ІІ, використання під час таких бесід поетичного слова, сповукація дитини до створення естетичних картин і обставовки в повсякденному житті, турбота про збереження й прямно-живлення багатства природи, споглядання творів живопису, слухання музики — це не тільки заходи для розвитку естетичних почуттів, а й важливі засоби загального духовного розвитку дитини. Характерно, що в молодшому шкільному віці естетичні почуття мають зовнішнє виявлення, виражуються в колективі, тоді як пізніше (особливо в юнацькі роки) учні праґнуть до індивідуалізації цієї сфери духовного життя. Про це свідчить зокрема різне сприйняття краси природи і творів мистецтва учнями різового віку.

Неподалік від вашого села, з високого берега Дніпра відкривається чудовий вид на протилежний берег річки. Кілька разів на рік красу цю спостерігають наші вахтовці. І ось ми бачимо, що малевські школярі висловлюють своє захоплення цією, неприховано. Почуття насолоди живе в їхніх серцях як колективне поривання. Зовсім по-іншому ставляться до цієї краси 13—14-річні підлітки. Вони ваче соромляться показати своє захоплення, стримують зовнішнє виявлення почуттів. У 16—18-річних юнаків і дівчат ставлення до краси знову інше: для них найбільша насолода — милуватися красою природи вдвох — з другом чи подругою.

Яскравість і безпосередність почуттів, характерна для молодшого шкільнного віку, дає змогу залучати вихованців

до естетичної діяльності, тісні, що сприяє розвиткові естетичних емоцій. Дитину 7—11 років, яка Васолоджується красою природи чи навколоїшньої обстановки, дуже легко залучити до активної праці. Створення нових природних багатств (особливо насадження дерев і догляд їх) та естетичної навколоїшньої обстановки стало улюбленою працею вихованців і не лише загострює їхню симпатічність до прекрасного, а й прищевлює активні естетичні прагнення, виховує нетерпимість до неочайнності та несмаку.

Ми аналізували подальше духовне життя понад 300 вихованців, які у віці 7—11 років створювали й підтримували естетичну обстановку в класі, на піндельці садиби, вдома. Обов'язком цих учнів було розводити квіти й доглядати їх, вирощувати плодові та декоративні дерева тощо. Характерна риса їхньої вавчальної і сусільської корисної праці — акуратність, точність у роботі, прагнення до краси, досконалості.

Виховання й розвиток естетичних емоцій у дітей 7—11 років особливо тісно пов'язані з трудовою діяльністю. Діти люблять працю, в процесі якої створюється щось гарне, везичайве. Це природне прагнення дитини, як видно з досвіду, треба всіляко підтримувати. Ми організовуємо виховну роботу так, щоб у молодшому шкільному віці трудова діяльність вихованців була водночас і естетичною діяльністю. Цій цілеспрямованості відповідають пайрізномадітніші види колективної та індивідуальної праці (випилювання, випалювання, рукоділля, розбивка клумб, вирощування квітів, догляд дерев тощо.) Праця, сповнена естетичних поривів і відчуттів, поступово розвиває та змінює розуміння краси трудової діяльності, врагнаєвия не лише до високопродуктивної, а й до краси вої праці.

Специфіка і роль естетичних емоцій у молодшому віці визначають і ту підатливість дитини до всіляких ідейних впливів, чужих комуністичному світогляду, що не рідко заважають вихованню. Йдеться насамперед про вплив на дітей релігійної моралі. Ми вели бесіди з віруючими молодими людьми, які вросли й виховувалися в соціалістичному суспільстві. Йшлося про джерела, які живили зародження й зміцнювали в них віру в бога. Переважна більшість віруючих за перше місце ставили перевживання, безпосередні образи, враження, сприйняття

рапніого дитинства. Вони твердили, що церква вабила їх задовго до того, як виникла думка про бога. Більше того, значна частина їх твердить, що й у зрілому віці вони «вірють більше почуттям, анж розуму», що всяка сироба довести з допомогою розуму правильність релігійних догматів веде до заневіри.

Факти ці дуже показові. Вони не лише проливають світло на арсенал засобів, яким користується церква з метою впливути на духовний світ людей і який у цьому відношенні виявляється найефективнішим, а й примушують ще раз задуматися над значенням емоційної сфери в духовному розвитку людини. Досвідчені служителі культу не випадково вважають критерієм святості кожного релігійного обряду те, наскільки глибокі естетичні емоції утверджують і розвивають віру. Зовнішні обставини релігійного культу особливо приваблюють дітей. Бразливі й небайдужі до всього яскравого, незвичайного, фантастичного, вони охоче йдуть до церкви. Іх, звичайно, приваблює лише зовнішнє оформлення обрядів, і служителі культу враховують це: окрім моментів церковної служби, особливо останнім часом, віби спеціально розраховані на дітей. Деякі обряди з церковного ритуалу застосовуються в останні роки священиками православної церкви спеціально з розрахунком на те, що в церкві будуть діти. Іноді церковники вдаються й до ефектів, що не мають жодного зв'язку з релігійними обрядами. Наприклад, священик одної з церков у м. Кіровограді спеціально додручив електромоторам зробити таку електропроводку до свічок, щоб у певні моменти богослужіння одні свічки спалахували, інші гасли. Діти з цікавістю спостерігали за цією ілюмінацією. Один 10-річний хлопчик через кілька днів після «свята» запитав матір:

— Мамо, підемо ще в церкву?

— Підемо, — відповіла матір. — А тобі подобається в церкві?

— Дуже подобається. Особливо те, як свічки спалахують і гаснуть. Ялинка країца, але там свічки чомусь не грають.

Минає час, враження від цієї по-своєму естетичної, по-своєму гарної церковної обстановки в окремих дітей не лише не послаблюється, а й посилюється з кожним новим відвідуванням церкви. Там, де потано поставлене ідейно-

світоглядне виховання, дитина не прагне розібратися в змісті тих істин, які павлюються їй під звуки пісень і пахавці ладану. Божествене вона вбачає пасамперед у гарному, вроочистому.

Так в учовах торжества комуністичного світогляду, через кілька десятиліть після повалення експлуататорського ладу народуються нові віруючі, на диво тим, хто уявляє собі суть релігійної моралі занадто поверхово. Більшість дітей, що потрапили під вплив зовнішніх обставин релігійних обрядів, агодом, у старшому віці, звільнюється від релігійних забобонів, і вирішальне значення в цьому має правильне, ідейно ясніче виховання, благородство духовного життя в шкільному колективі. Але деякі діти продовжують перебувати під впливом релігійного дурману. Це передусім вайбільш вразливі, податливі натури, ті, в яких почуття взагалі беруть гору над свідомістю.

Із сказаного ясно, що в боротьбі проти релігії слід використовувати не лише ідеологічні, світоглядні засоби, а й естетичний вплив на особистість. Там, де недооцінюється значення естетичних емоцій у духовному житті й розвитку дітей, перемолцем у боротьбі може стати релігія, церква. Важливо знати, що боротьба ця починається задовго до того, як дитина здатна осмислити суть матеріалістичного пояснення світу. Це покладає на школу велику відповідальність. Необхідно пробуджувати в дитині яскраві естетичні почуття з донизугою явищ, картин, образів, що відображають величну, благородну, але цілком зрозумілу її ідею,— ту, що кліче до активної дії, до боротьби за оволодіння силами природи, до торжества розуму. Іншими словами, ідеологічний вплив, якого зазнає дитина з перших днів перебування в школі, має вабити яскравішої, зважно кращої естетичної форми, авіж та, що може вплинути на дитину в церкві. Якщо школа добивається цього, церква стає безсилою; адже її естетичний вплив розрахований на збіднення розуму, тоді як естетичні почуття, що їх пробуджує і розвиває в дитині школа, збагачують інтелект, підвищують її як особистість.

Протягом 25 років у нашій практиці траплялися випадки, коли завдяки глибокій ідейній основі естетичного виховання в школі пощастило запобігти захопленню дітей яскравістю релігійних обрядів. Вирішальне значення

в цьому мала світоглядна спрямованість усієї нашої виховної роботи. Наголос на естетичне виховання ми робимо тому, що саме естетична форма впливу посилює переконливість, яскравість думки.

Траялося й таке, що дітей широ віруючих батьків однаково хвилювали, цікавили і релігійні обряди, і яскраві естетичні видовища дитячих свят, казок, художнього читання. Показуючи облудність релігійних байок і моралі, ми прагнули якомога глибше розкривати комуністичні ідеї за допомогою естетичних форм — і діти поступово втрачали інтерес до зовнішньої красивості церковної драматизації, оскільки в міру свого інтелектуального розвитку все більше переконувалися, що суть релігійної ідеології така: «Мислiti грішно, віруй у те, що ти почувавши!». Завдяки тому, що кожний естетичний образ, усе естетичне виховання в школі сповукало саме до думки, до утвердження почуття власної гідності, дитина відхиляла релігійні вимоги, віддавала перевагу ясній людській думці, а не слісій вірі.

Вирішальною умовою ефективності естетичних засобів впливу на дітей є формування матеріалістичного світогляду. Щодо вихованців молодшого шкільного віку, то це означає, що вони мають учитися вільво розуміти причинно-наслідкові зв'язки між предметами і явищами ваколишнього світу. Проте, вважаючи це основоположним фактором, не можна не брати до уваги, що й світоглядна сторона переконань значною мірою залежить від того, які почуття пробуджує в дитині те, що вона бачить, сприймає, робить. Поєднання змісту комуністичного виховання з гарною формою — це велика виховна мета, здійснювана на практиці найрізноманітнішими засобами й прийомами. Урочиста обстановка в дні революційних свят, дитячі розваки з їхнім яскравим художнім оформленням, інсценізації казок, байок, оповідань, художнє читання кращих зразків класичної і сучасної літератури, заняття хорових гуртків, захоплюючі ігри, створення естетичної обстановки в школі і дома — все це в поєднанні з правильно поставленим ідейно-світоглядним вихованням зумовлює глибокі переживання, дас змогу збегнути справжню красу, вплив якої на духовний світ дитини везрівянно посплюється там, що в образах чуттєвого сприймання закладена глибока, зрозуміла, хвилююча ідея. Надії дітей з першого дня вивчення в школі бувають на

всіх урочистих піонерських зборах. Особливо великий вплив мають на них збори, що відбуваються біля могил воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Готуючи малюків до вступу в піонери, ми пробуджуємо в них інтерес до життя й подвигів конкретного героя, його ім'я присвоюється (за рішенням ради піонерської дружини) спершу класові (до прийняття дітей у піонери), потім — піонерському загонові. Своєму улюблениму герою діти присвячують ранки та вечори (наприклад, урочисто відзначають день народження чи героїчної його смерті). Кожен клас з першого року навчання вибирає собі улюблену пісню.

Особливо сильні естетичні емоції пробуджуються в дітей 8—10-річного віку в тих випадках, коли зрозуміла, хвилююча ідея доповісться досягненням вихованців у казковій формі. Алегорія посилює враження, утверджує моральні поняття про добро й зло, справедливість і несправедливість, красу й вульгарність.

Для молодших школярів у нас обладнано спеціальну кімнату казок. Тут багато малюнків, на яких відтворено епізоди з російських, українських казок, а також казок інших народів; у чотирьох цутнах майстерно створена обстановка, що вводить дітей у світ казок слов'янських народів — російського, українського, білоруського, польського, чеського, словацького. Час від часу, залежно від того, які казки читаються дітям чи інсценуються, в кімнаті створюється обстановка, що відповідає казкам Андерсена, братів Грімм, англійських, італійських, французьких, індійських письменників. Наші спостереження свідчать, що дітям приносить велике естетичне задоволення не саме по собі споглядання цієї обстановки, а глибока, хвилююча думка, закладена у вчинках герой, у зіткненні і боротьбі між ними, торжество справедливості, яким завершується кожна дитяча казка. Інсценізація казок супроводжується музикою. Найбільше задоволення мають діти від епізодів, де правда, добро перемагають неправду, зло. Музика, виразність мови ділових осіб, відтворення відновленої обстановки — все це посилює естетичні почуття дітей.

Велике естетичне задоволення привносять дітям вечори художньої самодіяльності у дні народження й героїчної смерті Зої Космодем'янської, чиє ім'я носить піонерська дружина.

Із сказаного видно, що естетичні емоції мають дуже велике значення в духовному житті дітей молодшого шкільного віку, а також у їхньому подальшому духовному розвиткові. Правильно поставлене естетичне виховання сприяє формуванню тієї міцної духовної основи особистості, на якій у старшому віці ґрунтуються не лише набутий з роками чуттєвий досвід, а й інтелектуальна зусилля.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Особливості емоційного життя молодшого школяра визначають і специфіку діяльності дітей цього віку.

У характері діяльності, в тих думках і почуттях, якими вона супроводжується і сполучається, найвиразніше проявляються особливості молодшого шкільного віку. Якою б не була діяльність молодшого школяра, він не може ставитися до неї байдуже: вона або захоплює його, або здається нецікавою. Своє ставлення до діяльності — гра це, фізична праця чи навчання — дитина виявляє в самій діяльності: дорослому відразу видно, захоплює малюків те, що вони роблять, чи робиться воно без душі, в принусу (старші віком діти не лише вміють стримувати зовнішні прояви свого ставлення до дійсності, а й прагнуть показати навіть свою байдужість до неї; це особливо стосується хлопців 13—15 років).

Коли б ми, дорослі, могли глянути на світ і за себе очима семирічної дитини, ми в найпростіший грі побачили б серйозні речі, явища, події.

У грі немас людей серйозніших, ніж малі діти. Граючись, вони не лише сміються, а й глибоко переживають, іподі страждають. Та коли вихователь спробує перенести цю дитячу серйозність на навчання, його сліткає невдача. До свідомості малої дитини неможливо досясти відразу важливість, суспільну значущість оволодіння знаннями. Вона більше відчуває, ніж розуміє повагу, якою користуються в суспільстві розумні, знаючі люди. Через розвиток цього почуття й треба шукати шлях до свідомості дитин, поступово формувати у неї переконання в необхідності вчитися.

Для виховання дітей молодшого шкільного віку дуже важливо, щоб вони виявляли своє емоційне ставлення до найбільш значущої в їхньому житті діяльності —

навчання. Відчути в ігрованій залежості, буде чи не буде дитина дивитися на своє навчання, оволодіння знаннями як на діяльність корисну, необхідну для суспільства. Досвід переченує: чим раніше утверджився в дитині такий погляд, тим багатіше і духовне життя, тим глибше вона усвідомлює і відчуває власну гідність. Це ставлення до навчання формується насамперед під впливом пережитих почитивних почуттів — радості, задоволення від досягненого успіхів. Ми розповідаємо дітям про працю шахтарів і металургів, тваринників і лісорубів, про те, що дас батьківщині кожев трудівник протягом року, місяця, тижня. Час має бути заповнений працею, праця — це насамперед оволодіння знаннями для того, щоб у майбутньому створювати матеріальні цінності для суспільства.

Дітей цього віку приваблює вже не лише гра. Їх цікавить діяльність, в якій яскраво виражені елементи як продуктивної, так і пізнавальної, дослідницької праці. Спеціально для дітей 7—11-річного віку ми створили іграшковий «шкільний завод», «шкільну майстерню» во виробництву іграшок, «шкільну майстерню» руководіля тощо. Діти завжди охоче працюють за цьому « заводі », в « майстернях ». Хоч вироблені ними матеріальні цінності мають характер іграшок, усе ж їх використовують люди (наприклад, іграшки передаються в дитячий садок, вишивками прикрашають піонерську кімнату), і це приносить дітям велику радість. Чим яскіша, зрозуміліша дітям користь, яку вони приносять своєю, хай ще ігровою, працею іншим людям, тим помітніше входять вони « в роль », забуваючи про умовисть багатьох елементів своєї діяльності.

Найбільше значення в духовному розвитку молодших школярів, у формуванні їхніх моральних поглядів має діяльність, спонукована високими мотивами, до яких (про що говорилося вище), діти цього віку дуже сприйнятливі. Якщо вихователь глибоко розкрив перед вихованими приклад мужності, самовідданої праці в ім'я народного блага, в них виникає бажання проявити хоча б якую частку того героїзму, яким вони захоплюються. Так, учитель розповів 8-річним дітям про геройчу працю Прокопія Нектора — Героя Соціалістичної Праці, комбайнера із Сибіру, який, втративши на війні обидві ноги, знайшов у собі силу й мужність знову стати в стрій, повернувшись

до улюбленої праці. Коли вихователь сказав, що хліба, зібраного Прокопієм Нектовим, вистачить на цілий рік мешканцям такого міста, як Кіровоград, діти висловлювали своє захоплення і подив, вони ладні була трудитися, приносити користь. Якщо не задовільності цього благородного прагнення, не допомогти дітям зважити можливості для виявлення своїх прагнень у повсякденному житті, благородні поривання можуть вилитися в скильність до сентиментальності.

Під керівництвом учителя діти виконують таку роботу: відбирають на колгоспному полі по 15—20 найкращих качанів кукурудзи, сушать їх, зберігають зимою в спеціально відведеному для цієї мети приміщенні, а навесні вилущують зерна й передають їх у колгосп на насіння. В роботі цій дітей приваблює перспективна суспільно корисна мета: з їхнього насіння в майбутньому році виросте урожай; зерна, дбайливо збережені по одному, вродять через рік десятки центнерів, а ще через рік — тисячі центнерів.

Школярі починають роботу з настинням. Але його, як правило, вистачає недовго — така особливість цього віку. Щоб зберегти й зміцнити в дитячих серцях прагнення до мети, вчитель час від часу розповідає своїм вихованцям про нові факти героїзму й самовідданої праці радянських робітників і колгоспників. І не було жодного учня, який би залишився байдужим, не захопився працею. Коли вчитель розповів, на скільки центнерів знижиться врожайність, якщо температура зберігання насіння буде нижче від нуля, діти почали ще уважніше стежити за додержанням умов зберігання. Результати аналізу насіння дуже порадували їх: не виявлено жодної забракованої зернини.

Після того, як насіння посіяли, вчитель помітив, що окремим дітям робота починає набридати, вони вбачають у ній нудний обов'язок. Щоб надихнути колектив, учитель ставить перед дітьми більш виразну і конкретну мету праці — хай кожен учень доглядає три стеблини кукурудзи: з качанів, вирощених на цих стеблах, через два роки можна виростити сотні пудів зерна. Дітей надихає можливість проявити свої творчі сили. Їм хочеться вирости такі стебла, щоб на кожному з них було не по два, а по три качани. Кожна дитина переживала почуття гордості від свідомості свого внеску у велику всенародну справу. «Але щоб зерна дали багатство, необхідно

доглядали ростінні», — пагадав учитель, і дітей хвилювала тепер доля насіння, вкинутого в землю. «А коли чи збережемо в цюочу році на насіння ве по 20, а по 40 качанів, скільки зерна буде через 3 роки?» — питали діти вчителя і з новим цитхненням бралися до роботи.

Дітей об'єднував не просто колективний характер праці, не лише те, що ім треба зібратися в певний час разом і виконувати певну роботу. Джерелом радості праці було почуття колективизму. Коли весни, із початку другого року навчання діти побачили, як з ділянки, засіяної їхнім насінням, автомашинами вивозили гори качанів кукурудзи, вони гордо казали: «Це і наша праця».

Протягом перших 2—3 років перебування в школі наші вихованці завжди виконують багато трудових завдань: збирати пікніків у садках і на полезахисних лісосмугах, збирати часівня плодових і декоративних дерев, приваблюють і охороняють птахів, заготовляють корм для кролів. Якою б простотою і буденностю була праця, вихованці завжди розкривають її всенародний патріотичний характер, розвиваючи самосвідомість вихованців, утверджуючи в них думку про їхню належність до трудового народу.

Чим більше відчувають і усвідомлюють вихованці свою силу, свої можливості, тим більше радості приносить їм суспільно корисна праця. Кілька років тому ми розповідали 8-річним школярам про самовіддану працю колгоспників, які добиваються підвищення продуктивності праці на тваринницьких фермах. У вашій країні мільйони дітей молодшого шкільного віку. Якщо кожен з них виростить за рік двох кролів, то країна матиме дуже багато м'яса — щоб перевезти його, потрібно було б тисячі вагонів. Це звернення схвилювало дітей, буде на праця постала перед ними як величний подвиг.

«Давайте виростимо по два кролики!», — запроцонували діти. Робота, що без усвідомлення благородної, величної мети багатьом здалася б непривабливою, тепер захопила дітей. Колітка праця тривала цілий рік. Діти доглядали кролів, впропцували корм, заготовляли його. Ми працювали, щоб усе буденне, одноманітне, будне, неминуче в будь-якій праці, не знижувало тієї піднесеності, того захоплення благородною метою, які пощастило створити на першому етапі нашої діяльності. Зробити це буває значно важче, ніж збудити в дітях перше захоплення

якоюсь новою справою. Ця виховна мета досягалася завдяки тому, що ставленню всього колективу до праці, вченикам окремих школярів, успіхам і неудачам давалася громадська оцінка — в одних випадках вихователем, в інших — самими дітьми. Вирішальне значення мала, звичайно, моральна оцінка успіхів, наслідків праці. Йише досягши успіху, дитина може осмислити й пережити почуття власної гідності, своє місце в суспільстві. Так, коли на ділянці, відведеній для вирощування кормів, почастило виростити високий урожай буряків, ми розповіли дітям, що коли б такий урожай збиралося на всій колгоспній землі, то кожен гектар давав би понад тисячу центнерів — втричі більше за звичайний урожай. Діти почали мріяти про те, що коли вони виростуть, обов'язково зберуть такий високий урожай на великій площі. Вони цікавилися також, що було б, коли б на всіх лавах вирощували буряків удвічі, втричі більший, ніж зараз.

Практика виховної роботи переконала нас: чим глибші, благородніші почуття пережили діти в раптовому отроцтві в процесі звичайної, простої праці, тим активніше, свідоміше прагнення до цієї праці в юнацькі роки.

Велике значення мала й моральна оцінка недоліків. Коли хтось з школярів допускався недбалства, доглядаючи кроликів, ми казали: «А що буде, коли мільйони учнів ставитимуться до праці так недбало?» Відповідь на це запитання завжди змушувала колектив замислитися над своїми обов'язками перед усім суспільством, а не тільки перед класом. Поступово діти самі навчилися давати правильну оцінку і гарному, і поганому.

Діти дуже гостро реагували на моральну оцінку їхніх недоліків. Навіть незначне зауваження про недбалство або неуважність породжувало у винуватців прагнення працею своєю, ставленням до колективної справи загладити провину. Наприклад, один хлопчик забув почистити клітку. Ми сказали, що коли в клітках буде брудно, то кожен кролик важитиме на 150—200 грамів менше. «А тепер подумайте, скільки б втратила наша країна м'яса, коли б усі ставилися до праці так недбало?»

Діти могли лічити лише до десяти тисяч, і неможливість осмислити втрати від недбалого ставлення до праці приголомшила їх. Вони ще більше усвідомили свою відповідальність за розпочату роботу, а винуватець почав не лише чистити, а й мити клітки.

Коли кролів стало багато, виникли серйозні труднощі, та діти з величчю єнтузіазмом дозали їх. Десь до середини третього року навчання (на 10-му році) взяття кобов'язання було виконано. Підразовуючи вирощених кролів, діти гордо піявили, що, коли б вони ще трохи доклади гусиль, могли б угорітися й із складнішим завданням.

Висока ефективна основа діяльності є для дітей молодшого віку підготовкою до вступу в дитячу комуністичну організацію юних ленінців. Усвідомлення того, що вони готуються до цієї значної події, звеличує в дитячих очах буденну, звичайну працю. Поступово в школі створювалася традиція: кожен дитячий колектив, готуючись до вступу в піонери, має подарувати щось піонерській дружині. Подарунком здебільшого бував створена дитячими руками матеріальна цінність, що має велике суспільне значення (наприклад, полезалісні лісосмуги, саджанці плодових і декоративних дерев для колгоспу тощо). На час вступу в піонери діти розуміють уже, що в основі діяльності піонерської організації лежить ідея боротьби за комунізм. Те, що з цією ідеєю пов'язується якість виконуваної ними роботи — подарунок піонерській дружині, це більше підносить в очах дітей суспільно корисну працю.

ЕЛЕМЕНТИ ТВОРЧОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Творчість у прямому розумінні цього слова — створення духовних і матеріальних цінностей високої суспільної значущості — є вершиною духовного життя людини, показником найвищого ступеня розвитку її інтелекту, почуттів, волі. Творча діяльність характерна не лише для вчених, письменників, композиторів, видатних вчнах-інженерів — елементи творчості є в праці багатьох тисяч трудівників виробництва і культури: рядових робітників, колгоспників, інженерів і техніків, учителів, лікарів.

Важко переоцінити значення творчості в духовному житті молоді. Усвідомлення творчого елементу в житті та праці незмірно збільшує силу дітей у боротьбі з труднощами, спонукає їх до оволодіння новими знаннями, облагороджує їх у колективі, гартує волю. Творча діяльність є однією з умов утвердження моральної гідності. Завдяки творчості збагачується емоційне життя, розкри-

ваються задатки, здібності, нахили особи. Творча діяльність, яка відповідає прагненням і нахилам вихованця, сприяє тому, що в його моральному обличчі переважають позитивні якості і, що особливо важливо, особистими моральними зусиллями усуваються негативні.

Для правильної організації дитячої творчості урахування вікових особливостей має винятково важливе значення. В молодшому шкільному віці важко поєднувати художню творчість з творчими елементами трудової діяльності.

В умовах правильно поставленого виховання діти охоче передають свої почуття, думки, прагнення в малюнках. Чим глибше враження дитини від безпосереднього сприймання, чим красніші образи уяві, створені словами педагога, тими гострішою стає потреба відтворити світ у лініях і фарбах.

Ми провадили дослідницьку роботу з трьома класними колективами протягом 4 років (діти від 7 до 11 років). Мета її — вивчити роль малювання в духовному житті дітей. В хвилині величного емоційного піднесення, викликавшого як пізнанням явищ дійсності, так і діяльністю, ми пропонували дітям відтворити свої думки й почуття в малюнках. Школярі дуже охоче бралися до роботи, прагнучи відтворити не лише найістотніші риси предмета чи явища, а й свою (в цьому віці здебільшого колективну) емоційно-моральну оцінку сирійніх об'єктів. Наприклад, малюючи поле пшениці, яку збирал комбайн, вони відтворювали пшеничні колоски майже такими завбільшки, як голова комбайнера. В цьому навмисному перебільшенні виявилось єхнє благоговіння перед величчю людської праці (саме па цьому зосереджено увагу дітей під час екскурсії на поле, до комбайна). Негативні герої казок і оповідань завжди малювалися перебільшено потворними, карикатурними: внутрішню порочаість діти намагалися втілити в зовнішні риси. Поступово вихованці наші відчули потребу малювати і в зв'язку з тими чи іншими особистими сприйманнями, переживаннями. Уже в 9-річному віці значна частина учнів після екскурсії до лісу, на поле, на будівництво електростанції боз порад і спонукань з боку педагога бралася за олівець, малювала картини і явища, що вайбільше вразили їх.

Потяг до малювання ставав захопленням, окремі діти не могли вже розлучитися з альбомом, малювали вавіть

під час екскурсій і туристських походів. Заняття це за-
гострювало споствережливість та емоційне ставлення до
явищ природи, людського життя. У 9—10-річному віці
помітнішим ставало прагнення вихованців відтворювати
на папері не лише враження від безпосередніх сприймань,
а й збережені в пам'яті образи (наприклад, діти малювали
матір чи батька, які гралися з ними, маленькими, кілька
років тому).

Не в усіх вихованців, що малювали в I—IV класах,
збереглися вахили до цього виду творчості в старшому
віці, зате в духовному розвитку кожного з них процес
творчості залишив помітний слід. Ці учні виділялися тон-
шими, стійкішими й глибшими почуттями, не лише есте-
тичними, а й пізнавальними. Їхнє мислення характери-
зувала здатність до точнішого розкриття причинно-наслід-
кових зв'язків між явищами дійсності. Діяльність їхня
вирізнялася широтою особистих інтересів. Усе це відігра-
вало помітну роль у забагаченні їхнього духовного життя.

Важливим компонентом у духовному розвитку дітей є творчий елемент в їхній трудовій діяльності. Внесення цього елемента в працю є однією з найважливіших перед-
умов виховання працелюбності. Уже молодших школярів праця в робочій кімнаті, на навчально-дослідній ді-
ллаці, в саду, на пасіці, на формі приваблює саме інте-
лектуальністю. Для них чи не найбільше задоволення —
закінчи своє, оригінальне розв'язання того чи іншого тру-
дового завдання. Якщо в старшому віці (де роль цього
стимула посилюється) великою спонукальною силою є
моральна свідомість, розуміння трудового обов'язку
перед громадськістю, то для дитини молодшого віку твор-
чість у трудовому процесі пайголовніша, а іноді сдина
сила, що змушує малюка виконувати інколи досить
тривалі трудові завдання. В трудовій творчості діти зна-
ходять те саме, чим приваблює їх казка чи гра: яскравий
вияв найсильніших інтелектуальних та емоційних якос-
тей людини.

Ми прагнемо максимально посилити творчий елемент у праці найменших школярів. Для 7—8-річних вихованців створено кілька робочих кімнат, в яких вони займа-
ються конструюванням, моделюванням, ліплять, виши-
вають. Кожне трудове завдання розраховане не лише на
точне виконання вказівок педагогів, а й на виявлення
ініціативи, творчості. Наприклад, побудувавши модель

будника чи машини за готовим зразком чи малюнком, діти вносять в наступні моделі якісь удосконалення. Поступово вони переходят до створення своїх, оригінальних моделей.

Особливо захоплює дітей творчість у таких видах праці, як вишивання, видалювання, вишивання. З фанери вони випилиюють фігурки героїв казок і оповідань, створених ними спершу у вигляді малюнків. Поступово школярі переходят до виготовлення цілих сюжетно завершених картин і сцен.

Творчість підносить у свідомості дітей таку звичайну, буденну працю, як, наприклад, вирощування рослин, догляд тварин і растів. Вирощування неавичайних рослин, плодів, створення умов, що сприяють появлі в рослині нових ознак, видима протилежність між несприятливими середовищем і добрами наслідками в роботі, зміна середовища, підкорення природи рослинам чи тваринам волі людини — все це сприяє усвідомленню дитиною інтелектуальної, емоційної і, що особливо важливо, естетичної значущості праці. За спеціально створеною програмою в кабінеті живої природи, в теплиці, в саду, на ділянці, на школійній пасіці наші 7—10-літні вихованці виконують трудові завдання творчого характеру, що передбачають членикі фізичні операції (наприклад, заготівля місцевих добрав і внесення їх у ґрунт).

Досвід показав: чим арозуміліший для вихованців інтелектуальний задум праці, чим наочніші результати розумових зусиль, тим більше захоплює їх звичайна серед звичайних трудова діяльність. Можна без перебільшення сказати, що найважливішим джерелом любові до праці є творчість, поєднання зусиль розуму й рук.

ЗНАЧЕННЯ ДІЛЛЬНОСТІ КОЛЕКТИВУ В МОРАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ

НОВИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ АКТИВНОСТІ— ХАРАКТЕРНА ОСОБЛИВІСТЬ ПІДЛІТКА

Період від 12 до 15 років, або отроцтво, має велике значення в духовному розвитку людини. Ці роки наспічено глибокими, різноманітними процесами, що зачіпають інтелектуальну, емоційну і вольову сфери психіки.

Дитина стає підлітком — це означає не тільки те, що в ній активіше й глибше, ніж у дитячі роки, формуються риси дорослої людини, а й те, що вона сама починає усвідомлювати своє наближення до стану дорослого.

Переважна більшість найгостріших, найважчих проблем, що завжди турбували вихователів, пов'язана з вихованням підлітків. Отроцтво не випадково називають «важким» віком: важкість полягає в тому, що підліток вбачає свою моральну гідність, свою честь у самостійності, в незалежності, а об'єктивні сили й моллівості його не дають ще змоги похвалюватися у всьому лише на себе. Зусидля старших, спрямовані на його виховання, підліток вважає обмеженням самостійності. Там, де він прағне звільнитися від непотрібної, па його думку, опіку вихователів, там він здебільшого і допускається помилок.

З правильного розуміння цієї особливості підліткового віку випливають передумови успішного виховання. Майстерність, мистецтво виховання полягає в тому, щоб підліток найменше відчував турботу і опіку вихователів, яка є тягарем для нього. І разом з тим контроль та увага вихователів до підлітка мають бути максимальними і значно серйознішими, ніж у дитинстві.

Визначальною, провідною рисою підлітка є активність. Це вже не активність дитини молодшого шкільного віку, діяльність якої спонукається найбільше емоцій-

п'яті ставленням до навколоїшнього світу і часто має імпульсивний характер. Це активність людини, яка починає свідомлювати, а в ранній юності по-справжньому усвідомлює вже своє місце в суспільному житті, свою роль у житті інших людей. Підлітка менш за все обтяжуватиме турбота про п'ято, коли його прагнення до самоутвердження виліватиметься в активну діяльність для суспільства.

З прагненням підлітків до активної діяльності окрім вихователя роблять висновок, що завантаженість вихованців 12—15-річного віку є головною умовою запобігання всіляким ненормальностям в іхньому духовному розвитку. При цьому мається на увазі головним чином робота рук. Можна почути такі зиркування: «Завантажте його (підлітка) роботою, щоб во лишалося занадто багато вільного часу — і ніяких труднощів переходного періоду не буде». Це примітивне, спрощене й шкідливе для практики уявлення як про діяльність, так і про духовне життя взагалі. По-перше, нерозумне «завантаження» може стати перевантаженням, що дуже шкідливо для організму підлітка, який розвивається. По-друге, фізична праця не має виришального значення в духовному житті людини, тим більше особистості, яка тільки но формується, розвивається, якщо ця праця не є засобом загартування духовних сил. Більше того, якщо фізична праця забирає весь час і всі сили людини, ії духовне життя стає убогим і безперспективним. Фізична праця позначається на моральному обличчі вихованця, на його духовному розвитку лише за тих умов, коли вона входить органічно складовою частиною в його інтелектуальну та емоційну діяльність.

Ми спинилися на цьому питанні в зв'язку з тим, що одностороннє розуміння діяльності на практиці приводить іноді до поганих наслідків: в учнів віком від 12 до 15—16 років може з'явитися зневажливе ставлення до праці. А якщо діяльність має багату ідейну основу і дас ім відчуття повноти, пасичності духовного життя, то підлітки можуть виконати значно об'ємнішу фізичну працю, ніж це робиться звичайно.

Моральна зрілість як наслідок тривалого духовного розвитку, що відбувається в роках отроцтва і ранньої юності, досягається за тих умов, коли самостійність, незалежність діяльності підлітків поєднується з свідомістю і

відчуттям обов'язку, коли повнота духовних сил усвідомлюється в процесі виконання обов'язків. В умовах праціально налагодженого морального виховання активність підлітка проявляється у винувренні, в утвердженні найкращіших рис особи — її нахилів, здібностей, обдарувань.

Як же домогтися, щоб природне прагнення підлітка до активної діяльності підпорядковувалось моральному розвитку? В чому має полягати активна діяльність підлітка?

Відомо, що лише в діяльності виявляють себе й розвиваються ті індивідуальні здібності, нахили, обдарування, які згодом (в юності і в зрілому віці) визначають неповторну людську індивідуальність і від яких залежить повнота духовного життя людини, її щастя. Правильно організувати виховання в підлітковому віці означає добитися, щоб кожний підліток виявляв себе саме в тій діяльності, яка найбільше відповідає його нахилам.

Труднощі виховання підлітків полягають ще й у тому, що нахили і здібності безмежно різноманітні, звісно й різноманітність видів діяльності. У вихованні дітей цього віку немає нічого гіршого, як примушувати весь колектив підлітків робити одне й те саме. Якою б не була привабливою колективна діяльність, та цікавою для всіх і цікавою завжди вона не може бути. Невдачі багатьох вихователів, які нарікають на неміцність колективу підлітків, саме й полягають у тому, що багаторічні залити учні втиснуються у пузачі рамок однозначних «заходів».

У практиці своєї виховної роботи ми виходимо з того, що людина неповторна, і ця неповторність, за нашими спостереженнями, особливо виразно виявляється в отроцтві. Один хлопець виявляє нахил до технічної творчості, другий — до вирощування плодових дерев, третій любить доглядати тварин. Але й технічна творчість, і вирощування плодових дерев, і тваринництво можуть зацікавити підлітка, надовго привернути його увагу лише за умови, коли праця не однозначна, коли поєднуються найрізноманітніші види заняття.

Ми прагнемо до того, щоб кожний підліток знайшов свою улюблену справу. З цією метою в школі організовано гуртки технічної творчості: юних конструкторів і моделістів, юних електротехніків і радіотехніків, юних «толярів», юних мотористів. Поряд з цим творчо працю-

ють юннатські гуртки, а також гуртки юних туристів, юних дослідників природи, юних будівельників та ін. Підлітки — активні учасники цих гуртків.

Найціннішою рисою гурткової роботи є можливості для індивідуальної творчості. Відповідо до своїх особистих інтересів кожний школяр робить те, що йому до думи. Наприклад, протягом 10 років у школі працює кілька гуртків, в яких підлітки конструкують діючі моделі машин і механізмів. Здавалося б, для всіх, хто бере участь у роботі гуртків, важко створити різноманітність праці, яка б відповідала різноманітності їхніх інтересів і запитів. Але ця різноманітність досягається в процесі самої діяльності підлітків. Одна з них цікавиться, наприклад, не взагалі обробкою дерева і металу, а витонченими, копітками трудовими процесами, що потребують точності, тонкої обробки. До цього підлітка прислаються ще двоє, і ось ця мальенька група захоплена вже цікавим задумом — зробити діючу модель сівалки з дерева. Праця захоплює дітей, вони старанно обробляють кожну деталь і досягають мети. Інші учні роблять таку саму модель з металу. На перший погляд, це одна й та сама робота, а насправді підліткам доводиться долати зовсім інші труднощі, та їх характер трудових операцій неоднаковий.

Якісно новою рисою в діяльності підлітків є нове ставлення до громадського аспекту праці. Підліток прагне до того, щоб взочно, відчутно, не лише для себе, а й для інших утвердити свою роль у колективі. Дитина молодшого шкільного віку вибирає в колективі праці те, що йй подобається, не замислюючись над кінцевими результатами. Її хвилює часам перед сам процес колективної діяльності. Бовсім інше ставлення до праці колективу в підлітка. Він прагне вибрати той трудовий процес, ті обов'язки, від виконання яких зважною мірою залежать кінцеві результати праці, успіх колективу. Так, у наших технічних гуртках підлітка найбільше приваблює виготовлення важливих вузлів і деталей. Йому хочеться, щоб матеріальні цінності, створювані ним у процесі праці, задовольняли потреби во можливості більшого кола людей. Підлітка вже не задоволяє робота на великий навчально-дослідій ділянці, він прагне працювати за колгоспному полі, вирощувати не просто високий урожай, а й давати насіння, яке б використовувалось

колгоспниками на величному масштабі. Врахування цієї особливості діяльності підлітків має дуже велике значення у виховній роботі. Трудову діяльність підлітків треба організовувати так, щоб вона розвивала й виховувала в них громадську активність.

ЗМІСТ І ХАРАКТЕР ДІЯЛЬНОСТІ КОЛЛЕКТИВУ ПІДЛІТКІВ — ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Для підлітків, особливо віком 14—15 років, характерне прагнення до яскравого, незвичайного, романтичного. Романтику вони вбачають насамперед у боротьбі за свободу й незалежність нашої Батьківщини, в подвигах на полі бою, у відкритті нових земель і т. д. В свідомості молодого покоління романтичного відтіку набирає і творча праця, особливо праця, пов'язана із створенням нових галузей народного господарства, з освоєнням цілісних земель.

У практиці виховної роботи ми добиваємося того, щоб підлітків захоплювала романтика подолання труднощів, пов'язаних з освоєнням сил природи.

Подолання труднощів кладе свій відбиток на весь характер діяльності піонерського колективу. Вона відрізняється від діяльності юнаків і дівчат наявністю елементів гри, що збереглися від духовного життя дітей молодшого віку, і водночас має інші риси: суспільно-політичну спрямованість, яскраво виражену моральну забарвленість. Робота піонерської дружини нашої школи в 1953—1958 рр. добре характеризує трудову діяльність підлітків, метою якої є подолання труднощів в ім'я високої суспільної мети.

У процесі суспільно корисної праці піонери створили ряд самодіяльних органів, кожний з яких є ініціатором та організатором окремих ділянок роботи. Найактивіший серед них — комітет по охороні природи. До нього входять піонери, які дуже люблять птахів, дерева, квіти. Одна група оберігає ліс, сад та інші зелені насадження. Сюди входить 15—20 піонерів, які живуть у різних кінцях села. Піонери ведуть як індивідуальне, так і колективне спостереження за деревами. Помітивши шкідників на плодових чи декоративних деревах, піонер доповідає про це керівникові групи. Якщо є в цьому потреба,

група відразу йде на місце появи шкідників з ручками оббрязкувачами.

Під час найбільшої активності шкідників плодових дерев члени групи йдуть в усі ківці села, ведуть спостереження. Чим більша пасажірка, тим завзятіше трудяться піонери — благородна суспільна мета їхньої праці полегшус боротьбу з труднощами, згуртував учнів, зміцнюючи духовну єдність колективу.

В житті піонерської організації траплялись випадки, коли завдяки своєчасному втручанню групи по охороні дерев запобігали серйозним пошкодженням зелених насаджень. Так, в авесні 1955 року піонери повідомили керівника групи про появу дуже небезпечної шкідництва дубових полезахисних насаджень — ісларного шовкопрядда. Група вирушила в поле. Піонери знайшли багато гусенів, та вона звідкіляється з'являлася знов. З школи привезли оббрязкувачі. Всюсмугу обробили отруйною рідиною. Та через три дні гусениці стало веерівнянно більше. З шкідниками боролась уже не тільки група захисників природи, а вся піонерська дружина. Навіть вночі було встановлено чергування. Це почесне доручення хотілося виконувати всім. Наполегливі пошуки дали свої наслідки: піонери знайшли розплодник ісларного шовкопряда — бур'яні, що росли в яру, — і знищили його.

У цьому і в багатьох інших аналогічних випадках ми помічали особливо велике духовне піднесення серед учнів. Підлітки прагнули знайти якомога більше труднощів, і події навіть була тенденція створити їх. Прагнучи зробити труднощі очевидчими, учні організували ще одну групу — по Соротьбі в бур'янах, розплідниками шкідників. Члени цієї групи ходили по ярах, пустирях, присадибних ділянках, виявляли бур'яни, повідомляли про небезпечні місця правління колгоспу, посидали окремим мешканцям так звані «сигнальні листівки», в яких розповідалося про небезпеку, що загрожуватиме плодовичі і декоративним насадженням, коли колгоспники байдуже ставитимуться до бур'янів. Там же давалася порада: хто і в який термін має знищити бур'яни за тих чи інших ділянках.

Робота мала помітний вплив і на керівників громадського господарства, і на окремих колгоспників. Діставши «сигнальну листівку», колгоспник поспішав знищити бур'яни. Внаслідок проведеної піонерами роботи

кількість комах-шкідників за останні роки в цьому районі зважно зменшилася.

Багато робить група пionерів у справі охорони ґрунту. В її обов'язок входить запобігати такому небажаному явищу, як розмивання ґрунту, вівецтва його механічним способом (копання ям, канав, утворення ввалищ тощо). Члени цієї групи обходять колгоспні поля; побаченню ознаки утворення ярів, повідомляють егронома. Навесні в таких місцях закладаються нові полезахисні лісосмуги. Для цього в пionерській дружині завжди є запас насіння й саджанців декоративних дерев.

Одного разу члена групи помітили, як кілька чоловік розкопують скел горба і навантажують глину в кузов машини. Пionери знали, що братя глину для потреб будівництва дозволяється лише в спеціальному місці. Вони відразу звернулися до колгоспників з вимогою припинити руйнування горба, і ті змушені були поїхати копати глину в дозволеному місці.

Після цього випадку група охорони ґрунту виставляла вечірні пості, участь в яких була для багатьох предметом захоплення і заціків.

Комітет охорони природи створив ще дві невеликі групи: одну — що охороняла рибне багатство колгоспу, другу — що дбала про бджіл. Перша група стежила за тим, щоб не ловили рибу забороненими засобами, не застігували ставу. Обов'язки другої групи складніші й різноманітніші. На пустирях, на узлісся, на скелях ярів, у неоравних балках члени цієї групи вишукують ділянки родючих ґрунтів, засівають їх медоносними рослинами. Велику увагу пionери приділяють тому, щоб медоносні трави росли на шляху польоту бджіл від пасіки до полік, засіяніх сочевиками, гречкою. Діти зірко стежать за тим, щоб у лісі ніхто не завдавав шкоди найбільш цінній породі медоносних дерев — липі. Есі липи взято на облік. Щовесни паростки лип, що йдуть від кореня, обережно викопують і висаджують у селі. Під час літніх канікул члени групи охорони бджіл дбайливо доглядають пересаджені липи. На плантаціях сочевиці й гречки діти розставляють посудини з водою — створюють смокрій «бджолиний водолій».

Уся ця робота приваблює підлітків саме тим, що вона має яскраво виражений суспільний характер. Учнів надихає мета, яка утвердилася в їхній свідомості завдя-

ки повсякденний праці, спрямований на перетворення природи: зробити рідне село квітучим садом, привозити багатства рідної природи.

Особливо помітний ідейний аспект боротьби з труднощами в тих випадках, коли діти зустрічаються з антигромадськими вчинками. Іноді підлітки помічають такі факти, як самовільна порубка окремими колгоспниками дерев у лісі чи в полізахисній смузі. Піовери затримують винуватців і повідомляють про їхні вчинки органам влади. Та здебільшого підлітки довідуються про добробіт наміри задовго до здійснення їх і запобігають цьому. Усвідомлення аморальності антигромадських вчинків, прагнення боротися проти них — все це зміцнює духовну єдність колективу.

Привабливість цієї боротьби підлітки вбачають у звичайності обстановки, для якої характерна тасмнічість, наявність левної небезпеки. Це задає буденій справі романтичного забарвлення. В таких випадках безстрашність, відданість, стійкість, моральна несхитність заявлюють про себе тим сильніше, чим виразніша ідеяна, суспільна значущість роботи, виковання якої пов'язане з небезпекою, труднощами, перешкодами. Коли в перші повоєнні роки створили ліонерсько-комсомольські поети по виявленню вибухових речовин, участь у цій нелегкій і небезпечній роботі 14—15-літні підлітки розглядали як найвищу нагороду і визнання їхньої моральної гідності. З ентузіазмом та усвідомленням важливості своєї праці підлітки ставилися до спостереження за станом телефонних проводів під час ожеледиці, до участі в добровільний пожежній дружині.

Ми переконалися, що коли правильно з'ясувати учням суть таких негативних явищ повсякденного життя, як лінощі, недбайливість, байдужість, зневажливість, то навіть злочинне ставлення до суспільної власності тощо, то вони вбачають у них серйозну небезпеку, боротьба з якою потребує мобілізації духовних сил і тому облагороджує людину.

Якщо це вдається зробити, то звичайнісінька справа в очах підлітків набирає романтичного забарвлення, вони бачать навколо себе, в повсякденному житті можливості для благородної боротьби за комуністичні ідеї.

Щороку навесні піоверська дружина школи проводить «дні рідної природи». В ці дні саджають дерева,

закладають захисні лісосмуги. Піонерські пости охороняють природи виявляють ділянки народного, заведбаного груту, які можна використати для вирощування плодових дерев, для насіння медоносних трав. Одного посушливого літа ми розповіли старшим піонерам, 14—15-річним підліткам, що коли покластися на самоплив, тоді колгоспні тварини можуть лишитися без коромів. Бездіяльність, інертність — велика небезпека, подолання якої вимагає неабияких духовних сил, — до такого переконання привели ми піонерів. Запалені перспективою боротьби з труднощами, вони два тижні працювали на колгоспних лавах — збирали стебла кукурудзи, солосували їх. Пізніше, через кілька років, сама лише згадка про ці напружені дні подвоювала сили вихованців, коли їм доводилося долати нові трухи.

Можливості для високоідейної діяльності, для усвідомлення підлітками своїх моральних сил трапляються в житті на кожному кроці. Треба лише вміло з'ясувати їм суть труднощів, переконати, що справжнє щастя не в спокії і безтурботності, а в пошуках, хвилюваннях, можливо, й у прикроцах, невдачах, подолання яких арештою приводить до усвідомлення повноти духовного життя.

Ми звернули увагу 15-річників підлітків на невелику, колись родючу, а нині заболочену, зарослу верболозом ділянку землі, що межувала з колгоспним городом. «Ганьба терпти поруч себе це болото; відже воно невелике, всього лише кілька соток гектара. Неваже ми не зробимо з цього родючої ділянки?» — таку думку поступово утвердили ми в свідомості підлітків. Вони вирішили перетворити заведбану ділянку в родючу. Робота була дуже важка, потребувала великого напруження сил, та підлітки не лише свідомо долали труднощі, але і йшли їм назустріч; свідомість того, що в них є сили для подолання ще більших труднощів, приносila велике задоволення. Ділянка була розкорчована, удобрена; через рік вона дала перший урожай овочів.

Потреба в суспільно-корисній діяльності особливо посилюється в цьому віці в зв'язку з тим, що старші піонери готовяться вступати чи вступають уже в комсомол. Це серйозна передоміна подія в житті підлітка — боротьба за комуністичні ідеї стає для цього з цієї хвилини не тільки потребою, а й священим обов'язком.

Високоідейна діяльність підлітків має дуже важливе значення в моральному розвитку її самоутвердженії особистості.

Уже дитина молодшого шкільного віку починає осмислювати, що високоморальною є поведінка, коли на перше місце висуваються інтереси колективу. Поступово поняття про колектив розширяється, включаючи в себе весь народ, Батьківщину, інтереси соціалістичної держави. З розширенням цього поняття старший школяр глибше усвідомлює свій обов'язок уже не тільки перед свіжим колективом, а й перед суспільством. Це дає йому можливість критично підходити до оцінки ве лише особистої діяльності, а й діяльності колективу: в окремих випадках він може бачити, що колектив повинен наполегливіше йти до серйознішої мети, до вищих інтересів.

Важливим джерелом духовного росту дитини є її свідоме прилучення до організацій юних левінців та комсомольців. Свій вступ до піонерів та комсомолу вихованці пов'язують насамперед з діяльністю, спрямованою на зміцнення соціалістичного ладу. Сама суть соціалістичного виховання така, що дитина відчуває потребу в цій діяльності, прағне до неї. Більше того, вона відчуває гостре неодоволення, духовну порожнечу, якщо її сили не знаходять застосування. Ми знаємо випадки, коли через духовну бідність життя первинного колективу дитини, читаючи художні твори про героїв, гостро переживаючи усвідомлення своєї бездіяльності, неможливості прилучитися до боротьби за вищі інтереси. Відсутністю високоідейної діяльності пояснюється, до речі, організація слабкість тих дитячих колективів, які відчувають себе безсилими перед «порушниками дисципліни». Колектив, в якому дитина вічного не знаходить для свого духовного життя, який не веде її до вищих інтересів, для дитини втрачає будь-який авторитет.

Звісно випливає виважкове значення змісту діяльності піонерської та комсомольської організацій. Високоідеальною діяльністю є та, в основі якої лежить ідея, що підвідає вихованця до поступового усвідомлення свого місця, своєї ролі в житті трудового народу, соціалістичного суспільства, Батьківщини. Право називатися юним левінцем і комсомольцем у свідомості дітей дов'язується саме з такою діяльністю. Вихованець починає усвідомлювати свою громадянську гідність з того часу, коли

діяльність колективу переконує його, що він завойовує право, обстоює його.

Урочистий акт прийняття в піонери ми завжди пов'язуємо із завершеннем дітьми серйозної суспільно корисної праці. Так, одні з дитячих колективів в першого року навчання в школі до 10-річного віку вирощував полезахисну лісосмугу. Кожен школяр виростив на присадибній ділянці своїх батьків 25—30 сажанців абрикосів, потім вони були висаджені в полі. «Це буде наша піоперська лісосмуга», — з такою думкою працювали діти. Поступово в їхній свідомості утверджувалася думка про те, що свою діяльністю, необхідною суспільству, вони ніби перепроверяють себе, завойовують право бути ленінцями.

Високі моральні почуття переживають діти в процесі такої праці, як закладання плодового саду для колективу, закладання садової школки чи діброви, участь у початкових роботах по будівництву господарських споруд (особливо електростанцій, греблі).

Аналогічна діяльність має місце в багатьох колективах, що готуються до вступу в піонери, і в усіх випадках вона посідає важливе місце в духовному житті дітей. У вій вони вже відчувають і починають усвідомлювати елементи того подолання трудящів, яке звеличує людину і без якого не може бути справжнього руху вперед. Йдеться про боротьбу з трудлощами, в ході якої дитина починає переконуватися на власному досвіді, що моральна гідність людини визначається її стійкістю, несхитністю. Діти, що вирощували полезахисну лісосмугу, боролися і з шкідниками, і з посухою, і зі зливами. Висока, благородна мета надавала цій праці характеру справжньої боротьби.

Ми переконалися, що чим більше зусиль докладала дитина, щоб довести свою моральну гідність у період підготовки до вступу в піонери, тим більше вона дорожить завданням піопера, тим більше важить для неї організація. Вайдуже ставлення до піонерської роботи, що спостерігається в окремих школах, — наслідок того, що діти не відчувають і не усвідомлюють свого духовного прилучення до організації, яка ставить перед собою високу, благородну мету.

Ми прагнемо, щоб задовго до вступу дітей в піонери роль контролю і тим більше примусу з боку педагога

в процесі виконання суспільно корисної праці зводилася до мінімуму. Досвід переконує, що чим більше усвідомлює вихованець величну мету праці, тим менше потребує він контролю й тим відчутишим спонукальним стимулом до праці стає для цього власне сумління. Так, незважаючи на те, що дітей, які вирошували саджанці для пionерської лісосмуги, ніхто не контролював, вони дуже старанно виконували роботу, розуміючи, що готуються до чогось серйозного, значного.

Багато важить і обстановка, в якій відбувається збір, присвятиений прийому в піонери. Йдеться не лише про зовнішнє, естетичне оформлення, що також має певне значення (музика, стрій, святковий одяг), а насамперед про значущість моменту, який залишить слід в інтелектуальній та емоційній пам'яті, про моральну оцінку учнями цієї події — вступу в піонери. Так, діти, що вирошували саджанці для полезахисної лісосмуги, давали урочисту обіцянку в полі, в момент завершення первого етапу роботи: після того, як саджанці були висаджені й завелені. Урочиста й своєрідна обстановка збору посилювала в свідомості і почуттях дітей важливість уже зробленого і того, що треба було зробити. Рішення виростити полезахисну лісосмугу за 4—5 років перебування в піонерській і комсомольській організаціях також лишило глибокий слід в свідомості дітей, як і слова урочистої обіцянки про вірність Батьківщині, про готовність боротися за справу Комуністичної партії.

Вступивши в піонери, підліток ще глибше переживає та усвідомлює ідейну спрямованість, привабливість, красу тієї діяльності, до якої залучається колектив. В ідейній повноті діяльності — запорука організаційної одностійкості учнівських колективів того віку, які називають «спажками». У практичній роботі ми працювали до того, щоб протягом усіх років перебування в піонерській організації дитину завжди оточувала атмосфера захоплення високими ідеями, щоб у високоідейній праці колективу вона знаходила особисте щастя.

Досвід переконує, що підлітків можна успішно залучати до такої діяльності. Більше того, саме в цьому віці вони дуже чутливі до моральної оцінки звичайної, буденної праці, необхідної для народу, для суспільства.

Особливо позитивний слід у духовному світі підлітка лишає тривала діяльність, що захоплює свою перспек-

тивою. Для підлітків благородний характер цієї діяльності полягає не лише в комуністичній цілеспрямованості, а й у боротьбі, в подоланні труднощів, в усвідомленні своїх духовних сил. Чим наполегливіше бореться колектив за щось високе, потрібне й корисне для всього суспільства, чим відчутніше об'єднання дітей інтереси боротьби, тим багатше духовне життя кожного члена колективу. Численні колективи пionерів протягом тривалого часу борються, наприклад, за те, щоб вирости високий урожай зернових або технічних культур, зберегти в добром стані кролів на тваринницькій фермі, запобігти ерозії ґрунту, збільшити врожайність на невеликій ділянці у 2—3 рази і т. д. Кожна з цих справ приваблює підлітків усвідомленням того, що вони беруть участь у житті радянського суспільства, можуть додати ті самі труднощі, які долають комуністи і комсомольці.

Протягом 3 років ми брали активну участь у житті одного з пionерських загонів, який прилучився до серйозної роботи, спрямованої на підвищення продуктивності громадського тваринництва. Пionери зобов'язалися деглядати чотирьох телят, призначених для колгоспної ферми. Підлітки розвуміли: від їхніх зусиль збільшиться кількість молока, що його дадуть вирощені ними корови. «Якщо протягом двох років телятка годувати спеціально праготовленим вітамінним сіном, вони, ставши коровами, даватимуть молока в дівтора разів більше», — чоловік Ім вожатий. Школярі з великим ентузіазмом затоварили сіно, сушили його, зберігали взимку. Помітивши, що через недбалство окремих працівників ферми сіно витрачається неекономно, діти створили пionерський пост боротьба за збереження кормів. Учасники цього поста врятували від псування багато цінного сіна.

Підлітків вабить боротьба проти всяких порушень норм комуністичної моралі, вони охоче беруть участь у різноманітних постах, рейдах, командах і тим самим виявляють потребу давати моральну оцінку явищам доаколишньої дійсності. Ця потреба із збагаченням життєвого досвіду помітно посилюється і в юності стає характерною рисою духовного життя.

Доглядаючи телят, діти згадували про свою роботу щоразу, коли у виховних бесідах педагога заводилися приклади високоморальних чи поганих вчинків. Помітно було прагнення дітей оцінити свою особисту і колективну

діяльність з погляду вимог високої моралі. Аналогічні явища ми спостерігали в усіх колективах, де діти одухотворені благородною метою буденної праці.

Почуття гордості, що його переживає вихованець, подолавши труднощі і виконавши взяті на себе зобов'язання, є саме по собі великою силою, що спонукає до нової діяльності. Так, виконавши зобов'язання щодо доділку за тваринами, цаші піонери ваялися за значно серйознішу суспільно корисну справу, яка захопила їх ще більше.

Щира повага до людини, готовність допомогти їй — одна з чудових рис морального світу радянської людини. Ця риса виявляється в ті хвилини й періоди в житті колективу, коли самі обставини сприяють пробудженню в людині почуття обов'язку перед іншими людьми. Але розуміння й переживання цих обставин залежить від виховання.

Наше завдання — виховувати справедливість людяність. Високоморальні, гуманні вчинки, які свідчать про повагу до людської гідності, є умовою морального прогресу суспільства і запорукою формування благородства особистості. В нашому розпорядженні багато фактів, які свідчать про те, що гуманні вчинки в отриманні і юності облагороджують особистість, підносять людину в її духовному розвитку. Розглянемо хоча б такі вчинки: щоб перев'язати рану товаришеві, з яким трапилося нещастя під час роботи, піонер зняв із себе сорочку і розірвав її; в цегоду підліток поїхав з лісу, де розташований піонерський табір, на село за продуктами харчування для колективу; піонер зголосився добровільно чергувати на греблі під час весняної ковзані й, помітивши небезпеку, своєчасно повідомив дорослих і заробіг тим самим руйнуванню греблі; з власної ініціатики хлопчик виконав роботу, яку мали виконати дівчатка: піонер добровільно чергував у дитячому садку, тоді як товариші його гралі в захоплюючі ігри, і т. д.

У підлітків, які здійснили ці вчинки, стався серйозний стрибок у розвитку морального й духовного світу, стала незрівнянно глибшою, скіромішою як інтелектуально-моральна, так і емоційна оцінка власних вчинків і вчинків товаришів. Їх обурювали і боязливість, і прагнення уникнути важких обставин, і те, що деякі люди байдуже ставляться до цих вад, не помічають їх у людей.

Особливо облагороджує духовне життя дітей і помітно впливає на їхній духовний розвиток у майбутньому вищокоморальна діяльність колективу, пройнята ідеєю суспільного обов'язку.

Завдання школи — виховувати прагнення до діяльності, в процесі якої зусилля членів колективу об'єднуються в ім'я високої мети. Ця діяльність особливо співзвучна специфіці життя піонерського колективу, дитячим прагненням до незвичайного, романтичного.

Ідея суспільного обов'язку найглибше сприймається колективом учнів у тих випадках, коли обставини викликають тривогу, турботу про додержання суспільних, колективних інтересів. Саме це змінює в серцях підлітків почуття готовності долати труднощі, упевненість у своїх силах. Наприклад, ми повідомили піонерів, що через відсутність корму кільком десяткам тисяч шовковиків у шовковицькій бригаді колгоспу загрожує загибель. Учні усвідомлюють: вони зобов'язані допомогти колгоспові; значення суспільно корисного результату їх діяльності, якщо вдастся врятувати шовковиків, підносить в іхніх очах буденну працю. Підлітки охоче беруться до роботи, створюють тимчасові ланки (називають їх боївими), йдуть у сусідні колгоспи й райони, заготовляють листя шовковиці, створюють піонерський пост, який веде цілодобове спостереження за станом шовковиків. Щасливе завершення цієї справи усвідомлюється як перемога.

Багато разів піонери допомагали сусіднім колгоспам збирати врожай. Загальнодержавна, всенародна цілеспрямованість цієї допомоги і усвідомлювалася дітьми так глибоко, що, готовуючись до буденної, піччим не примітило праці, вони почували себе справжніми героями. Ця діяльність здавалася їм незрівнянно значнішою, серйознішою, ніж подібна праця на полях свого колгоспу. Ніщо так не об'єднує духовно дитячий колектив, як свідомість ідеї обов'язку. В діяльності, до якої спонукала ця ідея, розкриваються кращі риси особистості, колектив стає духовно сильним насамперед завдяки тому, що ця ідея оволодівши кожним учнем.

Великий вихований вплив на школярів має діяльність, в основі якої лежить зміщення дружби між дітьми різних національностей.

Необхідно домагатися, щоб листування з дітьми трудачих братніх союзних республік і зарубійців країн сприяло формуванню активних духовних сил ваховеців. Перед лицем далеких друзів особливо виразно розкривається свідоме чрагення дітей до духовного «даніння»: кожна дитина хоче внести в колектив усе найкраще, що в неї є.

В одному з четвертих класів пантої школи діти почали листуватися з грузинськими шіперами. Якось вони одержали від своїх ровесників подарунок — настінна субтропічна рослинна. Цікавіше стало працювати в кабінеті живої природи і в теплиці. «Чим ми віддячимо своїм друзям?» — ця думка не давала спокою колективові. Вирішили послати два подарунки: від дівчаток — вишиту українським узором скатертину, від хлопчиків — дючу модель невеликого електромотора. Кожний підліток праґнув викласти в свою працю якомога більше старанності й винахідливості.

Відчувалося, що до старшого виконання вимог і додручень колективу, пов'язаних з виготовленням подарунків, дітей спонукає усвідомлення свого обов'язку перед далекими товаришами. Коли подарунки були підготовлені, клас засів за листа. Хтось запропонував написати прізвища тих, хто найбільше відзначився в роботі. Та саме ті, чиї прізвища запропонували написати, відчули себе незручно. «Адже всі добре працювали, давайте підпишемося колективом», — сказали вони, і це дуже сподобалося всім. У листі написали, що добре працював увесь колектив.

Листування з далекими друзями приводить до того, що у дітей встановлюється піви постійне духовне спілкування з ними. Те, що учні повідомляють своїх друзів з братніх республік і особливо з-за рубежа про всі важливі події свого життя, поспілює, загострює в них чутливість до честі, гідності колективу. В духовному сіданні з іншими колективами учило підліток глибше осмислює, що від його праці й поведінки залежить оцінка роботи, моральне обличчя колективу. Щоразу, коли надходив час відсилали листа далеким другим, шіпери не лише підтягувалися у навчанні й праці, а й звертали увагу на недоліки своїх товаришів.

У високоморальній діяльності колективу підлітків особливе місце посідає діяльність, пов'язана з шануван-

нам пам'яті тих, хто віддав своє життя за революцію і за перемогу над ворогом у роках Великої Вітчизняної війни. Сила цієї ідеї, крім інших фактів, полягає в поєднанні глибокої думки з благородним почуттям: жодна дитина не може бути байдужою, коли йдеться про героїзм людей, які пролили кров за її щасливве дитинство. Виховання поваги до пам'яті тих, хто загинув за справу народу, є силовою, що здатна звеличити в свідомості дітей будь-яку суспільну діяльність, об'єднати колектив душовою й зміцнити його організаційно.

Почуття поваги до пам'яті загиблих формується тим, що з перших днів перебування дітей у школі в свідомості кожного все яскравіше відтворюються живі образи героїв: ідея життя, мужність у бою, вірність Батьківщині, героїчна смерть. Учні доглядають могили героїв, проводять біля них свої пionерські збори (зокрема, збори, присвячені прийому в піонери); зав'язується дружба з родинами загиблих героїв. Та вирішальне значення у вихованні має не це, а почуття обов'язку, що його народжує повага до пам'яті героїв у серці кожного учня і в колективі в цілому, почуття відповідальності за своє життя. У вихованні бесіди ми завжди підкреслюємо, за що загинули герої, що вони відстоювали.

Особливо сильне враження справляє на вихованців те, що доля Батьківщини, майбутніх поколінь для героя дорожча за особисте життя. Діти поступово усвідомлюють, що їхнє покоління є спадкоємцем завоювань, добутих дорогою ціною.

Дуже важливо звести ідею шанування пам'яті героїв у повсякденне життя підлітка. Ми праґнемо, щоб розповіді про подвиги героїв були вскраві й емоційно насычені, щоб піонери почували себе сучасниками людей, які віддали життя за народ.

Праця, навчання, взаємини в колективі — все це оцинюються самими підлітками в позиції того ідеалу, яким є для них улюблений герой. Вони немовби постійно дивляться на себе збоку поглядом передових, інтелектуальних людей суспільства.

Велике значення у вихованні сильних духом, мужніх людей має ідея ветеранів до працічного людянинів людиною, до духовного поневолення особистості. Ми завжди праґнемо збудити й утвердити в душах вихованців глибоке почуття іншависті до цих явищ. Ненависть до

аморального, нелюдяного — благородне, світле почуття. Необхідно, щоб цим почуттям і керувались учиці в повсякденному житті. Вони розішле нині інші, й найкраще усвідомлюється учнями, осмислюється ними як благородна, самовіддана боротьба за комуністичний ідеал.

Оскільки в соціалістичному суспільстві немає духовного покривачення й прависблевання, основаного на класовій нерівності, ідея непримиреності до пригноблення людей людиною в спадщині наших вихованців утверджується швидко і надійно.

Яскраві репортажі вихованця про важке становище безробітних, пionерські збори, присвячені долі дітей під гнітом капіталізму, — все це породжує в душах підлітків ненависть до гнобителів, нрагнення до активної колективної дії.

Ця діяльність своєрідна: учні одностайні в своєму співчутті пригніченим, у бажанні чимось допомогти їм, висловлюють свою моральну підтримку й готовність обстоювати ідеали комунізму; найчастіше вони пишуть листи революціонеру, який томиться в застінках капіталістичної в'язниці.

Піонери одного із загонів прочитали в газеті сповідання про те, як американські расисти знущалися з негритянського хлопчика за те, що він сів у трамвай для білих. Вони попросили педагога пояснити їм, «ому в Америці закон дозволяє таку еуволю». Пояснення страшенно обурило їх. Вони написали негритянському хлопчику зворушливого, пристрасного листа, в якому насамперед намагалися підкреслити, що вони поважають у ньому людину, вважають його рівноправним з ними, що ніякі знущання расистів не повинні вбити в ньому почуття людської гідності. Колективне піднесення, з яким діти висловлювали свої думки і побуття, буде таке глибоке, що навіть ті окремі віддати, які байдуже ставилися до життя колективу, почали виявляти до нього великий інтерес.

Аналогічні явища помічали ми і в інших випадках: коли піонери писали листи герою грецького народу Нікосу Велояннісу; матері японських дітей, яка змушенена була віддати хлопчика й дівчинку в рабство на текстильну фабрику; американському безробітному, який оголосив у газеті, що він вредить своє власне око; алжирській матріотці Джамілі Бузіред.

Ми починали таєож обурення підлітків і тим, що в капіталістичному світі трудящі перідко терплять духовне поневолення, не ремствуєчи, мовчки шукають утіху в релігії. Обурення такими явищами свідчить про серйозний духовний ріст підлітків. Чим глибше розвивається в пionerів негативне ставлення до духовного гніту в капіталістичному світі, тим непримиреннішими стають вони до тих явищ навколошнього життя, в яких даються візнаки пережитки експлуататорської моралі.

Особливо чутливі в з'язку з цим підлітки до пратневп'я окремих батьків зламати їхню волю, зробити безсловесним. Про це вони часто розмовідають, обурюючись, педагогові чи вожатому, причому адебільшого підлітки памагаються не лише почуття відповідь па питання, що хвилюють їх, а й активно втручаються в життя. В таких випадках колективне обурення набирає особливої сили.

Одного разу 12-річні діти, обурюючись, розповідали, що бабуся одної з учениць у відсутності її матері залишила дівчинку вдома й примушує викопувати невосильну роботу. Педагог і вожатий порадили членаам ради загону розповісти про все це матері тієї дівчинки. Втручання пionerів і матері допомогло. Підлітки переживали цей факт як свою перемогу.

В цьому випадку пioneri всім колективом пішли до матері одного із своїх товаришів, якого примушували викопувати релігійні обряди. Від імені загону один з пionerів звернувся до матері з проханням не примушувати сина робити те, що суперечить закошам пionerського життя. Бесіда з дітьми вплинула на матір, з дитячим колективом завдяки цій перемозі, відчув себе сильнішим, згуртованішим.

У наступний період духовного розвитку — в роки юності — ідея непримиреності до духовного гноблення і нерівності проявляється в серйознішій діяльності, від змісту і цілеспрямованості якої залежить формування поглядів і переконань.

ОСОБЛИВОСТІ ВОЛІ ПІДЛІТКІВ

Характерною особливістю бурхливого фізичного й духовного розвитку, властивого отроцтву, є поступове усвідомлення підлітком тих важливих змін, що відбу-

ваються в якому, чавіть прагнення вплинути на хід цих змін, певною мірою керувати ними.

Свідоме прагнення прилучитися до дорослих і водночас наявність деяких рис дитинства — одна з причин певних суперечливих явищ, що накладають свій відбиток на все духовне життя підлітків, особливо на їхнє ставлення до старших.

Твердження деяких буржуазних психологів про те, що «віби в самих об'єктивних, природних закономірностях підліткового віку міститься джерело «кризових», навіть «трагічних» явищ, зумовлюється замішанням ролі фізичного й соціального в духовному житті підлітків. Сумніви, страждання, навіть розочарування в житті виникають там, де людина, стикаючись із соціальною несправедливістю, відчуває своє безсилия. В умовах соціалістичного ладу, де немає суперечностей між особистістю і суспільством, де відсутнє поневолення людіння людиною, в підлітковому віці створюються ширші об'єктивні можливості для духовно багатого, повнокровного життя. Суперечності розв'язуються тут не шляхом криз, трагедій, а розумним спрямуванням невичерпної енергії вихованців у творче русло. Звичайно, і в нас можуть траплятися негативні явища, та їх здатні усунути і усувають власними зусиллями батьки, вихователі.

Якісні зміни, що позначаються на всьому духовному світі людини в цей період розвитку, особливо яскраво проявляються у вольовому джерелі діяльності підлітка: відбувається інтенсивний розвиток вольової діяльності, активна діяльність підлітка стає неодмінною умовою розвитку його спонукань.

У діяльності не лише народжується, живе, міцнє дума (що властиво їй дітям молодшого віку), але поступово формується її переконання в тому, що цілеспрямованість зусиль у праці, в діяльності визначається свідомістю, що джерело наполегливості, рішучості людської міститься в думках, поглядах людини на життя. Це переконання утвірджується в свідомості підлітка внаслідок спостережень за життям і діяльністю старших: він бачить, що дорослі, стикаючись з труднощами, думають про те, як подолати їх, і долають спершу в думках, а потім уже й на ділі. Але підліток ще не вміє вникнути в суть цих роздумів; йому здається, що зважитися чи не зважитися на той чи інший вчинок — це найже все одно, що захотіти чи

не захотіти. Ось чому підліток нерідко робить не так, як треба, а так, як йому хочеться. Він уже розуміє, що вчинки залежать від вольових зусиль людини, але не вміє критично ставитись до своїх власних бажань. Це вважається винувати в тому, що дорослі називають самовпевненістю підлітка. Прояви самовпевненості, навіть верозумілої впертості нерідко химерно переплітаються в підліткові з доброзичливими намірами винувати справжню вольову стійкість. До цих проявів і замірів підлітка слід ставитися особливо чуйно.

Треба вміти бути побажливим до спроб підлітків, іноді дуже несамільних і давати синішніх з догляду дорослого, випробувати свою волю. Підлітки не беруться відразу за діло, як це роблять молодші школярі, яких зумів зацікавити педагог. Як не захоплювалася б їх майбутня діяльність, вони люблять ведумати, варто чи не варто виконувати те, до чого закликає педагог; на перший погляд і воді може навіть здатися, що вони не бажають працювати (нерідко це вабирає форми іронічних зауважень підлітків з приведу своєї ролі в майбутній справі).

Деяких вихователів така поведінка виводить з різноваги, вони переконані, що підлітки випробовують гластерівця. Насправді ж підлітка злого наміру щодо педагога і дорученої справи в підлітків немає. Їх просто тішить свідомість, що саме від іхньої волі, бажання залежить успіхів справи. Переконуючись у силі своїх інтелектуальних і вольових можливостей у процесі діяльності, підлітки праґнуть проявити мужність, стійкість, рішучість у боротьбі з труднощами й перешкодами.

Вольова активність цілком залежить від змісту діяльності, від того, які можливості містить вона для розвитку духовно багатого, повнокровного життя. Якщо в житті колективу немає цічого високого, якщо учень не бачить, не усвідомлює благородних, високих мотивів, що спонукають до діяльності, його вольова активність може зникати чи зважіть у погані вчинки (наприклад, упертість, в якій підлітки нерідко вбачають стійкість). І навпаки, чим глибше церейнята діяльність колективу величаними ідеями, тим виразніше проявлення підлітків до високоморальних вчинків, до суспільно корисової діяльності.

У житті підлітків ця закономірність проявляється особливо сильно, і щодо цього вік від 12 до 14—15 років — чи не найсприятливіший для виготовання духовної стійкості.

кості та мужності. Джерело мужності, самовідданості, що їх проявили тисячі радянських підлітків у партизанських загонах в роки Великої Вітчизняної війди, багато в чому залежить від усвідомлення підлітком своїх вольових можливостей у боротьбі за величні ідеали. Сила духу молодого покоління, вихованого на принципах комуністичної моральності, в тому, що уже в підлітковому віці учні свідомо гартують свою волю в справах, що мають велике значення в житті трудового народу.

Підлітки не лише захоплюються сильними духом людьми, а й свідомо прагнуть утвердити в собі фізичну й духовну стійкість. Вони вбачають її не тільки в активній діяльності, а й у витримці, терплячості, вмінні зберігати самовладання у важких обставинах. Усвідомлення інавдності цих якостей у собі приносить підліткові почуття неабиякого задоволення. В нашому розпорядженні є цікаві факти, які свідчать про те, що 13—15-річні підлітки, наслідуючи героя, самі створюють обставини, в яких можна було б перевірити свою фізичну витривалість, і вбачають у цьому яскравий вираз сили духу. Одним з вихованців, наприклад, при 20-градусному морозі тасмно від батьків відчинає на ліч у своїй кімнаті вікно й лягав спати без кондри. Бін пояснило це так: «Можливо, доведеться спати і ва снігу — до всього треба бути готовим». Інший підліток, прочитавши книжку про мужню боротьбу радянських людей у фашистському таборі смерті, почав випробовувати свою готовність до голодування. В жодному з дозволів випадків підлітки не розповідали товаришам про це своєрідне випробування духовної сили.

Вихователь має бути чуйним і тактовним до учнів, які свідомо шукають ціляхів самовиховання волі. Найкраще — не втручатися в ці суто індивідуальні справи школярів (якщо вони явно не загрожують, звичайно, здоров'ю вихованців).

Осуд, а тим більше насмішка в таких випадках сприймаються вихованцем як осквернення найдорожчого, оповіщення величного.

Серйозним фактором, що сприяє посиленню вольової активності підлітка, є усвідомлення ним зростання своїх фізичних сил. Розуміючи, що за фізичними складами й можливостями вони наближаються вже до дорослих, підлітки інердко глибоко переживають докори сумління в зв'язку з тим, що ці сили й можливості не позначаються на іх-

вій духовної діяльності. Якщо життя колективу ідеально наскичене, то усвідомлення росту фізичних сил є для підлітка ще одним джерелом духовного розвитку, особливо активної вольової діяльності. В практиці нашої виховної роботи ми завжди намагаємося додержувати важливого, на наш погляд, правила: чим більші фізичні сили й можливості в підлітка, тим виразнішим має бути свідочний елемент в його вольових зусиллях, серйозніші ідеї, що спонукають до діяльності.

Цим правилом користуємося ми й тоді, коли йдеться про виховне значення фізичної праці, про її місце в духовному житті підлітків. Із зростанням фізичних сил і можливостей зростає значення трудової діяльності, яка потребує певного напруження для подолання труднощів. Дуже важливо, щоб у фізичній праці підліток бачив не лише виконання обов'язків, а й задоволення від виконаної праці, загартування своїх духовних сил.

Не менш важливе значення в духовному розвитку фізично кволих, схильних до захворювань дітей цього віку має загартування й зміцнення їхніх фізичних сил спортом. Подолання труднощів і досягнення мети в окремих видах спорту є добрим тренуванням вольових якостей підлітка.

ПІДНАВАЛЬДІ: ІНТЕРЕСИ ПІДЛІТКІВ І ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

Перші роки навчання в школі мають велике значення в розширенні розумового кругозору учня: дитина не лише пізнає, а й переконується багато в тому, перед якою вже розкриваються найпростіші взасмозв'язки й взаємозалежності між явищами природи та суспільства.

Знання, що їх набувають учні в цей період, охоплюють важливі узагальнення закономірностей розвитку природи і суспільства — елементи матеріалістичного світогляду. В умовах правильного виховання завдяки усвідомленню закономірностей природи й суспільного життя школяр у ці роки значно просувається в своєму духовному вростаді; на час закінчення V класу учні усвідомлюють у доступній для них формі найважливіші закономірності природи, матеріальність світу, незалежність природи від розуму й волі людини, деякі причинно-наслідкові зв'язки між явищами.

Викликає інтересу до світоглядних питань, прагнення оцінювати власними розумовими зусиллями ті чи інші події, бажання мати власне судження, думку з приводу того чи іншого питання — характерна риса підліткового віку, те нове, що вноситься у формування особи.

Звісно важливий педагогічний висновок — виховання інтелектуальної та емоційної активності підлітка підніме відбувається на тлі світоглядних питань.

З факту посилення ролі світогляду в інтелектуальній та емоційній активності напрошується важливі для практики виховання висновки. У всьому, що входить у свідомість вихованців, має розкриватися насамперед світоглядна суть ідей, істин, закономірностей. Правильне розуміння явищ навколишнього світу має формувати моральні переконання підлітка, почуття людської гідності, а також розвивати творче мислення.

Розуміння світоглядного компоненту знань розвиває інтелектуальну та емоційну активність учня як під час вивчення наук про суспільство, так і в процесі вивчення природи.

ДУХОВНЕ ЗРОСТАННЯ В ПРОЦЕСІ ПІЗНАННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ПРИРОДИ

Пізнавальний інтерес до всього навколошнього, властивий дітям з перших кроків їхнього свідомого життя, у підлітка набуває нового відтінку: Його вже не так врахує, захоплює, дивує велич явищ природи, як привертає увагу незвичайна для простого ока суть процесів.

Якщо в молодшому літньому віці думки дитини зосередженню головним чином навколо того, що вона безпосередньо сприймає, то підліток намагається проникнути в думках у такі явища, які зовсім не мають цілого впливу на органи чуттів. Підлітка особливо цікавлять, наприклад, бесіди про Все світ. Під час таких бесід ставляться запитання: «Чи є рослини і тварини на інших планетах? Що є там, куди не досягає сонячне проміння? Цо могла б побачити людина, коли б вона досягла найдалінішої зорі?» і т. д. Роановідаєш учням про море — вони цікавляться неприступними для людини глибинами більше, ніж добре відомими, вивченими явищами. Йдеться про корисні копалини — у них одразу постають запитання: «Що є в глибині Землі? Чому бувають вивер-

жесия вулканів? Чому вугілля лежить на такій великій глибині — як потрапили туди рослини?» і т. п.

Інтелектуальні зусилля підлітків набільше спрямовуються на такі елементи живої і неживої природи, як рослинність і тваринний світ далеких країн (особливо південних і північних), життя моря, незвичайні явища в атмосфері, керування життям рослин і тварин, невиданий для простого ока світ мікроорганізмів, мандрівки учених з метою розгадки таємниць природи. Останнім часом із запуском штучних супутників Землі, ракет і космічного корабля учні ырють про міжпланетні мандри. Підліток ледал більше не лише захоплюється могуттю силу людського розуму, а й оцінює її. Увага до інтелекту значною мірою визначає його духовні поривання, зростання рівня свідомості.

У зв'язку з вивченням закономірностей живої і неживої природи на уроках ботаніки, зоології, фізики й хімії посилюється інтерес підлітка до інтелектуально-творчого аспекту людської праці, що використовує ці закономірності. У фактах і явищах навколошнього світу, послідовно усвідомлюваних підлітком, перед ним починає розкриватися матеріальність світу, загальний характер перетворення матерії та енергії з одного виду в інший, залежність рослин і тварин від умов життя, безмежна різноманітність органічного й неорганічного світу. В зв'язку з цим відбувається стрибок у триვалому розвитку процесу усвідомлення вихованцем своїх інтелектуальних, духовних можливостей в тій чи іншій справі, до якої він відчуває потяг. Заняття технічною творчістю, моделюванням та конструкуванням, рослинництвом, краєзнавством — в усіх цих видах діяльності духовне життя підлітка уже не тільки знаходить своє складне відбиття, а й поганіше усвідомлюється ним як вид діяльності, в процесі якої він переконується, що володіє інтелектуальними можливостями для подолання труднощів.

Осьмислюючи величезні досягнення науки та техніки як перемогу людського розуму, підліток переймається широю повагою до інтелектуальної сфери, до людей науки, до виробничих процесів, в основі яких лежить серйозний задум. Саме тому для розвитку інтелектуальної активності підлітка дуже корисне його духовне спілкування з дорослою людиною творчої праці.

Усі ці явища свідчать про серйозний духовний ріст, про велику внутрішню перебудову, що відбувається у психіці підлітків. Прагнення вихователя втиснути їхнє інтелектуальне життя у вузькі рамки програми призводить до збідення духовного життя. Учень з великим захопленням вчиться уроки, вивчає основи наук, якщо зовні осмислюватиметься на широкому фоні того необов'язкового, позапрограмового матеріалу, який так вабить і хвилює його.

Підліток починає розуміти й відчувати значення інтелектуальної повноти, насиченості, багатства духовного життя. Усвідомлення своїх інтелектуальних сил і можливостей дуже радує підлітка. Це одна з важливих факторів самосвідомості особистості, тісі самосвідомості, яка продовжує розвиватись і посилюватись в юності. Важливість цього процесу в підлітковому віці важко переоцівити. Підліток почиває цікавитися не лише діяльністю людей, але і їхнім мисленням, словами, духовним спілкуванням між собою. Зростає його інтерес до думок тих людей, з якими йому доводиться спілкуватися.

Старші підлітки нашої школи (14—15-річні хлопчики та дівчатка) під час літніх канікул проходять навчально-виробництву практику на різних ділянках сільськогосподарського виробництва: в польових бригадах, на фермах, у механічних майстернях РТС. Після практики ми щорічно ставимо запитання: «Які люди праці вам найбільше подобаються, що вас приваблює в них?» В переважній більшості відповідей робиться наголос на інтелектуальних якостях людей, точніше — на виявленні цих якостей у творчій праці. Наведемо кілька відповідей:

«Мені цікаво було працювати із слюсарем Олексієм Дмитровичем Д. Він дуже багато знає і так захоплююче розповідає про метали» (Григорій Б., 14 років).

«Перш ніж стати до роботи, електротехнік Віктор З. усе добре продумув. З яким захопленням слухаєш його, коли говорить, як виконуватиметься робота» (Василь П., 15 років).

«Бригадир тракторної бригади Олександр ІІ. — чудова людина. Він ділиться своїми знаннями з товаришами, добивається, щоб усі робітники працювали краще, ніж досі» (Федір К., 15 років).

Підліток поступово переконується, що залежно від того, як проявляються інтелектуальні якості людини,

сусільство дає характеристику його духовному світогляду в цілому. Зростаюча повага до розумних, мислячих, духовно сильних людей, перший досвід особистої інтелектуальної діяльності, особливо переживання пізнавальних почуттів, — усе це поступово пробуджує в підлітковій працевданні до розумової діяльності.

ЗНАЧЕННЯ ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ В ДУХОВНОМУ РОЗВИТКУ ПІДЛІТКА

Такою ж допитливістю переважає й ставлення підлітка до явищ суспільного життя. Вивчаючи вайвидатніші події минулого і сучасного нашої Батьківщини, а також у процесі послідовного опанування загальної історії, з позакласового читання та з інших джерел підлітки осмислюють основні закономірності історичного розвитку. Найважливішою в цих закономірностей є багатовікова боротьба між трудівниками й дармоїдами, бідними й багатими. Уже в молодшому віці цей процес усвідомлюється дітьми як боротьба між правдою і веправдою, добром і злом, уже тоді всіма силами своєї душі, що знаходять вияв насамперед в емоційній оцінці життя, діти захищають правду, добро. Тепер, у підлітковому віці, емоційно-моральна оцінка явищ суспільного життя починає постулатися місцем морально-інтелектуальній.

В інтересі до історичного минулого і сучасного переважає вже не захоплення яскравою картиною конкретної події, що характерно для молодшого віку, а прагнення усвідомити суть явища, проянкнути в його причинно-наслідкові зв'язки. При тому всяка подія, явище, історична особа розглядаються з погляду їхнього місця, значення, позиції в боротьбі між справедливістю і несправедливістю, добром і злом.

Якщо в молодшому шкільному віці душа дитини обурюється явищами, сухо фізичними проявами приграблення людиною людиною в експлуататорському суспільстві, то підліток, поступово осмислюючи взаємини між людьми, починає розрізняти все лише матеріальне, економічне, а й духовне рабство формально вільної людини в сучасному так званому вільному капіталістичному світі.

На уроках історії, в книжок підліток починає пізнати деякі об'єктивні закономірності суспільного розвитку, і це перекодує його, що справжня свобода може бути

лише там, де людина ве продав своєї праці іншій людині. Лише в соціалістичному суспільстві люди вільні — це переконання формується і міцніє роками, до повної моральної зрілості, і підлітковий вік має особливо важливé значення в цьому тривалому процесі.

Чим більше усвідомлює виховачець ціну матеріальних і духовних благ соціалістичного суспільства, чим зrozуміліша для нього несправедливість капіталістичного ладу, тим глибше в його душі почуття моральної гідності радянської людини, тим дивовижніша для нього сама думка про духовне поневолення.

У цьому віці ідентично відбувається усвідомлення правоти, справедливості радянського соціалістичного ладу, взаємніх між людьми в нашому суспільстві. Порівнюючи життя трудящих національних країн, про яке довідуються з книжок, газет, радіо, розповідей учителів, з життям радянських людей, підлітки на кожному кроці переконуються, що найбільше цінується в нашій країні праця на благо Батьківщини, що перспективи творчої праці доступні кожному членові суспільства. Це переконання — важливе джерело оптимізму, життєвердної діяльності — якостей, таких характерних для радянських підлітків.

Поступово в учня починає формуватися погляд на себе як на майбутнього будівника комунізму. На цьому труваті розвивається почуття власної гідності, і це мають враховувати ті, хто покликаний виховувати підлітка. Іноді вчитель просто забуває про те, що перед ним не малюк: нетрима, а людина, в якої починають зачеслюватись уже інтелектуальні, емоційні та вольові риси громадянина.

РОЗУМОВА І МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДЛІТКІВ

Для підліткового віку характерне безперервне поглиблennя інтелектуального та емоційного розвитку. Мислення стає не вищий щабель розвитку як у сфері відбиття явищ об'єктивної дійсності, так і в характері розумових процесів. Зв'язок емоційного життя з інтелектом хоча й не дуже міцний, та стає глибшим, помітлішим, ніж у молодшому шкільному віці: розвивається усвідомленість почуттів, особливо нов'язаних із значущою суспільно корисною діяльністю.

Пізнаючи властивості предметів і явищ навколо нього світу, підліток звертає увагу не лише на яви, видимі, та, що впливають на почуття, а й на приховані, невідомі властивості, причому саме останні найчастіше піддаються розумовому аналізу. Ця особливість виявляється і в інтересах, і в прагненнях, і, що особливо важливо, в активній діяльності підлітка.

Ми кілька разів ставили один і той самий експеримент: показували картику, що відображає зображені Історичні події, дітям 7—8 років і 13—15-річним підліткам, розповідали її зміст. У першому випадку вихованців найбільше цікавили чуттєві властивості зображеного милицем, у другому — внутрішні мотиви, що стали причиною того чи іншого руху, стану, боротьби. Наприклад, у картині В. М. Васнецова «Богатирі» дітей 7—8 років найбільше цікавили деталі одягу й зброї вершників, зброя і довгі гриви коней, пустельний, сумний вигляд місцевості. Підлітки в тих самих предметах завжди знаходили багато прихованих відносин, причинно-наслідкових зв'язків. Вони, наприклад, запитували: «Як за тих далеких часів, про які розповідає художник, люди виготовляли такі витончені, міцні речі (зброя, зброя)? Чи були в них для цього спеціальні майстерні? Чому вершники азпинилися на відкритій місцевості — адже ворог може помітити їх і вразити стрілою з лука? Де ж проходив кордон між Руською землею і ворогами? Чому на картині не видно села чи міста?»

Якщо дітей 7—8 років у моделях і конструктивних деталях машин, що демонструються в робочих кімнатах технічних гуртків, найбільше зацікавлює рух, дія, зовнішній вигляв взаємозв'язку вузлів і механізмів, то підлітки, особливо хлопчики, здебільшого цікавляться будовою, конструкцією, розташуванням, взаємозв'язком і взаємозалежністю деталей і вузлів. Побачивши моделі машин, механізмів, агрегатів, молоді школарі в переважній більшості витягнувши пропозиції привести їх у рух. Підлітки ж, павпаки, побачивши моделі в роботі, здебільшого просили азпинити їх, розглядали будову, виявляли бажання розібрати деталі.

Ми показували 7—9-річним дітям металеві деталі. Одні з них були відшлифовані, інші лише виточені. Діти виявляли своє ставлення до цих предметів тим, що порівнювали перші з другими. Вони казали, що перші

деталі гарні, другі — негарні. Зовсім по-іншому поставилися до деталей підлітки. Іх цікавило здебільшого, як обробляються деталі після чорнового обточування за токарному верстаті.

Якщо у віці 7—10 років дитина бачить насамперед переважаючі ознаки предмета, явища, події і за ними складає думку (емоційну оцінку) про об'єкт сприймання, то підліток знаходить у спостережуваному предметі чи явищі (особливо в людині) протилежні риси. Так, у гарної людині вони обов'язково побачать і якусь погану рису. Но вміючи пояснити складність переплетення гарного й поганого, підлітка часто помиляються в оцінці людей. У підлітка ще зберігається від молодшого віку прағнення до простого виділу всіх явищ навколошнього світу на гарні й погані, правильні й неправильні. Здатність бачити, вістовляти, аналізувати суперечливі якості, граві, риси, тенденції в нього ще тільки народжуються. В п'ого наче заново відкриваються очі на світ. Поступово підліток перекодується, що не все в житті так просто, як здається на перший погляд, що про людину не можна судити за першим враженням. Прағненням збагнути суперечності, складності предметів, явищ, людей пояснюються як позитивні, так і негативні риси духовного світу підлітків. І те, і другі розвиваються згодом у тому напрямі, який зачекить від середовища, виховання, особистого прикладу старших.

Однією з таких рис є критицизм підлітків. Вона вже не вірять учителеві чи батькам на слово, як діти молодшого шкільного віку, не сприймають беззаперечно все, що ім кажуть. Підлітки ціби навмисне прағнуть знайти докази, щоб спростувати те, що ім говориться. Це пояснюється невідповідальністю між інтелектуальними можливостями вихованців підліткового віку і конкретними розумовими завданнями, що іх ставлять вони перед собою, коли намагаються проникнути в те, що ім кажуть старші.

Позитивний чи негативний характер критицизму підлітків багато в чому виздається характером і змістом діяльності шкільного колективу: якщо життя колективу заповнене значними суспільно корисними справами, добрими вчинками, підліткові легше розібраться в тому, що нравильно, а що неправильно, дати моральну оцінку тим чи іншим явищам життя.

Важливою умовою правильного розвитку підліткового критицизму є не лише задоволення, а й велике заоччення його доцільності. В практиці виховної роботи ми прагнемо, щоб підліток якомога більше пізнавав у процесі активної творчої діяльності, що має дослідницький характер. Це пізнання має сприяти формуванню особистих переконань.

І на уроках, і під час позакласної виховної роботи підлітки багато чують про те, що передовики сільськогосподарського виробництва не лише досягають високо-го врожаю, а й перетворюють природу рослин. До фактів і узагальнень, через які постає перед ними ця праця, підлітки іноді ставляться з недовірою, сумніваються в можливості таких перетворень. Щоб запобігти цьому, ми спонукаємо підлітків до такої цраці, в основі якої лежить не лише створення матеріальної цінності, а й перевірка гієї чи іншої істини. Процес цієї перевірки, побудований на праці, є найкращим засобом формування правильних переконань і здорового розвитку критицизму. Так, ми розповіли 14-річним підліткам — учням VII класу про Новий метод догляду рослин — про позакореневе підживлення. Суть цього методу полягає в тому, що поживні речовини рослин дістають не лише зачайливим способом — через коріння, а й через листя, які оббризнюють розчинами мінеральних добрив. Досвід поваторів сільськогосподарського виробництва переконав, що застосування цього методу сприяє значному підвищенню врожаю овочів. Як і взагалі до всього нового, невідомого, підлітки поставилися до розповіді про позакореневе підживлення з недовірою. Неможливим здалося їм і те, що важливим джерелом живлення пологого є для рослин пічна роса. Щоб не лише розвіяти недовіру, а й упевнити підлітків у можливості впливати на життя рослин новими, позачинними методами, ми запропонували поставити ряд дослідів.

Учні кілька разів робили позакореневе підживлення помідорів та огірків. Внаслідок цього значно підвищилася врожайність і продовжився період родючості овочів. Успішне завершення дослідів дуже вразило підлітків, лишило незгладний слід у свідомості. Іхня цікавість до нового, невідомого, незнайомого набрала іншого характеру: підлітки висловлювали вже не недовір'я, а прагнення перевірити правильність тієї чи іншої істини.

Не можна не брати до уваги й те, що інтереси підлітків значно виходять за межі шкільної програми. Об'єктом їхньої донитливості стає те, що вивчатиметься через два-три роки, у старших класах. Однак жодне з цитань, що виникають у підлітків, не повинне лишатися без пояснення. У нашій школі для підлітків створено клуб донитливих. Тут найбільш розвинені виховадці читають доповіді й повідомлення про досягнення науки і техніки. окремим питанням присвячуються теоретичні «змагання»: доповідь з одного й того самого питання готовують кілька підлітків. Доповіді викликають нові питання, вробуджують інтерес до тем, розвивають кругозір. Клуб донитливих сприяє розвиткові індивідуальних нахилів і здібностей. окремі доповіді супроводжуються демонструванням хімічних дослідів, діючих моделей і механізмів, виготовлених у технічних гуртках. Це одна з важливих умов, завдяки якій критицам учнівської думки розвивається в правильному напрямі: підліток прагне втілити творчий задум у діяльність.

Поряд із здатністю аналізувати предмети і явища, залиблюватися в подробиці, характерною особливістю мислення підлітка є іскравіше вражене, від у молодшому шкільному віці, прагнення охопити об'єкт, що сприймається в цілому, скласти думку про нього на підставі переважання позитивних чи негативних особливостей. Якщо дитина 9—10-річного віку, аналізуючи художній твір, охоче спиняється на кожній деталі сюжету, на подробицях характеристик, то підліток в аналогічних винадках може вже й не звертати уваги на подробиці, серед яких є і дуже істотні. Це закономірний наслідок посилення узагальнюючого характеру мислення. Спостереження показують, що підлітки свідомо не помічають деталей; завадто явне, очевидне здається ім не варти уваги хоча б і тому, що для його осмислення не треба доказувати серйозних розумових зусиль. Цим, до речі, пояснюється зневажливе ставлення підлітків до буквального, дослівного заучування, в якому вони вбачають зауважування (ім легше виконати важку роботу творчого характеру, після вивчити, наприклад, вірш).

Інтелектуальна активність підлітка вимагає не лише самостійної розумової праці, але й, що особливо важливо, усвідомленості розумової мети (що, на жаль, часто ігнорується педагогами), переживання інтелектуальних

почуттів у зв'язку з цим. Ми враховуємо цю особливість: зосереджуємо розумові зусилля підлітків на загальній оцінці, характеристиці, однієї предмета, явища, події. Осмислення деталей і тим більше заучування, запам'ятовування підлягають дій явно самостійній, творчій роботі. Так, від час вивчення історичних подій учитель пропонує учням VII—VIII класів (14—15-річним підліткам) часам перед зробити висновок, яке значення для історії мала дана подія — революційне чи реакційне, з чому полягав революційна чи реакційна роль представників антагоністичних класів і т. д. Відповідаючи на поставлені запитання, школярі вчаться бачити мету розумової діяльності, їхній інтерес до предмета в зв'язку з цим посилюється.

Свідченням зростаючої розумової активності є потреба підлітків у категоричній, остаточній відповіді на запитання й у вичерпних доказах, що виключають двозначність.

Особливо сильно відчувається ця потреба, коли йдеТЬся про причинно-наслідкові зв'язки в суспільних явищах; в недовершеності думки вихованці склонні зацідозрювати царочите прагнення приховати від них істину, цим частково пояснюється настороженість, критичність, з якою вони іноді слухають пояснювання питання, що їх цікавить.

Мас значення ще одна обставина. В міру того, як у формуванні інтелектуально-моральних оцінок явко-лишньої дійсності посилюється значення узагальнюючої думки, логічного вислову, всяка неясність, розплывчастість, неточність під час опису, пояснення вчителя зменшує інтерес підлітка до подальших розумових зусиль. Це явище, зачіпаючи як інтелектуальну, так і емоційну сферу, вимагає особливої уваги вихователя до духовного життя підлітка. Там, де інтелектуально-моральні оцінки, що склалися свого часу на підставі чуттєвих сприйняттів, не поганяються проявленням у причинно-наслідкові зв'язки явищ, де високі почуття не підсилюються світлом благородних ідей, підліток втрачає будь-який інтерес до розумової діяльності. Побажливозневажливе ставлення до важливих подій суспільного життя, відсутність сприйнятливості до впливу на їхню свідомість, недооцінка власних сил і можливостей — усі ці явища, що спостерігаються серед підлітків, саме і є наслідком

неуважності вихователя до тієї складної перебудови, що відбувається в душі людини на цьому етапі її розвитку.

Та навіть в умовах правильного виховання ця перебудова відбувається не так уже й гладенько. Суперечливість розумового розвитку підлітка виражається в тому, що, з одного боку, підліток не може миритися з неясністю чи недомовкою в одній із іншого явища, а з другого, йому потрібна позива й категорична характеристика. В зв'язку з цим і власні судження підлітків відрізняються винятковою категоричністю, хоча вважати це виявом самовизначеності не можна. Навпаки, свою категоричністю підліток часто намагається приховати сумнів, неспевінність, емоційна активність індії немовби поповнює, компенсує інтелектуальну неясність. В категоричності підлітка вбачає засіб утвердження правильності своєї думки.

Окремі вихователі вважають, що упертість підлітків пояснюється іхнім иебажанням визнати свою неправоту, виправити помилку. Це тільки здається так на перший погляд, вихованець лише робить вигляд, що він вадолягає на свою. Насправді ж його думка погано працює, шукає правильної відповіді. Спостереження за підліткама показують, що вони дуже гостро переживають свої помилки, і немає жодних підстав вимагати від них у такому віці, коли формується й зростає почуття власної гідності, спокійної, здумливої критики своїх поглядів.

Своєю розумовою активністю підліток врагне не лише паочно показати, що він думає, які в єного погляди, але й — це особливо важливо — *еквітрішно сповіднитися у правильності своїх поглядів, переконань*. Цим, до речі, пояснюється і арестаюча в цьому віці вмогливість вихованців до повної відповідності між словом і ділом (що доходить часто до помилок), а також прямолінійність, навіть певна різкість суджень.

Зростаючий інтерес підлітків до інтелектуальної діяльності виражається не лише в жадобі до знань, у прагненні знайти точну відповідь на питання, яке їх хвилює, а й у глибокому осмисленні дієвності, сили думки, переконання. З приводу будь-якого явища суспільного життя підліток намагається мати свою власну думку, переконання: він не може і не хоче лишатися стороннім спостерігачем. Це часто провокає його на веображеній, непродуманий крок; не перевіривши і не зваживши правильність своєї думки, погляду, підліток намагається швидше об-

стократи їх усіма можливими, за його думку, засобами, щоб тим самим підбільше віневнитися, що й думка його нравильна.

Прагнення підлітка до розумової діяльності виражається і в зміні ставлення до змісту художніх творів. Підлітки стають байдужими до казок, неправдоподібність фантастичних сюжетів пасторожує їх, породжує недовіру. Помітно зростає інтерес до художньої літератури, в тому числі й до фантастичної, що містить пізнавальний матеріал, розкриває силу думки й творчої діяльності людини. Такі твори в новому розумінні цього слова заполоняють дітей. Їх найбільш хвилює питання: чи справді може бути те, про що розповідається в творі? В старшому отроцтві, напередодні юності, вихованці усвідомлюють юне узагальнюючий характер художніх образів. Іхню увагу все більше привертає художнє зображення реальних людей (зокрема, вчених, винахідників, мандрівників, письменників, художників), а також фактічних подій. Для багатьох підлітків характерне захоплення науково-популярною літературою.

Коло явищ природи, що їх прагнуть збагнути підлітки, з кожним роком дедалі більше входить за межі основ наук, уроків, підручника. В окремих підлітків (особливо в хлопчиків) бувають такі періоди, коли матеріал, що його вивчають у класі, відсувається на другий план, вислаблюється увага до уроків, завдання виконуються поверхово, всі інтелектуальні сили спрямовуються на зачільнення в питання, не пов'язані з програмою. Те, чим захоплюється вихованець кілька місяців тому, починає здаватися йому дріб'язковим, не вартий уваги (наприклад, багато хлопчиків стають байдужими до розведення робок в акваріумі, перестають цікавитися естетикою своєї трудової діяльності в робочій кімнаті, а дівчинка звенохочуться у винишуванні, вирощуванні квітів).

Розвиток інтелектуального життя підлітка позначається навіть на взаємнох в учнівському колективі. Значна частина хлопчиків немовби розчаровується в своїх ровесниках — однокласиках. Тяжіння до інтелектуального спілкування із старшими, взагалі властиве дітям, у цьому віці стає особливо сильним. Підлітки часто шукають собі товаришів серед учнів старших класів, причому найбільшим авторитетом у них користуються ті, кого все цікавить, хто багато аває. Мрія учнів VI—VII клас-

сів — підружити з тими учнями IX—X класів, які не лише успішно засвоюють програмний матеріал, а й захоплюються яким-небудь видом дослідницької праці (наприклад, виготовляють діючі моделі машин чи механізмів).

Особливою повагою у підлітків користуються ті науčальні предмети, які потребують значних розумових зусиль, кмітливості, тяжінності. Це насамперед математика. Гуртки юних математиків, де розв'язуються так звані задачі на кмітливість, посідають в інтелектуальному житті підлітків дуже важливе місце.

Досвід переконав нас у тому, що від рівня викладання математики в цьому віці значною мірою залежить розвиток у підлітка інтересу до розумової діяльності, формування духовного світу вихованців. Поступове усвідомлення великого значення абстрагування, узагальнення не лише сприяє розвиткові в учнів здібностей до складних розумових операцій, а й загострює сутін інтелектуальну чутливість до причинно-наслідкових зв'язків навколошнього життя. Вони свідомо прагнуть до розумового аналізу того, що не можна безпосередньо спостерігати. Задатко явний, наочний причинно-наслідковий зв'язок навіть послаблює їхній інтерес до явища, події.

Так, відкриваючи теореми й формулі, підлітки знаходить велике задоволення в доказах, критиці. У них поступово виробляється зосередженість, зміцнюється спостережливість. 13—15-річні учні (VI—VIII класи) з величним задоволенням доводять теорему шляхом заперечення, критики. Чим більше усвідомлюють вони свої власні розумові сили, тим більше утверджується в них потреба до самостійного розв'язання найважчих, хитромудрих задач.

Усе більше підлітків починають захоплюватися художніми творами, в основі яких лежить глибока думка. Якщо в дитини молодшого віку від прочитаного лишається в пам'яті переважно враження, що в емоційною оцінкою змальовані автором події, то в підлітків образи художніх творів починають уже викликати думки, пов'язані не лише з прочитаним, а й з навколошньою дійсністю.

Наші спостереження показують, що в підлітків посилюється інтерес до тих місць в художніх творів, в яких відображене почуття духовної спільноти між людьми, вірності, віддалості. З'являються записні книжки, аль-

боми, зошити, де підлітки записують найбільш уподобані ними вислови, характеристики. Показником зростання розумової та емоційної активності є ведення щоденників. Свої думки, погляди, перекопання вихованці записують не на загадку, не для майбутнього, а для того, щоб упевнитися у правильності, істинності думок. Важаючи щоденники сuto інтимною справою, про їхній зміст вохи розповідають лише через кілька років, як правило, по закінченні школи. У 1955—1960 рр. в бесідах з пами 20—25-річні юнаки і дівчата показували свої щоденники. У щоденнику Михайла Д. кілька сторінок присвячені роздумам про мужнію принципову людину. Порівнюючи риси улюблених геройів Олександра Матросова, Зої Космодем'янської та інших в рисамі людей, що оточували його, Михайло Д. прагнув здайти можливість для вияву сили волі, мужності в навколошньому житті.

Зростання інтелектуальності та емоційної активності в цьому віці помітно позначається і на читацьких інтересах. І хлопчиків, і дівчаток захоплюють художні твори, в яких йдеться про античну діяльність. Підлітки люблять читати про мандрівки й цезвичайні пригоди сильних, сміливих, мужніх людей. Наукові відкриття, героїчна боротьба за свободу й незалежність Батьківщини, життя історичних діячів, полководців, учених, винахідників, поваторів виробництва — все це вабить підлітків.

Разом з тим читацькі інтереси в цьому віці все більше виражають індивідуальні вахили, пов'язані з характером творчої праці.

Новим, порівняно з молодшим віком, є інтерес до ліричної поезії. Наші спостереження дають підстави твердити, що хлопці і особливо дівчата, які володіють художнім мисленням, найбільше цікавляться відображенням в ліричній поезії емоційної сфери духовного світу людини, а також описами природи з яскравим емоційним забарвленням сприйняття. У віршах про кохання, вірцість і відданість 14—15-річні дівчатка прагнуть здайти відповіді на питання про моральну гідність жінки.

Злачна кількість підлітків починає судити про свої інтелектуальні сили не за успіхами у вивченні основ наук, а за самостійною роботою в гуртку, за здатністю розв'язувати складні розумові задачі, що виходять за межі програм. Для вихователів це ще одне серйозне загадування

про важливість правильної організації розумової праці у цьому віці, про створення необхідних умов для активізації інтелектуальних зусиль. Підлітки 14–15 років (особливо у VIII класі) успішно справляються з такими видами самостійної роботи, як доповідь, реферат на тему, що висвітлює певний розділ шкільної програми, азотація прочитаної книжки, підготовка повідомлення про дослід, проведений на навчально-дослідній ділянці чи в кабінеті живої природи, конструкування моделі машини за зразком, запропонованим педагогом, і т. п. Крім того, як переконує досвід, інтелектуальна активність підлітків серйозно посилюється тим, що вивчення нового матеріалу передують самостійні спостереження за явищами природи, попередні досліди, вивчення фактичного матеріалу тощо.

Інтелектуальна активність є, отже, одним з важливих факторів духовного розвитку підлітків.

* * *

Вивчення інтересів, запитів, прагнень і діяльності тисяч вихованців переконало нас, що однією з причин недостатнього розвитку інтелектуального життя окремих учнів в погано поставлена робота над розвитком мови, відсутність у цій роботі спрямованості на загальний духовний розвиток людини.

Духовний розвиток школири нерозривно пов'язаний з розвитком його мови. Завдяки мові людині становуть доступні найрізноманітніші джерела, що живлять емоційну, інтелектуальну й вольову сфери її духовного життя. У мові відбивається ідейна спрямованість духовного життя людини, слово містить у собі невичерпні можливості для впливу на її світоглядну сферу.

Аналіз практичної роботи приводить до висновку, що на північному етапі в багатьох школах недооцінюється цей дуже важливий бік розвитку мови. Як свідчать факти, в розвитку мови вбачається лише вузько практична мета.

Кожний ступінь духовного життя вихованців характеризується, крім інших специфічних рис, також особливостями передачі думки мовними засобами, специфікою ролі слова в інтелектуальному розвитку. Образче, конкретне мислення дітей молодшого віку не лише відбиває-

ться в яскравій, виразній мові, а її розвивається саме завдяки вислову такої мови. Чуттєвий характер сприймання молодших школярів зумовлює і емоційну спрямованість, і забарвлення мови в цьому віці: іхні мовні характеристики виразні й безпосередні. З другого боку, діти цього віку погано сприймають слово, що виражає узагальнюючу думку, хай навіть це слово ім'я добре зрозуміле. Думка дітей молодшого шкільного віку живе в словах, що мають головним чином яскраво виражене полярне емоційне забарвлення: добре й погано, привабливо і відразливо, похвально й неприпустимо.

В інтелектуальному розвитку підлітків функція мови стає багатограннішою. Підліток здійснює розумові операції часто з допомогою узагальнюючих понять, переданих словами. Хід, спрямованість думки все ще потребують підкріплення яскравими картинами, але вже значно менше, ніж у молодшого школяра. Слово вже міцно живе у свідомості дитини.

Робота над словом, прагнення до точного вираження своєї думки, заглиблення в суть предметів і явищ з допомогою слова — все це починає поєднати значіння місце в духовному житті підлітків. У світі свого слова, своєї зовнішньої мови учні цього віку вбачають свою інтелектуальну силу, навіть свій авторитет у колективі (до речі, саме в цей період значна кількість вихованців дуже гостро переживає недоліки своєї мови). В зв'язку з цим посилюється інтерес до зображенувальних засобів, особливо до крилатих слів і метафор. У 14—15 річник підлітків усна мова насычена аллегоричними виразами, що підкреслюють здебільшого комічне в предметах, явищах, взаєминах. У дівчат крилаті слова і метафори стосуються здебільшого духовно психологічних і морально естетичних відносин між людьми. Вони люблять використовувати метафори й крилаті слова для характеристики явищ навколошнього світу.

Активніше користування внутрішньою мовою в процесі думання, характерне для підліткового віку (в юності ця особливість ще більше розвивається), сприяє тому, що підлітки здатні більше зосереджувати свою думку на тому чи іншому явищі. У цьому віці важливо давати вихованцеві можливість обдумувати, самостійно осмислювати факти і явища, узагальнення, закономірності, про які повідомляється на уроках. Особливо важливо це ще

ї тому, що в отроцтві знання мають велике значення у формуванні світогляду учня.

Розвиток внутрішньої мови позначається і на взаєминах підлітків у колективі: вони дуже чутливі до оцінки своїх вчинків, поведінки; підліток уже не забуває висловленої вчителем чи товаришем характеристики, він цетильки тривалий час свідомо зберігає її в своїй пам'яті, а й аналізує, осмислює, перевіряє з доломогою своєї внутрішньої мови, погоджується чи заперечує, в зв'язку з чим народжуються і міцніють відповідні емоції.

Розвиток внутрішньої мови має неабияке значення і в естетичній сфері духовного життя вихованців. Емоційна оцінка красивого, характерна для молодшого віку, тут починає поєднуватися (і тому ще більше підсилюється) з оцінкою розумовою. Підліток починає усвідомлювати не лише красу образів безпосереднього сприймання, а й красу слова, що узагальнює дійсність. Він щодалі більше пізнає і відчуває емоційні відтінки слів, вкладаючи в них образи, що зберегла пам'ять. Підліток задумується над описом природи й духовного стану людини, але передати в слові свої думки, пов'язані з естетичними сприйняттями і почуттями, йому не завжди вдається.

Розвиток внутрішньої мови позначається на зовнішній мові підлітка, що відображає і ту сферу колективістських взаємин, яка в цьому віці посилюється в зв'язку із зростанням інтелектуальних інтересів і прагнень окремих вихованців. Підлітки відчувають потребу поділитися однією з однією не лише враженнями про бачене, що характерно й для молодшого віку, але вже й думками, що народилися за матеріалом певних узагальнень і висловиків. Якщо в молодшому шкільному віці діти спілкуються головним чином у процесі ігор і праці, а розповідають одне одному переважно казки та яскраві сюжетні перипетії з прочитаних книжок, то в спілкуванні підлітків починає посідати перше місце обмін думками, що містять у собі узагальнюючі поняття, характеристики.

У багатьох учнів цього віку помічається звичка сперечатися в усіх випадках, де тільки вони бачать можливість докласти силу свого розуму. В цьому немає пічного поганого; розвиток мови в тому й полягає, щоб спрямовувати своєрідну розумову працю підлітка в правильне русло, розвивати з його незрілої, недосконалої мови правильно побудовану зовнішню мову.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА АКТИВНІСТЬ
І ФОРМУВАННЯ САМОСВІДОМОСТІ,
САМООДИННЯ В ПІДЛІТКІВ

Усвідомлення підлітком того, що він уже недитина, — одна з якісно нових ознак самоосвідомості, які змінюються в підлітковому віці і мають серйозний вплив на його духовний світ. Ця думка загострює сирийнятливість підлітка до виховного впливу (особливо до промахів і не-вдач вихователя). Він надзвичайно гостро реагує на все, що стосується його особи. Немає такого підлітка, який усією душою не прагнув би бути гарним, якому чоквала вчителя і особливо колективу не приносить б глибокого задоволення.

Прагнення до позитивного, високоморального — один з найважливіших мотивів, що спонукають до активної діяльності вихованців різного віку, а в підлітків це прагнення підкріплюється й усвідомленням певної самостійності своєї розумової діяльності. Підліток усвідомлює вже, що в інтелектуальній насивності, невмінні розв'язати складні завдання, дати правильну оцінку явищу навколошнього життя, правильно визначити свою позицію — в усьому цьому громадська дучка вбачає особливий недолік.

Всебічно розвиваючись, підліток починає розуміти, де саме, в якій справі він може проявити себе, в чому полягає його «живинка в ділі», той наявний у кожній людині варосток, який, розвиваючись, створює особистість. Розвиток інтелектуальної гідності — важлива сфера духовного життя, на якій ми спинимося нинче. В цьому суто моральному і водночас інтелектуальному почутті закладено зерно величезних зусиль людини, а в підлітковому віці значення цих зусиль важко переоцінити. Підліток, який відчуває і усвідомлює свою гідність, здатний подолати значні труднощі.

Усвідомлення власної гідності найбільш помітне на взаєминах підлітка з товаришами і особливо із старшим. Прагнення підкорсити свою духовну незалежність, особисту гідність — ці риси закономірні для підлітків, і мають враховуватися у виховній роботі: надаємо широкі можливості для вияву ініціативи, не регламентуємо самостійність нормами й правилами, що сковують особистість, не конююмо організаційну структуру колективів дорослих, не робимо з дисципліни переліку заборон, насичуємо

колективну діяльність насамперед високоморальними ідеями, а не тенденціями підлегlosti i керівництва (аналіз фактів) свідчить, що дезорганізованими, розпущеннями колективами підлітків школи бувають саме «заорганізовані», тобто ті, де в хитромудрій структурі підлегlosti й керівництва вбачається найважливіший фактор виховного впливу).

На неповагу до своєї особистості з боку старших підліток часто відповідає звертістю або грубістю. Прагнення зламати цю звертість, примусити скоріше — найгірше в вашій справі. Усе це ображає, навіть озлобляє підлітка, приводить до того, що він кіби навмисне починає діяти всупереч розумним вимогам дисципліни. Особливо гостро переживає підліток постійне нагадування рідними чи вихователями про недоліки в його характері, які він певною мірою усвідомлює чи навіть прагне боротися з ними. Нагадування про ці недоліки, особливо іронізування в приводу їх завдає підліткові великого особистого горя, а то й відчаю. Проявляючи певну терпимість до цих рис його особистості, ми добиваємося того, що підліток сам мобілізує свої духовні сили на усунення негативних рис свого характеру.

Перед нам відкриваються записи спостережень за духовним розвитком одного з підлітків — Миколи А. В зв'язку з певними причинами, зумовленими домашніми обставинами, хлопець став грубим. Микола болісно усвідомлював цей недолік, проте вічого не міг вдіяти зі своїм характером. Шлях до усунення грубості ми вбачали в тому, щоб підліток, виявляючи вольові зусилля, взяв себе в руки. Коли хлопець допускався грубошів, ми не робили йому зауважень в хвилину запальності. Зауважували згодом, через певний час, коли Миколу починало мучити докорі сумління. Ми радили йому задуматися над своїм вчинком, учитися стримувати свої почуття, поважати почуття інших. Ці зауваження Микола завжди вислуховував мовчко. Видно було, що він прагне послухатися розумної ради. Грубість поступово зникала.

Небажанням бував і невміле, нетактовне втручання колективу у внутрішній світ підлітка з метою усунути негативні риси його характеру, поведінки. І воді саме таке втручання відштовхує вихованця від колективу.

У час на очах відбувався духовний розвиток тисяч вихованців — від дитинства до юності, від радості вперше прочитаного слова мама до запитання вчителеви: «Що таке кохання?» Ми виховуємо дітей тих батьків, які самі колись протягом десяти років були нашими вихованцями. Аналізуючи тисячі доль, переконуємося, що одним з важливих факторів, які приносять людям щастя, відчуття повноти, насиченості духовного життя, є усвідомлення нею свого успіху, майстерності, досконалості в улюбленийій справі. Немає такої людини, в якій, образно висловлюючись, не було б закладено самою природою сім'я могутнього паростка індивідуальних нахилів, здібностей. Цей паросток наполегливо пробивається вже в перші роки отроцтва, і завдання школи — побачити в кожному вихованцеві «живинку», корінь, що живеть бого духовні сили.

Не раз доводилося спостерігати, як болісно буває усвідомлювати вихованцеві своє безсилля, наприклад, у засвоєнні граматики, і як біль ослабляється, коли дитина бачить свої успіхи в чомусь іншому, наприклад, у конструюванні та моделюванні, у вирощуванні зернових і технічних культур, у розв'язанні математичних задач. Допомагаючи дитині відчути її усвідомлення своїх нахилив, повірити в свої індивідуальні здібності, ми праґнули того, щоб вона долала серйозні труднощі в справі, до якої в неї, здавалося б, немає ніяких здібностей (в наведеному вище прикладі — у вивченні граматики).

У підлітковому віці усвідомлення своїх індивідуальних нахилів має неабияке значення. Кожен підліток уже добре розуміє, що до вивчення одних предметів у цього краї здібності, до вивчення інших — гірші. Якщо інтелектуальна сфера духовного життя обмежується тільки уроками, якщо в школі панує зубріння, усвідомлення свого відставання у вивчені тісі чи іншої дисципліни може породити в підліткові зневіру у власних силах. Він або перестає готовувати уроки, або взагалі залишає школу. У наполегливішах і самолюбівіших підлітків буває і так: усі їхні духовні сили зосереджуються на вивчені тих дисциплін, в яких вони почували себе сильнішими, певні, що матимуть успіх. Інтерес до цих дисциплін посилю-

стєся, підліток прагне оволодіти якомога ширшим поза-програмним матеріалом. Нам відомо кілька таких вивад-ків: учні, які не встигали з літературі, не вміли написати твір (VIII клас), самостійно вивчали електротехніку й радіотехніку, за глябиною і осмисленням знань могли змагатися з десятикласниками, і разом з тим ці ж вихованці не вважали за можливе подолати своє відставання з літературою.

Індивідуальні задатки в умовах відповідного виховання сприяють розвиткові індивідуальних особливостей розуму. Учи, яким властиве математичне мислення, люблять не лише розв'язувати, а й складати задачі. Для них велике задоволення знайти кілька варіантів розв'язання однієї задачі, на уроках вони завжди вибирають найнезвичайніший варіант. У підлітків з художнім мисленням розвивається творча уява. Вивчаючи літературу, вони люблять відтворювати в своєму уявленні образи героїв прочитаних творів. Тут помітне ясніння ролі свідомості: підліток розуміє, які риси йому треба втілити за собами зображення. Зростає інтерес до складання творів за матеріалами спостережень явищ природи і суспільного життя. Ми пропонуємо підліткам на вибір теми творів, і переважна більшість вибирає ті теми, розкриття яких потребує роздуму, порівняння, віставлення, наприклад: «Літо і осінь», «Перші озиаки весни», «Зимовий вечір», «Весняний світанок», «Що мені найбільше подобається в рідній природі» тощо. Діти молодшого віку вибирають теми зовсім іншого характеру: їх приваблює розкриття яскравого сюжету, зображення напружених подій («Як ми знайшли в лісі гніздо», «Наша поїздка на екскурсію, «Робота нашої тимурівської команди» і т. п.)*. В умовах правильного виховання зростає непримиренність підлітків (особливо хлопчиків) до списування чи навіть використання чужих вражень. Підліток прагне вкласти в твір тільки свою думку, логічніше викладає матеріал.

Факти ці дуже промовисті. Вони насамперед показують, яке сильне в кожному підліткові прагнення до усвідомлення свого успіху, визнання його досконалості, майстерності. Це прагнення — джерело невичерпних можливостей для всебічного духовного розвитку.

* За матеріалами 1958—1959 рр

У своїй практичній роботі ми виходимо з правила: хай у кожному вихованцеві максимально розвивається його природний задаток; хай з дисципліни, до якої в чьюго є нахил, він знає і вміє в десять разів більше, ніж вимагає програма, — це не однобічний розвиток, а серйозне джерело всебічного розвитку. Цього правила додержуємо з перших днів перебування дитини в школі, але в підлітковому віці воно набуває особливого значення: інтелектуальні можливості, сили, здібності, нахил — все це усвідомлюється підлітком як моральна гідність. Від захоплення улюбленою діяльністю в молодшому підлітковому віці до поступового усвідомлення в підліткові роки своєї улюбленої справи — саме таким шляхом іде виховання індивідуальних нахилів і покликання учнів вашої школи.

Вирішальне значення в розвитку індивідуальних нахилів школярів-підлітків має виявлення їхніх інтелектуальних інтересів у конкретній трудовій діяльності. Ми створюємо всі можливості для того, щоб уже молодші школярі могли постійно брати участь у найрізноманітніших видах трудової діяльності — від вирощування квітів до обробки металів (наприклад, у спеціальній робочій кімнаті є мішатюри токарні верстати по металу, на яких учаться працювати 7–8-річні діти). Дитина постійно перебуває в атмосфері праці. Звичайно, її вабить буквально все: сьогодні вона хоче ходити за бджолами, завтра вирощувати плодові дерева, після завтра виточувати шахові фігури і т. д. У праці, в самому переході від однієї справи до іншої, багато цікавого: учень випробовує свою силу і можливості, дістасє перше моральне задоволення від успіху в праці, візнає працю як поєднання інтелектуальних і фізичних зусиль. Поступово учень западить працю, яка захоплює його повністю: іноді це буде в молодшому віці, але здебільшого в підліткові роки. Тут спостерігаємо ту саму різноманітність видів трудової діяльності, що її у дитячі роки: один учень випробовує свої сили в обробці металів, конструкуванні і моделюванні, другого захоплює електротехніка, третій досягає великих успіхів у вирощуванні плодових дерев і винограду і т. д. Є, наприклад, підлітки, які в 13 років так добре знають двигун внутрішнього згоряння, що можуть працювати на тракторі й інших складних машинах. Улюблена праця в отроцтві, як правило, надійно входить у ду-

ховне життя підлітка, усіхи в цій праці дають величезне задоволення.

Багаторічний досвід виховної роботи переконав нас у тому, що фізична творча праця може стати фактором безперервного духовного розвитку, якщо людина бачить у ній можливості для вияву своєї розумової активності. Підлітковий вік ставить до цього процесу особливо великі замоги: вихованець уже не лише відчуває, а й усвідомлює потребу в глибокому інтелектуальному змісті своєї праці. Якщо підліток бачить, що у фізичній праці розв'язуються інтелектуальні завдання, реалізуються його задуми, він буде працювати з радісю, знаходить у простій праці новину духовного життя.

Протягом 3—4 років група хлопчиків і дівчаток (12—15-річного віку) виконувала таку звичайну працю, як вирощування овочів. Керівник юннатів був справжнім вихователем: він зумів досягти того, що в процесі буденової праці кожен підліток відчував себе творцем. Наприклад, вирощувалися помідори, кожен кущ яких давав 12—13 кілограмів плодів — у десять разів більше, ніж звичайно. Схрещенням і вегетативною гібридизацією створювалися плоди незвичайної величини. Завдяки витонченню, що потребує виняткової уважності, догляду за рослинами під час їхнього цвітіння вирощували плода без насіння. Вдвічі збільшувався період плодоносіння овочів, вирощувалася розсада, стійка проти зниження температури.

Інші підлітки так само творчо працювали в садівництві. Вони прищеплювали на одне дерево кілька сортів і навіть видів, перетворювали дички в культурний сорт без щеплення (багаторазовим пересаджуванням саджанця і зміною ґрунту).

Навіть у такій справі, як догляд худоби, ми намагалися розкрити насамперед творчий, інтелектуальний аспект праці.

Поступово кожний підліток усвідомлює, що в його своя улюблена справа. Цією справою він дорожить, думає про неї, читає науково-популярну літературу, у його поспільствує інтерес до відповідної навчальної дисципліни.

Улюблена праця приносить школяреві і естетичне задоволення: він починає пізнавати красу сучасної праці. Майстерність, досконалість, красу підлітки зна-

ходять не лише в трудовій діяльності, пов'язаній з машинами, механізмами, а й у рослинництві, тваринництві.

Усвідомлення своїх нахилів, успіхів у праці посилює вольову активність підлітка, змінює віру у власні сили. Практика дас нам сотні фактів, які переконують, що підліток, який усвідомив, випробував свої інтелектуальні сили в улюбленій діяльності, долає значні труднощі в інших сферах інтелектуальної діяльності, особливо там, де він усвідомлює свою слабкість. Ми знаємо багатьох підлітків, які успішно долали труднощі у вивченні граматики, літератури й інших предметів лише завдяки тому, що досягали великих успіхів у радіотехніці і електротехніці. Усвідомлення власної інтелектуальної та моральної гідності не дозволяло їм примиритися з думкою про свою слабкість. Звичайно, цей складний процес здійснюється з активною допомогою вихователя: впливом на свідомість підлітка (безпосередньо або через колектив) ми пробуджували й зміцнювали в ньому почуття самолюбства, розкривали справжній характер труднощів, допомагали знайти правильні прийоми роботи.

Усвідомлення індивідуальних нахилів, виявлення їх у практичній діяльності посилює потребу підлітка в духовному спілкуванні з товаришами, підвищує його вимогливість до друзів. У підлітковому віці помітне прагнення хлопчиків і дівчаток налагодити дружні взаємини на грунті загальних нахилів не лише з ровесниками, а й із старшими віком учнями. Тяжіння до духовного спілкування з юнаками та дівчатами пояснюється, крім інших причин, прагненням знайти в них моральну підтримку.

Усвідомлення своїх здібностей, успіху в улюбленій справі — серйозний фактор розвитку самосвідомості і передумова моральної зрілості особистості.

Без улюбленої справи життя людське пусте і безперспективне. Особливо небезпечна ця безперспективність для віку, в якому глибоко усвідомлюється потреба в діяльності великої суспільної значущості.

почуття підлітків

У цьому віці з новою силою активізується емоційна сфера, підлітки іноді здаються такими ж імпульсивними, як і діти молодшого шкільного віку. За нашими спосте-

реженнями характерні прояви почуттів школяра-підлітка пов'язані з розумовою, інтелектуальною діяльністю.

Думки, переконання, погляди підлітка відзначаються великою емоційною насиченістю. Навіть те, що в нього не склався ще певний погляд на спостережувані суспільні явища, перевивається підлітком з почуттями гіркоти, занепокоєння, тривоги. Власна думка, переконання, погляд захищаються з усією пристрастю, іноді інавіть тарятковістю.

Якщо молодшого школяра ще мало хвилює одінка його розумових здібностей, то підліток уже дуже чутливий до цієї. Він болісно переживає труднощі, там більше безсилия при розв'язанні завдань інтелектуального характеру. Переживання як позитивних, так і негативних інтелектуальних почуттів поєднується на всьому його духовному житті. Задоволення від подолання труднощів, від самостійного розв'язання завдань поступово утверджує в підлітковій свідомості власної інтелектуальної гідності. В цій якості — джерело почуття гордості, яке перевиває підлітка, переконуючись, що йому доступне подолання труднощів розумової діяльності. Цим, очевидно, пояснюється прагнення підказати товаришеві, «виручити» його — тут не лише почуття товариської солідарності, що трактується часто неправильно, а й усвідомлення своїх інтелектуальних сил.

Підвищена емоційна вразливість часто зумовлюється ставленням підлітка до власних успіхів і невдач. Ми знаємо випадки, коли успіх уявчанні й праці породжував у окремих підлітків почуття запаморочення від успіхів, зазнайство. Причиною переоцінки здібностей майже завжди в таких випадках є те, що вихователь не відкриває перед підлітком безможних можливостей поліпшення якості роботи, здосконалення майстерності. Безпідставне замилування уявними успіхами ослаблює духовні сили підлітка. Натрапивши на труднощі, такий підліток швидко піддається пілковито протидійним почуттям: перші невдачі породжують у нього зневіру в свої сили, розчарування. Щоб зашобігти цим небажаним явищам, слід уміло вести підлітка шляхом подолання труднощів, добиваючись, щоб людина вже в отропті завоювала право на радість, змогла справжню ціну ціому почуттю.

У своїй практичній роботі ми додержуємо правила: які невдачі не спіткали б учня, він повинен подолати їх

власними зусиллями. Михайло З. уже в молодших класах дуже непевно почував себе, коли доводилося розв'язувати математичні задачі. В підліткові роки він хворобливо переживав своє відставання: допомога товаришів зачіпала його самолюбство. Щоб дати підліткові можливість відчути радість від подолання труднощів, ми звернули особливу увагу па те, щоб праця його була самостійною: для підлітка підбирали спеціальні задачі, які він міг розв'язати сам. Згодом задачі поступово ускладнювалися. Дослідаючи успіхів власними зусиллями, Михайло З. став життерадісним, бадьорим.

І навпаки, негативні інтелектуальні почуття поступово привнічують підлітка, притуплюють його чутливість до засудження несамостійності його розумової праці.

Отже, зрозуміло, як важливо враховувати індивідуальні розумові можливості дітей цього віку. Відступаючи перед інтелектуальними труднощами, усвідомлюючи свої слабкості, підліток не лише відстає від своїх ровесників за рівнем знань, а й, що особливо небезпечно, поступово втрачає інтерес до розумової діяльності. Він багато може знати фактів, формул, визначень, та набуті не зусиллями розуму, а лише напругою пам'яті, вони мало сприяють інтенсивному розвиткові мислення. Учні, які в процесі навчання на кожному кроці відчувають свою, сказала б, інтелектуальну неповноцінність, уже в силу цих обставин відстають у духовному розвитку.

Завдання школи полягає в тому, щоб жоден учень не знає такого відчуття, що пригнічує себе думкою, що він не вміє, не може, йому недосильно. Кожна дитина думає по-своєму: в той час, як у свідомості однієї вже створилося лекраве уявлення, сформувалося поняття, усталілися причинно-наслідкові зв'язки, інша ще тільки аналізув факти, зіставляє їх. Дати потрібний час для роздумів, для осмислення матеріалу, враховувати те, що в класі завжди є вихованці, які повільно думають,— це, як відомо, неодмінне правило організації інтелектуальної праці в школі.

Протягом 25 років ми вивчали понад 100 підлітків, для яких характерні були повільне мислення, відсутність гнучкості розуму й гостроти пам'яті. Враховуючи це, ми завжди надавали їм можливість самостійно осмислювати матеріал, докласти потрібних зусиль для аналізу, зіставлення фактів і явищ.

Це в багатьох випадках потребувало особливих методичних прийомів вивчення нового матеріалу і специфічної організації уроку. Вихованці, що визнавали труднопрісні у своїй розумовій діяльності, часто виконували спеціально підібрані для них види роботи. Вправи, необхідні для закріплення й розвитку знань, давалися їм з таким розрахунком, щоб теоретичний матеріал осмислювався поступово, за складовими частинами і елементами.

Внаслідок цього жоден з цих підлітків ніколи не відставав у навчанні. Вони врагнули досягти добрих наслідків власними силами, без сторонньої допомоги, завжди усвідомлювали й відчували своє просування вперед, радили з успіхів. Зазначимо, що з плинком часу саме в цих вихованців порівняно з іншими значно швидше розвивалася критичність розуму: будь-яке явище чи подію вони оцінювали, старанно зважуючи докази, перевіряючи правильність своїх висновків.

Хоч підліткові і властива велика емоційність, він уже здатний і прагне контролювати свої почуття (правда, в цьому йому не завжди щастять). Емоційність у підлітка зовсім не така, як у молодшого школяра. Особливо ця відмінність помітна у моральний оцінці підлітком як позитивних, так і негативних явищ суспільного життя. Захоплення моральним побуренням аморальним у молодшого школяра визначається яскравістю образу, уявлення, що відображають моральну суть явища, вчинку. Коли цієї яскравості немає, дитячі почуття можуть лишитися незачепленими. Значно складніше емоційне ставлення до навколошнього світу в підлітка: його можуть схвалювати не лише факти, що впливають чуттєвими засобами, але і явища, в основі яких лежить складна думка. Це свідчення більшого, порівняно з молодшим віком, духовного розвитку підлітка. Він прагне осмислити події, що відбуваються довкола його, від глибини його думки залежить глибина і активність почуттів. Самовідданість, виявленя рядовим робітником чи колгоспником, якого вони добре знають у звичайних обставинах, може так само захопити підлітка, як і геройський вчинок, здійснений у викяткових обставинах. Якщо в молодшому шкільному віці сильне почуття вихованців пробуджується головним чином яскравою картиною, чуттєвими властивостями предметів і явищ, то тут як джерело емоційної активності все

більше виступав моральне переконання, що виражастися в загальному висновку, в загальній оцінці того, що добре й що погано, що правильно й неправильно, що варте схвалення, а що — осуду.

Підлітки охоче пишуть твори на моральні теми, причому вибирають ті з них, які дають можливість протиставити правильне неправильному, висловити категоричне судження (наприклад, «Правда і неправда», «Хоробрість і боязнь», «Лицемірство і правдивість» і т. п.). Разом з тим помітне прагнення підлітка не давати імена своїх товаришів, які дозволяють собі погані вчинки. Вони люблять говорити про вади взагалі, про те, що аморальні вчинки дозволяють собі погані учні, і т. д. Емоції посідають значне місце в ставленні підлітка до навколишнього світу, в самооцінці й самовихованні. Свої думки, враження від фактів і явищ навколишнього життя підліток переживає значно глибше, яскравіше, піж дитина молодшого віку. Джерелом підвищеного емоційного збудження підлітків єдебільшого буває позитивний або, навпаки, негативний погляд на людину, явище, подію.

Підліток захоплюється тим, що відповідає його моральному ідеалу, і гівно засуджує, зневажає те, що не відповідає його ідеалові. Емоційна безпосередність, велика збудливість, пристрасність почуттів нерідко переростає в ньому в невміння стримувати себе, контролювати свої почуття розумом. Часто буває так, що під впливом першого враження про людину, подію, явище підліток дас ім помилкову оцінку, і на підставі цієї оцінки емоційне ставлення його стає різко негативним. Заслуговує на увагу такий факт. Протягом 12 років у нашій школі працювала вчителька Л. Вона була вимоглива до учнів, непримирена до недоліків. Її вимогливість була доброзичливою, та підлітки, з якими працювала Л., протягом кількох перших тижнів і навіть місяців зовсім не помічали цієї доброзичливості. Вимогливість вчительки здавалася їм сухістю, педантизмом, і води іноді виявляли почуття незадоволення. Були навіть випадки грубощів. Та минуло кілька місяців, і за зовнішньою сухістю підлітки починали відчувати велику любов учительки до них. Наєторожність і недовір'я поступилися місцем щирої дружби, прихильності. Колишні наші вихованці, які стали нині дорослими людьми, з великим хвилюванням згадують свою вчительку.

З кожним роком помітно зростає в підлітка активний інтерес до суспільного, морального аспекту буденних явищ наявнішнього життя. Підліток не лише дас моральну оцінку явищам, подіям, вчинкам, а й душевно страждає, коли ця оцінка виявиться для нього самого несподіваною, коли ті, кого він любить, поважає, чинять всупереч вимогам комуністичної моралі.

«Чому та чи інша людина говорить одне, а робить інше? Чим пояснити, що дарослі не помічають поганого вчинку?» — з такими запитаннями підлітки часто звертаються до батьків і вчителів. Розповідаючи про ту чи іншу подію, вони просять старших пояснити: «Добре це чи погано? Правильно чи неправильное?» Підліток дуже уважно слухає відповідь старшого і за характером відповіді робить висновок про моральність того, хто відповідає. Ми знаємо багато фактів, коли учні VI—VII класів дають характеристику своєму вчителеві не лише на підставі його вчинків, а й на підставі того, як він ставиться до явищ і подій наявнішнього життя.

Нерідко в підлітковому віці раптово міняється ставлення дітей до батьків, особливо хлопчика до батька: довірливість, відвіртість поступаються місцем настороженості, дитина не лише приглядається до вчильників, а й прислухається до слів. Варто ці помітити неправду, розходження між словом і ділом, як вона відразу починає заислюватися над тим, правильно чи неправильно робить батько, несить цю думку в собі, доходить певного висновку. А батька дивує мончазість, відчуженість дитини. Про це свідчать численні факти; до нас у зв'язку з цим звертаються за порадою батьки. З цих розповідей видно, що батько та мати поступово перестають бути для підлітка тим незаперечним авторитетом, яким були вони для нього в молодшому віці. Авторитет батьків зберігається і ще більше зміцнюється в свідомості учнів лише при умові, коли слова їх вчинки батьків не суперечать тим моральним переконанням, які в умовах правильно поставленого виховання стають для підлітка святими, непорушними правилами. З аналізу фактів, які дали підстави зробити ці висновки, напрашуються наші поради батькам: щоб зміцнити свій авторитет в очах підлітка, треба бути зразком моральності, треба жити так, щоб в особистій поведінці батька й матері дитина бачила відбиття високих суспільних ідеалів.

В емоційному житті школяра посилюється в ці роки значення *вищих моральних почуттів*. Підліток починає усвідомлювати високий характер таких дій і вчинків, як самовіддана боротьба за свободу й незалежність Батьківщини, допомога в біді, чуйність у ставленні до немічних і беззахисних. Особливо усвідомлюється в цьому віці ідеяна основа стійкості, героїзму, презирства до суперти. Якщо молодший школяр переживає сам факт вірності своїй Вітчизні, трудовому народові, якщо надання переваги смерті перед ганьбою й безчестям він схвалює головним чином емоційно, то підліток уже починає вимислюватися над суттю поглядів, переконань героя.

Заглиблення у високі ідеї пробуджує і змінює високі почуття. Підліток свідомо прагне переживати ці почуття. Правильна інтелектуально-моральна оцінка взаємнин у колективі, ставлення до суспільно корисної праці дає підліткам радісне почуття честі, обов'язку перед колективом. Вони дістають велике задоволення від таких вчинків, як підпорядкування особистих інтересів інтересам колективу, безкорисливі допомоги товаришеві тощо. Але про самі вчинки підлітки вже не люблять розповідати з такою наївною безпосередністю, як це роблять молодші школярі. Навпаки, вони намагаються замовчувати їх (в юнацькі роки це намагання посилюється), ніби усвідомлюючи їхню скромність, незначущість порівняно з високими, величними вчинками справжніх, на їхню думку, людей. Та за цим уявним спокоєм і наявіть байдужостю криється велика інтелектуально-моральна сила почуття: підліток впурішно, сам у собі переживає свої вчинки, які він оцінює з погляду суспільної моралі. Він охоче береться за пайражчу справу, в основі якої лежить висока ідея, хоча силово, що спонукає до праці, до подолання пайрізномацітніших труднощів, є вже не тільки колективна оцінка його поведінки, а й почуття власної гідності, в якому домінує інтелектуально-моральний елемент.

Усвідомлення особистої гідності — серйозний фактор морального розвитку вихованця. Це виражається в тому, що підліток намагається в праці довести свою особисту гідність. У багатьох підлітків спостерігається прагнення й банкавня викопати роботу якомого краде. окремі вихователі ігнорують це, ставляться до підлітків як до 7—8-річників малюків: намагаються контролювати кожен

їхній крок. Такий контроль перевіряє сприймальності як підлітка, якій підлітки представляють все, що тільки можуть: від непослуху до байдужості до справи.

Формування самосвідомості, самооцінки в підлітків виявляється в тому, що вони прагнуть до такої праці, в якій на перше місце виступає інтелектуальний задум.

Протягом кількох років ми заличували дві групи підлітків до одного й того самого виду трудової діяльності — вирощування високого врожаю озимої пшениці на насіння. Перша група ставила тільки одну мету: досягти високої врожайності. У другої групи праця збагачувалася додатковою метою, що потребувала значних розумових зусиль, — змінити структуру ґрунту, поліпшити його склад. Наслідок завжди був один і той самий: інтерес учнів до праці у другій групі завжди був значно вищий.

Посилення інтелектуально-морального елементу в почуттях, зміщення вищих моральних почуттів, усвідомлення високих ідей — все це накладає свій відбиток на організацію дитячого колективу в цьому віці, на взаємини між викованцями, на їхню участю у суспільно-політичному житті. В ав'язку з цим постають нові закономірності процесу виховної роботи. Однією з найважливіших є, на наш погляд, така: свої вчинки, поведінку, взаємини в колективі діти мають співвідносити з благородними ідеями і нормами комуністичної моралі. Це цілковите залежить від характеру колективної діяльності, від її ідейної основи.

Практика переконує, що підлітки можуть уже переживати вищі моральні почуття, співвідносити свою діяльність в високими моральними нормами, — треба тільки залиувати їх до такої діяльності, яка в звичайному, буденному розкривала б перед ними романтичне. Щороку ми з групою підлітків здійснююмо походи на місця, де буваються фабрики, заводи, гідроелектростанції. Мета цих походів — дати можливість підліткам пережити вищі моральні почуття в процесі трудової діяльності. Так, під час походу на будівництво Кременчуцької гідроелектростанції наші підлітки розбивали на березі Дніпра свій табір, жили кілька днів у наметах, працювали. Вони допомагали готовувати металеві конструкції для бетонників,

підносили будівельний матеріал. Така праця неминуче супроводжується глибокими емоційними переживаннями підлітків, свідомістю Іхнього внеску в будівництво комунізму.

У підлітковому віці посилюється моральний елемент і в естетичних, і в інтелектуальних почуттях. Прекрасне, величне вихованці вбачають не лише в досконалості, завершеності зовнішніх форм, а й у витворах людського розуму (наприклад, у величеських технічних спорудах, у найновіших машинах) і особливо у високоморальних ячинках, ідеях та інших проявах духовного світу людей, що керуються в своєму житті нормами комуністичної моралі.

Під час екскурсій на фабрики, заводи, електростанції підлітки переживають глибокі естетичні почуття, спостерігаючи за досконалотою точною роботою машин і механізмів. Помітно зростає інтерес до змісту прекрасного. Пояснюючи зміст картини І. Ю. Рєпіка «Відмова від сповіді», ми в одному випадку розповідали дітям 12-річного віку лише сюжет подій, в іншому — створювали яскраве опорідання, в якому розкривалися мотиви, що спонукали революціонера відмовитися перед стратою від сповіді. У другому випадку сприйняття картини було заважи незмірно глибше: краса почуттів і ячинку засудженої на смерть людини сприймалася вихованцями як краса ідеї.

Посиланням морального елементу в почуттях пояснюється народження й поступово зміщення у цьому віці почуття героїчного. Читання творів про подвиги героїв Великої Вітчизняної війни (особливо дітей і молоді), про самовідданість і безстрашність, про зневагу до смерті борців за народну справу приносить підліткам хвилюючі моральні й естетичні переживання. Якщо в молодшому шкільному віці читання художніх творів, в яких розповідається про загибелъ героїв, нерідко викликає в дітей слізи жалю й співчуття, то в цьому віці вихованці починають уже усвідомлювати необхідність самоожертання на благо суспільства.

В юнацькі роки почуття героїчного розвивається і поглибується, посідаючи підлітків помітніше місце в моральному світі людини.

Про інтенсивне духовне зростання підлітка свідчить також дальший розвиток у цьому віці почуття комічного.

Якщо для дитини молодшого віку джерелом сміху є на-
самперед чуттєві сприймання, що передають невідповід-
ність між тим, що має бути, і тим, що є; якщо в неї може
викликати сміх те, що дорослого змушує серйозно заду-
матися над суттю явища, то в підлітка відчуття смішного
викликає невідповідність між тим, що являє собою лю-
дина насправді, і тим, яке враження вона хоче спрово-
цировати оточення. Критицизм думки підлітка нерідко виявля-
ється саме в сміехові.

Особливо помітно впливають на почуття вихованців
цього віку ідеї, що розкривають певні закономірності
 суспільного життя. Так, ідея жорстокості несправедли-
вих, завойовників війн, що проходить Червоною анат-
кою через курс історії, пробуджує в серцях підлітків
уже не лише почуття ненависті до поневолювачів, що ха-
рактерно й для молодшого віку, а й особисте прагнення
боротися з ними. Художні твори, що втілюють ідею бо-
ротьби проти духовного граблення людини людиною, за-
хоплюють підлітків. В нашому розпорядження є цікаві
факти, які свідчать, що усвідомлення правоти комуніс-
тических ідей викликає в підлітків глибокі переживання,
пов'язані з подіями, що відбуваються не лише в нашій
країні, а й далеко за її межами.

Ідея непримиреності до поневолення одного народу
іншим, до класового й національного граблення розкри-
вається перед вихованцями уже не тільки у формі яскра-
вих образів, як це має місце в молодшому шкільному ві-
ці, а й в узагальнюючому аналізі історичних подій. Як
що молодшого школяра в такий сумний сторінці історії
нашої Батьківщини, як монголо-татарське іго, обурюва-
ла жорстокість завойовників, то підліткам не дас спокою
думка: «Як могло статися, що ці дики орди майже триста
років мучили нашу батьківщину? Чому руські люди не
об'єдналися і не вигнали їх?» Незважаючи на те, що істо-
рія дас відповідь на ці питання, вихованці все ж не
лишаються задоволені ними.

Художня література теж дедалі більше хвилює під-
літків цього віку значущістю, суспількою важливістю
ідей, втілених у образах. Ідея духовної стійкості, зневаги
до небезпеки сповнює учнівські серця благородним по-
чуттям краси правди. Проведені нами дослідження свід-
чать, що читання таких творів, як «Тарас Бульба» М. В.
Гоголя, «Кавказ» Т. Г. Шевченка, «Мати» О. М. Горького,

«Як гартувалася сталь» М. Острівського та ін.* сприяє посиленню, збагаченню емоційного почуття підлітків: вони починають вести розмови про улюблений герой, виявляють бажання перевірити свою витримку, вірність переконанням. Ідейна спрямованість цих поривів багато в чому залежить від змісту й спрямованості життя шкільного колективу.

ВПЛИВ КОЛЛЕКТИВУ НА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО СВІТУ ПІДЛІТКІВ

Колективи підлітків вважаються найважчими колективами учнів, такими, що погано піддаються виховчому впливові. Недостатню згуртованість і організованість багатьох колективів цього віку пояснюють, як правило великою живістю, рухливістю підлітків, нестійкістю їхніх інтересів. Це, звичайно, завадто поверхове пояснення. Труднощі виховання підлітків зумовлюються різними причинами, серед яких чи не найважливіша — якісна зміна у взаємних особистості й колективу. Тяжіння до колективу, властиве вже дітям-дошкільникам, у підлітків набирає більш усвідомленого характеру. Вони шукують уже не лише постійного духовного спілкування, що має місце і в молодшому шкільному віці, а й ідейної єдності. Едність думок, поглядів, переконань, інтелектуальних інтересів, моральної поведінки — все це усвідомлюється підлітком як велика притягальна сила колективу. Підліток, особливо віком 14—15 років, дорожить первинним колективом не тільки тому, що всіх його товаришів у колективі захоплюють спільні інтереси, спільна діяльність, а й тому, що всі вони сходяться в поглядах на важливі, хвилюючі питання.

У зв'язку з цим у підлітка підвищуються вимоги до свого первинного колективу, оскільки він починає осмислювати й ширше, в певному розумінні уважальнююче значення колективу як виразника інтересів радянського суспільства. Варто колективові учнів замкнутися, відокре-

* Підлітки прочигують майже всі зворі художньої літератури, рекомендовані для учнів старшого віку. Такі книжки, як «Молода гвардія» О. Фадєєва, «Як гартувалася сталь» М. Острівського у старшому віці, як правило, перечитуються, і на тому впливові, який вони мають на моральний світ юнаків і дівчат, дуже позначаються обрані й враження, що зберегаються в інтелектуальній і моральній пам'яті від першого читання.

митися, перестати втілювати у матенькій справі величі ідеї — лишиться одна лише організаційна структура, яка без глибокого, ідейного змісту діяльності не може об'єднати колектив учнів, і перед вихователем постануть труднощі, які за традицією називаються труднощами віку. Ми твердо переконані, що головною причиною організаційної слабкості, недисциплінованості багатьох колективів підліткового віку є недостатня ідеяна насиченість їх діяльності, біdnість духовного життя колективу. Навіть діяльність, що за своїм характером тісно пов'язана із значовою суспільно корисною працею, може не об'єднати підлітків у згуртований колектив, якщо сам процес праці не передбачає високою ідеєю.

Багаторічний досвід виховної роботи переконав нас у тому, яким могутнім, надійним засобом виховання особистості є високий моральний ідеал, що ним живе колектив підлітків. Цей ідеал ми формуємо, починаючи з молодшого шкільного віку. В нашій школі є пionерський загін, який уже протягом багатьох років виховується в дусі наслідування прикладу людей, що виявили самовідданість і високе почуття обов'язку в боротьбі за суспільні інтереси. Своїм девізом підлітки обрали слова: «Працювати там, де важче».

Навіть важкі підлітки, беручи участь у житті цього загону, внутрішньо змінюються. Нещодавно в загін прибув з іншої школи 13-річний Віктор П. — недисциплінований, лінівий підліток. Колектив відразу зреагував на прагнення новачка відокремитися, замкнувшись у вузькому колі особистих інтересів: однокласники різко засудили поведінку Віктора П. Під час виконання суспільно корисної праці, упоравшись із своєю нормою, підліток байдуже поставився до успіху колективу. В другому конфлікті між колективом і Віктором П. виник під час екскурсії по рідному краю: підліток спробував узяти на себе найлегшу працю. Віктор відчув, що товариші різко засуджують його за egoїзм, за прагнення противставити себе колективу. На одному з пionерських зборів ланкова Лариса К. сказала: «Якщо ти хочеш, щоб тебе поважали, роби те, що важче. Такий у нас девіз».

Віктор почав шукати можливостей проявити силу волі, наполегливість. Важких справ не бракувало. Підліток пережив першу радість подолання труднощів: під час зливи врятував кілька десятків саджанців плодових дерев.

Надалі Віктор не раз брав участь у хороших, благородних справах, і поступово моральне обличчя його змінилося на краще — хлопець став справжнім колективістом.

Умовою морального й духовного розвитку підлітка є постійне запозичення всього кращого в житті колективу. В нашій виховній роботі учдівський колектив завжди об'єднав спільною справою. Вона для кожного вихованця є чимось новим, більш привабливим і цікавим, ніж те, що він добре здіб, давно осмислив і пережив. Усвідомлення підлітком духовного багатства колективного життя — велика притягальна сила, яка підносить авторитет колективу в очах кожного школяра, а для вихователя — це важливий засіб, що робить непомітним його особисте керівництво духовдим життям підлітків.

В одному із сьомих класів Павліської школи 14—15-річні підлітки написали листи своїм друзям у 15 обласних центрах — по одному листу в кожну союзну республіку — з проханням розповісти про видатні історичні події, що відбулися протягом тисячі років на території цих областей. Листи читали в великим інтересом, перед очима дітей поставали яскраві картини подій, про які вони мали певиразне уявлення, а то й зовсім не знали. Хтось запропонував намалювати карту битв за свободу й незалежність нашої Батьківщини і повстань пригноблених проти експлуататорів. Це була не лише цікава, а й потрібна справа, що приваблювала підлітків своїм глибоким змістом.

Після цього клас почав готоватися до екскурсії в Київ. Учитель подав кільком вихованцям думку, що непогано було б, якби кожен, хто їде на екскурсію, вивчив за книжками, путівниками визначні місця своєї столиці. Почалася нова робота: виготовлялися схеми й креслення, робилися описи історичних пам'ятників. Багато підлітків задовго до екскурсії вивчили не лише головні вулиці міста, а й варті найбільшої уваги будинки. З великим інтересом включилися вони в гру «Майдрівка по столиці України».

Після екскурсії клас продовжував почату раніше справу — писав історію рідного села. Старі партизани — учасники громадянської війни розповіли про героїчну боротьбу з німецькими окупантами в 1918 році, ветерани Великої Вітчизняної війни поділилися спогадами про фронтове життя. Кожен вихований записував оповідання старожилів про той чи інший період в історії села, всі

оповідання було переписані потім у загальний альбом. З'явився й речі: старовинна різьба по дереву, народна вишивка, монети різних епох і народів, рецептки кісток первісних тварин, стародавні знаряддя праці й вироби. Більшість підсилило інтерес вихованців до колективної справи. Кутюк поповнювався цінними знахідками (засобами праці стародавньої людини, знайденими під час будівництва гідроелектростанції, різьбленням по дереву XVI ст., скам'янілими кістками добутих із землі тварин, стародавніми книжками).

Продовжуючи розпочату роботу, підлітки захопилися ще однією справою: укомплектували бібліотечку книжок про сильних, мужніх людей, читали та обговорювали твори, ділилися думками з найбільш квілюючих питань: про хоробрість, відвагу, витримку, сміливість, принциповість. Цим питанням присвячувалися віснерські збори й читальні конференції.

Отже, ідейно налашена діяльність колективу підлітків має величезне значення — виховує в них прагнення до діяльності, розвиває, збагачує їхнє духовне життя.

Взаємозв'язок колективного (загального) і особистого (індивідуального) в духовному житті підлітка складніший, ніж у дітей молодшого шкільного віку. Підлітки, особливо віком 14—15 років, цікавляться не лише тим, що роблять інші товариші, а й тим, що вони думають про свою діяльність, а якими думками стають до роботи. В колективі дітей молодшого віку окрім учні ще не віділяються творчою індивідуальністю, прагненням зробити щось нове, неповторне. У підлітків ця риса стає визначальною, провідною в їхньому духовномуєднанні з колективом. Підліток бачить уже в учнівському колективі індивідуальністі, кожна з яких відрізняється своїми особливостями, неповторністю активності, розумом, здібностями.

Підлітки відчувають потребу в духовномуєднанні, спільноті зі своїми ровесниками. Вони діляться один з одним думками, висловлюють свої погляди, сперечуються, у них з'являються щоразу нові питання, пов'язані як з явищами навколишнього життя, так і з прочитаними книжками. Підліток прагне переконати товариша в правильності своїх думок, своєї інтелектуально-моральної оцінки того чи іншого явища. Однодумство стає в цьому

віці тисяччинаючи силу, яка об'єднує підлітків духовно. Якщо духовний розвиток кожного вихованця йде нормально, то жоден з них не відчуває пригнічення своєї активності активністю інших дітей а ширшим кругозором, більш розвиненим мисленням. Взаємний інтелектуально-моральний вплив сприяє розвиткові індивідуальних здібностей, забагачує духовний світ кожного.

Ми прагнемо, щоб в діяльності піонерських загонів 12—15-річників підлітків в яскравій, емоційно насыченній формі постійно відбивалися такі ідеї, як вірність високим інтересам Батьківщини, почуття колективізму, комуністичне ставлення до праці і суспільної власності, соціалістичний гуманізм та оптимізм, непримиренність до відхилень від норм комуністичної моральності.

Чим глибше в підлітків колективне почуття відданості високоморальним, суспільно значущим ідеям, тим більше усвідомлює кожен з них свою ідейну єдність з товаришами, тим моральнішою стає йхня поведінка.

Протягом кількох років роботу одного з піонерських загонів об'єднувала ідея комуністичного ставлення до суспільної власності: підлітки не лише читали оповідання про людей, які виявили самовідданість під час захисту народної власності, а й самі брали участь у збереженні цінностей, що належали колгоспові. Ця діяльність приносила їм велике задоволення, оскільки кожен школяр усвідомлював свій внесок у суспільне надбання, відчував, що колектив вірить і довіряє йому (наприклад, підліткові довірялися великі матеріальні цінності колгоспу, втрата яких не завжди обліковувалася і тому цілком залежала від його сумління).

Піонери цього загону відзначалися високою принциповістю, зокрема там, де вони мали діяти абсолютно самостійно. Одна з них помітив, наприклад, що його близький родич посягнув на суспільну власність. Піонер пішов до родича додому й сказав йому, що коли той не поверне викраденого, він повідомить про крадіжку в колгосп. Цінності були повернені колгоспові, про крадіжку ніхто не довідався.

Це і є та велика внутрішня принциповість людини, джерелом якої є відчуття духовної єдності з колективом. Духовний розвиток школяра значною мірою визначається характером колективної діяльності. Це спілкування,

об'єднання найефективніше тоді, коли дитина бере участь у житті не одного, а кількох колективів. Це й клас, і гуртки, і піонерська дружина, і тимурівська команда, і фізкультурне товариство, і об'єднання з учнями інших шкіл у піонерському клубі, і товариство друзів природи і т. д. Чим різноманітніше виявлення інтересів і здібностей дитини в усіх цих об'єднаннях, тим багатше її духовне життя.

Підлітки дуже чутливі до всього штучного, робленого. Вони відхиляють усі ті хитроумні організаційні заходи, що ставлять єдину мету — вбити їхній час, об'єднати школярів лише для того, щоб вони були вкуні. Життя й діяльність колективу задовольняють підлітка лише в тому разі, коли дають йому можливість задоволити свої різноманітні інтереси. У 12—15-річному віці інтелектуальні інтереси школярів помітоно диференціюються; навіть гарний колектив, об'єднаний високими ідеями, не може вже задоволити повністю всіх запитів підлітків. Ось чому участь підлітка в житті кількох колективів набирає дедалі більшого значення.

Ми твердо переконані, що причиною неміцності, а іноді розпаду, дезорганізованості окремих підліткових колективів (особливо в V—VI класах) є те, що вихователь під приводом зміцнення колективу, по суті, обмежує духовне життя учнів рамками класу. Однака вік цей становить серйозніші вимоги до духовного життя і діяльності, і задоволити їх можна лише розширенням колективних зв'язків. Підлітки особливо потребують спілкування з людьми старшими, досвідченішими, розвиненішими піж вони самі.

Важливою передумовою багатого духовного життя підлітка є його активна участь у колективах, що сприяють розвитку світоглядної, інтелектуальної, емоційної, творчої сфер його духовного світу.

Такими колективами є насамперед об'єднання, пов'язані з діяльністю піонерської організації імені В. І. Леніна. Їхня виховна роль визначається високою моральною основою спілкування вихованців, що несе в собі принципи комуністичної моралі. Спілкування в колективі відкриває можливості для ідейно багатого духовного життя школярів. Діяльність, що об'єднує дітей у піонерській ланці, загоні, дружині, в колективі, створеному для виконання тих чи інших конкретних завдань (наприклад, у

групі школярів, які шефствують над дитячим садком), облагороджує учнів, сприяє розвитку почуття власної гідності.

Моральні норми соціалістичного суспільства, покладені в основу законів юних ленінців, дають підліткові можливість оцінювати свою особисту поведінку і явища навколошнього життя. Притягальна сила пionерської організації тим більша для підлітка, чим більше радує його відчуття власного благородства, моральної гідності.

Про це свідчить ставлення пionерів до громадських доручень, які дає ім рада загону чи дружини, а також комітет комсомольської організації під час підготовки до вступу в комсомол.

Одна з пionерських загонів протягом чотирьох років створював свій самодіяльний табір на березі Даїпра. Відпочиваючи, діти зробили разом з тим кілька тисяч щеплень на плодових деревах у колгоспі. На пionерському зборі, присвяченому наслідкам роботи, вони схвільювано говорили про те, яку користь приносить їхня праця Батьківщині, які нові завдання стоять перед ними.

«Як радісно працювати, коли знаєш, що твоя праця приносить користь багатьом людям. Хочеться завжди працювати отак, у колективі,— і після закінчення школи» (Олена С., 14 років).

«Коли ми поверталися з роботи в строю, з прарором загону, колгоспники малувалися нами. На нас дивляться, як на передових людей — як це добре! Хочеться працювати ще краще, бути справжнім левінцем» (Геннадій К., 15 років).

У своїй практичній роботі ми об'єднуємо всіх 12—15-річних підлітків не лише в пionерську дружину, а й в інші колективи, де вони мають можливість задоволити свої рівноважні інтереси й заняття.

Особливе значення у цьому віці мають ті колективи, в яких розвивається інтелектуальна, творча сфера духовного світу школяра. У математичних, географічних, краєзнавчих, історичних гуртках діти визнають багато такого, що не вивчається па уроках. Це не лише розширює їхній кругозір, полегшує розумову працю на уроках й робить її привабливішою, а й підвищує інтелектуальну активність школяра, сприяє розвиткові в п'ого інтересу, виявленю й поглибленню інтелектуальних вахилів. Завдання роботі гуртків створюється той фонд позапрог-

рамного, необов'язкового матеріалу, який має таке велике значення для свідомої розумової праці.

У нашій школі одним з таких колективів є гурток юних друзів науки. Тут кожен підліток може дістати відповідь на будь-яке запитання з тісі чи іншої галузі знань, навчиться технічної творчості, електротехніки, радіотехніки. Кожна галузь знання (математика, фізика, астрономія, геологія, географія тощо) має в гуртку свою секцію, якою керують учні IX—X класів. Секції проводять вечори запитань і відповідей, науки і техніки, виставки учнівської творчості, математичні та фізичні олімпіади. У середовищі підлітків поступово виділяються найбільш здібні хлопчани й дівчатка, які вже у віці 12—15 років починають передавати свої знання й навички молодшим пionерам і навіть жовтениям; вони разом працюють у технічних і сільськогосподарських гуртках.

Основні принципи в роботі гуртка юних друзів науки такі: інтелектуальна насиченість діяльності, розвиток і задоволення індивідуальних запитів і нахилів, самодіяльність. Кожен учень робить те, що йому більше до вподоби, до чого в нього є природні задатки. Підліток не лише захоплюється улюбленою справою, наприклад, електротехнікою, а й поступово усвідомлює і певні зрушенні в розумовій діяльності, переконується, що в колективі він стає розумнішим, розвиненішим.

У секції електротехніки, де зосереджено понад п'ятсот найрізноманітніших електрических пристріїв і моделей машин, підлітки провели понад 700 цікавих дослідів з електрики й магнетизму; кожен такий дослід потребував вивчення спеціально дібраних науково-популярної літератури*. У спеціальних «ящиках-загадках» виставлялися тексти задач, пов'язані з використанням пристріїв, конструкціями і моделями. Кожний член секції протягом року виготовив для школи своїми руками складний пристрій з електротехніки. Було організовано виставку учнівських робіт. Проводилися ігри, вікторини, олімпіада, а також вечори науки і техніки для батьків.

Хімічна секція, крім дослідів і досліджень, проводила науково-атеїстичні вечори. В радіосекції підлітки виготовляють лампові пристрії, вчаться працювати на телефонному апараті, випускають шкільну радіогазету.

* 1959/60 навчальний рік.

Колективи сесій гуртка юних друзів науки посідають у духовному житті підлітків дуже важливе місце. Тут змінюються інтелектуальні сили вихованців, зростає самосвідомість, утверджується почуття особистої моральної гідності. Через 5—10 років по закінченні школи багато вихованців, з почуттям відчюності згадуючи про роботу в гуртках, особливо підкреслюють, що завдяки усвідомленню своїх сил і можливостей в тій чи іншій справі вони долали труднощі в навчанні, починали серйозно замислюватися над своїм майбутнім.

Діяльність у гуртку юних друзів науки допомагає підліткам осмислити спільність інтересів колективу, духовну єдність. З цього погляду навіть невеликий колектив (8—12 чоловік) — серйозна сила у вихованні школяра. На основі спільноті найрізноманітніших інтересів між підлітками встановлюється мідна дружба, що розкриває благородство людських взаємин.

Серйозне значення в духовному житті підлітків мають і колективи, що сприяють розвиткові естетичних почуттів. Більшість підлітків бере участь у гуртках художньої самодіяльності — хоровому, драматичному, музичному або в літературно-творчих гуртках. В отроцтві посилюється потреба не лише в естетичному сприйманні, а й в естетичній діяльності. Ця діяльність не тільки дає почуття задоволення, але й має серйозний безпосередній вплив на свідомість підлітків. Спостереження за життям підлітків показують, що хоровий спів (особливо виконання ліричних пісень) впливає переважно мірою на духовний світ школярів, пробуджує в них високі почуття й думки: про подвиг і віристь, про силу людського духу, мужність людську, про велич і красу природи. Підлітки (особливо дівчатка) часто ділиться цими думками як чимось найдорожчим і найпотаємнішим, виражаючи свої почуття й думки в іскравих, переконливих словах.

В естетичному житті підлітків посилюється роль художнього слова. Хлопчики та дівчатка дуже сприйнятливі до словесних образів, вони люблять читати колективно, охоче беруть участь у роботі гуртків художнього читання. Естетичне відчууття краси слова підлітки виявляють в активній творчості — з'являється багато поетів. У віршах хлопців провідне місце посідає інтелектуально-світоглядна оцінка явищ навколошнього життя; ні особистих почуттів, ні описів краси природи в них ще

вчаче. Вірні дівчаток уже 12—13-річного віку характеризуються більшою витовченістю, емоційною насиченістю вираження почуттів, особливо почуття любові до природи.

* * *

Взаємозв'язок індивідуального й колективного в духовному житті підлітків становить серйозну проблему виховної роботи. Вплив через колектив на особистість дуже складний взагалі, а з духовним розвитком особистості він ще більше ускладнюється. В підлітковому віці відбувається своєрідний перелом. Якщо в молодшому підлітковому віці (особливо в 6—8 років) дитина ю усвідомлює ще узагальнюючого характеру моральних норм, якщо вона, незважаючи на яскравий вплив колективних емоцій, потребує індивідуального роз'яснення (оскільки через незнання чи забутийкість може порушити моральні норми), то в 12—15-річному віці взаємозв'язок індивіда і колективу починає змінюватися. Колективну думку, співку, характеристику, вимогу, що ставиться перед колективом,— усе це підліток відносить до себе особисто. Та водночас він потребує вже й уваги до себе, не допускаючи втручання як колективу, так і викователя в своє сухо особисте, інтимне. Підліток не може миритися як із занесібкою в загальній масі учнів, а тим, що колектив не помічає його особистих якостей, так і з тим, що його інтимне вистається напоказ.

Духовне життя колективу має базуватися не лише на визнанні, а й на розвитку, зміцненні індивідуальності, особистої гідності кожного підлітка. Завдання викователя полягає в тому, щоб помітити у вихованців його найзначайніші духовні якості чи можливості, розкрити їх перед колективом, дати підліткові можливість осмислити свій внесок у життя колективу.

Основним принципом впливу на підлітка з боку колективу і педагога має бути спонукання до активного використання духовних сил, до активної творчої діяльності. Учень завжди повинен відчувати, що його розум і воля не пригнічуються, не ігноруються, а заохочуються. Попада, апеляція до розуму, пропозиція об'єднати свої особисті зусилля із зусиллями товаришів — це форми звертання мають неабияке значення для активізації духов-

них сил дитини. Заборони, пакази, категоричні вимоги, докори — все це зустрічається нею відсторонено, а насильливість викликає протест.

Правильна духовна взаємодія колективу і особистості в підлітковому віці передбачає чуйність, тактовність, деликатність колективу у ставленні до всього суто інтимного. Уміти правильно визначити грань, за якою починається недосяжна для стороннього втручання інтимна сфера, — це і є великим мистецтвом вихователя. Чим вищий інтелектуальний рівень і глибші, частіші моральні переконання вихованця, тим ширша ця сфера, тим багатшим має бути духовне життя колективу, щоб особистість могла знайти в ньому джерело свого дальнього розвитку.

ДРУЖБА ПІДЛІТКІВ

Розвяток самоосвідомості, диференціація інтересів, усвідомлення своїх особистих нахилів, сил і можливостей — все це поглибує інтерес підлітка до духовного світу своїх товаришів. Підліток відчуває справжню «кадобу друга», і в цьому виявляється духовна потреба особистості, що розвивається. Він брагне знайти таких друзів, думки, почуття, інтереси, запити й погляди яких були б співзвучні його духовному світові.

Зміст, ідейна основа й значення дружби в духовному розвиткові підлітка визначаються ідеїзмом багатством життя й діяльності колективу. Чим багатше воно, чим більше черпає в ньому кожен підліток для свого інтелектуально-морального розвитку, тим вищі, серйозніші, осмисленіші його вимоги до товариша, тим відчутніше забагачують життя колективу особисті зв'язки учнів.

У здоровому колективі підлітків основою дружби є насамперед багатство інтересів, висока ідейність моральних поглядів. Зароджуючись на основі однодумства, спільноті тяжіння до однієї й тієї самої діяльності, дружба поступово охоплює і емоційно-моральну сферу духовного життя учнів. Висока вимогливість до морального світу друга — важливе свідчення здорової духовної основи в дружбі підлітків.

Духовне спілкування друзів відбувається здебільшого в тій спільній діяльності, яка зумовлюється єдиністю інтересів. Наприклад, міцна дружба виникає між 2—3 учнями, що однаково цікавляться радіотехнікою.

Спочатку вони разом виготовляють радіопрограми, читають науково-популярну літературу. Чим більше знаходить вони один в одному співзвучного своєм особистим інтелектуальним интересам і моральним поглядам та переконанням, тим відвертише ділиться іншими, інтимнішими думками й почуттями. Нерідко буває й так, що при наявності спільногого інтелектуального інтересу в кожного з друзів є свої, специфічні заняття, потреби, смаки (наприклад, один з друзів, захоплюючись радіотехнікою, любить спорт, другий виявляє інтерес до літератури і творчості). В процесі духовного спілкування відбувається благотворний взаємовплив, що збагачує духовний світ кожного з друзів.

Завдяки дружбі, яка виникла на основі єдності поглядів, у підлітка розвивається моральна самосвідомість: він прагне бути кращим в очах товариша, духовно вищим, поглиблюється його моральна оцінка подій навколошнього життя.

Усвідомлення відповідальності перед другом особливо посилюється під впливом позитивних прикладів високої, самовідданої дружби, про яку підліток дізнається з книжок, з розповідей вихователя. Вірність у дружбі сама по собі вже усвідомлюється як високоморальна діяльність.

Саме у взаємовідносинах з другом виявляється усвідомлене прагнення виявити чесність, правдивість, безкорисливість, товариську солідарність. Ця дуже цінна властивість дружби сприяє розкриттю кращих рис індивідуальності, помітно збагачує духовний світ підлітка.

Значний вплив на формування духовного світу учнів цього віку має дружба між хлопчиками і дівчатами.

Початок статевої зрілості (в дівчаток — в 11—12 років, у хлопчиків — у 12—13 років) являє собою фактор, що має центральний вплив на духовне життя підлітків. В 11—13-річному віці в свідомості кожного вихованця дас про себе знати інтелектуально-моральна оцінка тих обставин, що він — хлопчик чи дівчинка, причому ця оцінка має суто інтичний характер, вона веде до посилення самосвідомості. Усвідомлення того, що вони наближаються до ставу дорослих, пробуджує в підлітків взаємний інтерес один до одного. В умовах правильного морального виховання колективу спілкування хлопчиків і дівчаток веде не до кризових явищ, не до спотворення моральних

уявлень, а до взаємного збагачення духовного життя підлітків.

Дружба між хлопчиком і дівчинкою, що ґрунтується на спільноті поглядів і інтересів, має важливе значення в духовному розвитку підлітків. Іноді така дружба має характер закоханості. Для більшості дівчаток 12—13-річного віку вже не байдуже, хто їхній сусід по парті, — дівчинка чи хлопець. Якщо сусід — хлопець, вони часто відчувають відчайдушність, сором'ялися, а іноді доходить і до знатно серйозніших переживань.

Великою помилкою вихователів є прагнення посадити з дівчатками жзвавих, веселкійних, іноді забікуватих хлопчиків з дисциплінарною метою. У багатьох випадках це пригнічує дівчаток, а іноді стає причиною їхньої замкнутості, відчуження. Вихователь повинен бути в таких питаннях винятково чуйним і тактовним. Неприпустимо пояснювати ті чи інші позитивні чи негативні риси дитини приваленістю до тієї чи іншої статі, тим більше протиставляти дівчат хлопцям або навпаки. В духовно повнокровному, насиченому житті колективу підлітків інтимне життя дівчаток і хлопчиків йде правильно саме по собі, без втручання і регламентації вихователя.

У дівчаток 12—13 років закоханість часто проявляється в обміні думками про предмет свого кохання (здебільшого у формі записок, над якими підсміюються хлопці). Через кілька років вони згадують про це як про дитячу гру.

Свое виховне завдання ми вбачаємо в тому, щоб ці явища проходили без конфліктів. Не варто надавати їм особливого значення. Якщо духовне життя колективу ідейно здорове, то на ці явища взагалі не варто звертати уваги.

Завдяки дружбі з дівчатками в хлопчиків розвиваються такі риси характеру, як душевна м'якість, іскравіша емоційна насиченість думок і водночас емоційна стриманість. Досвід переконав нас, що хлопчикам не вистачає цих якостей у тих колективах, де дружба між ними і дівчатками не має під собою благородної морально-етичної основи.

Справжня дружба між хлопчиками і дівчатками в підлітковому віці виявляється насамперед у спільноті інтересів; в однаково глибокому прагненні до розширення знань, до утвердження моральних поглядів. Дружба між

хлопчиком і дівчиною, як правило, починається із загального інтелектуального чи естетичного інтересу. Вони читають однакові книжки, ділиться думками, спіречаються (в суперечці між хлопчиком і дівчинкою цього віку чи не найскравіше проявляється прагнення до духовного спілкування). Іноді вони обирають спільну інтелектуальну мету, досягнення якої приносить їм велике задоволення. Наприклад, хлопець і дівчина — учні VIII класу — пообіцяли одне одному досконало вивчити іноземну мову. Це було їхньою тасманицею. Долаючи незвичайні труднощі, протягом трьох років (до закінчення школи) діти завчили по п'ять тисяч слів, оволоділи фразеологією в такій мірі, що могли вільно читати ведомий текст. Подібні факти свідчать про те, що благородство, чистота морально-естетичних відносин у дружбі породжує в хлопчиків і дівчаток велику наполегливість, вольові зусилля.

Почуття дружби й першого кохання на порові юності особливо сильно змінюють спільність підлітків, у процесі якої утверджуються високоморальні погляди.

Хлопчикам і дівчаткам цього віку взагалі властиве прагнення до спільної діяльності. Хлопчик-підліток, як правило, бував задоволений, коли йому доручають виконувати якусь роботу разом з дівчинкою; такі самі почуття переживає і дівчина. Робота в пionерській лавці, у тимурівській команді, в раді загону і дружині помітно позначається на особистому духовному житті підлітків лише тоді, коли хлопчики й дівчатка працюють разом. Те саме слід сказати і про художню самодіяльність, особливо про хорові, музичні, літературні гуртки: естетичне забарвлення як сприймання, так і конкретної діяльності залежить від усвідомлення хлопчиками й дівчатками своєї духовної спільноти.

В отроцтві дівчатка починають відчувати потребу в турботі про інших людей і бувають дуже задоволені, коли доводиться активно діяти в цьому напрямі. Заохочуючи їх, ми прагнемо до того, щоб і хлопчики перемагали свою напускну гордість, переносили чисте, піднесене почуття поваги до дівчаток. Хлопчаків і дівчаток ми об'єднуємо діяльністю, яка сприяє розвитку й зміцнює почуття взаємної поваги, сповідка до взаємодії (наприклад, екскурсій і туристські походи, під час яких долаються значні труднощі, суспільно корисне праця, що вимагає невеликої кількості учасників); створюємо обставини, за-

яких хлопчики добровільно беруть на себе важку роботу, роблять дівчаткам послугу.

Участь хлопчиків і дівчаток у колективах, що об'єднують вихованців різних класів, має велике значення для правильного духовного спілкування між ними. В роки отримання це особливо важливо для дівчаток. Оскільки за своїм фізичним і психічним розвитком вони приближаються до рівні (а іноді й більше) випереджають хлопчиків, їхній зростаючий інтерес до відображення деяких сторін інтимного життя в літературі може погано вплинути на хлопчиків-розвесників, якщо цей інтерес не відбивається на духовному житті колективу. Ось чому важливо, щоб дівчатка 12—13 років спілкувалися не лише із своїми розвесниками, а й з хлопчиками 13—14 років, особливо в літературних гуртках. Обговорення книжок, вистав, фільмів, що проводиться разом з хлопцями, по суті, їхніми розвесниками за фізичним і психічним розвитком, сприяє формуванню й утвердженню в дитячих душах правильної інтелектуально-моральної оцінки почуттів, які так багато важать у житті людини. Пізніше, в роки ранньої юності, «перівність» у психічному розвитку хлопців і дівчат вирівнюється і створюються сприятливі умови для тіснішого духовного взаємозрозуміння і взаємовпливу в межах одного класу.

Не варто забувати, що усвідомлення особливостей своєї статі, перші помисли про майбутнє, що виникають у зв'язку з цим, — все це посилює інтерес підлітків до інших зв'язків між дорослими, до відображення їх у літературі й мистецтві. Підлітки уважно прислухуються і приглядаються до взаємих між батьками, наполегливо шукають у житті те високе, піднесене, що лежить уже в основі інших моральних переважань, які стосуються кохання, дружби, вірності, віддалості. Це покладає велику відповідальність па батьків, па всіх старших, що оточують дітей. Грубість, вульгарність, бессердечність, байдужість, недовір'я — усі ці риси взаємних між батьком і матір'ю в окремих родинах можуть погано вплинути на духовне життя підлітка: отруйти чисті, високі почуття, спотворити моральні поняття, вбити сприйнятливість до естетичних сторін дійсності. Недовірливі, насторожені, озлоблені на природу формуються насамперед у родинах, де погані взаємини між батьками постають перед дитиною в особливо непривабливому вигляді.

І навіаки, в родинах, де підліток постійно бачить і відчуває взаємну повагу, поступливість, взаєморозуміння, правдивість, турботу, довір'я батьків, почуття любові і дружби набуває в Його уявленні чистого і світного ореолу.

Завдання школи — оберігати душі дітей від усього брудного і порочного в сфері почуттів, протидіяти аморальзам впливам. Немає якихось спеціальних виховних заходів, покликаних формувати високоморальні погляди на любов. Це знатною мірою залежить від того, наскільки правильно закріплюються моральні переконання, що випливають з норм комуністичної моралі, в усій діяльності колективу. Не буде перебільшеним сказати, що від того, наскільки чисті, піднесені взаємини між хлопчиками й дівчатками в колективі, залежить повнота, багатство духовного життя не лише в отроцтві, а й у юності.

РАННЯ ЮНІСТЬ

*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮНАКІВ І ДІВЧАТ

ВСТУП У ПОРУ ФІЗИЧНОЇ ЗРІЛОСТІ ЯК ФАКТОР ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ЮНАКІВ І ДІВЧАТ

У 16—18-річному віці учні вступають у період фізичної зрілості. На кінець цього періоду в їхньому розвитку відбувається велике зрушення: всі органи і їхні функції в молодих організмах стають такими самими, як у дорослих (за винятком окремих виховавців, здебільшого хлопців, статева зрілість яких іноді запізнюються і настає відставши роки). Проте фізичний розвиток ще не завершується, особливо в юнаків, і це потребує великої уваги до їхнього фізичного й духовного життя.

У період бурхливого фізичного розвитку сили молодого організму з кожним місяцем зростають, він відчуває органічну потребу в праці, в діяльності, яку треба розумно задоволити. Щоденне заняття фізичною працею є тому одною з важливих передумов всебічного розвитку людини в цьому віці.

Бурхливий фізичний розвиток юнаків і дівчат не є визначальним в їхньому духовному житті, однак вносить щось істотно нове в духовний світ вихованиців. Це нове — насамперед в усвідомленні юнаками та дівчатами свого наближення до фізичної зрілості, що виявляється в почутиї впевненості в своїх силах, у переживанні своєї «доросlostі».

У той же час деяка частина молоді відчуває невдовolenня: юнаків і дівчат тривожить, що, маючи серйозні фізичні й духовні сили, вони не приносять Батьківщині тієї користі, яку могла б принести, коли б уже працювали, а ве вчилася в школі. Переважну ж більшість учнів усвідомлення своєї зрілості змушує мобілізувати всі духовні сили на оволодіння знаннями.

Правильна оцінка своїх фізичних сил і можливостей, підпорядкування їх певним намірам значовою мірою залежать від того, наскільки гармонійно поєднуються в

житті юнаків і дівчат фізична й розумова праця. В зв'язку з цим особливої важливості набуває правильне посдання навчання з продуктивною працею. Юність має бути наповнена творчою діяльністю. Завдання школи полягає в тому, щоб у юнацькі роки кожен вихованець переживав почуття гордості за те, що й він робить свій внесок у загальну справу.

Змінюючи в юнакові чи дівчині свідомість зрілості, учителі має проявляти в той же час велику уважність, чуйність і такт. Не можна дорікати вихованцеві за його вік, фізичну силу, як це, на жаль, роблять іноді деякі педагоги («Ти вже великий, здоровий, вищий за матір і сильніший за неї — чому ж ти погано вчишся?» і т. ін.).

Учень сам прекрасно усвідомлює свої сили та можливості, і відтівок докору в характеристиці цих рис його особистості часто пригнічує його.

Слід іти іншим шляхом: пробуджувати у вихованців почуття гордості за свою силу, а коли в них виникли якісь труднощі, наприклад, у навчанні, підбадьорити їх, вселити певність у можливість подолавши труднощів. Виявом поваги до духовних і фізичних сил юнаків та дівчат, визнанням їхньої зрілості є, зокрема, перехід вихователя в звертанні до учнів юнацького віку з «ти» на «ви».

Усвідомленням юнаками й дівчатаами своєї фізичної зрілості пояснюється й інша характерна особливість цього віку — інтерес до свого фізичного розвитку. Навіть підлітки ве байдужі вже до своєї зовнішності, а в юнацькі роки цей інтерес помітно зростає, що характерно як для дівчат, так і для хлопців, незважаючи на роблену байдужість до думки оточення про їхню зовнішність (особливо в дівчат).

Як і підлітки, юнаки та дівчата в загартуванні фізичних сил вбачають засіб самовиховання, зокрема виховання духовної стійкості. Проте в юнаків і дівчата це прагнення набирає яскравішого морального забарвлення. Багато хто з них (особливо хлопці) давляється на фізичне загартування як на засіб підготовки до тісі духовної боротьби, яка може чекати на них у майбутньому. Тут уже майже не зустрічаються ті наїви, сутто дитячі способи самовиховання, до яких вдаються підлітки. Як засоби загартування юнаки та дівчата використовують розвинуті види спорту, особливо легку атлетику, лижі, прогулянки, віднімання ваги. Вони ставлять перед собою

чику мету — досягти ось таких показників — і не відступають перед труднощами. Як правило, в прийомах самовиховання юнак посвячує свого товариша, вказавши з того слова граматичне де в тасмниці. Дуже часто між друзями відбувається мовчазне змагання, що зміцнює волю до перемоги й разом з тим дружбу.

У дівчат загартування мас дощої іншої характер: вони прагнуть виховати в собі витривалість, показники суто фізичної сили іх не приваблюють, і це зрозуміло. Наприклад, якщо юнаки намагаються досягти в плаванні якомога більшої дальності запливу, то дівчата ставлять собі за мету купатися до самого холоду, іноді до замерзання річки.

Таким чином, усвідомлення фізичної аріlosti в поєданні з високою ідеальною основою духовного життя є одним з факторів розвитку особистості.

СУПЕРЕЧЛИВІ РИСИ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ЮНАКІВ І ДІВЧАТ

Складність процесу інтелектуально-морального розвитку в юнацькі роки зумовлює ряд суперечливих рис у духовному житті юнаків і дівчат. У цих суперечностях немає чогось кризового й конфліктного, вони закономірні й свідчать про активний розвиток та формування особистості. Усвідомлюючи свою фізичну і моральну зрілість, пати молодь не «випадає» в своєму серці сходи юності, як писав свого часу Бальзак, характеризуючи зіткнення романтичних поривів із суворою правдою життя в буржуазному суспільстві, а, навпаки, бережно плекає ці сходи, і в суперечливих рисах її духовного життя ми бачимо гармонійну єдність її мрій про життя і самого життя.

У суперечливості багатьох рис духовного життя молоді проявляється насамперед усвідомлення нею своїх духовних сил і можливостей, що зароджувалося уже в підлітковому віці. Юнаки й дівчата прагнуть не лише мати якості дорослої людини, але й застосовувати іх у діяльності, та водночас вони зберігають характерні риси юності, підліткового віку й навіть дитинства.

Розглянемо хоча б таку суперечність, як властиві юності свідоме прагнення до контролю почуттів разумом і водночас діяча безпосередність і навіть імпульсивність

поведінки, мови. В колективі, який живе багатим духовним життям, ця суперечність не спричиняє ні конфліктів, ні хворобливої замкнутості, як це буває в капіталістичному суспільстві, де молода людина переконується, що в житті заважаються ідеали добра, справедливості. Радянському юнацтву немає потреби приховувати свої почуття, воно відверто може давати емоційну оцінку будь-якому суспільному явищу. Було б навіть дивно, якби в питаннях, які глибоко хвилюють їх, зачіпають найпотасмінніші струни їхніх сердеч, юнаки й дівчата проявляли холодну розсудливість, розрахунок і резонерство.

Юнацьку безпосередність, заваяття, вогник треба оберігати, плекати. Це вимагає від вихователя виняткової уваги й такту щодо помилок, перозважливих кроків і рішень, які впливають з емоційної насиченості думок молодих людей. Ці помилки юноши мірою не можуть торкатися головного, прінципового, пайдорожчого. Вони, як правило, стосуються окремих випадків, іх не варто перебільшувати. Якщо юнак побачив, наприклад, що людина, яку всі поважають, порушила норми комуністичної моральності, і висловив своє обурення занадто різко, до того ж, допустився серйозного перебільшення, не варто звиначувати такого юнака у втраті контролю розуму над почуттями. Вогонь юнацької непримиримості до недоліків і особливо до аморальних явищ не можна заглушувати, гасити.

Найбільше відбувається в духовному житті юнаків і дівчат і розкривають процес розвитку морального самоутвердження такі *характерні суперечності*: глибоке прагнення докласти в самовихованні вольових зусиль і водночас недовірливе ставлення до конкретних прийомів самовиховання, що їх пропонують вихователі; чуйність, сприйнятливість до моральної оцінки своєї особистості з боку колективу і — прагнення показати свою байдужість до цієї оцінки, діяти по-своєму; прагнення до ідеалу й прінципості у великому (обов'язок перед Батьківщиною, самозречення) і — безиріаційність у малому, незначному (наприклад, замовчування вегарного вчилку свого товариша); повага до сили й могутності науки, розуму, майстерності і — скільність до каверзних запитань, що мають на меті спростувати давно доведені істини, положення, закономірності; прагнення аналізувати кожече факт, явище, подію, побоювання поспішних висновків

і — характерна для молоді поспішність, необґрунтоване узагальнення окремих фактів, особливо із сфери суспільних відносин та інтимного життя; романтичні поривання, мрії, захоплення величною метою і — суто практичне, можна сказати, буденно-звичайне проникнення в деталі; прагнення бути дорослим, навмисне підкреслення свою поведінкою рис, властивих дорослим людям, і — перший сум в емоційному забереженні спогадів, пов'язаних з дитинством, свідомість того, що воно минуло, переживання в ав'язку з цим почуття гіркоти; безмежна віра в людську доброту і — тенденція до перебільшення окремих (до того ж, незнаних) негативних рис людської особистості; довітливість, вдумливість, склонність до зосередженості розумової праці і, з другого боку, неуважність, неорганізованість, терпимість до невлаштованості і безпорядку; прагнення до морального ідеалу, беззастережне наслідування ідеального героя абсолютно в усьому, навіть у дріб'язковостях і — побоювання видатися несамостійним, розуміння наслідування як показника духовної слабості; заневага до зазубрювання й — прагнення дослідно запам'ятати змістовні вирази й висловлювання; підкреслена серйозність і — нестримна веселість; почуття гордості за свої інтелектуальні сили, іноді навіть переоцінка їх і — самознайдення, переконання самого себе, що я нічого не знаю і т. п.; сміливість, заневага до небезпек і — сором'язливість, скрутість, особливо в тих випадках, коли активна діяльність повинна мати суто духовний, інтелектуально-емоційний характер; зайве збудження там, де потрібна стриманість, і — навмисна стриманість в той час, коли інтелектуально-моральну оцінку явища вияскравіше можна передати за допомогою глибокого почуття; довірливість і — настороженість; щирість, відвертість, винятково інтимне духовне спілкування з товеришем і — замкнутість, стриманість у взаєминах з найдорожчими людьми — батьком і матір'ю; ніжність, лагідність душі і — роблене, напускна різкість, холоднеча, штучна суворість слів; усвідомлений, вікем не пов'язаний інтерес до певної галузі знань, а також якогось виду трудової діяльності і — прагнення знати все, звичувачення самого себе в неуцтві; чуйність, непримиренність до бездушності і — побоювання занадто широ проявляти свій жаль і своє співчуття (особливо в юнаків), щоб не здаватися «зниженім»; оптимізм, життередіність,

легерність до занепадництва і — своєрідне почуття задоволення від легкого, ліричного смутку (про це частіше йдеться в щоденниках); прагнення в школі вже дійти якось думки про свій майбутній і — постійне жадання чогось нового, незвіданого; усвідомлення своїх сил та можливостей і — прагнення до тієї діяльності, яка явно непосильна їм; несхитність і — тенденція до перебільшення особистого горя чи неприємності.

Ми спинилися детально на цих суперечностях тому, що розуміння їх — дуже важлива умова уважного, чуйного підходу до юнаків і дівчат. Завдання вихователя полягає також у тому, щоб пояснити юнакам та дівчатам суперечливий характер їх бажань, намірів. Коли врахувати, що два суперечливих спонукання можуть бути однією мірою і благородними, і ганебними (залежно від конкретних умов), то стане зрозуміло, яке важливé значення в моральному самоутвердженні має усвідомлення юнаками та дівчатами моральної суті спонук. Останнє є водночас і мотивом активної діяльності, і стимулюючим началом. Усвідомлення моральної суті кожної з двох суперечливих спонук — один з важливих факторів, що поживлюють духовну активність, виховання якої починається в дитячому та підлітковому віці і яка в роки юності стає невід'ємною рисою духовного обличчя людини.

ОСОВЛІВОСТІ МИСЛЕНИЯ І МОВИ В ЮНАЦЬКІ РОКИ

З кожним роком навчання в школі у вихованців зростає здатність до абстрактного, поняттєвого мислення. В учнів юнацького віку вона вже є іншою характерною особливістю.

Якщо багато хто з підлітків, вивчаючи те чи інше явище, зазнає труднощів, коли треба встановити причинно-наслідкові зв'язки, то в юнацькі роки доказове мислення, пов'язане з установленим логічних залежностей у предметі чи явищі, які вивчаються, вже розвинене достатньою мірою.

Об'єкти сприймання, судження і висновків вихованці подумки розглядають з усіх боків, знаходячи в них суперечливі риси, будуючи абсолютно нові узагальнення, що часто відволікають від предмета роздумів, відводять в іншу сферу. Змінюється й підхід до категоричності суджень: вона все більше поступається місцем

гіпотетичності (дорослі визирають це схильністю пофілософствувати), првчому критерієм доказовості тісі чи іншої гіпотези є боротьба суперечливих суджень у ході доведення. На практиці це виявляється в такій цікавій закономірності: чим більше зусиль пішло на доведення істини, тим більше вірить у неї вихованець.

Даючи матеріалістичне тлумачення фактів у процесі вивчення основ наук, учні счаться практично оперувати поняттями й категоріями діалектичної логіки: вони розглядають факти, явища, події в русі, в розвитку, в кількісно-якісних змінах, в єдності і боротьбі протилежностей.

У юнаків та дівчат виявляється великий інтерес до тлумачення фактів, явищ, взаємозв'язків як при вивченні природничих і гуманітарних наук, так і під час самостійного читання.

Самостійне читання взагалі набирає іншого характеру порівняно з підлітковим віком. Юнаків і дівчат не задоволяє вже гострий сюжет художнього твору без глибокої думки; місця, де розкривається філософський, світоглядний бік суспільних відносин чи духовного життя людей, ве ліще перечитуються по кілька разів і верідко виписуються в щоденники, але й аналізуються, глибоко осмислюються; вихованець часто шукає нагоди посперечатися з автором (на полях книжок юнаки й дівчата роблять відповідні помітки).

У будь-яких фактах і явищах юнаки й дівчата знаходять питання, що допомагають їм розкрити найвесподівніші причинно-наслідкові зв'язки, приховані в людській думці. Якесь цезіанче питання програми верідко може стати предметом суперечки. Наприклад, нам доводилося спостерігати, як під час вивчення на уроках тригонометрії розділу «Вимірювання відстані до недоступної точки» юнаки й дівчата сперечалися про те, чи можна здійснити такі вимірювання, не знаючи теоретичної частини матеріалу. Були учні, які твердили, що задовго до виведення тригонометричних формул людина користувалася якимось іншим способом, який також ґрунтуються на математичних закономірностях. окремі учні завіть пропонували свій спосіб вимірювання. Слід зазначити, що, вивчаючи математику в юнацькі роки, вихованці втратили осмисливти вже не тільки зміст задачі, теореми, а й напрям, хід власної думки.

Та особливо глибоко аналізують юнаки й дівчата питаць, пов'язані із суспільними відносинами та внутрішнім світом людини. Виявляючи суперечності у фактах, явищах, подіях, вони прагнуть дійти об'єктивного висновку. Під час вивчення літератури та історії, в бесідах, диспутах, дозвідках їхню увагу привертають такі питання, як об'єктивний характер історичних подій і роль особи в історії; співвідношення особистого і громадського, прав і обов'язків; взаємозав'язок понять щастя і обов'язку, дисципліни і свободи; прагнення людини краще пізнати саму себе.

Таким чином, у середній школі вихованці оволодівають рядом рис діалектичного мислення — найвищого ступеня розумового розвитку, яким закономірно завершується в юнацькі роки перехід від елементарних способів мислення, характерних для попередніх вікових груп,— від емоційно-образного, конкретного — до абстрактно-логічного.

На час закінчення середньої школи вихованці знають основні закономірності розвитку природи і суспільства. У наступні роки — у вищому навчальному закладі чи в трудовій діяльності — вони, зважаючи ці закономірності, можуть пояснити, витлумачити чи самостійно вивчити будь-який факт, явище, подію. Це покладає на середню школу велику відповідальність: від знань, здобутих у роках отроцтва і ранньої юності, залежить подальший духовний розвиток людини.

У юнаків і дівчат помітила здатність не лише подумки заглиблюватися в суть предметів, явищ, взаємозалежностей, а й черпати в процесі думання відомості із запасів пам'яті, віставляти й порівнювати нове з раніше відомим. Педагогів часто вражає велика кількість допоміжного матеріалу, що його юнаки і дівчата вміють використовувати одночасно для доведення чи заперечення того або іншого положення, думки.

Серед старшокласників завжди виділяються дуже розвинені, розумні, допитливі учні, які, випереджаючи в своєму духовному розвитку ровесників, виявляють особливий інтерес до людського мислення, прагнуть проникнути в його суть і таємниці. Спершу вони захоплюються науково-популярною літературою, в якій ідеться про вишукану первову діяльність і процес людського пізнання, згодом починають зачитуватися й першоджерелами.

Вони жадібно прислухаються до поцінного слова вчителя, гіпотетичність іхніх суджень посилюється, інтерес до власного мислення загострюється. Такі учні свідомо прагнуть застосувати відомі їм закони діалектичної логіки в конкретних випадках — під час оволодіння знаннями. Знання необов'язкового, позапрограмного матеріалу в їхньому духовному житті зростає. Потреба висловити свої думки в суперечці, взагалі властива юнакам і дівчатам, у таких вихованців виявляється особливо виразно. Вони охоче готовують і читають в учнівських лекторіях доповіді на світоглядно-пізнавальні теми, організовують диспути, занотовують у записних книжках спостереження за явищами дійсності.

Спостереження (а проводили ми їх протягом 10 років) за такими найбільш розвиненими, передовими вихованцями (вік не має значення — вони бувають і 16-річними й 18-річними) свідчать про те, що обсяг необов'язкових, позапрограмних знань з гуманітарних предметів (особливо з історії, літератури, психології) в кілька разів перевищує в таких учнів знання, передбачені програмою*. Варто найпильніше уважи та обставина, що серед цих вихованців далеко не всі захоплюються гуманітарним циклом; навпаки, більша частина їх мала склонність до вивчення наук про природу, до оволодіння відповідними спеціальностями**. Відіграючи провідну роль у колективі, передаючи свої товаришам жадобу до знань, дотримливість і цікавість, ці учні впливають на все духовне життя колективу.

Незлажаючи на гіпотетичність суджень, склонність до «філософування», на потребу доводити істину або

* Справа, звичайно, не лише в обсязі знань, але і в їх осмисленості, твердості. Однаке її зіставлення обсягів багато про що говорить: складність навчання, перевантаження матеріалом — причиною цих явищ здається складніші, ніж це здається багатьом учителям. Очевидно, складність засвоєння матеріалу визначається насамперед тим, яке значення він має в розумовому розвитку вихованців.

** Гуманітарні предмети і гуманітарні знання слід розглядати не тільки як нечу складову частину програми й запасу знань, але і як важомий фактор, що сприяє загальному розвитку, поглиблює оволодіння знаннями про природу, допомагає вихованцям осмислити процес власної розумової праці і певною мірою свідчить про вплив на цього. У зв'язку з цим абсолютно неприпустиме, на наш погляд, зневажливе ставлення до таких наук, як логіка, психологія, що спостерігається вони.

ротьбі суперечливих мотивів, юнака і дівчата незвінно чутливіші й вимогливіші до принциповості мислення, ніж підлітки. Особливо великі вимоги ставить молодь, коли йдеться про важливі питання суспільно-політичного життя, про мораль, мистецтво.

Непослідовну, «схожу на Флюгер» людину (наведений у лапках впраз взятий з розмови між юнаками і дівчатами) молодь зневажає не лише за безінципіальність, непослідовність, але й за невміння мисляти. Говорячи словами молоді, безінципіальна, нестійка людина — це не лише носій моральних вад, а й «дурень, якому не можна доручати відповідальних справ». Хибну діяльність (слово, думку), що в наслідком світоглядної непослідовності, юнаки і дівчата розглядають як аморальне явище (хибне для них мало не аморальне). Такий вигляд має моральна чистота нашої молоді, благородство її світогляду. Немає вічого діянного в тому, що юнаки і дівчата з таким запалом, з такою пристрастю обстоюють своїх поглядів і засуджують не лише хибні дії, а й думки. Тому їх так ваблять диспути, читацькі конференції, вечори запитань і відповідей. Примиритися з хибною думкою, на їхній погляд, — все одне що байдуже дивитися на аморальний ачинок, проходити повз цього.

Розумова активність юнаків і дівчат тісно пов'язана з розвитком мови. Учні цього віку не тільки усвідомлюють уже значення виразної, правильної мови в своєму інтелектуальному житті, але й прагнуть до того, щоб якомога послідовніше, глибше проаналізувати предмет думки, знайти точне словесне вираження пайточних відтінків думки. Юнаки та дівчата надають великого значення *правильності, виразності, точності* своєї мови. Вони люблять висловлювати свої думки в бесідах з товаришами і, висловлюючись, немовби прислухаються до кожного слова, зважують його повноту, змістовність, виразність. У цьому віці зростає інтерес до краси слова, посилюється емоційна насыщеність мови (деякі вичовувачі дивляться на це як на скількість до базікання).

Юнаки та дівчата намагаються максимально точно висловити думку, що несе в собі моральну оцінку явищ довколишнього життя. Вони дуже чутливі до неточностей і помилок у мові, полюбляють спіймати за слова (особливо педагога). Подивавши нездайоме слово, юнаки та дівчата прагнуть знайти всебічне пояснення, а в подальшому

Інтелектуальному житті свідчо вводять його в свою мову.

Виробляється індивідуальний стиль успої і писемної мови. В одних вихованців характерною особливістю мови є прятчення глибоко проаналізувати об'єкт дослідження; у других на перше місце в описі, поганіше виступає узагальнююча картина; у третіх оцінка тих чи інших явищ або подій виявляється в емоційному забарвленні слів і речень. За змістом творів, що належать юнакам та дівчатам, верідко можна визначити не лише особливості навчальних процесів, які стали об'єктом дослідження школяра, але й леякі риси його характеру.

Порівняно з підлітками юнаки та дівчата значно глибше осмислюють роль знань, науки, процесу мислення, думання як інтелектуальної діяльності. Вони не уявляють свого майбутнього без постійного поповнення знань, духовного зростання, руху вперед. Збагачення знань стає для них потребою. Це дуже важлива риса молоді, яка закінчує середню школу і вливається до лав робітничого класу та селянства: вона прагне до культурної, інтелектуальної насиченої праці.

Характерною рисою інтелектуальної діяльності юнаків та дівчат є їхнє прагнення застосовувати набуті знання в житті, оволодівати новими знаннями, уміннями, навичками. Без задоволення цього прагнення навчання стає для вихованців тягарем, породжує заневіру в силу думки. Дуже важливо, щоб у юнацькі роки абсолютну більшість знань вихованці набували самостійно, щоб педагог був насамперед керівником їхньої самостійної праці. Самостійне вивчення матеріалу, доповіді, реферати, робота з періодичними, індивідуальне викопання завдань практичного характеру — такими мають бути методи, перевага яких у навчанні юнаків та дівчат безумовно сприяла їхньому розумовому та духовному розвитку.

МОРАЛЬНІ ПЕРЕКОНАННЯ ТА ІДЕАЛИ ЮНАКІВ і ДІВЧАТ

В юнацькі роки (від 16 до 18 років) розвиваються дали ті риси особи, які помітні вже в підлітковому віці. Пояслюється цікавість юнаків та дівчат до всього, що стосується їхніх думок, прагнень, памірів, планів на майбутнє. У них з'являється потреба самостійно виявляти

свої моральні переконання — проводитися так, щоб на підставі поведінки люді могли судити про іхню позицію в тому чи іншому питанні.

Моральна оцінка поглядів людей на світ, її вчинків, діяльності, взаємне між людьми уже в підлітковому віці досягає високого рівня; в юнацькі роки вона ще більше розвивається і помітно впливає на формування духовного світу юнака чи дівчини.

Властива підліткам здатність давати самостійну моральну оцінку явищам, подіям, особам, поступово розвивається, стає в юнацькому віці виразною і свідчить про якісно новий ступінь розвитку особи. Цей складний процес формування моральних переконань в юнацькі роки помітний і на зростаючій потребі пізнати самого себе.

Юнаки і дівчата праґнуть якомога глибше осмислити й правильно оцінити моральну сферу свого внутрішнього світу, визначити своє місце в сучасному і особливо у майбутньому громадському житті, обрати собі життєвий шлях.

Молоді властива мрія про майбутнє, спримованість у майбутнє, що, як правило, виявляється в активній діяльності. Саме в діяльності, на вчинках перевіряють юнаки та дівчата правильність своїх переконань.

У соціалістичному суспільстві юнаки та дівчата відчувають і усвідомлюють можливість визначати своє майбутнє, впливати на нього — це важливий стимул активного самоствердження юного радянського громадянина.

У процесі самоствердження поєднується усвідомлення моральних норм поведінки з особистим моральним досвідом, набутим в активній діяльності.

Якісні зміни, що відбуваються в розвитку самосвідомості особистості в цьому віці, виражуються і в тому, що учні праґнуть уже не тільки правильно оцінювати в собі все гарне і погане, а й свідомо сприяти розвиткові гарного.

У зав'язку з цим виховні завдання школи стосовно юнаків і дівчат істотно змінюються: їх треба не лише виховувати, а й заливати до процесу самовиховання значно більшою мірою, ніж підлітків.

Ігнорування цього важливого моменту створює труднощі у виховній роботі.

Роки радісної юності збігаються з початком активного включення учнів у продуктивну працю. Вирішальним

фактором, що визначає формування моральних переконань особистості в цей період, є її влесок у створення матеріально-технічної бази цивільного суспільства.

Завдання школи полягає в тому, щоб навчити молодь бачити своє щастя в творчій праці, щоб праця на благо суспільства розглядалася як умова і як моральне право на матеріальні і духовні блага, які так щедро даються юному поколінню.

У свідомості, почуттях і діяльності передових радянських юнаків і дівчат живе моральний ідеал нашого народу — мрія про побудову комунізму. Джерелом духовної сили молоді є свідомість того, що цей ідеал — реальність, закономірна необхідність, що випливає із суті історичного процесу.

Переконання в неминучості торжества комунізму ще більше мобілізує духовні сили учнів для активної боротьби, загострює чутливість до моральної оцінки явищ навколошнього життя.

«Наблизити, прискорити щасливе майбутнє — це залежить від нашої воді і це надихає нас на боротьбу», — така суть висловлювань багатьох вихованців, які йдуть з атестатами зрілості⁶ на виробництво, йдуть на цілінні землі, на будівництво шахт і домен.

Як і в підлітків, у юнаків та дівчат є свій моральний ідеал, втілений в образах живих, реальних людей. Та коли для підлітка ідеальне вичерпується моральними якостями однієї конкретної людини, то в ранній юності вихованці створюють у своїй уяві свого роду збірний образ ідеального героя. Вони не паділяють його конкретними рисами; на перше місце ставлять його суті моральні, духовні якості — ідеальне уявлення про те, якою має бути людина. У кожного з багатьох улюблених геройів вихованець бере найбільш яскраву виразну рису, що виявляється в активній дії; поєднання підібних рис уявляється йому гармонійною єдністю всього гарного, до чого він прагне.

У прагненні створити узагальнене уявлення про моральний ідеал виявляється глибока віра нашої молоді в торжество комуністичних ідей. Юнаки і дівчата вірять у те, що ідеальна людина не лише можлива, а й необхідна для успішного будівництва комунізму. Переконання це підтверджується дійсністю: в житті, поруч із собою вони зустрічають ідеальних людей, що є втіленням їх мрій.

Для створюваного в уяві дітей ідеального героя характерна насамперед моральна чистота.

У збірному образі морального ідеалу юнаки та дівчата на перше місце завжди ставлять таку рису, як вірність переконанням, принциповість, готовність віддати життя в ім'я переконань, моральна стійкість до кінця. Найвищим проявом моральної стійкості вихованці вважають такі вчинки героїв, коли воли свідомо жертвують своїм життям заради великої справи — торжества комунізму. Це Олег Кошовий, Зоя Космодем'янська, Олександр Матросов, Сергій Лазо, Камо, Олексій Маресьєв, Микола Гастелло, Віктор Таляхін, Микола Кузнецов, герой оборони Брестської фортеці, юні патріоти — герой підпільних молодіжних організацій «Молода гвардія» та «Партизанска іскра», Нікос Балоніс, Юліус Фучик, генерал Карбішев, Юрій Смирнов, Ліза Чайкіна та інші. Переважна більшість цих героїв загинула, та саме в їхній героїчній смерті молодь вбачає торжество життя. «Витривалість тіла як вираз духовної стійкості; влада духу, ідеї над тілом, самовіданість не на словах, а на ділі», — так відповідає більшість вихованців на запитання, що для них є головним в образі ідеального героя — борця за комунізм.

Характерно, що юнаків і дівчат захоплює духовна стійкість борців не лише за комунізм, а й взагалі за передові ідеї, за торжество народної правди, за свободу батьківщини. Вихованців так само хвилює сила духу Спартака, Муція Сцеволи, Оведа, Олександра Ульянова, як і мужність, осяяна світлом комуністичної ідеї.

Моральному ідеалу вихованців найбільше відповідає та духовна стійкість, яка відбилася в сроках героя. В цьому волі вбачають єдність слова і діла, переконання і вчинку. Герой, який не лише виявляє силу духу в боротьбі з ворогом, а й засуджує його перед лицем смерті, ще більше утверджує свою моральну зверність. З великим хвилюванням читають юнаки та дівчата листи розстріляних французьких комуністів, «Репортаж під шибеницею» Юліуса Фучика, вірші Муси Джалиля, написані перед стратою в Моабітській в'язниці, виклад промови Олександра Ульянова на суді. Моральний ідеал учить їх дорожити своїми переконаннями як особистою честю, а безпринципність, непослідовність, підлабузацітво вважата моральним падінням, безчесливим.

Образ морально ідеального героя може характеризуватися духовною стійкістю іншого роду: коли людина відмовляється в ім'я вірності ідеї від особистого добробуту, терпить бідність, нестатки. Юнаки та дівчата захоплюються людьми, які віддають перевагу важкому, але чесному життю, перед відступом від своїх переконань, або навіть мовчазною згодою з ідейним ворогом.

Прагнучи наслідувати свій моральний ідеал, радицька молодь обурюється поведінкою тих окремих громадян нашого суспільства, які заради особистого добробуту ладні поступитися чистотою своїх переконань, морального обличчя. Особливо обурюють подібні вчинки в таких випадках, коли їх здійснюють люди з партійним чи комсомольським кватком. «Комуністом і комсомольцем може бути лише Кришталево чиста людина, яка над усе ставить чистоту своїх переконань», — такий висловок роблять юнаки та дівчата, обговорюючи питання моральності.

Нарівні з духовною стійкістю, що надихає людину на самопожертву і героїчну смерть, юнаки та дівчата ставлять вірність світоглядним поглядам і переконанням. Невірністю ідеалом є для них життя основоположників наукового комунізму — Маркса, Енгельса, Леніна. Воно сприймається молоддю як героїчний подвиг. Ідеальнюю здається вихованцям також праця таких видатних учених, як Галілей, Коперник, Ян Амос Коменський, Мічурін, Ціолковський. Люди, для яких істина дорожча за будь-які цінності, — зразок, який молодь прагне наслідувати. Не випадково свідоме примирення з помилковими поглядами юнаки та дівчата розглядають як відступництво — за цій моральної оцінці інтелектуальної позиції людини позначається благотворний вплив морального ідеалу. В уяві юнаків та дівчат ідеальний герой ідейно цілеспрямований, розуміє високу мету своєї праці, покликання. Повсякденне життя, література і мистецтво переконують їх, що цайщає дивішою в та людина, яка усвідомлює і постійно переживає зв'язок між діяльністю і величною метою — побудовою комунізму.

Втіленням морального ідеалу наших юнаків та дівчат є комуніст. Слово комуніст є для них чимось більшим, ніж поняття про людину, яка офіційно належить до організації одводумців-марксистів. В комуністі вони вбачають ідеальну людину: в ній не повинно бути ніяких негатив-

них рис. За створенім у своїй уяві моральним ідеалом юнаки та дівчата визначають, чи заслуговує людина на високе звання комуніста. Риси комуніста є для них критерієм моральної самооцінки. Усвідомлюючи, що комсомолець — молодий комуніст, вони замислюються над питанням: «Чи готовий я носити це високе звання? Чим можу довести цю готовність? Чи виправдаю я високу довіру?»

Уже підлітки дивляться на підготовку до вступу в комсомольську організацію як на випробування своїх духовних сил. У юнаків і дівчат усвідомлення моральної відповідальності в зв'язку з цим невимірно зростає; вони прагнуть досягти морального ідеалу, відчувають глибоке задоволення з того, що вступ до комсомолу покладає на них відповідальні обов'язки. Саме виконання цих обов'язків приваблює їх у комсомольську організацію. Чим більше в цих обов'язках ідейного, морального, тим сильніше вабить юнаків та дівчат до себе комсомол.

Значна більшість учнів старших класів — комсомольці, їхнє духовне життя проходить у комсомольській організації. Роки перебування в комсомолі мають величезне значення в усьому їхньому житті: тут вони проходять моральний гард, набувають рис громадянської зрілості.

Загартування починається вже в піонерській організації. Кожен підліток прагне бути комсомольцем, готується до цього. Прикріплення до піонерів кращих комсомольців поступово формує в підлітків погляд на комсомольську організацію як на ідеальне об'єднання, зміцнює їхнє прагнення до морального ідеалу: у піонерів народжується бажання випробувати свої моральні сили, довести готовність взяти на себе відповідальні обов'язки.

На практиці це виявляється у виконанні піонерами відповідальних, серйозних доручень. Індивідуально чи в складі групи підліток виконує роботу, що потребує значного напруження духовних сил і високої свідомості (наприклад, в умовах сільської школи це підвищення родючості ґрунту, вирощування насіння зернової чи технічної культури, боротьба з ерозією ґрунту тощо). Чим більші труднощі вдається подолати, тим певніша у вихованців думка про наближення до морального ідеалу.

Ми завжди прагнемо, щоб під час підготовки до комсомолу духовний світ підлітка формувався в боротьбі

з труднощами, в утвердженні почуття гордості за свої перемоги.

У комсомольському колективі підліточ вбачає об'єднання людей, відданіх одній ідеї. Його обов'язок перед колективом — це пасамперед обов'язок перед ідеєю, авідса прагнення комсомольців до ідеального колективу. В організації духовного життя юнаків та дівчат одне з важливих завдань ми вбачаємо в досягненні такого стану, щоб усі вони були об'єднані переживанням своєї причетності до великої комуністичної ідеї. Досвід перекопав нас, що сძість думки і почуття, переконання і вчинку досягається в діону разі завдяки суспільно корисній праці. Ми уважно вивчали становлення духовного світу й процес моральної зрілості вихованців, які в отроцтві і в роки ранньої юності багато своїх духовних сил вкладали в діяльність для суспільства. Ставши дорослими людьми, вони відзначалися високим моральним рівнем, благородством. У своїй виховній роботі ми прагнули до того, щоб уже в ранній юності життя вихованців було постійно наповнене самовідданими очинками в ім'я високих ідей, приватою за суспільні інтереси. Це вирішальна умова створення колективу, який відповідав прагненню юнаків та дівчат до морального ідеалу.

Ідейна цілеспрямованість морального ідеалу допомагає юнакам та дівчатам не лише обрати собі мету в житті, але й усвідомлювати, переживати моральну новоцінність своїх прагнень, запитів та інтересів. Цим пояснюється той сухо духовний критерій, з яким підходить абсолютна більшість юнаків та дівчат до вибору свого життєвого шляху.

В усвідомленні й переживанні своєї ідейної цілеспрямованості, свого наближення до морального ідеалу, наділеного високими якостями, й полягає одне з важливих джерел духовної мужності, яке допомагає здолати завіть найвеймовірніші труднощі, прикрої, перенови. Просто так юнаки та дівчата не пройшли б за добу сто кілометрів, не вивчили б за місяць у позаурочий час складну машину, не врятували б від спеки тисячі дерев; та оди ця праця осяяна високою ідеєю, знаходяться сили і стійкість, щоб подолати труднощі.

Літо 1957 року було у нас дуже посушливе. Комсомольці, що виконували практичну роботу в колгоспному саду, тривожно стежили за ставом дерев. Вони бачили:

майже дві тисячі трирічних яблуць, посаджених рік тому і незмінно ще, починають усихати. Як досягти того, щоб у юнаків та дівчат з'явився бажання здолати будь-які труднощі, врятувати дерева? На комсомольських зборах, проведених у полі, ми розповіли юнакам та дівчатам, як праця може небрати характеру мужньої поведінки, справжнього подвигу. Комсомольці дружно відгукнулися на заклик вихователя. В своїх виступах вони порівнювали труднощі, які треба було здолати їм, з тими труднощами, які долав Павло Корчагін, заготовляючи для міста дрова у сувору годину розрухи.

«Хіба можна рівняти наші труднощі з тим, що долав Павло Корчагін? — сказав Григорій Д., секретар комсомольської організації одного з старших класів. — Дві тисячі дерев усихає. Щоб урятувати їх, треба вилити під кожне дерево десять відер води. І зробити це маємо вночі. Невже ми, сто двадцять чоловік, не впораємося з цим завданням?»

Із завзяттям, джерелом якого була свідомість великої важливості здійснюваної справи, комсомольці стали до роботи. Три ночі поливали вони дерева і врятували їх.

Моральними якостями, що йдуть від вірності переконанням, духовної стійкості, цілеспрямованості і становлять красу морального ідеалу, є безмежна любов до Батьківщини і свободи, колективізм, соціалістичний гуманізм, працьовитість, мужність і скромність. Патріотизм і величлюбість в уяві юнаків та дівчат — це грани однієї тієї самої високої моральної якості.

Юнаків та дівчат захоплюють люди, які живуть суспільними, загальнонародними інтересами. Навіть незначний життєвий досвід, набутий ними за час переходу від отроцтва до юнацтва, переконує, що жити інтересами колективу, народу — найбільше щастя, що прагнення замкнутися, відокремитися від колективу робить людину не лише аморальною, а й нещасною. Крім високої свідомості, колективістські вчинки і діяльність вихованців живляться також прагненням до повного особистого щастя.

Моральний ідеал радянської молоді збагачується й ідеями гуманізму, почуттям любові і поваги до людини. Гуманізм в уявленні юнаків та дівчат надає моральному ідеалові ту красу душі, без якої людина не може поважати себе. Комуналістична людність є вищим проявом любові до

Батьківщини, оскільки в ній поєднується любов до рідної землі і рідного народу з боротьбою за визволення всього людства. «Справжня людина не може миртися з поневолювачами, гнобителями — вона бореться з ними», — так пояснювали пам'ятали джерела своєї мужності колишні наші вихованці, які відзначилися в боях з гітлерівцями.

Працьовитість теж розглядається радянськими юнацькими та дівчатами як високоморальна якість. У працьовитій людині їх приваблює насамперед майстерність, захопленість у свою справу. Кожен учень мріє про творчу діяльність. Відсутність у себе інтересу до якоїсь справи багато хто з юнаків та дівчат розглядає як моральну ваду, і це глибоко тривожить їх.

У практиці виховної роботи ми добиваємося того, щоб в юнацькі роки людина якомога більше робила для Батьківщини, для майбутнього, щоб почуття гордості й радості за свої успіхи переживалося саме в зв'язку з цією діяльністю.

Серед позитивних рис характеру, що втілюють комуністичну моральність, молодь особливо приваблює мужність. Важливі завдання своєї практичної виховної роботи ми, вихователі, вбачаємо в тому, щоб юнаки та дівчата проявляли мужність, самовладання, витримку не лише в разі атаки з небезпекою, а й у повсякденному житті, в праці, у взаємних з членами колективу. Як же добиватися цього в практичній роботі?

Дуже важливо вміти показати юнакам і дівчатам, як змінюються наслідки праці, коли працювати не як-небудь, а з повним напруженням фізичних і духовних сил. Ось, наприклад, одна з лавок учнівської бригади виявляється виростити на 3 гектарах 90 центнерів гібридного насіння кукурудзи (по 30 центнерів з гектара). Характеризуючи працю, яку треба буде здійснити, ми звертаємо увагу юнаків та дівчат на те, що 30 центнерів з гектара — це не межа, що коли докласти всіх зусиль, можна дістати 50 центнерів. У душах юнаків та дівчат народається пристрасне бажання: виявити в праці справжню мужність, здолати всі труднощі. Праця стає справжньою боротьбою не лише за врожай, а й за свою людську гідність. Ми прагнемо, щоб юнаки та дівчата виходили переможцями з цієї боротьби. Це і є вихованням мужності в повсякденному житті.

Рисою, що вінчає образ ідеального героя, є скромність.

Для справжньої людини, на думку молоді, геройм, самопожертва є природним станом. Чим глибше людина усвідомлює і переживає свою особисту гідність, тим більше поважає себе, тим меєше вона прагнення звернути на себе увагу інших. Честолюбство, зазнайство, хвастливість усвідомлюються більшістю нашої молоді як моральна вада. Моральну мужністю юнаки та дівчата вважають інше: коли хтось здійснить високоморальний вчинок і постарається залишитися в тіві. Не випадково похвала перед колективом змушує молодь відмовити; вихованці в дусі колективізму не відокремлюють своїх особистих успіхів від успіхів колективу.

Моральний ідеал відзначається в уявленні молоді такими рисами, як вірність у коханні і відданість родині, щирість, чесність у великому й малому. Юнак втілює в ідеалі дівчини гордість і циолливість, уміння берегти чистоту своїх почуттів. У свідомості дівчини ідеальний юнак любить і поважає в ній насамперед людину, і моральну гідність.

Аналізуючи і критично оцінюючи моральні якості особистості, юнаки і дівчата прагнуть до колективної діяльності, у поведінці, вчинках хотіть втілити свій моральний ідеал. Якщо підліткові це майже не вдається, то в юнацькому віці учень може вже свідомо заражувати особисті і громадські мотиви поведінки, для нього велике моральне задоволення — перемога вищих громадських мотивів над менш значними, особистими.

Наведемо приклад.

Комсомольці збиралися весело провести зимові канікули. Вони вже наперед тішилися усіма принадами лижного кросу, змагань на льоду, вечірніх прогулок у ліс. Напередодні канікул сталася велика снігова буря, яка наробила великої шкоди. Вітер зруйнував кілька скірт сіна, і корм для худоби був завалений снігом. Парторганізація звернулася до комсомольців з проханням допомогти врятувати корми. Ми іс намагалися применішти трудові, що чекали на комсомольців, навпаки, дещо перевільшили їх: серйозність, важливість справи пробуджус духовні сили. Бесідуючи з школарами, ми підкреслили, що вони втратять можливість приемно відпочити, виконуючи цю важку роботу. І хоча вихованці дуже насмутилися — адже доводилося відмовлятися від веселих канікул, що почуття було переможене розумінням суспільного

значення майбутньої праці. Свідомо відмовляючись від особистого задоволення заради спільних інтересів, радянські юнаки та дівчата розуміють: вони відмовляються від особистого в ім'я громадського.

Почуття гордості за себе, людської гідності, а отже, й радості знають вони, усвідомлюючи торжество своїх високих, благородних поглядів, переконань. Перемога світогляду над особистими почуттями породжує в серцах кращих представників радянської молоді вові почуття, які підносять їх у власних очах. «Подолання цих труднощів радувало мене не тільки тому, що я усвідомлював користь і значення здійспененої праці; радувало насамперед тому, що я відчув перемогу високого над буденним», — так пояснюювали вихованці підпорядкування особистих інтересів колективним і після врятування кормів, і в багатьох інших аналогічних випадках. Не дисциплінарне, засноване на вимогах і заборонах підпорядкування особистості колективу, а цілком свідоме, осмислене об'єднання для служіння суспільству — в цьому запорука згуртування колективу юнаків і дівчат.

Дух боротьби, подолання труднощів — це одна з найбільших внутрішніх сил, здатних об'єднати юнаків та дівчат у колектив. Молодь мріє про те, щоб перед нею поставала необхідність у подоланні перешкод і труднощів у будь-якій діяльності. У юнаків та дівчат сільських школ завжди є можливість виявити свою духовну суть у боротьбі з несподіванками природи. Природа — величний, невблаганий, часом підступний супротивник, боротьба з ним — якщо й вести по-справжньому — є великою школою життя і загартування духовних сал. Немає сумніву, що за умов повного торжества комунізму в усьому світі боротьба із силами природи буде важливою життєвою метою людини, а виявлені в цій боротьбі якості стануть основним критерієм моральності. Спрямовуючи духовні сили вихованців на цю боротьбу, ми допомагаємо їм досягти морального ідеалу: усвідомлювати й переживати свою відданість переконанням, моральну стійкість, вносити відчутний внесок у будівництво комунізму.

Ми переконуємо колектив у можливості здобути перемогу над силами природи: вирости вебачений врожай, змінити природу рослин, підвищити родючість ґрунту. При цьому кінецький результат завжди висувається як явище незвичайне, виняткове (наприклад, зібрати вро-

жай на невеликій ділянці у 8—10 разів більший, ніж звичайно). Завдяки цьому буденна праця набирає романтичного забарвлення, хоча її потребує значних фізичних та інтелектуальних зусиль.

Колективи, одутворені прагненням вийти переможцями в освободні природи, живуть багатим, повнокровним, ідеально насыщеним життям, а те, що вихованці добре розуміють, які серйозні труднощі доведеться здолати ім, працюючи, лише зміцнює їхні духовні сили. Особливо велике значення має те, що окрім хаслідків досягають у тривалій праці. Так, протягом п'яти років шкільний комсомольський колектив наполегливо працював над підвищенням родючості занедбаної, перетвореної на смітник ділянки. Очистивши землю від бур'янів, юнаки та дівчата посадили плодові дерева, але всі вони всохли: ґрунт виявився засоленим. Цілій рік комсомольці рали ями, гбрали місцеві добрина. У місцях, де садилися дерева, меродючий ґрунт повністю замінявся родючим. Влітку дерева регулярно поливали, а взимку захищали від морозів. Дерева приживалися, за ними ходили нові «покоління» комсомольців. Наслідок наполегливої праці — плодоносний сад — був не лише перемогою над природою, а й подарунком рідному селу.

З такою ж наполегливістю і певністю в перемозі вихованці виростили виноградник, зібрали на одній ділянці три врожаї городни, вивели морозостійкий сорт іномідорів. Для духовного життя колективів, що виконували цю роботу, властива була моральна одінка всього, що пов'язано з працею. Найменше прагнення спасувати перед труднощами, перекласти частину своїх зусиль на товаришів, висловити непевність у перемозі розглядалося колективом як моральна вада. Вартість матеріальних цінностей, створених працею школярів, особистий інтерес в оплаті — все це відсувалося на другий план високими сповуканнями: прагненням переконатися в можливості своєї перемоги над природою і зробити свій внесок у загальнонародну справу.

Це ще одне свідчення духовної цілеспрямованості життя нашої молоді.

У колективі, об'єднаному значною суспільною діяльністю, дуже розвинена критика відхилень від норм комуністичної моралі і правил соціалістичного співжиття. Не буде перебільшеннем сказати, що юність — вік

критики. Ця критика відзначається значною активністю і принциповістю; юнаки та дівчата з прикристю, з душевним болем говорять про шогане, широко прагнуть бачити гарне, виправити не лише того, хто помилляється, а й власного порушника моральних норм.

Для країні частини нашої молоді критика є не лише моральною оцінкою навколошнього життя, а й одним з важливих засобів самоствердження: юнаки та дівчата переконані, що відступ від норм комуністичної моралі — прямий виклик іхнім переконанням, на який неможна не відповісти.

Пристрасному обговоренню, відвертій критиці юнаки та дівчата піддають діяльність, вчинки своїх товаришів. Але, вбачаючи в критиці насамперед засіб управління, вони не люблять виносити і за межі свого первинного колективу.

Немає нічого дивного в тому, що про недоліки своїх товаришів юнаки та дівчата часто соромляться говорити в присутності вчителів; лише там, де вихователь дивиться на їхню діяльність як товариш, ця сором'язливість зникає. Найбільш дошкульно критикуються такі недоліки, як безпринципність, ностійкість переконань, підлабузництво, втрата почуття людської гідності, індивідуалізм, прагнення протиставити себе колективу, лінь, боягузство, хвалькуватість, нескромність, настірливість.

Юнаки та дівчата люблять спеціальні збори і диспути, присвячені як діяльності і вчинкам окремих товаришів, так і загальній характеристиці аморальних явищ. Серед наших виховних заходів є й такий, як створення спеціального органу комсомольського колективу, на який покладається обов'язок давати моральну оцінку негативним вчинкам і діяльності, — товариський «суд честі». Комсомольці вибирають до цього органу найбільш авторитетних, морально стійких товаришів (5—7 осіб). За рішенням загальних зборів той чи інший вихованець віддається до суду честі. Це — найсуоріше покарання. На суд виносяться також окремі аморальні явища (наприклад, лицемірство). На кожну окрему справу комсомольці призначають 3—4 «засідателів», «громадського обвинувача» і «оборонця».

Розгляд справи нагадує справжній суд: допитують «винувачених» і «свідків», виступають обвинувач і обвинувачений надається останнє слово. Єдине,

чим відрізняється товарицький суд честі від справжнього суду, — це відсутність покарань. «Вирон» завжди являє собою гостре засудження діяльності, вчинків, явищ і вважається в організації найсуворішим покаранням.

Заслуговуючи на увагу та обставини, що яким би серйозним не був переданий на розгляд суду вчинок, комсомольці ніколи не погоджуються на те, щоб карати звинуваченого. Це пояснюється тим, що одностайну моральну характеристику дегативного явища юнаки та дівчата розглядають як найсуворіше покарання, як торжество правди. Ось чому на пионерських та комсомольських зборах, коли йдеється про поводінку окремих членів колективу, дуже неохоче вносяться пропозиції про покарання винних. Уже той факт, що винний усвідомлює і боліче переживає свій вчинок, розглядається ними як серйозне покарання.

В «судовому розгляді», в боротьбі думок, у доведенні провини і правоти — в усьому юнаки та дівчата бачать не тільки моральну оцінку явищ, що органічно впливає на їхнього розуміння ідеалу, а й ствердження власних позитивних поглядів. Суд, на їхню думку, — це ідейна суперечка. Не зипадково в розгляді справи беруть участь не лише «свідки», а й багато хто з присутніх: кожен вважає за потрібне висловити свою думку про вчинок, діяльність чи явище. Виступи комсомольців на цих товарицьких судах відзначаються великою пристрасністю, непримиренністю до недоліків, відвертістю.

У 1959 році «суд честі» розглянув поведінку комсомольця Леоніда С. Товарищи звинувачували його в безпринципності, вепослідовності. Леонід як комсомолець сумісив виконував доручення організації — проводив атеїстичні бесіди за своєю бабусею. Та в той же час байдуже дивився на те, що в його кімнаті, над його ліжком, висіли ікони і горіла «незгасна лампада». На суді товариші запитали в Леоніда:

— Чому ти не домігся, щоб у твоїй кімнаті не було ікон і лампад?

Леонід відповів:

— Адже так хоче мати. Хіба я можу іти супротив матері?

Ця відповідь обурюла комсомольців. У своїх виступах вони підкреслювали, що іхній товариш гавьбить комсомольську честь.

— Чи до лиця комсомольцеві — читати бабусі брошюри про причини дощу та грози і водночас не цомічати, як мати б'є поклони? — сказала Марія Д., Леопідова однокласниця. — Леопід ганьбить звання комсомольця.

Товариський суд виїс такий вирок: засудити безпринципність Леопіда С., зобов'язати його продумати її рішуче змінити свою поведінку. Вирок пробудив у хлопцевій душі докори сумління. Він почав терпляче й наполегливо пояснювати матері облудність релігійної моралі. Юнак домігся того, що мати зняла ікони і лампаду в його кімнаті.

«Суд честі» має великий вплив не лише на вихованців, що допустилися порушення норм моральності, а й на весь колектив. Справа не лише в тому, що юнаки та дівчата свідомо прагнуть до гарних, високоморальних вчинків, а й у тому, що в колективі підвищується чутливість, сприйнятливість до морального аспекту явищ навколошнього світу, до моральної оцінки людських вчинків.

Особливо активні комсомольці, коли «суд честі» розглядає аморальні явища. «Підсудним» у таких випадках є не конкретний вихованець, а зло, моральна вада. Так, коли слухалася справа про лицемірство, «обвинувач» дав не лише загальну характеристику цієї вади, а й показав її прояви в окремих вчинках товаришів. Комсомольці пристрасно й одностайно засудили лицемірство як вияв слабості волі, припинення людської гідності.

Таким чином, прагнення учнів до морального ідеалу народжує такі вчинки і таку діяльність колективу, в яких помітна ідейна цілеспрямованість і багатство духовного життя радянської молоді.

ПОДВИГ — ВЕРШИНА ДУХОВНОГО ЖИТТЯ

Протягом багатовікової історії людства подвиги здійснювалися в ім'я справедливості, величної, благородної ідеї. Джерелом духовної стійкості, мужності, героїзму є віра в правоту переконань. У комуністичній ідеології віра досягає найвищого розвитку, тому покоління, виховані в дусі комунізму, дають світові неперевершенні зразки героїзму.

Наша молодь усвідомлює саму суть подвигу як вершину духовного життя. Прагнучи проникнути в духовний світ геройів, юнаки та дівчата дошукаються відповіді

на такі питання: що переважав і думав герой у хвилину зіткнення з труднощами чи небезпекою, яким було емоційне забарвлення його спогадів про радощі життя. Глубоко хвилюють їх ті подвиги, що являють собою тривалу діяльність в умовах неймовірних труднощів, з яких герой виходить переможцем.

Учні вже в роки ранньої юності мріють про те, щоб здійснити подвиг. Створюючи в своїй уяві ситуацію зіткнення з труднощами, самовіддану боротьбу з ворогом, вони мають у думках яскраві картини особистого подвигу й звідують у зв'язку з цим почуття гордості. Ці мрії і почуття — відштовхниші, вихованці від ким не діляться ними; лише тоді, як вони стануть дорослими і впадуться до спогадів, можна довідатися про таємниці ранньої юності.

Але прагнення до подвигу не повинно обмежуватися благородною мрією. Значення подвигу в духовному житті юнаків і дівчат таке велике, що вихователь має допомогти їм зняти поле для прояву доблесті, мужності, героїзму. Яким би не був він, подвиг, короткочасною, може навіть миттєвою напругою сил чи тривалою боротьбою з труднощами, небезпеками, нестачами, — людина, що здійснила його, зможе таємними духовними якостями, які не можна набути від ким іншим шляхом, навіть роками вмілого, цілеспрямованого виховання. В хвилину чи в період здійснення подвигу герой не лише випробовує правоту своїх спогадів, переконань, світогляду, а й свідомо мобілізує всі вольові зусилля, щоб довести свою правоту. «Перемігши, я переконався, що будь-який справедливий погляд, переконання можна довести, якщо виявити наполегливість, силу волі», — так говорять люди, які здійснили подвиг.

Наши багатолітні спостереження приводять до висновку, що яким би тихим, сором'язливим, веломітним не був вихованець, він бережно виношує в своєму серді мрію про подвиг на славу народу. Пленяючи її як пайдорожче і відштовхниші, юнаки та дівчата вважають за непристойне розголосувати свою таємницю. Завдання вихователя — створити обставини, за яких уже в ранній юності могутня духовна енергія кожного вихованця знайшла б свій вияв у подвигу.

Ми прагнемо, щоб кожен вихованець здійснив у ранній юності подвиг, осмислив провідну роль свідомості в своему

духовному житті. Можливості для подвигу є не лише в діяльності, що має велике суспільно-політичне значення, а й у звичайних, буденних, на перший погляд, вчинках, у ставленні юнаків та дівчат до близьких їм людей — сирів, де необхідно здолати труднощі, які вважаються нездоланими. Показовий щодо цього такий приклад.

Алла Д. була круглою сиротою. До 15-річного віку її виховувала чужа жінка, яка стала для неї рідною людиною. Коли Алла закінчила семирічну школу, жінка тяжко захворіла; їй паралізували ноги. Багато хто радив дівчині влопотатися, щоб жінку відіславали в будинок для інвалідів, та їй сама хвора вважала, що то найкращий вихід із становища. Та сумління лідкаувало Аллі, що так зробити не можна, що буде великою певдячністю з її боку. Ми допомогли дівчині добре обдумати, правильно оцінити і здійснити її благородні наміри: вона продовжувала вчитися в школі, працювати у вільний від заняття час, заробляти не лише для себе, а й на утримання хворої. Це були труднощі, які могли зламати навіть дорослу людину. Та Алла не лише терпляче зносина злигодні, а й не втрачала надії на одужання хворої; вона дбайливо доглядала її, робила всі рекомендовані лікарями процедури. Велике значення, звичайно, мала моральна підтримка колективу, та вирішальним фактором була все-таки особисті духовні сили. Через два роки, на час закінчення Аллою IX класу, жінка одужала й незабаром почала працювати.

Це був справжній подвиг, він залишив у душі дівчини глибокий, на все життя слід. Ми стежили за її долею протягом 10 років після того, як вона закінчила школу. Найважливішими і все помітнішими рисами її духовного обличчя була глибока повага до всього людського, чуйність у ставленні до людей і водночас висока вимогливість до них, уміння судити про їхні достойності не за словами, а за ділами. Наші спостереження показали, що людина, яка здійснила подвиг, може пробачити своєму співвітчизникам недолік інтелекту, бідність емоційного життя, але з відступом від норм комуністичної моралі вона примиритися не може.

Юнак за два роки перервав навчання в середній школі, щоб дати можливість своєму молодшому братові нормальню навчатися (в за'язку з труднощами в родині, вп-

кликали смертю батька). Дівчина прийшла до суду, щоб посвідчити на користь людини, безпідставно звинуваченої в злочині, і вказати на справжніх винуватців, серед яких був і її старший брат. Щоб урятувати тримрічного хлопчика, який забрався на край Прірви, юнак пішов на 30-метрову скелю, що ось-ось могла обвалитися. Два комсомольці здійснили самовідданій вчинок під час гасіння пожежі: провікли в охоплений полум'ям будинок і внесли звідти напівпіротомного хлопчика... Юнак прокрив власним тілом семирічного хлопчика, вирвавши з його рук міку, яка почала вже шипіти. Канута на землю міна вибухнула. Юнак був тяжко поранений, хлопчик лишився неушкоджений.

Особливо велике виховне значення мають подвиги, безпосередньо пов'язані з всесвітньою боротьбою за здійснення комуністичної ідеї. В такі історичні періоди життя радянського суспільства, як Велика Вітчизняна війна, освоєння цілинних земель, будівництво шахт, доменних печей, гідроелектростанцій, ми прагнули так поставити виховну роботу, щоб юнаки та дівчата мали можливість здійснити подвиг. Влітку 1955—1957 років групи найбільш сильних і фізично підготовлених юнаків, що закінчили ІХ—Х класи, їздили на цілінні землі, а в 1958 році — брали участь у будівництві одної з гідроелектростанцій. Юнаки та дівчата прагнули виконувати найдужчу роботу, яка потребувала як фізичного напруження, так і духовної стійкості. Наприклад, під час весняної плавні, коли деякі будівельні об'єкти були під загрозою, вони зголосилися працювати і вночі. Це суперечило всім нормам педагогіки, та саме в цьому вбачали вихованці моральний ідеал, таким було Іхнє уявлення про подвиг.

МОРАЛЬНІ ПОЧУТТЯ ЮНАКІВ ТА ДІВЧАТ

В юнацькі роки набувається вже значний досвід емоціонального життя. Юнаки та дівчата не лише вміють керувати своїми емоціями, давати моральну оцінку побудженням, а й свідомо прагнуть виховати в собі високо-моральні почуття.

Самооцінка вчніків і почуттів, прагнення до морального ідеалу — все це розвиває і поглилює найвищіше

з моральних почуттів — почуття обов'язку, виробляє здатність давати собі моральну річку — совість. Чим глибша й благородіша ідеяна основа діяльності, тим об'єднує юнаків і дівчат у первинному колективі, тим більше до серця бере вихованець все те, що, на перший погляд, його безпосередньо не стосується. Всюди втручається, все брати до серця, скрізь не лише бачити, а й відчувати можливість виявлення своєї активної діяльності на користь суспільства — ці прояви почуття обов'язку в кожному новому поколінні нашої молоді стають усе помітнішими.

Юнаки та дівчата прагнуть визначити своє місце в кожній суспільні-політичній події, вони шукають можливості активно проявити своє почуття. Ми багато разів спостерігали, з яким глибоким хвилюванням учні старших класів у напружені періоди життя нашої країни шукали відповіді на запитання: «Що робити? Як допомогти Батьківщині?» Під час боїв за Сталінград у Бєліку Вітчизні війну багато юнаків висловлювали недоволення тим, що доводиться сидіти за книжкою, коли вирішується доля Батьківщини. окремі з них їхали в прифронтову зону, намагаючись потрапити в діючу армію.

У мирний час молодь так само гостро реагує на все, що відбувається в нашій країні і за рубежем. Коли в Ашхабаді стався землетрус, наші вихованці прийняли рішення: у вільний від занять час колективно допрацювати на будівництві залізничного моста, зароблені гроші послати школам Ашхабада, які потерпіли від стихійного лиха.

Глибоке почуття обов'язку — найбільші відчуття наслідок комуністичного виховання. Саме тому, що в дитинстві, отрочстві та юності ми вчимо наших вихованців усвідомлювати своє становище до інших людей, до всіх співвітчизників і чесних людей світу як до братів, у них виробляється здатність переживати свій обов'язок перед людьми, колективом, суспільством.

Завдяки об'єднанню колективу учнів суспільного інтересами особисті почуття й інтереси вихованців наповнюються глибоким соціальним змістом. Сфера особистого життя (інтересів, прагнень, сповідань) має включати в себе якомога більше суспільного, загальнодержавного — таїми правилами ми керуємося у вихованні колективу

юнаків та дівчат. Віддаючи усі свої сили для загального добра, вихованці вчаться бачити в громадському особистстві, виховують у собі почуття обов'язку.

З перших кроків шкільного життя ми вчимо дітей звертати увагу на все, що ве стосується особистості кожної дитини, але зачіпає громадські інтереси.

Неподалік від вашої школи розташований сільський парк; з першого дня навчання в школі до одержавляє алея стати зрілості учні щодня стежать за станом дерев. Помітивши пошкодження кори чи обланаву гілку, учень робить те, що належить робити в таких випадках: обв'язує чи обмазує пошкоджеву кору, зрізує гілку. Дбайливе ставлення до громадських цінностей поступово стає звичкою. Юнаків та дівчат глибоко вражася недбале безтурботне ставлення до всенародного благатства; вони здійснюють вчинки, які свідчать про те, що суспільні інтереси стають їхніми особистими інтересами. Наведемо такі приклади.

Виконуючи практичну роботу в тракторній бригаді, учні помітили несправність одного з важливих вузлів зервозбирального комбайна. До збирання врожаю лишалася півроку. Та діти відразу ж взялися за роботу: відремонтували кілька деталей, налагодили весь вузол.

Група учениць поверталася після дощу з полявих робіт. Дівчата побачили, що потік дощової води оголив коріння кількох десятків саджанців. Коли ве пригорнути їх вологим ґрунтом, дерева можуть загинути. Дівчата попрацювали кілька годин, і саджанці були врятовані.

Ще до настання періоду моралької зрілості (а таким періодом є юність) учні набувають значних звань, проходять досить складний шлях духовної насиченості, повноцінної діяльності, усвідомлюють правильність, справжню гуманність взаємовідносин між членами соціалістичного суспільства. Завдяки цьому вони ще в отроцтві якоюсь мірою відчувають правоту своїх вчинків, своєї поведінки. В юнацькі роки це почуття набуває осмисленішого характеру і має винятково важливе значення в розвитку самоствердження.

З усіх почуттів, якими юнаки та дівчата свідомо випробовують і зміцнюють своє сумління, почуття правоти є найглибшим. Переживати це почуття, проявляти стійкість, ві на що, крім голосу власного сумління, ве-

звертати увагу,— усе це не тільки усвідомлюється як моральна гідність, а й привносить велике задоволення. Наші спостереження за життям юнаків і дівчат показують, що усвідомлення ними своєї правоти, сміливіва протидія усіяким спробам схилити до морального компромісу, здобута перемога — усе це підносять їх духовно, змінює свідомість власної гідності. Юнаки та дівчата свідомо шукують привід для випробування своїх духовних сил, знаходячи в житті, у праці принципові питання світогляду і моралі, прагнучи не лише правильно визначити свою позицію, а й відчути здатність протистояти спонукаючим, а якими ве може примирятися сумління. Чим чіткіша в свідомості юнака або дівчини моральна опірка явища, події шарколишнього життя, тим сильніший, рішучіший голос їхнього сумління. Ми знаємо вихованців, сумління яких не примирилося ні із сповіданнями до аморального вчінку, на який штовхали найближчі люди — батьки, ві а несправедливизму звинуваченням у поганому вчінкові. Випробуваві в боротьбі за доведення своєї правоти почуття лишили в їхньому духовному світі незгладимий слід: виробили духовну прямоту, стійкість, непримиренність до лицемірства, відлабувавицтва.

Дбайливо оберігати, зміцнювати в душі юнаків та дівчат благородство почуття їхньої духовної правоти у великому і малому, відкривати перед ними можливості для випробування сумління — одне з важливих завдань морального виховання. Не можна домагатися, щоб юнаки та дівчата погоджувалися з тим, проти чого повстає їхнє сумління, вимагати визнання прописи, якої вони за собою не відчувають, радити засуджувати те, в чому вони по вбачають чогось поганого, підказувати їм вчінки, проти яких вони внутрішньо заверечують. Через отропство і юність вихованець не лише повинен провести своє сумління незаплямованим, але й усвідомити, що він може протистояти в боротьбі за моральну чистоту, за високі комуністичні ідеї.

Показником розвитку моральних почуттів юнаків та дівчат є каяцтво — «докори сумління». В юнацькі роки це почуття стає на місце світоглядну основу.

Наші спостереження показують, що у вихованців породжує докори сумління не лише помилковий вчінок, а й неправильна думка, неправильний висновок про моральні якості товариша. Ми знаємо багато випадків,

коли саме в зв'язку з цими обставинами юнаки та дівчата вибачалися перед своїми товаришами. Вони візнавалися, що думали про товаришів гірше, ніж вони є насправді. Особливо гострі докоря сумління викликає в душі юнаків та дівчат помилкове звинувачення товариша (хай і подумки) в таких моральних вадах, як антиколективізм, брак відвертості, лестощі, безпринципність. Це свідчить про високі моральні вимоги до себе. Спостереження за життям юнаків та дівчат дають підстави робити висновок, що чим більше розвинене у вихованця почуття власної моральної правоти, тим більше поважає він моральну гідність товариша.

В юнацькі роки розвивається критичне ставлення до почуттів інших людей і стриманість у виявленні власних почуттів. Кращих юнаків та дівчат характеризують такі риси: яких би успіхів не досяг вихованець, він вважає нескромністю виставляти напоказ свої почуття, а тим більше не властиві йому захоплення своїм успіхом і самозадоволенням. Часто буває так, що вавіть коли його діяльність високо оцінюють дорослі, вихователь, колектив, в душі юнака лишається якесь незадоволення собою. Про ці складні почуття часто розповідають нам вихованці через кілька років після закінчення школи (у віці 25—27 років). Вони спиняються ще на одному цікавому явищі: під час складної, відповідальної роботи, яка вимагає великих інтелектуальних зусиль, вихованець навмисне розвиває в собі почуття незадоволення собою, переконує себе, що зроблено дуже мало і т. п. Це змушує мобілізувати всі зусилля, їх робота завершується успішно.

Моральна оцінка явищ навколошньої дійсності, притягнення до сущності моральної свідомості і моральної поведінки, участь у боротьбі за здійснення високих, благородних ідей комунізму — усе це переконує юнаків та дівчат у тому, що розпорощення, витрата почуттів з випадкових і дріб'яківських приводів ослаблює духовні сили, принижує людську гідність. В зв'язку з цим посилюється контроль розуму над почуттями. Особливо пильного інтелектуального самоконтролю у юнаків та дівчат залишають негативні почуття. Переживаючи непевність, незадоволення, відразу, відчай, вихованці замислюються над тим, чи заслуговує об'єкт негативного ставлення. Наші вихованці розповідали нам через 8—10 років по закінченні школи про те, як вони свідомо тамували в собі

імпульсивно народжені почуття ненависті до тощоїриця за незначну образу чи несправедливість особистого характеру. Поступово в юнаків та дівчат пригуплюється чутливість до всього незначного, дрібного, скроминущого, що може викликати хвилинне незадоволення або почуття ураженого самолюбства.

Чудовою особливістю передової людини нашого часу є те, що їй не властиві такі почуття, як пахатість, заздрість, зловтіха. Почуття ненависті в неї виникає тільки тоді, коли вона стикається з фактами, явищами, подіями, що є наслідком аморальності, нехтування принципами комуністичної моралі (не кажучи вже про ненависть до ворогів, свободи і незалежності Батьківщини). Юнаки та дівчата здатні всією душою ненавидіти людину, яку вони віколи не бачили, але у вчинках якої вбачають аморальність. По суті, це непавість ве до людини, а до соціального, морального зла. Цьому почуттю нашої молоді властива дійовість, активність.

Мя багато разів спостерігали, як юнаки та дівчата, прочитавши в газеті статтю про аморальний вчинок радицької людини, висловлювали своє обурення, і чим зрозуміліше була суть вчинку, тим пристраснішим стало їхнє почуття. Так, прочитавши в «Правді» фейлетон про одного з господарників, який, використовуючи службове становище, побудував собі ча державні кошти особняк, вихованці з глибоким обуренням написали йому листа, називаючи його дармоїдом, розкрадачем суспільної власності.

Висока ідейна основа моральної оцінки людини змінює у вихованцеві таку важливу якість, як неупереджене ставлення до людей. Там, де почуття юнаків і дівчат спрямовуються на важливе, принципове, особисті взаємини, дружба її товариства вільні від всепронісиства, взаємного покривання, панібратьства. Найдорожче для них не особисті мотиви, а істива.

Високоморальна поведінка більшості наших юнаків та дівчат не виключає наявності у них і певних негативних почуттів. Важливе виховне завдання — навчити юнаків та дівчат свідомо долати емоційний стан (вастрій) пригітковості, розслабленості, млявості, нудьги.

Пояснюючи вихованцям зв'язок настрою з діяльністю, ми сповідуюмо їх до діяльності, яка змічує почуття байдорості. Особливо важливо це тоді, коли пасивний емо-

ційний стан з якихось причин охоплює весь класний колектив. У таких випадках важливо, за нашу думку, щоб пасивний стан змінювався на активний, життерадісний, багаторічний. Наведемо приклад з нашої виховної практики.

Група старшокласників, виконуючи виробниче завдання в колгоспі, посіяла два гектари цукрових буряків. Розгини почали добре розвинутися, та вдарили припорох. Її загинули наслідки дитячої праці. Колектив замутувався. Щоб збудити зусилля, необхідні для подолання нових труднощів, ми розповіли юнакам та дівчатам про подвиг сибірського комбайнера Прокопія Пектова, який, незважаючи на інвалідність (на фронті він втратив обидві ноги), досконало оволодів своєю професією, не лише в кілька разів перевищував план збирання зерна, а й без етороньої допомоги ремонтував машину. Ця розповідь спровокаєла на вихованців велике враження. Іхні труднощі видалися їм мізерними порівняно з труднощами, які здолав трудівник-герой. Пригаданий настрій, що одоплив колектив, змінився почуттям байдарості, певності в своїх силах. Протягом одного дня ділянка, на якій загинули посіви, була закультивована. Комсомольці добре підготували насіння, додатково внесли добрива. Висіяні насіння дало дружні сходи: колектив виростив на своїй ділянці багатий урожай.

Характеристики моральних почуттів радянських юнаків та дівчат свідчать, що найздачнішою рисою їхнього морального обличчя, ідейною основою їхніх почуттів є *свідоме прагнення* втілити свої почуття в активну діяльність.

Діяльність, виповнена високими почуттями, пристрасністю — це, образно кажучи, енергія ідейності радянської молоді. Джерела цієї енергії — в розумінні справедливості комуністичного світогляду, в усвідомленні особистої правоти, в прагненні утвердити свою моральну гідність, у непримиреності до відступів від норм комуністичної моралі.

У передових радянських юнаків та дівчат такі почуття, як любов до Батьківщини, обов'язок перед Батьківщиною, тісно поєднані з почуттям особистої належності до трудового народу і стають визначальними рисами їхнього духовного світу. На тлі морального прогресу, що було досягнуто передові представники молоді, стають ще помітніші негативні явища, що мають місце в нашему жит-

ті. Серед юнаків та дівчат є ще кар'єристи, себелюбці, обачні підлесники і злостивці, заадрісники. Вони народжуються здебільшого на іруні пустого, беззмістового життя колективу і особистості, — життя, позбавленого високої мети. Розвіяти іхні низці почуття може лише свіжий вітер високоідейної діяльності, активна участь у суспільній корисній праці.

ЗНАЧЕННЯ ЕСТЕТИЧНОГО ПОЧУТТЯ
В МОРАЛЬНОМУ ЖИТТІ ЮНАКІВ
ТА ДІВЧАТ

В юнацькі роки естетичні почуття й переживання усвідомлюються учнями як один з важливих елементів духовного життя. Задоволення потреб у сприйнятті прекрасного, величного, героїчного, комічного має велике значення в духовному житті передових юнаків та дівчат.

В юнацькі роки естетичні почуття допомагають вихованцеві усвідомлювати свою моральну гідність, відчувати благородство своєї душі, розвивати моральні переконання.

У формуванні моральної гідності особистості величезну роль відіграє і є естетичне ставлення до моральних дій і вчинків людей. Виявлення таких високоморальних якостей, як вірність комуністичним ідеалам і трудовому патріотізму, стійкість і самовідданість в боротьбі за добро проти зла, колективізм, чесність, безкорисливість, приваблює і хвідює не лише свою ідеальністю, але й красою, благородством.

Комунистичні ідеї самі по собі є для юнаків та дівчат видою красою. В юнацькі роки більше ніж будь-коли потяг до красивого поєднується з прагненням до високоморального.

Звідси — непримиренність юнацтва до всього аморального. Аморальне розглядається юнаками та дівчатами як вульгарне і потворне.

Для морального самоствердження вихованців у юнацькі роки дуже важливо, щоб кожен з них на власному досвіді переконався, що таке краса, благородство високоморального вчинку. Змістовне життя колективу, здорові моральні зв'язки, висока спрямованість почуттів — усе це сприяє тому, що вихованець сам знаходить можливість для здійснення красивого, благородного вчинку чи дії.

Естетичні почуття, викликані благородними вчинками людей, є для радянського юнацтва джерелом певічної життєствердної сили, оптимізму, впевненості в благородності мети свого життя.

Юнацтва чи не найбільше стосується закономірність, яку можна сформулювати так: сприймаючи прекрасне в природі і мистецтві, людина відкриває прекрасне в самій собі. Спостереження за життям і працею юнаків та дівчат приводить до висновку, що і в природі, і в творах мистецтва воїни свідомо шукають відгуки особистих переживань і почуттів. Безпосередній інтерес до яскравих картин і явищ природи змінюється інтересом вибірковим: вихованець знаходить у природі те, в чому він відчуває духовну потребу. Заслуговують на увагу думки, висловлені в цього приводу колишніми вихованцями через 10—15 років після закінчення школи. Говорячи про значення естетичних почуттів у формуванні їхнього морального світу, воїни підкреслюють, що в роки ранньої юності спостереження за прекрасним у природі змінювало в них тяжіння до високоморального. Один з колишніх наших вихованців розповів: «Я полюбив дивитися в глибину блакитного неба і в степову далечінь. Споглядання цих картин породжувало в мені думки про волю й велич людську, про владу людини над природою, про чистоту і благородство всього природного, непідробного. Коли читання творів про похмуре минуле завіювало на мене почуття пригніченості, я йшов за село, дивився в синю голубинь неба, в степову далечінь. Почуття пригніченості зникало, поверталася бадьорість».

Якщо діти й підлітки виявляють естетичні почуття насамперед під час споглядання окремих яскравих картин природи, то юнаки та дівчата дають високу естетичну оцінку головним чином явищам природи, в яких, на перший погляд, тема нічого примітного, такого, що впадає в око. Гарне, хвилююче воїни бачать у вияві життя, розвитку. Споглядання таких явищ, як пробудження грусту від зимового сну, скресання річки і льодохід на ній, потускніння природи восени, переліт птахів, пора цвітіння садів, негода тихих осінніх днів — все це утверджує думку про вічність природи, про красу життя.

У моральному розвитку юнаків та дівчат особливо важливе значення мають естетичні почуття й запити, пов'язані із сприйманням та оцінкою творів мистецтва.

Красою художнього слова вихованці дорожать як величезним духовним багатством свого народу. В раний юності читання художніх творів є такою самою потребою, як спілкування з товарищами, дружба. Ця потреба зберігається на все життя. В художній літературі юнаки та дівчата шукають відповіді на всі питання, що їх хвилюють, і насамперед на ті, що стосуються визначення їхнього місця в житті: «В чому людина вбачає своє щастя? Як поєднати суспільну та особисті інтереси? Як обрати в житті свій ідеал? Чи можна свідомо прагнути до слави? Як поєднувати працю за покликанням з працею з обов'язку? Як зробити духовне життя багатим, повноцінним?» Естетична оцінка прочитаного твору значаю мірою визначається тим, чи відповідає він на всі ці запитання, чи достатньо глибоко утверджує прагнення юнаків та дівчат до морального ідеалу.

Рання юність є віком поезії в широкому розумінні цього слова: для юнаків та дівчат величезна естетична насолода читати твори, в яких відображене духовний світ людини, дапо емоційно-моральну оцінку навколошньої дійсності, особливо взаєминам між товаришами, чоловіком і жінкою. Вони добре відчувають поетичний струмінь не лише в ліричному вірші, а й у прозі. Справжня поезія постає перед ними як з творів, що відображають реальне, справжнє життя, з усіма його радощами й прикрощами, так і з творів, перейнятих ідеями торжества правди, життя. У творі може йти мова про велике людське горе, сюжет може завершуватись трагічно, але навіть смерть усвідомлюється юнаками та дівчатами як важливий акт життєствердження, коли герой помирає в ім'я життя. З цього питання в юнацькі роки у вихованців складаються вже цілком зрілі погляди. Вони зневажливо ставляться до тенденційних творів, що намагаються пригладити дійсність, привести все до щасливого кінця. «В житті так не буває», — кажуть про такі твори юнаки та дівчата.

Критерієм естетичної краси художнього твору для персонахів радянських юнаків та дівчат є торжество величного. Для них особливе значення має позиція автора у визначені питання про щастя людини. Герой, що вбачає особисте щастя в боротьбі за суспільну, величчу мету, стає для юнаків і дівчат вірцем. Затамувавши подих, стежать воли за його долею, живуть його прагненнями та інтересами. Завдяки співпереживанню вони й

самі підносяться до високого уявлення про особисте щастя.

Виховувані на ідеях духовної свободи, недоторканності й виняткової поваги до людської особистості, радянські юнаки та дівчата ставлять високі естетичні критерії і до відображення в художніх творах інтимної сфері людських взаємій — дружби і особливо любові. Ми помічаємо, що в кожному поколінні людей, які досягають зрілого віку, все більше посилюється вимога до чистоти інтимних почуттів. Юнаки та дівчата праґнуть знайти в поетичному творі велике, вірне, ідеальне кохання, таке, що долає всі перебори.

У кожному новому поколінні людей, що стають на шлях самостійного життя, помітно зростають вимоги до художньої форми літературних творів. Виразність мови, точність, свідкість, різноманітність, поетичність зображенням засобів утвірждають в серцях юнаків та дівчат почуття прекрасного.

У духовному житті молоді з кожним десятиліттям по-мініше місце посідає музика і жиаопис. Завдяки всій сукупності засобів підвищенню музикальної культури радянського народу юнаки та дівчата свідомо прагнуть розуміти оперну і камерну музику. Мелодія пробуджує в їхніх серцях найрізноманітніші почуття. Молодь любить слухати музику, співзвучну її думкам, почуттям, переиллюванням. Наші спостереження дають підстави думати, що слухання музики є однією з умов, завдяки якій посилюється роль емоційної пам'яті в духовному житті: мелодія пробуджує в душі пережиті даано колись почуття, надає нового емоційного забарвлення думкам. Через 2—3 роки після закінчення школи наші учні розповідали, що мелодія, передаючи нове почуття, надавала виразності їхнім думкам, робила вагомішим, повнозвучнішим слово, а слово, в свою чергу, набувало більшої емоційної сили, виразності. «Після музики мені завжди легше думатися, я швидко знаходжу в своїй пам'яті потрібні слова», — сказав один з юнацтва вихованців.

Спостереження переконують також, що музика безпосередньо впливає на моральну поведінку. Музичні засоби, будучи специфічними, поглиблюють виді моральні почуття — любов до Батьківщини, праґнення до героячого, самовідданого вчинку, ненависть до граблення людини людиною, особисту моральну гідність. Під впливом

музикі юдаки та дівчата свідомо оберігають ці почуття від усього видного, зморального. «Завдяки музиці я стаю чутливим до всього чогащого, воно видається мені нестерпним, хочеться бути гарним, і я досягаю цього», — таку і аналогічну думку висловлювали численні ділі вихованці. Вони завзначали також, що в хвилині розслаблення, певненості, сумків музика повертала їм духовні сили, бадьорість.

Показником багатого духовного життя наших вихованців є хоча б такі факти: у 85% з них запас індивідуальних записів з класичної та сучасної музики, у всіх без винятку — особисті бібліотечки і альбоми репродукцій картин видатних художників. Уже в шкільні роки ці цінності духовної культури поступово поповнюються і бережно зберігаються. Ставши па шляхі самостійного трудового життя, юнаки та дівчата особливу увагу звертають на придбання нових цінностей. Багато хто з молодих трудівників бере участь у художній самодіяльності.

Заслуговують на увагу естетичні критерії, з яких виходять вихованці, оцінюючи побутові речі — одяг, меблі, посуд тощо. Здебільшого учні вбачають красу в простоті, природності, скромності форм, ліній, фарб. Протягом багатьох років ми привіщували вихованцям думку про те, що коли в одяг, в обставинку кімнати, у меблі приноситься тенденція показати людину красою, якож вона є, коли людина прикрашається крикливими, вигадливими, надто яскравими фарбами і лініями, — все це принижує її моральну гідність. Людина — найкраще створіння на землі, тому речі повинні лише підкреслювати її красу, підпорядковуватися їй.

Особливо важливу грань естетичного відношення молоді до дійсності становить емоційна оцінка юдаками та дівчатами процесів і наслідків праці. В зв'язку з особливо великим значенням цієї оцінки у формуванні морального обличчя юнаків та дівчат ми спинимося на лій у розділі, присвяченому ролі праці в духовному житті.

ПРАГНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ІДЕЙНО БАГАТОГО, ДУХОВНО ПОВНОЧИННОГО ЖИТТЯ

Якщо проаналізувати духовний світ молодих поколінь нашого народу на кожному етапі історичного розвитку країни, то можна дійти висновку, що в свідомості,

почуттях, моральній поведінці молоді позбільш яскраво відбилися ті докорінні, важливі зміни, що відбувалися і цінні відбуваються в суспільному житті. Індустриалізація, колективізація сільського господарства, Велика Вітчизняна війна, відбудова сільського господарства, освоєння цілини і перелогових земель, будівництво шахт, домен та інших центрів промисловості — кожний з цих етапів залишає свою помітну рису в духовному обличчі молоді. Молоде покоління винішніх днів постає перед світом в усій своїй духовності величі і красі.

Важливою рисою нашої молоді є висока комуністична, ідейна спрямованість усього її життя — інтересів, працінечі, ідеалів, взаємин. Це справді дорогоцінна духовна якість нашого народу, одне з найважливіших завоювань соціалізму.

Серед молоді є ще окремі користолюбці, що праґнуть до збагачення і вбачають своє щастя в ситому, безтурботному житті, і живуть, за висловом Достоєвського, для потреб власного шлунку. Та не вони визначають моральне обличчя покоління, що буде нині комунізм. Наші спостереження показують, що матеріальні запити й інтереси в юнаків та дівчат помітно відходять на другий план, поступаються перед ідейними, духовними запитами та інтересами. Турбота про шматок хліба перестала бути головною. Це знаменіє явище, яке свідчить про те, що при комунізмі задоволення матеріальних потреб членів суспільства взагалі перестає бути такою проблемою, якою воно є цині.

Юнаки та дівчата, що закінчили нашу школу, заробляють чималі гроші. Вирішуючи, що придбати, вони задовольняють насамперед духовні потреби: не у першу чергу вони купують костюми, плаття, туфлі, годинники та інші матеріальні цінності, а музичні інструменти, книжки, картини. Це не свідчить, звичайно, про самообмеження чи про вузькість погреб, смаків нашої молоді. Юнаки та дівчата цінують і люблять гарні речі, уміють зі смаком одягатися. Але, маючи все необхідне для життя і праці, вони переконані, що важливішими є духовні цінності. Це знаменіє явище з часів докорінних змін у поглядах радянських людей на життя. Їжа, одяг, взуття, житло — все це перестає бути об'єктом турбот, хвилювань. Позбавившись тривог про хліб насущний, юнаки та дівчата вкладають тепер зовсім інший зміст у поняття про осо-

бисте життя, ніж вкладали в цього сорок років тому. Ця
нас щастя насамперед у високоідейному, повнокровному
духовному житті, у задоволенні інтелектуальних потреб.

Вибираючи спеціальність, молодь найменше цікавиться
матеріальним стимулом (розвіром зарплати). Все
частіше стикається з фактами, коли не високооплачуваній
праці віддається перевага, а спеціальності, яка дає
нижчий заробіток, але відкриває широкі перспективи
для подальшого духовного розвитку. У 1959 і 1960 рр.
85 випускників нашої школи відповіли на наше запитання:
«Яку спеціальність ви маєте намір обрати і яке значення
у виборі спеціальності надаєте заробітку?» 82 випускники
в своїх відповідях підкреслювали, що будь-яка праця
в нашій країні може дати заробіток, який задовольнить
матеріальні потреби, але вони обирають ту чи іншу
спеціальність тому, що вона обіцяє дати цікаву, творчу
працю. «Нехай я одержуватиму на десять чи двадцять
карбованців менше,— письмо у своїй відповіді Микола
К.,— це не так важливо. Важливіше те, щоб я ве лише
заробляв, а й вдавався, вдосконалював свою працю».

Ці факти радують.

Кінцевим наслідком високих духовних запитів і потріб
нашої молоді є те, що в будь-яку працю юнаки і дівчата
прагнуть внести творчий елемент, зробити всяку бу-
дінну справу значовою, сповненою високого змісту.

Багато хто з випускників шкіл, розпочавши трудове
життя, прагне поєднати виробничу працю з дослідженням,
експериментуванням. Наприклад, молоді ланкові буря-
кових лавок у багатьох колгоспах Кіровоградської об-
ласті на великих плантаціях відводять маленькі дослідні
ділянки, на яких ставлять важливі досліди, щоб переві-
рити методи догляду за рослинами, умови підвищення
цукристості буряків і т. д. Найбільш ініціативні трудів-
ники прагнуть внести дослідницьку роботу на великі ді-
лянки, надати дослідницького характеру всій виробни-
чій діяльності.

У світлі аналізу таких фактів стає зрозумілою при-
чина окремих негативних явищ, що мають місце серед
деякої частини нашої молоді, що привертають останнім
часом увагу громадськості: корисливість, надмірна ува-
га окремих молодиків до своєї особи, викривлені естетич-
ні смаки при виборі одягу, взуття і т. д. За всіма цими
«пратненнями» криється порожнеча, убогість духовного

життя. Стоючи рабоч речей, людина втрачає не лише почуття моральної гідності, але й перспективу особистого щастя.

Ідеально багате життя, висока моральна ідеалів, всебічність інтелектуальних інтересів — усе це визначає моральний світ сучасної молоді і справляє позитивний вплив на суспільство.

У високоідейній духовній сирямованості життя молодого покоління джерело моральної стійкості, принциповості, вірності ідеям, безкорисливості, честності, непримиреності до підлабузництва і пристосовицтва. Особливо виразно виявляється ця якість тоді, коли молоді люди усвідомлюють, що їх поведінка, їх духовна стійкість приносять якесь користь суспільству в цілому і справі. Юнаки і дівчата мріють звершити велич, значні справи. Їх вабить праця, наслідки якої мають безпосередній вплив на успіхи всього народу в будівництві країни з мною. Ось чому з таким натхненням іде молодь на цілінні землі, на далекі новобудови, мільйони переносять труднощі.

Щороку багато з наших вихованців після закінчення середньої школи, сповнені прагнення до насиченого духовного життя і бажання працювати, з великою радістю ішли в необжиті, невпорядковані місця, жили в наметах, не журилися і не парікали на трудовці. Один з них, Леонід Іванович Шевченко, загинув смертю героя, виконуючи важливе завдання, і його ім'я названо вулицю в робітничому селищі радгоспу. Навесні 1959 року по закінченні школи четверо юнаків поїхали у східні райони країни на будівництво нових підприємств. Перед від'їздом батьки одного з них радили синові добре обдумати своє рішення. «Адже тобі лише в дорозі виновниться після двадцять років, — казали вони, — ти просто прагнеш до незвичайного, романтичного». Син лішився непохитним. Через півроку, ставши кваліфікованим робітником на один з будов, від чисав батькам: «Так, ми шукали незвичайного, романтичного. Але шукали не для веселощів, а для того, щоб випробувати свою силу, загартуватися в боротьбі, піти в життя справжніми людьми».

Стійкість проти труднощів, зневажливе ставлення до матеріальних нестатків в ім'я високої мети — усе це молодь осмислює як найбільше багатство душі, що не можна порівняти ні з чим іншим у світі. Один з наших вихованців розповів: «Приїхали одного разу на цілінні землі ан-

глійські туристи. Одна дівчина запитала в мене: «Скільки вам платять за таку важку роботу?» Мене обурило таке запитання. Але згодом я зрозумів, що в світі капіталу все визначають гроші. Я сказав їй у нас зовсім інші погляди на життя, для мене безцінним багатством є єще море золотої пішевиці».

ПРАЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ЮНАКІВ ТА ДІВЧАТ

У суспільстві, побудованому на експлуатації, духовному розвиткові сприяла лише розумова праця; а фізична праця робітника, висотуючи людські сили, отупляючи людей, прирікала їх на жалюгідне існування. Визволивши людину від економічного гніту, соціалістичний лад докорінно змінив погляди на працю. Цьому значною мірою сприяло те, що змінився не лише соціальний, а й інтелектуальний характер буденної праці в промисловості та сільському господарстві. Соціалістичне суспільство робить все для того, щоб максимально наблизити фізичну працю до розумової, надати їй творчого характеру. Молодь в кожним роком все більше переконується, що трудова діяльність на заводі, будові, в колгоспі чи радгоспі не лише дає час і силу для багатого духовного життя, а й сама по собі сприяє духовному розвиткові.

Для вихованців нашої школи фізична праця стала не-від'ємною частиною їхнього духовного життя. Юнаків і дівчат не задовільняє трудова діяльність, в якій фізичні зусилля, зусилля м'язів не осяяні високою суспільною метою чи інтелектуальним, творчим задумом. Це не зневажляє ставлення до праці, а зростання потреб, підвищення вимог, глибока інтелектуально-моральна само-одінка. Молодь, яка виховувалася протягом 10—11 років в атмосфері багатого духовного життя, не може навіть уявити собі, що з початком трудової діяльності інтелектуальний рівень її знизиться.

Ми виховуємо в юнаків і дівчат готовність і повагу до фізичної праці: людина повинна вміти не лише водити машину, а й копати землю лопатою, переносити руками вантажі. Однак ця праця обов'язково має бути пов'язана з інтелектуальним задумом, в здійсненні якого молода людина сама бере участь. 16—18-літні юнаки та дівчата окоче брали участь у будівництві приміщень кол-

господині тваринницької ферми: викидали лопатами по кілька кубометрів землі щодня. Поставивши перед собою мету за всяку ціну перетворити занедбану ділянку в ґрунт високої родючості, вихованці збирало місцеві добрива й вивозять їх на поле.

Завдання школи полягав в тому, щоб молодь не лише працюла до духовної багатої, інтелектуально насиченої трудової діяльності, а й правильно розуміла свої обов'язки в підвищенні культури праці. Було б помилкою готувати юнаків і дівчат до життя так, щоб вони працювали прийняті від старшого покоління геть усе в готовому вигляді. Кожен вихованець уже в ранній юності має навчитися збагачувати інтелектуальний рівень будь-якої виконуваної ним праці, піколи не спишається на досягнутому. Ми розв'язуємо це завдання системою трудового виховання юнаків і дівчат, в основу якої покладено гармонійне поєднання активної розумової діяльності і фізичної праці. Кожне трудове завдання, яким буденім і навіть з першого погляду непривабливим вони не було, становить відображення цікавого інтелектуального задуму, в якому є елементи творчості. Трактуючи суть трудової діяльності як розумне, цілеспрямоване підкорення сил природи, ми переконуємо вихованців у тому, що в усій фізичній праці є можливість для творчості. Учні самі переконуються в цьому під час роботи, в будь-який, навіть найменш привабливій трудовій діяльності вони знаходить можливості для активної розумової діяльності, і це — важлива умова багатого духовного життя. Найнепривабливіші трудові процеси вихованці виконують з великим зацікавленням тому, що ці операції не є головною метою праці. Наведемо приклад.

Група 16—17-річних учнів виконувала певегу роботу: возила в бочках рідкі добрива з тваринницької ферми на колгоспний город (для підживлення рослин). Ми підказали юнакам та дівчатам таку думку: спорудити на фермі басейн для збереження добрива в рідкому стані, сполучити його трубою і подавати всю розчин за допомогою спеціального механічного пристрою. Вихованці захопилися цим. Споруджуючи басейн і трубопровід, роблячи пристрій для приготування суміші з води і добрива, вони виконували обсяг робіт, який набагато перевищував той, коли возили добрива бочками, але це була радісна праця, оскільки фізичні зусилля підпоряд-

ковувалися цікавому задумові. Упоравшись з цією роботою, юнаки та дівчата осушали півгектара болотистого ґрунту, перетворивши його в родючу ділянку колгоспного городу. За цією роботою пішла друга, що ґрунтувалася на таких самих задумах. Протягом трьох років кожен вихованець доклав у 3—4 рази більше фізичних зусиль, ніж це буває в умовах одноманітної праці визької кваліфікації, що викопується з дня у день. Але у такій праці, насиченій фізичними операціями, ніхто не відчував перевантаження. Тому праця входить у їхнє духове життя не як розрізнені, відірвані одна від одної операції, а як сдина цілеспрямованої справи, в якій можуть бути й труднощі, й радоді усіху.

Усвідомлення й переживання суспільного та інтелектуального аспектів праці — важливий стимул, для пробудження й розвитку індивідуальних пахілів та покликань, для утвердження вихованця в думці, що в нього є улюблена праця. В підлітковому віці кожен вихованець цікавиться, як правило, тим видом праці, до якого в нього є природні задатки й здібності. В юнацькі роки цей інтерес стає глибшим, усвідомленішим. З гуртків, що працюють головним чином у школі, юнаки та дівчата переходят до праці за колгоспних лавах і тваринницьких фермах, у механічних майстернях РТС, у тракторних бригадах. У процесі виробництво праці вони оволодівають масовими спеціальностями механізатора широкого профілю.

Таким чином, крім високої суспільної та інтелектуальної основи, глибокого задуму трудових завдань, праця стає певід'ємним елементом духовного життя юнаків та дівчат завдяки такому фактору: пасамперед — усвідомленню необхідності постійно навчатися, поповнювати запас не лише спеціальних, а й загальнотеоретичних знань.

Не випадково з кожним роком збільшується число юнаків та дівчат, які віддають перевагу післякіній фізичній праці токаря, слюсаря, майстра тваринництва, перед спокійною розумовою працею табельника, рахівника, діловода і т. д.

Тяжіння до творчої праці, прагнення поставити її за міцну інтелектуальну основу — ці риси стають моральними якостями юнаків і дівчат, які пройшли в ранній юності багату школу висококультурної трудової діяльності.

Певним фактором духовного життя є також доскона-

лість, високі вимоги до наслідків праці. Юнаки та дівчата прагнуть не лише до розумної, інтелектуально багатої, а й до красивої праці. Естетична оцінка праці має для них яскраво виражене моральне забарвлення; потано, неохайно виконана робота, на їхній погляд, свідчить про низькі моральні якості того, хто її виконував. Юнаки та дівчата відчувають глибоке естетичне задоволення, мілюючись наслідками своєї праці: старанно виточеною за токарському верстаті деталлю, рівними сходами зернових і технічних культур, ворохами зерна, квітучими деревами. Прагнення до бездоганного, досконалого, гарного нерозривно пов'язане з точним додержавлям техніки і технології праці, виникає з того: вихованець не лише бачить у негарному, неохайному ісправильне, але й прагне знайти прачину неправильності (в розрахунку, в технології виконання трудової операції). Естетичне почуття краси власної праці робить людину щасливою.

В останні роки перебування в школі, крім праці у майстерні, в полі чи за тваринницької фермі, в житті юнаків та дівчат надійно входить улюблена праця, праця «до луці», що приносить естетичну насолоду. У юнаків — це вирощування плодових дерев і винограду, різьба подереву, випилювання і випалювання, радіотехніка; у дівчат — яшівавання, доглядання квітів. Майстерність, виявлена в цій праці, по суті, межує з мистецтвом, з художньою творчістю.

Елементом духовного життя кожного вихованця стає *духовне життя трудового колективу*. В процесі виробничої праці і оволодіння масовою робочою спєдільальністю вихованці поступово втягуються у життя трудових колективів робітників і колгоспників. Вони живуть уже не лише інтересами школи, класу. Їх захоплюють такі інтереси трудового колективу (бригади, ферми, жили), як соціалістичне змагання за кращі показники в роботі, прагнення високо тримати трудову честь, постійне вдосконалення майстерності, запозичення досвіду кращих трудівників, винахідництво і раціоналізація. Юнаки та дівчата прагнуть зробити свій внесок у загальну справу трудового колективу; це віть незначний успіх у цьому напрямі с для них радістю. Похвала досвідченого керівника чи всього колективу сприймається вихованцем як визнання його моральної гідності.

Особливо великий вплив на духовне життя юнаків та дівчат мають кращі, передові трудівники. Вихованець

прагне наслідувати іх, запозичувати в них не лише вміння та навички, а й ставлення до товаришів у колективі: чуйність, доброзичливість, непримиренність до безвідповідального ставлення до справи, до нещирості, лицемірства. Нерідко в особі досвідченого трудівника вихованець знаходить друга, постійне спілкування з яким сприяє його духовному розвиткові, зміцнює свідомо прийняті рішення про вибір спеціальності.

Під впливом кращих людей праці вихованці переймаються свідомістю відповідальності за своє майбутнє; на облюбовану спеціальність вони дивляться як на справу всього життя.

По закінченні школи значення праці в духовному житті юнаків та дівчат ще посилюється. Постійне вдосконалення, поновлення знань стає для них органічною потребою. Типовим для натого часу є заочне навчання молодих робітників і колгоспників у технічних і сільськогосподарських вузах. Заслуговує на увагу мотив, що спонукає іх до навчання: в переважній більшості випадків це не прагнення уникнути фізичної праці, а тяжіння до висококультурної творчої трудової діяльності, до підвищення культури виробництва. «Навчання робить працю радісною, змістовою, цікавою; завдяки знанням завжди бачиш перспективу зростання і вдосконалення майстерності», — такими думками перейняті відповіді юнаків та дівчат на запитання, що приваблює їх у заочному навчанні.

Характерно, що багато хто з молодих робітників і колгоспників, закінчивши заочно вищий навчальний заклад, продовжують працювати на тій самій роботі, на якій працювали до навчання у вузі. Їхня трудова діяльність, що характеризується високою культурою і творчістю, заслуговує на спеціальне дослідження.

* * *

Кінцевою метою боротьби за побудову комунізму є все-бічний розвиток людини — її здібностей, талантів, обдарувань. У досягненні цієї мети значне місце належить радянській школі. Важливе виховне завдання полягає в тому, щоб кожен учень став свідомим борцем за комунізм — творцем цінностей, покликаних служити на благо суспільства.

МЕТОДИКА
ВИХОВАННЯ
КОЛЕКТИВУ

ШКІЛЬНИЙ КОЛЕКТИВ. ПРИНЦИПИ ЙОГО ВИХОВАННЯ

*

Найважливіший період становлення особистості майбутнього громадянина Країни Рад — шкільні роки. Тому виняткову роль у формуванні підростаючої людини відіграє шкільний колектив. Саме він є основним соціальним середовищем, в якому виховуються потреби, розкриваються задатки, формуються здібності особистості. У шкільному колективі, з його багаторізномірними відносинами, завдяки спільній діяльності його членів забезпечується всебічний розвиток особистості, належна підготовка дітей і молоді до виробничої праці, до активної участі в суспільному житті, до оборони Батьківщини.

Шкільному колективу надавали великого значення Н. К. Крупська, С. Т. Шацький, А. С. Макаренко. Виходячи з учення марксизму-ленінізму про виховання, вони всі питання педагогічної теорії і практики розв'язували в світлі підготовки з молодого покоління колективістів.

У тезах доповіді про суспільно-політичне виховання в школі ІІ ступеня Н. К. Крупська писала: «В СРСР влада належить трудящим. Вони взяли її для того, щоб передувати все життя на началах соціалізму, тобто колективізму. Тов. Ленін головним завданням нашого часу вважав саме перевиховання найширших народних мас у дусі колективізму шляхом кооперування, тобто об'єднання господарчих зусиль розрізнених виробників.

Суспільно-політичне виховання в школі ІІ ступеня повинно мати на меті виховання з дітей колективістів, тобто людей, які вміють підходити до всякого питання з точки зору цілого, вміють працювати й жити колективно, в усьому допомагати один одному»*.

* Н. К. Крупська. Педагогічні твори. Т. 3. К., «Радянська школа», 1963, стор. 155.

А. С. Макаренко, який розробив систему виховання дітей у колективі і через колектив, дав наукове визначення поняття «колектив». Він гостро критикував поширене в його час серед педагогів формулювання, дане педологами, за яким під колективом розуміли «групу осіб, що взаємодіють, сукупно реагують на ті чи інші подразнення»*.

З сарказмом Антон Семенович говорив, що від цього визначення на десять верст тхне біологізмом, що воно, може, придатне для зграї мавп, для колонії поліпів, але аж ніяк не годиться для колективу людей, для людської діяльності. Коли ж його віднести до людей, то під таке поняття колективу можна підвести все, що завгодно, аж до вуличного патовпу, до п'яних, які побилися, чи до пасажирів трамвайного вагона. А. С. Макаренко підкреслював, що тільки соціальну єдність людей, побудовану за соціалістичним принципом, можна назвати колективом. Так, ми говоримо про колектив трудящих Харківського тракторного заводу, але ніколи не скажемо «колектив заводів Форда». Можна назвати колективом радянську сім'ю, побудовану на принципі рівноправної участі її членів у суспільній праці, але не може бути колективом купецька сім'я, яку очолює батько-самодур.

А. С. Макаренко приходить до такого розгорнутоого визначення-характеристики колективу:

«На нашу думку, колектив є контактна сукупність, заснована на соціалістичному принципі об'єднання.

Щодо окремої особи колектив стверджує суверенітет цілого колективу.

Стверджуючи право окремої особи добровільно перебувати в колективі, колектив вимагає від цієї особи, поки вона перебуває в ньому, беззаперечного підкорення, як це випливає з суверенітету колективу.

Колектив можливий тільки за умови, що він об'єднує людей на завданнях діяльності, явно корисної для суспільства»**.

Говорячи про дитячий колектив, А. С. Макаренко зауважував, що оскільки радянська система виховання є соціалістичною, то й наша виховна організація має форму колективу. «Колектив наших вихованців, — наголошує

* А. С. Макаренко Твори. Т. 5, К., «Радянська школа», 1954, стор. 418.

** Там же, стор. 422.

Антон Семенович, — є не тільки зібрання молоді, це на-
самперед осередок соціалістичного суспільства, який має
всі особливості, права і обов'язки будь-якого іншого ко-
лективу в Радянській країні»*.

Найбільш відомим у практиці і дослідженням у педа-
гогічній теорії є первинний класний колектив.

У цій праці йдеться про загальношкільний, або шкіль-
ний, як далі говориметься, колектив.

Шкільний колектив — це не тільки учні школи. Він
включає в себе також педагогічний персонал. Учнів-
ський і педагогічний колектив — окремі об'єднання, які
живуть своїм життям, кожний з них має свої закономір-
ності становлення і розвитку. Між ними не можна провес-
ти якоїсь різкої грані, вони не відокремлені один від од-
ного якоюсь стіною, вони в своїй єдності становлять шкіль-
ний колектив, разом з тим вони й не зливаються в єдине
ціле.

Ми розглядаємо шкільний колектив як вищу, найсклад-
нішу форму колективістських взаємовідносин. Шкільний
колектив — це школа громадянськості, в якій формуються
якості активного участника комуністичного будівництва,
образно кажучи, що те гніздо, з якого молодий птах
вилітає в самостійний політ.

У нашій країні цемало школ, де склалися чудові
шкільні колективи. Є велика потреба узагальнити прак-
тичний досвід, зробити з нього теоретичні висновки. Тео-
ретичне дослідження й узагальнення досвіду з питань
методики виховання шкільного колективу має велике
практичне значення для керівників шкіл, учителів, ор-
ганізаторів позакласної і позашкільної роботи, комсомоль-
ських і піонерських працівників, класних керівників тощо.
Як добитися того, щоб колектив був визначальною, про-
відною виховною силою? В чому полягає зміст колектив-
ної діяльності? Як найдоцільніше побудувати організа-
ційні й духовні взаємовідносини в колективі? Як забез-
печити єдність ідейної і організаційної основ шкільного
колективу — спільну діяльність комсомольської та піо-
нерської організацій? Як добитися того, щоб десятиклас-
ника і першокласника, які є членами шкільного колек-
тиву, об'єднували спільні інтереси, спільна діяльність?

* А. С. Макаренко. Твори Т. 5, стор. 422.

Ці та деякі інші питання чи и замагатимемося теоретично обґрунтувати і подати практичні поради, які базуються на тривалому досвіді педагогічного колективу Павліської середньої школи Кіровоградської області.

ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ ШКІЛЬНОГО КОЛЕКТИВУ

Щоб уміло здійснювати педагогічно продуманий павчально-виховний процес у школі, кожному вчителеві, вихователеві, директорові школи, організаторові позакласної і позашкільної роботи слід мати чітке уявлення про основні принципи виховання шкільного колективу — ті наукові засади, якими слід керуватися в практичній діяльності.

Багаторічна практика переконує, що основою виховання шкільного колективу є такі принципи.

Комуністична ідейність. У багатогранних відносинах, у праці, в думках шкільний колектив має відображати комуністичні ідеали, жити тим, чим живе наш радянський народ. У цілях колективу повинні відбиватися всенародні інтереси. Комуністична ідейність стає рушійною силою колективу тільки при умові єдності, гармонійного злиття діяльності й думки, почуттів, переживань. Ця єдність — першоджерело й найважливіший стимул формування стійких ідейних переконань колективу йожної особистості.

Єдність ідейної та організаційної основ шкільного колективу. Це спільна діяльність комсомольської і пионерської організацій, керівна роль партійної організації, комуністів у визначені змісту й форм роботи шкільного колективу. Виховання шкільного колективу, по суті, полягає в тому, що в школі ідейно стійкі, духовно багаті, мудрі життєвим досвідом люди — представники старшого покоління, за переконаннями комуністи, — вчать молоде покоління жити. Вчити жити — це найскладніша й найтонша наука. Її азбучні істини: знати, що робитиме кожен вихованець не тільки завтра, а й через рік, через п'ять років, знати, що лежить в основі спілкування людини з людиною, які духовні багатства здобуде людина в колективі і принесе в колектив.

Керівна роль педагога-комуніста. Колектив як вихована сила існує лише постільки, посکільки є спрямовуюча,

керівна мудрість старших товаришів — мудрість, одухотворена благородними комуністичними ідеями. Колектив стає виховною силою лише тоді, коли він як організаційна, ідейна, моральна єдність одухотворений моральним багатством, інтелектуальною багатогранністю, життєвою мудрістю, комуністичною волею керівника школи — директора. Не може бути й мови про колектив як виховну силу там, де директор працює в школі рік-два, а потім переходить в іншу школу. Колектив неможливий і там, де низький рівень педагогічної культури, всієї навчальної й виховної роботи. Щоб керувати колективом і правильно спрямовувати його діяльність, керівник школи і всі вихователі повинні добре знати психічні, духовні, інтелектуальні особливості кожної дитини.

Багатство відносин між учнями і педагогами, між учнями, між педагогами. Спільність, багатогранні переплетення інтересів вихователів і вихованців, спільне задоволення духовних потреб, взаємне збагачення і постійна передача духовних багатств — ось неодмінні риси шкільного колективу. Не забуваймо, що в школі дитина не тільки вчиться. В школі вона живе. Там, де вихователі забувають цю істину, навчання стає для школяра важким тягарем. Там, де навчання виступає як невід'ємна частина багатогранного духовного життя, — воно для дитини бажане й захоплююче. Колектив живе багатим, повноцінним духовним життям тоді, коли в ньому є ідейні, громадські, інтелектуальні, трудові, естетичні відносини. Повторюємо: відносини. Це означає, що сфера спілкування людини з людиною обіймає багатогранність інтересів особистості. Школа мусить, як магніт, притягувати учнів своїм цікавим, змістовним життям. Тільки за цієї умови й навчання може притягувати, як магніт.

Яскраво виражена громадянська сфера духовного життя вихованців і вихователів. Учитель і учні повинні зустрічатися не тільки в класі: школяр за партою (він добуває знання, відповідає на запитання вчителя, дістає оцінки), педагог — за вчительським столом (він дає знання, ставить запитання учневі, виставляє оцінки). Якщо є тільки ця сфера відносин, то шкільного колективу як виховної сили не може бути. Учитель і учень мають діяти разом і як двоє громадян — лише за цієї умови вони можуть бути в повному розумінні вихователем і вихованцем. Шкільне життя має бути таким, щоб у ньому завжди діяла

система відповідальності людини за людину, відповідальністі людини перед суспільством. Людина — колектив — суспільство — ось та система взаємовідносин, завдяки якій колектив стає силою, що виховує активного громадського діяча, дуже чутливого до громадських, суспільних проблем, якого завжди хвилює те, як зростають матеріальні й духовні багатства нашої Вітчизни, чим він може сприяти піднесення її могутності й слави. Характерною ознакою хорошого колективу є те, що завдяки правильно організованим громадянським відносинам особистість, людина, відчуває себе віч-на-віч із суспільством, бачить конкретне, наочне виявлення суспільних інтересів, проблем і свідомо обирає шлях боротьби за ці інтереси. Саме така боротьба є громадянською діяльністю, яка створює виці, особливі взаємовідносини між вихователем і вихованцем — відносини ідейного однодумства, спільніків і братів по боротьбі.

Самодіяльність, творчість, ініціатива як особливі грани виявлення різноманітних відносин між членами колективу. Зробимо застереження: самодіяльність — не стиль. Без цілеспрямованого й ідейного, педагогічного, батьківського керівництва в колективі справжня самодіяльність неможлива. Висока ідейність самодіяльності означає, що кожен виховується так, щоб мати в собі ідейне, духовне, моральне, інтелектуальне багатство для впливу на іншого. Разом з тим кожен перебуває під виховним впливом когось іншого — людини, що має достатні ідейні, моральні, інтелектуальні багатства, необхідні для того, щоб формувати душу іншої людини, бути взірцем для інших. Тільки за умови, що кожен член колективу є активним учасником процесу виховання, можливі справжні самодіяльність, творчість, ініціатива.

Постійне умноження духовних багатств, особливо ідейних та інтелектуальних. Це, на нашу думку, взагалі одна з найтонших проблем тієї сфери виховної роботи, де стикаються навчання й виховання.

Багатство думок, переконань залежить, звичайно, від обсягу знань, набутих під час навчання. Але якщо ці багатства вичерпуються тільки тим, про що дізнається учень на уроках і з підручника, то духовний світ його буде не повним. Ідейно збагачується він головним чином в активній громадській діяльності колективу й особистості. Ідейний рівень не повинен відставати від рівня освіченості,

а навпаки — випереджати його. Такого правила додержують у практиці виховної роботи вчителі Павліської школи.

Отже, важливою умовою виховання шкільного колективу є постійне умноження інтелектуальних багатств. Повнокровне, різноманітне інтелектуальне життя шкільного колективу — важлива ділянка виховної роботи. Від того, що думають вихованці, які інтереси їх хвилюють, як утверджується її розвивається потреба в знаннях, яке місце в житті колективу посідають відносини, засновані на інтелектуальному спілкуванні, залежить дух шкільного життя, виховна сила колективу. Адже весь смисл шкільного життя — це, головним чином, думання, формування і утвердження понять і переконань. Постійно жити розумовим життям, утверджуватися в переконаннях, виховувати самого себе в дусі поваги до знань — все це вимагає від людини великих зусиль. Досвід переконує, що джерелом цих зусиль є інтелектуальне життя колективу, невпинне множення розумових багатств у відносинах між учнями, між учителями й учнями, — в тих відносинах, що виходять за рамки уроків, підручника.

Гармонія високих, благородних інтересів, потреб і бажань. Виховна сила шкільного колективу великою мірою залежить від того, які інтереси й духовні потреби виховують у школярів і чи гармонують вони з бажаннями, особливо підлітків і юнаків-старшокласників. У класах, гуртках, піонерських загонах і комсомольських організаціях треба вести копітку роботу, спрямовану на виховання в учнів інтересів і потреб, необхідних для всебічного розвитку особистості, задоволення яких робить щасливими людину і суспільство. Гармонія у вихованні колективу досягається лише за тих умов, коли бажання людини виростають і утворюються на ґрунті високоморальних, розумових інтересів і потреб. Великої шкоди завдає нашому суспільству те, що в багатьох школах, професійно-технічних училищах, інститутах, молодіжних робітничих колективах порушується гармонія між інтересами і потребами, з одного боку, і бажаннями — з другого. Інакше кажучи, коли формування інтересів і потреб віддається стихії, коли вони пов'язуються головним чином з розвагами. Якщо в колективі панує розважальна спрямованість, духовне життя підлітків, особливо юнаків і юнок, стає убогим, обмеженим. Древні говорили:

«Якщо хочеш згубити людину – дай їй все, чого вона хоче»¹. Це справді так. Ми повинні дбати про те, щоб жодна молода людина не потрапила в тенета цього зла.

Створення і обайліве збереження традицій, передача їх від покоління до покоління як духовного надбання. Традиції, на наш погляд, можна порівняти із скарбничкою, куди кожне покоління кладе свій маленький коштовний внесок. З маленьких крихіток складаються великі скарби. Велике мистецтво й майстерність, гаряче серце й холдна мудрість потрібні для того, щоб ці скарби не розтрінькувати, а вміло використовувати в духовному житті наступних поколінь, дбаючи про збагачення скарбнички новими коштовностями.

Ідейне, інтелектуальне, естетичне багатство взаємовідносин між шкільним колективом та іншими колективаами нашого суспільства. Важливим чинником виховання є згуртованість людей в колектив на основі єдності мети, праці, діяльності, боротьби. У шкільного колективу мусить бути духовно багатий ідейний однодумець і соратник у боротьбі – колектив трудівників, які беруть безпосередню участь у творенні матеріальних і духовних цінностей нашого суспільства, трудівників, для яких праця в ім'я суспільного блага є змістом іхнього життя. Вчитися жити, боротись за комунізм молода людина може тільки на прикладі життя й боротьби того трудового колективу, для членів якого щастя відкривається на ниві боротьби за щастя суспільства.

Емоційне багатство колективного життя. У практичній роботі ми добиваємося того, щоб завдяки багатству життя колективу кожний його член переживав найвищу людську радість – радість творення для людей, постійного нагромадження внутрішніх духовних багатств, радість усвідомлення, що тебе шанують і поважають люди. Важливу умову успішного виховання ми вбачаємо в тому, щоб кожного учня тягло до колективу, щоб колектив був сферою вираження самого себе, полем, на якому можна показати себе в усій красі і величі.

Сувора дисципліна і відповідальність особистості за свою працю, поведінку. Однією з граней педагогічної майстерності є зміння створити в колективі такі взаємовідносини, щоб кожна людина дорожила честю колективу, розуміла й відчувала, що таке можна, не можна, треба. Ми вважаємо дуже важливим створити такі трудові, то-

варпські, творчі обставини в колективі, за яких би людина ставила вимоги сама перед собою, відчувала відповітальність перед суспільством і на цій основі розуміла відповідальність перед власним сумлінням. Відповідальність перед самим собою, перед власним сумлінням, дисципліна совісті формуються на основі відповідальності перед суспільством. Але не можна виховувати так, щоб на кожному кроці свого життя молода людина відчувала опіку з боку колективу. Кінцевою метою виховання є те, щоб комуністична дисциплінованість стала рисою, притаманною молодій людині завжди, особливо тоді, коли вона залишається наодинці з труднощами, з необхідністю подолати їх.

Такими принципами керується педагогічний Павліської школи у вихованні шкільного колективу.

**ПІКЛУВАННЯ ЛЮДИНИ ПРО ЛЮДИНУ,
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ ЗА ЛЮДИНУ—
ОСНОВА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ І МОРАЛЬНОЇ
ЄДНОСТІ ШКІЛЬНОГО КОЛЕКТИВУ**

У шкільному колективі — люди різного віку, з різним життєвим і моральним досвідом, різними потребами, інтересами, здібностями, захопленнями. Важко знайти діяльність, яка б однаковою мірою цікавила десятикласника і першокласника. Було б помилкою намагатися поєднати в основу життя первинного колективу — класу, пionерського загону — один і той же інтерес, який би протягом тривалого часу духовно об'єднував усіх членів колективу. Директори шкіл, класні керівники, організатори позакласної і позашкільної роботи часто висловлюють занепокоєння тим, що захоплення учнів якоюсь діяльністю, до певного часу цікавою, часто буває скроминущим; учні, особливо підлітки та юнацтво, втрачають інтерес до цієї діяльності, неохоче виконують доручення керівників, ними ж обраних, і як наслідок — організаційна єдність колективу слабшає.

Чому це так буває? Чому так нелегко організувати, надихнути на щось цікаве, потрібне, корисне шкільний колектив? Чому й до цього часу далеко не в усіх школах є міцні шкільні колективи?

Немає якихось універсальних засобів, що їх можна було б вважати єдиними, дійовими за всіх умов і обставин, засобів, з допомогою яких можна надихнути

життя шкільного колективу. Діяльність — це дуже важливий наріжний камінь колективу, але створити колектив не можна, якщо цей камінь — єдиний. Колектив — складна духовна спільність людей, що стоять на різних ступенях інтелектуального, ідейного, морального, громадського, трудового, естетичного розвитку. Щоб перед вами була справді духовна спільність людей різного віку, розвитку, з різними потребами й інтересами, потрібні такі основи, на які спирається більшокласник, що тільки-но переступив шкільний поріг, і випускник-десятикласник, що обмірковує, зважує свій майбутній життєвий шлях, і сивий ветеран педагогічної праці з великим педагогічним досвідом.

Які ж ті підвалини, що на них спирається б кожен член шкільного колективу? Як створити духовну спільність з усіх вихованців і вихователів? Яка головна сила, що об'єднує людей у колективі?

Це — піклування людини про людину. Відповідальність людини за людину. Відповідальність людини перед колективом, суспільством. У своїй практичній роботі країні керівники шкіл, організатори позакласної та по-зашкільної роботи, вихователі саме її добиваються того, щоб уся діяльність колективу була пройнята духом відповідальності і піклування про ровесника, про молодшого товариша, про старого й немічного, про людину, яка потребує повсякденної допомоги.

Перші струмочки тієї могутньої ріки, яка називається колективізмом, починаються з віддачі духовних сил особистості в ім'я радості і щастя інших людей — членів свого колективу. Майстерність виховання людини полягає в тому, щоб пробудити в ній здатність переживати найвищу людську радість від усвідомлення того, що я дав, створив, приніс щось хороше, потрібне, корисне людям. Почуття турботи про інших є великою духовною силою, яка об'єднує дітей, є для них азбукою ідейності. Дуже важливо, щоб ця сила діяла протягом усіх років навчання в початковій школі — адже дитинство є періодом найглибшого впливу слова вихователя, його особистого прикладу на духовний світ майбутнього громадянина і трудівника, мислителя і сім'янини. Одна з найголовніших підвалин виховання колективізму — духовне благородство, яке утверджується в дитячій душі тоді, коли дитина більше думає про інших, ніж про себе.

Що для цього потрібно? Як це практично здійснити?

Для цього треба вчити дітей в і д ч у в а т и люд и н у, пізнавати не тільки розумом, а й серцем все, що відбувається в і душі. Без цієї здатності не може бути й мови про багатство колективістських взаємовідносин, про духовне життя колективу. Досвідчені вихователі добиваються того, щоб радощі й болі однієї дитини входили в серця інших дітей. Наведемо деякі приклади з практики.

Наближається Новий рік. Діти з радістю чекають свята — воно вже ім сниться. А Оленка за тиждень до Нового року захворіла. Якщо не пробудити в дитячих серцях співчуття, тривоги, вони знатимуть, що Оленки немає на святі, але факт цей не ввійде в іхнє серце. Я розповідаю малюкам про Оленчине горе; всі ми танцювати- memo навколо ялинки, а вона лежатиме дома самотня. А чи не можемо ми якось полегшити горе своєї товаришки? Давайте, діти, зробимо невеличку ялинку, понесемо до Оленки додому. З тієї хвилини, як діти уявили, як вони все це робитимуть, в іхні серця входить духовний світ товаришки. Діти забувають про власні турботи, пам'ятаючи турботи Оленчині. Робимо з паперу сов і ведмедиків, зайців і вовченят, несемо дівчинці ялинку. Один школяр приносить маленьку електричну лампочку, і те, що ії не можна засвітити, завдає йому болю. Кожен прагнє чимсь порадувати Оленку.

Настала весна. Захворів Петрик. Ми всім колективом ідемо до лісу. Радують нас і блакитне небо, і перші проліски. «А Петрик і не побачить пролісків...» — із сумом говорить Оленка. «Понесемо проліски Петрикові», — тепер ця думка народжується вже в голові самих учнів. «Але ж пролісок через день зів'яне», — говорить Андрійко. І ось у когось виникла думка: викопаймо пролісок, понесімо його Петрикові із землею, з корінням. Так і зробили. Рослинку саджасмо під вікном Петрикової кімнати. Дивись, Петрику, на весняні квіти, видужкай скоріше! У Петрика з'являються наймогутніші ліки: радість, ні з чим не порівняне джерело здоров'я — фізичного й духовного. Переживання добра, принесеного товаришами, — це один з наймогутніших проявів відповідальності людини перед колективом, суспільством. Необхідно, щоб це добро давало радість кожній дитині.

Ми прагнемо до того, щоб у роки отроцтва і ранньої

юності людина як найбільше сил віддавала в ім'я людини. Духовне благородство неможливо утвердити самими думками, намірами, якими б хорошими вони не були. Якість ця — надзвичайно тонка річ, і утврджується вона в юному серці лише в поєднанні з трудовими зусиллями, трудовим напруженням. Кілька років дружили мої школярі з партизаном громадянської війни Антоном Андрійовичем — старою, самотньою людиною. Ще в перші шкільні роки помітили учні, з якою великою любов'ю доглядає Антон Андрійович вишню, що росла біля його хати. Пізніше єони дізналися, що це дерево посадив його син, який загинув у роки Великої Вітчизняної війни. Коли мої вихованці закінчували VIII клас, вишня навесні не зацвіла. Антон Андрійович засумував. Вечорами він довго сидів на лавці недалеко від вишні, дивився на неї. На зиму вилив під неї багато води, сподіваючись, що дерево навесні оживе. Але ми знали, що вишня вже мертвa, ніщо її не врятує. Нас турбувало те, що загибелъ улюбленого дерева може стати великим горем для Антона Андрійовича. І ось навесні, коли нашого друга не було вдома, ми викопали всохлу вишню і на її місце посадили таке саме дерево з шкільного саду. Це була нелегка робота, але ми знали, що вона винагородить нас великою радістю нашого друга.

Отже, виховувати справжній колективізм — означає навчати своїх вихованців бачити в світі найголовніше — людину, віддавати фізичні й духовні сили в ім'я її щастя і радості.

Однією з найголовніших духовних рис колективіста є глибоке розуміння й переживання того, що він живе перед людей, що кожен його вчинок позначається на їх житті, щасті, добробуті.

Як добитися того, щоб кожний вихованець був людиною з розвиненим громадянським сумлінням? Адже жити перед людей і для людей означає бачити себе очима громадянина, уміти оцінити себе з точки зору інтересів суспільства. Розвинене громадянське сумління — це кров і плоть колективізму. Воно утврджується тоді, коли людина з малих років, формуючись в умовах колективної діяльності, творчості, віддає все краще, що є в ній, іншим людям, ніби творить себе в іншій людині, намагаючись повторити тільки краще і не допустити повторення гіршого.

Це одна з дуже важливих закономірностей виховання колективу. Йдеться про єдність громадянської відповідальності за самого себе і за інших, за все, що робиться навколо. Громадянське починає входити в духовне життя людини тоді, коли вона, виховуючи інших, виховує і себе. Багаторічний досвід переконує в тому, що відповідальність кожного члена шкільного колективу за інших — це велика внутрішня сила, яка об'єднує школярів різного віку в трудову, інтелектуальну, ідейну єдність. Загальношкільний колектив можна падихнути високою ідеєю, благородною працею тільки за тієї умови, коли є ця відповідальність.

Це означає, образно кажучи, що кожен вихованець, як тільки почав горіти сам, повинен запалювати й інших. І якщо він не запалюватиме їх, він і сам погасне. Така логіка колективістського виховання.

РІЗНОМАНІТНІСТЬ ВІДНОСИН МІЖ УЧИЯМИ РІЗНОГО ВІКУ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЛЕКТИВІ

Загальношкільний колектив — це десятки первинних колективів, що творяться найрізноманітнішими відносинами, найбагатограннішими відтінками духовного життя, потреб, інтересів.

Досвід показує, що духовне багатство загальношкільного колективу значною мірою залежить від того, наскільки різноманітні й багатогранні є взаємозв'язки між колективами класів. Взаємовідносини між вихованцями старших класів і колективами молодших школярів є першою школою громадянської відповідальності людини за людину.

У шкільній практиці існують такі взаємовідносини, що розвивають і утверджують почуття громадянської відповідальності:

I. *Інтелектуальні*. Кращі учні VIII—X класів (інколи навіть VI і VII) керують предметними гуртками, до яких входять учні II—V класів. Найбільше зацікавлюють дітей гуртки літературно-творчі, юних краснавців, художнього слова, казки. Окремим старшокласникам можна доручити керівництво гуртками юних математиків, юних істориків, юних натуралистів.

Інтелектуальні взаємовідносини — найміцніші, найтриваліші зв'язки між старшими й молодшими школя-

рами. Завдяки їм збагачується духовне життя колективу, розумові інтереси переплітаються з інтересами дружби, товарищування. На нашу думку, одна з найважчих сфер виховної роботи — добиватися того, щоб навчання, знання стали предметом колективістських взаємовідносин, інтересів, зв'язків. Ми глибоко переконані в тому, що однією з великих бід шкільного життя є саме те, що найголовніше заняття дітей і вчителів — навчання, оволодіння знаннями часто виключається з життя колективу. Без думки, без розумового інтересу, без прагнення знати не може бути багатих колективістських взаємовідносин. Ми вбачаємо майстерність виховання в тому, щоб навчити кожного старшокласника, кожного підлітка віддавати свої знання молодшим товаришам і завдяки цьому збагачуватися інтелектуально. Справжня жадоба до знань, потреба пізнання тільки завдяки цьому й формується.

Кращі знавці літератури, історії, географії та інших предметів — учні старших класів — виступають з доповідями, бесідами перед учнями V—VII класів. Досвід показує, що це теж один з важливих засобів збагачення духовного життя загальношкільного колективу. Бажання виступити перед своїми молодшими товаришами виникає у підлітка, який багато читає й знає. Виховувати це бажання — одне із складних завдань педагога. У нашій школі є десятикласники, які за роки навчання в старших класах по кілька разів виступали з доповідями і лекціями перед своїми молодшими товаришами. Виховне значення цієї дуже цінної справи полягає передусім у тому, що в учнівському колективі утверджується спільність інтелектуальних інтересів, формуються найміцніші відносини — дружба на основі цієї спільності. Виникають нові гуртки, виховується пошана до найголовнішої духовної цінності — книги.

Учні старших класів проводять політичну інформацію в молодших і середніх класах. Розповідаючи про те, що відбувається в нашій країні та за її кордонами, комсомольці не просто повідомляють, вони переконують, прагнуть передати свої переконання молодшим товаришам.

ІІ. Ідеино-виховні відносини. Вони тісно пов'язані з відносинами інтелектуальними, але тут на перше місце виступає турбота про суспільну активність, про громадську діяльність, спрямовану на утвердження громадянської гідності. Ми добиваємося того, щоб кожен

вихованець передавав свої ідейні, громадянські багатства молодшим товаришам, щоб участь його у громадському житті була разом з тим турботою про духовне багатство інших людей. В ідейно-виховних відносинах на перше місце виступає утвердження однією людиною ідейних переконань у свідомості, діяльності і поведінці іншої.

Піонери керують жовтеньськими групами, комсомольці — піонерськими загонами. Основою майстерності в педагогічному керівництві жовтепіятьською, піонерською й комсомольською роботою ми вважаємо те, щоб через конкретну діяльність дітей, підлітків, юнацтва червоною ниткою проходила політична, громадянська ідея. Ідейні переконання утверджуються насамперед тоді, коли людина за щось бореться, щось обстоює. Найвищою формою колективістських взаємовідносин є боротьба однодумців за комуністичні ідеї. Педагогічна майстерність керівництва піонерами й комсомольцями полягає в умінні знайти таку діяльність, в якій учасники буденної, простої, нічим не примітної з першого погляду праці стали б політичними однодумцями, бачили б перед собою вищий критерій оцінки праці, поведінки — інтереси суспільства, народу. Педагог повинен бачити суспільно-політичні ідеї навколо себе, в житті та праці робітників і селян. Одухотворити просту працю високим смислом служіння Батьківщині — це й є утвердження ідейних відносин молодих будівників комунізму.

Візьмемо звичайну сільськогосподарську працю — вирощування хліба. Умілий вихователь не просто дає дітям завдання виконувати окремі трудові операції, а надає їх діяльності великого суспільного значення: учні усвідомлюють, що вони вирощують насіння для посіву на багатьох гектарах колгоспної землі, їх надихає почуття відповідальності за розвиток землеробства в колгоспі. А почуття громадянської відповідальності — це й є найяскравіші ідейно-виховні відносини.

В окремих сільських школах нашої республіки є комсомольсько-піонерські лекторії наукових знань. Підлітки і юнаки готують лекції про досягнення науки і техніки, виступають з ними перед колгоспниками й робітниками. Метою цієї роботи є науково-атеїстичне виховання людей похилого віку.

III. Навчально-трудові відносини. Велике значення мають первинні колективи, в яких старші вихованці пе-

редають своїм молодшим товаришам трудові вміння й навички. У нашій школі підлітки, юнаки й дівчата керують технічними й сільськогосподарськими гуртками школярів молодшого й середнього віку (учнів III—VII класів). Є такі гуртки: юних конструкторів, слюсарів, токарів, радіотехніків, електротехніків, трактористів, рослинників, садівників, пасічників. В одному гуртку успішно працюють школярі різних класів, наприклад, у гуртку юних садівників — учні III—V класів. Для старшого школяра керівництво гуртком юних трудівників є найяскравішою формою самовираження, самоутвердження, самовиховання. Намагаючись передати своїм товаришам усе краще, що є в ньому самому, керівник гуртка стає вихователем, творцем людини.

Комсомольська організація школи керує бригадою юних mechanізаторів. У багатьох сільських школах цей трудовий колектив став справжньою школою громадянськості. У розпорядженні юних mechanізаторів — сільськогосподарська техніка, з допомогою якої вони працюють на шкільній навчально-дослідній ділянці і на колгоспному полі.

Виховна цінність трудових відносин полягає тут у тому, що громадянські ідеї втілюються в конкретній праці, знаходять своє виявлення у відносинах відповідальності, при цьому відповідальність перед колективом зливається з відповідальністю перед суспільством.

Життя показує, що досвід громадянської відповідальності є дуже важливою передумовою суспільно-політичної активності підлітків: той, хто вміє відповідати за важливу працю перед суспільством, уміє виховувати почуття відповідальності і в інших людях. Комсомольці, які прошли школу трудового виховання в бригаді юних mechanізаторів, уміють добре керувати технічними гуртками молодших школярів. Чим більше дисциплінованості й вимогливості виявив вихованець у роки отроцтва, тим краще він розуміє, що керівництво іншими людьми є насамперед відповідальність.

Піонерська й комсомольська організації створюють різноманітні трудові самодіяльні колективи, праця яких надихається суспільними ідеями. Так, у багатьох дружинах є піонерські комітети захисту природи. Юні ленінці дбають про те, щоб у лісах і полезахисних лісосмузах не гинули дерева, щоб знищувалися шкідники саду

ї лісу. Тимурівські ланки й групи подають допомогу інвалідам Великої Вітчизняної війни. Юні слідопити доглядають могили героїв.

IV. Самодіяльно-творчі та ігрові відносини. Старші учні керують різними самодіяльно-творчими та ігровими об'єднаннями, в яких відбувається різноманітна діяльність. Однією з дуже важливих форм цієї діяльності є відпочинок. І від того, чим він насычений, як організується, значною мірою залежить духовне життя школярів.

Старші товариши керують драматичними, хоровими, балетними колективами молодших школярів, гуртками живопису, скульптури, різьблення, художнього вишивання тощо. В самодіяльно-творчих об'єднаннях відбувається обмін духовними цінностями, що дає естетичне задоволення, пасододу його учасникам. Велике виховне значення цієї діяльності полягає саме в тому, що задоволення й насолоду дає те, що твориться власними руками. Якщо хочеш, щоб колектив був міцний і взаємовідносини між його членами стимулювали духовне зростання, не допускай споживацького ставлення до духовних багатств. Зусилля колективу слід спрямовувати не тільки на створення матеріальних цінностей для суспільства, а й на задоволення духовного життя й естетичних потреб колективу. Обдаровані діти — неоціненне багатство школи, духовна опора колективу. Віддаючи свій талант, здібності товаришам, вони не тільки самі стають колективістами, а й у своїх товаришів виховують дух колективізму.

Особливу роль у вихованні шкільного колективу відіграють ті невеличкі первинні колективи, діяльність яких виражається у творчості засобами слова. Серед школярів завжди є хлопчики й дівчатка, які вміють писати вірші, оповідання, казки. У практичній роботі педагогічний колектив Павліської середньої школи домагається того, щоб кожен школяр, наділений даром слова, мав у шкільному колективі кількох своїх маленьких вихованців. У художньому слові велика облагороджуюча сила, а коли ця сила поєднується ще й з дружбою, життя шкільного колективу, немов яскравими квітами, забарвлюється красою первинних колективів, смислом діяльності яких є творення краси. Хай буде більше в школі таких первинних колективів, які творять красу.

Комсомольці керують військовими та спортивними іграми, змаганнями, туристськими походами і екскурсія-

ми молодших школярів. У цій діяльності тісно поєднуються ідейні й трудові відносини, а відповідальність людини за людину виступає тут з особливою силою. Під час походу, екскурсії, гри, змагання створюються такі обставини, в яких кожний учень якнайповніше розкриває себе, показує перед лицем колективу все, що в ньому є хорошого й поганого. Виховний смисл відносин в умовах такої діяльності полягає в тому, щоб якнайбільше ускладнювались ці обставини. Вимогливість, дисципліна, відповідальність у таких об'єднаннях є справжньою творчістю колективу, і від того, якою мірою відповідальність і дисципліна є творчістю, залежить виховна сила таких колективів.

У деяких школах нашої республіки в час літніх канікул створюються самодіяльно-творчі колективи жовтевнят і піонерів за місцем проживання. Десять у садибі колгоспника, в тінистому саду щодня збирається ланка сміливих і безстрашних слідопитів і дослідників природи. У ланці — сім-вісім, буває дванадцять хлопчиків і дівчаток. Керує ними семикласник — отакий собі засмаглий па сонці Петрик, закоханий у військові ігри, в цікаві книжки про подорожі й незвичайні пригоди. В саду батьків він збудував альтанку для своєї групи відчайдушних. Уранці приходять сюди діти. Купаються в сусідньому ставку, читають цікаву книжку, монтують радіоприймач, ідуть до лісу, граються в партизанів... Для Петрика це не виконання доручення ради дружини. Ні, це справа його душі. Без цього він не зміг би жити.

Кілька таких колективів — і в школі не буде бездоглядних. Велика педагогічна мудрість потрібна для того, щоб ці колективи створювались ніби непомітно, немовби тільки за бажанням дітей. Скільки сил треба доказати, щоб у дітей виникло таке бажання, щоб сформувався колектив, щоб загорівся вогник душі цього колективу — любов до дітей у цього Петрика. Самодіяльність лише тоді й набуває виховної сили, коли вона одухотворюється мудростю педагогічного задуму. Без мудрості вихователя, без незримої присутності його скрізь, де є діти, самодіяльності такій не бути,

ІДЕЙНО-ГРОМАДЯНСЬКА ОСНОВА КОЛЕКТИВУ

*

ІДЕЙНО-ГРОМАДЯНСЬКЕ НАЧАЛО ДУХОВНОГО ЖИТТЯ КОЛЕКТИВУ І ОСОБИСТОСТІ

Головним у виховній роботі з колективом є, за нашим твердим переконанням, створення таких умов, щоб про тягом шкільних років молода людина виявляла самостійність у думках, почуттях, поведінці, праці, жила відносинами великого світу комуністичної громадянськості. Серцевиною ж нашої громадянськості є комуністичні ідеали, вірність трудовому народові, готовність віддати свої сили й життя в ім'я Радянської Батьківщини.

Йдеться про ідейно-громадянську основу колективу. Ця основа твориться гармонією двох речей: з одного боку, почуттям особистої честі, гідності, гордості, усвідомленням величі людини-творця, громадянина соціалістичного суспільства; з другого — почуттям обов'язку, відповідальності за свою працю, поведінку, вчинки, відповідальності за долю суспільства, за благо людей, з якими особистість вступає в складні відносини в процесі праці, духовного життя. Винятково важливу виховну проблему ми вбачаємо в тому, щоб безперервно розвивати в людині самоповагу, уміння держити власною честю, гідністю, строго контролювати свою поведінку, підпорядковувати особисті інтереси суспільним, формуючи їх на основі прагнення до загального блага.

Ми працюємо над тим, щоб і слово вчителя, звернене до розуму й серця вихованця, і обставини, створені в колективі, в спільній праці, у взаємовідносинах шкільного колективу з колективами дорослих трудівників, — щоб усе це підносило людину в її власних очах, щоб вона гордилася званням громадянина першої в світі соціалістичної держави, тим, що є співвітчизником мужніх, прекрасних душою людей.

Колектив як виховна сила ґрунтується на багатстві відносин, серед яких на чільному місці стоять ідейно-громадянські. А багатство відносин залежить від того, в чому вбачає кожен член колективу вищий сенс життя; що дляожної особистості є ідеалом, зразком для наслідування; як уявляється кожному вища точка моральної гідності, доблесті, краси; як ставиться кожен до ідеалу.

Ідейно-громадянська основа колективу полягає в тому, щоб кожен член його дивився на світ очима громадянина, щоб громадянське світосприймання вже з дитячих років стало немовби тим дзеркалом, в якому людина бачить себе, оцінює свою поведінку, виявляє ставлення до себе в думках, переживаннях, вчинках, спрямованих на самовиховання, самоутвердження. В активному ставленні доожної особистості до самої себе, в умінні правильно виявити й оцінити свою громадянську суть ми вбачаємо найголовніший критерій виховної сили колективу. Справжня майстерність виховання полягає в тому, щоб людина, яку ми виховуємо, у відносинах з іншими людьми, в своїй повсякденній праці, поведінці вбачала виконання громадянського обов'язку.

Важливу роль ідейно-громадянське начало колективного й особистого духовного життя відіграє в такій діяльності, як навчання, що для дітей, підлітків і юнацтва є найголовнішою працею, найголовнішими турботами, труднощами. Нині, коли суспільство наше стоїть на порозі здійснення загальної середньої освіти, громадськість дуже стурбована гострими, пекучими питаннями: як стимулювати активну, напруженну десятирічну розумову працю людини? Як добитися того, щоб дитина не тільки успішно навчалася сьогодні, а й протягом усього життя виховувала, утверджувала в собі невгласиме прагнення до самоосвіти? Як застерегти байдуже ставлення до навчання? Ніякі найхитромудріші системи перевірки, контролю, примусу не принесуть бажаних наслідків, якщо в дію не вступить найголовніший стимул — громадянський обов'язок.

Кілька років тому класного керівника одного з IX класів нашої школи, директора й завуча стурбувало те, що два юнаки-дев'ятикласники стали байдужими до навчання — не хотіли вчитися. А батьки їхні були прекрасними трудівниками на тваринницькій фермі колгоспу.

Щоквартально в колективі ферми підбивалися підсумки соціалістичного змагання. І щоразу батьків наших дев'ятирічників відзначали як зразкових колгоспників, їхні імена заносили на Дошку пошани, вони одержували премії. Порадившись із секретарем парторганізації колгоспу, ми вирішили: хай наші ледарі разом з батьками своїми щоквартально звітують про свою успішність перед дорослими трудівниками — перед громадськістю. Результат цього виявився разочітливим. Уже той факт, що виробничу працю в колгоспі і навчання в школі люди поставили на один рівень, примусив юнаків глибоко замислитись над тим, хто вони такі, за рахунок чого живуть і вчаться. Дев'ятирічники зрозуміли: сидіти за партою й спокійно вчитися вони мають можливість лише тому, що на виробництві на кожного з них працює кілька дорослих трудівників. Двоє наших переб, коли все це їм пояснили, немовби вперше побачили по-справжньому життя. Світло ідейно-громадянських переконань допомогло цим учням побачити самих себе очима громадянина.

Юнаки зрозуміли, що вони не мають права вчитись як-небудь, що стараннє їх навчання, наполегливість у подоланні труднощів — це їхній громадянський обов'язок.

Це була для нас своєрідна знахідка у виховній роботі. На знахідках, звичайно, мети не досягнеш, потрібна науково обґрунтована система, потрібні задум і планомірне його здійснення протягом тривалого часу. Але цінність знахідок полягає в тому, що вони, немов спалах блискавки, допомагають побачити багато інших речей, зорієнтуватися. Ми зрозуміли, що примушувати вчитися старшокласників треба не прямолінійно, не посиленням засобів примусу й контролю, а різноманітними тонкими спонуканнями. І серед них на першому місці стоять формування ідейно-громадянських переконань колективу й особистості.

Ідейно-громадянські переконання не сформуєш єпізодичними заходами, створенням таких ситуацій, де загострюються взаємини між молоддю і старшим поколінням, ситуацій, з яких постас з усією очевидністю моральна істина про обов'язок молодих поколінь перед старшим. Потрібна тривала система виховного впливу.

У нас склались такі уявлення про вимоги до цього впливу.

Протягом усіх років навчання в школі учню слід давати не тільки систему знань основ наук. Передусім його треба чити жити, вчити найважливішої мудрості буття — громадянськості. У знаннях, які ми даємо людині, що переступила поріг школи й буде під нашим виховним впливом до громадянської зрілості, на першому місці мають стояти знання про людину-громадянина, про велич і благородство тих ідей, які лежать в основі її високих моральних подвигів. Читання книг про громадянську доблесть має стати найщасливішими годинами життя вихованця, світло справжньої людської краси — краси громадянськості — повинно осявати його шлях і допомагати йому правильно бачити світ очима громадянина.

Наш ідеал — виховання борця-колективіста, борця за високі комуністичні ідеї. Чистота і благородство вчинків наших вихованців, їх непримиренність до ворожої ідеології, аполітизму, байдужості, неправди, обману, лінощів, приниження людської гідності — все це залежить від того, наскільки одухотворені юнаки і дівчата великим людським благородством — громадянськістю.

Важливо, щоб знання про людину-громадянина сприймалися розумом і серцем і поєднувалися з насиченим, повноцінним життям. Формування ідейно-громадянських перекопань починається з осмислення знань про людину-громадянина, із захоплення ії громадянською доблестью. Продовжується і утверджується це формування пасампред у взаємовідносинах, громадянському, ідейному спілкуванні, в діяльності на благо суспільства. Чим багатіші ідейно-громадянські відносини в колективі, тим повноцінніше особисте духовне життя кожного вихованця.

СПІЛКУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ІЗ СУСПІЛЬСТВОМ — ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНО-ГРОМАДЯНСЬКИХ ПЕРЕКОНАНЬ КОЛЕКТИВУ І КОЖНОГО ЙОГО ЧЛЕНА

З першого кроку свідомого життя дитина починає практично пізнавати людські взаємовідносини. Світ людських взаємовідносин дуже складний. Це і відповідальність перед батьками: додержання встановлених і закріплених традиціями звичаїв родинного життя. Це і відносини в класному колективі: необхідність виконувати правила,

які регулюють поведінку, стимулюють і водночас обмежують потреби, розвивають інтереси. В цих середовищах — в сім'ї і класному та загальношкільному колективах — дитина дістас уроки громадянськості. Але всі ці взаємовідносини — тільки азбука, перші елементарні уроки громадянськості. Якщо дитина в своїй поведінці обмежується тільки такими, наприклад, вимогами, як не запізнюватись на уроки, витирати взуття перед входом до класу, старанно виконувати обов'язки чергового, щоденно виконувати домашні завдання, щоб у змаганні за успішність не опинитися позаду паралельного класу, — то далі азбуки громадянськості вона не піде. Чи не тому нерідко зустрічається у нас громадянська інфантильність — п'ятнадцятирічний підліток, ровесники якого шістдесят-сімдесят років тому в підпільних революційних гуртках думали над тим, як повалити царське самодержавство, — цей п'ятнадцятирічний підліток вважається за дитину. Та його діяльність і насправді дитяча: суспільні інтереси для нього закінчуються на тому, щоб політиковіти в класі чи принести до школи п'ять кілограмів металевого лому (така вимога піонервожатого). Нам відомий такий випадок: п'ятнадцятирічний піонер, якого вже готовували до вступу в комсомол, заплакав, коли йому доручили розповісти жовтеплятам про події у В'єтнамі.

Громадянська інфантильність веде до обмеженості інтелектуальних інтересів. Ми твердо переконані, що причиною цього є відсутність таких взаємовідносин, за яких би людина вже в дитинстві безпосередньо спілкувалася із суспільством. Ми в своїй практичній роботі праґнемо побудувати колективістські взаємовідносини так, щоб кожен вихованець відчував себе активним учасником громадського життя, став віч-на-віч з найвищим і найдосконалішим, найскладнішим і найвимогливішим колективом — суспільством, народом, Батьківщиною.

Як же цього добитися, в чому полягає суть виховного процесу при таких взаємовідносинах?

Основа будь-яких взаємовідносин — це праця, активна діяльність, творчість. Отже, завдання педагогів полягає в тому, щоб залистати вихованців з перших днів їхнього шкільного життя до такої праці, в якій би людина безпосередньо спілкувалася із суспільством, на власному досвіді бачила, що вона робить щось значне, потрібне для суспільства, і щоб ця праця приносила радість, гордість

кожній особистості й колективу. Від того, що в основним джерелом радості дитини, — чи те, що вона дістас від старших, чи те, що дас суспільству, — залежить дисципліна, відповідальність особистості перед суспільством і перед власним сумлінням. Розігнені і розбещені індивідууми формуються тоді, коли в їхньому житті є спілка щастя — радість споживання.

За будь-яких умов, у будь-якому куточку нашої Вітчизни є місце для такої колективної діяльності, в якій би людина і суспільство стояли поруч. В умовах нашої і взагалі сільської школи таку працю знайти дуже легко — навколо широкі колгоспні лані, наші діти з малку є свідками іслегкої праці своїх батьків і дідів і беруть у ній посильну участь.

У першу осінь шкільного життя ви, вчитель початкових класів, ведете своїх вихованців у глухий степовий куточек. Показуєте дітям: на широкій родючій ниві утворюється невеликий яр. «Дивіться, діти, якій зангилиши цей яр ниві і який він буде навесні». Йдете з дітьми на це місце весни. Весняні води помітно поглибли яр — через цього вже й трактор не переїде. «Ось, діти, тиє найдорожче пане багатство — родюча земля. Це багатство народу. Якщо ми його не врятуємо — воно загине назавжди. А ви ж, діти, хоч ще й малі, можете почати рятунок цього багатства».

Ви, педагог, творець юних душ, запалюєте в ці хвилини у своїх вихованців перші іскри громадянської свідомості, вчите їх, як стати громадянами. Даєте їм перші громадянські радощі, відкриваєте перед ними найбезцінніше людське багатство — працю для народу. Вона, ця праця, дуже проста й буденна: діти копають лопатами ямки, готуючись посадити в них жолуді, вносять у землю добрива, подидають землю. І так з року в рік — усе просто й однозначно. Але це не отупляюча фізична праця, ні. Це праця в повному розумінні цього слова *творча*, бо людина, що її виконує, відчуває себе творцем. Бо вона дістас в цій величі радість — радість творення щастя для людей. Бо це почуття об'єднує вихованців у колектив. Діти, як учила Н. К. Крупська, лише тоді живуть багатим колективним життям, коли вони колективно переживають, колективно радіють, колективно хвилюються. Велику радість відчуває дитина, коли вона стає учасником суспільного творення.

Коли людина відчуває себе учасником суспільного розвитку, вона творить не лише матеріальні цінності для людей, вона творить і саму себе. З праці, в якій яскраво виражений дух громадянськості, починається справжнє самовиховання. А самовиховання — це не щось допоміжне у вихованні, а міцна підвалина в ньому. Ніхто не зможе виховати людину, якщо вона сама себе не виховує.

Минають роки, дерева повиростали й затримали ерозію ґрунту, десятки гектарів родючої землі врятовано від загибелі. Нелегка творча праця входить у духовне життя учня. Кожного, хто роками працював поруч з ним, він вважає своїм другом, товаришем і, що особливо важливо, однодумцем. Завдяки творчій праці для суспільства людина вже в роки дитинства і отроцтва пізнає вищі суспільні інтереси. Вона осягає своїм розумом і серцем великий смисл тієї істини, що вищим критерієм дисциплінованості, працьовитості, чесності є ставлення до суспільства. Завдяки праці для суспільства, завдяки пізнанню вищих інтересів людина вже в дитинстві і отроцтві виробляє особисте ставлення до ідей — тих політичних істин, в яких втілюється зміст боротьби за краще майбутнє людства, за перемогу комунізму в нашій країні.

Ставлення людини до ідей, на наш погляд, є винятково важливим фактором виховання. Від того, які ідеї живуть у свідомості й серці людини, якими ідейними спонуканнями надихається вона в своєму особистому житті, залежить усе: моральне обличчя людини, єдність її свідомості й поведінки, громадська діяльність, дисципліна, відповідальність перед суспільством, народом, колективом. Ідейні спонукання — це кістяк переконань людини — політичних, світоглядних.

Дуже важливо, щоб спілкування учня із суспільством, триваючи всі роки навчання, щодалі ускладнюючись, набувало різноманітних форм, розвивало багаторенні потреби й інтереси. Практика виховної роботи переконує, що ідейна єдність, стійкість, згуртованість, дисциплінованість піонерських і комсомольських колективів залежить насамперед від того, які точки зіткнення мають ці колективи із суспільством, що вони роблять для суспільства, якими ідеями одухотворена їхня праця. Не episodicne виконання окремих трудових доручень, а тривала, багаторічна праця, мета якої осяяна яскравою суспільною ідеєю, — таким має бути спілкування колективу й

суспільства. Сьогодні ваші вихованці в урочистій обстановці пов'язують червоний піонерський галстук — подбайте ж, вихователю, про те, щоб сьогодні піонерський колектив ступив на вищу сходинку громадянського життя. Ідіть з вашими вихованцями на пустир. Хай вони лопатами й кирками розчищають пустир, закладають сад для людей. Мине два-три роки, перш ніж перед вашими вихованцями відкриється радість колективної праці. Радість праці — це дуже тендітна квітка, розцвітає вона тільки тоді, коли пролито багато поту і здобуто почесний знак працьовитості — трудові мозолі.

БЕСІДИ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ

Ми добиваємось того, щоб у кожному первинному колективі, від I до X класу, — в кожній жовтневятській групі, піонерському загоні, комсомольській організації — завершувався певний цикл формування ідейно-громадянських переконань. Пізнання громадянськості на кожному етапі духовного розвитку вихованців є разом з тим новим кроком у розвитку первинного і загальнопішкільного колективу.

Однією з форм виховання ідейно-громадянських переконань колективу й особистості є у нас бесіди про громадянськість. Починаються вони з першого року навчання і тривають до закінчення середньої школи. Провадимо їх за певною програмою, що складалася в практиці виховної роботи нашої школи протягом двадцяти років.

Що являють собою ці бесіди, яка їх особливість, на чому ґрунтуються цей засіб виховного впливу?

Щоб було повне уявлення, нагадаймо одну закономірність виховання через колектив. Вона полягає ось у чому. У кожного вихованця є сильні й слабкі сторони. Є важко-виховувані діти, підлітки, юнаки й дівчата. Є сердечні рани й виразки в духовному житті людини, порання в яких на очах у колективу завдає великого болю і не виліковує, а поглиблює хворобу. Людині неприємно й боляче, коли про її вади говорять на людях. Виставляти перед очима колективу недоліки й хвороби особистості — дуже складна справа, яка вимагає великого такту, чуйності, високої культури. Впливати через колектив треба тонко й непомітно. І найголовніше — так, щоб особа бачила саму себе, відповідно ставилася до себе. Якщо ж я

без кінця повторюватиму: «Ти, Іване, нероба, з тебе нічого путяцього не вийде», то Іванові вже не треба піняк ставитися до себе, йому треба тільки захищатися. І він всіма силами захищається: сперечається з вихователем, гнівається, озлоблюється, часто чинить наперекір власним бажанням і здоровому глузду.

Культура й мистецтво справжнього виховного впливу на особистість полягає в тому, щоб звертатися до вихованця, характеризувати його, говорити з ним, не називаючи його прізвища, не характеризуючи його вчинків, не виносячи на суд колективу його поведінку.

Виховна суть бесід про громадянськість в тому, щоб вони викликали у вихованця бажання бути хорошою, справжньою людиною.

Справжнє виховання включає в себе самовиховання. Виховна сила слова саме в тому й полягає, що воно пробуджує внутрішні духовні сили людини. В захопленні красою й доблестю громадянства народжується *бажання* стати морально красивим. Чому ж дуже важливо, щоб це захоплення й це бажання народжувалося у колективі? Тому, що, формуючись у колективі, вони породжують почуття глибокої відповідальності, яке впливає на розум, примушує людину шукати шляхів утвердження своєї громадянської гідності.

Мета бесід про громадянськість полягає в тому, щоб донести до учня розуміння величі, духовної краси, геройзму, благородства, відданості людини високим ідеалам і на цій основі утвердити почуття самоповаги й великої відповідальності за все, що він робить зараз і що належить йому робити в майбутньому. Бо громадянськість — це *насамперед відповідальність, обов'язок* — та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові. Ми добиваємося того, щоб духовними наставниками, вчителями наших вихованців були видатні громадяни нашої Батьківщини і ті кращі сини людства, образ яких для нас є зразком відданого служіння інтересам народу, тобто є ідеалом.

Вихователь — це особа, яка за дорученням народу має повсякденний доступ до найдорожчого народного багатства — душі, розуму, думок, почуттів дітей, підлітків і юнацтва. Перед ним, з одного боку, моральні цінності, створені, вистраждані протягом століть, з другого — багатство народу, його майбутнє, його надія — молоде

покоління. Вихователь творить найбільше багатство суспільства — людину. В цьому творенні найголовнішим є вміння знайти в моральних цінностях нашої Вітчизни і всього людства те, що треба вкладти в юні душі. Визначivши, що треба вкладти в юні душі, вихователь замислюється над тим, як настроїти своїх вихованців на сприйняття моральних цінностей.

Вкладання в юні душі моральних цінностей нашого народу і всього людства — це відверта, задушевна, сердечна розмова вихователя з вихованцем. Про це ніколи не слід забувати. Я розповідаю маленьким громадянам про піонера-героя, який кинув у лицце фашистському офіцерові слова ненависті й презирства, підняв над головою, як прапор, свій піонерський галстук, пішов на розстріл, не зганьбивши своєї честі. Виховую маленьких громадян подвиг піонера-героя, але передаю цю моральну цінність людства моїм вихованцям я. Подвиг оживася, стає плоттю і кров'ю живого народного духу завдяки моїм словам, моїм почуттям, моєму ставленню до геройчного. Моя мета — пробудити в душі нелегкого моого вихованця Івася особисте ставлення до себе, а саме: прагнення утвердити в самому собі ту моральну красу, про яку я розповідаю. Розповідаючи про подвиг піонера героя, я ні на мить не забиваю про те, що мій Івась живе в складних умовах: часто бачить у сім'ї зло, неправду, приниження людської гідності. Отже, я не просто повинен уберегти юного громадянина від цього небажаного впливу, а зробити його непримиреним до зла. Щоб досягти цієї мети, мені треба, ні словом не нагадуючи про самого Івася й нелегке його життя, вступати саме з ним у задушевну розмову, вплинути на хлопчика так, щоб юна душа випрямилася, бо слово випрямляє душу так само, як гімнастика випрямляє тіло. А для цього вихованець мій і весь колектив мусять *відчувати мене*, жити в атмосфері моого особистого ставлення до того, про що я розповідаю.

Розповіді про громадянськість я називаю бесідами — і невипадково: хоч говорити тільки вихователь, а вихованці, затамувавши подих, слухають, пізнання громадянської краси й доблесті моїми вихованцями є нашою розмовою. Я закликаю маленьких громадян — і вони відповідають на мої заклики найтоншими поруходами душі; я прошу їх замислитись над власною життєвою долею — і вони замислюються; я веду їх тернистим *шляхом*, пройденим

героєм до вершини подвигу, — і вони йдуть разом зі мною, захоплюються й благоговіють, обурюються, дивляться вперше на складні явища життя широко відкритими очима й стискають кулаки від ненависті до ворога. Велика виховна сила бесіди про громадянськість розкривається тоді, коли я, вихователь, і мої маленькі громадяни, немовби зливаючись в єдине ціле, разом пізнаємо, відкриваємо великий світ громадянськості. Саме тоді, коли, слухаючи мене, Івась бачить, відчуває в мені передусім громадянина-однодумця, він і починає активно *ставитись* до самого себе. Громадянськість — це пристрасть людського серця, і донести до юних душ пристрасть боротьби можна лише тоді, коли ти сам постаєш перед своїми вихованцями як громадянин.

Для цього мало твердих ідейно-громадянських переконань вихователя, його комуністичної партійності. Потрібна педагогічна культура, потрібні спеціальні знання, вплив слова на душу вихованців, потрібне велике мистецтво бачити людину, відчувати серцем найтонші порухи її душі. До бесід про громадянськість треба внутрішньо готовувати себе. Насамперед треба до тонкощів знати те, про що йтиме мова. Оскільки в цих бесідах найчастіше йдеться про життя, боротьбу, героїчну смерть і безсмертя видатних борців за перемогу ідеалів революції, про комуністів, героїв Великої Вітчизняної війни — про вищу людську красу і доблесть, треба глибоко знати внутрішнє багатство духовного життя людини. Розповідати про людську красу — це значить передати юним громадянам своє власне захоплення нею.

Величезний виховний сенс має та обставина, що бесіда сприймається колективом. Колективний настрій, колективне переживання — це далеко не те саме, що індивідуальне сприймання думок. Сила впливу моого слова на Івася великою мірою залежатиме від того, як переживатимуть моі слова його товариші, який внутрішній голос викличуть вони в кожного, хто буде сидіти поруч з ним. Колективна одухотвореність — сама собою велика виховна сила. В цьому душевному стані є своя краса, своя естетика. Саме на цю красу переживань я й розраховую, готуючись до бесіди про громадянськість. Коли Івасик побачить одухотвореними своїх товаришів — це означає, що він побачить людську красу, а в світі небагато сил, які б так виливали на душу, як бачення внутрішньої

моральної краси людей, з якими ти живеш, повсякденно спілкуєшся.

Готуючись до бесіди про громадянськість, я намагаюсь усіма силами своєї душі збагнути зміст того, про що розповідатиму, глибоко осмислити саму суть громадянської краси, доблесті й подвигу, щоб все по-новому пережити. Це дуже важливе правило виховання впливу педагога на колектив.

У роки німецько-фашистської окупації в одному із сусідніх наших наддніпрянських сіл сталася героїчна й трагічна подія, в якій особливо виразно розкрилася краса й доблесть громадянськості. Про цю подію я завжди розповідаю дітям, вона є ніби нашим першим традиційним уроком громадянськості. Край села жила в маленькій хаті жінка з двома дітьми — хлопчиком і дівчинкою. Чоловік воював на фронті. Одного разу серед ночі до хати постукав радянський солдат. Поранений, він потрапив у полон, тепер втік і просив притулку, щоб через кілька днів переправитись через Дніпро й пробиватись до лінії фронту. Жінка пустила солдата, сковала на горищі, щоб діти не бачили. Вранці прийшли поліцай разом з фашистським офіцером: хтось доніс, що жінка переховує полоненого. Довго шукали фашисти, та нічого не знайшли: скованка була надійна. Розлючений офіцер поставив перед двором хлопчика й дівчинку й сказав матері, якщо вона не видасть радянського солдата, він розстріляє дітей. Мати не сказала ні слова. Вона плюнула в очі фашистові. На її очах поліцай убив дітей. Потім розстріляли й матір. Вночі партизани допомогли полоненому переправитись через Дніпро. На високій шовковиці, що росла перед двором, під якою пролилася кров невинних дітей, партизани тієї ж ночі повісили двох поліцайлів.

Цю страшну бувальщину неможливо розповідати з року в рік як заучений урок. Готуючись до бесіди про цю високу й жертовну громадянськість, я щоразу з усе більшою силою переживаю біль, страждання й захоплення, подив і благоговіння перед духовною красою жінки, матері, громадянки. Важко знайти слова, щоб передати всю глибину материнського горя. Мені хочеться поділитися своїми думками й почуттями, я з нетерпінням жду ранку: скоріше б прийшли до школи діти, швидше б розповісти їм про те, що переповнює серце, не дає спокійно ні про що більше думати.

Настає ранок. У нас вихідний день, ми йдемо з дітьми до лісу. Там, на узлісці, серед чарівної краси й розповідаю про подвиг матері. Дитячі сердця зворушені, схвилювані, захоплені високою, ні з чим не порівнянною силою і благородством материнського горя, материнського героїзму. Діти ще невеликі, їм по сім з половиною років, але до них доходить високий смисл справжньої громадянськості. В їхній свідомості утверджується перше справжнє поняття про найвищий людський обов'язок — обов'язок перед Батьківчиною.

Розповідаючи про подвиг матері, про її вірність Вітчизні, я прагну до того, щоб діти замислились над питанням: що є в світі найвище, найдорожче, найрідніше для людини? Ця думка має схвилювати людину вже в роки дитинства. А для цього треба розкривати життя й боротьбу в яскравих образах. Ніщо так не пробуджує широго бажання бути морально красивим, благородним, вірним високій ідеї, як захоплення цією красою, благородством і вірністю. Захоплення громадянською красою й доблесцею — це іскра, з якої спалахує вогонь зрілої громадянськості, бажання стати справжнім сином своєї Батьківщини.

Здатність одухотворюватися моральною красою громадянськості сама собою є винятково цінною духовною якістю, з неї, по суті, починається формування людини в дусі вірності комуністичним ідеям. Почуття належності до радянського народу, до його величі, героїчної історії, відданість інтересам суспільства — все це можна сформувати в людській душі лише тоді, коли вона здатна захоплюватись високим і благородним. Адже з цих вищих почуттів саме починається бачення людиною самої себе, здатність переживати в собі громадянську красу й доблесть. Людина, що здатна надихатись високим і благородним, виробляє в собі непримиренність до аполітичності, байдужості, нетерпимість до морального зла. Якщо ви хочете, щоб вихованець ваш ненавидів тих, хто готове війну проти нашої Батьківщини, хто мріє відновити експлуататорський лад у соціалістичному світі, — змалку пробудіть у ньому душевну здатність захоплюватись моральною красою громадянськості, виявляти своє захоплення у відносинах з товаришами, старшими, виражати себе як громадянина, одухотвореного високими ідеалами.

Здатність захоплюватись, одухотворюватись громадянською красою, доблестю, подвигом відкриває дитячі й юнацькі серця для вашого, вихователю, впливу, для впливу словом.

Програма бесід про громадянськість для молодшого шкільного віку та її виконання. В теорії загальношкільного колективу як колективу різновікового ще не досліджено духовне життя його вікових складових частин, особливо молодшого віку. Багатьом директорам шкіл, учителям і вихователям учні початкових класів уявляються як нерозуменятка, яким ще зовсім недоступні складні морально-політичні проблеми, яких треба чимось зацікавити. Настане, мовляв, час — донесемо до них складні суспільно-політичні ідеї, а поки що хай собі акуратно чергають у класі, вчаться правильно сидіти за столом у ідалльні.

Треба відмовитись від цих спрощених поглядів. Вихованці молодшого віку — це найтонша, найчутливіша частина шкільного колективу, і саме від того, як у цій віковій групі розвиваються чутливість, сприйнятливість, залежить ідейно-громадянське обличчя всього колективу школи.

Вам, мабуть, доводилося зустрічатися з байдужими підлітками. Вихователь говорить їм про речі, які, здавалося б, повинні не тільки зворушити, схвилювати, а й вразити, взяти за живе, а тим часом слово ваше немовби й не доходить до їхньої свідомості... На очах у підлітка його ж ровесник допускає аморальний вчинок, буває, ѹ злочин, а він, підліток, немовби й не бачить вічого: моральний бік вчинків людей, що оточують його, не бентежить, не тривожить його думок і почуттів. В чому причина такого душевного стану особистості? В нездатності захоплюватися красою й благородством громадянськості, в поступовому здерев'янінні, отупінні серця. А де коріння цієї нездатності? В поганій виховній роботі з молодшими школолярами.

Саме в молодшому віці формується *здатність бути виховуваним*, точніше, здатність піддаватися виховному впливу педагога. Сила ідейно-громадянських переконань у цьому віці набагато більша порівняно з іншими впливами (сім'я, вулиця та ін.), ніж в отроцтві чи юності. Одухотвореність громадянською красою й величчю в молодшому віці незрівнянно іскравіше виявляється в поведінці особистості й колективу, у взаємовідносинах між чле-

нами колективу. Саме тут найсприятливіші умови для формування здатності піддаватись впливові слова педагога, зокрема його бесід про громадянськість.

Ось приклади подвигів, які пробуджують у дітей захоплення громадянською красою, доблестю, величчю, самопожертвуванням, вірністю комуністичним ідеалам.

1. Клавдія Іллівна Абрамова — комуністка, партизанка. Була заарештована в м. Ставрополі разом з двома дочками — семирічною Лірою й дванадцятирічною Маргаритою. Нелюдськими тортурами фашисти намагалися зломити волю комуністки, штовхнути її на зраду. За видачу партизанських таємниць ворог обіцяв дарувати життя їй і дочкам. Клавдія Іллівна з гордістю й презирством заявила, що не торгує совістю. Її розстріляли разом з дітьми.

2. Невідомий піонер-герой з м. Кременчука. Коли його разом з матір'ю й багатьма іншими невинними людьми повели на розстріл, він під дулами фашистських автоматів вихопив з-під сорочки червоний галстук і вигукнув: «Смерть фашистам! Хай живе Комуністична партія!»

3. Громадянський подвиг матері Марії — нашої колгоспниці, чотири сини, чоловік і брат якої загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, а сама вона після визволення села від фашистських загарбників продала хату і все своє невеличке господарство, передала гроші на танкову колону для Радянської Армії.

4. Януш Корчак — педагог, лікар, національний герой польського народу, вихователь притулку для єврейських дітей-сиріт. Під час окупації Варшави фашистами, коли гітлерівці вирішили спалити дітей з притулку Януша Корчака в печах Тремблінки, він відмовився від порятунку, який йому пропонували, і пішов на смерть разом з дітьми.

5. Подвиг Павлика Морозова — вічного ровесника всіх поколінь юних ленінців.

6. Подвиг піонера-героя Віті Коробкова.

7. Подвиг піонерів-героїв — наших земляків-кіровоградців з с. Підлісного Феді Шепеля і Яші Матвієнка. В роки фашистської окупації вони були партизанськими розвідниками. Спіймані гітлерівцями під час виконання бойової операції, піонери перенесли нелюдські тортури, але не видали військової таємниці. Їх живими закопали в землю.

8. Подвиг Оксани — простої радянської жінки, нашої землячки. Три її сини мужньо билися з фашистами на фронтах Великої Вітчизняної війни, а один син, залишившись на окупованій території, став фашистським прислужником — поліцаем. Мати принесла додому пістолет, переданий партизанами, і примусила зрадника застрелитись.

9. Клавдія Сергіївна Полянська — комуністка, народна вчителька з м. Красноярська, соратниця Володимира Ілліча Леніна, учасниця Великої Жовтневої соціалістичної революції. За 64 роки своєї педагогічної роботи виховала понад дві тисячі громадян — людей кількох поколінь. Два її вихованці повторили подвиг Олександра Матросова — закрили своїми тілами кулемети фашистів.

10. Толя Комар, шістнадцятирічний юнак, добровільно пішов служити в Радянську Армію і в бою з фашистами недалеко від нашого села повторив подвиг Олександра Матросова.

11. Прокопій Нектов — сибірський комбайнер. Тяжко поранений на фронті, повернувшись додому без обох ніг. Мужня, вольова людина знайшла в собі сили працювати. Прокопій Нектов став за кермо комбайна; за самовідданій труд йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

12. Героїчна праця нашого земляка — колгоспного лісівника Юхима Пилиповича Ірклія. За 30 років роботи в колгоспі він виростив двадцять мільйонів саджанців дерев, врятував від загибелі трисота гектарів чорнозему, повернув родючість сорока гектарам землі. На своїй присадибній ділянці протягом 30 років вирощував саджанці плодових дерев для людей. Його родичі були віруючими людьми. Перед смертю він заповів, щоб похвалили його не віруючі, а піонери, з якими він дружив усе своє життя.

13. Никанор Іванович Степанов — народний учитель із села Іванівки нашого району. Під час фашистської окупації, коли гітлерівці закрили школу й наказали знищити всі книжки, які були в бібліотеці села й у колгоспників, він відкрив підшільну школу в себе вдома, навчаючи дітей і підлітків в чотири зміни — від світанку до пізньої ночі. Вчив не тільки читати й писати, а й ненавидіти фашистів, розповідав дітям і підліткам про життя

ї боротьбу В. І. Леніна, про героїчні подвиги комуністів. Двадцять п'ять вихованців з його школи пішли в партизанський загін. Схоплений гітлерівцями, був засуджений до смертної кари; його врятували партизани.

14. Подвиг Ярини — нашої землячки. Під час фашистської окупації врятувала від смерті трьох радянських воїнів, дала їм притулок, допомогла переправитися через Дніпро до партизанів.

15. Подвиг комсомольця Юлія Федоровича Чигирина, молодого інженера, який закінчив Харківський інститут залізничного транспорту. Врятувавши від неминучої смерті двох жінок, що переходили залізницю, він загинув. Посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки.

Така програма бесід про громадянськість з дітьми молодшого віку. Почесне місце в цій програмі займають бесіди про В. І. Леніна, але вони проводяться ще й в іншому плані. Тому тут не подаємо конкретних тем бесід про Ілліча. З програми видно, що ми доносимо до свідомості й сердець маленьких громадян моральну красу й доблесті не лише тих, чиї імена відомі всьому радянському народові, а й звичайних громадян нашого села чи району. Таке розкриття громадянськості має велике виховне значення. Ми добиваємося, щоб ідеал вірного служіння народові не був далеким і недосяжним. Ідейно-громадянські перекопання формуються під впливом того середовища, в якому живуть діти; щоб осмислити й пережити ідею, дитина мусить зрозуміти її серцем відчути дуже важливу істину: ідея живе в реальних людських вчинках, пристрастиях, взаємовідносинах.

Якщо є можливість особистого спілкування дітей з людьми, що є ідеалом громадянськості, слід використати її. Але тут, це необхідно мати на увазі всім вихователям, потрібні велика обережність, передбачливість, такт. Аж ніяк не припустиме те «колекціонування знайомств», яким можна назвати намагання окремих вихователів встановити листування своїх вихованців з людьми, що стали відомими завдяки своїй громадянській красі й доблесті.

Як виконувати програму бесід про громадянськість для молодшого віку? На нашу думку, доцільно проводити не більше двох таких бесід на чверть. Дуже важливо правильно визначити час і обставини для бесіди. Тут більше ніж в будь-якій іншій сфері виховання неприпустимий

Формалізм: прийшов час — треба проводити бесіду. Адже пізнання громадянськості, пізнання розумом і серцем — зовсім не те, що засвоєння уроку. Навіть готовуючись до уроків, насичених громадянськими, політичними, моральними ідеями (уроки історії, літератури), досвідчений педагог завжди подумає над тим, як духовно підготовлені вихованці, як вони настроєні на сприймання ідей. Для бесід, що являють собою азбуку ідейної громадянської, політичної культури, ця духовна підготовленість, духовна настроєність має вирішальне значення. Тут треба уникнути небезпеки перетворення благодатного грому в холостий постріл, чистого вогню — в тління й чадіння.

У практиці своєї роботи я завжди дбав про те, щоб бесіду про громадянськість діти слухали з ясним розумом і світлим серцем, щоб не було в колективі і в окремих учнів утоми, роздратованості, гнітючих переживань. Величезного значення надавав я також тому, щоб діти, слухаючи бесіду про громадянськість, були чутливі до слова. Багаторічний досвід переконав, що ця чутливість виховується передусім красою. Найкраще розповідати про красу й доблесть громадянськості в ті хвилини, коли діти, відпочивши від класних занять, сидять з вами на лісовій галявині або в саду, вслухаються в тиші, в музику бджолиної арфи, милуються життям, його красою. Адже в бесіді про громадянськість майже завжди йдеться про життя й смерть, про героїчну самопожертву в ім'я високої ідеї. Одухотворення цією ідеєю залежить великою мірою від того, наскільки глибоко людина переживає красу буття.

Щоб слова вчителя про найтонші сфери духовного життя людини дійшли до серця дітей, потрібні такі відносини між вами й вашими вихованцями, які можна схарактеризувати як духовну спільність, взаємне довір'я і відвертість, доброзичливість. Іншими словами, ви, вихователь, і ваші вихованці мають бути в ці хвилини один перед одним з взаємно відкритими серцями. Цього не досягнеш якимись спеціальними прийомами, до яких можна вдатися саме в цей час. Важливою передумовою душевної настроєності вихованців на ваші слова є те, щоб кожен з членів колективу колись, задовго до цих хвилюючих хвилин, відкрився перед вами з якоюсь сердечною таємницею, довірився вам, дістав від вас підтримку й до-

помогу. Саме це створює душевну м'якість, чутливість колективу. Раджу всім вихователям, особливо молодим: якщо ви хочете впливати на особистість через колектив, якщо хочете, щоб колектив був тонким і чутливим інструментом цього впливу, — ввійдіть у колектив як друг і добрий порадник. Це одна із закономірностей виховного процесу. Колектив — багатогранне переплетіння думок, почуттів, прагнень, інтересів, захоплень індивідуальностей. Особистість стає тим чутливішою до впливу на неї через колектив, чим тонше, ніжніше, обережніше доторкнувшись вихователь до якоїсь із цих граней, чим більше впевненості в своїх силах, довір'я, надії виніс вихованець з цього доторкнення.

Перехід до бесіди про громадянськість має бути непомітним. Ефективнішим буде вплив ваших слів, якщо вихованці не подумають, що ви вирішили щось ім розповісти спеціально для того, щоб виховувати іх. Я чекаю тієї щасливої хвилини, коли діти поділяться зі мною чимось своїм потаємним, чимось таким, що давно жило в серці, ждало такої ось, як зараз, хвилини, коли сердя взаємно відкриті. Вислухавши дороге й потаємне від них, я розповідаю ім про свое дороге й потаємне, — і мою бесіду про громадянськість діти сприймають дуже схильовано — вихователь, іх старший товариш, відкрився перед ними як людина, як особистість.

Не можна допускати того, щоб бесіда безпосередньо зв'язувалася з якимись вчинками членів колективу, особливо вчинками осудливими, тим більше, щоб у бесіді підкреслювалось: ті, про кого я розповідаю, — хороши, ідеальні люди, а серед вас, на жаль, є люди погані, наприклад... Це зводить нанівець весь виховний ефект бесіди про громадянськість. Коли вирок виголошено, суду совісті вже нічого робити, а справжнє виховання полягає саме в тому, щоб людина думала про себе, оцінювала себе, міряла себе найвищою міркою людського. Хай найскладніша і найтрудніша людська натура під впливом ідеального випрямиться, хай дитина переживе прагнення бути хорошою.

Виховна сила бесіди про громадянськість розкривається тоді, коли це прагнення переживається й закріплюється у взаємовідносинах, коли людина активно виражас себе. В зв'язку з цим постає велика виховна проблема: діяльність колективу вже в молодшому віці повинна

мати громадянську спрямованість. Це спеціальне питання методики, на якому ми зупинимось нижче.

Програма бесід про громадянськість для учнів середнього шкільного віку та її виконання. У підлітковому віці духовні й фізичні сили вихованців дають змогу гармонійно поєднувати глибоке осмислення громадянських ідей з такими відносинами в колективі, в яких виявляється ідейно-громадянська спрямованість їх праці, поведінки, духовного життя. Захоплення красою й доблестю громадянськості поєднується в цьому віці з глибоким усвідомленням ролі ідей у власному житті, з оцінкою своїх моральних і вольових якостей, з першими практичними планами свого майбутнього. Від цієї органічної єдності залежить дальший розвиток тієї здатності бути виховуваним, про яку йшлося вище. Підліток всіма силами душі прагне виразити себе, дати собі відповідь на запитання: хто я? Для чого живу на світі? На що здатний? Але це стає можливим тільки тоді, коли ми, вихователі, допомагаємо йому краще пізнати себе, пильніше вдивлятися в себе. А для цього потрібне світло ідейно-громадянської краси: бесіди з підлітками про громадянськість мають спонукати до самопізнання й самовираження, до глибокого проникнення в суть громадянського служіння народові, в суть непохитної віданості комуністичним ідеалам.

Підлітки в шкільному колективі — це найчутливіший центр ідейного самопізнання, самовираження, самовиховання. Тут уже треба виховувати не тільки здатність бути виховуваним, а й здатність до самовираження, до першого утвердження своєї громадянської гідності в поведінці, праці, взаємовідносинах. Програма бесід про громадянськість для підлітків має свою метою розвивати в юному серці гармонію думки й поведінки. Причому думка, постійно збагачуючись все новими й новими ідеями, яскравими фактами, завжди повинна служити в духовному житті підлітків могутнім стимулом, поштовхом до самовираження, бути пильним сторожем совісті. Бесіди про громадянськість з підлітками проводимо на такі теми:

1. Подвиг Олександра Матросова — любов до Батьківщини, вірність переконанням, героїзм, самопожертвування.

2. Подвиг Сої Космодем'янської — безмежна віданість Батьківщині, любов до життя, краса і велич громадянського служіння народові, мужність і героїзм дівчини, самопожертвування, презирство до ворога.

3. Подвиг невідомого героя. В часи фашистської окупації в одному із сіл нашої області гітлерівці скликали на сходку селян і почали говорити їм: Москву взято, Радянського Союзу немає, є тільки німецький рейх. З натовпу вийшов юнак (як виявилось потім — червоноармієць, що вилікувався від ран і пробивався до фронту) і кинув в очі фашистам мужні слова: «Брешете, фашисти! Москва жива! Радянський Союз живе й житиме вічно! А вас всіх жде загибель на нашій землі». Фашисти схопили юнака й повісили. Перед смертю він сказав: «Я пішов на смерть в ім'я того, щоб морально підтримати селян, щоб борці не падали духом».

4. Подвиг Матвія Кузьміна, лісника з-під Великих Лук, який у роки Великої Вітчизняної війни, як Іван Сусанін, повів ворожий батальйон у ліс і привів на нашу передову; герой загинув від ворожої кулі, фашистський батальйон було знищено.

5. Іван Лукич Молдавський був тяжко поранений на фронті. Йому ампутували обидві руки й ліву ногу. Мужня радянська людина знайшла в собі силу волі повернутись до активного трудового життя. Закінчивши сільськогосподарський інститут, І. Л. Молдавський працює агрономом в Одеській області.

6. Трудовий подвиг двічі Героя Соціалістичної Праці Олексія Улесова, будівельника-електрозварника. За двадцять років своєї роботи він разом з товаришами збудував понад сорок великих житлових будинків і брав участь у будівництві чотирьох гідроелектростанцій.

7. Життя і праця знатного тваринника, вченого нашої країни — Станіслава Івановича Штеймана. Людина, що в юності була наймитом-пастухом і жодного дня не змогла вчитися за шкільною партою, стала видатним ученим, доктором наук. С. І. Штейману вдалося вивести нову, так звану костромську породу корів.

8. Славне трудове життя академіка Василя Яковича Юр'єва, двічі Героя Соціалістичної Праці, кавалера п'яти орденів Леніна. За своє життя В. Я. Юр'єв вивів дев'ятнадцять сортів пшениці. На мільйони тонн збільшилися врожаї колгоспних ланів завдяки праці великого вченого-трудівника.

9. Трудовий подвиг Григорія Карловича Кащея — лісничого Юрсовського лісгоспу Московської області. За п'ятдесят вісім років свого життя він посадив три тисячі

гектарів лісу. Народ за життя лісничого назвав цей ліс — *Кашеєвим лісом!* Під такою наовою він нанесений і на карту.

10. Життя і праця випускниці нашої школи Героя Соціалістичної Праці Надії Семенівни Шаповал, майстра-слюсаря Крюківського вагонобудівного заводу. Її називають жінкою з золотими руками. В її руках, говорять досвідчені робітники, і інструмент співає, а праця її — це справжня музика, краса людини.

11. Геройчний подвиг Миколи Гастелло — безмежна любов до Радянської Батьківщини, ненависть до ворога, презирство до смерті, прославлення життя, апофеоз мужності радянської людини.

12. Подвиг вісімнадцятирічного юнака Костя Ємельяненка. В боях за визволення нашого села від фашистів він грудьми закрив ворожий кулемет, повторивши подвиг Олександра Матросова.

13. Громадянський подвиг Олександра Радіщева — першого російського письменника-революціонера нашої Батьківщини.

14. Безсмертний подвиг російської жінки Єпистинії Федорівни Степанової; вона виховала дев'ять синів — кубанських козаків, які віддали своє життя в боях за свободу й незалежність Радянської Батьківщини. Троє з цих синів — Герої Радянського Союзу. Материнська любов, материнський біль, материнська самопожертва, безмежна патріотична відданість Вітчизні — ось найголовніші риси образу.

15. Життя й геройче служіння народові Фелікса Едмундовича Дзержинського — комуніста-патріота; любов до Батьківщини і турбота про людину, ненависть і непримиренність до ворогів у боротьбі за щастя народу.

16. Геройче життя й подвиги комуніста Семена Аршаковича Тер-Петросяна (Камо). Безмежна віданість комуністичним ідеалам, сміливість, мужність, любов до життя і презирство до ворогів, вірність своїм переконанням — ці риси улюбленого героя захоплюють підлітків, уверджують в їхніх серцях прагнення стати справжніми синами Вітчизни.

17. Життя й геройчна боротьба комуніста-патріота, національного героя чехословацького народу Юліуса Фучика — вірного друга радянського народу.

18. Життя й подвиг семи братів Черві — італійських патріотів, розстріляних фашистами.

19. Героїчна історія псковського села Красуха. Восени 1943 року гітлерівські кати — солдати 18-ї армії Ферча — знищили всіх мирних жителів села за активну участь у партизанській боротьбі. Ті, хто лишився живим, до єдиного загинули в партизанах, на фронтах, немовби куля іх спеціально вибирала. На попелище села нікому було навіть повернутися; поле, поле, поле, горбики могил — все, що залишилось від села.

Які особливості методики бесід про громадянськість з підлітками? Насамперед треба пам'ятати, що слово вихователя тільки за тієї умови доходить до колективу підлітків, коли вихователь — активний член цього колективу, коли в нього з вихованцями багате, повнокровне, змістовне духовне життя. Я тільки тоді впевнений, що мое слово доторкнеться до найтонших струн іхніх сердець, коли з кожним із вихованців у мене була щира, задушевна розмова, коли ми взаємно відкрили серця один одному, коли підліток захопився моєю мрією, моими поглядами, моїм особистим ставленням до ідеалу і виніс з духовного спілкування зі мною певне ставлення до мене—ставлення, в основі якого глибока повага до моїх переконань, життєвих принципів і (ще раз повторюю, бо це особливо важливо) до моого уявлення про ідеал. Щоб у вихованців було позитивне ставлення до моїх слів, я повинен утвердити в їхніх душах позитивне ставлення до самого себе.

Бесіда про громадянськість з підлітками — це розмова колективу ідейних однодумців. Важливо, щоб я, вихователь, характеризуючи високу красу й доблесть громадянських подвигів і громадянського життя людини, вмів немовби заглянути в юні душі вже тоді, коли тільки доторкнувся до громадянської ідеї, вмів помітити найтонші поривання юних сердець. Ось я розповідаю про лісничого, який своїми руками посадив три тисячі гектарів лісу, і цей ліс люди назвали його іменем. Бачу, як в очах підлітків спалахують вогники захоплення.

Найвідповіальніша мить бесіди — захоплення, яке треба перетворити в прагнення. Підкresлюю, що залишити після себе слід на землі — це віковічна мрія справжньої людини. Уверджуйте ж у собі цю мрію, юні друзі! Шукайте своє поле, на якому можна посадити свій ліс!

У бесідах з колективом підлітків треба довести до їх свідомості провідну думку: безмежно люблячи життя, справжня людина бачить щось незрівнянно вище від власного життя. Це честь, слава, гідність, могутність Вітчизни. Чим глибше входить ця думка в серце, оволодіває почуттями підлітків, тим пильніше звертається погляд на самих себе, тим частіше замислюються вони над питаннями: а який я, для чого живу на світі, що здатний зробити, щоб прославити Вітчизну й цим утвердити свою людську гідність.

Програма бесід про громадянськість для учнів старшого шкільного віку та її виконання. Роки ранньої юності — від 14—15-річного віку до закінчення школи (17 років) — дуже важливий етап формування громадяніна. Це вік становлення ідейно-громадянської зріlostі, утверждання переконань і особистих життєвих планів.

Формування ідейної зріlostі — ось найголовніша мета всієї виховної роботи школи з колективом старшокласників. Своїм активним громадянським життям юнаки й дівчата повинні задавати тон усьому шкільному колективу. Проблема активного громадянського життя старшокласників — одна з найактуальніших проблем, зв'язаних з вихованням колективу.

Останнім часом громадськість тривожить та обставина, що певна частина старшокласників байдуже ставиться до навчання. Небажання вчитися — це наслідок громадянської незріlostі, запізнілої дитячості.

Ми дбаємо про те, щоб активне громадянське життя юнаків і дівчат мало під собою міцну основу ідейно-політичних переконань, стійких особистих поглядів кожного вихованця. Організованість, дисциплінованість шкільного колективу, почуття відповідальності — все це залежить від того, якою мірою колектив старшокласників є співдружністю однодумців, наскільки органічно поєднується це однодумство з поведінкою, працею, діяльністю. Прагнення юнаків і дівчат (як і підлітків) до самостійності не тільки не применишує, а ще посилює роль слова, поради, настанови, повчання педагога. У роботі з юнаками й дівчатами важливо, щоб педагог, заглиблюючись у складні ідеї, разом з тим звертався до вихованців безпосередньо, вчив їх жити, застерігав від помилок. Бесіди про громадянськість з учнями середнього й старшого віку повинні викликати у них роздуми про свою долю, про

свій життєвий шлях. Ось програма бесід про громадянськість у старшому віці.

1. Володимир Ілліч Ленін — великий громадянин нашого народу. Ленінська любов до Батьківщини, відданість комуністичній ідеї, вірність переконанням.

2. Олександр Ульянов — герой-патріот; ненависть до самодержавства, любов до народу, вірність переконанням.

3. Великий подвиг Марії Олександровни Ульянової — матері Володимира Ілліча Леніна.

4. Сергій Лазо — герой-комуніст; відданість народові й ідеалам комунізму, безстрашність, мужність, непримиренність до ворога.

5. Героїчний подвиг Михайла Панікало — дев'ятнадцятирічного юнака з Дніпропетровщини. У бою під Сталінградом на юнакові спалахнув одяг (ворожа куля розбила в його руці пляшку з запалювальною сумішшю); палаючи, мов смолоскип, боєць стрибнув на ворожий танк і, розбивши об нього останню пляшку із запалювальною сумішшю, згорів разом з танком.

6. Героїчна смерть 74 льотчиків, що повторили подвиг Миколи Гастелло, і 208 радянських воїнів-піхотинців, що своїми грудьми закрили ворожі кулемети. Батьківщина, життя, смерть, безсмертя.

7. Героїчне життя й смерть Хосрова Рузбеха, іранського комуніста. Щоб товариші не подумали, що він зрадив своїм переконанням і склонився перед ворогом, він сам попросив суд засудити його до смертної кари. Подвиг — вершина великої любові до народу й ненависті до ворога.

8. Героїчний подвиг всіх жителів російського села Мотронівки, яких спалили й розстріляли фашистські вбивці 20 травня 1943 року за допомогу партизанам. Масовий героїзм радянського народу, непримиренність до ворога, безмежна любов до Батьківщини, воля до перемоги.

9. Героїчна праця колгоспниці нашого колгоспу Оксани Ткаченко, яка протягом тридцяти п'яти років працю на тваринницькій фермі годувала й зодягала свою працею сотні громадян нашої країни.

10. Подвиг нашого земляка-односельчанина Олексія Калюжного, захисника Севастополя. До останнього подиху зпищував Олексій Калюжний фашистських

загарбників. Перед смертю він власною кров'ю написав клятву-звернення до воїнів — захисників геройчного міста.

11. Подвиг Олексія Бетюка, радянського воїна. Поранений, він був схоплений фашистами. Гітлерівці намагалися вивідати у солдата військові тасмниці. Солдат мовчав. Фашисти відрізали йому вуха й носа, витягли язик і прибили цвяшком до столу, потім, після нелюдських катувань, відрізали язик. Вважаючи Олексія Бетюка мертвим, фашисти кинули його тіло в воду. Наші солдати врятували життя героя.

12. Подвиг п'ятнадцяти льотчиків Радянської Армії, які, втративши обидві ноги, повернулись на літаки і до кінця війни знищували фашистів.

13. Трудове життя Оксентія Самійловича Винника, колгоспника із села Скліва Кремгесівського району. За сорок років своєї праці садівником він виростив два мільйони саджанців яблунь, посадив сад і виростив його на площі сто двадцять гектарів. Він вивів свій сорт яблуні, яку в народі так і назвали — винничанка.

14. Героїчна боротьба, смерть і бессмерття Нікоса Белянніса — грецького комуніста, національного героя грецького народу.

15. Подвиг шістьох громадян французького міста Кале,увічнений в скульптурі Родена «Громадяни Кале». Вони пішли на смерть, щоб урятувати рідне місто й співвітчизників.

16. Подвиг нашого випускника-комсомольця Володимира Шевченка, що загинув на цілинних землях, рятуючи від пожежі техніку.

17. Подвиг Джордано Бруно — вірність переконанням, готовність відстоювати їх ціною життя.

18. Подвиг генерала Карбишева; вірність комуністичній ідеї й вірність присязі.

Громадянська зрілість старшокласників стає реальністю тільки тоді, коли в роки ранньої юності є міцна ідейно-громадянська основа духовного життя колективу — *життя в світі ідей*. Роки отроцтва й ранньої юності — це найбурхливіший, емоційно найбагатший період духовного засвоєння моральних цінностей і багатств людства. Життя в світі ідей означає насамперед підлітків і юнацтва до кожного життєвого явища, зокрема до своєї поведінки, з найвищою міркою моральності — вміння освітити самого себе світлом вірності й віданості.

Батьківщині. Ми вбачаємо дуже важливу виховну мету в тому, щоб кожен юнак, кожна дівчина переживали почутия гордості від того, що їх народ, Батьківщина — творці неоцінених моральних багатств, а вони — спадкоємці цих багатств і можуть бути щасливими тільки тоді, коли вони справжні громадяни. Ці переживання — неодмінна передумова обов'язку перед колективом.

Програма бесід про громадянськість — не сухий перелік тем. Це матеріал про найдорогоцінніші моральні багатства, без осмислення й переживання яких неможливе життя в світі ідей. Ідейне життя колективу старшокласників залежить від того, хто полонив душу юнака, дівчини, якою міркою міряють вони все, що бачать, пізнають, роблять.

Отроцтво і юність — пора морального, ідейного, громадянського самоутвердження. В цей період людина мусить сама дати собі відповідь на запитання: як жити? Якою людиною я маю стати? Позитивну відповідь на ці запитання юнак дає тоді, коли громадянський ідеал, який ми праґнемо донести до юних душ нашими бесідами, стає привабливим для колективу і кожної особистості. Моральне обличчя молодої людини залежить від того, що їй подобається, чим вона захоплюється, кого їй хочеться наслідувати. Підліткові, юнакові, дівчині хочеться показати себе, хочеться бути в очах навколоїшніх людей красивим, сильним, мужнім, благородним. Ось тут і набуває виняткової ваги те, щоб привабливим, жаданим стало моральне, благородне, високе, ідеальне. Зробити ідеал привабливим, добитися того, щоб юнака тягло не на гулянку, а до книги, щоб голова йшла обертом не від хмелю, а від роздумів про людське благородство, від пошукаїв відповіді на пекучі запитання: як жити, яким бути — це залежить не тільки від змісту ваших розповідей, а й від уміння розповідати. Ваша розповідь про громадянськість має бути стимулом до роздумів і шукань. Говорити про громадянську красу й доблесть з юнацьким колективом треба так, щоб після бесіди кожному захотілося ще більше заглибитися в свої думки, читати, знову й знову осмислювати, пізнавати найвищу мірку ідеального.

На закінчення розділу хочеться звернутися до вихователів: якщо ви бажаєте бути володарями юних душ, якщо праґнете, щоб серця учнів були відкриті до вашого слова, — створіть свою Хрестоматію громадянського виховання.

ФОРМУВАННЯ ВИХОВНОГО ВПЛИВУ КОЛЕКТИВУ НА ОСОБИСТІСТЬ

*

ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У людині її людські риси формуються тільки тому, що з першого подиху свого життя вона — істота суспільна. Суспільна сутність людини виявляється в її відносинах, стосунках, взаєминах з іншими людьми. Пізнаваючи світ і себе як частину світу, вступаючи в стосунки з людьми, які задовольняють її матеріальні й духовні потреби, дитина включається в суспільство, стає його членом. Це — процес прилучення особистості до суспільства, який вчені називають *соціалізацією**. На жаль, педагогічний аспект соціалізації до цього часу не тільки не вивчається з належною глибиною і всебічністю, а й не розглядається.

Тим часом саме процес соціалізації є однією з найважливіших передумов формування тієї виховної сили колективу, про яку в педагогічній літературі нерідко доводиться читати як про щось таке, що немовби дается вже в готовому вигляді. Ця наївна віра в якусь фантастичну силу колективу часто приводить учителів до розчарування. Від того, як кожен індивідуум, що потім став членом колективу, включається в суспільство, залежить формування, з одного боку, здатності колективу впливати на особистість і, з другого, — здатності особистості піддаватися впливові інших людей. Досвід свідчить про те, що неправильне, спотворене (на жаль, інколи буває й таке) включення людини в суспільство призводить до того, що вона стає важко сприйнятливою до виховного впливу інших людей, а інколи й зовсім втрачає здатність бути виховуваною в рамках нормальних, ефективних щодо інших дітей, засобів впливу.

* Див.: «Наука и жизнь», 1969, № 2.

В житті дитини-немовляти буває такий період, коли вона робить надзвичайно важливе для себе відкриття: виявляє, що своїм криком, плачем, рухами ручок і ніжок можна вплинути на поведінку тих, хто задовольняє її бажання й потреби,— мами, бабусі, татка. Можна примусити маму й тата відкласти найпильнішу роботу й бігти до неї. З подивом переконуючись у тому, що кожне її бажання відразу задовольняється, що для прискорення дій того, хто задовольняє бажання, є могутній сигнал і регулятор — крик, дитина починає переживати перше егоїстичне задоволення: усе, що захочу, буде зроблено. З цього саме й починається ненормальна, викривлена соціалізація: людина починає пізнавати себе не з того боку, з якого потрібно. Від того, як мати реагує на крик і плач немовляти, як задовольняється перші бажання дитини і як на основі цих бажань створюються потреби, залежить великою мірою моральне здоров'я майбутнього члена колективу, його здатність бути виховуваною особистістю. Ось чому А. С. Макаренко не раз підкреслював, що виховання починається з першого подиху дитини, і якщо мати почала думати про виховання сина на шостому місяці його життя, то вона запізнилась на півроку².

Величезне значення для нормального процесу виховання дитини має те, що від реагування людей на її бажання залежить ставлення дитини — майбутнього громадянина-колективіста — до інших людей — спочатку до матері, батька, а потім до «чужих», «далеких» співвітчизників, товаришів по праці й зброй, однодумців і спільників у боротьбі за досягнення мети, ідеалів. Неправильне, споторене виховання веде до небезпеки, яку я назвав би *викривленням бажань*. Ця небезпека полягає в тому, що дитина з перших кроків свого свідомого життя не вчиться розрізняти бажання й потреби. Звичка задовольняти будь-яке бажання призводить до притуплення чутливості до інтелектуального, емоційного світу інших людей. Якщо ця звичка вкоренилася, якщо дитина прийшла з нею до школи, то інших людей вона розглядає тільки як джерело задоволення своїх бажань. Усе, що йде всупереч її бажанням, приносить їй неприємності, нездоволення. Пізнання себе як частинки навколошнього світу починається в такої дитини з вимірювання всього, що її оточує, єдиним мірилом: власними бажаннями. А правильне включення в життя суспільства, правильна соці-

алізація можливі лише тоді, коли людина свідомо прагне до гармонії власного «я» з інтересами інших людей, не тільки вміє, а й прагне поступитися своїми бажаннями в інтересах загального блага. Образно кажучи, перша сторінка азбуки соціалізації починається з того, що дитина відчуває (а потім розуміє): мій крик, мій плач примушує матір швидше задоволити мое бажання, але разом з тим він завдає матері болю, турботи. Добро для дитини обертається злом для матері. Навчити маленку дитину відчувати (а потім і розуміти), що добро тільки тоді добро, коли від нього не плачуть люди,— в цьому логіка й діалектика виховання колективізму. Справжня майстерність вихователя полягає в тому, щоб перші почуття смутку, тривоги, занепокоєння дитина переживала, бачачи й близько до серця сприймаючи слізози іншої людини. Якщо вам пощастило досягти того, що дитина ваша вперше пережила справжнє горе й заплакала, пізнавши розумом і серцем горе іншої людини,— можете бути впевнені, що ви правильно поставили її на стежку соціалізації.

Чому так докладно ми говоримо про соціалізацію маленкої дитини? Тому, що це надзвичайно важлива передумова успішного виховання колективу. П'ять-шість егоїстів на групу першокласників — і перед учителем з перших кроків його роботи постануть нездолані труднощі. Може статися й таке, що йому взагалі не вдасться створити колективу, бо кожен егоїст — це тріщина у фундаменті колективістських взаємин; якщо тріщин багато — споруда колективізму щоразу розвалюватиметься, скільки б її не зводив вихователь. Чим менші діти в групі, тим тонший, тендітніший виховний вплив колективу на особистість. У молодших класах особливо велике значення має сприйнятливість особистості до колективу, не говорячи вже про особу вчителя. Без перебільшення можна сказати, що інколи одне слово, сказане вчителем першокласників в ту хвилину, коли його чутливе серце довірливо відкрите перед людьми, вирішує долю дитини на все життя.

У чому ж вони полягають — найтонші й найчутливіші корінці правильної соціалізації? Як побудувати фундамент колективу, щоб у ньому не було тріщин? А коли вже є тріщини — як їх замурувати? На чому власне тримається колектив? Адже тривалий час вихователь має справу з дітьми, в свідомості яких ще важко утвердити

переконання, стійкі погляди, ідеї — їхнє духовне життя грунтуються ще головним чином на уявленнях, образах, почуттях, переживаннях.

Досвід переконує, що правильна соціалізація ґрунтується на багатстві, ідейній повноцінності емоційного життя. Треба навчити дитину передусім відчувати й переживати. Почуття, переживання — це ніби малесенький магніт, закладений у дитячій істоті, який притягує її до інших людей, робить її чутливішою, сприйнятливішою до слів, повчань, ідей, настанов. Розвинені почуття, висока емоційна культура — це, образно кажучи, абсолютний музичний слух моральної вихованості. Емоційно невихована, глуха до найтонших впливів дитина — це потенційний егоїст.

У нашій системі виховної роботи є дуже важлива форма — етичні бесіди. Матеріалом для цих бесід є «Хрестоматія з етики» — понад тисяча маленьких оповідань і казок з яскраво вираженим філософсько-етичним змістом³. У цій хрестоматії вступний розділ становлять бесіди, спеціальне призначення яких — вивчати рівень соціалізації, рівень готовності до участі в житті колективу, рівень емоційної вихованості дітей. Бесіди з вступного розділу проводяться головним чином з дошкільниками та першокласниками. Характерною особливістю кожного з оповідань і казок, які включені до вступного розділу «Хрестоматії з етики», є завуальована, прихована думка, осмислити яку може дитина, яка вже досягла певного ступеня емоційної вихованості. До дитини ж, емоційний розвиток якої стоїть на низькому рівні, ця думка не доходить. Але й для таких дітей ці етичні бесіди дуже потрібні: вони пробуджують, виховують емоційну чутливість, учатъ пізнавати світ не тільки розумом, а й серцем. Етичні бесіди з вступного розділу «Хрестоматії» — це перші уроки пробудження колективістських почуттів.

Ось одна з перших бесід:

Волоські горіхи для бабусі

Біля школи в маленькій хатині жила самотня бабуся. Старенька-старенька, вже й зубів у роті немас.

Школярі допомагали бабусі: то води принесуть, то козі трави нарвуть у лузі.

У шкільному саду дозріли волоські горіхи. Великі,

повнозерні, смачні. Та такі тверді, що хлопці радили один одному з рогатки горіхами стріляти.

— Понесемо бабусі горіхів, — сказав хтось із піонерів.

Діти нарвали відерце горіхів, принесли бабусі. Висипали на стіл, на білу скатертину.

— Їжте бабусю, — зашебетали діти й швиденько побігли з хати.

Бабуся сіла біля столу. З її очей капали слізози. Тремтячими руками пересипала горіхи. Вони торохтили, мов камінці, а знадвору чути було веселе дитяче щебетання.

Розповідаю й пильно стежу за дітьми, ловлю в очах найтонші відтінки думки. В той момент, коли діти уявляють, як бабуся сидить за столом і пересипає горіхи, в очах переважної більшості дітей бачу біль і співчуття: як же їстиме горіхи бабуся, коли в неї немає зубів? Невже піонери, що понесли бабусі горіхи, не відчували, що вони принесуть зло старенькій?

Це емоційно розвинені діти, підготовлені до включення в життя суспільства. На почуттях цих дітей можна будувати міцний фундамент колективу. Але серце стискається від болю, коли я бачу, як кілька дошкільників, не зрозумівши, не відчувши прихованої думки, сміються. Ім смішно, що «бабуся грається горіхами, немов камінцями». У цьому сміхові — маленькі корінці великого зла. З такими дітьми треба багато, дуже багато працювати, пробуджуючи в їхній душі високі моральні почуття. Хочу порадити вчителям першого класу: вивчайте емоційну вихованість своїх дітей! Емоційна убогість, невихованість окремих школярів, з якою вони прийшли до школи, — це напівзв'язані очі. Вам, тільки вам, бо ніхто, крім вас, цього не зробить, треба зняти цю нов'язку з дитячих очей, відкрити перед маленькою людиною багатогранний світ людських почуттів. Глухий до інших людей — залипнеться глухим до самого себе; йому не доступне буде пайголовнише в самовихованні — емоційна самооцінка власних вчинків. А без цього не може бути й мови про вплив колективу на особистість. Там, де немає емоційної самооцінки, виникає потреба в екстремічних, «надзвичайних», репресивних засобах впливу, а де моральна дисципліна ґрунтується на страхові, там не-

має пі колективу, ні справжньої сили волі, ні самодисципліни. Страх — це мотузки, якими зв'язують не тільки волю, а й мислення дитини.

Емоційне сприймання — це взагалі азбука всякого виховання; тільки той, хто оволодів нею в дитячі роки, здатний швидко й свідомо читати світ людини. Процес соціалізації, який починається з того моменту, як дитина відчула, що у відповідь на її крик мати годув її або колишє, співає пісню або сама плаче над її колискою, і триває до останнього подиху людини,— цей процес вихователь мусить науково осмислити і обґрунтувати. Тут більше, ніж вогню, треба боятися формалізму, бездушного «виконання заходів» для звіту... Однією з найбільших небезпек, з якими, на жаль, інколи доводиться зустрічатися в шкільному житті, є емоційне невігластво. Розповім про випадок.

У Катрусі, маленької синьоокої першокласниці з білявим волоссям, сьогодні велика радість. Понад рік хворів її татко. В лікарні лежав, три операції переніс. Мамі й Катрусі було тяжко. Не раз, бувало, прокинеться Катруся вночі й чус: мама тихо плаче.

А сьогодні татко вже на роботі. Здоровий і бадьорий.

Радісно сяють Катрусині очі. Прийшовши до школи, зустріла дівчинка в дворі двох своїх однокласників, Петю й Гришу. Зустріла й поділилась радістю:

— Наш татко видужав...

Петя й Гриша глянули на Катрусю, здивовано знивали плечима й, нічого не сказавши, побігли ганяти м'яча.

Катруся пішла до дівчаток, що грали в класи.

— Наш татко видужав,— сказала вона і радість сяяла в її очах.

Одна з дівчаток, Ніна, з подивом запитала:

— Видужав — ну й що з того?

Катруся відчула, як з грудей до горла підкотився важкий клубок і дихати стало важко. Вона відійшла до тополі на кінці шкільнного подвір'я і заплакала.

— Чому ти плачеш, Катруся? — почула вона тихий, ласкавий голос Кості, мовчазного хлопчика, її однокласника.

Катруся підняла голову й, схлипуючи, відповіла:

— Наш татко видужав...

— Ой, як же це добре! — зрадів Костя. — Біля вашої хати в бору вже зацвіли проліски. Зайдемо після

уроків до нас, нарвемо пролісків і понесемо твоєму таткові.

Радість сяяла в Катрусиних очах.

До цього I класу прийшло багато емоційно невихованіх дітей, і вчитель мало працював над тим, щоб подолати цю ваду. По суті, тут не було колективу, і вчителеві треба було починати з елементарного, але разом з тим і найважчого — з формування здатності відчувати себе в іншій людині й іншу людину — в собі.

У чому полягає гармонія емоційних оцінок власних вчинків, яку нам, вихователям, треба утверджувати в дитині, щоб формувати виховний вплив колективу на особистість? Дитині повинно подобатися добро у власний поведінці. Разом з тим у неї мають утверджуватись презирство, нетерпимість до зла. Поняття про добро і зло треба формувати на основі поглядів суспільства, колективу. Інакше кажучи, гармонія емоційних оцінок власних вчинків дитини полягає в тому, що її приваблює все, що подобається людям, що сквалують батько, мати, вихователь дитячого садка, вчитель, товариши. Гармонія емоційних оцінок власних вчинків, від якої залежить моральне обличчя людини, визначається тим, які взаємини існують між старшими (батьками, вчителями, вихователями) й меншими — вихованцями. Дуже важливо, щоб у ставленні старших до менших яскраво відбивалося те, що цінить і чим дорожить суспільство.

Оскільки найвищою цінністю нашого суспільства є людина, то її у взаєминах між членами сім'ї, між вихованцями дитячого садка, класу, школи має панувати прагнення творити щастя своїм рідним, близьким, товаришам, усім членам колективу, співвітчизникам. В одній із своїх ранніх праць молодий Маркс писав, що найчасливішою людиною є та, яка робить щасливими якомога більше людей⁴. Від того, куди йдуть корінці перших дитячих задоволень і радостей, як на основі повноти духовного життя формується особисте уявлення й поняття про щастя, повністю залежить сприйнятливість вихованцем емоційної оцінки своїх вчинків іншими людьми, а отже, і власна оцінка, самооцінка, зрештою — сумління.

Формування виховного впливу колективу починається з того, що в душу кожного майбутнього члена колективу закладається одне з найважливіших людських багатств — задоволення, радість від того, що він творить щастя

іншим людям. Як найбільше вчинків, які спонукаються почуттям привабливості моральної краси, прагненням зробити людям добро,— одна з найважливіших закономірностей правильного включення особистості в життя суспільства.

СПІЛКУВАННЯ В КОЛЕКТИВІ

«Єдина справжня розкіш — це розкіш людського спілкування». В цих словах Сент-Екзюпері⁵ — велика мудрість виховання людини. Якою стане людина,— це залежить від того, яке в неї спілкування з іншими людьми, до чого воно кличе думку й волю, який світ людського відкривається перед нею.

Багатство, краса, емоційна глибина, духовна повнота, ідейна насиченість спілкування з тією сферою життя колективу, в якій відбувається самоціннання й самовиховання. Людське спілкування — це надзвичайно широке, багатогранне задоволення потреби людини в людині. Завдання виховання колективу — зробити це спілкування таким, щоб воно облагороджувало особистість, відточувало ії моральну красу, щоб від спілкування з товарищами людина відчувала радість, непереборне прагнення бути разом з людьми.

Яка діяльність дає щастя, радість, розкіш людського спілкування? Куди треба спрямовувати фізичні й духовні сили дітей? Дітей треба вчити ділитися радощами, труднощами, думками, переживаннями. Треба вчити мріяти, творити й берети мрію. Спілкування облагороджує, якщо діти об'єднуються для творення краси. Це багатогранна діяльність, яка включає і фізичну працю, і подолання труднощів, і взаємодопомогу, і співпереживання, і захоплення красивим та благородним, і переживання небезпеки, і вміння поділитися з товаришем шматком хліба, і безкорисливий вчинок наодинці з власним сумлінням, і боротьбу проти зла й неправди, і готовність взяти на себе відповідальність за осудливий вчинок товариша.

Ось у чому й полягає одна з великих таємниць, а разом з тим одна з найпростиших речей у вихованні колективу; справжню розкіш людського спілкування діти мають переживати тому, що вони активні творці краси

Перший рік життя класного колективу. Минула зима, настала весна. Ми йдемо з дітьми в поле, в ліс. У далекий

балці, зарослій чагарником, знаходимо затишну місцинку. Вона сподобалась нам. Ми радіємо: тут би зробити наш таємничий куточек для літнього відпочинку після походів по степах і лісах... Мрія захоплює, ми приходимо сюди ще кілька разів після заняття. Приносимо саджанці дикого винограду, саджаємо їх навколо кущів; потім комусь спало на думку посадити тут і кущ қалини... Ще немає тут нічого особливого, а нас уже тягне сюди: хочеться сидіти під кущами, читати, мріяти, розповідати й складати казки. А коли дикий виноград утворив суцільну зелену стіну, коли наша таємнича місцинка стала ще затишнішою й красивішою, ми назвали її Куточком Казки, або Куточком Краси. Нас тягне сюди, ми відчуваємо тут велику радість, бо ми самі створили цю красу. І чим більше ми вкладаємо сюди своєї праці й своїх турбот, тим дорожчою нам стає ця краса, тим більше щастя переживаємо вже від того, що збираємося тут разом, сидимо, тісно притулившись плечем до плеча, й, затамувавши подих, слухаємо казки й бувальщину.

З кожним роком наш Куточок Казки стає красивішим і ріднішим. Тут уже цвіте й червоніє калина, на сусідніх кущах — наші гнізда й наші пташки в гніздах. Цей куточек входить у наше духовне життя, бо скільки в ньому пережито, скільки хвилювань ми зазнали! Немислимо, щоб комусь з нас не захотілося прийти сюди, коли призначено збір на певну годину, щоб послухати казку чи прочитати книжку. Одного разу не прийшла Оля — маленька білокоса дівчинка (було це вже в IV класі), — і ми не могли ні казки слухати, ні книжки читати, бо відчували: щось у нашої Олі не гаразд. Пішли в село, довідались: у дівчинки захворіла мати...

Куточок Краси був маленьким гніздечком нашого духовного життя до того часу, поки учні закінчили школу.

Інший колектив створив свій Куточок Краси вже в III класі. Одного разу, гуляючи в лісі, діти побачили ледве помітний струмочок. Захотілося знайти джерело, звідки витікає холодна чиста вода. Джерело знайшли в глибині лісу. Поряд з джерелом ріс столітній дуб. Недалеко від дуба, на галявині, діти посадили кілька кущів бузку. Виріс бузковий гай. Сюди приходили діти помріяти, почитати. Тут найкраще слухалися й складалися казки. Тут були прочитані «Сліпий музикант» Короленка,

«Морський вовк» Джека Лондона і «Хатина дядька Тома» Бічера Стоу, тут читався й перечитувався «Ксбзар» Тараса Шевченка.

Краса думки, краса мислення розкривається перед людиною як радість людського буття тільки тоді, коли вона пізнає розкиш людського спілкування. Куточки Краси, про які я розповідаю, саме є для колективу джерелом краси думки. Дитину вабить сюди не тільки те, що вона побачить красиве дерево, красиві квіти, почує красивий спів пташок, а й те, що вона почує красиву думку — красиву тим, що думка ця схвилює, збентежить, викличе тривогу й роздуми, бажання заглибитись у те, що тільки неясно уявляється, живе в підсвідомості.

Великий виховний смисл розкоші людського спілкування ми вбачаємо в тому, що вже в роки отроцтва і особливо в ранній юності людина несе до колективу свої думки й сама йде в колектив за думками. Як важливо для формування справжнього людського благородства, щоб вихователь був чутливим диригентом того оркестру, ім'я якому — колективна думка! Як потрібно, щоб людське спілкування в роки отроцтва й ранньої юності було колискою думки й переконанькою особистості! Все це залежить від вихователя, зокрема від того, які думки про навколишній світ зумів він заронити в свідомість дитини й підлітка, як зумів пробудити бажання прочитати саме ту книгу, яку потрібно.

Гармонійне виховання розуму, волі, моральних переконань, ідейної цілісності й мужності, духовного багатства й естетичної багаторізності — все це закономірно веде до того, що в людини уже в роки отроцтва виникають думки, на які ій хочеться почути відповідь і утвердити власні погляди. Я вважаю, що багате, ідейно повноцінне людське спілкування можливе в колективі тільки тоді, коли в роки отроцтва людина замислилася над питаннями: в чому сенс життя? Для чого живу на світі? У чому суть добра і зла? Ці думки ще неясні й ве до кінця осмислені, але вони бентежать, тривожать і якщо ви справжній вихователь, ви знайдете правильний шлях до того, щоб у якусь хвилину підказати юнакові, що саме його турбує. Ось ці хвилювання, турботи, питання й несуть підлітки, юнаки, дівчата в колектив, сподіваючись знайти новий подих свіжого вітру для багаття своїх роздумів. Коли підлітки та юнацтво йдуть з такими питаннями до колективу,

це означає, що виховання поставлено правильно, колектив здатний стати могутнім знаряддям виховання.

Щоб ваші вихованці в колективі порушили саме ці питання, розкрили свою душу, несприпустимі «заорганізованість», «запланованість», інакше кажучи, формалізм, штучність, намагання влізти в душу людини, спонукати її, щоб вона на людях відкрила те, що ій дорогое й рідне. Розкип мисленого спілкування — це надзвичайно ніжна ділянка людського серця, і доторкатися до цієї ділянки треба обережно. Вихователь повинен тактовно, непомітно спонукати до висловлювання тих думок, які хвилюють людину, які вона й сама ще не до кінця осмислила. Треба сказати такі слова (або прочитати ці слова з книжки), щоб людина осмислила свою думку, висловила її, пережила подив перед істиною.

Це книга справжньої педагогічної мудрості: як підготувати людину до того, щоб вона звернулась до колективу з такими словами: «Скажіть мені, друзі, в чому смисл нашого життя, для чого я живу на світі, що сталося в світі від того, що я прийшов і піду з нього, чи таким би був світ і без мене, чи, може, я щось принес у нього своїм буттям, болями й хвилюваннями, радощами й тривогами?» Підготувати вихованців до того, щоб ці питання стали предметом спілкування в колективі, означає піdnяти особистість і колектив на вищий ступінь духовного розвитку.

Отже, ви зуміли підготувати своїх вихованців у цьому напрямку, зуміли спонукати їх до того, щоб підліток чи юнак запитав: «А в чому сенс життя?» Тут починаються найщасливіші, найтривожніші, найбільш пам'ятні хвилини духовного життя колективу. Я порівнюю підлітків і юнацтво наших днів з вихованцями тридцятих, сорокових, п'ятдесятих років. Це порівняння приводить до висновку: в кожному новому поколінні молодих людей, що стоять на порозі самостійного життя, зростає чутливість до власного духовного світу і все більше утверджується прагнення до щастя творення, стають наполегливішими шуканням вищого сенсу буття. Ось висловлювання восьмикласників, духовно підготовлених до осмислення важливих питань самосвідомості й самовиховання:

«Я читав книжки про тяжке дореволюційне життя молоді. Людину тоді гнітили турботи про шматок хліба й працю. Селянський хлопець з болем думав про те, що батькові його доведеться ділити свій маленький наділ

на кілька ще менших ділянок, щоб дати кожному синові землю для господарства. З того дивилися матері й батьки на дітей: для чого ви на світ народились? Щоб усе життя нидіти злідарями? А ось зараз у людини зовсім інші думки. Кожен батько мріє про нас, дітей: мій син мусить стати інженером, ученим, лікарем... Мій син — талановитий і незвичайний... Інакше й не уявляється щастя. Але хіба ж можемо стати всі вченими й інженерами, лікарями і агрономами, учителями й артистами? Треба ж комусь і землю обробляти, і на тваринницькій фермі працювати. У мене немає ніяких талантів, ні здібностей особливих. Стану я звичайним механізатором. І ось мене лякає цей життєвий шлях: невже працюватиму тільки для того, щоб одержати гроші, хліб?... Щоб після роботи добре виспатися, бо втомлива ж робота?.. А потім людина йде на пенсію...» (Віталій З., 14 років, 3 місяці, комсомолець).

«Мій батько — звичайний собі пастух. Але в кінторі колгоспу його не називають пастухом — мабуть, тому, щоб не образити. Говорять: працівник тваринницької ферми. І зоотехніка так іменують. Одного разу в неділю прийшов до батька друг — старий механізатор, сімдесятилітній Максим Іванович. Сіли з батьком за стол, винесли по чарці й почали філософувати. Аж заплакав Максим Іванович: вирядили, каже, на пенсію з великими почестями, та гірко мені жити. Бо відчуваю: нічого тепер робити, сиди та жди смерті. Я мимоволі вслухався в цю розмову та й подумав: невже й мене така доля жде? Доживу до якогось там віку, скажуть: іди, відпочивай. Це означає: жди смерті. Для чого ж тоді людина живе на світі? Для чого встає опівночі, як мій батько, турбується, хвилюється: як там корова Сойка, чи не отелилась? У чому ж тоді смисл життя, якщо всім шлях один — в небуття?» (Андрій С., 14 років, 6 місяців, комсомолець).

«А я думаю, — смисл життя в тому, щоб робити добро людям. І твій батько, Андрію, серед ночі встає клопочеться, йде на ферму — бо людей любить. Справа, мабуть, не в тому, що корова Сойка для нього — все... Адже й корови, і ферма, і трактори — все це для людей. Знають твого батька всі в нашему селі, поважають — в цьому й є смисл життя. Ось у балці за селом Маків ліс... Чому він так зветься? Дід мій розповідав: був такий ко-зак — Мак. Поселився він у степу та й став обсаджувати

балку. Щоліта висаджував тисячу деревець. Та так умів дерево посадити, що й поливати не треба — росте й нє загине ніколи. Суха, похмура балка перетворилася в зелену діброву. Не залишилося й сліду від Макової садиби, ніхто не пам'ятає, де й похований козак, а Маків ліс живе й тисячу років житиме. Мабуть, смисл життя в тому, щоб не пройти по землі непомітним. Розповідав недавно наш дядько Степан (живе він у місті) таку історію. У великому комунальному будинку жив старий самотній дідусь. Пенсії чомусь не одержував, жив скромно, в латаній одежі ходив... А як помер, прийшли люди з міської Ради майно описати — безрідна ж людина померла. Знайшли в ліжку п'ять кілограмів золотих грошей старовинних. Ось і прожила життя людина. Стало розшукувати по документах, і виявилося, що дідусь ніде ніколи не працював, а жив спекуляцією. Навіть прізвища його ніхто не знав... «Таке життя, як безвісна пилинка», — говорить дядько Степан» (Микола О., 14 років, 8 місяців, комсомолець).

«А хіба людина живе тільки працею? Значить, якщо не посадив лісу або не був знатним механізатором — то й життя марно прожив? Не може цього бути. Ось наша мама не працює. Домогосподарка, кажуть. Але ж вона виховує дітей, а нас шестеро. Все життя в мами маленькі діти... А скільки таких матерів! І мати Володимира Ілліча Леніна була домогосподаркою за теперішніми поняттями. Вона була тільки матір'ю. Материнство — це ж найважчя робота. Я читала книгу про сім'ю Ульянових. Смисл життя в тому, щоб виховувати дітей. Хто виховав герой Великої Вітчизняної війни? Матері. Хто дає нам радість? Мати. Бути матір'ю — це велике щастя...» (Саша К., 15 років, 2 місяці, комсомолка).

«Смисл життя в тому, щоб багато знати. Я читала: є мільйони книг. А людина може прочитати за все своє життя тільки дві тисячі книг. Страшно, коли подумаш, яка безсила людина. З мільйонів — дві тисячі. Яке коротке людське життя!... А ми ж до того ще й час марно витрачаємо» (Лариса Б., 14 років, 7 місяців, комсомолка).

«Я багато думав, ким стану. Потрібних і почесних спеціальностей багато. Раніше я мріяв стати інженером, будувати літаки. Потім захопила мрія стати геологом: розвідувати природні багатства, давати їх людям. А тепер уже твердо вирішив: стану лікарем. Це ж найпотріб-

ніша робота: рятувати людину від смерті, берегти її життя» (Володимир В., 14 років, 1 місяць, піонер).

«Хіба можна думати про щастя й радість, коли в світі тисячі атомних бомб? Якщо хоч одна сота частина цих бомб вибухне — людство загине. Я не можу спати, не можу їсти... На уроці читаемо «Мертвые души» Гоголя, а у мене з голови не виходить Хіросіма... Чому це так: людство само готує собі загибелъ?» (Марія Д., 14 років, 8 місяців, комсомолка).

«Вночі до мене несподівано прийшла думка: всі люди, які зараз живуть, через сто років будуть у землі... Всі як один. Ця думка приголомшила мене. Від неї страшно. Якщо людина знає, що вона помре — для чого ж жити? Я став вдивлятися в очі людям, бачив веселих, життєрадісних чоловіків, жінок, стариків. Одного разу зустрічаюся з дідулем Панасом. Вісімдесятилітній дідусь саджав дубок. Мені спало на думку: давай запитаю, для чого ви, дідусю, саджаєте цей дубок, адже ви не побачите його великим, гіллястим дубом? Хотів запитати, та побачив очі дідулеві й соромно стало. В старечих очах мене вразила радість життя. А дідусь, мабуть, догадався, про що я думаю, та й каже: «Якби кожна людина працювала тільки для себе — світ перетворився б у велике кладовище. Всі тільки й говорили б про смерть, кожен тільки й оплакував би себе. На щастя, цього немає й не буде. Людина живе для інших людей — ось у чому її безсмертя». Ніколи не забуду цих дідулевих слів. Він через півроку помер, а я доглядаю його дубок і немовби бачу його очі. Я дав собі слово виростити могутній дуб» (Анатолій І., 15 років, 4 місяці, комсомолець).

Це дослівний запис того, що говорили учні, комсомольці, вчораши піонери. Для мене немає більшого щастя, ніж чути відверті слова своїх вихованців про життя, про майбутнє. Ці хвилини, коли молоді люди, які через три-четири роки будуть воїнами й матерями, розкривають найпотаємніші куточки своїх сердець, є вершиною духовного життя колективу. Вони говорять відверто не тільки тому, що довіряють вихователеві. Вони прагнуть утвердитися в своїх переконаннях, розвіяти сумніви. В словах окремих вихованців звучать тривога, сум, навіть безнадійність. Але це не дає підстави твердити, що в колективі є люди з пессимістичними переконаннями. Безрадісний погляд на майбутнє — це тривожний заклик; допоможіть,

поясніть, як розуміти те, що відбувається в світі! Саме тоді, коли молода людина відверто висловлює свої безрадісні думки, для вихователя створюються найсприятливіші обставини, щоб утвердити оптимізм, вселити в юні душі впевненість у світлому майбутньому людства. Хоч би про які далекі, здавалося б, від особистого життя, загальнолюдські проблеми говорив юнак, він думає в ці хвилини про особисту долю, і тягне його в колектив передусім тому, що йому хочеться порадитися про особисте майбутнє, почути правду, дістати підтримку. Оці найвідвертіші хвилини сердечного людського спілкування є не абстрактними мудруваннями про загальні філософські проблеми. Це відверта розмова про душу кожного вихованця. Я б назвав ці бесіди філософією серця. Саме завдяки мисленому заглибленню в питання про сенс життя тут від серця до серця пролягають найтонші зв'язки між особистими поглядами, уподобаннями, інтересами. Колектив стає для окремих вихованців джерелом нових думок. Навіть той, кому, можливо, й на думку не спадало, для чого він живе на світі, починає бачити себе не так, як бачив раніше.

Як же повинен повестися вихователь у ці хвилини найтоншого духовного життя колективу? Вихователеві в ці відповідальні хвилини особливо важливо бути самим собою, постати перед юними серцями мислителем, товаришем і другом, живою людиною із своїми поглядами, радошами, болями, сумнівами. Звичайно, вихователь не може бути спокійним спостерігачем добра й зла. В ці хвилини на вихованців особливо сильно впливає те, що їх наставник розкривається перед ними як емоційно багата людина. Але емоційне багатство має щідкріплюватись моральним авторитетом: лише тоді, коли є ця важлива передумова, кожен відтінок почуття вихователя, його особистого ставлення до істини сприймається вихованцями як моральна цінність, як надбання старших поколінь.

Якщо вам пощастило досягти того, що спілкування із своїм колективом стало дляожної особистості радістю, розкішшю, коли юнаки несуть у колектив свої роздуми, сумніви, тривоги, коли вихованцям хочеться зібратися просто для того, щоб поговорити про те, що кого хвилює, — ви виховали справжній колектив юних громадян. Незалежно від особистих нахилів і вподобань, усі учні цікавляться художньою літературою, мистецтвом. Учні одного кла-

су, де я був вихователем, часто збиралися для того, щоб поговорити, посперечатися про твори сучасної радянської і зарубіжної літератур. Ми розглядали не окремі твори, а проблеми, які хвилювали юнацтво. Юнаки й дівчата розповідали про твори, які вони прочитали, і з цих розповідей ставало ясно, що всіх найбільше хвилюють питання: де той герой сучасної радянської літератури, який учить нас жити? На кого нам рівнятися в житті? Хто найбільше хвилює і захоплює нас, хто для нас найближчий і найдорожчий? Три роки ці питання були предметом гарячих суперечок. Юнаки й дівчата висловлювали різні думки. Суперечки продовжилися в інших класах. Прочитано десятки найкращих творів сучасної літератури, і всі ми — школярі й учителі — прийшли до одностайноговисновку: з художніх творів, написаних у новоєенні роки, найбільше враження справила на нас повість В. Матушкіна «Любаша». В головному образі цієї повісті втілено найкращі риси радянської людини: віру в комуністичні ідеали, оптимізм, людяність, непохитність перед труднощами, життєлюбність.

Дуже цікавими були наші зустрічі з питань образотворчого мистецтва. До цих зустрічей готувався весь колектив: виставляли репродукції картин, юнаки й дівчата читали книжки про мистецтво.

Багато радості й розкоші людського спілкування в тих видах діяльності, де напруження духовних і фізичних сил само собою відкриває насолоду буття, мислення, переживання. Це походи, екскурсії, знахідки матеріальних і духовних цінностей. Особливо велике виховне значення мають походи по місцях бойової слави старших поколінь. Це спілкування характерне тим, що колектив об'єднується високими патріотичними переживаннями. Походи по місцях бойової слави дають неоціненні знахідки — мужність борців за свободу й незалежність нашої Батьківщини, збережену в переказах, документах, в пам'яті живих учасників подій.

Щороку по закінченні шкільних занять, під час літніх канікул, наш колектив, від I до IX класу, вирушає в похід по рідній землі. Це не просто вивчення рідного краю. Це поступове ідейне збагачення колективу. У зустрічах з людьми перед нами відкривається світ людської мужності, героїзму, самоожертуви. Враження від подорожі насичує нас почуттями захоплення, подиву геройч-

ним. Ці почуття розкривають людські серця, по краплині вносять у душу те, що називається ідеиною зрілістю, дорослістю. Захоплення геройчними подвигами створює той духовний стан, коли люди прагнуть у власному житті *геройзувати* поведінку, що відповідає моральним нормам будівника комунізму, патріота, борця за утвердження слави й могутності рідної Вітчизни. Іншими словами, безпосередній доторк дитини, підлітка до геройчного, до величного, до безцінних моральних багатств народу утворжує в їхній свідомості привабливість справжнього добра. Під впливом колективного захоплення бажання підлітка виявити, показати себе гармонійно зливається з моральним ідеалом нашого суспільства. Колективне переживання благородних почуттів утворжує в юній душі велику чутливість до думки колективу про мою поведінку, працю, про моє ставлення до суспільних інтересів.

Тут неможливо встановити безпосередній зв'язок між фактом, який став стимулом благородного переживання, й конкретним вчинком, поведінкою особистості відразу після того, коли захоплення, подив перед геройчним оволоділи юним серцем. Взагалі в моральному вихованні колективу не можна шукати такої закономірності: вплив на свідомість і почуття відразу виявляється в діяльності. Захоплення, подив перед геройчним, створюючи дух ідейного однодумства, є могутнім джерелом духовних сил людини, які виявляються не тільки тоді, коли діти чи підлітки перебувають у колективі, а й тоді, коли кожен з них залишається наодинці із своїм сумлінням.

П'ятикласники зустрілися з партизаном Великої Вітчизняної війни. Він розповів про подвиги радянських людей у боротьбі з фашистами. Величезне враження спровів на дітей подвиг двох піонерів-героїв, партизанських розвідників. Захоплені в полон гітлерівцями, піонери не сказали жодного слова про військову таємницю. Фашисти закопали їх живими в землю. Мужність, вірність громадянському обов'язку так приголомшили дітей, що вони вирішили щороку вирощувати червоні троянди спеціально для того, щоб у день свята Перемоги класти їх до портретів піонерів-героїв.

Формування виховного впливу колективу на особистість залежить від того, чим і як живе колектив. Неодмінною умовою позитивного впливу колективу на особистість є емоційне багатство життя колективу.

Переживання — це зворотна сторона ідейного переконання. Емоційне ставлення, емоційна оцінка, емоційне реагування колективу на те, що відбувається довкола, є однією з найнеобхідніших передумов того, щоб особистість, навіть недостатньо вихованій до вступу в школу, подобалось добро і щоб у неї викликало почуття презирства зла. Ідейне багатство колективу, багатство праґнень, відносин, взаємних оцінок і вимог — усе це входить своїми найтоншими корінцями в емоційну чутливість колективу. Чим глибша емоційна чутливість колективу, тим сильнішим він виступає як знаряддя впливу на особистість, тим менша небезпека байдужості, безсердечності, «емоційної товстошкірості» окремих учнів.

Одне з найскладніших завдань вихователя в тому, щоб з перших днів створення колективу дбати про його витончену чутливість емоційного пізнання світу, щоб колектив бурхливо переживав схвалення добра й презирство до зла. Діти, переживаючи спільно емоційну оцінку того, що пізнають, повинні праґнути до активної діяльності, в колективних діях виявляти свої почуття й разом з ними своє особисте ставлення до світу, до людей, до самих себе. В цьому полягає виховання ідейної єдності колективу. Виховувати колектив — означає спрямовувати його членів так, щоб у них серця прискорено бились і руки тримали від нетерпіння виявити почуття, що захопили колектив у активній діяльності. У цьому колективному захопленні не може залишитися незворушним найбайдужіший, «емоційно товстошкірий».

У колективній діяльності, спонуканням до якої стало почуття схвалення добра або непримиренності до зла, формуються моральні уявлення, поняття, переконання, ідеї. Про переконання й ідеї взагалі не може бути й мови, якщо немає яскравого емоційного життя. Вчинки, в яких від іскорки почуттів спалахують смолоскипи ідей, — це та закономірність виховання колективу, про яку треба пам'ятати кожному педагогові. Особливо велике значення має врахування цієї закономірності в роботі вихо-

вателя старшої групи дошкільного закладу й учителя початкових класів. Емоційно насычені вчинки — це віконця, через які дітям відкривається світ ідей. І треба, щоб кожна дитина пройшла школу емоційно багатої, ідейно повноцінної поведінки в колективі, доки перед нею відкриються громадянські виднокруги.

У спонукуваних високими почуттями вчениках виявляється зв'язок слова й діла, думки й діяльності, переконання й життєвої практики. Часто можна почути нарікання вчителів: несприйнятливий колектив до слова... Розповідаєш ім про високі, ідейно насычені речі, а сердя їхні залишаються незворушними. Чому це так буває? Тому, що слово, з яким учитель звертається до колективу, позбавлене гарячої крові почуттів. А слово, думка постають у свідомості вихованця в усьому багатстві своїх емоційних відтінків лише тоді, коли вони переживаються під час діяльності. Захоплена благородними почуттями людина стає особливо чутливою до слова. Чим частіше переживає колектив захоплення діяльністю, до якої спонукають благородні почуття, тим міцнішими, надійнішими стають емоційні й ідейні зв'язки між членами колективу, тим виразніше оформляється колектив як ідейна, моральна, трудова єдність. Від єдності почуттів бере свій початок єдність поглядів і вподобань колективу.

Як практично спонукати вихованців до емоційно насыченої діяльності, як керувати цією тонкою сферою духовного життя колективу?

Дитину приваблює краса, моральне благородство, готовність прийти на допомогу слабій істоті. Їй хочеться бути щедрою, великомудрою. Вона здатна близько взяти до серця радощі й горе інших людей. Але високі якості душі треба творити, виховувати. Є галузь духовного життя колективу, яку можна назвати: емоційні стани, ситуації, взаємини.

Життя колективу — це тисячі й тисячі найнесподіваних і найтонших доторкнень людини до людини: серця до серця, думки до думки, радості до горя, радості до радості, щастя до сум'яття й безнадії... Від того, хто веде вихованців вузькою стежинкою морального вдосконалення і самовдосконалення, залежить, зрештою, якими стануть серця, що доторкаються щохвилини одне до одного,— нижнimi й чутливими чи шкарубкими, затверділими. Учителеві треба мати надзвичайно чутливе й відкрите

серце, щоб бачити, відчувати, розуміти тисячі найніжніших доторкнень маленьких людей одне до одного, щоб ці доторкнення творили людську красу, а не завдавали людям болю.

В Андрійка помер дідусь. Тиждень хлопчик не приходив до школи. Коли після похорону Андрійко прийшов до класу, в нього було тяжко на душі: николи більше не розповість йому дідусь казки, не приголубить... Андрійко сидів мовчазний і задумливий. До класу зайшов Андрій Юхимович. Поклавши на стіл журнал і зошити, він почав перевіряти домашнє завдання. Коли вчитель підійшов до Андрійка, хлопець тихо сказав: «Я сьогодні не виконав завдання...» Андрій Юхимович поклав руку хлопчикові на голову. Лагідну, ніжну, добру руку. «Але я завтра все зроблю, Андрію Юхимовичу». — «Гаразд, зробиш», — тихо сказав учитель.

У цій маленькій картинці, взятій з життя, яскраво виявилося уміння педагога тонко відчути неповторність емоційного стану. Чуйність має жити в серці, у погляді, настрої колективу і вчителя (а від настрою вчителя великою мірою залежить настрій колективу). Звичайно, щоб створити в колективі такий, можна сказати, ніжний емоційний стан, треба розвивати, утверджувати в дитячих серцях чутливість до найтонших виявів людського — радості, горя, самотності.

Що б ви дитині не розповідали, яку б сторону життя вона не пізнавала, про що б не думала — в усьому є емоційна сторона. Треба бути дуже чутливим до стану дитини, до емоційного відтінку кожного слова. Іноді буває, що в процесі навчання, розкриваючи перед учнями причинно-наслідковий зв'язок між явищами, вчитель забуває про емоційний і естетичний світ дитини. До чого це призводить, видно з маленької історії, що трапилася кілька років тому в нашій школі.

Олеся любила метеликів. Рано вранці, коли перші промені сонця золотили квіти троянд, вона йшла до саду. Барвисті метелики сиділи на квітках, тихо піднімали й опускали крильця, а Олеся боялася дихнути, щоб не сполохати ляклivих красенів... Сьогодні на урок вчителька принесла до класу великий малюнок. Розповіла й показала, як метелик перетворюється в бридку шкідливу гусінь. «Метелики — це шкідники. Їх треба знищувати», — сказала вчителька. Вночі Олеся плакала... Вранці

вона пішла до квітучих троянд, милувалась барвистими метеликами, але лякливо озиралась: чи ніхто не бачить?

Зайве пояснювати, як треба було вчительці розкрити перед дітьми суть наукової істини. Наукові знання необхідно викладати так, щоб не порушувати гармонії емоційного, інтелектуального, естетичного світу дітей; щоб діти розуміли: крім понять корисного й шкідливого, є ще й поняття красивого і потворного.

Перш ніж розглядати емоційні стани, ситуації, взаємини та їх роль у формуванні виховного впливу колективу, треба підкреслити виняткову вагу спеціальної роботи вихователя, спрямованої на те, щоб благородні людські почуття (любов, щедрість, вдячність, готовність допомогти товаришеві, докори сумління, готовність просити виbacення і щиро виправити помилку, повага до старших, нетерпимість до зла, особливо до лінощів, лицемірства, обману) розвивалися, утверджувалися в повсякденних взаємовідносинах, у праці, в інтелектуальному житті колективу. Не може бути й мови про ідейну виховну силу колективу, якщо в ньому немає *щиросердості*. Я завжди прагнув до того, щоб діти вільно, щиро, відверто виявляли свої почуття до мене, вчителя, один до одного, колектив до особистості і особистість до колективу. Велике зло коїться там, де діти приховують свої почуття, лицемірять. Важко навіть уявити, якої шкоди зазнає дитина, коли вона змушена глушити, пригнічувати свої почуття, особливо ті, в яких вона виявляє своє ставлення до інших людей. Діти з пригніченими почуттями — це, як правило, діти з пригніченим інтелектом, збідненою думкою. Там, де немає вільного виявлення почуттів, немислимий колективний духовний порив, колективне переживання ідеї.

Ось один із спогадів про перші роки моєї педагогічної діяльності. У наших взаємовідносинах з дітьми (я працював тоді в початковій школі) стало правилом — вільно, щиро, відверто висловлювати свої почуття: задоволення й незадоволення, вдячність і образу, гнів і подив... Щодня взимку діти приносили з теплиці в клас квітку хризантеми. Якщо у наших взаємовідносинах немає жодної хмаринки, якщо діти вірять мені до кінця й готові йти за мною, куди я скажу, — на столі в маленькій вазочці — рожева, червона, синя, блакитна квітка, залежно від настрою. Рожевий і червоний колір — радощі колективу, синій — тривога, блакитний — сум.

Я заходжу до класу й бачу у вазочці блакитну квітку: Фед'яко одержав двійку; клас співчуває хлопцеві — ось і блакитна хризантема... Хіба можуть діти приховувати своє співчуття товаришеві, навіть якщо він ледар?

Та був у теплиці кущ, на якому квіtnули хризантеми незвичайного кольору — фіолетові. Немов кристалевий обрій степової далини у вечірню годину, коли щойно заїшло сонце,— ось якого кольору квітки цвіли на тому кущі! Рідко, дуже рідко приносили діти з теплиці й ставили у вазочку фіолетову хризантему. Це у нас була *квітка образи*. Якщо діти поставили мені на стіл фіолетову квітку, це значить: «Вчителю, Ви образили нас».

Був морозний лютневий день. Прийшовши на другий урок, я побачив на столі фіолетову квітку.

Клас мовчав. У мене теж не було сил здобутися на слово. Я дав дітям завдання для самостійної роботи, а сам сів, скилившись на стіл, і задумався: що відбулося на першому уроці? Чим я образив дітей?

Про те, що діти образились безпідставно, що це іхня примха,— не могло бути й мови. Справедливу строгість і строгу справедливість діти поважали й шанували, що я добре знав. Чим же я образив їх?

«Годинник!» — пригадалось мені. Я образив їх недовір'ям...

Ручні годинники були ще рідкістю. Я купив його вчора. Дітям, звичайно, хотілось подивитись на годинника, потримати його. Я зняв годинника з руки, поклав його на стіл. Так він і лежав до кінця уроків. На перерви діти по черзі брали цю дивовижну річ, тримали її в руках, підносили до вуха... Сьогодні перед уроками мій годинник теж лежав на столі. Але ось під час першої перерви зупинився настінний годинник в учительській. Я вирішив поставити його за моїм ручним годинником. Пішов з класу, взяв годинника зі столу, надів його на руку, але дітям не сказав пічого...

І ось фіолетова хризантема. Її не було на столі майже рік. Тоді, попереднього разу, мені не захотілося йти з дітьми до ставка купатися... Я сказав, що почую себе недобре. Це був маленький обман. Діти ще не розуміли всіх складностей життя і образились. А тепер — годинник... Я зняв з руки годинника, поклав його на столі. Чи треба пояснювати дітям, чому я брав годинника? Так, треба, але не зараз.

На другій перерві, як і завжди, годинник лежав на столі. Зайшовши до класу на третій урок, я побачив: у вазочці рожева квітка хризантеми. Я полегшено зітхнув: діти простили... Потім, через кілька років, колишні мої малюки розповіли: їм важко, дуже важко було приносити в клас фіолетову хризантему. Вони знали, що завдають мені прикрощів, болю. «Але Ви самі вчили, що треба бути правдивими. Вчили, що не можна приховувати своїх почуттів».

Так, я вчив іх цього, і школа витонченості почуттів стала на все життя однією з провідних ідей, одним з найголовніших моїх педагогічних переконань.

Багаторічний досвід глибоко переконав мене в тому, що моральна ідейна вихованість колективу і особистості, здатність колективу бути вихователем, а особистості бути виховуваною і водночас виховувати саму себе залежать від винятково важливого фактора. Цей фактор — емоційний стан людської гідності кожного вихованця, стан духовної незалежності й гордості, непримиреності до припинення, до думки про власну нікчемність і слабкість, про неможливість вплинути на життя колективу, на власну долю. Це, на моє глибоке переконання, один з найтонших корінців, який живить дерево виховної сили колективу. Я завжди прагнув до того, щоб у кожного вихованця на все життя утвердились самоповага, здорове самолюбство, нетерпимість до грубих, безтактних відносин між людьми. Хай вихованець ваш буде наїжаченим, непокірним, свавільним — це незрівнянно краще, ніж безмовна покірливість, безвільність. Велику небезпеку вбачайте в тому, що всі внутрішні моральні сили вихованця йдуть лише на виконання вашої волі. Безвільність, нікчемність — рідна сестра підлості. Той, хто перестає бути самим собою, втрачає здатність бачити найтонші моральні відтінки людської поведінки. З перших кроків шкільного життя виховуйте кожну дитину так, щоб вона своєю працею, ставленням до товаришів, стосунками утверджувала власними силами свою людську гідність, чутливість до всього, що пов'язано з поняттями *можу* й *не можу*, *здатний* і *не здатний*.

Це взагалі одна з найкрихкіших сфер виховання. Чим більше ви покладатимете надій на вольові заходи, на бездумний примус, проявлятимете нетерпимість до заперечення й дитячого «свавілля», тим легше зламати їй спотори-

ти дитину. Треба обережно доторкатися, пробуджуючи й утверджуючи вольові сили дитини, спонукаючи її думати про себе, бачити себе. І найголовніше — вірити в себе. У колективі, в суспільстві величезну роль відіграє вміння особистості підкорятися волі, яка виражає колективні інтереси. Підкорення — один з найсильніших виявів активної духовної діяльності людини. Свідоме підкорення, як сама суть дисциплінованості й внутрішньої організованості особистості, вимагає тонко розвиненого почуття власної гідності. Те, що ми називаємо силою волі особистості, є почуття гідності, тисячократно виражене в активній суспільно необхідній діяльності, спрямованій на зміцнення щирих, відвертих відносин дружби, братерства, товариської взаємодопомоги і в той же час непримиренності до зла.

Усе це можна сформулювати іншими словами, як важливу закономірність виховання: щоб підкоритися розумним, доцільним, необхідним, обов'язковим вимогам суспільства, людина мусить уміти підкорятися сама собі, мати в собі силу волі, здатну наказувати, стримувати. А щоб підкорятись самій собі, щоб *утвердити в собі повелителля*, треба глибоко поважати себе. Утверджуючи в людині повагу до себе, ми виховуємо в ній колективіста. Бо тільки той, хто, поважаючи себе, вміє ставити вимоги перед собою, бачити ясно дорогу свого морального розвитку й ніколи не йде манівцями,— тільки той здатний виявляти своє активне ставлення до вчинків інших людей, схвалювати й висловлювати презирство, бути надійним однодумцем і спільником у благородному і непримиреному противником зла.

Повага до себе — емоційний стан, який має бути за гальним, всеосяжним духом школи. Від того, як учень стоїть перед учнем і перед учителем, і до найскладніших його думок про людину — все в школі має бути пройняте духом самоповаги. У вихованні самоповаги тісно стикаються ідейний, інтелектуальний, емоційний і естетичний світ людини. Утверджувати в школі дух самоповаги — означає добиватися того, щоб з перших кроків свого шкільного життя маленька людина вчилася бачити в собі моральні цінності, взяті від інших людей. І водночас моральні цінності мають переживатись як своє, особисте, дорогое. Емоційний стан самоповаги панує там, де школа не тільки комора знань, з якої діти беруть і беруть, а й

вулик, до якого вони несеуть і несеуть, збагачуючи безперервно духовну скарбницю всього дитинства, отроцтва, ранньої юності.

Могутня виховна сила колективу народжується тільки за тієї умови, коли людина в школі є не пасивним споживачем знань, а творцем. Вище щастя людини саме їй полягає в тому, що вона усвідомлює в собі творчі сили, бачить себе як творця.

Тут ми й переходимо до характеристики одного з найголовніших емоційних станів, без якого немислимі ні колектив, ні взагалі повноцінне духовне життя вчителів і учнів. Цей стан можна назвати: пошуки і знахідки, відкриття й здивування. Додам: якщо в школі забувають про цей емоційний стан як про фон усього шкільного життя, труд учителя стає тяжким, одноманітним, перетворюється в набридливе виконання службових обов'язків.

Вдумаймося у складність такого явища: ми маємо справу з дитиною, з її особливим світом пізнання й виявлення своєї особистості і водночас з трудівником. Ми ведемо свого вихованця стежкою найсерйознішої праці і час від часу переводимо на стежку найбезтурботнішої гри. Мусимо в цьому процесі дбати про те, щоб не надірвати сили дитини, і турбуватися, щоб навчання не перетворювалося в гру, щоб наш вихованець зновував труднощі. Перед дитиною відкривається безмежний світ картин, образів, істин, ідей; нам треба відібрати в цьому безмежжі найважливіше і найнеобхідніше. Необхідно дбати й про те, щоб дитина сама вміла шукати й знаходити найдінніші краплинини в океані знань. Школа повинна дати вихованцеві тверді знання і водночас розвивати його розум, випустити його із своїх стін розумною, інтелектуально багатою і жадібною до знань людиною. Учень повинен добувати знання тільки напруженням власних вольових сил і водночас бути колективістом, готовим подавати допомогу товаришам, ділитися з ними своїми запасами знань, інтелектуальними здобутками в широкому розумінні цього поняття.

Як упоратися з цією складністю проблем?

Найголовніше — завжди пам'ятати, що перед нами одночасно дитина й трудівник. Це складна й суперечлива єдність. Через забуття цієї складності й суперечливості виникають численні труднощі, з якими доводиться стикатися вчителям у повсякденній діяльності. Дитячий колек-

тив — якісно особливе явище, яке не можна порівнювати з колективом дорослих трудівників. Докорінна відмінність дитячого колективу полягає насамперед у тому, що його виховну здатність ще тільки треба формувати. Використання виховних можливостей дитячого колективу — це, можливо, тільки сota частини тих відносин, які створюються, будуються головним чином для того, щоб колектив став вихователем. Не можна ні на хвилину забувати, що наш маленький трудівник — дитина.

Школа не впорається із своїм завданням, якщо дитина не стане трудівником. Дитяча навчальна праця, ставлення до неї — це ґрунт, на якому виростають найтонші пагінці інтелектуального, морального, емоційного, естетичного, ідейного виховання.

Виховувати ми повинні так, щоб дитина почувала себе шукачем і відкривачем знань. Тільки за цієї умови одноманітна, напруженна, втомлива праця школяра забарвлюється радісними почуттями й приносить маленький людині переживання *творця*. Пізнання в тих рамках і в тій формі, з якими діти повсякденно стикаються в школі, може стати бажаною діяльністю лише за тієї умови, коли думка спрямовується на відкриття пошуку, а не на запам'ятовування готового, препарованого вчителем. Активне життя дитячої думки — найголовніша передумова і свідомого ставлення до навчання, і твердих, глибоких знань, і тонких інтелектуальних взасмин у колективі.

Готуючись до уроку, продумуючи те, що учні робитимуть і про що думатимуть, учитель-вихователь повинен розглядати свою роботу й роботу учнів з такої точки зору: якою мірою і в якій формі все це буде пошуками й знахідками, завдяки чому діти будуть мислителями? Важливо, щоб дитина щось шукала і, знайшовши, переживала радість відкриття істини, а здобування знань розглядала як особисті знахідки. Інтелектуальні почуття, що переживає дитина в процесі оволодіння знаннями, — це та ніжна й тоненька ниточка, на якій тримається бажання вчитися. У початкових класах ця ниточка особливо тендітна. Але коли пізнання супроводиться яскравими й хвилюючими переживаннями, вона стає дуже міцною й ніколи не рветься.

У пошуках і знахідках — найголовніше, а в початкових класах — єдине джерело напруження інтелектуальних, вольових сил. Тільки завдяки цьому дитина осмислює

навчання як труд, а себе — як трудівника. Без шукань і знахідок, а отже, й без напруження сил немислимі захоплення, натхнення. Захоплення розумовою працею, яке переживає один учень, передається іншому; емоційний стан захоплення й натхнення є ніби іскриною, з якої розгоряється багаття начисленого, повноцінного духовного життя колективу.

Тільки там, де є захоплення, натхнення розумовою працею, можливе інтелектуальне зростання як окремої особистості, так і колективу. Без захоплення й натхнення, без осмислення розумової праці як процесу шукань і знахідок навчання перетворюється в зубріння; з нього випадає найголовніша мета школи — загальний розумовий розвиток, формування допитливого розуму, виховання жадоби до знань. Оволодіння знаннями стає для учня предметом гідності й гордості. Вихованець, який уже в початкових класах став шукачем, дослідником, мислителем, ніколи не користуватиметься шпаргалкою.

В емоційному стані пошуків і знахідок ховається, зрештою, й те, що ми називамо інтересом до навчання. Навчання стає цікавим насамперед тоді, коли дитина виражає себе в інтелектуальній праці, бачить наслідок своєї творчості, своїх зусиль.

Важливим відтінком емоційного стану пошуків є *здивування*, подив перед істиною, перед силою людського розуму, перед власною думкою. Здивування — це надійна стежка мислення. Здивування в дитини виникає тоді, коли вона бачить, як з невідомого, з численних залежностей між речами й явищами відкривається щось нове, і в народженні цього нового дитина бачить результати власних зусиль, наполегливості. Завдяки здивуванню дитина відчуває себе активним трудівником думки — мислителем. Подив перед процесом пізнання істини і перед самою істиною є важливою передумовою самопізнання й виховання, взаємного пізнання й взаємного впливу в колективі. Емоційний стан подиву перед істиною розвиває в духовному житті кожної особистості й колективу чутливість до нерозкритого, невідомого, не дослідженого в науці. Там, де діти, особливо підлітки, переживають подив перед істиною в процесі свого повсякденного навчання, панує інтелектуальний стан допитливості, бажання знати й пізнати.

Багато можна почути розмов про вплив колективу на

навчання окремих учнів. Цей вплив найчастіше мислиться як звітування школяра перед своїми товаришами, як різноманітні форми реагування колективу на незадовільну успішність, як заохочення тих, хто добре навчається. Якщо вбачати вплив колективу тільки в цьому, то ніякого позитивного результату не буде. Вплив колективу на розумові зусилля окремих школярів починається в умовах, коли в ньому існує інтелектуальний стан допитливості; цей стан і є тією духовною спільністю, що об'єднує індивідуальні бажання в єдине колективне прагнення бути мислителями, відкривачами істини. Якщо ви хочете, щоб найголовнішим спонуканням до успішного навчання було особисте бажання кожного учня добре вчитися, пробуджуйте й утверджуєте, розвивайте колективний інтелектуальний стан допитливості.

Щоб досягти успіху в цьому, треба дбати про багаторічне інтелектуальне життя колективу. Допитливість ніколи не виховаєш, якщо розумові інтереси школярів обмежуються слуханням уроку й виконанням домашнього завдання за підручником. Урок і підручник тільки тоді стають вогниками знання й розуму, коли від цих вогників запалюється нестримне прагнення проникнути в глибини таємниць природи, людської душі, суспільного життя, моральної краси, коли підручник буде для учня тільки першою сторінкою великої книги знання. Інтелектуальний стан допитливості утверджується в колективі, коли з кожним роком стає все більший розрив між обов'язковими знаннями, засвоєними на уроках, і знаннями, набутими внаслідок особистого інтересу, бажання утвердити свою людську гідність у сфері думки.

Формування глибиної вилювної сили колективу в сфері навчання, розумового розвитку, оволодіння знаннями великою мірою залежить від того, з яким успіхом учитель переборює інтелектуальний застій, розумове скостеніння, байдужість учнів, які мають слабкі розумові здібності, погану пам'ять. Такі учні є в кожному класі. Негативно впливає на колектив та обставина, коли слабкий учень завжди лишається слабким, а оскільки вимоги до його знань щоразу зростають, то часто буває так, що, переходячи з класу в клас, учень стає дедалі слабкішим. Хоч би яким слабким був школяр, він мусить з кожним етапом навчання підніматися хоча б на невисоку сходинку в своєму розумовому розвитку. Це зростання й зале-

жити від інтелектуального стану допитливості, що панує в колективі. Дух мислення, яким пройняті взаємовідносини між учителями й учнями, між однокласниками, між старшими й молодшими, є могутнім емоційним спонуканням і моральною підтримкою для того, кому вчиться важко.

У своїй практичній роботі кращі вчителі добиваються того, щоб найважливіші істини пізнавалися дитиною як особисті відкриття. Наприклад, дитина спостерігає найрізноманітніші явища природи: тече річка, утворюються хмари, йде дощ, ростуть рослини... Порівнюючи, зіставляючи, узагальнюючи, вона приходить до висновку: вся складність і різноманітність життя на землі має своїм джерелом сонячне тепло, сонячну енергію. Сонце — джерело всього живого. Ця думка близькавкою осяює свідомість учня. Він переживає почуття гордості від того, що до цієї думки прийшов власним шляхом. Той день, коли пережито цю думку, запам'ятується на все життя. А якщо це відкриття зробив учень, що прийшов до школи з обмеженими розумовими здібностями,— він у цю хвилину піднімається на сходинку не лише в розумовому, а й у моральному розвиткові: відчуває себе людиною. Він починає дивитися на себе іншими очима, відкриває себе. В цьому переживанні людської гордості мислителя — могутнє джерело самоутвердження особистості, джерело виховної сили колективу.

ДУХОВНЕ ЖИТЯ КОЛЕКТИВУ І ОСОБИСТОСТІ В СВІТІ ДУМКИ

В одній із своїх останніх праць — у статті «Краще менше, та краще» — В. І. Ленін підкреслював необхідність того, щоб наука дійсно входила в плоть і кров, петрівроявася у складовий елемент побуту*. Нам потрібні справді освічені люди, писав Ілліч; це люди, «за яких можна ручитися, що вони ні слова не візьмуть на віру, ні слова не скажуть проти совісті,— не побоялись признастися ні в якій трудності і не побоялись ніякої боротьби для досягнення серйозно поставленої собі мети»**.

Формування справді освічених людей, в плоть і кров яких входить справжня наука,— це осереддя комуністичного виховання. Ми маємо справу з найскладнішим і най-

* Див.: В. І. Ленін, Повне зібр. тв. Т. 45, стор. 370.

** Там же.

примхливішим будівельним матеріалом — свідомістю дитини, підлітка, юнака. Перед нами — складні, різноманітні відносини особистостей у колективі. Йдеться про духовне життя колективу й особистості в світі думки, про єдність інтелектуальних почуттів, світогляду, переконань, діяльності колективу. Проблема активної діяльності колективу тісно зв'язаної з освітою, — одна з найважливіших проблем ідейного виховання.

Через багато праць В. І. Леніна червоною ниткою проходить думка про те, що вчити молодь комунізму — означає виробляти в неї власні переконання, власні погляди на життя, на свою роль у суспільному житті. Ленінські ідеї про комуністичні переконання є тим дорогоціким, який освітлює нелегкий шлях виховання людини в наш складний час, коли йде непримирений двобій між комуністичною ідеологією та ідеологією буржуазії.

Великий подив викликає те, що в теорії педагогіки і в практиці шкільного виховання, по суті, не звертають уваги на такі дуже важливі фактори, як ставлення вихованців до власної думки, як місце й роль самобутньої самостійної думки в духовному житті колективу та особистості. Дехто з учителів вважає, що виховання колективу й загиблення людини (дитини, підлітка, юнака) у власну думку — речі немовби несумісні й різнопланові. Це примітивний, поверховий погляд на виховання. Тим часом у багатьох випадках група школярів не стає колективом саме тому, що в кожній особистості і в сукупності особистостей немає багатого життя в світі думки, немає чутливого, схильованого загиблення в речі, явища, ідеї, проблеми. Група школярів не може стати справжнім колективом, якщо духовне життя кожного вихованця убоге й обмежене.

Це особлива, спеціальна сфера виховної роботи: надихнути кожного вихованця радістю мислення, прагненням до багатого життя в світі думки.

Я вбачаю дуже важливе виховне завдання в тому, щоб привести кожну дитину до невичерпних джерел думки, до яких би вона, ставши підлітком, юнаком, зрілою людиною, батьком дітей, поверталася потім усе своє життя. Цими джерелами я вважаю природу, працю, моральну красу людської поведінки, книгу й творчість. Бути справжнім мислителем — це далеко не одне й те саме, що сумлінно засвоїти курс середньої школи й одержати

атестат. Іноді люди з убогим і обмеженим світом думки мають навіть вищу освіту. І навпаки, скільки є справжніх мислителів, які з певних причин не зуміли дістати високої освіти. З цими людьми можна говорити про найскладніші, найтонші речі. Бути мислителем — означає тонко, чутливо пізнавати, розуміти, відчувати світ і себе в навколошньому світі. Мислитель народжується в спілкуванні з природою, в праці, в творчості, в прилученні до моральної краси людини, в оволодінні багатствами духовної культури людства, передусім книгою. Читання в житті мислителя — це не поглинання книг одна за одною, а творчість духу: мислитель може прочитати небагато книжок, але це читання дає йому незрівнянно більше, ніж десятки книжок тому, хто читає для того, щоб «убити час».

Нам треба вміти підводити своїх вихованців до невичерпних джерел думки. Тільки тоді, коли ми, педагоги, володімо цим умінням, учні наші стають нашими вихованцями, стають, у повному розумінні цього поняття, *вихованцями*, а ми стаємо їх вихователями і нам не загрожує небезпека перетворитися в наглядачів. Протягом чотирьох років праці в початковій школі я багато разів водив дітей на природу спеціально для того, щоб пробудити в їхній свідомості думку, яка б стала іскрою для вогнища мислення на все життя. Виняткову роль тут відіграє те, що до джерела думки ми йдемо колективом, що почуття подиву перед відкриттям істини переживає колектив. Я показую дітям у природі народження і згасання життя, бурхливий розквіт життєвих сил, буйня краси, складність явищ і процесів. Справа тут не стільки в тому, що діти про щось дізнаються, скільки в пробудженні узагальнюючих, філософських думок, які прилучають до краси мислення. Природа розкриває нам таємниці, які переконують дітей у тому, що бути мислителем — це прекрасно. Тут, біля цього найпершого й найголовнішого джерела думки, до свідомості вихованців, як відкриття, приходять думки про вічність матерії, про безмежну різноманітність природи, про нерозривну єдність людини з природою і необхідність розумного використання природних сил і багатств; про людину як вершину природи й разом з тим її невід'ємну частину; про час і простір, смерть і бессмертя... Завдяки тому, що ці думки приходять до дітей як відкриття, зроблені біля джерела думки, вихований стає на все життя мудрим мислителем.

Це перша пелюстка тієї квітки, яку ми називаємо радістю мислення. Другою пелюсткою є праця. Не може бути мислителем, а отже, й справжнім колективістом той, хто в роки дитинства не пізнав на власному досвіді суті творчої праці, хто в праці не виразив себе, не зазнав спілкування із справжніми мислителями-колективістами — мудрими трудівниками.

Ми пізнаємо людину праці й саму працю яквищу мудрість життя. Праця вчить бути справжнім мислителем, дає повноту духовного життя особистості й колективу — радість мислення. Трудове виховання не можна розглядати як щось відірване від думки, навчання. Інтелектуальне життя колективу, про яке мовилося вище, тільки й стає можливим завдяки праці — розумній, творчо насиченій, що облагороджує людину. Емоційний стан подиву, такий необхідний для багатого духовного життя колективу, теж народжується в праці.

Праця — дуже складне явище, в якому розкривається ідейний, емоційний, розумовий, естетичний, психолого-гічний, творчий смисл людського життя, виховання й самовиховання. З істоти, народженої людиною, праця творить людину. Найвищий смисл життя, за мудрим визначенням народного художника СРСР С. Коненкова, є *діяння*⁶. Тільки в праці кожен з нас виражає себе як людина, як особистість, як співвітчизник, як учасник боротьби за благородні ідеали й непримирений противник зла, як громадянин і захисник Вітчизни, як творець щастя інших людей, як сім'янин, як син своєї матері й батько своїх дітей, як колективіст, як мислитель. Тридцять п'ять років педагогічних радощів і розчарувань переконали мене в тому, що праця — одне з найчистіших і найблагородніших джерел емоційного стану радості діяпння, творення. Думка, народжена, пробуджена, витончена в праці стає радісною, оптимістичною. Коли вчитель бідкається: що мені робити з цим недорікуватим хлопчиком, як домогтися, щоб дитина прагнула осягнути таємниці світу своїми силами? — мені хочеться сказати: розв'яжіть їому руки й відкрийте очі. Проведіть від кінчиків пальців до найпотаємніших куточків мозку тисячі ниток, через які рука вчила б розум, а розум — руку. Завдяки праці, через працю, через уміння й майстерність людина виявляє себе як наймогутніша й наймудріша сила природи. Мудрість праці, майстерність, в якій людина розкриває

себе,— це і є та гідність, яка підносить людину у власних очах у колективі.

Це чи не найважче й найтонше в шкільній справі: дати дитині, підліткові радість мудрої праці — радість інтелектуального творення, в якому зусилля рук з'єднуються із зусиллями мислі. Мудра праця кожної дитини — це ті перші сотні найтонших ниточок, які зв'язують особистості в міцну духовну єдність. Радість думки, породжена мудрою працею, загострює чутливість кожної особистості до власного інтелектуального розвитку: дитині, особливо підліткові, хочеться бути розумною, духовно багатою, щедрою і, що особливо важливо для формування виховного впливу колективу, не бути невігласом. Якщо ви бажаєте, щоб дітям хотілося вчитися, хотілося бути розумними,— утверджуйте в колективі мудру працю. Хай вона буде фоном, на якому здійснюється процес навчання. Я завжди прагну до того, щоб мудра праця стала духовним інтересом дітей, щоб цей інтерес об'єднав їх у колектив мислителів і творців. Серед них, як правило, є діти з різними розумовими здібностями. Захоплення мудрою працею сприяє тому, що найслабкіші (часто ті, кого вважають безнадійними), виражаючи свою індивідуальність у творчій діяльності — мисленні, утверджують цим свою гідність у колективі, відчувають, що їх поважають товариши.

С надзвичайно важлива сторона активної діяльності виховання, в якій особливо виразно переживається емоційний стан радості мислення. Це — *творчість*. Педагогічний, виховний аспект творчості, на жаль, майже зовсім не займана цілини теорії і найслабша ділянка практики. Без творчості немислимі пізнання людиною своїх сил, здібностей, нахилів; неможливе утвердження поваги до себе, чутливе ставлення особистості до морально-го впливу колективу. Без творчого життя особистість не може бути виховуваною, без творчості немислимі духовні — інтелектуальні, емоційні, естетичні, ідейні — взаємини між особистостями в колективі. Не треба думати, що для досягнення того ступеня розвитку, на якому творчість є доступною, необхідно обов'язково закінчiti університет. Ступінь творчості — це не сума знань, а особлива спрямованість інтелекту, особливий взаємозв'язок між інтелектуальним життям особистості й виявленням її сил в активній діяльності. Я б назвав творчість самою

суттю життя в світі знань і краси. Творчість — це ліяльність, в якій розкривається духовний світ особистості, своєрідний магніт, що притягує людину до людини.

У педагогічному розумінні творчість не є таким самим творенням духовних цінностей, як у поезії, живопису, музиці. Педагогічна творчість — це бачення люциною свого внутрішнього світу, передусім свого розуму, свого напруження інтелектуальних сил, свого розуміння й творення краси в наслідках своєї праці, своїх зусиль. Може, маленька дитина повторює те, що було вже зроблено, створено іншими людьми, але якщо це діяння — плід її власних розумових зусиль, — вона творець; її розумова діяльність — творчість.

Мільйони учнів вирощують мільйони дерев. Але не завжди ця проста й нічим не примітна з першого погляду праця є творчістю. Творчістю вона стає тоді, коли людина в найтонших і найнепомітніших рисочках процесу праці та її наслідків помічає те своє, особливе, що відрізняє її діяння, її творення від діяння й творення інших людей. Працював багато років в одному з колгоспів папої області тракторист Іван Хмара. Обробляв він з року в рік одну й ту саму ділянку площею сто гектарів, а на інших ділянках працював не завжди. Люди відрізняли оранку Івана Хмари від оранки інших трактористів. Умів він зорати поле так, що грудочка до грудочки лягала; борозна була рівна, потоки води ніколи не змивали ґрунт з його поля. «Це поле обробив Іван Хмара, — з гордістю говорили люди, — а ось це — вже не його робота». Кілька років тому помер старий Іван Хмара, а поле, яке він обробляв, у народі так і називають Хмариним полем.

Навчання в школі повинно бути не просто нагромадженням знань, потрібних у майбутньому. Шкільне навчання, — якщо ми тільки хочемо, щоб воно формувало справді освічених людей, — має бути активним ідейним, інтелектуальним життям молодої людини сьогодні. Це навчання повинно бути виявленням громадянських, творчих сил особистості саме в той період її розумового, морального, естетичного розвитку, коли вона не тільки засвоює знання про світ, а й виробляє своє ставлення до світу, до людини, до праці, до боротьби непримирених соціальних сил у сучасному світі. Виробити в наших вихованців іхнє особисте ставлення до того, про що вони учаться і що пізнають, що входить у їхню свідомість, стає

їхнім надбанням — це одна з центральних проблем теорії й практики комуністичного виховання.

Сьогодні незрівняно ширшим стає коло знань випускника середньої школи горівняно з тим, що давала семирічка чи восьмирічка. Ці знання необхідні не лише для того, щоб людина не відставала від паукою технічного прогресу. Вони необхідні й для того, щоб методом будівництва комунізму на основі своєї високої освіченості виробив у собі світогляд — свої погляди на суспільне життя, на власну життєву мету. Однією з найскладніших і найважчих проблем виховання в сучасній школі є те, щоб у процесі оволодіння знаннями вихованець формував у собі таке ставлення до знань, до науки, яке б утверджувало його в суспільному житті як активного борця за комунізм, як патріота, громадянина, відданого великим ідеалам. Єдність ідейного життя й навчання — це, на мою думку, і є та дуже тонка річ, про яку так часто говорять у школі. Щоб готувати до життя свідомих борців за комуністичні ідеали, ми повинні виховувати в них ленінське ставлення до знань, науки, праці. Щоб підліток, юнак, дівчина вже за шкільною партою були справжніми громадянами, щоб освіченість іхня виявлялася в готовності бути справжніми трудівниками життя, думки, борцями за торжество наших ідеалів, колектив мусить жити в багатому, ідейно насиченому світі думки. Від цього залежить громадянське обличчя колективу. Спрямування думки та інтелектуальних почуттів колективу — це, за своєю суттю, і є та ідейно політична робота, яка здійснюється в школі щодня, щогодини, щохвилини. Це і є сама суть ідейного виховання в школі.

Ефективність цього виховання визначається знову ж таки тим, наскільки глибоко думка, ідея оволодівають свідомістю колективу. Розповідаючи на уроці про явища суспільного життя, про природу чи людину, про моральні чи естетичні цінності, справжній учитель-вихователь ніколи не забуває того, що він не тільки дає знання, а чимось збагачує духовне життя колективу, пробуджує думки, утверджує активне ставлення до знань, науки, культури, людини. В цьому розумінні сам процес навчання є одним з найголовніших чинників виховання колективу. На уроці учні не просто про щось дізнаються. Тут виховується колектив однодумців, готових до боротьби. Свою місію вчителя я вбачаю в тому, щоб навчання від

початку до кінця було вихованням поглядів, почуттів, прағнень, оцінки й самооцінки. Все це і вкладається в багатогранне поняття ставлення до життя. Усвідомлення того, що товариші, які разом зі мною слухають урок, — мої однодумці, удесятеряє сили особистості. Почуття однодумства, єдності є могутнім джерелом упевненості в тому, що мое особисте переконання — істина, правда. Колективне переживання великої правди комуністичних ідей є основою єдності інтелектуальних почуттів, світогляду, переконань, діяльності колективу.

Людство здобувало знання в нелегкій, часто кривавій боротьбі. Знання — це краса людського подвигу, самовідданість. Сторінки історії боротьби людства за шлях до вершини щастя — комунізму — гарячі, мов розпечено залізо. Кожен рядок цих сторінок горить незгасимим вогнем людських пристрастей. Виховувати справді освічених людей, формувати ленінське ставлення до знань — означає розкривати перед дітьми, підлітками, юнацтвом яскраві образи людей, що віддали своє життя за торжество правди й істини, за щастя майбутніх поколінь.

Справжнє виховання освічених людей — це передусім пізнання людини, її героїчного духу, безмежної відданості Бітчизні, вірності переконанням, готовності й уміння оволодіти всіма багатствами думки в ім'я щастя людини. Пізання людини, захоплення її красою — це основа духовного життя колективу й особистості, і ця основа твориться на уроці, де вчитель розкриває перед вихованцями закономірності суспільного розвитку, красу борців за щастя людства. Головна настанова, в якій розкривається ідейний зміст виховання, — добиватися, щоб вихованці були однодумцями в своїх поглядах на людину, захоплювалися красою людини, благоговіли перед невмирущим людським благородством, вбирали його в свої юні душі. Коли я, розповідаючи про подвиг Олександра Матросова, бачу в юніх очах вогники захоплення, я розумію, що відбувається процес творення колективу ідейних однодумців, утверджується велич народу, бо народні ідеали передаються наступним поколінням тільки тоді, коли люди стають однодумцями. Однодумці ставлять перед собою єдині моральні вимоги. Вимогливість колективу до кожного окремого вихованця саме і залежить від того, звідки беруть свій початок корінці єдиних моральних вимог. Завдання школи полягає

в тому, щоб моральні вчинки, моральні звички зумовлювалися ідейним однодумством

Чим глибше захоплюється колектив моральною красою, тим виразнішою стає непримиренність до зла. Але й здатність захоплюватись моральною красою треба виховувати. Вже говорилося, що чутливість до моральної краси — це те, що здобувається тільки добротою. Хто не пройшов школи доброти, радості творення добра для людей, хто не відчув себе сильним, мужнім захисником життя й красивого, — той не може бути однодумцем.

Могутньою виховною силою є образ великого Леніна. Його яскраве життя, революційна думка, марксистська переконаність і цлеспрямованість, вміння дорожити знаннями — все це є для наших вихованців провідною зорею з мірилом у самовихованні. Щоб розповідати про В. І. Леніна, кожному з нас, вихователів, треба досягти високого рівня ідеиної, духовної, педагогічної культури. Суть цієї культури передусім у тому, щоб вихователь сам запалився високими комуністичними ідеалами, надихав своїх вихованців благородними прагненнями боротися за комунізм ділом, вчинками, працею.

Образ В. І. Леніна для підлітків і юнацтва є мірилом самовиховання за тісі умови, коли вони, думаючи про величне й героїчне, думають разом з тим і про себе, про своє майбутнє. А пробудити цю думку можна лише тоді, коли ідея, яку ми, вихователі, доносимо до людини, втілена в людське, животрепетне. Розповідаючи про В. І. Леніна, я прагну до того, щоб вихованців захоплювала краса ідейності, краса відданості ідеалам комунізму і разом з тим, щоб вони захоплювалися Володимиром Іллічем як живою людиною. Чим тонше я зумію донести до свідомості і почуттів вихованців живий образ великої і разом з тим простої людини, тим глибше колективне захоплення. Моєю найбільшою турботою є те, щоб високе благородство людського в образі В. І. Леніна приваблювало, захоплювало молоді душі, пробужувало прагнення оволодіти багатствами культури. Де немає захоплення, натхнення, прагнення до ідеалу й віри в здійсненність ідеалу, — не може бути любові до науки й знань, до книги й школи, вчителя й праці. Переконаність народжується там, де знання осіваються прагненнями, де людина переживає своє майбутнє, своє уявлення про щастя. Якщо ви хочете утвердити в юніх душах комуністичні переконання, роз-

крийте благородство людського щастя боротьби за комунізм. Я вважаю дуже важливим, щоб вихованці захопились емоційним багатством В. І. Леніна, його жадобою знань, щоб відчули, що в боротьбі за щастя народу, за культуру він знаходив своє особисте щастя.

Служіння комуністичному ідеалу — це не просте виконання обов'язку. «Я жодного разу в житті не чув,— згадує А. В. Луначарський,— щоб Володимир Ілліч говорив про обов'язок. Він був би дуже сконфужений, якби йому хто небудь сказав: ви добре виконуєте свій обов'язок, тяжкий обов'язок! Мабуть, він би розсміявся. Це все одно, коли б хто сказав груші чи яблуні: як ви добре виконуєте свій обов'язок, даючи плоди. Володимир Ілліч не міг інакше, в цьому полягає його натура»*.

Виховувати молоде покоління в дусі ленінського ставлення до науки — означає утверджувати прагнення вчитися добре не тому, що так вимагають старші, а тому, що так хочеться: людина не може жити й бути щасливою без знання, без освіченості. Пригадаймо прекрасні слова О. С. Пушкіна «Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать...»⁷. Ці слова я написав би красивими буквами на найпочеснішому місці в школі. Жити, щоб мислити й переживати,— ось для чого потрібно вчитися нашим вихованцям, ось у чому смисл нашого буття, нашого прагнення до духовного спілкування.

Мова йде про ту дуже тонку, можна сказати, ніжну річ, яку я називав би гармонійною єдністю ідейного, інтелектуального, морального, естетичного і емоційного життя шкільного колективу й кожної особистості. Придивимось уважно до духовного життя колективів деяких шкіл, і ми не побачимо цієї єдності. Як це не дивно й парадоксально, але в деяких школах не побачимо найголовнішого, без чого не може бути й мови про колектив, — царства думки. Іноді ми можемо побачити поурочні порції «матеріалу», який готове спочатку вчитель для подачі учням, а потім учні — для відповідей, щоб дістати оцінки. Недопустимо, щоб людина, якій треба міркувати, спечатися, ставати однодумцем або ідейним противником, вступати в двобій за свої переконання, обтирати, за висловом видатного комуніста Сергія Лазо, свої думки об чужі

* А. В. Луначарский. Статьи о литературе М., 1957, стор. 192—193.

думки⁸, — щоб людина замість оцього всього, що й є по суті царством думки, з дня на день тільки заучувала. Для чого? Щоб запам'ятати, відповісти, дістати оцінку, а потім, може, й забути.

Хай не подумає читач, що я зневажаю урок і його атрибути. Ні. Усе це було, є й буде, але в царстві думки все це мусить бути як наслідок розумової праці, а ні в якому разі не її найперша мета. Пам'ятаю один прекрасний урок суспільствознавства, на якому учні говорили про обов'язок і щастя. І вчитель, і учні просто забули, що відповіді мають оцінюватись балами, — настільки всі були захоплені думанням. Згадали про це лише після уроку. Так мусить бути на кожному уроці. Не оцінка, не бал — головна мета, а самовираження людини в переживанні того, що вона думає. Царство думки поки що відсутнє в окремих школах тому, що деяка частина учнів не виражає себе в своїх думках; потік інформації, який вливається в її пам'ять, не переломлюється в її особистому духовному світі, не сприяє пробудженню й утвердженю власних думок.

Був такий період у розвитку радянської школи, коли дехто вважав, що в програмах загальноосвітніх шкіл слід залишити тільки те, що можна буде практично застосувати в праці, в оволодінні спеціальністю. У цей період видатному радянському астрофізикові академікові В. А. Амбарцумяну після однієї з його публічних лекцій було поставлено запитання: «Яку практичну застосованість у нашому житті можуть мати ці знання — ну, наприклад, про зоряні асоціації? Адже все це дуже далеко від практики...» Академік під бурхливі оплески слухачів відповів: «Людина відрізняється від свині тим, що піdnімає голову й дивиться на зорі!».

Ось воно — дивитися на зорі! Заучувати слова іноземних мов, проникати розумом і серцем у точкоці духовного життя інших народів, готовати реферати про ассірійські письмена, зачитуватись Пушкіним і Шевченком, Достоєвським і Толстим, Гете і Шекспіром, Шолоховим і Щипачовим, Рильським і Гамзатовим — все це й є дивитися на зорі. Прагнення людини до спілкування з іншою людиною, невгасима потреба людини в іншій людині — ця надзвичайно важлива основа духовного життя колективу залежить значною мірою від того, чи завжди людина, яку ми виховуємо, дивиться на зорі. Треба, щоб

їй хотілося вчитися вже тому, що вона людина. Щоб, готуючись бути хліборобом, слісарем чи каменярем, вона не ӯявляла собі щасливого життя без того, щоб не дивитись на зорі.

Виховання колективу — це формування духовної потреби людини в людині. К. Маркс у своїх працях не раз підкреслював, що в комуністичному суспільстві потреба в іншій людині стане однією з найголовніших передумов гармонійного і всебічного розвитку особистості. Ця потреба може пробудитися тільки тоді, коли кожен вихованець з малих років стане мислителем і трудівником. Споживач готових знань не може переживати глибокого інтересу до духовного світу іншої людини.

Лише людина, в душі якої почала утверджуватися справжня потреба в іншій людині, стає вашим вихованцем. До неї доходить і ваше слово про людину — борця за комунізм, і ваш заклик бути справжньою людиною. У старших класах окремих шкіл можна зустріти учнів з байдужістю в очах. Слово вихователя не запалює в них вогника інтересу до знань. Чому так буває? Тому, що знання пасивно вкладають у голову, від учня не вимагають цілеспрямованості зусиль, потрібних для формування власного погляду на світ. При такому навчанні кожна людина немовби замикається у власному світі, перед нею закриваються стежки до духовного світу інших людей; колектив тоді позбавляється того багатого емоційного стану, який породжується жадобою пізнання.

В. І. Ленін був великим трудівником думки. Висока місія вихователя полягає в тому, щоб навчити молоде покоління оволодівати знаннями по-ленінському і додержити знаннями по-ленінському. Кращі вчителі-вихователі уміють так розкривати зміст матеріалу, що учні беруть близько до серця наукову істину, яка народилась і утвердила у боротьбі науки проти темряви й невігластва, прогресу проти реакції. Розповідає вчитель п'ятикласникам про давно минулі події — про греко-перські і Пунічні війни, про становище рабів у стародавньому Римі, про повстання рабів під проводом Спартака. Якщо тільки він справжній вихователь, то його слово — не сухий «виклад матеріалу», а звернення до свідомості й до почуттів дітей. Хоч би що вивчалось на уроці, і особливо ко 'н мова йде про суспільство, народ, державу, класову боротьбу, людину, ідеологію, боротьбу прогресив-

ного проти реакційного, про художнє втілення людських думок і пристрастей, слово вчителя має бути зверненням до думки й почуття.

Переживаючи звернення вчителя, вихованці відчувають себе учасниками походу тернистою стежкою знань; разом з учителем ідуть вони цією стежкою, разом з ним їх дивує, надихає думка про те, що шлях до істини й торжества соціальної справедливості, до вершини людського щастя — комунізму щедро зрошеній кров'ю; їхні серця стискає біль від співчуття правді, справедливості, від широкого сердечного прагнення до того, щоб правда, справедливість торжествували.

Так твориться духовне життя колективу в процесі навчання, яке відіграє найголовнішу роль у розвитку розуму, моральності, вольових сил і становленні характеру учня.

Щоб підняти свого вихованця до рівня комуністичної свідомості, розповідайте про давно минулі події так, щоб він відчув себі і рабом, прикованим до тріери, і гордим, вільним воїном армії Спартака. Якщо ви зумієте пробудити такі почуття у своїх вихованців, — вони будуть не пасивними споживачами знань, а в думках і почуттях своїх готовими до боротьби за правду, добро, справедливість. І критерієм добра, вогником, до якого прагнуть, ідучи поруч — учитель і учень, завжди буде комуністичний ідеал.

Справжня освіченість має своїм джерелом глибоке знання Радянської Батьківщини — її славного минулого, героїчного сучасного й величного майбутнього. Бачити сучасні очима патріота-лєнінця може лише той, хто всіма силами своєї душі любить Вітчизну, хто перестраждав її стражданнями й переболів її болями, хто відчув себе часточкою народу. Бути справді освіченим громадянином нашої Вітчизни — означає любити її такою, якою її створили й утвердили старші покоління, турбуватися про її зміцнення, брати близько до серця її труднощі й радощі.

Любити можна по-справжньому те, що глибоко знаєш не лише для того, щоб відповісти на запитання вчителя й дістати оцінку, а щоб знаннями утверджувати в собі ленінське ставлення до своєї Батьківщини. Я порівняв би цей духовний стан молодої людини із спраглою землею, що жде краплині дощу. Так і молода людина мусить жадібно вбирати в себе кожну краплину знань про Вітчизну.

Не просто знати, а переживати історію своєї Вітчизни—ось що дуже важливо для духовного життя колективу, для єдності інтелектуальних почуттів, світогляду, переконань, діяльності.

Історія — це могутня й вічно жива сила, що творить громадянина, виховує однодумців-колективістів. Важливою складовою частиною виховної роботи в нашій школі є турбота про те, щоб у кожного підлітка, в кожного юнака була своя історична бібліотечка—книжки про славне минуле нашої Батьківщини, про життя її вірних синів, які назавжди стали духовним багатством нинішніх і прийдешніх поколінь. Серед цих книг на першому місці — твори про життя й боротьбу В. І. Леніна, про сім'ю Ульянових.

Утвердження єдності інтелектуальних почуттів, світогляду, переконань, діяльності колективу в процесі вивчення історії, суспільствознавства, літератури та інших предметів — основ наук про суспільство й людину — починається там, де вихованець пережив і перестраждав стражданнями й болями трудящих, осмислив, що він — плоть від плоті трудового народу, що пригнічені в країнах капіталу — це його брати по класу, а кожна людина праці в нашему суспільстві — його однодумець і соратник у боротьбі за побудову комунізму. Вихователь знайде найвірнішу доріжку до серця кожного вихованця і пробудить колективні почуття, колективні переживання, якщо люди, яких він виховує, не тільки знають, що відбувається нині в світі, а й чітко розуміють свою класову позицію. Визначення ж класової позиції значною мірою залежить від того, чим живе колектив, які думки про сучасний світ його хвилюють.

Я вбачаю високу місію вихователя в тому, щоб учити молодь бачити в нашій сучасності, в нашему соціалістичному суспільстві геройче, захоплюватися й дивуватися звичайним і повсякденним, переживати подив і благоговіння перед великим чудом соціалістичного ладу — новою людиною, збагнути щастя боротьби й самопожертви в ім'я Батьківщини, її слави й могутності. Бажання бути справжнім громадянином, глибоке переживання важливих суспільних проблем, ставлення до громадського як до особистого — все це, стаючи особливим колективним баченням світу, є разом з тим орієнтиром особистої поведінки кожного вихованця.

Бачення ідеалу й захоплення ідеалом — це могутнє джерело відданості ідеям комунізму, джерело духовної готовності боротися за честь і славу Батьківщини, джерело життєствердлюючого оптимізму. Я вважав би виховання позбавленим ідейної серцевини, якби колектив моїх вихованців у роки отрощтва й ранньої юності не пережив щастя від подиву подвигом шахтаря Владислава Титова, подвигом радянського прикордонника Бабанського, подвигом двох юних трактористів, які віддали своє життя, щоб врятувати хліб для людей.

Істина тільки тоді істина, коли вона — для людей, писав Гете. Виховувати ідейних однодумців, відданих комуністичним ідеалам, — це означає утвержувати в свідомості наших вихованців не взагалі істину, а істину гарячої революційної боротьби, істину любові до трудящих, непримиренність до наших ідейних противників, ненависть до ворогів Батьківщини. Висока місія вихователя колективу має бути сформульована так: наш вихованець мусить думати про знання, думати про істину так, щоб у його грудях від цих думок прискорено білссерце юного громадянина. Справжній учитель-вихователь, виконуючи заповіти В. І. Леніна, не просто віддає свої знання, а закликає, веде за собою юних громадян.

Дуже важливою стороною духовного життя колективу є ставлення до самого процесу оволодіння знаннями. Ніколи не згасне в наших серцях захоплення ленінською працьовитістю, ленінською наполегливістю, ленінським умінням добувати знання, ленінською вірністю справжній науці, ленінською любов'ю до книги. Виховувати освічених людей, справжніх колективістів — це означає вчити дітей, підлітків і юнацтво по-ленінському здобувати знання, по-ленінському зосереджуватися. Сьогодні особливо важливо, щоб наші вихованці на власному досвіді переконувалися, що добування знань — це праця, і праця нелегка. В кожній школі на видному місці варто було б написати слова К. Маркса: «При вході в науку, як і при вході в інекле, має бути виставлена вимога: «Тут треба, щоб душа була тверда; тут страх не мусить нам давати пораду»*. Виховання у піколярів ленінського ставлення до навчання — це створення духу істинної праці,

* К. Маркс і Ф. Енгельс Зібрани твори, т. I, стор. 303.

допитливої і наполегливої думки. Ми завжди культивуємо, всіляко підтримуємо, поглиблюємо думку і перетворюємо її в переконання: чим важче вчитися, тим почесніше бути переможцем у подоланні труднощів.

Міцні знання з основ наук — це в наш час найгостріша зброя в руках патріота; тільки цією зброєю можна в наші дні утверджувати честь і гідність нашої Соціалістичної Батьківщини. Іти в битву без знань або з поверховими знаннями — означає бути поганим солдатом. Розмова про ідейне виховання перетвориться в пустопорожнє базікання, якщо не буде закоханих у математику, фізику, хімію та ін. У юній душі не повинна навіть зародитись думка про те, що навчання — це легка праця. Я твердо переконаний, що окремим підліткам, юнакам і дівчатам дуже важко вчитись тому, що раніше їм було дуже легко вчитися і вони не привчилися переборювати труднощі наполегливою працею.

Щоденно, на кожному уроці учень повинен щось добувати власними зусиллями. Це не тільки правило дидактики сучасної школи, а й важлива умова виховання колективу. Напруження зусиль, переживання радості відкриття є найнеобхідніша передумова того, щоб бажання знати з кожним новим періодом розумового розвитку дитини не згасало, не послаблювалось, а наростало, поглиблювалось. Якщо вихователів пощастило досягти невпинного наростання бажання знати, колектив дивиться на думання як на працю. Старанність у навчанні стає інтелектуальною працьовитістю, дисциплінованістю думки. В такій атмосфері особистість стає дуже чутливою до того, що думає про її розумову працю колектив, як цінить її працьовитість.

Виховання ідейного однодумства, чутливості особистості до моральної оцінки розумової праці — це творення в школі таких взаємовідносин, щоб знання не було мертвим, непорушним вантажем, який весь час нагромаджується й зберігається. Мистецтво виховання ідейних однодумців — це робота над тим, щоб знання учів завжди були в русі, червоною ниткою проходили через духовне життя колективу, включалися у відносини обов'язку й дисципліни, дружби й відповідальності. Не можна від на хвилину забувати про те, що в випускному класі перед нами люди з паспортом і свідоцтвом призовника — вони мусять відчувати себе завтрашніми трудівниками

й воїнами, батьками й матерями. Чимало труднощів шкільного виховання, зокрема небажання вчитися, лінощі, неробство, мають своїм джерелом те, що знання в свідомості й духовному житті молодої людини існують незалежно від громадянського життя колективу, від відносин між школою й трудовими колективами дорослих, школою й суспільством.

Наш педагогічний колектив прагне попередити моральні вади отроцтва й ранньої юності, навчаючи юнаків і дівчат не лише оволодівати знаннями, а й ділитися ними з іншими.

Кожний комсомолець у нас віддає свої знання молодшим товаришам, ділиться своїм інтелектуальним надбанням з ровесниками, бере участь у пропаганді наукових знань серед колгоспників. Активну участь кожного старшокласника в інтелектуальному житті колективу ми розглядаємо як одну з передумов того, щоб творчі здібності, розвиткові яких ми надаємо великого значення на всіх етапах самовиховання, не тільки не «окостеніли» в отроцтві й ранній юності, а й продовжували розвиватись. Шкільний колектив перестає бути ідейною, духовною, інтелектуальною єдністю, якщо не розвивається, не мужнє, не зріє розум особистостей. Мистецтво інтелектуального виховання колективу полягає в тому, щоб у результаті його кожен ставав усе розумнішим, щоб бажання стати здібнішим, кмітливішим було найпривабливішою перспективою. У школі є гуртки юних істориків, філологів, математиків, фізиків і літературно-творчій краєзнавчі, технічні й сільськогосподарські, гуртки по вивченню іноземної мови. Члени цих гуртків — учні IV—VII класів, керівники — комсомольці-старшокласники. Кожен керівник гуртка з допомогою вчителя складає план. Головна настанова полягає в тому, що гурткова робота — не додаток до уроків, а самостійна дорога в світ пізання, цікава, захоплююча подорож у науку. Світлом, яке осягає дорогу в цій подорожі, є книга. Ми дбаємо про те, щоб у кожного учня поруч з уроками був цей багатий і привабливий своєю необов'язковістю світ знань, інтелектуального життя. І створюється цей світ завдяки тому, що інтелектуальне життя колективу має свою основою розкіш людського спілкування: підлітки, юнаки й дівчата знаходять велику радість у тому, що віддають свої багатства, діляться ними, і чим більше вони

віддають, тим багатшими духовно стають самі. Для молодших учнів джерелом нових інтелектуальних багатств стають дружні взаємовідносини з старшими товаришами. Саме те, що старші переживають радість віддачі своїх знань молодшим, віддають часточку своїх духовних багатств, щоб інші люди стали кращими, є могутнім стимулом, що спонукає старшокласників наполегливо вчитися, поважати книгу, науку.

Праця школяра — це передусім інтелектуальна праця, в результаті якої учні розвивають свої творчі розумові здібності й набувають знань, практичних умінь і навичок. Якщо в інтелектуальній праці на чільне місце не висувається розвиток творчих розумових здібностей, то суті немає інтелектуального життя особистості й колективу. Творчі розумові здібності розвиваються там, де знання включаються в інтелектуальне життя колективу, стають засобом духовного спілкування особистостей; передача знань набуває емоційного забарвлення радості, сердечності, турботи про людину.

Я знаю кілька таких випадків: прагнення юнака допомогти розв'язувати задачі дівчині, яка викликала в нього глибоке і ніжне, затасне почуття симпатії, пробуджує в хлопця великі інтелектуальні сили — він сам стає математиком.

Творчі здібності особливо бурхливо розвиваються, коли інтелектуальні багатства добуваються підлітком чи юнаком з власної ініціативи. Віддача інтелектуальних багатств у нас не обмежується тим, що старші керують гуртками молодших. У старших є свої науково-предметні гуртки: історико-краєзнавчий, філософський, літературний, біологічний, математичний, технічний. На заняттях цих гуртків з рефератами виступають старшокласники. У комсомольській організації є молодіжний лекторій «Сучасність». Тут старшокласники виступають з доповідями про важливі проблеми сучасності.

Комсомольська організація керує також вечорами наукових знань, які старшокласники проводять для населення. Раз на тиждень на віддаленому кутку села, в хаті когось з колгоспників збираються люди середнього й похилого віку, найчастіше ті, хто не має можливості піти до клубу, в бібліотеку. Сюди приходять комсомольці, розповідають про досягнення науки і техніки, новітні відкриття вчених, про те, що діється в світі. Хати,

де час від часу проводяться вечори наукових знань, ми, вчителі, називамо їхніми педагогічною культурою.

Ми твердо переконані, що коли виховна робота обмежується лише рамками — вивчив — відповів — дістав оцінку, — перетворення знань у переконання взагалі немислиме. Переконання пароджуються там, де є життєва практика. У К. Д. Ушинського є поняття: практичне життя почуття й волі. Саме в духовних взаємовідносинах колективу й відбувається це життя. «Теоретичне життя розуму,— писав К. Д. Ушинський,— зміцнює розум, але тільки практичне життя почуття й волі створює переконання. Цю просту й наочну істину забувають батьки, вихователі і вчителі, які сподіваються лише моральними повчаннями створити переконання. Ці повчання вносять свою частку в освіту й зміцнюють розум, але можуть бути так засвоєні дитиною, що ніяк не позначаться на її позитивних переконаннях, більше того, вони можуть і утворитись, але протилежні тому змістові, який мало навчання». (Див. «Людина як предмет виховання»)⁹.

Чим більший обсяг знань наших вихованців, тим багатшим має бути духовне, інтелектуальне життя колективу, тим важливіше, щоб знання були засобом спілкування й пізнання людини. Один з наших комсомольців-старшокласників так сказав про свою роботу: «Я розповідаю дідусям і бабусям про Місяць і зорі, про планети й далекі світи... Найцікавішим і найдорожчим для мене є те, що я відчуваю, чим живуть люди, що в них на душі. Коли я йду до них, мені хочеться бути хорошим».

Інтелектуальне життя учнівського колективу — одна з найважливіших сфер виховання. Лише за умови, коли в школі багате інтелектуальне життя колективу, коли знання живуть у колективістичних взаємовідносинах, можна говорити про вироблення справжніх переконань. Переконання не передаються механічно разом із знаннями, не задаються додому разом з відповідними параграфами підручника, не заучуються й не запам'ятовуються — вони виробляються. Багате, повноцінне, ідейно насычене інтелектуальне життя колективу є тим повітрям, на якому тримаються крила переконань.

ТРУДОВЕ ЖИТТЯ КОЛЕКТИВУ ЯК ОДНА З НАЙВАЖЛИВІШИХ ПЕРЕДУМОВ ФОРМУВАННЯ ВИХОВНОГО ВПЛИВУ КОЛЕКТИВУ НА ОСОБИСТІТЬ

Інтелектуальне життя стає виховною силою лише тоді, коли в школі панує дух праці. Трудове життя в роки дитинства, отроцтва і ранньої юності — одна з важливих умов формування гармонійної людини. Йдеться не про виконання певної норми праці, а про трудове життя колективу й особистості. Єдність інтелектуальних почуттів, світогляду, переконань, діяльності колективу треба вбачати в тому, щоб, живучи з дитинства в праці й працею, маленька людина відчувала потребу в іншій людині саме для спільної праці, для творчості. Виховання ідейних однодумців-колективістів немислимє без того, щоб уже в дитинстві людина не відчувала себе такою самою мірою трудівником, творцем і хранителем матеріальних і духовних благ, як і добувачем знань. Першу заповідь виховання ми вбачаємо в тому, щоб людина уже в роки дитинства на власному досвіді збагнула істину: тільки праця творить честь, гідність особистості; в праці людина виражає себе в колективі, праця дає моральне право судити про інших людей.

Праця має стати смыслом життя, джерелом натхнення і радості колективу й особистості. Трудове натхнення, радість праці, одухотворення трудовою творчістю — могутня духовна сила, що зближує людей, пробуджує в дитини перше почуття, на основі якого поступово утвірджується громадянська гідність,— почуття потреби в зближенні з іншою людиною, у віддачі їй своїх духовних сил, у переживанні відповідальності за іншу людину. Це почуття потреби в іншій людині, що породжується колективною працею, і є найважливішим у всьому трудовому житті колективу.

Ми виводимо маленьку людину на широкий шлях громадянського життя через стежку праці. Перше поняття про колектив формується й утвірджується, коли діти об'єднують свої зусилля для того, щоб вирости сад чи виноградник, діброву чи плодородснадник, підготувати кілька десятків квадратних метрів родючого ґрунту чи захистити гектар чорнозему від ерозії. Дух праці народжується й живе в трудовому колективі, в трудових відносинах. Уся школа повинна бути трудовим колек-

тивом, ідея праці для людей, суспільства, народу мас надихати колективну думку, колективні прагнення. Немає трудового колективу — учні не збагнуть на власному досвіді необхідність дисципліни, підкорення вимогам старших і своїх же товаришів, обраних чи уповноважених керувати. Справжня соціалізація починається з того, що людина ставиться до своїх трудових обов'язків не тільки як до необхідності, а й як до найконкретнішого способу задоволення своєї потреби в іншій людині.

В основі трудового життя учнівського колективу лежить радість праці. Тільки переживання радості праці в колективі породжує потребу в праці. Потреба в праці невіддільна від потреби в людині, в спілкуванні з нею; радість праці породжується тільки тоді, коли маленька людина, відкриваючи принади творчості, діяння, разом з тим відкриває принади, радість, привабливість поєдання своїх сил із силами інших людей.

Виховання дитячого колективу — це, по суті, шукання радостей праці. Цю радість ні з чим не можна порівняти. Її не поставиш у ряд з радістю, яку дають людині екскурсія, спорт, гра, читання художньої літератури чи слухання музики. Якщо діти на власному досвіді не збагнули радості праці, якщо їх не тягне один до одного принада колективного творення, діяння,— всі інші види діяльності як засоби формування колективу лишаються безсилими. Радість праці — це передусім радість подолання труднощів, горде усвідомлення й переживання того, що ось ми, напружені фізичні й духовні сили, вийшли переможцями, піднялись на вершину, до якої довго прагнули. Шлях до радості праці нелегкий, його можна порівняти з напруженням і подвигом альпініста: мало приемного й принадного в ходінні по скелях і бескидах, але все це необхідно для того, щоб досягти вершини, утвердити свою честь, гідність. Радість праці — в гордому поступі до вершини, в досягненні перемоги над силами природи.

Майстерність і мистецтво виховання в тому й полягають, щоб дати цю незрівнянну радість кожній людині ще в той час, коли вона, як говорить народна мудрість, лежить поперек лавки. Не бійтесь затмарити сонце золотого дитинства тим, що дитині буде важко, що вона, напружені свої зусилля, зробить більше, ніж, здавалося б, дозволяють їй маленькі сили. В отому «більше,

ніж здавалося б», можливо, й полягає крок по тій нелегкій стежці до вершини, без досягнення якої немислима радість праці, немислиме прагнення людини до людини, немислимий подив перед невичерпністю власних духовних сил. Зробивши більше, ніж здавалося б, можливо, дитина вперше переживає гордість за себе, немовби відкриває себе, бачить себе очима інших людей. З цього, власне, й починається трудове життя колективу. Прагнення людини до людини, прагнення до поєднання сил, радість цього поєднання, відчуття взаємної допомоги й підтримки — без цього не може бути й мови про свідому дисципліну, про вимогливість колективу до окремих вихованців.

Багаторічний досвід твердо переконав мене в тому, що ідейна основа дитячої і юнацької комуністичних організацій — піонерської й комсомольської — трудове життя дітей, підлітків і юнаків. Готуючись до вступу в піонери, наші діти закладають сад чи полезахисну лісосмугу, діброву чи плодорозсадник. Ця праця прикрашає землю, творить багатства, що належать суспільству. Ось діти-жовтенята на маленький ділянці саджають жолуді — закладають діброву. Кожна дитина із захопленням і нетерпінням чекає сходів своїх деревець, кожен переживає радість, коли з'являються ніжні паростки. Робота для дітей посильна, але водночас і нелегка: кілька разів протягом року треба розпушувати ґрунт, знищувати бур'яни, поливати деревця. Це потребує значного напруження фізичних сил.

У колективній праці перед людиною відкривається те, що николи не могло б відкритися в праці індивідуальній: людина розуміє, що наполегливість, стійкість, несхитність — це не просто напруження м'язів, це щось незрівнянно сильніше. Це внутрішні вольові сили, це той незрівнянний стан, коли в руках здавалося б, вже немає сил, але сумління примушує долати труднощі. Починається посуха, деревця знемагають від спеки. Здається, не вистачить сил пологи всі деревця. Але ми ведемо дітей назустріч труднощам. Кілька вечорів ми приходимо на ділянку, поливаємо деревця. Тут, звичайно, дуже важливо, щоб разом з дітьми працював вихователь, щоб його воля до подолання труднощів була завжди перед дитиною як незгасний вогник. Коли труднощі подолані, коли діти досягають вершини, вони переживають радість перемоги.

Це період найбільшої повноти духовного життя колективу. Єдність, досягнута працею,— пайміцніша єдність.

Коли діти готові до вступу в піонерську організацію, на колишньому пустирі зеленіють дубки. Перші настідки праці осягають перші громадянські переконання дітей. Минають роки, діброва все вище й вище піднімається над землею, хлопчики й дівчатка стають підлітками, юнаками й дівчатами, їм уже по 17—18 років, а на тому місці, де впали перші краплі поту на рідину землю, шумить зелена діброва. Молода людина вже оглядає свій преїдений шлях, у неї вже є свій трудовий корінь.

Радість праці й гордість за наслідки праці приходять лише до тих, хто матеріальні наслідки добув нелегкими зусиллями, хто землю зросив потом, пережив незрівнянне почуття духовної єдності, об'єднання вольорих сил. Спогади про години найважчої колективної праці в роки дитинства й отроцтва — найсвітліші спогади. Бо це — моральне багатство, моральне надбання. І якщо ми хочемо дати молодому поколінню це багатство, то не можна оберігати його від щастя подолання труднощів. Я не уявляю собі правильного ідейного виховання піонерського й комсомольського колективів без того, щоб уже в роки дитинства й отроцтва людина не напружувала зусиль, не зрошувала землю потом, не переживала глибоко особистого почуття радості творення для людей. Це почуття є тією ниткою, яка зв'язує індивідуальний духовний світ людини — її праціння, інтереси, ідеали — із суспільними інтересами й потребами. Підліток, який оглядаючи 6—7 останніх років свого життя, бачить на пройденому шляху дерево, що міцно вкоренилося, бачить колосок пшениці там, де раніше ніщо не росло, і це дерево, і цей колосок вирощені його нелегкою працею, що перетворила мертву глину в родючий ґрунт, — таєм підліток ніколи не пройде байдуже повз шматок заліза, що іржавіє в грязі, повз розсипані на землі мінеральні добрива. Громадське для нього — дорожче особистого, бо воно дає радість народові, Со з турботою про благо людей зв'язані перші почуття неповторної радості праці.

Турботи вихователя про трудове життя колективу — це турботи про сумління кожного вихованця, про самовиховання й самодисципліну. Сумління — це, образно кажучи, емоційний вартовий перевонань. Віч, цей вартовий, стає невисипущим за тієї умови, коли людина, пі-

зnavши радість праці, шукає потім цю радість на своєму життєвому шляху, як найвірнішу дорогу до щастя.

Моральне загартування працею й труднощами найкраще відбивається у турботі про те, що найдорожче для сусільства, що здається непомітним, коли воно є, і про що ми говоримо з великою тривогою, коли його немає. Зеленіє й шумить над головою ліс, захищає землю від ерозії й посухи — про ліс мало й мови. С на столі хліб — ніхто не говорить про втрати, ніхто не помічає золотих зерен на дорогах, які ведуть до хлібоприймальних пунктів, або того, що на кожному гектарі зібраного поля кукурудзи лишається добрий центнер качанів. Як тільки неврожай, — про все це починають говорити, все це впадає в око. А хліб завжди дістается дорогою ціною — і тоді, коли його мало, і тоді, коли комори тріщать від зерна. Ми так виховуємо людину, щоб уже в дитинстві й отроцтві вона зрозуміла, відчула, пережила на власному досвіді, що хліб дістается нелегкою працею, що він — живе втілення поту й труднощів, недоспаних ночей і трудових мозолів. Кожен учень у роки свого дитинства й отроцтва є членом трудового колективу, який вирощує хліб, — це одна з найважливіших складових частин нашої системи виховної роботи. Чим більше труднощів подолав колектив, вирощуючи хліб, тим міцніша ідейна єдність колективу, тим глибшою стає потреба людини в спільній праці з іншими людьми, в боротьбі за досягнення мети.

Малюки-першокласники беруть кілька квадратних метрів неродючої землі; на ній не росте навіть бур'ян. Це мертві глина. Її треба перетворити в родючу землю, вирости на ній пшеницю. Кілька місяців діти носять мул і місцеві добрива на свою ділянку, перекопують землю, готують її до дільшого обробітку. Це нелегка праця, і з точки зору того, хто уявляє собі працю при комунізмі тільки як управління машинами й механізмами, — вона навряд чи потрібна, бо однomanітна й втомлива. Але саме тому, що ця праця втомлива й однomanітна, вона й потрібна для виховання колективу. Поєднання волі, напруження фізичних і духовних сил колективу в праці нелегкій, часто неприємній — саме це і є неодмінною передумовою радості перемоги. Знаючи з досвіду, що юнінне тривале напруження сил завершується перемогою, діти переживають радість і в процесі втомливої, однomanітної праці. Джерелом цієї радості є свідомість того, що вони працю-

ють разом, переконані, що їхня праця завершиться успіхом. Для наших малюків бажаною вершиною, до якої вони прагнуть, є колосок золотої пшениці, вирощений на землі, що була мертвовою й ожива завдяки їхній праці.

Колективне одухотворення працею, в якій беруть участь усі,— це емоційний стан, який нічим не можна замінити... Захоплений колективним поривом, стає працьовитим, стараним і найінертніший, найледачіший. Для ледачого, івертного, неповороткого, для того, хто в сім'ї не звик до праці, цей стан колективного натхнення відіграє особливо важливу роль. У цьому стані людина пишається тим, що вона зробила й робить, пишається собою, і тільки завдяки цьому стає чутливою до думки про неї, оцінки її праці іншими людьми. Найточнішим і найсправедливішим дзеркалом, в якому маленька людина бачить себе, є колективна праця. Тільки завдяки цьому дзеркалам в людини виробляється здатність переживати докори сумління, коли щось не зроблено або зроблено не так, як слід.

Яку велику радість переживає дитячий колектив, коли бачить, як колоситься пшениця, як дозріває зерно! Перша жменя зерна, перший хліб, вирощений власними руками, перше громадянське почуття гордості — це є справжнє трудове життя колективу. Ще раз підкреслюю: це життя має початися в роки дитинства й отроцтва, задовго до вступу людини на самостійний трудовий шлях. Прогавиш роки золотого дитинства,— потім ніколи не надолужиш прогаяного, бо кожна крапля поту, пролитого в дитинстві, варта багатьох днів трудового напруження зрілих літ. Кожна жменя зерна, вирощеного в дитячі роки, є немовби масштабом великого виміру, який вміщує в себе ворохи золотої пшениці, родючі пиви, геройчу працю старших поколінь.

Уже в роки дитинства наші вихованці знають, що їхня праця — не гра, а дуже серйозна річ, потрібна суспільству. Влітку учні початкових класів заготовляють кілька тонн вітамінного сіна для телят. Вони знають: якщо цю роботу не зроблять вони, школярі, ніхто за них її не зробить. Її просто ні кому, крім них, виконати. Колгоспний садівник організовує невеликий трудовий колектив з маленьких школярів, які закладають шкілку, де вирощуються саджанці плодових дерев. Діти знають, що ніхто, крім них, не виконає цієї важливої праці, і коли

хтось стане лінуватись, то в колгоспі не буде цінностей, від яких залежить добробут багатьох людей. Одній з дитячих ланок дається завдання: відібрати по тонні найкращого насіння пшениці й кукурудзи. Діти знають, що від іхньої праці залежить, щоб буде вирощуватися на насінних ділянках у наступному році. У шкільній теплиці взимку школярі вирощують ячмінь і овес — для підгодовування ягнят на колгоспній фермі. Учні середнього й старшого віку працюють на тваринницьких фермах і в бригадах механізаторів. Вони відповідають за худобу, машини й інші матеріальні цінності.

Вихователі повинні особливо дбати про те, щоб кожний піонер і комсомолець мав моральне право сказати: це моя ділянка родючого ґрунту — я створив її власними руками; це мої сіянці й саджанці плодових дерев; це мое насіння пшениці — я відбирав його по колоску в гарячі липневі дні; це мої телята — я косив і сушив для них сіно; це моя оранка — тут я працював своїм трактором. Колектив саме й твориться тим, що кожна людина втілює в працю саму себе — особисті здібності, думки, настроїння.

Без яскраво вираженого особистого втілення в праці, без матеріалізації в праці духовного світу особистості немає почуття особистої честі й гідності. Громадянські відносини, па яких, власне, й будується трудовий колектив, формуються тільки в такій праці, де матеріальні цінності людина створює для багатьох людей. Саме ця праця формує почуття відповідальності особистості перед колективом. Наші вихованці, де це можливо, входять безпосередньо в колективи дорослих трудівників, стають безпосередніми учасниками виробництва матеріальних цінностей у полі, на тваринницькій фермі. Ми дбаемо про організацію таких відносин своїх вихованців з дорослими трудівниками, щоб матеріальних цінностей, створених школярами, з нетерпінням ждали дорослі, щоб свою дитячу, якоюсь мірою шкільну, виховну працю діти розглядали як працю дорослих. Якомога менше школярського, умовного в праці учнів — ось вимога, додержуючи якої, ми з малих років виховуємо людей у дусі турботи про громадські інтереси.

На комсомольських і піонерських зборах, на раді піонерської дружини про працю завжди йдеться як про найважливішу й найвідповідальнішу справу. Думки, турбо-

ти, переживання, зв'язані з працею, роблять юнаків і дівчат духовно зрілими, дорослими. Трудові, господарські інтереси займають у духовному житті колективу велике місце.

Щоб виховати зрілість, дорослість думки, почуттів, ми турбуюмося про господарські, матеріальні відносини не тільки між школярами й дорослими трудівниками, а й всередині шкільного колективу. Трудовий колектив — це, образно кажучи, колиска громадянськості. У колективі людина набуває морального досвіду праці як обов'язку, як необхідності, як самої суті суспільного й особистого життя, як найнеобхіднішої передумови всеобщого розвитку особистості, як запоруки особистої честі, гідності, самоповаги. Без матеріальних взаємовідносин і залежностей неможливі організація і самодіяльність колективу. У праці, в почутті відповідальності за матеріальні цінності знаходять своє виявлення такі важливі для виховання речі, як обов'язок, необхідність підкорення вимогам і наказам, взаємодопомога, співробітництво, обмін думками й досвідом. У господарських, матеріальних відносинах трудового колективу формується така важлива основа громадянськості, як громадська думка про трудову серцевину, трудову цілеспрямованість особистості. Від того, щоб думає про людину колектив, залежить її думка про себе, рівень вимогливості до себе. Одна з дуже делікатних сфер духовного життя колективу та особистості полягає в тому, щоб чутливість до оцінки, яка дається колективом особистості, була моральною цінністю, що з кожним місяцем, з кожним роком збагачується, поповнюється. Це означає, що чим значнішими стають фізичні й духовні сили людини, чим дорослішою вона стає в усіх відношеннях, тим гострішим має бути її реагування на думку колективу, тим більше має дорожити особистість громадською думкою. А все це знов таки залежить від особистого внеску людини в колективну працю, від того, наскільки виразно бачить вихованець у колективній праці себе (моє дерево, моє поле). Там, де в колективній праці губляться особисті сили, особиста майстерність, особистий внесок людини, мало розвинена чутливість особистості до громадської думки, точніше, не може її бути громадської думки. Людина хоче бути хорошою лише за тієї умови, коли вона виявляє себе в праці, порівнюючи свою працю з працею інших членів колективу. Трудове

життя колективу — складний процес становлення й розвитку кожної індивідуальності.

Піонерська й комсомольська організації стають школою виховання громадянськості лише тоді, коли поняття *самодіяльність*, *керівництво*, *підкорення*, *дисципліна* тримаються не на словах, а мають під собою тверду трудову, матеріальну, господарську основу. Господарське, матеріальне й ідейне в житті піонерської і комсомольської організацій повинно органічно зливатися. Трудове життя колективу — це разом з тим ідейне життя. Ідеї стають сферою духовного життя колективу й особистості, якщо вони перетворюються в переконання, а переконання немислимі без праці, діяльності, ставлення людини до інших людей і до самої себе.

Трудове життя нерозривно пов'язане з тим, як організований колектив. Організаційна єдність, здатність кожного члена колективу підкорятись і керувати, бути дисциплінованим і глибоко береживати почуття обов'язку — все це має своїми коріннями трудові відносини. До свід переконус, що і піонерська, і комсомольська організації не можуть бути організаційно міцними, якщо вони не мають у собі міцних трудових об'єднань. Піонерська організація нашої школи має бригаду малої механізації. Це великий дитячий трудовий колектив (в тій чи іншій формі він об'єднує всіх піонерів), у розпорядженні якого — інвентар, інструменти, машини й механізми, які використовуються на шкільній навчально-дослідній ділянці, а також на заняттях дитячих політехнічних гуртків. У цій бригаді — невеликий, змонтований старшокласниками і вчителем, трактор, на якому молодші піонери п'ють оходять першу школу оволодіння сільськогосподарською технікою. Бригада має кілька двигунів внутрішнього згоряння, які використовуються на заняттях гуртків юних мотористів. У розпорядженні бригади — три невеликі автомашини для навчання маленьких школярів, два мотоцикли (теж змонтовані спеціально для дітей), дві сіваці, косарка, молотарка, зерноочисна машина. Всі ці механізми зроблені в школі й пристосовані не тільки до дитячої праці, а й до того, щоб дитячою працею й павчанням керували старші школярі. Вже те, що техніка, якою користуються діти, дуже близька до справжніх машин, що часто доводиться користуватися електроенергією, вносить у дитячу працю серйозність, дорослість.

Бригада малої механізації обирає раду в складі 10—12 пionерів. Обираються, звичайно, ті, хто виявив здібності й активність у технічній творчості і суспільно корисній праці. Рада обирає зного складу бригадира, його помічника, механіка. Члени ради несуть матеріальну відповіальність за всі цінності. У них ключі від гаражів і складів, де зберігаються машини й механізми. Перед ними й механіком (це один з досвідчених юних механізаторів) відповідають за матеріальні цінності ті, хто користується машинами й механізмами в процесі праці. Бригада час від часу проводить огляд і ремонт техніки.

Цей трудовий колектив — перша школа самодіяльності як внутрішньої спонукальної сили духовного життя колективу. Самодіяльність народжується й стає засобом виховного впливу на особистість лише там, де є трудові, матеріальні, господарські відносини. Завдяки десяткам взаємозалежностей, насамперед трудових, у пionерів виховується зрілість думки, громадянська активність, ініціатива, колективістська свідомість, почуття відповідальності перед товаришами, здатність переживати докори сумління. У бригаді існує тверде моральне правило: той, хто користується технікою, повинен здати її в кращому стані, ніж він її одержав. Якщо трапилася поломка (випадок учень чи ні — не має значення), той, хто працював, робить ремонт власними силами, а якщо неможливо — відшкодовує матеріальні збитки. Протягом року кожний член бригади має що-небудь зробити для трудового колективу (новий механізм — колективно, інструменти — індивідуально).

Найважливіше джерело громадянського виховання в цьому самодіяльному колективі — розуміння дітьми того, що їх діяльність — не гра, а справжня праця, як у дорослих.

Комсомольці об'єднані в своїй бригаді юних механізаторів. Цей трудовий колектив обирає бригадира, двох помічників, двох механіків. окремо виділяється ланка юних електротехніків. У розпорядженні бригади — «доросла», як говорять комсомольці, техніка: трактор, дві автомашини, комбайн, сівалка, зерноочисні машини, верстати й інструменти для ремонту машин. Бригадир, його помічники, механіки несуть матеріальну відповіальність за техніку й ремонтну базу. Бригадир призначає юних механізаторів на період виконання тієї чи іншої роботи.

Працювати в дні весняної чи осінньої сівби, під час збирання врожаю — велика честь. Перш віж допустити юнака чи дівчину до навчання на тракторі, від них приймають попередні залики (наприклад, учень виготовляє на токарному верстаті деталь до машини, бере участь у монтуванні нового механізму). Навчання на тракторі, як правило, проводиться взимку. Роботу в полі виконують учні під наглядом дорослого механізатора-колгоспника. Під час весняних і літніх польових робіт бригадир визначає черговість праці юних механізаторів. Комсомольці разом з дорослими механізаторами працюють на полі. Якість роботи комсомольця перевіряє і приймає дорослий механізатор.

Є в піонерській і комсомольській організаціях ще дві бригади — юних рослинників і юних садівників. Це трудові колективи, в розпорядженні яких — дослідна ділянка, сад, пасіка, знаряддя праці з рослинництва й садівництва. Є ще один невеликий трудовий колектив комсомольської і піонерської організацій — бригада, що виробляє місцеві добрива. Юні трудівники готовять тут цінне органічне добриво — перегній.

Піонерська і комсомольська організації є господарями багатьох матеріальних цінностей. Вони розпоряджаються коштами, що надходять від продажу врожаю з навчально-дослідної ділянки і саду. Школярі самі продають овочі, сажанці плодових дерев, а гроші здають у шкільну бухгалтерію, де ведеться спеціальний рахунок. Сюди ж здають гроші за реалізований металевий лом, лікарські рослини тощо. Протягом року нагромаджуються значні суми. Комітет комсомолу і рада піонерської дружини вирішують, куди витрачати гроші (на проведення екскурсій, на придбання музичних інструментів та ін.). Комсомольська організація завжди має одного або двох вихованців — дітей молодшого віку, яким надається матеріальна допомога з колективних коштів. Завдяки самодіяльності в матеріальній турботі і взаємодопомозі у піонерів і комсомольців формується цінний життєвий досвід, без якого не може бути справжнього колективізму.

У читача може виникнути думка: чи правильно доручати комсомольській і піонерській організаціям матеріальні, господарські турботи? Може, для господарських турбот хай існує спеціальна шкільна організація — учнівський комітет? Багаторічний досвід переконує в тому,

що при правильній постановці виховної роботи комсомольська й пionерська організації можуть охопити всі сфери життя шкільного колективу. Та їй не можна відривати ідейного, трудового життя колективу від права розпоряджатися матеріальними цінностями, які дістаються членистю працею колективу.

Народна педагогіка вчить: з того часу, як дитина на вчилася нести ложку від миски до рота, вона мусить працювати. Це мудре правило ми намагаємося здійснювати в тій тонкій сфері виховання, де людина, пізнаючи світ, виділяє в ньому себе як суспільну істоту, буття, щастя, добробут якою залежні від того, які матеріальні цінності вона створює для інших людей, як самим життям своїм допомагає іншим людям жити. Праця для людей, для колективу, для суспільства, для майбутнього — найважливіше джерело моральної свідомості, моральних почуттів, особливо почуття особистої честі й гідності. Тільки тоді, коли праця в дитинстві, отроцтві, рапній юності стає духовною потребою, коли гордість за самого себе, за своє ім'я, за честь своєї сім'ї має своїм корінням радість праці для людей,— лише за цієї умови в духовне життя юного громадянина входить найдорожче — рідна земля, Батьківщина, доля народу, його майбутнє. Почуття громадянської честі й гордості для кожної людини пов'язане з рідним селом чи містом — тим дорогим для серця кутівком, де відкрився світ, де пережито перші незабутні радощі дитинства, радощі спілкування з іншими людьми. Ми прагнемо до того, щоб кожен зрілий громадянин, зустрічаючись з дорогим кутівком свого дитинства, з гордістю, із сердечним вживуванням думав: ось цього до мене не було, ось це зроблено моimi руками, ось тут пройшли мої найщасливіші дні, бо вперше тут мені відкрилась незрівнянна радість спілкування з людьми... В роки свого дитинства кожен наш вихованець бере участь у створенні матеріальних цінностей, які служитимуть людям десятиліття, а може, й століття. Сорокарчні жінки й чоловіки приходять на околицю села, милються дібрововою, закладеною в роки дитинства. Людина залишає по собі добру пам'ять у серцях кількох поколінь — вона стає не тільки справжнім громадянином, а й справжнім вихователем своїх дітей і внуків. Тридцятирічні батьки й матері, приводячи своїх дітей до школи, з гордістю пояснюють їм Виноградник для Львів, створений іхніми руками че-

рез кілька років після війни. Тут вирощують виноград для стариків і хворих, для маленьких дітей, що потребують посиленого харчування. Разом з почуттям гордості за свою працю для людей батьки передають заповідь народної педагогіки: бережіть створене дідами й батьками, дорожіть іхньою працею. Ця заповідь лишилася б пустими словами, якби кожне покоління не включалося в працю громадянської значущості — працю, що облагороджує серце й думку, робить людину доброю і щедрою. За тридцять п'ять років я глибоко переконався що передача моральних цінностей від покоління до покоління можлива тільки на міцній трудовій осьові, коли покоління, яке вступає в життя, дорожить цінностями, створеними власними руками.

ТВОРЧІСТЬ У КОЛЛЕКТИВІ. РОЛЬ КАЗКИ В КОЛЛЕКТИВНОМУ ЖИТТІ ДІТЕЙ

Творчість є діяльністю, в яку людина вкладає німовіс частинку своєї душі, і чим більше вона вкладає, тим багатшою стає її душа. Процес творчості характерний тим, що творець самою працею своєю і її наслідками справляє величезний вплив на тих, хто поряд з ним. Одухотворення й натхнення однієї особистості породжує одухотворення й натхилення в душах інших людей. Творчість — це незримі ниточки, які об'єднують серця. Якщо ви хочете, щоб людина благотворно впливала на людину, утверджені в духовному житті колективу її особистості творчість.

Можливості для творчості безмежні. Шкільна творчість починається із слова. Треба особливо наголосити на тому, що в житті дітей чільне місце має посідати творчість словом. Завдяки цій творчості діти стають чутливими до найтонших засобів впливу — до слова і до краси. Убогість слова — це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної «товстошкірості».

Одного разу я повів своїх малюків першокласників у поле. Був тихий осінній ранок. У небі мрів ключ перелітних птахів. Вони тихо курликали, і від цього в степу було сумно. Здавалося, степ насторожився, прислухаючись до кожного найтоншого звуку. Всі польові роботи закінчено, навколо не видно жодної душі. Я скав дітям:

— Сьогодні кожен з вас складе маленький твір про осіннє небо. Дивіться, вдивляйтесь, думайте: яке небо? Як сказати про небо? Вибираєте красиві, точні слова.

Діти притихли. Вони дивилися на небо й думали. Чез рез хвилину я почув перші твори-мініатюри.

— Небо над нами синє-синє...

— Небо блакитне...

— Небо, немов вода в річці, чисте, прозоре...

— Небо чисте, чисте...

— Небо осіннє...

І все. Інші діти почали повторювати складене товари-шами. Про небо не знаходили інших слів, крім синє, блакитне, прозоре, чисте...

Збоку стояла маленька синьоока Валя й мовчала.

— А ти чому мовчиш, Валю?

— Я хочу сказати про небо своє слово... та не знаю, чи добре буде...

— Яке ж твоє слово про небо?

— Небо ласкаве... — тихо сказала Валя й зніяковіла.

— Прекрасне твоє слово про небо, Валю... Чому ж небо ласкаве?

— Тому що... скоро будуть сніги й морози, а зараз ще тепло, пригриває сонечко; небо вигрівається на сонці... от воно й ласкаве...

Діти притихли, вслухалися в кожне слово, сказане Валею. Вони ще раз оглянулись навколо себе. Іскринка творчої думки, яку вони відчули в словах Валі, запалила в кожній душі свій вогник творчості. Я почув зовсім інші, нові твори про небо:

— Вчора йшов дощ, він вимив небо, і воно тепер чисте-чисте, немов пелюстка блакитної хризантеми...

— Небо задумливе.. Воно думає про важкі чорні хмарі, які вже наближаються з північних країв...

— Небо лагідне... Дивіться, як відкрило воно свої обійми сонечкові...

— Небо холодне... Влітку воно буде розпечено, а зараз вихололо, і з нього падають краплини роси...

— Небо тривожне. Воно прислухається до курликання журавлів і думає: та це ж зима наближається...

— Небо спокійне... Влітку його краяли стрілами грози, а зараз блискавки полетіли до сонця...

— Небо всміхається — воно милується квітками, бо квіток весни вже мало...,

— Небо холодне... бо ніч вже холодні, воно жде не діждеться ранку, щоб хоч трохи зігрітися...

— Небо грас... дивиться, як переливається синя барва на сонці — немов хвиля в ставку...

— Небо скучило за жайворонком, тепер треба ждати його співу до весни..

— Небо радісне... А скоро закриють хмари сонце, і стане небо похмурим.

— Небо самотнє... бо мало тепер літає пташок... Нема ластівок, що літали в піднебессі...

Так маленький спалах творчості перетворюється в яскраве сяйво; думка однієї дитини будить думку інших. Радість творчості словом — найдоступніша для дитини інтелектуальна одухотвореність. Я не можу уявити собі праці вихователя без мандрівок дитячого колективу до першоджерела слова — в ліс, на луг, до ставка, в сад, у поле. Колективне спостереження явищ природи, колективне захоплення її одухотворення — це, образно кажучи, настроювання струн мислі кожної особистості на вірний лад звучання оркестру. Важко переоцінити виховну роль того факту, що дитина вперше в своєму житті спостерігає ранкову зірницю, народження дня або, піднявшись на високу степову могилу, бачить неосяжні ниви, далекий ліс, тримтяче марево на горизонті. Якщо ви хочете, щоб у вашому колективі не було жодної дитини, яку б пригнічувала думка про власну неспроможність,— ведіть дітей до першоджерела радості мислення. Ждіть тієї щасливої хвилини, коли натхнення оволодіє душою найслабкішого її несміливого. За найбільшу творчу знахідку в своїй педагогічній майстерні вважайте ту мить, коли дитина сказала *своє* слово. В цю мить вона не тільки піднялась на одну сходинку в своєму інтелектуальному розвитку. Справа не тільки в цьому. Виховний смисл цієї творчості полягає передусім у тому, що все це відбувається в колективі. Людина відкривається перед людиною, натхнення породжує натхнення, розум впливає на розум, радість стає джерелом нової радості. Тут, у хвилини цієї творчості, відшліфовується чутливість колективу її особистості до розуму її мудрості. Кожному хочеться бути розумним, мудрим і не хочеться бути невігласом, утвержджується почуття відрази до невігласства її байдужості — і знову ж таки тому, що все це — в колективі.

Великого значення у вихованні я надаю тому, щоб теор-

чість словом стала засобом інтелектуальних взаємин між членами колективу. Мабуть, читачеві відомо з інших моїх праць (зокрема, з книг «Сердце отдаю детям» і «Народження громадянина»), яке велике місце у виховній роботі нашої школи відводиться казці. Казка є тим різцем (її можна порівняти хіба що тільки з музикою), який відточусь найтонші риси індивідуального мислення кожної дитини і водночас розкриває дитячі серця назустріч одне одному, творить тонкі інтелектуальні взаємини дитячого колективу. Творення казки — найщасливіші хвилини моого духовного спілкування з дітьми, а для них — незрівнянна радість мислення.

... У нас у школі (як і в кожному навчальному закладі), є діти, яким дуже важко вчитися. Це малюки з ослабленими, уповільненими процесами мислення й дуже слабкою пам'яттю. Вони були б нещасними, знедоленими, вони втратили б віру в свої розумові сили й стали б недоучками, людьми з убогими, обмеженими інтересами, якби не спеціальна робота з дитячим колективом, метою якої є радість інтелектуальних взаємин, якби не казка. Казка, що народжується з уст учителя ось тут, серед природи, — для них яскравий промінь, що пробивається до найпотаємніших куточків пам'яті, краплина живодайної вологи, що падає на спраглу землю. Коли я сідаю з дітьми під стотітнім дубом, коли над нами спалахують у небі перші зірки, а ми, притуливши один до одного, сидимо на високій степовій могилі й слухаємо музику степу, — саме в очах отих недостатньо розвинених дітей я бачу перші вогники інтелектуального інтересу. Вони чекають казки. Я складаю казку про те, що бачать діти, що відбувається зараз перед ними, або про те, що неважко їм уявити. Найголовніше — це те, щоб у казці була глибока думка. Щоб діти замислилися й здивувалися, переживали подив перед ідеєю, одухотворилися істиною. Щоб в очах отих найслабкіших, важкомислячих спалахнули вогники власної думки, щоб їм захотілося сказати своє слово про світ і про себе, щоб колектив побачив, як вони виражаютъ себе в думці, в слові. Ось дві казки, які я розповів дітям — учням I і II класів.

Дівчинка і Ромашка

Ясного сонячного ранку матенька дівчинка вийшла по ратиця на зелений гатявинці. Раптом чує: хтось плаче. Прислухалася дічинка і зрозуміла: плаче

з-під каменя, який лежить у кінці галювини. Камінь невеликий, як голова кролика, але дуже твердий. Підійшла дівчинка до каменя й питає:

— Хто там плаче під каменем?

— Це я, Ромашка,— почувся тихий, слабкий голос.— Звільни мене, дівчинко, давить мене каменюча...

Відкинула дівчинка камінь і побачила ніжну, бліду стеблинку Ромашки.

— Спасибі тобі, дівчинко,— сказала Ромашка, розправивши плечі й дихнувши на повні груди. — Ти звільнила мене з-під Кам'яного Гніту.

— Як же це ти потрапила під камінь?— запитала дівчинка.

— Підманив меге Кам'яний Гніт,— відповіла Ромашка. — Була я маленькою ромашчиною-насіниною. Восени шукала теплого куточка. Дав мені притулок Кам'яний Гніг, обіцяв оберігати від холоду й спеки. А коли мені захотілось побачити сонечко, він ледве не задавив мене. Я хочу бути твоєю, дівчинко.

Дівчинка приходила до Ромашки, і вони разом зустрічали сонце.

— Як хороше бути твоєю, дівчинко! — часто говорила Ромашка.

— А якби ти виросла в лісі або край дороги? Якби ти була нічия? — спітала дівчинка.

— Я померла б від горя,— тихо сказала Ромашка. — Але я знаю, що нічий квітів не буває. Вони завжди чиєсь. Ось та Богняна Маківка дружить із сонечком. Сонечко шепоче їй: «Ти моя, Богняна Маківко». Я чую цей шепот, коли сходить сонечко й Маківка розкриває свої пелюстки. А ось та Волошка — подруга Весняного Вітру. Він першим щоранку прилітає до Волошки, будить її, шепоче: «Прокидайся!» Квітка не могла б жити, якби вона була нічия.

Хлопчик і Дзвіночки Конвалій

Настала весна. Із землі показалася зелена стріла, вона швидко розділилась на два листочки. Листочки стали широкими. А між ними з'явився маленький, тоненький паросток. Він піднявся, нахилився до одного листочі а й раптом одного ранку розквітнув білими Дзвіночками. Це були Дзвіночки Конвалій.

Білі Дзвіночки Конвалій побачив маленький хлопчик.

Його вразила краса квітів. Він не міг відірвати очей від Конвалій. Хлопчик простяг руку, щоб зірвати квітку.

Квітки прошепотіли хлопчикові:

— Хлопчику, навіщо ти нас хочеш зірвати?

— Ви мені подобаетесь. Ви дуже гарні,— відповів хлопчик.

— Добре,— сказали Дзвіночки Конвалій, тихо зітхнувши.— Зривай, але перед тим, як зірвати, скажи, які ми красиві.

Хлопчик подивився на Дзвіночки Конвалій. Вони були прекрасні. Вони були схожі й на білу хмаринку, й на крило голуба, і ще на щось дивовижно красиве. Хлопчик все це відчував, але сказати не міг. Він стояв біля Дзвіночків Конвалій, зачарований красою квітів. Стояв і мовчав.

— Ростіть, Дзвіночки,— тихо прошепотів хлопчик.

Творчість учителя, думка, втілена в художнє слово, є іскринкою, що запалює вогник дитячої творчості. Очі дитини стають пильнішими, погляд — уважнішим, думка — допитливішою. Дитина бачить навколо себе незвичайні, казкові взаємозв'язки між предметами і явищами. У дитячій свідомості твориться казка. Вона приходить, як спалах блискавки, як сяйво. Казка народжується в дитячій голівці як сдність образів. Побачивши навколо себе казку, дитина переживає хвилюючу радість. Їй хочеться донести свою думку до товаришів, виразити себе в слові. Дитина розповідає свою казку товаришам — це найяскравіший етап творення і разом з тим найтонші духовні відносини між дітьми. Це такі відносини, коли бурхливим, напруженим життям живе думка кожної дитини.

Ось три казки, складені дітьми 8-річного віку.

Пташеня випало з гнізда

У Дятлихи в гнізді четверо пташенят. Одне з них нутаке ж неспокійне. Виглядає з гніздечка, все йому хочеться бачити, про все хочеться знати: а що там, за гніздом? А що воно пливе по небу? А що то таке кругле, гаряче і яскраве?

— Виростеш, полетиш, то й побачиш... — говорить Дятлик.

Та неспокійне Дятленя не схотіло слухатися. Висунулось з гнізда й випало. Сидить на траві й плаче.

Прилетіла мама до пташеняті:

— Як же тебе врятувати, неслухняне дитя? Сідай мені на спинку, берись дзьобом за пір'я, держись міцно.

Сіло пташеня матері на спину, вчепилося ніжками й дзьобиком. Полетіла мати, принесла своє дитя в гніздо та й питас:

— Будеш з гнізда виглядати?

— Не буду,— сказало радісне пташеня й підняло голівку, щоб виглянути з гнізда. Підняло голівку та й питас:

— А що воно таке — трава?

**Як Горобцеві захотілося дізнатися,
куди заходить Сонце**

Зайшло Сонце за обрій. Почеконіло небо. Сидить у гнізді цікавий Горобець. Дивиться на червоне небо й думає: куди зайшло Сонце? Полечу, дізнаюсь. Пурхнув з гнізда й полетів. Пролетів село, пролетів поле, ось уже й ліс. Пролетів ліс — знову поле. А Сонця не видно. Знесилися Горобець, немає снаги далі летіти. Упав на землю. Віддихався, підняв голову. Бачить, навколо соняшники квітнуть, повернули свої квітучі голівки на захід. Побачив один головатий Соняшник Горобця та й питас:

— Куди це ти летиш, Горобче,— ніч на дворі?

— Хочу дізнатися, куди зайшло Сонце.

Усміхнувся Соняшник і говорить:

— Почекай до ранку. Я розбуджу тебе, коли Сонце зійде. Ти й запитаєш, куди воно заходить.

Заснув Горобець під головатим Соняшником. Ось уже й Сонечко показалося з за обрію. Розбудив Соняшник Горобця. Запитує Горобець у Сонця:

— Сонечку, куди ти заходиш на ніч?

Сонце засміялося й відповіло:

— Вночі я спочиваю за далекими горами й сипіми морями. Не лети до мене, Горобчику, бо ніколи не долетиш.

Як Бджола очувала у Гарбузовій Квітці

Полетіла Бджола в поле за медом — далеко-далеко. А сонечко вже на захід схилилось. Знайшла Бджола велике гарбузове поле. У гарбузів квітки великі, пелюстки жовті, яскраві, як сонце. Літала Бджола від однієї

квітки до іншої, збирала мед. Підняла голівку, подивилася навколо й скрикнула по-бджолиному від страху: сонечко зайшло, в небі зірочка мерехтить, у полі цвіркун співає.

— Що ж мені робити? — думає Бджола.

— Сідай до мене під пелюстки, — говорить їй Гарбузова Квітка. — Переночуєш, а вранці додому полетиш.

Сіла Бджола на солодкі тичинки, закрила ії Квітка пелюстками.

Спить Гарбузова Квітка. Спить Бджола. Спить поле. Весь світ спить, тільки зірочка в небі мерехтить та цвіркун співає.

Ось і сонечко показалося з-за лісу. Гарбузова Квітка відкрила пелюстки. Прокинулась Бджола. Час додому летіти. Та в маленькому бджолиному серці щось затремтіло — сумне й тепле. Щось затримувало Бджолу біля Квітки. Поклонилась низенько Бджола Гарбузовій Квітці й сказала:

— Спасибі тобі, Квітко, за гостинність.

Квітка зітхнула. Їй теж не хотілося розлучатися з Бджолою.

Але сонце вже піднялось над видноколом, співав жайворонок у небі, літали метелики — почався день. Бджола політала над Гарбузовою Квіткою й полетіла додому, понесла мед діткам.

Без казки неможливо уявити інтелектуальних взаємин між дітьми: без захоплення казкою немає колективного переживання; без творення казки дитині недоступні радість, одухотворення думкою. Якщо йдеться про специфіку, особливості дитячого колективу порівняно з колективом дорослих, то аналізувати треба передусім пізнання світу й духовне життя дітей, вираження їх творчих сил у казді.

Дітей, які щойно переступили поріг школи, тягне до товаришів, до школи, тому, що їм хочеться колективно переживати незрівнянні почуття, які навіюються казкою. Їх тягне й до вчителя тому, що від нього вони чують казку, слухають її, затамувавши подих. Учитель на все життя запам'ятується, входить у духовний світ дитини передусім як казкар. Хвилюючі спогади про дитячий колектив відкладаються в емоційній пам'яті дитини з того часу, як вони, прийшовши до школи, в тиху вечірню годину сидять, притулившись одне до одного, і слухають

казку, а за вікном — січневі сутінки або тиха червнева ніч... Казка — це зернина, з якої проростає паросток емоційних станів і ситуацій.

Теплими літніми вечорами, коли на небі спалахує перша зірочка, до мене приходять діти. Ми сідаємо під дубом. Небо на заході темніє, зірки мерехтять, із саду чути таємниче шарудіння, дзвенить цвіркун, спить ставок. Це наша школа під Блакитним Небом. Так назвали ми ці чудові літні вечори. Нас приваблює сюди, під гіллястий дуб, музика казки. Все, що оточує нас,— яблуні з жовтими яблуками, міriadи зірок на небі, сонний ставок — все породжує в нашій свідомості казкові образи.

Я розповідаю казки. Вони творяться тут же. Кожен з нас — і я, і діти — стає в ці чудові години поетом. Коли в мене не вистачає яскравого, потрібного слова, діти допомагають мені. Ми склали тисячі казок. Наша творчість не є чимось винятковим і надзвичайним. Вона доступна кожному вчителеві й кожному учневі. Бо кожна дитина — поет, бо вчителеві треба вміти ввести її в світ творчості.

Був колись у нас такий випадок. Учитель повів малюків-першокласників до лісу. Сіли діти на галівині. Тихо шумить ліс, десь співає лісовий голуб — тур... тур... З яру чутно дзюрчання струмочка.

Відкрив учитель книгу й прочитав казку. Розповідалося в тій казці про те, що десь далеко-далеко, на високій горі, під голубим каменем народилася Біла Хмаринка. Маленька, ніжна, мов голубенятко, з тоненькими крильцями. Прилетів вранці легенький вітерець, доторкнувшись до крильця Білої Хмаринки, й полетіла Хмаринка в небо...

Сидять малюки — не ворухнуться, слухають, затамувавши подих; загорілись вогники мрії в дитячих очах. Закінчено читання, вчитель говорить:

— Це казка. Насправді такого не буває. Хмаринка — не птах, у неї немає крил. І вітер не може приголубити Білу Хмаринку, як мовиться в казці. Хмаринка — це крапелька води. Як туман ранковий — знаєте? Сирий, неприємний.

Згасли дитячі очі...

Прийшла додому моя маленька дочка Оля. Плаче.

— Чому ти плачеш, Олю? Хто тебе скривдив?

І розповіла Оля про своє горе. Як радісно було ій, коли вона вірила, що Біла Хмаринка — це казкова пташка

з тоненькими крильцями. А виявилось — немає ці гори, ні казкового голубого каменя, ні крилець, ні ласкавого вітерця. С холодний сирий туман. «Хай живе Біла Хмаринка з крильцями», — тихо сказала Оля й глянула мені у вічі з надією.

Я зрозумів, у чому справа... Потім я дізнався ще й про те, що з лісу діти йшли мовчазні й похмурі. Вони розбрелися кількома групами, і вчителеві не вдалося довести до села весь клас. Побачивши на дереві гніздо, діти кидали на нього грудки...

Я розповів Олі свою казку про далеку гору, казковий голубий камінь і дівчинку Олю.

— Це правда? — з радістю й побоюванням запитала дівчинка.

— Правда, Олю...

Радість зацвіла в дитячих очах, немов пролісок.

Цей випадок я пригадую, думаючи про тонкощі впливу на дитячий колектив. Ми живемо в вік пізнання. Кожна річ, кожне явище мають свої джерела й причини. Все стає зрозумілим, пізнаваним, закономірним. Але не можна забувати, що, крім несхитних закономірностей навколошнього світу, є світ дитинства. Дитина пізнає світ і своїх ровесників, пізнає вчителя і батьків по-своєму. Її думка спрямовується в світ істини на крилах казки. І якщо біла хмаринка буде для дитини тільки скученням сірих крапель вологи, світ дитинства зблянє, дитяча думка буде кволою. Збіднюючи світ дитинства, ми закриваємо очі дитини на людину, утруднюємо її вхождення в суспільство, в колектив.

Чому діти люблять слухати казку саме в колективі? Чому казка цікавіша й більше хвилює, коли вони сидять, притулившись одне до одного?

Дитина пізнає світ, дивуючись — про це вже ми говорили. Подивітесь, яка багата гра думки в очах дитини, коли вона дивиться на бджолу, що сидить на квітці. У ці хвилини вона бачить багато дивних і незрозумілих речей, перед нею відкривається нова картина павколошнього світу, і чим глибше, відчутніше вражає дитину дивне, незрозуміле, тим активніше діє думка, тим більше хочеться дитині знати.

Подив перед неясним, незрозумілім, особливо перед неймовірним, фантастичним, приваблює дитину тому, що їй хочеться відкрити своє захоплення товаришам, поді-

литься з ними своїми враженнями, почуттями, думками. Подив перед фантастикою, перед дивним переплетінням неймовірного й неможливого, дивного й незагненного викликає в дитини жагу прагнення до спілкування з товаришами, духовно зближує дітей. Дитині хочеться, щоб у фантастиці була правда. Саме подив перед правою неймовірною, небезпечною пробуджує в дитині потребу в людині. Учитель, закоханий у казку, що вміє з дітьми бути по-дитячому одухотвореним фантастикою, оволодіває найтоншим камертоном, з допомогою якого він створює дуже чутливий інструмент — колектив.

Одного разу я розповів малюкам казку про Бджолу-Матір, яка з ранку до вечора літає, мед на квітках збирає, у вулик носить, своїх маленьких діток годує. Висять у вулику маленькі колисочки, у кожній колисочці — ніжне бджолине дитятко. Ходить Бджола-Мати від колиски до колиски, діток гойдає, малесенькою ложечкою мед розносить, діток годує, тиху колискову пісню співає. Розповідав я цю казку на пасіці, слухали її разом з дітьми мій колега — вчитель історії і дід Панас, старий пасічник.

Коли діти пішли додому, вчитель сказав:

— Навіщо ви перекручуете істину? Адже немає в бджіл дітей у нашому розумінні. І тієї турботи материнської, що в людей, немає...

Мене вразив цей занадто «мудрий» погляд на світ. Так вразив, що я не знав, як відповісти. За мене відповів дід Панас:

— Усе це правда. Подивіться, як дбайливо годує бджола дітству, і ви саме так розповідатимете дітям про бджіл. Адже треба не тільки знати, а й любити.

С в мене одна казка, яку я розповідаю кожному поколінню своїх вихованців: біла лілія дивиться у воду, бачить себе й не знає, що це вона, лілія. Й здається, що там — казкова істота, а вона — скромна біла квітка, що ховається вночі у воду. Ця казка чимось схожа на дзеркальну поверхню води — чистої джерельної води. Казка відображає світ таким, яким він є в дійсності, але білій лілії здається, що в дзеркалі вона далеко краща, ніж насправді.

Дорогий друже, вихователю. Не позбавляйте дитину щастя бачити світ, відбитий у чарівному дзеркалі казки.

Щоразу, коли мене запитують, як я з дітьми складаю казки, в чому суть колективної творчості, мені пригадує-

тъся моя бабуся Марія. Ніколи не забуду ці чорних очей, в яких я бачив то сум, то радість, то тривогу, то захоплення, то ласку, то сум'яття — все, про що вона розповідала, жило, граво в її очах. Ста семи літ від роду вмерла вона перед війною. Гарячого червневого дня, відчувиши, що наближається її смерть, бабуся послала за мною, попросила прийти якнайшвидше. Я вчителював тоді вже п'ятий рік; закінчились екзамени, ми з дітьми збиралися їхати на екскурсію. Бабуся чекала мене в саду, сидячи в старенькому кріслі під гіллястою шовковицєю.

— Попрощаємося... — тихо сказала бабуся. В її очах я не побачив ні горя, ні болю. Побачив тільки думку — живу, пристрасну. Здалося мені, що бабуся збирається, як у далекі роки моого дитинства, розповісти свою нову казку. І в той же час в її мудрих очах було щось глибоко приховане, вже немовби відмежоване від світу, людей, пристрастей — щось таке, що дано побачити тільки людині, яка стоїть на порозі своєї смертної години. Я стояв перед нею, глибоко вражений величчю, красою і водночас трагедією людської думки: ось вони, мудрі, допитливі очі, ось я бачу в них гру найтонших відтінків почуття й слова, і через мить всього цього не стане... Бабуся, взявши мою руку, ласково доторкнулась до плеча, звеліла сісти. Я сів перед нею на траву, мов дитина, і почув тихі слова, — і в словах відчув ту трагедію людської думки, про яку за мить перед цим догадувався.

— А тепер слухай мою останню казку... Жили на світі два брати-близнюки — Працьовитий і Ледачий. Працьовитий від світанку до смеркання трудився, а Ледачий вдосвіта солодко спав, як сходило сонце, перекидався з боку на бік, опівдні прокидався... Так і прожили брати все життя. Стали вони старими, прийшла іхня смертна година. Покликав їх до себе бог та й питав: «Скільки літ прожили ви на світі?» — «Дев'яносто дев'ять», — відповіли брати. «Добре, пора й до мене йти, — говорить бог. — Але покажіть мені свої прожиті роки». Працьовитий говорить: «Ось мої роки», — і показує дрімучий ліс. Кожного дня свого життя саджав він одне дерево, і виріс ліс. Йшов бог лісом один день — а ліс все густіший та й густіший, йшов другий день — а дерева все вищі й вищі, йшов третій день, йшов тиждень, ішов цілий рік — а лісові кінця-краю не видно. Втомився бог, сів на землю — немічний такий дідусь, а Працьовитий питав: «Підемо далі?» Махнув бог

рукою та й говорить Ледачому: «Показуй ти свої роки». А Ледачому нічого показувати. Стоїть Ледачий, похнюпився... Закректав бог, ледве піднявся й говорить: «Тепер богом буде він — Працьовитий. Це він створив усю красу світу. А ти, Ледачий, житимеш ще дев'яносто дев'ять років. Потім прийдеш до бога — свого брата, Працьовитого, покажеш йому свої роки».

— Людина вмирає, а роки її доброї праці залишаються, якщо тільки вона справжня людина.

Це були останні слова моєї бабусі; промовивши це, вона померла.

Згадуючи своє дитинство, я бачу її чорні очі й чую казку. Мені тоді здавалося, що бабуся бачить казку: її погляд був спрямований у далекий степ або в густе листя саду, у вечірні сутінки або в білу снігову заметіль, і я запитував: «Бабусю, ви бачите казку? Де вона, покажіть..» Бабуся усміхалась і вела нас, дітей, усе далі й далі в казковий світ. Ми сиділи біля неї, притулившись одне до одного, нам радісно було не тільки тому, що ми йдемо чарівними стежками казки, а й тому, що ми відчуваємо биття сердець один одного, чуємо затамований подих, бачимо вогники радості в очах один в одного. Багато разів розповідала нам бабуся казку про Солом'янного Бичка, і щоразу я, затамувавши подих, з третмінням, із завмиранням серця ждав слів: темний ліс, широке поле, зелена діброва, висока могила... Пам'ятаю, мені тільки тому й хотілося знову почути казку, щоб ще раз пережити почувття радості мислення, почути музику цих слів: темний ліс, широке поле, зелена діброва, висока могила. Цього хотілося кожному з нас. Ми йшли на луг, сідали під кущем калини — тут нас було вже не семеро, а, мабуть, втрічі більше, і по черзі розповідали ту саму казку — про Солом'янного Бичка. І кожна нова розповідь не здавалась нам нудним повторенням того самого. Ми вслухалися в казкову розповідь, як у дивне звучання чарівної музики. В казці кожен виявляв себе, як виявляє себе співак у пісні.

Увечері, поцілувавши бабусю, я намагався ні з ким більше не говорити і ні про що інше не думати — хотілось понести із собою в сон — так говорив я бабусі — й Солом'янного Бичка, і дивного Івасика-Телесика, і Царівну-Жабу, і доброго Бову-Королевича, і Жар-Птицю, і Золоте Ялечко... Я мріяв про те, що ось завтра я нарешті

підгляну, де бабуся бачить казку, і сам навчусь бачити дивовижне, казкове, незвичайне. Я заплющував очі, а переді мною стояв темний ліс і простидалося без кінця-краю широке поле; я чув дзюрчання струмка і радісну пісню жайворонка, бачив мерехтіння зірки й білу лілію, що ховається на ніч у таємничу глибину вод.

Це жило, тримтіло, грало всіма барвами райдуги в дитячій свідомості слово. Дорогий друже, молодий вихованець, якщо ви хочете, щоб вихованець ваш став розумним, допитливим, кмітливим, якщо у вас є мета утвердити в його душі чутливість до найтоніших відтінків думки й почуття інших людей,— виховуйте, пробуджуйте, одухотворюйте, надихайте його розум красою слова, думки, а краса рідного слова, його чарівна сила розкриваються передусім у казці. Казка — це колиска думки, зумійте поставити виховання дитини так, щоб вона на все життя зберегла хвилюючі спогади про цю колиску. Краса рідного слова — його емоційні барви й відтінки — доходить до дитини, зворушує її, будить почуття власної гідності тоді, коли серце доторкається до серця, розум до розуму. Поетичне звучання рідного слова стає музикою для дитини тоді, коли вона сама бере в руки інструмент, сама творить музику, бачить, відчуває, як її музика впливає на інших людей. Під калиновим кущем ми десятки разів розповідали одну казку тільки для того, щоб ще раз почuti слова гуси-лебеді, ліс-іпраїс, зоря-зорянниця. Ці слова здавалися нам дивовижними, незагнаними. Нам хотілося не тільки слухати їх, а й творити казку, користуючись цими словами. Як співакові хочеться спробувати свої сили в новій пісні, так і нам хотілося співати слово. Коли ніч розлучала нас, ми з нетерпінням чекали завтрашнього ранку, щоб знову й знову слухати казку.

Одного разу на світанку ми з дітьми сиділи на березі ставка, заворожені народженням ранкової зорі. Я розповідав дітям казку про чарівника, який посіяв у небі рожеві маківки. Це була казка про Макове Поле. Вона пробудила дитячу думку. Тут же на березі ставка, в цей дивний світанок, я почув десять нових казок про сонце і місяць, про небо й жайворонка. Заговорили найнесміливіші, заграла думка у най slabkіших. Я ще раз переконався: казка — це радість мислення; у казці дитина утверджує свою гідність мислення.

Видатний радянський поет П. Антокольський якось зауважив, що треба виховувати і вчити дітей, радуючи їх, а не лякаючи. Треба відкривати перед ними яскраві панорами квітучого й різнобарвного світу, а не відгороджувати від них цей світ тином з мертвих схем і ап'єорних правил, виведених до того ж з абстракції. Емоційний стан життерадісного пізнання світу — найхарактерніша ознака духовного життя дитячої особистості. Якби дитина не сприймала гармонійної єдності навколоїшніх речей і явищ — кольору, звуків, пающів, станів, рухів — як краси, що є невичерпним джерелом радості, повноти духовного життя, світ її був би похмурим і непривітним. Без радісного світосприймання, без бурхливої радості буття й людських взаємовідносин дитину так само не можна уявити, як не можна її уявити серед прекрасного світу із заплющеними очима.

Навіть у найтяжчій обстановці дитину не залишає радість пізнання, світосприймання, буття. У страшій історії фашистського варварства є особливо гнітюча, жахлива, сторінка — табір знищення в Терезині. Гітлерівці привезли сюди з різних європейських країн 15 тисяч єврейських дітей і умертвили всіх до одного — повісили, розстріляли, задушили в душогубках, спалили живими в крематоріях, зацькували собаками. Коли радянські війська звільнили територію цього найжахливішого фашистського табору, вони не знайшли жодної живої дитини. Але нещасні діти залишили після себе багато безмовних свідчень — малюнків. На них були зображені жахливі сцени: повішення, розстріл, живі скелетики з великими сумнimi очима. І на багатьох малюнках — метелики, метелики, метелики, яскраві, барвисті. Жах смерті не вбив у дітях радості світосприймання й невгласимого прагнення до радості. Дитина не може жити без переживання радості, без надії на радість, без віри в радість, без уявлення про радість. Якою могутньою силою є дитяча радість у повсякденному житті особистості й колективу!

Йдеться не про ту радість, що її переживає маленька людина, коли задовольняють всі її бажання: що захотілося — те є. Це не радість. Це почуття насичення; постійно підтримуючи це почуття, дитину можна перегодув-

вати задоволеннями, і вона стане байдужою до джерел справжньої радості. Щоб не закрити від дитини радість буття, не приглушити в ній оптимістичного світосприймання, вчителеві треба уміти берегти дитячі бажання. Точніше: навчити дитину берегти свої бажання. Ця надзвичайно тонка рисочка духовного життя дитини має особливо велике значення як передумова правильного і включення в життя колективу. Тільки дитина, яка вміє берегти свої бажання, здатна новною мірою переживати радість спілкування з товаришами, здатна відкривати в людях — у своїх вчителях, товарищах — усе нові й нові багатства її цінності.

Йдеться про ту радість, яка розkvітає в нашому бутті, в нашій поведінці з тонких, чутливих, ніжних корінців людяності, сердечності, бережливості, турботи про живе й красиве. Йдеться про любов дитини до всього, що не може жити без лагідної людської руки, без чутливого людського серця. Йдеться про любов до живого й беззахисного, слабкого й ніжного... «Багато що було б іншим, — писав Л. Леонов, — якби заповідю наших дітей стало: «Хай я маленький, але я безмежно сильний і потрібний, бо в світі багато істот менших і слабших від мене, і можна зробити їм добро хоча б тим, щоб пройти мимо, не пошкодивши, не зачепивши їх». Без цього первинного почуття дружби до менших у навколошньому світі ніколи не вийде бійця за визволення поневолених»*.

Емоційний стан радості, який нам треба утвердженувати в кожній особистості і в колективі, — це радість тризможна й турботлива. Я б порівняв її з радістю, яку переживає дитина, що, зрізавши квітку троянди з краплиною роси і не струснувши цієї краплини, дарує троянду матері. Ця радість немислима без завмірання серця, без тривожного, обережного, ніжного доторкання до слабшого, крихкішого, тоншого. Як це важливо, дорогий мій друже, юний вихователю, щоб дитина бачила й відчувала навколо себе безмежне багатство ніжних і крихких істот! І щоб вона почувала себе велетом, від якого безмежний світ ніжного й слабкого чекає, потребує захисту. Наскільки важливе це переживання для утворення в людині сили, мужності, чистого сумління, непримиренності й вещадності до зла! Хай однією з найголовніших педагогічних

* «Літературна газета», 1965, 30 березня

заповідей наших буде: перші доторкнення розуму й почуттів дитини до навколошнього світу мають бути ніжними й лагідними. Доброта й ще раз доброта — це найтонші й наймогутніші корінці, що живлять дерево дитячої радості — радості ніжного доторкнення до живого й красивого. Доброта робить людину чутливою до слова батьків, учителів, товаришів. Доброта робить дитину виховуваною — здатною піддаватися виховному впливові колективу. Бездушність, безсердечність, жорстокість утверджують у маленький людині те, про що мовиться в народному прислів'ї: «Хоч кілок на голові теші».

Нам треба виховувати людину, про яку народна мудрість зробила таке узагальнення: «І мухи не скривдить...» Це не євангельська доброта непротивлення, а джерело моральної чистоти і сили, мужності, непримиреності й безпощадної ненависті до зла. Тільки безмежно добра людина уміє по-справжньому ненавидіти зло й боротися проти нього.

У мосму розпорядженні є картотека злочинів; життєпис (з раннього дитинства) підлітків, які скойли в роки отроцтва злочини, виявивши жорстокість, безсердечність, садизм. Майже в усіх випадках первісним і найголовнішим джерелом злочину було безжалісне знищення живих істот у дитинстві.

Є в моїй картотеці життєпис і психологічна характеристика 13-річного хлопця Л. Ідучи на роботу, мати доручала йому невинну, на перший погляд, «роботу»: бити мух у кімнаті. Вона давала йому хлопавку, показувала, як це робити. Щодня шестирічна дитина била мух. Хлопчик з радістю інколи повідомляв матері: сьогодні в хаті немає жодної мухи. Бувало й так, що мухи «хитрували», як говорив матері хлопчик: іх ніяк не вдавалося «прихопнути». Одного разу мати, прийшовши додому, побачила, як син її, зосереджений, з радісно палаючими очима, сидить біля підвіконня й дивиться, як повзають дві мухи з повідриваними крильцями. Це він покарав іх за те, що вони довго тікали від його хлопавки. Мати погладила сина по голівці: молодець! Та ще й цукерок купила (дуже вже не любила мух мати).

З того часу полювання на мух набрало іншого характеру: хлопчик ловив їх, відривав крильця й спостерігав, як довго може повзати муха. Потім хлопчик навчився надрізати крильця ножицями і мухи «дзижчали, як джмелі».

Це подобалось. Приходила весна, і хлопець починав своє полювання на мух.

Дванадцятирічним підлітком він впіймав під стріхою горобця й відрізав йому спочатку одно, а потім і обе крилець. Мати навіть не знала про це — дізналися сусіди, розповіли матері, але вона залишилась байдужою... У шкільному колективі хлопець був саме з тих, кому «хоч кілок на голові теші». Однокласники побачили, як Л. ловить метеликів, проколює тіло, вставляє соломинку й тішиться тим, як комаха літає «з парашутом». Про це сказали вчителеві, але він не звернув уваги на таку жорстокість (пізніше, коли Л. став злочинцем, учитель, пригадавши цей випадок, назвав його «дитячими пустощами»).

По закінченні шостого класу 13-річний Л. скойв страшний злочин. В гарячий літній день він пішов купатися з 6-річним сином своїх родичів. Купаючись, він утопив хлопчика. Злочин приголомшив і матір, і вчителів. Тільки після трагедії почали пригадувати й аналізувати: а звідки це взялось? Що могло привести до злочину? Пригадались передусім мухи. Сусіди не раз говорили матері: не доведуть до добра ці «іграшки» з живою істотою. Мати тільки посміхалася. У школі теж сміялись: мухи — це ж паразити, їх треба знищувати...

Ось яку мудрість вклав народ у слова «і мухи не скривдить»... Маленька дитина мусить бути доброю до всього живого. Тільки за цієї умови вона духовно готується до того, щоб бути виховуваною. Тільки доброта відкриває дитині й дитячому колективові радість буття, радість взаємовідносин. Виховання доброти вимагає від учителя великого такту й чутливості. Одного разу в групі дошкільнят, з якою проводились заняття в класі, було таке.

Малий Миколка пильно дивиться на підвіконня. Там сидить муха.

— Дивіться, дивіться, що муха робить,— шепоче Миколка й кличе до вікна вчителя.

— Що ж вона робить? — запитує вчитель.

— Піднімає лапки і немовби чистить ними крильця...

— Це вона вмивається,— говорить учитель.

— Справді? — до вікна підходять всі діти. Вони затмували подих, щоб не злякати муху.

Раптом хтось постукав у двері. Зайшов чоловік у сирому халаті й сказав:

— Я прийшов подивитись, чи немає мух — трути їх треба. Немовби немає...

Діти широко відкритими очима дивляться то на вчителя, то на чоловіка в сірому халаті. А муха сидить собі на підвіконні, вмивається...

— Невже ѿ ту отруять, що вмивається? — тихо запитав Миколка.

— Hi, діти, — запевнив учитель. — Це зовсім не тих мух труять, що вмиваються. Є злі, дуже злі й брудні мухи, вони ніколи не вмиваються — ось дядько й прийшов подивитись, чи немає тут таких мух. А їх у нас якраз і немає.

Учитель відкрив вікно, і муха, мабуть закінчивши вмиватися, полетіла до кущів бузку.

Чоловік у сірому халаті всміхнувся. Діти замислились. Миколка — найдопитливіший хлопчик — запитав:

— Вона полетіла в сад?

— Так, вона полетіла до тих мух, що вмиваються.

Дехто думає, що, виховуючи доброту, сердечність, чуйність, вразливість, ми роззброюємо людину, робимо її беззахисною. Адже вміння подолати в собі жалість ще не знято з озброєння. Може, видовище убивств є «моральним загартуванням», потрібним дитині? Протиставити мужність і непримиренність до зла доброті, радості сердечного, ніжного доторкнення до всього живого — означає робити помилку. Жорстокий і бездушний не може бути ні сміливим, ні сильним, ні безстрашним, ні чесним, ні непримиреним до зла. «Сильні — завжди добрі», — ці мудрі слова О. М. Горького є дороговказом у складній і тонкій сфері виховання особистості. Радість буття в духовному житті дитини мусить зливатися з повагою до чужого життя, до чужої слабості. Муха нехай буде для дитини Мухою-Цокотухою, а миша — Мишкою-Норушкою... Не із знищення, а із захисту живої істоти мусить початись дитяче життя... Потім, ставши дорослою, людина зрозуміє, що не може любити всіх, що ставлення до живих істот залежить від того, шкідливі вони чи корисні. А в дитинстві людина мусить виховуватися в дусі любові, доброти, сердечності. Доброти, як грамоти, людину треба вчити; в цьому навчанні повинні бути уроки, які б давалися самим життям, обставинами. Доброта твориться людиною в людині і людиною в самій собі. Її треба творити щоразу, в кожній новій людині.

Радість і доброта — це той дух колективних відносин, завдяки якому в колективі утвіржується великодушність. Великодушність — джерело моральних сил колективу, моральної краси і гідності. Там, де колектив великодушний, де він виявляє душевну щедрість, ніжність, чутливість, де діяльність є передусім ніжним доторкненням до слабкого, беззахисного, — там особистість почуває себе неповторною квіткою у вінку, а не тільки прутиком у вінку. Завдання педагога полягає в тому, щоб виховувати такі відносини між особистостями в колективі і відносини між людиною й навколошнім світом, щоб вони були уроками доброти, великодушності. Це є повнота радості буття. Для цих уроків найголовнішою книгою є саме життя. Ось кілька уроків доброти й великодушності.

1. Учився в нашому класі Петро Р. Був у нього собака Сом. Третій рік учився Петро, і щодня приходив до школи разом з ним його вірний Сом. Він ніс у зубах мішечок з Петровими тапочками (для заняття з фізкультури в спортивному залі).

Перед січневими канікулами виїхали батьки Петрові дуже далеко — аж на Сахалін. А Сома не взяли. Скільки не просив Петро, скільки не благав, — не дозволили хлопцеві брати собаку.

— Знаєте що, хлопці, — сказав перед від'їздом Петро. — Залишу я мішечок з тапочками, а Сом хай у тебе, Миколо, живе.

Перенесли ми будку Сомову з подвір'я Петрових батьків на Миколине подвір'я, а ще одну будку спорудили біля школи — на час негоди. Смутний став Сом. Щоранку, йдучи до школи, Микола дає Сомові мішечок з Петровими тапочками, і собака стає веселим, лащається, хвостом махає — думає, що з другом зараз зустрінеться. Біля шкільних дверей Микола бере мішечок, а Сом так благально дивиться на хлопчика, немов питает: а де ж Петро?

До кінця заняття сидить собака під шкільними дверима. На перервах кожен намагається приголубити Сома; всі діти переживають його самотність. Йдучи додому, Микола знову дає собаці мішечок з Петровими тапочками, знову собака дивиться благально: а де ж Петро? Всі в школі гостро переживають ці хвилини; багато з них, кому зовсім не по дорозі, йдуть із собакою...

— Навіщо ми обмажуємо його? — запитав одного разу Степан. — Залиш, Миколо, дома цей мишечок... ну, заховай... Хай Сом знає правду.

Запитали вчителя що він порадить?

— Ні, хлопці, — сказав учитель. — Хай вірить. Так йому легше жити.

Не було в класі дитини, яка б не переживала доброти, ласки, великодушності. Кожний почував себе сильним, захищаючи слабкого.

2. Наступного уроку читатимемо оповідання про дівчинку Яринку... — сказав учитель.

А діти вже давно поперечитували всі оповідання в читанці. Знають, що в оповіданні про Яринку йдеться про дівчинку, в якої тяжко хворів і помер батько.

Ось і перерва перед уроком читання. Оленка й Галя підійшли в коридорі до вчителя й пошепки стали просити його:

— Не будемо читати оповідання про Яринку.

— Чому?

— У нашої Оксанки батько лежить у лікарні. Тяжко йому зараз, ой як тяжко... Оксанка вчора плакала. А як прочитаємо оповідання...

— Добре, дітки, добре, — сказав учитель, полегше-но зітхнувши. Бо він і вночі думав: а чи відчувають діти, що, читаючи оповідання про дитяче страждання, вони завдадуть болю своєму товаришеві? Він і сказав, що саме читатиметься на наступному уроці, саме для того, щоб у дітей був час осмислити, відчути і пережити. Коли Оленка й Галя звернулись до нього із своїм проханням, у вчителя від радості прискорено забилося серце.

3. Був гарячий червневий день. Ми з третьокласниками на цілий день пішли до лісу.

Весело було в лісі. Діти гралися, читали цікаву книгу, слухали казку й самі складали казки. На обід зварили кашу із салом. Смачнішої іжі не пам'ятав ніхто з дітей.

Після полуудня насунули хмари, загримів грім. Куди ж рятуватися від дощу в лісі? Звичайно, під дерево. Діти групами по 2—3 чоловіка бігли вглиб лісу, розташувались під гіллястими деревами. Вітя не встиг забігти далеко в ліс, бо несподівано сліпуче спалахнула блискавка, залунав такий оглушливий гуркат, що хлопчик з переляку присів під дубом, заплющив очі й ледве не розплакався. Він уже відкрив рота, щоб закричати, по-

клікати на допомогу, але побачив тут же під дубом свою однокласницю Валю. Дівчинка тремтіла від страху. Побачивши Вітю, вона зраділа.

— Це ти, Вітю? Ой, як добре, що я не сама. Тепер мені не страшно.

Вітя перевів подих, оглянувся. Ліс затягло сірим павутинням струмків: дощ лив як з відра. Спалахувала блискавка, на мить осяваючи синім світлом дерева й кущі; громів грім. Ліс шумів і стогнав. Віті здавалося, що в світі немає нікого, крім нього й Валі.

Він відчув, як у його душі в ці хвилини щось випрямилось. Йому стало соромно за свій страх. Хіба можна боятися, коли поруч з тобою дівчинка й ти відповідаєш за неї?

— Не бійся, Валю, — сказав Вітя. — Я не боюсь ні грому, ні блискавки.

Дощ не вщухав. Крізь густе листяне шатро на Вітю й Валю почали крапати великі краплини. Хлопчик зняв із себе піджачок і накинув на плечі дівчинки.

Може, читач скаже: що ж, це все сталося випадково. Якби не було грози, не було б і нагоди хлопчикові виявити свою великолудушність, рицарство. Якщо міркувати так, то все життя, всі взаємовідносини в колективі складаються з випадків. Якщо вихователь дбає, щоб життя було багате й духовно насичене, повноцінне,— в колективі «траплятимуться» один за одним ось такі випадки. Саме в тому, що вони *несподівані*, в тому, що вони випадки, й полягає духовна напруженість емоційних станів і ситуацій. Це одна з найтонших рисочок педагогічного мистецтва: досягти того, щоб дитина переживала радість від доброти. Я вважаю своїм святим обов'язком дбати, щоб кожна дитина в роки свого дитинства побувала в такій ситуації, як Вітя, як Микола, як Олена з Галею. Це найфілігранніше відточування юної душі. Кожну душу людську треба відточувати окремо; кожен має пережити *свою* силу, мужність, благородство, відчути й з радістю думати про те, що я сильний, великолудушний, я захищаю слабших від себе. Як важливо у вихованні колективізму, щоб перше своє почуття гордості дитина пережила в зв'язку з тим, що вона захистила слабшу від себе істоту! Дитяча радість має бути передусім цією гордістю. Той, хто пережив у дитинстві це почуття, стає чутливим до власного духовного світу, бачить себе очима інших людей, переживає докори

суминня. Почуття гордості, пробуджене благородством, робить дитину легко виховуваною засобами впливу колективу: дитина, що не раз переживала це почуття, хоче, прагне, щоб про неї інші люди думали добре, вважали її хорошою.

4. Вчився в І класі хлопчик Генадій; батьки просили, щоб і вчителька, і діти називали його Генкою, щоб навіть у журнал так записали. Був Генка найстараннішим учнем — відмінником. Хоч би яке питання поставив учитель, хлопчик відразу руку піднімає, дає повну відповідь. Буває, що вчитель за відповідь йому «п'ять» ставить. А буває — й нічого не ставить, тоді Генка сидить засмучений. Писав Генка пайкраще, задачі розв'язував найшвидше.

Та не любили товариші Генку-відмінника. Не любили за те, що занадто виставляв він напоказ свій розум, виставляв для того, щоб підкреслити: я найрозумніший, нікому зі мною не зрівнятись. Діти, звичайно, не могли цього пояснити, не могли про це сказати своєму товаришу, але саме це вони відчували. Бачили, як відповівши на запитання вчителя, Генка дивився на клас, немовби казав: «А ви так і не зможете відповісти...»

Закінчився навчальний рік. Весною клас зібрався в похід до лісу. Раділи діти: скільки задоволення дасть їм подорож і ночівля в лісі.

Думали-гадали діти, які зручніше речі в похід брати, як обід варити, як ночівлю влаштувати. І вирішили: брати треба в ліс на двох одну ковдру, одну миску, одну фляжку з водою. Швидко розібрались по парал. А з Генкою ніхто не хоче ні ковдри однієї брати, ні з однієї миски обідати. Залишився без пари маленький Петрик — що ж, здавалося б, бути йому з Генкою, так ні, — плаче Петрик, не хоче.

Заплакав і Генка. Підійшов на перерві до вчителя, говорить:

— Я нікому слова поганого не сказав, чому мене не люблять?

Учитель відповів:

— Дуже важко примусити себе говорити. Ще важче — примусити себе мовчати. А ще важче — примусити себе думати. Та найважче — це примусити себе почувати. Ти не вмієш почувати. Не вмієш любити людей...

— Як же мені примусити себе почувати? — запитав хлопчик.

— Треба бачити людей іншими очима. Ти радієш, коли відчуваєш, що ти розумніший від інших. А треба шкодувати, що немає розумніших від тебе. Тому, що кожен най-, най- стає зрештою самотнім.

— Спасибі за науку, — сказав Генка. — А до лісу мені як же — йти з товаришами чи не йти?

— Іди. Бери свою ковдру, свою миску й починай своє нове життя. Відкривай очі на людей і вчись почувати. Це — найважче.

Це один з тих уроків, які примушують замислитися над джерелами дитячого egoїзму. Егоїзм виникає там, де немає справжньої доброти, глибокого співпереживання труднощів. Того, хто не вміє бути добрим до товаришів, хороший колектив позбавляє радості спілкування, радості щиріх, сердечних відносин. Справжній вихователь не ставитиме на обговорення колективу питання: як нам покарати Генку за його egoїзм? Він створить такі обставини, за яких колектив гостро засудить egoїзм, виявивши свій осуд у ставленні до товариша. Найсильніше покарання — колективний осуд, позбавлення радості колективного спілкування. Але цією силою володіє тільки той колектив, духовне життя якого пройняте радістю доброти. Там, де немає радості доброти, де діти не беруть близько до серця турбот і хвилювань інших людей, процвітає дитячий egoїзм.

5. Двоє четвертоокласників, Дмитро й Сашко, схилилися над аркушами паперу. Сьогодні у класі найвідповідальніша контрольна з арифметики. Учитель сказав: цю письмову роботу посилатимуть у район.

Дмитро — найсильніший математик у класі, він уже розв'язав задачу, вже переписує з чернетки на чистовик.

Сашка посадили поруч з Дмитром, щоб підтягався. Бо Сашко — невстигаючий, некмітливий. Він не тільки тугодум, а й дуже самолюбний хлопець. Ніколи не спишує, не підглядає. Ось і зараз Дмитро відкрив перед Сашком чернетку. Дивись, ось же розв'язання задачі: досить одним оком глянути, якщо захочеш, і все стане зрозумілим. Та Сашко насупився, вп'явся очима в свій аркуш і навіть глянути не хоче на роботу Дмитра.

Дмитрові школа Сашка. Недобре передчуття боляче стиснуло його серце. Знову буде, як і завжди після конт-

рольної: У Дмитра — п'ятірка, а в Сашка — трійка. А, може, вчитель і ніякої оцінки не поставить, скаже: не заслужив ще оцінки, попрацюй. Дмитрові соромно буде дивитися Сашкові у вічі. Тижнів два Сашко буде мовчазний і задумливий. А коли Дмитро попросить його: ходімо гуляти, купатися... — Сашко, напевно, відповість: ніколи, треба матері допомагати.

Важко зіткнувшись, Дмитро навмисне робить у своїй контрольній грубу помилку. Він пропускає один пункт плану: хай найголовніша контрольна робота буде в нього, як і в Сашка, на трійку. Радість наповнює серце Дмитра, і воно перестає боліти.

Наступного дня після уроків хлопці йдуть купатися.

Читач може висловити про цей урок доброти найрізноманітніші й найсуперечливіші думки. Я знаю, що де-что скаже: автор сюсюкає... Замість того, щоб говорити про наполегливість, він зосереджує увагу на переживаннях співчуття до слабкого учня — кому це потрібно? На такі зауваження я даю відповідь: це аж ніяк не сюсюкання, а гострі, болючі питання виховного процесу. Учні — не механічні пристрой для засвоєння знань, а живі люди. Моральне благородство — річ незрівнянно дорожча, ніж п'ятірка за контрольну з арифметики. Справжній вихователь щасливий, що в нього такі вихованці, як Дмитро й Сашко. Цей урок примушує замислитись і над тим злом, яке часто зустрічається в школі, — списуванням, підказуванням, шпаргалками. Ніякими спеціальними заходами цьому злу не запобіжиш і не заборониш його. Чим суворіші будуть заборони й покарання, тим більше процвітатиме це зло. Прагнення виконати роботу тільки власними силами — складне почуття, до якого треба вести вихованців шляхом радості пізнання, гордості від виконаного обов'язку.

Ще й ще раз треба повторити: дитина оволодіває азбукою колективізму тільки тоді, коли віддає своє серце іншим людям. У стінах школи не повинно бути учня, який був би тільки вихованцем, якого хтось вів би за руку. Хоч яка маленька дитина повинна когось підтримувати, про когось турбуватись, чиось долю переживати.

Соціалізація, про яку мовилось вище, зовсім немислима, якщо в дитини не зуміли утвердити елементарного людського почуття співпереживання. Діти приходять до

школи з різним рівнем розвитку почуття співпереживання. Учнівський колектив повинен стати тим оркестром, до якого підстроюється кожна особистість. Щоб досягти цього, в колективі особливо виразно має звучати мелодія співпереживання. Почуття однієї дитини впливають на почуття іншої, у колективному ставленні до людей утверджується й розвивається колективне почуття. Воно захоплює, полонить усіх, бо вимагає активної діяльності, а дитина за свою природою своєю не може ухилятися від благородної діяльності — треба тільки вміло надихнути колектив.

У вихованні почуття співпереживання, у формуванні сумління й здатності виховувати себе — сама суть зв'язку між словом і ділом, думкою й працею, «словесним вихованням» і активною діяльністю колективу. Співпереживання — найсильніший стимул, що спонукає до благородних вчинків. Завдання вихователя полягає в тому, щоб, пробудивши й утвердживши в дитячій душі співпереживання, спрямувати сили дитини на виявлення себе в духовному благородстві.

Виховання душевної здатності до співпереживання — це одне з найточніших і найважчих завдань сім'ї. Вміння мислено перевтілитися в іншу людину, поставити себе на місце іншого — ось чого вчать мудрі батьки свою дитину з перших кроків її свідомого життя. На мою думку, емоційний стан співпереживання — найчутливіший і найвимогливіший сторож сумління. Проводячи виховну роботу спільно з батьками, ми добиваємося того, щоб з раннього дитинства і до пробудження першого почуття любові людина переживала жалість, співчуття до всього живого. Від того, як ставиться дитина до квітки й метелика, до бездомного щенята й горобеняти, що випало з гнізда, до «приблудного» собаки, що прижився в школі й кошеняти, яке хтось викинув на вулицю, — від усього цього залежить людська краса майбутнього громадянина й трудівника, культурної особистості й сім'янина.

Великий російський співак Ф. Шаляпін говорив, що ми... всі виховуємося на дрібницях. Усе, чого вчать нас генії світу, навіть у розумі нашому неміцно відкладається, а дрібниці життя, немов пилюка в оксамит, проникають у серце, інколи отруюючи його, а інколи облагороджуючи¹⁰.

Дрібниці...

Саме з найнепомітніших, на перший погляд, дрібниць формується моральна суть людини — те, що в широкому розумінні ми називаємо людяністю, гуманістю. Одного разу до мене прибігли діти. Із сльозами на очах розповіли, що на околиці села хтось кинув у глибокий колодязь кішку. Вона жалібно няячить... Що робити? Поки ми добігли до колодязя, вже знайшлися добрі люди — рятівники. Два молоді трактористи почули благання живої істоти. Вони вже лагодили вір'овку, щоб лізти за кішкою. Через кілька хвилин кішка, що чудом трималась за трухлявий зруб, була врятована... Ця «дрібниця» залишила глибокий слід у душах моїх вихованців на все життя. Про трактористів, що врятували кішку, діти говорили як про герой. Під впливом цієї «дрібниці» не один з моїх хлопчиків став м'якшим, душевно вразливішим.

Багаторічний досвід дає мені право твердити: милосердя до всього живого — один з найважливіших елементів моральної культури, одна із стежок, що ведуть до вершини, ім'я якій — сумління. Не пройшовши цією стежкою, людина залишається невігласом. Великий російський мислитель і педагог Л. М. Толстой у бесіді з народними вчителями повчав їх: «Жаліти тих, хто нещасний,— не тільки людей, а й скотину, тварин — не мучити їх, а допомагати їм»*.

Сумління, честь, гідність, уміння поважати в собі людське й дорожити людським — усе це починається з малого. У нас перед самим входом на школу подвір'я росте ніжна ялинка — для нашої місцевості рідкісна рослина. А далі, через кілька десятків кроків — скляний іграшковий будиночок — теплиця, де під склом завжди квітнуть хризантеми: і в тріскучі січневі морози, і в осінню сльоту. І ніжна ялинка при дорозі, і скляний будиночок, і троянди на школному дворі — це, образно кажучи, градусник, яким ми, вчителі, вимірюємо температуру нашого морального виховання — передусім духовного здоров'я колективу. Раджу всім директорам шкіл і вихователям: заведіть у своїй школі такий градусник. Якщо ви раптом побачите зламану, знівечену гілку або розбите скло — це означає, що в духовному здоров'ї колективу не все гаразд, отже,

* Л. Н. Толстой. Полное собр. соч., Под ред. П. И. Бирюкова Т. 14 Изд-во Сытина, 1913 (статья «В чем главная задача учителя?»).

треба думати, як виховувати моральну силу і людську ніжність.

Дитина потяглась ручеянятами до кімнатної квітки й зламала гілочку. Батько, мати, скажіть дитині: «Й же болить — нашій квіточці. А якби тобі що пальчика зламав — боляче б тобі було? Отак боляче й квітці». Так повчаемо ми батьків, так учимо й школярів. Ми добиваємося того, щоб кожен хлопчик, кожна дівчинка були не лише сильними, мужнimi, а й ніжними, ласкавими, чутливими, лагідними. І чим сильнішою, дорослішою стає людина, тим важливіше, щоб вона була ніжною, доброю, ласкавою. Це одна з дуже важливих закономірностей виховання колективу. Тільки сила, помножена на ніжність, дає людське благородство, яке творить красу. У кожної дитини є улюблена праця, в якій вона залишає часточку свого серця. Лише за цієї умови вона береже й любить живе, лише завдяки цій праці досягається душевна здатність до співпереживання.

Любов до живого, творення живого й ніжного дає маленькій людині велике щастя: вона стає здатною нести в своїй душі щось безмежно дороге, рідне. Спочатку дорогі квітка й пташка, потім — дорога людина, потім — дорогі думка, ідея. Здатність дорожити живим, красивим, єдино правильним — це корінець того могутнього паростка, який ми звемо в людині ідейністю.

Одним з наріжних каменів колективізму, однією з передумов здатності особистості бути виховуваною колективом є те, щоб у дитинстві й отроцтві у нашого виховання були дорогі для нього люди. Без здатності дорожити людиною не може бути й мови про ідейне життя особистості й колективу. Я завжди добиваюся того, щоб діти були ніжними, чутливими, лагідними у відносинах з товаришами, щоб не було байдужості.

У класі вже другий день немає Олі, я кажу малюкам: «Вона одна-однісінка. Лежить: у неї болить у грудях. Уявіть кожен із вас, що ви один, а товариші тільки його, що згадують...» Дітям хочеться йти до товариша, принести йому якусь радість. Ми йдемо до Олі після уроків, несемо їй альбом, а в ньому кожен намалював свій малюнок, і всі ці малюнки об'єднані темою: «Що ми робили, коли ти, Олю, хворіла».

Чим глибше виявляє дитина свою ласку, ніжність, лагідність, тим чутливішою вона стає до людини, що живе

й працює поруч з нею, тим тоншими стають духовні стосунки в колективі. Той, хто не раз відвідав хворого товариша, приніс йому радість і через це пережив велику радість, сам стурбується: чому це моого товариша немає сьогодні в школі? Власне сумління не дозволить байдуже пройти повз порожню парту. Сумління і відточується завдяки тому, що дитині до сліз боляче за долю товариша.

Учіть дітей близько брати до серця все, що трапилося в сім'ї ваших вихованців,— горе і радощі. До горя дитячого треба бути особливо тактовним.

Це було в І класі. Діти виконували письмову роботу: самостійно розв'язували задачі. У класі стояла тиша...

— А Дмитриків тато в тюрмі,— раптом почулося в класі.

Вчитель підвівся. Ці слова сказав Петрик, сусід Дмитрика по парті.

— Він три місяці сидітиме в тюрмі,— продовжував Петрик, бо вчитель від несподіванки не встиг зібратися з думками. Він бачив, як Дмитрик зблід, ручка випала з його руки. Він підняв очі й благально дивився на вчителя.

Дивилися на вчителя і всі діти. Дехто від несподіваної новини аж рота розкрив, хтось пошепки говорив товаришеві.

— Нічого дивного немає,— сказав учитель. У класі стало ще тихіше. — Дмитриків татко — скляр. Пам'ятасте, він і в школі склив вікна. А в тюрмі багато побитих шибок: гроза була, повибивало... Дмитрикового татка послали скліти вікна в тюрмі. Не така це швидка робота...

У Дмитрикових очах засвітилися вогники вдячності. Колись, через багато років, ставши дорослою людиною, привівши до школи свого першого сина, Дмитрик скаже вчителеві: «Ніколи не забуду того дня... Я ніби потонав, уже захлинувся, а ви підхопили мене, врятували, винесли не берег і посадили на м'яку траву...»

Дітей треба вчити близько брати до серця й радість у сім'ях товаришів. Уміння поділити радість — один з важливих стимулів виховання сумління. Майже в кожній сім'ї моїх вихованців була велика радість — народився братик або сестричка. Я вбачав виховну мету в тому, щоб у народженні нового життя дитина відчувала най-

вище людське щастя Ми колективно готували подарунок матері, робили іграшки для малюка

Ми турбуємося про те, якими синами й дочками виростають діти Сім я — це те первісне середовище де людина повинна вчитися творити добро Сім я щодня, щого дини доторкається до духовного життя шкільного колективу, школа не може обйтися без сім'ї, моральна культура колективізму в стінах школи в багатьох відношеннях є плодами тих квіток, які квітнуть у сім'ї

Ми дбаємо про те, щоб діти були чутливими, сердечними синами й дочками, щоб найдорожчою в світі людиною для них була рідна мати, щоб найбільшою турботою синівською було прагнення бачити свою матір духовно красивою. Справжня вихованість виявляється в тому, що дитину тягне побути з матір'ю, допомогти їй, взяти на себе і турботи З того часу, як дитина переступила поріг школи, ми дбаємо про те, щоб якомога більше своїх сил вона віддавала матері, батькові, бабусі, дідусею Своє важливе виховне завдання ми вбачаємо в тому, щоб праця дитини в ранньому віці була одухотворена турботами про матір. Саджаючи плодове дерево й присвячуючи його матері, даруючи їй перші плоди з нього, дитина вчиться вірності й відданості — найсвятішого й найдорожчого в житті людини. Любов до матері і відданість їй — любов ніжна й вимоглива, сердечна й тривожна — це перша школа колективізму, і якщо людина вийшла з цієї школи неграмотною, ій не оволодіти в майбутньому вищою школою громадянськості — відданістю інтересам Батьківщини.

В одиній школі я проаналізував діяльність пionерського загону п'ятикласників Записав, що робили пionери протягом року. Роботи було немало. тут і конкурс на кращу класну кімнату, і збирання металевого лому, і догляд за шкільним садом (конкурс на кращу навчально дослідну ділянку), і екскурсія з метою вивчення рідного краю, і робота тимурівської групи (змагання на кращу групу в районі), і підготовка до огляду художньої самодіяльності (теж участь у конкурсі), і виготовлення альбома, присвяченого якийсь річниці... Та коли запитали вожату, для чого все це робиться, вона відповіла «Як для чого? Ми змагаємося з іншими дружинами» Тяжкі роздуми викликає ця відповідь Майже все, чим зайняті пionери в багатьох дружинах, робиться для першості Добитися першості — і все. А де ж жива душа комуністичного ви-

ховання — праця в ім'я блага й щастя людини, без будь якої першості, без похвальної грамоти, без нагороди³ В дружині нічого не робятъ, наприклад, для полегшення праці матерів Таке виховання споторює юну душу Не можна ждати нічого доброго від людини, яка в роки дитинства пізнала лише одну радість — радість спољивання Не можна допускати, щоб по тимурівській роботі за гін був першим, а рідним бабусям діти не допомагали Або буває ще й гірше рідна бабуся чистить одяг, миє взуття внукові після напруженої тимурівської роботи

Я прагнув до того, щоб мати, батько, бабуся, дідусь були для дитини дорогими людьми, щоб любов до рідних була самовідданою й безкорисливою. Свідомість обов'язку і вихованість дитини виявляються в тому, як вона бере до серця найтонші відтінки почуттів своїх рідних, як вона реагує на їхнє духовне життя Учитель повинен уміти тонко настроювати душу дитини, відкривати її очі. Я читав дітям оповідання із своєї «Хрестоматії з етики», присвячені материнській долі, материнському серцю, материнському подвигові Мосю великою радістю було те, що після читання оповідань про матір я нерідко чув від своїх вихованців «Ой, як я скучив за мамою» У вихідний день, у свято дітям хотілося побути з матір'ю й батьком.

З матерями і батьками у нас в школі проводяться спеціальні бесіди, присвячені попередженню egoїзму й байдужості дитини. Ці бесіди — одна з найважливіших ділянок виховної роботи директора Ми використовуємо такі засоби впливу на свідомість батьків, які б примусили їх стурбуватися, заглянути в майбутнє Ось слово до батьків дошкільників, з яким я звертаюсь за рік до того, як діти прийдуть до школи

«Андрійко — один єдиний синок у сім'ї

Милуються мама з татком Андрійком — не намилуються Милуються Андрійком і дідусь з бабусею.

«Ти в нас найкрасивіший», — говорить мама

«Ти в нас найрозумніший», — говорить тато

«Ти в нас пайщасливіший», — говорить бабуся.

«Ти в нас найсміливіший», — говорить дідусь.

Настав час Андрійкові вчитися Повели його до школи мама, тато, бабуся й дідусь Запросила вчителька дітей до класу Саджає за парту Хотіла посадити Андрійка за другу парту, та він підняв такий плач, що вчителька передумала й посадила Андрійка за першу парту.

Почався перший урок. У класі — четверо вікон. У перше вікно заглядає мама — не намилується, як Андрійко за партою сидить. У друге вікно заглядає тато — не намилується, як Андрійко руку піднімає. У третє вікно заглядає бабуся — не намилується, як Андрійко рота відкриває. У четверте вікно заглядає дідусь — не намилується, як Андрійко до трьох лічить.

Дивиться Андрійко з-під лоба у вікна й знає: приайде додому й одержить подарунки за все — і за те, що за першою партою сидить, і за те, що руку піднімає, і за те, що рота відкриває, і за те, що до трьох лічить.

Дивиться навколо себе Андрійко, й здається йому, що весь світ навколо нього, Андрійка, обертається. Здається йому, Андрійкові, що він — орел, а всі, хто навколо нього, — маленькі комашки. Ім, комашкам, по землі повзати, а йому, орлові, — в небесах літати.

І нікому й у голову не прийде, що орел цей з висоти небесної на землю впаде, себе покалічить і іншим горе принесе».

Це одне з багатьох оповідань, спеціально призначених для того, щоб виховувати батьківську мудрість — уміння любити дітей.

Найважливішою діяльністю, якою одухотворюється колектив, є постійна турбота про людину. Допомогти людині, потурбуватися про неї — не така легка справа, як здається з першого погляду. Треба пробудити в дітей бажання вкласти свої духовні сили в творення щастя для іншої людини. Ці турботи важко вкласти в якусь норму праці. Фізичні зусилля тільки тоді облагороджують, коли вони є вираженням сил духовних, внутрішнього прагнення принести людині радість. Одинокій бабусі важко принести води, важко нарубати дров чи заготовувати на зиму корм для кози... Але ще важче стає цій бабусі тоді, коли піонери прибігли до неї за дорученням штабу тимурівців, привезли води, нарубали дров, накосили сіна, а потім пішли й забули, що бабуся є на світі.

Співпереживання полягає в тому, що дитина не може жити без людини, сумління вимагає від неї віддати сили своєї душі іншій людині. Я завжди добивався, щоб у духовне життя колективу ввійшла людина з її горем і радощами, щоб турбота про людину стала найбільшою потребою вихованців.

Із співпереживання, з чутливості до «чужої», «незнаюмої» людини беруть свій початок найтонші корінці любові й пошани, поваги до вчителя. Якщо хочете, щоб вихованці ваші тонко й людяно відчували вас передусім як людину, людину з нервами і втомою, гнівом і численними клопотами, щоб ви були для хлопчиків і дівчаток живою і привабливою особистістю, вчіть їх, маленьких, жити болями й радощами «чужої», «далекої» людини. Здатність тієї духовної єдності, яку ми називаємо колективом, бути чутливим об'єктом виховання, бути виховуваною людською організацією, залежить, по суті, від того, як ставляться вихованці до старших — батька, матері, вчителя. Не забуваймо про цю надзвичайно важливу закономірність виховання колективу: чим більше колектив є об'єктом виховних зусиль педагога — об'єктом чутливим, ніжним, м'яким, як віск,— тим більше він, колектив, є активною виховною силою, силою твердою й несхитною.

ВИХОВАННЯ ІДЕАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО КРАСУ ПОВЕДІНКИ. ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ Й РІВНЯ ДОМАГАНЬ

Одним з джерел переконань і громадянської одухотвореності особистості є моральна краса людської поведінки. На мою думку, найскладніше й найтонше завдання вихователя полягає в тому, щоб сформувати в кожній людині її тверду, несхитну моральну позицію, утвердити ідеал, дати на все життя могутній духовний заряд непримиренності до зла, виробити вміння самостійно орієнтуватися в складних обставинах життя. Виховання особистості — це відточування такого несхитного, нездоланого морального начала, завдяки якому людина сама стає джерелом благотворного впливу на інших. Сама виховує і в процесі самовиховання ще більше утвірджує в собі власне моральне начало.

У роки отроцтва й ранньої юності кожен мусить когось виховувати, віддавати свої сили в ім'я блага, щастя людини. Це одна з істин нашої педагогічної віри: якщо людина нікого не виховує, ні про кого не дбає й не турбується, нікого не захищає й не оберігає, не вкладає часточку своєї душі в душу іншої людини — вона сама не може бути виховуваною, стає важковиховуваною (скільки

таких важковиховуваних приходить до школи з цілком, здавалося б, благополучних сімей).

У практиці своєї виховної роботи ми прагнемо до того, щоб кожен старшокласник був вихователем невеликого колективу молодших школярів. Це різні предметні гуртки, гуртки технічні, сільськогосподарські, художньої самодіяльності, керівниками яких є комсомольці й старші піонери. Є у нас три колективи лялькового дитячого театру. Керують ними піонери, які люблять дітей і мистецтво.

Окремі комсомольці є вихователями «важких» школярів молодшого віку. Якби розповісти про цю сферу духовного життя юнаків і дівчат, це була б захоплююча книга. Найціннішими для нас сторінками в цій книзі є те, що, виховуючи інших, юнаки й дівчата виховуються самі.

Моральна цілеспрямованість особистості, глибока переважаність у тому, що діяти слід тільки так, а не інакше, переживання в зв'язку з цим духовної повноти, радості, задоволення — все це, на мою думку, найнеобхідніші передумови існування колективу як духовної єдності. Що практично треба робити, щоб ці передумови стали реальністю?

Треба так впливати на свідомість і почуття вихованців, щоб вони переживали привабливість добра і нетерпимість до зла, щоб уже в ранньому дитинстві їх полонила моральна краса людської поведінки, щоб дитина сама прагнула до щастя бути морально красивою. Для дитини захоплення взагалі є бажанням духовним становом. Від того, чим захоплюється дитина, великою мірою залежить формування її морального начала. *Прагнення* — не така звичайна річ, як здається з першого погляду. Прагнення — не те, що просто хочеться або подобається. Людина без моральних прагнень — безлица істота, в ній немає чітко визначеної цілеспрямованості й лінії поведінки. Прагнення — це найвищий етично-емоційний стан, який надихається захопленням моральною красою.

Чим привести дитину, підлітка до того стану духовного піднесення, за яким починається моральне прагнення? Такими прикладами моральної величі, благородства, в яких моральна краса поставала б перед вихованцем не як відмова від особистого щастя в ім'я високого громадянського обов'язку, а як сама суть особистого щастя. Морально красива людина щаслива саме тому, що вона від-

дає свої сили боротьбі за загальне благо, за щастя народу — ось до якої думки треба привести дитину, щоб у неї виникло прагнення бути морально красивою. Щоб пробудити благородне моральне прагнення, треба утвердити в дитини високе уявлення про особисте щастя.

Морально красиві люди — це передусім щасливі люди, — ось який емоційний і ідейний паголос я роблю, розповідаючи про красу людської поведінки, про подвиги героїв. Я добиваюся того, щоб прагнення до моральної краси, оволодіваючи душою кожного вихованця, було разом з тим прагненням до особистого щастя. Це одна з найнеодмінніших передумов правильного впливу на духовний світ особистості; бо тільки щаслива людина може бути відданою високій ідеї, може бути глибоко переконаною у величі того, в ім'я чого вона живе.

Ось одна з розповідей про моральну красу, призначена для учнів молодшого віку.

«Два місяці наступала наша дивізія на ворога. Вдень і вночі радянські воїни громили фашистів. Важко давалася кожна перемога. Фашисти залишали після себе спалені міста й села.

Бували дні, коли, прорвавши оборону ворога, дивізія швидко просувалася вперед, радянські солдати без зупинки проходили двадцять, тридцять кілометрів.

Йшли крізь дим і вогонь, а попереду — Залізний Комісар. Так солдати назвали комісара дивізії. Це була дивовижно стійка і мужня людина. Про нього розповідали легенди. Говорили, що він ніколи не стомлюється. Коли похід був особливо важким, Залізний Комісар, підбадьорюючи втомлених, заспівував пісню. Він ішов і йшов, злегка кульгаючи. Солдати запитували:

— Чому ви кульгаєте, товаришу комісар?

— Подряпало трохи ще в перший тиждень війни...

В похмуру осінню ніч дивізія пройшла вперед на захід кілометрів сорок. Солдати ледве йшли,тонучи в не-пролазній грязюці. Настав ранок, та зупинитись не можна було. Треба швидше йти вперед, щоб захопити переправу через велику річку.

Знемагаючи від утоми, Залізний Комісар йшов попереду. Раптом він похитнувся і впав на землю. До нього підбігли солдати.

— Помер від хвороби серця,— сказав лікар.

Тіло комісара обережно поклали на лафет гармати.

І тільки тут побачили солдати, що в їхнього Залізного Комісара замість обох ніг — протези. Цю звістку вмить передали один одному тисячі людей.

Могутнє серце Залізного Комісара зупинилось тільки на мить. Тепер почалось його нове життя — в битті тисяч мужніх сердець».

Багаторічний досвід переконав: не треба дітям роз'яснювати, розтлумачувати висновки про моральну красу, яка викликала у них подив, захоплення. Найголовніше — саме захоплення, з якого виникає моральне прагнення. Хай кожна дитина вдумується в факти, осмислює їх. Тим більше не можна докоряті: морально красиві люди по-водяться он як, а ти, хлопче, як працюєш, як ставишся до навчання? Такі докори закривають очі дитини, особливо підлітка, на моральну красу. Докори тільки тоді виховують, коли вони йдуть від власного сумління, а за-вдання вихователя саме й полягає в тому, щоб сформу-вати чутливе сумління.

У практичній роботі я добиваюся, щоб дитина замислилася над тим, про що я їй розповів, бо почуття захоплення неможливе без самостійної думки, без моральної оцінки фактів, явищ. Захоплення моральною красою і прагнення до неї — це єдність логічного і емоційного пізнання. Я намагаюся, щоб уже в ранній юності людина вміла думати над складними суспільно-політичними і моральними проблемами: обов'язок перед суспільством, людина і суспільство, вірність ідейним переконанням, несхитність у боротьбі за щастя людства, обов'язок і осо-бисте щастя, вірність слову, відданість людині в особи-стих відносинах, непримиренність до зла, лицемірства.

Роздуми над цими проблемами — складна духовна діяльність особистості. Починається ця діяльність із сло-ва вчителя і триває в роздумах над книгою. Книга — од-не з найважливіших джерел радості мислення, людської гідності. Добитися, щоб кожен підліток умів захоплюва-ти книгою, в якій у художньому образі втілено мораль-ний ідеал, — одна з важливих сфер виховної роботи. У цій сфері найяскравіше виявляється культура педагога як вихователя колективу. Від того, наскільки глибоко пройняті відносини вчителя з учнями думкою, роздумами над важливими етико-філософськими проблемами, за-лежить, щоб хвилює вихованців у роки отроцтва й ранньої

юності, які книги вони читають і перечитують, чим захоплюються й до чого прагнуть. Одухотворюючи дітей і підлітків розповідями про моральну красу Павлика Морозова і Миколи Гастелло, Олександра Ульянова і Миколи Кибальчича, Олександра Матросова і Зої Космодем'янської, Януша Корчака і Юліуса Фучика, я добиваюся того, щоб після моїх розповідей кожному захотілося взяти в руки книгу про цих геройів, замислитись над їх моральною красою. Години самотності, проведені над книгою,— це духовна наснага для багатого ідейного життя колективу. До цих годин людину треба вдумливо й дбайливо готувати.

У вихованні колективу, як уже говорилося, велика роль належить діяльності, особливо праці, створенню матеріальних цінностей, бережливому ставленню до суспільної власності. Праця стає засобом морального виховання лише тоді, коли людина одухотворена високими спонуканнями й ідеалами. Якщо душа пуста, праця не може наповнити її благородними почуттями. Праця облагороджує — це так, але облагороджує лише тоді, коли вчитель посіяв у душу зерна благородства. Інтереси всебічного розвитку особистості вимагають, щоб життя школяра було не лише інтелектуальним, а й трудовим у прямому розумінні цього поняття: школяр повинен створювати матеріальні блага. Щоб забезпечити єдність інтелектуального й трудового життя, необхідно дбати про ідейну одухотвореність особистості й колективу.

...Учитель роздає зошити з контрольною роботою. В одному класі, беручи свій зошит з пізькою оцінкою (учень може вважати низькою для себе оцінкою і двійку, і трійку, і четвірку — все залежить від *рівня домагань*, про що йтиметься нижче), учень ніяковіє, навіть червоніє від сорому. У другому, діставши низьку оцінку, учень зневажливо кидає зошит, а інші школярі дивляться на свого товариша із захопленням.

Чому це так буває? Чому можна зустріти підлітка, який виставляє напоказ свою грубість, навіть цинізм, зневажливе ставлення до своїх обов'язків і до старших, розв'язність і нескромність, нахабство, безсоромність у відносинах з дівчатами, а однолітки, і особливо менші, дивляться на такого сміливця, заворожені його хоробрістю, і самі починають переймати негідні риси його поведінки, немовби вишробовуючи самі себе, утверджуючи

свою волю? Чому в одному колективі людина немовби завжди перебуває під яскравим світлом власного сумління, а в іншому між колективом і сумлінням — глуха стіна? Чому буває, на жаль, і таке, що старанність, працьовитість, сором'язливість, сердечність у відносинах з матір'ю, бабусею, з дівчиною зневажаються й осміюються товаришами (про справжній колектив тут не може бути й мови)?

Один піонер, учень VII класу, написав мені: «У неділю я пішов з мамою в кіно. Вів її до клубу під руку і в клубі сидів поруч з нею. Мене підняли на сміх; хтось у мосму щоденнику намалював на обкладинці бридку карикатуру й написав образливі слова...» Викликає велику тривогу те, що в окремих школах відмінне навчання розцінюється товаришами як прагнення догодити вчителеві й принизити інших, відмова підказати чи дати списати розглядається як егоїзм. З подивом і тривогою дивились ми кінофільми на шкільну тему, в яких повторюється така ситуація: учитель немовби чимсь не догодив школярам, і вони висловлюють організований протест, наприклад залишають урок, як у фільмі «Доживемо до понеділка»...

Чому на вулиці міста часом можна зустріти підлітка із сигаретою в зубах, який, хизуючись, поглядає на зустрічних? Чому зрештою бувають підлітки, які, вчинивши злочин і ставши перед законом, не тільки не переживають докорів сумління, а навпаки — немовби пишаються своїми аморальними вчинками?

Розібратися в складному, інколи дивовижному переплетенні всіх цих явищ — означає осмислити найтонші «механізми» впливу колективу на особистість, усвідомити взаємозалежність поглядів, переконань, ідеалів особистості й колективу, розуміти умови, за яких формується здатність колективу впливати на особистість, з одного боку, і утверджується здатність особистості бути вихованою під впливом колективу, з другого. Йдеться про реагування колективу на етику особистої поведінки, про розуміння «що таке добре й що таке зло?».

Дуже прикро, що в практиці шкільного виховання проявляється іноді примітивний погляд на оцінку колективом етики особистої поведінки: мовляв, колектив мусить реагувати на осудливий вчинок, засуджувати його, вживати якихось заходів. Виливається все це або у по-

карання, або в пустопорожню обіцянку винуватця «більше так не робити». Ніхто не вважає цю обіцянку серйозною — ні той, хто її дає, ні той, кому вона дается. Той, хто порушує етику суспільної поведінки, зовнішньо немовби розкаюється, а внутрішньо торжествує: він став у центрі уваги, на нього дивляться — хто з прихованим, хто з відвертим захопленням, часто вбачаючи навіть у найосудливішому вчинкові вираження особистості.

Дехто з педагогів вважає, що найефективніше впливає на осудливий вчинок колективне висміювання. Але що означає колективне висміювання? Чи можна його організовувати? Духовна готовність до висміювання осудливої поведінки — наслідок тривалої, нелегкої виховної роботи. Якщо в колективі немає правильного уявлення про добре й погане, то ніякого висміювання не буде, скільки б не малювали порушника дисципліни в стінгазеті чи сатиричному листку. Навчти користуватися зброєю сміху — одна з найтонших і найскладніших речей у формуванні моральних, етичних, естетичних поглядів, переконань, уподобань. Висміювання не можна організовувати, інакше воно обернеться проти самого вчителя. Сміх — це емоційно-естетичний і моральний стан духовного життя людини, тісно пов'язаний з пізнанням світу, з поглядами на добро й зло, з переконаннями. Здатність правильно сміятися — показник морального здоров'я колективу та особистості. Якщо колектив не вміє правильно сміятися, якщо він духовно не готовий до цього — тоді заклик сміятися звучатиме так само безглаздо, як безглаздо звучав би заклик любити чи ненавидіти те, чого вихованці абсолютно не розуміють.

Вдаватися до висміювання як до спеціального засобу впливу колективу на особистість необачно ще й тому, що кожен вчинок, яким би осудливим він не був, має свої глибинні причини й джерела, серед яких нерідко буває тяжка, далеко прихована від людей душевна травма. В таких випадках висміювання завдає нової травми. Взагалі висміювання можна порівняти їх сильно й миттєво діючими ліками: застосовуючи їх, вихователь сподівається «одним махом» покінчти з осудливою поведінкою, маючи на увазі, що висміювання «візьме за живе». У вихованні треба додержувати важливого правила: усунення одного зла не повинно породжувати нове зло. Говорити треба передусім не про реагування на зло, яке вже є,

а про запобігання йому. Педагогічна мудрість зрештою не в тому, щоб знайти засіб впливу на зухвальця, який вирвав із зошита аркуш з двійкою й робить з нього літак, а в тому, щоб такого зухвальця не було, щоб дитина червоніла від докорів сумління.

Людині властиве бажання *бути привабливою*. Про це ні на хвилину не можна забувати ні вчителеві, ні батькам, ні керівникам комсомольської й піонерської роботи. У цьому бажанні, якщо його правильно розуміти, невищерпне джерело високоморальної поведінки, особливо в роки отроцтва й рапніої юності. Вже дитині хочеться виявити своє духовне ество, свою внутрішню суть у чомусь такому, що привернуло б увагу інших людей, примусило б здивуватися, захопитися. Це бажання виникає ще тоді, коли дитина не розуміє ні внутрішнього свого духовного світу, ні вимог суспільства, ні інтересів колективу, більше того, вона ще не здатна підкорити своє бажання розумові й проконтролювати його досвідом. Виразити себе — «який я!» — хочеться зараз, не чекаючи якоїсь морально вмотивованої нагоди. Дитині здається: вже те, що на неї дивитимуться як на незвичайну істоту (в тому розумінні, що вона не схожа на інших), означає привабливість, красу. Привабливість і краса в дитячому уявленні зливаються; у дитини ще немає досвіду, щоб відрізняти справжню красу від показної ефектності. Якщо сім'я, школа, взагалі оточення, в якому перебуває дитина (а потім і підліток), не дають їй правильного, ідеального уявлення про красу поведінки, в неї виробляється викривлене, повторне уявлення. А людині з викривленим уявленням про красу поведінки (про це треба пам'ятати всім нам, вихователям) особливо хочеться похизуватися, бо викривлені уявлення завжди є *похідними* від внутрішньої духовної убогості; а там, де панує ця убогість, де немає багатого життя думки, почуттів, — активні сили людини особливо виявляються в бажанні *показати себе*.

Створюючи ідеальне уявлення про людську красу, не можна відгороджуватися від життя. Часто буває так, що наслідки тривалого впливу вихователя руйнуються негативними впливами, що можуть здатися підліткові значно авторитетнішими. Ось приклад. Учитель переконує підлітків, що пияцтво — це крайнє духовне падіння людини; знаходити «розраду» в горілці, «топити» в ній своє горе — показник слабовілля, душевної порожнечі;

на людину, яка п'є з горя, ніколи не можна покластися в чомусь серйозному. Утвердити це переконання в свідомості підлітків і юнацтва дуже важливо, адже вони легко потрапляють під вплив тих, хто в умінні випити не вбачає великого зла. Ось учні дивляться фільм «Доживемо до понеділка», рекомендований і підліткам, і юнакам. У фільмі ясно звучить заклик орієнтуватись на образ учителя історії. Людина ця справді викликає у юнацтва симпатію. Але в нелегку годину душевного переживання вчитель просить матір: налийте склянку (не чарку!) горілки. І мати наливає синові склянку горілки. І вчитель п'є склянку горілки. Для людини, що має певний життєвий досвід і вміє проаналізувати перші враження зусиллями розуму, такий вихователь не може бути зразком для наслідування не тільки як педагог. Це просто жалюгідна людина. Якщо орієнтуватись на неї, то добрій половині педагогів, прийшовши з школи, треба глушити свої душевні переживання горілкою. І не в якісі окремі дні, а часто. У юнацтва ця склянка горілки викликає особливе захоплення...

Що ж тут робити вихователеві? Треба розвінчувати цю «красу», переконувати своїх вихованців, які ще не мають життєвого досвіду й легко піддаються першому враженню, що тут примітивне безвідля, елементарна душевна порожнеча і нічого більше. Це робити нелегко, але робити треба, іншого правильного виходу немає. Романтизація, навіть героїзація поведінки, що суперечить моральним нормам,— дуже серйозна небезпека, на яку вказував понад сто років тому Чарлз Діккенс¹¹. На жаль, ця небезпека часто недооцінюється батьками й учителями в наші дні.

В утверджені виховного впливу колективу винятково важливу роль відіграє формування ідеальних уявлень про красу поведінки. В цьому — найвірніший шлях до того, щоб колектив став справжнім вихователем, щоб особистість була виховуваною, щоб на першому місці в духовному житті колективу не стояла проблема реагування на осудливі вчинки.

Що для цього потрібно практично? Як це здійснювати в методичному плані? Колектив — складний оркестр, в якому кожен має свій інструмент і грає на ньому. В ідеально злагодженному оркестрі жоден інструмент не повинен зазвучати дисонансом. Це означає, що в кожній людини

повинні розкриватися дапі їй від природи задаткі. Виховання ідеальних уявлень про красу поведінки можливе тоді, коли кожен вихованець захоплюється чимсь таким, у чому виражається його прагнення до благородства, до звеличення в собі людини. Суть цієї проблеми в тому, щоб найглибше дитяче її підліткове захоплення мало в собі крихітку ідеального, щоб у духовному житті дитини, підлітка була діяльність, спрямована на само-виховання, самовдосконалення. Інакше кажучи, ідеальне уявлення про красу поведінки стає особистим прагненням, життєвою лінією за тієї умови, коли привабливим, жаданим для людини є те, що потребує великої старанності, напруження волі. Ми добиваємося, щоб кожна дитина прагнула виявити себе, заявити про себе розумом, здібностями, визначним успіхом, майстерністю, працьовитістю, любов'ю до книги, праці, творчості, багатими інтелектуальними інтересами, душевною цілісністю, людяністю. Захоплення тим, що підносить людину, звеличує її у власних очах, — шлях застереження від усього жалюгідного, осудливого, принизливого для людини.

Наша виховна мета — добитися, щоб *поведінкою* дитини, підлітка, юнака керувало прагнення бути розумним, щоб він був закоханий у науку, навчання, школу; щоб навчання, читання, інтелектуальне збагачення стали головною пристрастю і головним інтересом вихованців.

Виявлення людини в розумових прагненнях та інтересах, у мудрості, в знанні — це чи не пайскладніша проблема тієї сфери виховного процесу, що не зв'язана з формуванням самосвідомості, здібностей, покликання. Багаторічний досвід виховної роботи твердо переконав мене, що покликання великою мірою залежить від поведінки людини в роки її дитинства й особливо отроцтва. Якщо поведінка гармонійно пов'язана з бажанням стати розумним, розвиненим, мудрим — тоді саме це бажання кличе людину до інтелектуально насиченої, багатої творчої праці. Покликання — не якась абстрактна сила поза людиною. Це сама людина, її внутрішні духовні сили, її здатність бачити, розуміти, виховувати себе.

Позитивне ставлення до науки, знань, освіти, особливо до книги, є вирішальним стимулом, що спонукає людину до наполегливого, старанного навчання. Переді мною маленькі вихованці — першокласники. Я бачу

перспективу їхнього виховання, духовного зростання й розвитку насамперед у тому, щоб уже за 2—3 перші роки навчання кожен з них закохався в книжку, щоб читання стало найголовнішою пристрастю, щоб творення духовного життя колективу полягало передусім у житті думки, в захопленні розумом, мудрістю, в мрії кожного досягти того, що ще не досягнуто. Інтерес своїх вихованців до книжки я формує насамперед тим, що відкриваю перед ними двері своєї власної бібліотеки, де для кожного є й о г о книжка, його захоплення й пристрасть. Із захоплення моimi книжками у дитини пробуджується бажання мати свою бібліотеку. Дитина засиділась над книжкою до перших півнів, обміняла ковзани на рідкісну книжку, пішла в сусіднє село або навіть поїхала в місто, не спітивши батька, щоб купити рідкісну книжку,— хай ці, а не інші порушення правил поведінки характеризують її особистість. Хай змагаються діти — в кого більше книжок в особистій бібліотеці. Хай уже в II, в III класі дитина прагне піти влітку працювати в колгосп і на зароблені гроші купити книжки для власної бібліотеки. Хай серед пристрастей і захоплень найголовнішим буде збирання книжок. Це захоплення, цю пристрасть треба виховувати тоді, коли перед дитиною ще тільки відкриваються культурні цінності людства, коли духовне життя колективу ще тільки починається, коли людина з особливою гостротою пізнає світ не тільки розумом, а й серцем.

Дитяча душа не може вмістити безліч захоплень. Якщо дитина захопилася кінофільмами, якщо вона не може жити без того, щоб тричі на тиждень не відвідувати кінотеатр і щодня не сидіти біля телевізора, переживаючи разом з батьками перипетії фільмів низької художньої цінності — в її духовному світі утверджується поведінка невимогливого споживача, здатного задоволитися щоденною порцією дешевих розваг. Попередження такої поведінки — дуже складна і нелегка річ. Місія вчителя — боротися за дитячі захоплення, тільки в цьому — шлях до ідеального уявлення про людську красу. Захоплення книжкою в поєднанні з людяністю всього буття дитини має стояти на першому місці, — це осереддя високоморальної поведінки й багатого духовного життя дитини. Збудити це захоплення можна тільки власним прикладом. В учителеві дитина повинна

бачити живе втілення любові до книжки. Це найголовніший збудник правильних, хороших вчинків.

Якщо в житті людини вже в дитинстві хороша поведінка буде пов'язана з книжкою, то в зрілому віці не буде поганої поведінки, пов'язаної з чаркою... Ми утверджуємо в дитячому колективі традиції, в основі яких — захоплення книжкою, культурою. Проводиться Свято книжки: друзі взаємно дарують книги з дарчими написами. В цей день батько дарує книжки дітям; ми радимо дарувати такі книжки, щоб їх зміст якоюсь мірою відбивав виховний ідеал сім'ї. Колективи класів дарують у цей день маленькі бібліотечки старим, інвалідам, особливо людям самотнім.

У колективі, де кожен учень захоплений книжкою, панує атмосфера зневаги, нетерпимості до духовної порожнечі, убогості, пошлості. Ми прагнемо також до того, щоб поведінка дитини, підлітка була тісно зв'язана з працею. Формування ідеального уявлення про красу поведінки — це відкриття людської індивідуальності в праці, відкриття того джерела, яке є в кожній людині,— захоплення улюбленою працею. Досвід переконав мене в тому, що в своїх задатках, можливостях, здібностях, нахилах людина безмежна і у виявленні цієї безмежності — неповторна. Немає в природі людини — здорової фізично й психічно, про яку ми могли б сказати: вона ні на що не здатна. Мудрість і справжня гуманність комуністичного виховання полягає в тому, щоб у кожній людині відкрити її неповторне джерело творчої праці, допомогти кожному подивитися на себе, відчути в собі людську неповторність, стати духовно сильним, непереможним борцем за самого себе. Викривлення в поведінці бувають у тієї людини, яка не знає самої себе, не гордиться нічим, бо нічого не утвердила в собі. Найхитромудріші системи виховання розвалюються, як карткові будиночки, якщо вихователь прагне стати володарем душі вихованця, покладаючись тільки на своє моральне право наказувати підкоряти. Я володар душі свого вихованця лише постільки, поскільки мені вдалося досягти того, що він, мій вихованець, став володарем власного сумління. Замислимось ось над чим: на кожному кроці вихователь наказує. Це право — один з найтонших наших інструментів, ним треба користуватися дуже ніжно й обережно. Воно, це право, здобувається лише тоді, ко-

ли вихованець наш уже в чомусь виявляє себе, пишаючись своєю власною красою, гідністю. Чим більше вихователь учитъ свого вихованця виражати себе в праці, діяльності, тим більшим авторитетом він є для вихованця.

Мудрість, складність, болісна трудність і водночас радість виховання полягають у тому, щоб кожен наш вихованець уже в дитинстві і особливо в роки отроцтва знайшов себе в улюбленийі праці, захопився нею, досяг досягноналості. Це шлях до ідеальної поведінки свідомого громадянина, свідомого трудівника. У практичній роботі ми добиваємося того, що вже в дитячі роки кожен чимсь захоплений: вирощує пшеницю, в кожному колосі якої сто зернин; перетворює мертвий, безплодний пустир у ґрунт високої родючості; збирає на маленький ділянці два врожай на рік; виготовує ягня, на яке тваринники мають рукою, вважаючи, що воно загине; протягом літа виводить з одного вулика дві повноцінні сім'ї бджіл; збирає сіно, багате на білкові речовини; прищеплює до дички плодове дерево й через два роки одержує врожай; керує маленьким трактором, змонтованим спеціально для того, щоб виховувати в дітей захоплення працею — справжньою продуктивною працею; виготовляє діючу модель машини, робить інструменти тощо.

Треба пробуджувати прагнення кожної людини до вираження себе. Педагогові для цього слід спрямовувати творчі сили й здібності своїх вихованців так, щоб кожна маленька людина, кожен підліток був передусім вихователем самого себе, підкреслюю ще раз,— лише за цієї умови він — ваш вихованець.

Якщо ви хочете, щоб уже в дитинстві й особливо в отроцтві ваші вихованці виражали себе, щоб поведінка одного виховувала правильну поведінку другого, створіть і вмійте зберігати й постійно надихати обстановку самовиховання в школі. Як тільки людина в чомусь досягла досягноналості, вона свою поведінкою — а поведінка виявляється передусім у ставленні до праці — надихає інших, викликає до життя неповторну людську індивідуальність іншої людини. Це одна з важливих закономірностей життя колективу.

Юнак-дев'ятикласник чудово керує справжнім, «дорослим» трактором, бо з І класу він живе в світі машин; він — вихователь шестикласника, передає молодшому товарищеві не тільки своє вміння керувати машиною, а

й служить для нього зразком майстерності. У шестикласника є ще й менший друг — учень II класу; малюк на-вчається керувати маленьким автомобілем із справжнім двигуном внутрішнього згоряння. Людина тільки тоді по-справжньому вчиться поводитися, коли вона, вира-жаючи себе, своєю захопленістю немовби осяває доріж-ку іншим, і чим глибша ця захопленість, тим міцніше входить у духовне життя колективу закономірність: по-ведінка не диктується вказівками, настановами, а виши-ває з внутрішніх спонукань людини і з взаємовідносин між особистостями. В цьому складному оркестрі само-виховання педагогові належить відповідальна роль ди-ригента й композитора, першої скрипки і головного ці-нителя майстерності інших. Перше спонукання, завдя-ки якому людина виражає себе, надихає інших, йде від педагога — і тільки від нього. В цьому відношенні поведінка колективу залежить від педагога, як краса музики й злагодженість оркестру — від композитора й диригента.

Ми були б зовсім безсилими як вихователі, наше сло-во, наші повчання й настанови не доходили б до юних сер-дець, якби поведінка кожного не була вираженням гор-дості собою, власної гідності трудівника. Тільки завдяки прагненню бути розумним, освіченим, мудрим, умілим творцем вдається зберігати та оберігати дуже делі-катну річ — бажання вчитися.

Бажання дітей, підлітків і юнацтва вчитися... Іноді воно для вихователя стає казковим, невловимим пта-хом. Воно є глибоко індивідуальною річчю, але залежить від духовного життя колективу. Бажання вчитися зале-жить від того, що вчені називають *рівнем домагань* осо-бистості. Ви роздаєте класові зошити з перевіrenoю конт-рольною роботою. Учень, який майже завжди мав за пи-сьмові роботи «5», зараз дістав «4». Він глибоко переживає цю оцінку як невдачу. Поруч з ним — дуже слабкий шко-ляр, в якого нерідко бувають двійки. Діставши за конт-рольну «3», він радіє. Чому це так: в одного учня викли-кає незадоволення четвірка, другого радує трійка? Чому в класі є значна частина учнів, які, діставши за свої ро-боти трійки й четвірки, не переживають ні хвилювань, ні розчарувань, ні особливої радості? Тому, що в кожно-го учня виробляється свій рівень домагань. Це ставлен-ня до самого себе, думка про свої сили, можливості, здіб-

ності, самооцінка. Звичайно, в кожного учня є свої природні задатки, але індивідуальні здібності не є щось фатальне, раз пазавжди встановлене, зумовлене тільки «іскрою божою». Майстерність виховання саме в тому й полягає, щоб здібності постійно розвивалися, щоб у дитини, підлітка постійно наростала здатність краще, успішніше оволодівати знаннями. Інакше кажучи, рівень домагань має підвищуватися одночасно з розвитком здібностей. І чим помітніша тенденція підвищення рівня домагань, тим більше розвиваються здібності особистості.

Ця органічна єдність і взаємозалежність рівня домаганьожної особистості і її здібностей залежить від ідеального уявлення колективу про красу поведінки, взагалі про поведінку, від того, наскільки кожна особистість чутлива до думки колективу про неї. Від цього в свою чергу залежить те, як бачить дитина чи підліток сам себе, як ставиться до себе. Ставлення особистості до себе — це один з найважливіших критеріїв розвитку свідомої дисципліни в колективі, бо в ставленні до себе виявляється самодисципліна. Ніяковість і стурбованість через низьку оцінку здатний переживати учень у тому колективі, де поведінка виявляється передусім у захопленні працею, творчістю. Рівень домагань особистості весь час підвищується в тому колективі, де в пошапі широкі знання, працьовитість, начитаність, закоханість у книжку, творчий успіх.

Тільки там, де поведінка виявляється в захопленні науковою, в заглибленні в знання, працю, творчість, радість успіху й потреба в усіху стають рисами особистості. А де є потреба в успіхові, там людина бере близько до серця невдачу. Невдача в такому разі не породжує зневіри у власні сили, а навпаки, стає спонуканням до нового напруження вольових і інтелектуальних сил.

Говорячи про рівень домагань особистості, треба завжди пам'ятати про органічну єдність захоплення як найістотнішого виявлення поведінки, з одного боку, і вольових сил, з другого боку. Так звані трієчники — учні, які примирiliся з тим, що їм «долею судилося» навчатись сяк-так, — це люди з ослабленою волею, часто зовсім безвільні. Чим більше таких школярів у колективі, тим слабший колектив взагалі як виховна сила, тим важче вчителеві знайти шляхи індивідуального впливу на окремих вихованців. Безвільність трієчника, який і не

мріє про четвірку чи п'ятірку, — наслідок окостеніння рівня домагань. Кожному з нас доводилося спостерігати, яке душевне потрясіння й сум'яття переживає «стійкий трісчник», діставши раптом п'ятірку. В ньому можуть пробудитися великі вольові сили — за тієї, звичайно, умови, коли в колективі є хоч маленький паросток того дерева, яке я називаю єдністю поведінки й захоплення інтелектуальною працею, книжкою, творчістю. Захоплення морально похвальними й привабливими речами — животворне джерело вольових сил.

Управляти рівнем домагань особистості, стимулювати його підвищення — одна з тих сфер педагогічної майстерності, де навчання зливається з вихованням колективу, де інтелектуальне життя колективу є великою силою, що зумовлює ставлення людини до самої себе й зрептою до самовиховання. Щоб бути справжнім творцем у цій сфері, вихователеві треба додержувати ряду важливих правил.

По-перше, не можна допускати, щоб у колективі за планувало переконання, що цей учень у всьому сильний, а той в усьому слабкий. Як вогню бійтесь того, щоб у колективі були люди, які примирилися із своїм становищем «останніх». Кожен, буквально кожен член колективу повинен чимось захоплюватися, в чомусь виявляти свої здібності, постійно розвивати їх, досягати визначних успіхів, бути першим, служити взірцем для інших. Психологічна установка на те, що я ні на що не здатний, пригнічує волю, породжує байдужість до самого себе, а це й призводить до найнижчого рівня домагань. Справжній вихователь не мислить своєї роботи без того, щоб його вихованець з якогось предмета не вчився на п'ятірки. А викладач предмета, якщо він справжній вихователь, повинен добиватися, щоб його учень за якісь розділи дістав найвищу оцінку, відчув, що він здатний оволодіти знаннями. Справа тут зовсім не в тому, щоб «натягти» школяреві бал, а в тому, щоб розвивати його волю, щоб він відчув себе в колективі особистістю. Дуже важливо також, щоб у якісь галузі трудової діяльності, не зв'язаній безпосередньо з навчанням, учень став справжнім майстром (вимірюючи, звичайно, майстерність дитячими масштабами). У плані підвищення рівня домагань це потрібно для того, щоб людина напружувала свої зусилля не для одержання оцінки. Чим важче дитині чи підліткові

ві оволодівати знаннями, чим більшою ціною досягається кожна оцінка, тим важливіше, щоб у іхньому духовному житті були успіхи, які досягаються не для оцінок, а просто для того, щоб переживати людську гордість, щоб бути в колективі особистістю.

По-друге, не можна уявити правильного виховання колективу без того, щоб здібності кожної дитини протягом усіх років її навчання були на одному й тому ж рівні. Будемо дивитися на речі тверезо й міркувати реально: в колективі є школярі з дуже обмеженими здібностями; багато сил докладає вчитель, щоб вони вчилися бодай на трійки. Але ї ці обмежені здібності треба розвивати з тим, щоб людина — адже ми маємо на увазі фізично й психічно здорову людину — відчувала своє зростання, переживала радість успіху. Питання це дуже складне, і в цій сфері виховання педагогові треба бути насамперед чуйною, сердечною, тактовною людиною. До обмеженості здібностей — обмеженості відносної, зумовленої примітивним вихованням у дошкільні роки, треба ставитись як до дитячого горя. Тільки за цієї умови дитину можна розуміти. Для розвитку здібностей потрібна насамперед дуже важлива передумова; творче застосування знань — таке застосування, коли знання не тільки стають знаряддям здобування нових знань, а й формують нові вміння, і це переконує людину в тому, що вона здатна запам'ятовувати й творити. Чим більше примітивізму допущено в розумовому вихованні людини в дошкільному віці, тим важливіше, щоб в оволодінні знаннями в шкільні роки запам'ятування посідало значно менше місця, ніж творча робота в колективі, в інтелектуальному спілкуванні з іншими учнями.

По-третє, не можна допускати, щоб у колективі вихвалялися успіхи, досягнуті без значних зусиль. Взагалі вихователеві треба мати на увазі, що успіх — це сумлінна праця. Дуже важливо, щоб у колективі вихованців, особливо тих, хто має великі природні задатки, не було жодного, який би досягнутий успіх не вважав наслідком наполегливої праці. Чим більше в колективі випадкових, не завжди заслужених оцінок, тим нижчим стає рівень домагань.

Повноцінне виховання неможливе без урахування того, що шкільний колектив складається з представників двох частин роду людського. Від моральної культури відносин між малюками, між підлітками — дівчатками й хлопчиками, між юнаками й дівчатами залежить моральна культура всього нашого суспільства, щастя й благополуччя нових поколінь. У колективі, в повсякденних взаємовідносинах народжуються не тільки громадяни, а й чоловіки й жінки; формуються і утверджуються погляди, переконання майбутніх батьків і матерів. Ні на хвилину не можна забувати про те, що місія школи — виховати освічених, працьовитих, відданих Батьківщині громадян, людей, морально підготовлених до продовження себе в своїх дітях і внуках, до вдосконалення духовного світу людини в наступних поколіннях. Відносини між хлопчиками й дівчатками — найточніший показник загальної моральної культури колективу. Піклування вихователя про благородство відносин між дівчатками й хлопчиками — це, можна сказати без перебільшення, половина всіх турбот морального виховання. Громадянська, моральна, етична, естетична зрілість, яку ми повинні сформувати в школі, виявляється передусім у тому, наскільки усвідомили наші вихованці в роки ранньої юності ту важливу істину, що за рівнем своїх фізичних і духовних сил вони мають бути справжніми чоловіками й справжніми жінками. Так, одна з важливих виховних цілей полягає в тому, щоб наші підлітки, юнаки й дівчата глибоко розуміли: ми — завтрашні чоловіки й дружини, матері й батьки. У нас через кілька років будуть діти, наша відповідальність за майбутнє суспільства виявиться насамперед у тому, як ми виховаемо своїх дітей, якими людьми вони стануть. Нам треба стати справжніми людьми насамперед тому, що ми — майбутні вихователі своїх дітей.

Виховання справжніх чоловіків і справжніх жінок починається з формування громадянських якостей особистості. «Мужчина, не одухотворений громадянськими інтересами, тільки істота чоловічої статі, яка голить вуса й бороду», — писав М. Г. Чернишевський.¹² Це мовиться не для красного слівця. У цих словах — глибокий гіховний смисл і цілий комплекс виховної роботи. Вже

в малюкові-першокласників, в дошкільникові чоловічої статі треба виховувати справжнього мужчину — і це значною мірою залежить від взаємовідносин у колективі, від того, яке місце займають майбутні чоловіки в усіх сферах, де виявляється характер, воля, цілеспрямованість особистості. С три речі, які треба утверджувати в душах майбутніх чоловіків: обов'язок чоловіка, відповідальність чоловіка, гідність чоловіка.

Досвід переконує, що виховання хлопчиків — особливий напрямок виховної роботи, коли треба створювати спеціальні обставини для того, щоб хлопчики стали справжніми чоловіками. І все це треба робити тонко й тактовно, щоб не сформувати в дівчаток безвільності й нерішучості. Ні за яких обставин у дівчаток не повинна зародитись думка про те, що вони слабкіші від хлопчиків.

Що практично треба робити?

Привчати хлопчиків до того, щоб скрізь, де активно виявляється духовне життя колективу, вони брали на себе більше напруження, більший тягар, більшу відповідальність. Їдемо в похід — хлопчики беруть на себе майже всю пошу, оберігаючи дівчаток від надмірного напруження сил. Треба підготувати ковзанку — всю найважчу роботу виконують хлопчики. Саджаємо дерево — хлопчики копають ями, носять воду; дівчатка міряють ділянку, поливають... Їдемо автомашинами в поле — дівчаткам найкращі місця. Хлопчикам треба роз'яснювати: якщо хочеш, щоб про тебе думали як про справжнього чоловіка, — додержуй цих і багатьох інших правил моральних взаємовідносин чоловіка й жінки. Не буде нічого осудливого в тому, що ви хлопчиків скажете прямо: твоя подруга буде матір'ю, як і твоя мати; поважай у дівчинці майбутню матір.

Ми вважаємо дуже важливим моментом виховання справжнього чоловіка те, щоб хлопчик раніше, ніж дівчинка, включався в оплачувану продуктивну працю, щоб його заробіток ішов у загальний бюджет сім'ї. Хай змалку хлопчик привчається до думки, що, ставши чоловіком і батьком, він, можливо, однією своєю працею утримуватиме всю сім'ю. В цьому обов'язок, відповідальність і гідність чоловіка. З почуттям презирства й нетерпимості хлопчики повинні ставитись до паразитизму, дармоїдства, нахлібництва.

Велике виховне значення має також те, щоб уже в дитинстві й ранньому отроцтві хлопчики гордилися тим, що вони майбутні воїни, захисники своєї Радянської Батьківщини. Патріотизм, як мудро зауважив Л. Толстой, почуття сором'язливі¹³. Хай менше хлопчики говорять про свої патріотичні почуття, а більше загартовуються духовно й фізично, готуючись до подолання великих труднощів, з якими неминуче зустрінеться воїн. Ніякої розслабленості, ніякого хникання, ніякої надії на те, що хтось візьме на себе труднощі, які належить подолати мені, — це неодмінні умови виховання справжніх чоловіків.

Уже в IV класі хлопчики беруть участь у військових іграх. Ігри організовуються не тільки в літній час, а й взимку. Мета їх: навчити хлопчиків витривалості, вміння долати труднощі й зневажати розслабленість і хникання. Із зростанням фізичних і духовних сил зростають труднощі, які треба долати в грі. Так, для хлопчиків VI—VII і особливо для юнаків VIII—IX класів розробляються спеціально зимові ігри, під час яких треба иротягом цілого дня перебувати на свіжому повітрі, робити далекі переходи, варити їжу, відпочивати в лісі. Умови ігор часто вимагають спорудження різноманітних снігових і льодових укріплень.

І все це потребує значного напруження фізичних і духовних сил, причому здатність виявити фізичну витривалість значною мірою залежить від духовного напруження, зосередження волі. Чим сильніший, витривалиший хлопчик чи юнак духовно й фізично, тим глибше переживає він почуття гідності чоловіка, тим чутливіший, велиcodушніший у своєму ставленні до дівчинки, дівчини, жінки, тим гостріша його петерпимість до вульгарності, бруду, цинізму. Напруження духовних, вольових сил для подолання фізичних труднощів і перешкод породжує в юнакові, хлопчикові особливе бачення світу — бачення сильною, велиcodушною людини. Одного разу після військової гри юнаки дізналися, що тяжко захворіла бабуся, яка живе на околиці села. Це сталося взимку, вулиці села були занесені сніговими заметами. Комсомольці розчистили сніг, давши можливість лікареві приїхати до хворої і врятувати їй життя.

Велика виховна сила військової гри полягає в тому, що хлопчики і юнаки виявляють доблесть не заради похвали,

нагороди, а з внутрішньої потреби бути сильними, мужніми, витривалими і благородними. Умовність обставин, за яких спеціально створюються труднощі й перешкоди, в уяві хлопчиків і юнаків зникає; умовність сприймається як реальність. Якщо ви хочете, щоб ваші хлопчики не тільки уявляли, а й переживали на власному досвіді, що таке важко, проводьте військові ігри, які потребують великого напруження духовних і фізичних сил. Ніде так не розкривається моральна суть особистості, ніде так людина не заявляє голосно перед товаришами про своє душевне ество, як у військовій грі та ще в напружений фізичній праці, де байдужість або лінощі одного роблять неможливим успіх усього колективу.

Військова гра має важливе значення для виховання хлопчиків ще й тому, що вона являє собою справжню школу свідомого, дисциплінованого підкорення всіх своїх сил керівникові, в особі й волі якого концентрується необхідність. У військовій грі підкорення набирає яскраво вираженого характеру самовиховання; підкорятися стає для хлопчика й юнака рівнозначним повелівати собі, примушувати себе. Не раз доводилося бачити, як під час військової гри хлопчики долають у собі інертність, лінощі. При цьому інертність і небажання напружити зусилля не маскуються вдаваною активністю, як це нерідко буває за інших обставин, а внутрішньо осуджуються, точніше самоосуджуються. Люди ні стає соромно за свою інертність, за свої лінощі. Їх хочеться стати хорошио, щоб про неї думали добре. Ніде з такою реальністю й очевидністю не залишається людина наодинці з власним сумлінням, як в ті години великого напруження сил, коли вона відчуває, що найменше зниження цього напруження приведе до невдачі колективу або й до зриву усього задуму. Ніде з такою виразністю не переживаються почуття честі, як в умовах боротьби за перемогу колективу, а військова гра завжди є саме такою боротьбою.

Не можна уявити повноцінного виховання чоловіка без того, щоб у роки отроцтва він не пройшов першого випробування справжнім напруженням фізичних і духовних сил.

Рано-вранці п'ятикласники збираються в похід — з нього починається військова гра. Йдуть з лопатами й іншим інструментом для будівництва снігових укріп-

лень. Спробуй запізнись або не прийди — соромно буде перед колективом, особливо перед дівчатками (ось тут висміювання не треба організовувати — товариші самі будуть висміювати лінощі). Без жодної хвилини запізнення колектив виrushає в дорогу. П'ять кілометрів до місця зосередження. Десятиградусний мороз, чисте, зоряне небо, сяє місяць. Ось і снігові замети. До світанку треба підготувати укріплення: наступатиме «противник». Лопатами хлопці вирізують брили снігу, будують снігову фортецю, ходи сполучення, вогневі точки. Ні за яких інших обставин дванадцятирічні підлітки не працювали б з такою наполегливістю, доляючи труднощі. В цих умовах створюється атмосфера настільки глибокої взаємної відповідальності й обов'язку, що навіть тоді, коли дуже важко, хлопець примушує себе байдоро посміхатися й кепкувати над труднощами. Найслабший і найрозніжений здобуває справжнє загартування мужчини.

Світає, наближається «противник», починається «бій». Створюються такі обставини, що довгий час треба нерухомо лежати в снігу. Ці труднощі сприймаються хлопчиками не як щось штучне й умовне, а як життєва необхідність. «Противник» відступає, але хлопчики знають, що це — військова хітрість; він відступає, щоб перегрупувати свої сили, він щось замислив, до чогось готовується. Під час короткого перепочинку хлопчики будують снігову хатину, в якій можна сковатися від негоди. «Солдати» й «офіцери» обідають. На обід — холодні продукти, сухарі, чай з термосів... Потім — перехід на нову позицію, будівництво нових укріплень. Внову «бій», евакуація «поранених». Нарешті гра закінчується. Найглибший виховний смисл її в тому, що не один хлопчик переживає хвилююче почуття перемоги над власними слабостями, пишастіся власною витривалістю й стійкістю, відчуває себе чоловіком.

Я навмисне обійшов мовчанкою питання: а чи дівчатка беруть участь у військових іграх? Беруть, звичайно беруть! Без їхньої участі неможливе було б виховання справжніх чоловіків. Вони часто виявляють більшу, піж хлопчики, витривалість, більшу мужність і силу духу — і саме завдяки цьому виховують хлопчиків справжніми чоловіками, а самі виховуються справжніми жінками. Як вогню бійтесь того, щоб дівчатка від-

чули: ми слабші, наша доля — підкорятися. Хлопчиків саме їй надихає те, що поруч з ними — дівчатка. Запла-кати від того, що важко, саме тому їй соромно, що поруч—дівчинка. Але все-таки її місце в військовій грі особливе. Найважчущу роботу виконують чоловіки. Та хай тільки десь чоловік виявить слабість — жінка відразу замінить його, покаже, на що вона здатна.

Я тисячу раз переконався: щоб хлопчики вирости справжніми чоловіками, щоб уже в шкільному колективі відносини були пройняті духом рицарської турботи чоловіків про жінок, щоб найменший вияв грубості або цинізму викликав протест і осуд колективу, — хлопчики повинні бути незрівнянно сильнішими від дівчаток, загартованими справжніми «чоловічими» труднощами. Це, звичайно, зовсім не означає, що дівчатка мають бути слабкими й беззахисними. Слабкість і беззахисність жінки — відносні. Це благородні естетичні якості ніжнішої й красивішої частини роду людського, вони виявляються тільки на фоні благородної сили, мужності чоловіків.

Сила, загартованість, безстрашність хлопчиків — це, образно кажучи, той ґрунт, в який снуються зерна благородства. Всякі розмови про благородство, моральну красу, чистоту взаємовідносин між чоловіком і жінкою — а саме чоловіків і жінок треба бачити в своїх вихованцях принаймні з того часу, як вони стають підлітками, — лишаться пустими словами, якщо немає сили, загартованості, мужності, безстрашності. Благородство тільки тоді благородство, коли воно сильне, мужче, безстрашне. Яке це важливе й відповідальне виховне завдання: щоб у той період, коли перед дитиною й підлітком розкривається смисл комуністичних моральних істин, азбука людяності, вони, діти й підлітки, загартовувалися фізично, ставали сильними й мужніми!

І особливо — безстрашними. Сила духу робить людину непереможною; безстрашність — це, образно кажучи, очі людського благородства. Безстрашна людина бачить добро й зло не тільки очима, а й серцем, вона не може байдуже пройти повз біду, горе, приниження людської гідності. Справжня безстрашність у хлопчиків — це могутній чоловічий імунітет проти байдужості й підлости, без якого неможливо сформувати

майбутнього чоловіка, майбутнього батька. Доброта без мужності й безстрашності перетворюється в беззахисність (не відносну жіночу, а абсолютну) і євангельське непротивлення.

Чоловік повинен піти на смерть в ім'я порятунку своєї дружини, своїх дітей, свого «далекого» співвітчизни, який потребує допомоги. А для цього потрібна безстрашність. Самими словами її не виховаєш. Потрібні спеціальні обставини, вправи, відносини; необхідне особливе напруження духовних сил для того, щоб подолати нерішучість і страх. З цією метою з хлопчиками проводиться спеціальна виховна робота.

Гарячий липневий день. Ми будуємо курінь на березі озера. За кілька десятків метрів берег безлюдного таємничого острова. Кажуть, що на острові колись бачили вовка. А про диких кабанів нічого й говорити: ми бачили іх тут і самі. Настає вечір. Тепла, зоряна ніч. Місяця немає, все оповито темрявою. Опівночі хлопчики-шестикласники один за другим пливуть на острів. Там треба не тільки знайти один одного, а й збудувати курінь, розпалити вогнище. Пливуть хлопчики не з одного місця (острів великий), виходять з води на острів теж у різних місцях; знайти один одного в темряві, серед хащів не так просто й для дорослої людини.

Немає серед учнів жодного, хто б не переживав страху й нерішучості. Коли я говорю: «Хто попливе перший?» — бажаючих виявляється немало, майже всі... Хоча видно, що дехто буде радий, коли вибір припаде не на нього. Але ніхто не виявить цієї радості: соромно бути боязким і нерішучим. Настає найурочистіша хвилина. Той, хто пливе першим, опускає у воду кусок дерева. Кожному надається можливість пливти з деревом. Як хочеш: пливи з «поплавцем» чи залишай його десь на середині озера. Перший плавець зник у темряві, а через хвилину до берега прибило його «поплавець». Це він штовхнув його до нас, щоб показати свою безстрашність. Минає п'ятнадцять хвилин — відпливає ще один юний розвідник (за умовою гри — це військова розвідка), потім третій, четвертий, п'ятий, шостий... Ось на березі спалахнуло світло: розвідники вже збудували курінь і розпалюють вогнище. До світанку бойове завдання виконано. Хлопчики, перебиваючи один одного, з хвилюванням розповідають про те, що кожен з них чув

і бачив щось схоже на дикого кабана, хоча з певністю ніхто не може сказати, що це справді був цей звір.

Знову-таки я промовчав тут про дівчаток. Чи беруть участь у цій грі дівчатка? Звичайно, беруть! Вони теж пливуть на таємничий острів, теж долають свій страх і свої труднощі.

Яке безцінне моральне багатство входить у ці години в юні сердця! На все життя запам'ятовується це випробування духовних сил. Безстрашність — сміливий крок через ту межу, за якою для хлопчика відкривається щось досі для нього невідоме й незбагненне. Зробивши цей крок, людина немовби по-іншому бачить себе й своїх товаришів. Безстрашність виявляється в повсякденному житті колективу й особистості. У нашій школі були десятки випадків, коли підлітки, юнаки, дівчата рятували від великої небезпеки, а нерідко й від смерті маленьких дітей, стариків, інвалідів, дорослих людей, що потрапили в біду. Безстрашність потрібна не тільки для якихось особливих випадків. Сила, мужність, безстрашність, облагороджені добротою й піжністю, є джерелом тієї людської краси, в якій виявляється вірність чоловіків своїм почуттям, своїй любові, своєму обов'язкові сина, чоловіка, батька.

Обов'язок — серцевина людського благородства в родинному житті. Наш вихованець не стане людиною обов'язку, якщо його уявлення про ідеальну поведінку не поєднуються з силою духу, загартованістю волі, витривалістю, мужністю, безстрашністю. Шукачі легких утіх і задоволень — це передусім люди слабкі духом, безвільні, боязкі, а звідси й піdlі. Справжній чоловік має бути на все життя вірним своїй дружині, своїм дітям. Щоб уміти по-справжньому, по-чоловічому любити, треба бути людиною сильної волі. Це, звичайно, потрібно однаковою мірою й дівчинці й хлопчикові, але чоловіча вірність і чоловіча любов — це далеко не одне й те ж, що вірність і любов жінки. Чоловік більшою мірою відповідає за сім'ю, його любов і вірність — передусім відповідальність і за дітей, і за дружину.

Настає такий час у духовному житті хлопчиків і дівчаток, коли, відчуваючи народження почуття любові, вони запитують, що таке любов. Пам'ятайте, вихователю, що ваше слово про любов — це найтонше доторкнення до найніжніших куточків юного серця. В ті

хвилини, коли довірливі серця вихованців відкрилися перед вами і ви вступаєте в пайчистосердечніші, найвідвертіші відносини з молодими людьми, пам'ятайте, що перед вами майбутні жінки й чоловіки, а ви для них — не тільки товариш, друг, а пасамперед батько, мати. Батьківський, материнський акцент у кожному слові про любов, шлюб, сім'ю, виховання дітей — це немовби чарівна паличка в руках мудрого диригента; без неї немислима справжня музика. Але чарівна паличка ця перестане бути мудрим інструментом, якщо в душі диригента немає музики. Без батьківського, материнського почуття й не почилайте розмов з дітьми про любов, бо хоч вони стануть чоловіками й жінками, але для батька, матері назавжди залишаться дітьми.

Коли можна розповісти про любов? Тоді, коли запитають у вас про це люди, в яких народжуються чоловік чи жінка. А запитають вони про це неодмінно, якщо людина у вашому колективі виховується гармонійно, якщо вихованці вам довіряють, якщо у вас з пими ширі відносини, якщо ви для них — батько, мати. У кожного вихователя — своя скарбниця духовних цінностей, розкриваючи які, він дає відповідь на запитання про любов. Найголовніше в цих розповідях — розкрити велику красу людських почуттів.

Я з хвилюванням розповідаю вихованцям старшого віку казку, яку розповідала мені моя столітня бабуся Марія. Мені було років п'ятнадцять, коли в тихий вечір ранньої осені, сидячи з нею під гіллястою яблунею й дивлячись на відлітаючих журавлів, я запитав:

— Бабусю, а що таке любов?

Найскладніше вона вміла пояснювати казкою. Її чорні очі стали задумливими й тривожними. Вона глянула на мене з якимсь немовби прихованим подивом.

— Що таке любов?.. Коли бог створив світ, він навчив усі живі істоти продовжувати рід свій — народжувати подібних до себе. Поселив бог чоловіка й жінку в полі, навчив їх будувати курінь, дав чоловікові в руки лопату, а жінці — жмеплю зерна.

— Живіть: продовжуйте рід свій, — сказав бог, — а я піду по господарству. Прийду через рік, подивлюсь, як тут у вас...

Приходить бог до людей через рік з архангелом Гавриїлом. Приходить рано-вранці, до сходу сонця.

Бачить, сидять чоловік і жінка біля куреня, перед ними дозріває хліб на ниві, під куренем — колиска, а в колисці дитина спить. А чоловік і жінка дивляться то на рожеве небо, то у вічі одне одному. В ту мить, коли очі їхні зустрічались, бог бачив у них якусь невідому силу, не-зображену для нього красу. Ця краса була прекрасніша від неба й сонця, землі й зірок — прекрасніша від усього, що злішив і змайстрував бог, прекрасніша від самого бога. Ця краса до того здивувала бога, що його божа душа затремтіла від страху й заздрощів: як це так, я створив твердь земну, злішив з глини людину і вдихнув у неї життя, а не міг, бачиш, створити цієї краси; звідки вона взялася і що воно таке — ця краса?

— Це любов, — сказав архангел Гавриїл.

— Що це таке — любов? — запитав бог.

Архангел знизав плечима.

Бог підійшов до мужчини, доторкнувся до його плеча старечою рукою свою й став просити: навчи мене любити. Людино. Чоловік навіть не помітив доторкання божої руки. Йому здалося, що на плече сіла муха. Він дивився в очі жінці — своїй дружині, матері своєї дитини.

Бог був немічним, але лютим і мстивим дідуганом. Він розгнівався, розлютувався і закричав:

— Ага, значить, ти не хочеш навчити мене любити, Людино? Пам'ятатимеш ти мене! З цієї хвилини старій. Кожна година життя хай забирає по краплі твою молодість і силу. Перетворюйся в руїну. Хай висихає твій мозок і тъмяніє розум. Хай порожнім стає твое серце. А я прийду через п'ятдесят років і подивлюся, що залишиться в твоїх очах, Людино.

Прийшов бог з архангелом Гавриїлом через п'ятдесят років. Бачить — замість куреня стоїть хата біленька, на пустирі сад виріс, на ниві пшениця колоситься, сини поле оруть, дочки льон беруть, а внуки в лузі граються. Під хатою сидять дідусь і бабуся, дивляться то на ранкову зірницю, то одне одному в вічі. І побачив бог в очах чоловіка й жінки красу ще могутнішу, вічну й нездоланну. Побачив бог не тільки Любов, а й Вірність. Розлютувався бог, кричить, руки дрижать, з рота піна летить, очі на лоба вилазять:

— Мало тобі старості, Людино? Так помирає же, помирає у муках і в тузі за життям і за свою любов'ю,

йди в землю, перетворюйся в прах і тлін. А я прийду
й подивлюся, в що перетвориться твоя любов.

Прийшов бог з архангелом Гавриїлом через три роки.
Бачить: сидить чоловік над маленькою могилкою, очі
в нього сумні, та в них — ще могутниша, незбагненна
й страшна для бoga людська краса. Вже не тільки Любов,
не тільки Вірність, а й Пам'ять Серця побачив
бог. Затремтіли в бoga руки від страху й безсилля, піді-
йшов він до чоловіка, впав на коліна та й благає:

— Дай мені, Людино, цю красу. Що хочеш проси
за неї, та тільки дай мені її, дай цю красу.

— Не можу, — відповіла Людина. — Вона, ця краса,
дістается дуже дорого. Її ціна — смерть, а ти, кажуть,
безсмертний.

— Дам тобі безсмертя, дам молодість, але тільки від-
дай мені Любов.

— Ні, не треба. Ні вічна молодість, ні безсмертя
не зрівняються з Любов'ю, — відповіла Людина.

Бог підвівся, затиснув у жмені борідку, відійшов
від дідуся, що сидів біля могилки, повернувся лицем
до пшеничної ниви й рожевої зірниці й побачив:
біля золотих колосків пшеници стоять молоді чоловік
і жінка й дивляться то на рожеве небо, то одне одному
в вічі. Схопився бог руками за голову й пішов із Землі
на небо. З тієї пори богом стала Людина.

Ось що таке любов. Це вічна краса й безсмертя люд-
ське. Ми перетворюємося в жменю праху, а Любов зали-
шається вічно...

Про любов треба говорити високими, піднесеними
словами. Коли я розповідаю завтрашнім матерям і бать-
кам про любов, я прагну утвердити в їхніх серцях почут-
тя самоповаги й честі. Справжня любов — справжня
краса людини. Любов — це квіти моральності; немає
в людини здорового морального кореня — немає й bla-
городної любові. Розповіді про любов — це години
найщасливішого нашого духовного спілкування. Цих
годин хлопчики й дівчатка чекають із затаєними наді-
ями: адже в словах вихователя вони шукають відпові-
дей на свої запитання — ті запитання, про які людина
ніколи й нікому не скаже. Адже коли підліток запитує,
що таке любов, на думці й на серці в нього зовсім інше
запитання; як бути мені із своєю любов'ю? До цих
інтимних куточків серця треба доторкатись особливо

обережно. Ніколи не втручайтесь в особисте, не робіть предметом загального огляду те, що людина хоче найглибше сховати. Любов благородна тільки тоді, коли вона сором'язлива. Не спрямовуйте духовних зусиль чоловіків і жінок на збагачення «досвіду любові». В думці і в серці людини любов завжди має бути оповита ореолом романтичності, недоторканості. Не треба проводити в колективі диспутів «на теми» любові. Це просто неприпустимо, це дрімуче моральне безкультур'я. Про любов говоріть ви, батьку й мати, а вони хай мовчать. Найкраща розмова юних про любов — це мовчання.

Водночас, як повітря, молодим потрібні розумні повчання, розумні настанови, розумна розповідь про моральну красу людини. В години найдовірливішого, найвідвертішого спілкування я розповідаю їм про романтичну й бессмертну любов Трістана й Ізольди, Ромео і Джульєтти, Наталки й Петра, пещасних Марусі Чурай і Катерини, Фархада і Ширін, Лейлі і Меджнуні, Данте і Беатріче. В цих романтичних розповідях червоною ниткою проходить думка про справжню людську любов. Живуть, розмножуються, продовжують свій рід тисячі тисяч живих істот, але любить тільки Людина. І тільки тоді, коли вона вміє любити по-людському, — тільки тоді вона і Людина.

Якщо порівняти роботу вихователя з роботою скульптора, то слово про любов, про шлюб і народження дітей — це доторкнення до мармуру найтоншими інструментами вже в ті заключні години творчості, коли, здавалося б, скульптура схожа на людську істоту. В тому й суть цієї надзвичайно ніжної сфери виховання, що без одухотворення благородними почуттями любові людина тільки схожа на людину, але ще не людина. Найважча сторінка людської мудрості — це осягти розумом і серцем, що значить любити так, щоб був щасливий той, кого ти любиш, щоб щасливим приходив у світ той, кого народжує любов. Від того, як оволодіватимуть молоді покоління цією великою мудрістю, залежить не тільки особисте щастя. Від цього залежить краса, моральна чистота, щастя всього суспільства.

Важливою сферою життя людини є сфера духовно-психологічних і морально-естетичних відносин: сім'я, діти, обов'язок батьків перед дітьми, дітей перед батьками.

Це сфера, в якій людина, на жаль, нерідко ще лишається невігласом, рабом або негідником. Кожна з цих бід — так, це страшні біди — є соціальним злом. Невіглас, раб чи негідник у сфері духовно-психологічних і морально-естетичних відносин не може стати справжнім громадянином, патріотом, творцем. Людина настільки багатогранна, невичерпна в своїх багатствах і виявленнях, наскільки і єдина. Цільність виховання людини залежить від цільності, гармонійності, краси духовного життя колективу. Я твердо переконаний у тому, що благородство відносин між вихованцями різної статі у шкільному (дитячому, підлітковому, юнацькому) колективі залежить від гармонії сили духу й ніжності, мужності й доброти, безстрашності й ласки, несхитності перед труднощами й лагідності. Все це повинно гармонійно поєднуватися й стати емоційно естетичним духом всього колективного життя. В житті колективу — ще й ще раз треба повторити — провідна роль належить вихованості, благородству чоловіків. Але для того, щоб виховати справжніх чоловіків, треба виховувати справжніх жінок. Моральне благородство чоловіків виховує жінку. Тут і виявляється магічний вплив колективу: через жінку треба впливати на чоловіка, утверджуючи в ньому моральну красу. Там, де в жінок не розвинене почуття честі й гідності, процвітає моральне невігластво чоловіків і, по суті, не може бути й мови про справжній колектив.

Я одержую багато листів від дівчат-старшокласниць загальноосвітньої школи, учениць технікумів і професійно-технічних училищ. Це, образно кажучи, зойки людські і водночас тривожне нагадування про те, що любов людську треба виховувати, творити, вона не передається спадково, як передається інстинкт продовження роду.

Ось один з таких листів. Пише шістнадцятирічна дівчина, студентка технікуму, вчорашия восьмикласниця. Познайомилася вона з юнаком. Дружили. Юнак любив випити, грубіянив, дівчина плакала, страждала, але пробачала все юнакові: «Адже я його любила...» Трапилось те, що не повинно було трапитись.., Коли дівчина сказала юнакові: «У нас буде дитина», він здивувався. «Як це у нас? У тебе, а не в нас...» Дівчина залишила технікум, поїхала в інше місто.

Життя її скалічене. Через якийсь час вона дізналась, що батька її дитини виключили з технікуму. Дівчина пише: «Невже можна вважати батьком того, хто не може відповісти не тільки за когось, а й сам за себе?»

Гарячими вогняними аркушами здаються ці листи, в яких звучать відчай і розгубленість. «Він мене любить, але не поважає... Що робити, щоб він не тільки кохав, а й поважав?» Немовби це можна відділити або з'єднати: ось це — кохання, а це — повага.

А інша дівчина пише: «Він приходить п'яний, б'є мене, але я люблю його; боюся втратити його...»

Отже, недаремно я розповідаю своїм вихованцям мудру бабусину казку. Недаремні розмови про те, що таке любов. Треба застерігати від помилок, які допускають багато дівчат; за ці помилки нерідко доводиться дуже, дуже дорого розплачуватись: щастям, радістю, здоров'ям, а інколи й життям. Любов людська має бути не тільки красивою, відданою, вірною, а й мудрою, обачною, пильною, вимогливою, перебірливою. І тільки тоді, коли вона мудра й обачна, вона може бути красивою й щасливою. «Пам'ятайте, що в житті є не тільки краса й благородство,— говорю я своїм вихованцям.— Є, на жаль, і зло, підступність, підлість. Є душевна пустота, невігластво. Жіноче серце має бути не тільки відкритим і добрим. Хай воно буде строгим, рішучим, вимогливим і нетерпимим до зла й душевної пустоти». Легковажність шкідлива в будь-якій сфері людського життя; в сфері духовно-психологічних і морально-естетичних відносин легковажність згубна, смертельна.

Звідки йде ця рабська філософія, безмовна «бабська» покірність: «Він мене б'є, а я його люблю»? Страшно, боляче, образливо за людину, коли з такою філософією зустрічаєшся в житті. Одного разу мати першокласниці розповіла вчителеві — як про велику таємницю — про те, що чоловік, підозрюючи її в подружній невірності, б'є її, а якщо не б'є, то знущається іншими способами, принижує. І про все це жінка говорила з відтінком гордості й захоплення: «Якби не любив, не бив би... Значить, дорога я йому...» Коли вчитель сказав молодій матері, що про це треба кричати, щоб страшне зло треба ненавидіти, вона, злякавшись, щоб

Вітчизни, радянського народу, пінависті до ворогів, любові до матері й батька, любові до людини, з якою ти не тільки продовжуватимеш рід, а станеш немовби єдиною істотою, зіллеш з нею свої погляди й переконання, пориви й прагнення.

З дівчатками треба проводити спеціальну виховну роботу, розкриваючи їм мудру силу любові. Величезну роль відіграє слово вихователя, напущення. «Коли в присутності юнака або навіть від думки про нього в тебе прискорено забилося серце,— говоримо ми дівчаткам,— коли тобі захочеться, щоб юнак дивився на тебе з подивом і захопленням, вважаючи тебе єдиною в світі,— це означає: в тобі пробудилася Жінка, пробудилася Мати — творець нового життя. З цієї миті почалося для тебе нове життя. Пам'ятай, що з цієї миті ти відповідаєш не тільки за себе, а й за ту майбутню людську істоту, яка живе в твоїй плоті, яку ти носиш в своїй душі. Так створено природою, але природа — тільки будівельний матеріал для творення прекрасного — майбутнього людського життя, а творити тобі, майстром-скульптором бути тобі разом з тією людиною, яка полюбить тебе і яку полюбиш ти.

Пробудження Матері — це не тільки одвічне статеве прагнення. Інстинктивна сила, що тягне юнака до дівчини, а дівчину до юнака,— ще не людська любов. Уяви собі мармурову брилу. Майстер-скульптор може вирізьбити з цієї брили прекрасну квітку, що красою своєю не поступиться живій, запашній квітці з крапелькою роси й відблиском ранкової зорі. Майстер-скульптор бачить квітку в мертвому камені. Він починає вирізьблювати, і ось з глибини мертвої матерії виступають обриси живої краси — краси рукотворної. Ця краса — з мармуру, але мармур лишається мертвим каменем до того часу, поки до нього не доторкнулись одухотворені руки — одухотворені внутрішньою людською красою, талантом. Ось ця рукотворна краса і є людська любов. Треба бути великим майстром, щоб добути її з глибин дикого каменю, відкрити перед світом, пробудити захоплення, гордість творцем. Той, хто не збагнув цієї праці, — праці любові, — здається мені первісною істотою, одягненою у звірину шкуру, що дивиться на брилу мармуру й не знає, що в тасмничих глибинах цього шматка схована дивна краса.

Лихо в тому, що багато молодих людей не йдуть далі цієї вбогої первісної праці: відколупнув шматок мармуру й милується ним, набридло — кинув. Відчув статевий потяг, вже прагне задоволити його, вважаючи, що це любов. Якщо немає нічого, крім статевого потягу, то в подружньому житті буде тільки вміння народжувати дітей. Для цього великої мудрості не треба — квочка теж виводить курчат, цього навчила її природа. Діти — не курчата, і якщо їх народжує істота, мудрість якої не сягає далі від мудрості квочки, то вони непасії.

Пробудження в тобі Жінки (як і пробудження Чоловіка в хлопчикові) можна порівняти з тим, що ти приходиш на каменоломню, де ложить багато брил прекрасного мармуру. Справжньою Жінкою, умудреною великою людською любов'ю, ти станеш тільки тоді, коли в дикому камені побачиш квітку, яку треба створити, вирізьбити.

Отроцтво є рання юність — світанок людського життя; на світанку людина повинна творити сили духу для мудрої й мужньої людської любові. Так, творити свої власні сили, сили своєї душі для любові, яку треба пронести через все життя, зберегти від бур і лихоліть, донести до смерті. Велика педагогічна мудрість полягає в тому, щоб учити дівчаток контролювати свої почуття, керувати ними. Духовно-психологічне робство йде від емоційного невігластва, від первісного безкультур'я почуттів. Підхопила дівчину квіля статевого потягу — і дівчина віддається стихії почуттів, іливе, сама не знаючи куди, думаючи, що почуття, яке вона переживає, — це є справжнє щастя. Якщо почуття поганіли стилія, беедумішті, жадоба хвилякої втіхи й насолоди — це означає, що дівчина у великій небезпеці: клітка, до якої вона тягнеться, містить смертельну отруту. Статевий потяг, не одухотворений і не облагороджений мудростю й мужністю, не олюднений обов'язком, — велике зло, суть якого повинна зрозуміти кожна жінка, перший крок до нещасти, до народження нещасної людини. Для дівчини неприпустиме морально-емоційне невігластво. Сама природа велить дівчатам бути сильними духом, може, сильнішими від хлопців, мудрими, обачними, обережними, вимогливими.

Будь справжньою жінкою з тієї пори, як природа

пробудила в тобі Жінку,— одна із заповідей мораль-
ного виховання дівчаток, до якої ми підводимо їх з пер-
ших кроків шкільного виховання. У сфері духовно-
психологічних і морально-естетичних відносин загальна
гармонія настане тоді, коли володарем і повелителем
в любові стане Жінка, яка мужньо й мудро живе в душі
дівчини. Мужність, безстрашність, сила духу Жінки
творить духовне благородство, красу, віданість, вір-
ність чоловіка. Спартанських дівчаток виховували,
як хлопчиків: вони брали участь у військових іграх,
для них були вироблені спеціальні вправи. І, як твер-
дять стародавні грецькі історики, в Спарти було не тіль-
ки що неможливе, а навіть немислиме порушення по-
дружньої вірності. Одна іноземка дорікнула спартан-
ським жінкам: мовляв, тримаєте своїх чоловіків під
каблуком. Історія донесла до нас горду відповідь спар-
танки: «Ми також єдині жінки, які дають світові чоло-
віків»...¹⁶.

Жінка має бути гордою й неприступною — ось дуже
важливий закон виховання шкільного колективу. Це
можливо тільки тоді, коли вона буде сильною духом.

Що для цього потрібно в практичному плані? Як
виховувати дівчаток, щоб застерегти від безвільності,
легковажності, душевної порожнечі?

Тут, як і в інших сферах життя шкільного колек-
тиву, не можна встановити певних правил. Щоб виховати
силу духу, гордість, нетерпимість дівчаток до духовного
гноблення й пасивності, треба зробити тисячу речей...

По-перше, треба, щоб кожна дівчинка вихову-
валась самобутньою і яскраво вираженою особистістю,
щоб усім без винятку дівчаткам нестерпною була на-
віть думка лишатися непомітною, пасивною, слабо-
вільною. Орієнтація дівчинки-жінки на активну участь
у суспільному виробництві, а не на пасивну роль до-
машньої господарки, на пасивне обмеження сфери її
діяльності доглядом за дітьми — ось що дуже важливо
в тому загальному тоні, який має характеризувати
духовне життя школи. Бути матір'ю, бути виховате-
лем дітей — горда й почесна місія, але коли тільки
цим обмежиться діяльність жінки — вона буде залеж-
ною істотою. Тільки яскрава життєва мета дає жінці
духовну силу, яка робить її володарем і повелителем
у сферах почуттів.

Місія вихователя — допомогти кожній дівчинці знайти поле виявлення її індивідуальних здібностей у багатогранній діяльності, нов'язаній з навчанням. Щоб виховати сильних духом, мудрих і мужніх жінок, дуже важливо домогтися їх творчої інтелектуальної діяльності, звичайно, в поєднанні з діяльністю громадською, сусільно корисною. Ми прагнемо, щоб у кожної дівчинки були свої улюблені книжки, улюблений предмет, улюблена творчість, праця. Для утвердження в дівчинці сили духу, незалежності, самобутності надзвичайно важливо, щоб вона уже в дитинстві й особливо в ранньому отроцтві переживала гордість дослідника, мислителя, творця, щоб поруч із сумлінним, стараним виконанням усіх навчальних завдань ішло багате інтелектуальне життя, виражене в творчості. У гуртках нашої школи — юних натуралистів, селекціонерів, фізиків, хіміків, радіотехніків, конструкторів — дівчатка виконують не другорядні, а провідні, творчі завдання. Активна творчість дівчаток є великою спонукальною силою, що виховує хлопчиків, пробуджує в них гордість чоловіків.

Чим багатше інтелектуальне життя колективу, тим яскравіше розкривається чоловік перед жінкою й жінка перед чоловіком передусім як людина з усім її багатством, а не як істота протилежної статі. Це дуже важливо для виховання справжніх жінок і справжніх чоловіків. Щоб бути готовим полюбити дівчину як жінку, хлопець повинен здобути моральний досвід поваги її як обдарованої, самобутньої, мудрої, незалежної особистості. Вміти любити людину, з якою повсякденно спілкуєшся, — бездінне людське еміння, яке нам треба виховувати і в дівчаток, і в хлопчиків.

По-друге, дівчині-жінці має належати провідна роль у тому дусі відповідальності за людину й вимогливості людини до самої себе й до інших, який мусить панувати в школі. Дівчинка, дівчина, жінка з молоком матері мусить ввібрати в себе ту істину, що любов — це насамперед відповідальність, а потім уже насолода, радощі. Щастя любові — у великій відповідальності за людину.

Ми будуємо взаємовідносини в колективі так, щоб дівчина разом з хлопцем була вихователькою молодших школярів, ділила з ним свої турботи й відповідальність за них. Наприклад, з молодших шко-

лярів створюється невеликий гурток юних захисників природи. Ним керують два старшокласники — дівчина, учениця VIII класу, і хлопець, учень IX класу. В діяльності цього колективу створюються такі обставини, що старшому треба відповісти не тільки за виконання окремих трудових доручень молодшими школлярами, а й за те, яку стійкість, наполегливість, силу волі, безстрашність виявлять вони в боротьбі за торжество добра, справедливості. Ділити відповідальність, спільно відповісти за людину — найпотрібніші, найцінніші з виховної точки зору взаємини дівчини з хлопцем у колективі. В цих взаєминах утврідається справжня мужність і справжня людяність.

По-третє, в духовному житті колективу надзвичайно важливо, щоб прагнення юнака утвердити свою мужність, силу волі, безстрашність спонукалися пильним і вимогливим поглядом дівчини. Інакше кажучи, юнак прагне бути справжнім чоловіком, щоб було не соромно перед дівчиною. Ця чутливість юнаків до оцінки дівчат і є, по суті, тією могутньою, хоч і старанно прихованою силою, яка творить справжніх чоловіків. Там, де розвинена ця чутливість, любов чоловіків до жінки чиста й благородна, а жінки є справжніми володарками почуттів чоловіків у цій ніжній сфері духовного життя. Чим вище розвинена ця чутливість, тим більше все нової й нової краси відкриває чоловік у жінці, тим духовно багатшою стає їхня любов у подружньому житті. Як це важливо — зробити регулятором самовиховання чоловіка його думку: що подумає про мене дружина? Як подивиться вона на мою поведінку?

Що потрібно для формування й розвитку цієї чутливості? Передусім те, щоб дівчатка брали участь у всіх видах тієї діяльності, де успіх забезпечують сила волі, наполегливість, де порівнюються сили, витривалість, стійкість, безстрашність хлопчиків і дівчаток, де перед хлопчиком — не тільки перспектива успіху, а й небезпека лишитися далеко позаду від дівчаток, бути присоромленим. Дійовими щодо цього є спортивні змагання, військові ігри, походи. Проте й інтелектуальне життя мусить бути старанно прихованим, але постійним змаганням хлопчиків і дівчаток, юнаків і дівчат. Саме від того, наскільки глибоким є це змагання,

наскільки тонко воно приховане, й залежить утврдження духовних сил справжніх чоловіків і справжніх жінок. Там, де немає прагнення юнака утвердити свою чоловічу гідність і прагнення дівчини утвердити себе як повелительку духовно-психологічних і морально-естетичних відносин,— не може бути й мови про взаємне духовне збагачення чоловіків і жінок, про формування на цій основі справжньої взаємної вимогливості.

Проводиться вечір наукових знань. До колгоспників ідути з доповідями й невеликими науковими повідомленнями і хлопці й дівчата. Саме в цій дуже цікавій творчій діяльності й приховується змагання за те, щоб показати свої здібності, можливості. Хлопці й дівчата не просто виконують суспільно корисну працю. Це для них тонка гра їх інтелектуальних і емоційних сил. Тут і юнак і дівчина переживають глибоко приховану думку: щоб подобатися, треба бути духовно багатим; щоб мати право бути вимогливим у морально-естетичних відносинах, треба постійно збагачувати свій розум. Чим тонше приховується це змагання, тим глибше проникає воно в усе духовне життя колективу, включаючи й навчання на уроках. У справжньому колективі хлопець прагне вчитися добре, крім усього іншого тому, що йому соромно перед дівчинкою погано вчитися; так само дівчині соромно показати свою слабість і тим більше інтелектуальну вбогість перед юнаками. Звичайно, про змагання не можна говорити ні слова; воно є тільки тоді, коли ніхто й ніколи не говорить про нього; навіть думка про змагання має бути глибоко прихованою — вся тонкість і ніжність виховного впливу колективу саме в цьому. Ще раз треба нагадати, що чутливість хлопчиків і юнаків до оцінки їхньої діяльності, їхньої поведінки дівчатами великою мірою залежить від загальної емоційної культури вихованців.

По-четверте, треба так організувати діяльність колективу, щоб не було спеціально чоловічих і спеціально жіночих видів діяльності (це, однак, не означає, що й найважчі фізичні праці мають ділити хлопці й дівчата). Чим складніша, тонша праця, чим більше вона потребує розуму, кмітливості, тим більше треба залучати до неї дівчаток, тим сприятливіші можливості для старанно прихованого змагання, тим більше переходить це змагання на уроки. Не повинно бути таких

трудових взаємовідносин, щоб дівчатка обслуговували хлопчиків і звикали таким чином до ролі домогосподарки. Те, що треба робити в домашньому господарстві, однаково вміло й старанно повинні робити чоловіки й жінки. Коли і є який розподіл в самообслуговуванні, то він має бути тимчасовим: сьогодні хлопці виконують одну роботу, завтра — іншу.

ГУМОР У ДУХОВНОМУ ЖИТТІ КОЛЛЕКТИВУ

Ця сторона виховання ще дуже мало досліджена. Говорячи про гумор, я маю на увазі дитячий сміх, здатність оптимістично, життерадісно бачити й сприймати навколошній світ. Йдеться не тільки про веселий, життерадісний настрій людини й колективу, а передусім про особливе бачення світу, особливе ставлення до людей, обставин, подій, до самого себе, про особливі взаємовідносини між людьми в колективі.

Здатність сміятися — суть людська риса; чутливість до смішного, внутрішня «готовність» сміятися потребує великого розвитку, бурхливої діяльності, гри розумових сил. Я називав би сміх зворотною стороною мислення. Розвивати в дитини здатність сміятися, утвірждувати почуття гумору — означає разом з тим зміцнювати її розумові сили й здібності, вчити тонко думати й мудро бачити світ. Відкриваючи світ, дитина на кожному кроці зустрічається з несподіваним. Несподіване викликає або подив, або переляк, або сміх. Сміх — радісний подив, радісне здивування. Саме радісне здивування є тією спонукальною силою, що збуджує інтелектуальні сили дитини, потрібні для творчості засобами слова (складання казок). Я вбачаю великий виховний зміст у тому, щоб навчити дітей дивитися на світ з життерадісною посмішкою, бачити смішне, радісно дивуючись. Це окрема, дуже важлива сторона виховної роботи з колективом (вона потребує спеціального дослідження; немає сумніву, що про вміння особистості й колективу радісно дивуватися як про особливу спрямованість думки й почуттів треба багато писати, для цього є прекрасний матеріал).

Школа радісного здивування — це духовна підготовка дошкільнят і маленьких школярів до багатого,

повнокровного духовного життя колективу, до тонких, одухотворених життерадісними переконаннями відносин між особистостями, до взаємного проникнення в світ людини, до зміння почувати людину поруч себе. Ви починасте виховну роботу з дошкільнятами, готуйте їх до навчання в школі. Вчіть їх радісно дивуватися: складайте з ними коротенькі оповідання й казки, проїняті життерадісним гумором. Матеріал для цих оповідань і казок — безліч явищ і подій, що трапляються на кожному кроці, щохвилини, вмійте тільки бачити світ, радісно дивуючись.

Ось ми на винограднику. «Дивіться, діти, на горобця. Він прилетів поклювати солодку ягоду. Сів на листок, тільки підняв голівку, щоб клюнути дзьобиком, як раптом... Ой, що це таке? Якесь чудовисько виставило роги й повзе на нього, бідного горобчика, осьось заколе. Що ж воно таке? Равлик. Бачите, який він мужній. Виставив ріжки, нічого не боїться...»

«Дивіться, діти, ходить півень по подвір'ю. Побачив на небі барвисту райдугу. Бачите, як підняв хвоста, сокоче. Це він сміється: у мене хвіст також барвистий. Ще красивіший, ніж райдуга. Сховасмось під деревом і побачимо, що заспіває півень, коли дощ піде. Намочив дощ хвоста пихатому півневі. Звис хвіст аж до землі. Соромно стало півневі. Втік від сорому. Побіг кудись сушитись...»

«Бачите, діти, по воді бігає павучок-повзунець? Придивіться добре: на ногах у нього човники. Маленькі-маленькі, тільки без весел. Не страшно павучку-повзунцеві, бігає собі над глибоким виром. Підбіг павучок до берега. А назустріч йому — мурашка. Дивіться й дивується: як це павучок по воді бігає? Розповів й павучок про свої човники, ще й показав. А мурашка не вірить. Давай, думає, попробую й я по воді побігати. Ступила в воду — та трохи не втопилася. Ледве врятували друзі...»

«Був півень ледачий, поки не було в нього подружки-квочки, курчаток. Сіла квочка на яєчках, сидить, курчаток висиджує. Чує, ворується в яєчках курчатка. Вона й говорить півневі: не гуляй, іди проса накоси, намолоти та пшиця курчаткам натовчи. Взяв півень косу, накосив проса. Намолотив, пшиона натовк. Важко було півневі, бо звик він гуляти й нічого не робити,

а тут треба пшено товкти. Приніс відро пшона. А курчатка вже повилазили з яєчок. Насипав півень пшінця. Кличе квочка маленьких курчаток: іжте, дітки, наїдайтесь, а татко нам водички принесе...»

«Сів кіт на березі ставка. Думає, рибку половлю. Бачить, далеко від берега плаває риба, а до берега й не пливе. «Чому ти, рибко, не пливеш до берега?» — питав кіт. «А як ти підеш, коте, додому, тоді ми попливемо до берега», — відповідають рибки... Йде берегом хлопчик та й питає: «Що це ти, коте, рибку ловиш?» — «Та ні, — відповідає кіт, — гріюся на сонечку».

Тут не скрізь смішне видно з першого погляду. Де сятки, сотні таких казок учать дітей бачити смішне, розвивають у них радісний подив і думку. Гумор казок і оповідань про те, що діти бачать навколо себе, вчить їх емоційно схоплювати сучеречності дійсності, виховує здатність порівнювати, зіставляти. У нашому педагогічному колективі склалося тверде переконання: почуття гумору розвиває гостроту, пильність бачення світу. «Усмішка й сміх, — писав С. Л. Рубінштейн, — будучи первісним вираженням, спочатку рефлекторним, елементарного задоволення, органічного благополуччя вбирають у себе, таким чином, всі висоти й глибини, доступні філософії людського духу; лишаючись зовні майже тим самим, чим вони були, усмішка й сміх в ході історичного розвитку людини набувають усе глибшого й тоншого психологічного змісту»¹⁷. Здатність бачити навколошній світ з усмішкою подиву й захоплення — це мета, до якої ми праґнемо в інтелектуальному розвитку учнів, у формуванні їх колективних відносин.

«Ні в чому так ясно не виявляється характер людини, як у тому, що вона вважає смішним», — писав Гете¹⁸. Завдання педагога — виховувати почуття благородного гумору: здатність поєднувати радісний подив із співчуттями, співпереживаннями, жалістю. Чим тонше й благородніше бачення людських слабостей, які викликають і усмішку, і співчуття, тим чутливішою стає людина до горя іншої людини, тим більше нетерпимості виявляє вона до грубості, пошлості, цинізму. Маленька людина, яка, усміхаючись, співчуває й жаліє, ніколи не буде насміхатись над людиною, висміювати її тоді, коли треба допомогти.

Якщо ваш вихованець сміється над невдачею, помилкою, невмілістю товариша, він може стати жорстокою людиною. Як вогню, я боюся жорстокого сміху. На все життя запала мені в пам'ять така подія. Маленька першокласниця, йдучи до школи, забрела в сніговий замет. Вона намагалась вибратися з нього, але маленькі валянки спадали з ніг. Підніме дівчинка ногу, а валянок у снігу залишається, вона знову взуває валянок, знову намагається вибратись із снігу. На очах у дівчинки — слізи. А два хлопчики, її ровесники, стали біля замету й сміються. Насміявшись, пішли собі до школи...

Це — жорстокий сміх. Його не подолаєш забороною чи покаранням. Це вчинок, до якого людину веде весь склад її духовного життя, бачення нею добра і зла, моральна, емоційна й естетична культура, особливо те, що Януш Корчак називав пізнанням серцем¹⁹. Той, хто не вміє пізнавати світу людини серцем, у кого людська біда не викликає жалю, співчуття, співпереживання, той здатний сміятися «на кутні» — так українська народна мудрість тверде жорстокий сміх.

Невміння бачити світ з усмішкою, пройнятою співчуттям до людини, — одна з істотних причин егоїзму, безсердечності, байдужості. І, навпаки, це вміння, ця душевна здатність виробляється в людині тривалою підготовкою, можна сказати, тонким шліфуванням її почуттів. Ось чому така велика увага приділяється в цій праці людській доброті. Без доброти людині недоступний радісний подив. Доброта є тією духовною силою, яка робить людину здатною співчувати іншій людині в тих обставинах, які, на перший погляд, викликають сміх. Чим тонше розвинена в душі кожного члена колективу доброта, тим менше бойтесь дитина бути висміяною, а це не якась там малозначна обставина в духовному житті особистості й колективу. Саме побоювання бути об'єктом висміювання буквально сковує багатьох дітей, немовби паралізує їхню думку й мову. Це особливо небезпечно в молодшому віці, коли дитяча психіка така гнучка й легко піддається виховним впливам. Саме в цьому віці почуття дітей, їхнє вміння радісно дивуватися, співчувати й жаліти, співпереживати й бути доброзичливими ще елементарніші.

Якщо не виховувати дитячих почуттів бадьорим,

життєрадісним, чуйним, добрим, доброзичливим життям колективу, стається непоправна біда: в колективі утверджується емоційна товстошкірість, виробляється недобра здатність сміятися неспівчутливо й недоброзичливо; колектив не знає усмішки, а знає насмішку — це просто страшно. Такий бездушний, безсердечний колектив огрубляє почуття особистості. Дитина приходить до школи з беззахисною душою. Постійно перебувати під поглядами тридцяти малознайомих, поки що чужих людей — для дитини не така проста річ. У нас, дорослих, прискорено б'ється серце, коли ми збираємося виступати перед кількома десятками товаришів з короткою інформацією. А що ж відчуває дитина? Якщо дитяча беззахисність натрапляє на байдужість, неспівчутливість і недоброзичливість, виражені сміхом, — у маленької людини поступово взагалі втрачається чутливість до виховних впливів, вона стає несприйнятливою, невиховуваною. Чим більше нерозумних і особливо злих виховних впливів зазнає дитина в молодшому віці, тим важчою стає вона як вихованець і тим безсильнішим стає колектив як вихователь. Сміх як виховний засіб посідає серед інших виховних засобів особливе місце. Він або боляче ранить, або лікує, підтримує, коли людська усмішка виявляє доброзичливість. Гумор — настільки серйозна річ, що до виховного впливу засобами гумору треба тривалий час готувати духовно колектив і особистість.

На все життя запам'ятався один прикрай випадок. Учиється в школі неговороткий і флегматичний хлопчик Марко. Одного разу прийшов він до школи, коли уроки вже почалися. Він спробував побігти, щоб скоріше сісти за парту, та раптом торбинка, що висіла через плече, відірвалася, і по підлозі розсипалися піріжки. Стоїть хлопчик над піріжками й плаче. В цей час учителя в класі ще не було, діти вибігли в коридор, побачили заплаканого Марка над піріжками й підняли на сміх. Хлопчик знітився, зіщулився. Сміх настільки вразив дитину, що вона знепритомніла... Багато сил довелося докласти, щоб діти не нагадували хлопчикові про цю подію, щоб у дитячому колективі жили доброта й доброзичливість...

Бувають події і не з таким щасливим кінцем. В одній школі маленький першокласник смішно вимовляв кілька

звуків (у нього не було двох зубів). Діти сміялися з цього. Учитель не зумів побачити межі між дитячою усмішкою й насмішкою. Хлопчик настільки глибоко переживав недоброзичливий сміх, що захворів (у дитини порушилась нормальнна робота органів травлення, перестав говорити), залишив школу. Душевна рана, завдана таким, здавалось би, невинним засобом, як сміх, поламала життя хлопчикові, він пішов до школи аж через два роки і став невстигаючим.

З того, що вважає колектив смішним, над чим і як сміються вихованці, можна зробити безпомилковий висновок про моральне здоров'я колективу й разом з тим про його силу як вихователя. Найбільша небезпека — це дурний сміх, сміх байдужих і бездушних людей (недарма в народі є мудра характеристика емоційно убогої, обмеженої людини: дурносміх). Ніякими спеціальними, для цього нещастя знайденими, засобами такого зла не подолаєш і не викорéиш. Тут потрібна наполеглива, невсищуча, тривала робота, суттю якої є виховання емоційної, моральної й естетичної культури, здатності відчувати складність духовного світу людини, готовності й здатності бути добрим і доброзичливим. Уміє сміятися по-людському той, хто посправжньому любить людей.

Дитина без сміху не може жити. Якщо ви не навчили її сміятися радісно дивуючись, співчуваючи, зичачи добра, якщо ви не зуміли викликати в неї мудруй добру посмішку,— вона сміятиметься злостиво, недоброзичливо, несірічутливо, сміх її буде насмішкою. Чим тонша емоційна й моральна культура колективу й кожної особистості, чим більше сил віддає кожен вихованець, творячи добро іншій людині, тим ширше, образно кажучи, відкриваються дитячі очі на ситуації, положення, риси, які заслуговують здорової посмішки. У цій посмішці виражається доброта, доброзичливість, співчутливість; *об'єкт посмішки* переживає не пригніченість, а духовне піднесення, відчуває свою єдність з колективом, прагне чимсь утвердити своє однодумство. Мистецтво виховання колективу саме в тому й полягає, щоб міра сміху, немовби відпущеня самою природою кожній дитині, віддавалась човністю на радісний подив перед найнесподіванішими гранями людської поведінки, особистості, перед багатством духовного

світу людини, перед слабостями, яких вона хотіла б по-збуритися, але ще не позбулася.

Ось над чим сміялися діти в одному класному колективі.

1. У Петрикової бабусі народився хлопчик. Петрик з радістю розповів про це товаришам. Петрик питав маму: «Це в тебе братик народився, мамо?»

— Так, братик.

— А він і мені братик?

— Ні, він тобі дядько. Ось підросте трохи, носитимеш дядька в дитячі ясла.

Петрик від подиву аж рота відкрив. Є в нього два дядьки — батькові брати... так вони ж його, Петрика, на руки беруть, коли приїздять у відпустку з далекого Тихоокеанського флоту. А тут така дивина: дядька на руках носити...

Зрадів Петрик: буде чим у класі, а може, й на всю школу похвалитися: ні в кого немає дядька-малюка.

Минув рік. Повіз Петрик маленьким візочком дядька до дитячих ясел. А повернувшись додому сумний, небеселій.

— Що там сталося? — стурбувалася мати.

— Марійка В. з III класу аж двох тіток-близняток до дитячого садка водить... А в мене — один дядько...

Часто однокласники бачили, як Петрик везе (а пізніше він став водити за руку) дядька до дитячих ясел. Вони дружньо, доброзичливо посміхалися. Петриків дядько став частим гостем у школі. Прийшов час — він прочитав на новорічній ялинці вірша, складеного Петриком. Однокласники з гордістю говорили: це Петриків дядько.

2. У класі тихо-тихо. Третіокласники самостійно розв'язують задачі. Вчителька підійшла до Зіни. Дивним чином здалося: чому це Зіна заглядає за пазуху: щось шепоче, усміхається. Від подиву вчителька аж зупинилася: з-за пазухи в дівчинки виглянуло маленьке-маленьке кошеня. Глянуло, занявчало тихенько, ледве чутно, й заховалось. Ще дивнішим здалося вчительці, що ніхто не помічив кошенята. А може, хто й помічив — не звертав уваги. «Чому вони не звертають уваги? — дивувалася вчителька. — Адже тут сміху-сміху повинно бути!» Вчителька підійшла до дівчинки, лагідно доторкнулась до плеча й по-змовницькому підморгнула.

Зіна зрозуміла: вчителька знає про її таємницю. Вона почевоніла, засоромилася, опустила очі. Вчителька приклала палець до вуст і заперечливо похитала головою. Це означало: мовчи. Зіна ще більше зашарилася й шепнула вчительці: «Та вони всі знають...»

Наступного дня вчителька, відкликавши Зіну в далекий куток коридора, запитала:

— Чому це ти принесла його до школи?

— Ой, пробачте... Не було дома нікого, а воно боятися залишатися саме: маленьке ж...

Діти побачили кошеня ще перед уроками. Звичайно, вони сміялись, жартували, а не глузували, бо жаль всім було кошеняти, його великі сполохані очі викликали в усіх співчуття. Роз'язуючи задачу, діти забули про кошеня. Зате скільки казок склали вони потім про те, як кошеня почало ходити з маленькою дівчинкою до школи, навчилося читати й писати, допомагало їй розв'язувати задачі, підказувало їй, коли дівчинка не вміла до ладу відповісти на запитання вчительки. Сімнадцять казок було складено про кошеня й дівчинку, кошеня й задачу, кошеня й шкільний дзвоник... Здоровий, життерадісний сміх, радісний подив — яке це невичерпне джерело дитячої думки, фантазії.

3. На баштан до діда Тараса прийшли троє внуків — Петрик, Івась і семирічний Тарасик. Довгенько гостювали діти: майже цілий день. Пригощав дід Тарас онуків кавуном, динею, медом, яблуками, соком вишневим. На прощання дав по кавуну й по дині. Провів онуків аж за курінь, до чагарника, що ріс за баштаном. Вже повертався до куреня, коли це чує: Тарасик повернувся з чагарника та й гукає:

— Діду Тарасе!

Повернувся дід Тарас, питав здивовано:

— Що таке, Тарасику?

— Дозвольте нам, дідусю, одного кавуна вкрасти...

Від несподіванки дід розгубився. Вже й рота був роззявив, щоб нагримати: ах ви ж, шибеники... Та коли глянув на благальні очі Тарасика, на його облуплений від спеки ніс,— кашлянув і сказав суворо:

— Гм... Дивіться мені... щоб не більше одного кавуна... І беріть... чи то пак... крадіть он з того краю.

Сказавши це, пішов дід Тарас до куреня, а внук Тарасик, підстрибуючи, побіг до чагарника хлопців

кликати. Одним оком на чагарник дивився, а другим на баштан: де ж найбільший кавун...

Потрібен значний рівень емоційної й моральної культури колективу, щоб вчинок дітей у цій пригоді (прохання дозволити вкрасти кавун) став предметом насмішки. Доброзичливо, співчутливо сміялися діти над хлощами тому, що вони добре розуміли їхній душевний стан: хлопці були дуже вдячні дідусею за гостинність. Совість не дозволила їм віддячити невдачністю... Але разом з тим, як і кожній сільській дитині, найсмачнішим здавався той кавун, що взятий без дозволу діда... От вони й звернулися з проханням: дозвольте вкрасти...

Гумор — це глибинне життя повноводної річки, це внутрішня гра розуму й почуттів колективу, в якому щогодини, щоміті серця й думки доторкаються одне до одного. В гуморі виражається культура інтелекту, людяність думки, моральне здоров'я колективу. Здоровий колектив помічає та оцінює доброзичливою посмішкою такі явища, як незугарність, хвальковитість, багатослів'я, поспішність або, навпаки, неповороткість. В здоровому колективі немає лінощів і байдужості. Якщо в окремих учнів виявляються ознаки лінощів, то це явище стає предметом особливо дотепної посмішки. Тут великий виховний вплив справляє дотепний натяк, нагадування про обставини, в яких може опинитися той, хто лінуеться. Так, клас збирається в похід до лісу з ночівлею в наметах. Учитель міркує вголос: а як же бути з Мишком? Йому і без походу не вистачає часу на виконання домашніх завдань... У колективі, де високо розвинено почуття гумору, товариші Мишка зразу пропонують: давайте візьмемо до лісу парту, щоб Мишко виконав завдання, якщо він не має часу вдома. Натяк примушує хлоща взяти себе в руки, бо пробуджує в ньому сором перед товаришами.

Треба пам'ятати, що гумор впливає тільки тоді, коли вади ще не вкоренилися, коли людина здатна бачити себе очима товаришів. Чутливість до гумору немислима без розвиненої, чутливої совісті.

У житті дитячих колективів, особливо молодшого й раннього підліткового віку, нерідко бувають такі ситуації, коли у відносинах між вихованцями багато

смішного, але виховна сила колективу саме в тому й виражається, що смішне не повинно викликати че смішки. На найсмішніше з точки зору дорослого вихователь має дивитись як на серйозні речі, не помічати смішного, вступати з дітьми чи підлітками в гру. Це гра для вас, педагога, а для них — сама суть духовного життя. Я назвав би ці відносини внутрішнім гумором. Він являє собою велику виховну силу. Вихователь має виявляти велику тактовність і обережність до найтонших виявлень внутрішнього гумору, вмітистати на точку зору дитини. Безтактність і психологічна грубість учителя боляче ранять дітей і сприймаються ними як зле висміювання. Там, де вчитель не помічає обставин внутрішнього гумору, діти стають грубими і байдужими.

Ось один з яскравих прикладів внутрішнього гумору в духовному житті колективу.

V—Б клас учителі називають страшним. Багато в ньому порушників дисципліни. Ось хоча б Мишко: впіймає муху, умочить її лапки (тільки лапки!) в чорнило й висадить на парту сусідові. Муха повзе й чортіка на парті малює, а хлопці сміються. Одного разу Мишко на лобі в себе намалював півника...

А Фед'ко одного разу на уроці вистрибнув тихенько у вікно, сів на дереві й писав там диктант. Під кінець уроку вистрибнув до класу, сів за парту й здає роботу. Вчитель здивований: «Тебе ж не було в класі. Де ти взявся?» Всі сміються...

Петъко вміє співати, як цвіркун. Одного разу так заспівав, що вчителька заслухалась: «Де він живе? Ввечері прийду слухати. Люблю вишивати, коли цвіркун співає...» Діти так і не дізналися, пожартувала вчителька чи справді повірила, що в класі завівся цвіркун. Петъко почервонів і більше того дня не співав цвіркуном...

У Грицька сорочка завжди в чорнилі...

Навесні прийшла до V—Б нова учениця — Наталичка. Синьоока, з великою білою косою. Такої красивої дівчини хлопці ніколи не бачили. Погляд у Наталички такий ласкавий і добрий, що хлопці не могли довго витримувати, очі опускали.

Що тут сталося в страшному V—Б! Замовкли, залихли всі шибайголови й шибеники. Мишкові перед цим учителі тижнів зо три говорили: підстрижись,

та він мов не чув. А тут враз підстригся, маленьке дзеркальце в кишені став носити. І півників на лобі не має. Фед'ко з усіх предметів нові зошити завів. Одного разу хотісь шепнув па уроці Петъкові: заспівай по-цвіркунячому... та й одержав штовхана у відповідь. У Грицька сорочка чистісінька.

Не можна без усмішки дивитися на ці раптові зміни. Ясно, що причиною всьому — красива Наталочка. Душевні поривання, в яких так багато смішного, треба з особливою турботою оберігати. Розкрити їх перед очима колективу — значить зробити предметом насмішки, і тоді все пропало: хлопці навмисне будуть виставляти свою грубість, розв'язність. Те, що хлопчики прагнуть бути в очах дівчинки хорошими, — яскравий показник їхньої незіпсованості. І в усіх їхніх пустощах немає нічого страшного; це дитячі витівки, які легко знешкодити. Чим? Гумором, тільки гумором учителя. Чому пустун перетворює муху в художника, стрибає у вікно й пише диктант на дереві, сіває цвіркуном? Щоб викликати сміх товаришів. Дитина не може жити без сміху, а дехто з учителів забуває про це. І коли діти радісно здивовані дотепністю своїх товаришів, вчитель, буває, злиться. Це одна з найприкріших педагогічних помилок. Коли діти сміються, не можна сердитись. Непотрібний і недоречний сміх треба *присоромити* гумором. Взагалі, коли вихователь має справу з дитячими пустощами, — хоч би якими недоречними й пустими вони не були, він ніколи не повинен втрачати почуття гумору. Вихователь перестає бути вихователем, якщо школяра-пустуна вважає своїм супротивником і немовби вступає з ним у двобій. Здатність бачити в порушенні дисципліни смішне й присоромити смішне — в цьому виявляється вміння проникнути думкою і серцем у духовний світ дитини.

ОСОБА ВЧИТЕЛЯ, ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕКТИВ І КОЛЕКТИВ ВИХОВАНЦІВ

*

РОЛЬ ОСОБИ ВЧИТЕЛЯ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ КОЛЕКТИВУ ТА ОСОБИСТОСТІ

Замислюючись над суттю процесу виховання, нам треба вдуматися в слова Карла Маркса: «...людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитись до самого себе як до людини»*. В цій глибокій думці вихователь знайде пояснення дуже складних явищ багатогранного процесу виховання. Це передусім одна з найяскравіших і важковловимих граней нашої повсякденної роботи: виховуємо ми насамперед не тими чи іншими методами або прийомами, а особистістю. Без одухотворення живою думкою й пристрастю педагога метод лишається мертвюю схемою, бо з того часу, як маленька людина зробила перший крок по землі, вона починає порівнювати себе з тим, хто її виховує, ставить перед нею вимоги, вкладає в неї свої духовні сили, хоче бачити в пій свій ідеал. Методика виховання шкільного колективу без глибокого пояснення ролі особи вчителя так само немислима, як немислиме читання без вивчення азбуки.

Дуже важливою гранню процесу виховання, яку допомагає нам відкрити глибока думка К. Маркса, є те, що в процесі виховання людина, яку ми виховуємо, починає ставитись до себе як до людини. Ставлення до себе — ця риса духовного життя зрештою характеризує й визначає рівень культури педагогічного процесу. Тільки за тієї умови, що вихователь навчив своїх вихованців ставитися до себе, він створює психологочну, моральну, духовну передумови того, що в повсякденній практиці пазивають впливом колективу на особистість.

* К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 23, стор. 62.

Колектив — це дуже чутливий інструмент, який творить музику виховання, необхідну для впливу на душу кожного вихованця,— творить тільки тоді, коли цей інструмент настроєно. А настроюється він лише особистістю педагога, вихователя, точніше: настроюється він тим, як дивляться вихованці на педагога як на людину, що вони в ньому бачать і відкривають. Силою, яка примушує кожного вихованця глянути на себе, за мислитись над власною поведінкою, управляти собою,— а з цього, по суті, починається справжнє виховання,— є особа вихователя, його ідейні переконання, багатство його духовного життя. Якщо ми говоримо про те, що колектив — велика виховна сила, то, образно кажучи, ми маємо на увазі квітучу й зелену корону дерева, яку жити глибоке й непомітне з першого погляду коріння, і цим корінням є духовне багатство вихователя.

Навчити вихованця ставитися до себе — означає сформувати в нього прагнення до самовиховання, утвердити силу волі, необхідну для самовиховання.

Як учити ставитися до себе, як виховувати прагнення до самовиховання?

Це було у важкий післявоєнний рік. Діти зібралися до лісу. До схід сонця зустрілися в школі. У кожного — пакуночок з іжею: хліб, варена картопля, цибуля. Тільки в окремих дітей — шматочек сала чи варене яйце. Свої харчі діти виклали з пакуночків, загорнули у великий аркуш паперу, вклали в рюкзак. Вирішили: ми — один колектив, одна сім'я, навіщо кожному сидати над своїм вузником?

Леонід теж поклав до рюкзака свій окраєць хліба, кілька картоплин. А в кишені залишив шматочек сала. Мати сказала: з'їси, щоб ніхто не бачив.

У лісі діти гралися, читали книжку, біля вогнища розповідали казки. Потім на скатерті поклали харчі й сіли обідати. Поруч з Леонідом сиділа Майя — худенька білокоса дівчинка. Батько її загинув на фронті в останній день війни.

Кожному дістався маленький шматочек сала. І Леонідові.

— Їж, Льоню, сало,— сказав учитель.— У вас же, мабуть, немає вдома.

Леонід почевонів. На скатерті залишився ще один маленький шматочек сала.

— Майя, візьми той шматочок сала, з'їж...

— Я вже наїлася,— відповіла Майя.

— Ну, тоді віддай Льоні.

Майя віддала шматочок сала Леонідові. Хлопець тримав сало в руці, боячись підвести голову. Йому здавалося, що в кишенні в нього не маленький, прихованний від товаришів шматочок сала, а гарячий камінь.

Коли діти пообідали, вчитель сказав:

— Діти, зберіть папір і спаліть.

Коли папір було зібрано й складено в купку, Леонід непомітно викинув свій пакуночок з салом.

Учитель зумів відчути, що відбувається в душі дитини. Відносини, які склалися за конкретних обставин, він уміло використав для того, щоб примусити маленьку людину глянути на себе очима колективу.

У колективі людина *виявляє себе* в ставленні до інших людей і до самої себе. Ідеалом вихователя є те, щоб кожен його вихованець *виявляв себе* як людину твердих комуністичних переконань, був у ставленні до себе і інших людей принциповим, чесним, вимогливим, дисциплінованим, умів відстоювати добро й *активно* ненавидіти зло. Це *виявлення себе* можливе тільки в колективі і тільки за тієї умови, коли вихователь діє на кожну особистість, не забиваючи про те, що особистість духовно живе в колективі, осмислює себе як часточку колективу, утверджує в собі моральні поняття, переконання, ідеали на основі життя колективу.

Як відбувається цей складний процес впливу особистості вихователя на колектив і через колектив на духовне життя кожного вихованця? Як особистість вихователя творить особистість вихованця? В чому закономірності формування активного *виявлення* моральних сил людини, яке ми називаемо ставленням людини до себе, вмінням управляти собою? Яким повинен бути вихователь, щоб кожне його слово настроювало на потрібний лад складний інструмент — колектив?

Це, за нашим твердим переконанням, найтонші, найскладніші і найбуденіші питання культури, технології педагогічного процесу. Вдумаємося у таке поняття, як *виховний вплив педагога на колектив і особистість*. З ним ми стикаємося повсякденно. Що таке вплив людини на людей — на духовну сдність, творчу, трудову, інтелектуальну співдружність особистостей? Цей вплив

немислимий без певного активного ставлення вихованців до вихователя. Мені, вихователю, треба не тільки враховувати, що з боку вихованців до мене є якесь ставлення. Цього замало. Мені треба створювати певне, потрібне мені ставлення колективу вихованців як єдиного цілого до мене. Тільки якщо я зумію створити необхідне для складного виховного процесу ставлення вихованців до мене, тільки тоді можливий вплив моєї особистості на колектив і через колектив на кожну особистість.

Вдумаємося в цю закономірність: для того, щоб я міг впливати на колектив як на єдине ціле, колектив повинен якось ставитись до мене. Як ставитись? Виховуємо ми, старші,— батьки, вчителі, всі дорослі,— кожним кроком своїм, кожним вчинком. Не можна ніколи забувати, що через вас, вихователя, маленька людина, перед якою тільки відкривається світ, пізнає людину. З вашої поведінки, з ваших вчинків, особливо з вашого ставлення до інших людей, передусім до них, вихованців, з того, як і в чому ви виражаете себе, маленька людина робить висновок про те, якими є люди взагалі, яким є добро і чи взагалі воно є, в чому полягає ідеал. Прагнення вихованця до ідеалу комуністичної моральності залежить від того, наскільки яскраво перед ним розкрилися пригабливі морально-етичні засади нашої моральності, виражені в живій людині — вихователі.

Ставлення вихованців до особи свого вихователя можна характеризувати так: особа вихователя приваблює, захоплює, одухотворює вихованців цілісністю, красою ідейно-життєвих поглядів, морально-етичних зasad. Якщо ви хочете бути могутньою силою, що впливає на колектив, будьте для своїх вихованців, за висловом Тараса Шевченка, апостолом правди і науки, совістю народу, носієм комуністичних ідеалів, поєднаних у вашому цовсякденному житті і в вашому слові. Пам'ятайте, що з тієї миті, як у юній душі пробудиться перше прагнення наслідувати вас, бути схожим на вас, — кожне ваше слово набуло для вихованця особливої ваги, кожна ваша думка стає думкою і переконанням вашого вихованця.

Ми часто чуємо слова: знання мають стати переконаннями. Це дуже важлива істина педагогічної мудрості. Як знання можуть стати переконаннями, за якої

умови? Лише за тієї, коли вихованцям хочеться вас наслідувати, хочеться бути схожими на вас, коли правда у ваших устах стає приваблюючою і одухотворюючою, а наука наповнюється живим, трепетним биттям вашого серця.

Що приваблює дітей, підлітків, юнацтво в особі вчителя, що робить їх вашими учнями в повному й глибокому розумінні цього поняття? Що духовно об'єднує ваших вихованців і творить колектив як ідейну, моральну, духовно-психологічну єдність? Гармонійна єдність ідеалів, принципів, переконань, поглядів, уподобає, смаків, симпатій і антипатій, морально-етичних зasad у словах і вчинках педагога — ось що є тим вогником, який притягає юні душі, стає для юнацтва провідною зіркою. При цьому дуже важливо, щоб ця єдність виступала як органічна потреба вихователя, як закон його життя, без якого він не мислить, не уявляє собі особистого щастя, повноти свого духовного життя.

Тільки при наявності в особі вихователя цієї гармонійної єдності розкривається виховна сила знань, бо все, що ми несемо своєму вихованцеві, проходить через нашу душу, несе в собі духовний заряд нашої комуністичної принциповості, вірності переконанням.

Кілька років я мав щастя працювати разом з учителькою математики Г. Г. Арищенко. Це чудова вчителька — саме завдяки тому, що вона прекрасний вихователь. Математика в її руках — засіб виховання справжньої людини. Г. Г. Арищенко запитали: «Як ви виховуєте математикою? Адже матеріал вашого предмета далекий від комуністичних ідей...» Вона відповіла: «Математика — це передусім труд. Я прагну до того, щоб вихованці бачили в мені трудівника і самі запалювались бажанням стати трудівниками. Працюй до самозабуття, віддавай улюбленій праці всі свої сили, ненавидь безділля, лінощі, легкодухість — ось принципи, які я несу своїм вихованцям».

І ці принципи, втілені в повсякденній праці прекрасного педагога, захоплюють, надихають вихованців. Вони бачать до пізньої ночі вогник у хаті вчительки, з любов'ю й благоговінням, з трепетом серця переступають поріг її хати і потрапляють у чарівний світ думки, праці, вірності життєвим ідеалам. Годинами сидять вчителька і її вихованці за столом, розв'язуючи «най-

хитріші» задачі. У колективі склалося переконання: тільки власними силами добувати знання, знати даліко більше, ніж вимагається на уроці, — святий обов'язок справжнього учня; користуватись чужою працею, ховатись за чужою спиною — ганьба, приниження людської гідності.

Учителька може дати контрольну роботу і на дві години залишити клас. Але не може бути й мови про те, щоб хтось у когось списав — така могутня виховна сила колективу, сила, що розвинула в кожного вихованця нетерпимість до обману, неправди. І джерелом цієї сили є красиві, приваблюючі принципи педагога, що звеличують людину. У Г. Г. Арищенко учні самі пишуть собі в щоденник оцінки, виставлені вчителем, і не було жодного випадку обману.

Авторитет педагога — це творіння його розуму й душі, вміння утвердити в колективі глибоку повагу до своїх ідеалів, принципів, переконань. Авторитет стає могутньою силою виховання лише тоді, коли він твориться гармонійною єдністю, про яку йшлося вище, — єдністю вчинків, поведінки й слова педагога. Авторитет педагога має в своїй основі його діяльність, яка стає прикладом для вихованців.

Що треба для того, щоб колектив одухотворявся гармонійною єдністю ідеалів, переконань, уподобань, смаків, симпатій і антипатій учителя? Насамперед його висока освіченість — *справжня освіченість*, за словами В. І. Леніна²⁰. Нам, вихователям, з особливою строгістю й відповідальністю треба осмислювати ту істину, що виховуємо ми думкою, знаннями. Діяльність наша — це життя думки, вміння викликати у вихованців жадобу до знань. Життя колективу стає повноцінним тоді, коли воно насичене думками, розумовими інтересами й потребами. Виховувати знаннями — не означає взяти готові істини й перекласти їх у голови учням. Виховна місія школи полягає в тому, щоб утвержувати в юних душах ставлення до знань, ідейну позицію, точку зору. Знання, які ми формуємо й утверджуємо в свідомості вихованців, мають стати їх сумлінням. Справжній вихователь той, хто йде до своїх вихованців з власними думками, в кого є духовна потреба нести свої знання людям, пережити велику радість від того, що мої переконання, які звеличують людину, правду,

істину, відстоюють найвищу правду — комуністичні ідеї і що ці мої переконання стають переконаннями інших людей. Діяльність педагога саме і виявляється в тому, що знання, істини, закони йому треба зробити власною думкою, щоб потім вони стали силою, яка ідейно об'єднує колектив, виховує однодумців.

Не можна уявити собі місії вихователя без багатого життя в світі книг. Бібліотека вчителя, що поповнюється з тижня в тиждень, — це джерело думки, моральної енергії. Знання, взяті з книжок, стають його власним багатством, його сумлінням. Справжній учитель переживає знання як радість особистого прилучення до духовних багатств, створених людством.

Знання, почерпнуті з книжок опромінюються особистими думками, і червоною ниткою через вашу свідомість проходить думка про те, що ваші розумові й емоційні надбання повинні хоч невеличкою краплиною вийти в духовний світ ваших вихованців. Це бажання оволодіває вашою свідомістю, і ви йдете до вихованців. Ваші зустрічі з ними — це не переказ прочитаних книжок. Ви приходите до підлітків з власними роздумами, звертаючись до них як до однодумців, як до рівних собі.

Я твердо переконаний у тому, що справжня любов вихователя до своїх вихованців — велике, непереборне бажання дати їм те, що є в тобі дорогоого для тебе; дати не комусь одному, а колективові, досягти того, щоб вихованці піднялися ще на одну сходинку нашого ідейного, політичного однодумства. Любов вихователя до вихованців — не готове почуття, з яким він прийшов на ниву педагогічної праці. Це невисипуща, важка й захоплююча творча праця, в якій утверждається ідейна, моральна єдність колективу як единого цілого. Тільки там, де є така любов, педагог є сам собою великою притягальною силою для колективу і окремих вихованців.

Впливати на колектив вихованців — означає надихати його певним прағненням, бажанням. Колективне прағнення — найблагородніша ідейна, моральна єдність. Там, де є колективне прағнення до чогось високого й благородного, з'являється та велика, нездоланна сила виховного впливу колективу на особистість, про яку мріє вдумливий вихователь.

Чим же пробуджується колективне прагнення до високого й благородного? Виявленням морально-етичних засад педагога як особистості, вираженням його життєвої мети й програми, привабливих, жаданих для дітей, особливо для підлітків і юнацтва. Учнівський колектив має бути твердо переконаний у тому, що учитель веде його до благородної мети. Тільки у відгукові на заклик виявляється прагнення юних, і чим сильніший відгук підлітків, юнацтва, дітей на заклик вихователя, тим виразніше виявляється колективне прагнення. По суті, колектив і починається з того, що вихованці йдуть за своїм вихователем.

Цей заклик виявляється й полягає в тому, що вихованці бачать високу мету життя вчителя і, захоплені його прагненнями, самі прагнуть до високої мети. В закликові йти до високої, благородної мети — віддано служити людям, Бітчизні, народові, боротися за здійснення народних ідеалів — і виявляється любов вихователя до своїх учнів. Тільки тоді, коли ідейна єдність колективу вихованців твориться цією любов'ю, вони люблять свого вихователя, вірять йому.

Мистецтво впливу особи вихователя на колектив вихованців полягає в тому, щоб, говорячи про будь-який предмет, він доторкався до сердець конкретних вихованців, пробуджував у них думки й тривоги про самих себе і зрештою приводив до найживотворнішого джерела виховання — прагнення. Учитель розповідає, скажімо, про п'есу «Недоросль» Фонвізіна. Здавалося б, перед вихованцями відкривається світ, дуже далекий від духовного життя й інтересів нинішньої молоді. Але якщо вчитель хоче бути справжнім вихователем, він повинен опромінити знання своїми думками, свою особистістю так, щоб вихованці відчули: вчитель звертається до них. Хтось у колективі повинен перевживати сором, хтось — гордість, а в цілому духовне життя колективу в ці хвилини спілкування з вихователем повинно надихатися прагненням іти за вихователем, жити так, як учитъ вихователь.

Є така важлива у виховній роботі річ, як здатність особистості піддаватися впливові колективу. Вона породжується й утврджується лише тоді, коли людина по всякачес відчуває, що про її долю турбується вихователь, коли вона, маленька людина, сприймає, обов'яз-

ково на фоні колективного духовного життя, тривоги, турботи, хвилювання про себе, відчуває, що педагогової боляче за кожний неправильний, необачний її крок. Та обставина, що тривога вихователя висловлюється перед усім колективом, надає душевним зусиллям старшого в очах маленької людини великого суспільного значення, суспільної ваги. Коли в мосому колективі є дитина, яка важко піддається виховному впливові, я думаю: як мені говорити про моральні вади цієї дитини з усім колективом, щоб вона відчула й замислилась над тим, що її вада — велика біда для кожної людини, що про її горе говорять для того, щоб застерегти від нього інших. Говорити з колективом про моральну ваду одного вихованця треба тактовно й обачно. Мистецтво говорити з колективом про життя, горе й радощі окремих учнів полягає в тому, щоб не показувати пальцем і не дивитись осудливим поглядом на невдаху. Треба говорити так, щоб кожний думав не про окремий вчинок товариша, а про характер своїх відносин з товаришами, про ставлення до людини, про свою поведінку. Нехай вихованець сам подумає про свою поведінку, про свої вчинки, щоб, відчувши заклик учителя, мислено почав сам себе виховувати, прагнучи бути кращим. Нездатність бути виховуваним породжується, на мій погляд, ще в сім'ї, де маленька людина росте, мов бур'янинна, — ніхто ні до чого її не закликає, нічого в житті для неї немає привабливого, ні до чого вона не прагне. На цій «дикій» основі її поведінка стає стихійною і свавільною, виявляється моральна розбещеність і спустошеність. Ось чому у виховній роботі з батьками ми прагнемо передусім до того, щоб у дитини з малих років виховувалося прагнення до морально привабливої мети.

Справжня освіченість педагога виявляється в тому, що в його особі вихованці знаходять провідника до вершин моральності, в його словах сприймають заклик бути вірними своїм благородним переконанням і непримиреними до зла, неправди, свавілля.

Вихователю, якщо хочеш, щоб твої сили кликали й примушували прискорено битися юні серця, йди й розповідай їм про те, що вразило тебе, що пробудило в твоєму серці гаряче трепетання від гордості чи гніву, радості чи ненависті. В саме серце вразила кожного громадянина нашої країни звістка про героїчні подвиги

радянських прикордонників, які стали на захист радянської землі від нападу агресорів. Коли я прочитав про те, як дружина начальника застави Лідія Стрельнича, мати двох дітей, дізвавшись про смерть чоловіка на бойовому посту, не заголосила, не впала у відчай, а пішла в бій, в саме пекло, під кулі, щоб допомагати бойовим друзям свого чоловіка,— я не міг носити в собі переживань, думок, породжених цим величним виявом героїзму, самовіданості. Сумління вимагало від мене: треба розповісти про це юнакам і дівчатам так, щоб вони думали про себе, щоб кожен глянув собі в душу.

Я бачу вогники суму й гордості, печалі й моральної готовності до подвигу в очах своїх вихованців. Такі бесіди — найщасливіші години нашого духовного спілкування. У ці хвилини утверждається, міцніє ідейна, моральна єдність колективу: думаючи про загальне, всенародне, кожен водночас думає і про себе, і в цьому злитті громадського та особистого не тільки народжується справжня громадянськість, а й відточується, стає тоншим і інчим почуття відповідальності перед колективом. У гострій чутливості до думки колективу й потягає моральна відповідальність особистості перед колективом, про яку мріє кожен вдумливий вихователь. Вплив особи вихователя на колектив і визначається тим, як він уміє освітити кожну юну душу світлом ідеї.

Неправильним є твердження, яке ще, на жаль, інколи можна почути і від науковців, і від окремих учителів: слабкість виховання в багатьох школах пояснюється, мовляв, тим, що воно — «словесне виховання». Насправді виховання стає немічним, безсилім саме тоді, коли забивають, що в нашему розпорядженні є, по суті, єдиний тонкий і надійний, всесильний і гострий інструмент виховання — слово. Дивним звучить навіть цей термін, в якому дехто вбачає безліч гріхів, — словесне виховання. Справжній вихователь саме і повинен досконало володіти виховними засобами мудрого слова. У слові акумулюються відносини між людьми, слово виявляє ідею, а ідея — стовповий корінь виховання. Серце дитини повинне бути відкритим перед словом, думкою, переконанням, повчанням вихователя.

На основі тонкої гри духовних сил — погляду на себе, думки про себе й відкритості серця перед думкою

колективу утвірджаються й розвиваються колективістські відносини — відносини дружби, взаємодопомоги, комуністичної дисципліни, вимогливості. Відкритість серця — дуже делікатна річ, роль якої у вихованні через колектив неможливо переоцінити. Тільки тоді, коли ви, впливаючи на колектив, добиваєтесь відкритості серця кожного вихованця, колектив стає могутнім засобом виховання.

У вас колектив четвертоокласників. У ньому — дитина з огрубілим серцем, байдужа й незворушна, несприйнятлива до порад, зауважень, напущень. Дитина робить те, що їй хочеться. Ранні роки її дитинства пройшли в атмосфері егоїзму, безсердечності й навіть жорстокості. Ви багато разів говорили з цією дитиною, але це не допомогло. Ви вдаєтесь до найдійовішого й водночас до найтоншого засобу впливу: треба, щоб серце дитини відкрилося перед високою, благородною ідеєю саме тоді, в ті хвилини, коли відкриваються серця всіх вихованців, коли весь колектив запалений закликом педагога. Не шукайте для виховної бесіди з колективом чогось такого, що було б якось пов'язане з вчинками й поведінкою вашого Мишка. Не пришивайте ідеї до фактів білими нитками — діти дуже тонко відчувають і відкидають цю штучність. Ідіть до колективу з тим, що обектою вашу душу, думайте про колектив як про єдине ціле, але разом з тим майте на увазі й Мишка — треба відкрити і його серце.

Ось ви прийшли в клас і розповідаєте про те, що схвилювало вас: маленький хлопчик, нупаючись у Дніпрі, побачив двох дівчаток, що, не вміючи плавати, тонули. Хлопчик врятував дівчаток, а сам, знесилений, загинув. Це не просто розповідь про хвилюючу подію. Це — виявлення ваших поглядів на життя, вашої морально-етичної програми, вашої життєвої лінії. Слухаючи вас, вихованці вірять вам, що так зробили б і ви, їхній вихователь. Колектив захоплюється не тільки людським благородством, а й вашою щирістю, схильованістю. Саме там, де на очах колективу немовби зливався благородна ідея й особистість вихователя, вони, ваші вихованці, стають вашими однодумцями, ідейними послідовниками.

У такі хвилини людина відкривається людині, думка — думці, серце — сердю. Захоплений загальним

поривом, Мишко в ці хвилини пильно дивиться на іншу людину, відчуває у вихователеві і в десятках своїх товаришів одухотворення моральною красою; йому здається, немовби на нього допитливо спрямовані очі колективу, немовби його запитують: хто ти? Яка ти людина? Навіть у байдужому, в скаліченому неправильним домашнім вихованням серці в такі хвилини загального морального піднесення пробуджується прагнення до ідеалу. У душі Мишка під впливом цих думок і почуттів утверджується складний душевний стан: маленька людина відчуває, що всі її товариші, вихователь хочуть їй добра, хочуть бачити її духовно багатою і морально красивою. Саме в ці хвилини у таких людей, як Мишко, виникає прагнення бути з людьми, прагнення знайти опору в людині, мати однодумців.

«З ким поведешся, від того й наберешся» — в цій народній приказці висловлено глибоку, мудру думку: переконання твориться переконанням, прагнення породжується тільки прагненням, непримиренність запалюється тільки від вогника непримиренності. Від особи вчителя, від його ідейного багатства, вірності правді нашого життя залежить моральне обличчя молодої людини, її поведінка, ставлення до добра і зла.

Я вважаю найскладнішим і найважчим у роботі з колективом — озброєння вихованців системою позитивних поглядів на життя. Все, що я несу до юних сердець, творячи ідейно громадянську основу колективу, пройнято закликом: людино, найщасливіше життя — це жити високими, благородними комуністичними ідеями. Утверждження в юних душах системи позитивних поглядів неможливе без горіння пристрастей, без гарячої, нещадної нетерпимості й непримиренності до зла, неправди, приниження людської гідності, безпринципності. Добро й краса, моральна гідність і доблесть лише тоді оволодівають юними серцями, коли я утверджую в них виняткову чутливість до зла, внутрішню готовність не тільки не пустити моральні вади в свої серця, а й бути борцем проти зла, де б воно не виявлялось. Я вчу підлітків і юнацтво жити для людей і разом з тим ненавидіти моральну безхребетність, безпринципність, egoїзм, шкурництво. Я прагну так викласти перед вихованцями систему позитивних поглядів на життя, щоб у них уже в юні роки виробилася відраза й непримирен-

ність до пристосовництва їй міщанського «моя хата зкраю». Для справжньої людини все, що відбувається в світі, має пряме відношення до її особистості, зачіпає її душу, стає її інтересом.

Коли весь світ був обурений злочином грецьких фашістів — розстрілом національного героя Греції, комуніста Нікоса Белоянніса, я розповів своїм вихованцям, учням IV класу, про те, що в грецькій тюрмі ув'язнена дружина героя — Еллі Іоаніду; вона народила сина, і з першого ж дня свого народження Нікос Белоянніс-молодший — в'язень. Мої вихованці довгий час жили думкою про тяжку долю людини в капіталістичному світі, їхні серця трепетали від гніву й ненависті. Кожен з нас готовий був віддати все, щоб врятувати маленьку дитину, дати їй щастя. Через міжнародний Червоний Хрест нам пощастило надіслати подарунок маленькому синові героя — ляльку в українському народному вбранні; ми одержали коротенького, на кілька слів, листа від Еллі Іоаніду, в якому мати висловлювала свою гарячу подяку за подарунок. Дитяча радість у ті незабутні дні — то і є наше піднесення на вершину моральності, щастя ідейного життя.

Переживання тільки тоді стають ґрунтом, на якому зростає моральна переконаність, коли воїни, захоплюючи колектив, виливаються у взаємовідносини, в активну діяльність, у поведінку, у вчинки. Колективна діяльність, спонукувана благородними переживаннями колективу, — це ідейне однодумство в дії. Суспільно корисна спрямованість колективної діяльності — одна з найголовніших передумов того, що ідея стає особистим духовним надбанням кожного вихованця.

У системі позитивних поглядів, які я прагнув викласти перед своїми вихованцями, значне місце належить ідеї обов'язку. На яскравих, переконливих фактах розкривається та думка, що через все життя людини червоною ниткою проходить обов'язок перед батьками й товаришами, перед колективом і суспільством, народом і Вітчизною. Без розуміння і почуття обов'язку немислима моральність людини, немислимий і колектив. Від того, як у роки дитинства їй отроцтва людина розуміє й переживає, виконує й поважає свій обов'язок перед людьми, залежить досягнення найвищої мети виховання — підняти кожного вихованця до рівня

ставлення до себе як до сина соціалістичної Вітчизни. Дуже важливо те, щоб маленька людина зрозуміла, переконалася на власному досвіді, що справжнє особисте щастя — у виконанні обов'язку, що чим глибший соціальний, політичний, ідейний смисл обов'язку, тим щасливіша людина.

Серед цінностей, які пізнають мої вихованці в роки дитинства, отроцтва, ранньої юності, на першому місці стоїть життя людей, моральна краса яких — у виконанні обов'язку перед людьми, суспільством, народом, Вітчизною.

Праця колективу в ім'я обов'язку, відносини, породжувані почуттям обов'язку, — це сама суть виховної роботи з колективом. У кашому педагогічному колективі протягом багатьох років утвердилося дуже важливе переконання: моральний гарант молодої людини полягає в тому, щоб, виконуючи свій обов'язок перед людьми, суспільством, Вітчизною, вона переживала найвище щастя, найглибше задоволення. До цього джерела щастя ми приводимо кожного вихованця через його активну участь в ідейно насищений колективній праці.

У системі позитивних поглядів, які треба викладати підліткам і юнацтву, особливе місце посідають питання: ким бути? Якою спеціальністю оволодіти? Якій праці присвятити своє життя? Це те, що в практиці називають професійною орієнтацією і що обмежується часто розповідями про окремі професії. Пробудження думки про те, якій професії надати перевагу, утверждання думки про вибір спеціальності — дуже важлива сторона ідейного виховання. Свою місію вихователь має вбачати в тому, щоб у кожному вихованцеві найповніше розкрилась людина, щоб уже в школі ресурси кожен знайшов себе і прийняв тверде рішення про обрання спеціальності. Для цього вихователеві передусім треба добре знати індивідуальні сили, можливості, здібності кожного вихованця. Але цього замало. Людина розкривається в праці на благо народу лише тоді, коли її задатки, здібності, талант будуть опромінені світлом ідеї — благородної готовності виконати свій обов'язок перед Вітчизною. Світло цієї ідеї, по суті, дає змогу вихованцеві краще пізнати себе, осмислити свої задатки й здібності.

Виховання покликання нерозривно зв'язане з утвердженням почуття людської гідності й поваги до праці Треба, щоб молода людина одночасно виришувала не тільки те, ким бути, а й те, якою людиною стати. Я вважаю винятково важливим утверждения в юних душах переконання в тому, що в найпростіший, найбуденніший праці людина може піднятися на найвищу сходинку громадянської гідності. Життя колективу має бути пройнєте духом поваги до простої праці, взаємовідносин між членами колективу треба будувати на єдності праці та обов'язку.

Правильний вибір життєвого шляху кожним вихованцем визначається зрештою тим, у чому в роки отрощта й ранньої юності людина пізнала щастя. Колективне переживання щастя праці робітника й селянина — це те виконце, через яке молода людина ще в школі бачить своє майбутнє. Відкрити перед кожним вихованцем його віконце можна тільки в колективі, тільки в атмосфері творчого захоплення простою працею.

Утверждения позитивних поглядів немислимі без вироблення у вихованців своєї системи самовиховання й самоосвіти. Самовиховання — це одна з центральних проблем шкільного життя. Вчити виховувати самого себе — найскладніша робота вихователя із своїми вихованцями. Те, що в практиці називається виробленням власних переконань, є, по суті, вихованням здатності стояти віч-на-віч з власною совістю. Щоб утвердити в підліткові, юнакові, дівчині цю дуже важливу моральну рису, треба вчити пильно, уважно вдивлятися в самого себе, бачити себе.

Самопізнанню, самовихованню, самовдосконаленню, вмінню стати віч-на-віч з власною душою я присвячую спеціальні бесіди. Ми закликаємо своїх вихованців бути правдивими й відвертими самим із собою, ставити перед собою таку мету життя, щоб повсякденна праця осмислювалась і переживалась як наближення до цієї мети.

Багаторічний досвід виховання підлітків і юнацтва переконує в тому, що вдумливий, проникливий і вимогливий погляд у самого себе, вміння примусити себе, здатність переживати докори сумління й сором — усе це залежить від того, яке місце в духовному житті вихованця посіла праця. Тільки труд, тільки напружен-

ня фізичних і духовних сил, тільки подолання труднощів, тільки радість досягнення мети в праці відкриває людині очі на саму себе. Бесіди про самовиховання — це передусім бесіди про радощі праці. Ми закликаємо вихованців: примушуйте себе напружувати сили, зосереджуватися, виробляйте в собі здатність настільки заглибитися в працю, щоб час летів непомітно, щоб найбільшим вашим задоволенням була радість праці, — і ви зумієте стати віч-на-віч з власним сумлінням, станете суддею власної поведінки, власних вчинків. Закликаємо вихованців поглиблено працювати над тим предметом навчального плану, який пробуджує найбільший інтерес, — читати, поступово збирати свою бібліотеку, відкрити вікно в щасливий світ насиченого інтелектуального життя. Самостійна праця над книжкою — одна з найголовніших сфер самовиховання людини, змістом життя якої є оволодіння знаннями. Пізнати, виховувати себе учень може тільки тоді, коли поняття про труд у його духовному житті нерозривно пов'язане з книжкою.

Здатність бути суддею власної душі, здатність прагнути до моральної краси й величі виробляється тільки в колективі, бо джерелом цієї здатності є колективна радість праці для людей. Тільки за умови, що в дитинстві, отроцтві й ранній юності людина пізнала цю радість, він стає доступною думка: що я зробив для людей? Яка про мене думка в людей? Вміння думати про себе виробляється тоді, коли почуття людської гідності здобуто в колективній праці для людей, в праці, під час якої в колективі складається думка про те, яка я людина.

Тільки той, хто здобув власною працею це почуття людської гідності й гордості, — тільки той стає чутливим і сприйнятливим до слова вчителя про управління своїми бажаннями. А це — теж одна з важливих сфер самовиховання. Виховувати в колективі здатність бути сприйнятливим до напущень і повчань, пов'язаних з контролем власних бажань, давати необхідні поради щодо бажань й іх задоволення — це, можна сказати без перебільшення, ще незаймана цілини педагогічного процесу. Часто буває так, що вихователь, стурбований морально невиправданим бажанням своїх вихованців, починає викорінювати такі бажання й шукає для цього

якихось спеціальних засобів. Це вже гасіння пожежі, а не запобігання їй. Серед усіх повчань і напучень, спрямованих на те, щоб вихованці вміли думати про себе, повчання керувати своїми бажаннями займає особливе місце. Вихованцям, морально підготовленим до сприймання цього повчання, ми розповідаємо про внутрішню дисципліну бажань як невід'ємну рису духовної, моральної культури. Тут особливо важливо, щоб бажання були морально виправданим виконанням обов'язку перед батьками, перед суспільством. Чим тонше розвинене колективне й індивідуальне почуття обов'язку, чим глибше пройняті цим почуттям взаємовідносини в шкільному колективі, тим чутливішим стає сумління особистості до власних бажань.

Багаторічний досвід твердо переконує в тому, що виховна сила колективу залежить саме від того, наскільки в ньому розвинена культура бажань. По суті, влада колективу над особистістю — це влада над її бажанням. Наполегливе, постійне, мудре утвердження цієї влади є самою суттю виховання колективу.

Єдність виховання й самовиховання вимагає великої уваги до режиму праці кожного учня, до його інтересів і захоплень. Учити підлітків, юнаків і дівчат виховувати себе — це передусім пробуджувати захоплення працею. Дбаючи про самовиховання, досвідчений класний керівник домагається, щоб молода людина вбачала в праці шлях до морального самовдосконалення. Захоплення працею має своїм джерелом особливу активність у ставленні до навчання. Самовиховання й починається з того, що підліток, юнак в оволодінні знаннями, в читанні, в допитливості вбачає моральну сторону власної поведінки.

ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕКТИВ І КОЛЕКТИВ ВИХОВАНЦІВ

Проблема педагогічного колективу ще мало досліджена. Немає в сучасній педагогічній літературі книг, які б глибоко розкривали суть, роль, місце педагогічного колективу в складному навчально-виховному процесі. А тим часом педагогічний колектив — це сама суть школи. Школа як вогнище виховання, як сила морального, ідейного впливу старшого покоління на підроста-

юче, як центр багатогранного духовного життя живе тільки в педагогічному колективі.

Покоління за поколінням діти вступають до школи, вчаться, закінчують її, а школа живе неминутими духовними цінностями, які по краплинці нагромаджуються й умножуються. Спадкоємцем і хранителем цих цінностей є педагогічний колектив, який живе вічно, стільки, скільки живе школа. І саме від того, наскільки мудро, бережливо, дбайливо змінюються з року в рік цей головний корінь школи, залежить її сила як вогнища виховання, її вплив на свідомість і почуття вихованців.

Педагогічний колектив творить обличчя школи. Школа стає великою виховною силою, якщо педагогічний колектив зберігає неминущі духовні цінності — в переконаннях, поглядах, традиціях, звичаях учителів, в особистій неповторності кожного педагога, в живих відносинах між учителями й учнями, у відносинах між дітьми.

У шкільному колективі ми розрізняємо колектив вихованців і колектив вихователів, і чим значніші духовні цінності протягом багатьох років нагромаджуються й дбайливо зберігаються в педагогічному колективі, тим виразніше виступає учнівський колектив не тільки як об'єкт виховання, а й як активна дійова сила, як учасник виховного процессу, як вихователь. Учнівський колектив стає великою виховною силою завдяки тому, що на нього впливають духовні цінності й надбання, осмислені, умудрені живою творчістю, одухотворені знаннями й ідейними переконаннями вчителів.

Щоб вплив особи вихователя став реальною силою, мало таланту, енергії, творчої праці педагога. Ця сила надихається цінностями, створеними педагогічним колективом, — його поглядами, переконаннями, традиціями, ідеями, що живуть у школі не одне десятиліття.

Така дуже важлива й необхідна річ, як впровадження передового досвіду навчання й виховання, стає можливою лише за тієї умови, коли досвід окремих педагогів стає надбанням колективу. У школі, де педагогічний колектив є мудрим хранителем духовних цінностей виховання, молодий учитель швидко й безболісно стає досвідченим майстром виховання й навчання, уникаючи

багатьох помилок, які часто стають йому на шляху в школі, де немає такого педагогічного колективу.

Відсутність справжнього педагогічного колективу — тяжке явище. Воно призводить до того, що вчителів працювати дуже важко: кожен, по суті, йде навпомацьки, а живі краплини позитивного досвіду, не стаючи надбанням школи, залишаються невідомими навіть педагогові, який працює в сусідньому класі. А коли немає педагогічного колективу, немає й колективу учнівського.

Як же, завдяки чому створюється педагогічний колектив? Його творить колективна думка, ідея, творчість. Директор школи стає організатором і керівником педагогічного колективу лише постільки, поскільки він уміє об'єднати зусилля вчителів для колективної думки, вміє знайти, показати шлях її розвитку в творчій праці і — це найголовніше — разом з учителями з року в рік нагромаджує духовні цінності навчально-виховного процесу. Для цього директорові треба працювати в школі не один рік. Там, де часто змінюються директори, педагогічний колектив створити неможливо.

Предметом нашого дослідження є питання: які ж духовні цінності, здобуті школою, треба зберігати й збагачувати, завдяки яким цінностям твориться педагогічний колектив, як виявляється вплив цих цінностей у вихованні учнівського колективу, в індивідуальній творчості педагогів? Багаторічний досвід дає право відповісти на ці запитання так.

Щоб педагогічний колектив став джерелом думки, творчості, пошуків кожного вчителя, щоб практична робота надихалася педагогічними ідеями, була осяяна світлом думки, теорії, вчителів мають об'єднувати такі переконання, погляди, думки, традиції.

Насамперед — глибока віра в силу виховання. Ця віра повинна стати сумлінням кожного вчителя, працопром школи. Вірити в силу виховання — означає вірити у власну працю, в те, що я можу стати володарем дум і почуттів своїх вихованців, що з найважчого учня можна зробити справжню людину. Для педагога віра в силу виховання — те саме, що для лікаря віра в могутню силу життя, його духовна готовність до останньої хвилини боротись за биття людського серця. Там, де є віра в могутню силу виховання, де ніколи не почуєш безна-

дійного «з нього нічого не вийде...», духовне життя учнівського колективу має неповторне оптимістичне забарвлення. Побудеш у школі три дні, відчуєш пульс життя колективу вихованців — і стає зрозуміло: є в педагогічному колективі цей животорний корінь педагогічної мудрості чи немає. Там, де педагогічний колектив саме тому є колектив, що він вірить у могутню силу виховання, духовне життя учнівського колективу характерне тим, що можна назвати відкритістю серця. Слова, поради, напутення вчителя учні приймають як волю доброзичливого батька, для якого немає в світі нічого дорожчого від життя й долі його дитини. Кожне слово вихователя сприймається з широю готовністю виконати мудру, доброзичливу пораду. Вихованці намагаються робити так, як велять їм учителі, насамперед тому, що їм хочеться принести радість, задоволення, душевний спокій вихователям і не хочеться завдати болю, прикрощів, неприємностей. Там, де вірять у могутню силу виховання, в школі панує воля батьківської мудрості. Не свавілля бажань, яке може привести до хаосу, а саме воля — строга, безумовна і разом з тим мудра.

Саме там, де педагогічний колектив тримається на вірі в могутню силу виховання, право повелівати є одним з найсильніших засобів впливу на вихованців. Віра в силу виховання робить серце педагога чутливим до кожного успіху й невдачі вихованця. Тільки там, де є справжня віра в виховання, є й справжня вимогливість, справжня дисципліна праці. Віра в силу виховання створює в школі ту атмосферу розумового напруження, при якій навчання осмислюється й переживається і учнівським колективом, і сім'єю як праця, за яку людина з малих років несе таку ж громадську відновільність, як за будь-який трудовий обов'язок.

Від переконання педагогічного колективу в тому, що виховання — це вершина людської культури, мудрості, сили волі, йдуть ті тонкі корінці духовного життя учнівського колективу, від яких залежить його виховна сила, його вплив на особистість. Цими корінцями я називаю турботу педагогічного колективу про моральне, духовне, інтелектуальне, творче, трудове зростання кожного вихованця. Йдеться передусім про тих, хто з великими труднощами стає виховуваним, кого

важко їй навчити її виховати. Якщо такі люди на очах колективу духовно зростають — колектив стає виховною силою. І духовне їх зростання, перші кроки якого зроблені завдяки праці вчителя, пройнятого глибокою вірою в силу виховання, триває вже й під впливом колективу. Інакше кажучи, педагогічний колектив творить виховну силу учнівського колективу завдяки тому, що допомагає кожній особистості розкрити себе так, щоб колектив побачив у ній щось хороше. До речі, лише за цієї умови до вихованців доходять і поради педагога про самовиховання.

Могутнім, справді чарівним джерелом виховної сили шкільного колективу є перемога школи в боротьбі з тими небажаними, шкідливими впливами, яких знають окремі вихованці в сім'ї. Виховання нерідко стає боротьбою за душі окремих дітей. Іноді до школи вступають діти, яких споторює, калічить сім'я. Педагогічний колектив думає над тим, як знешкодити, нейтралізувати пебажаний вплив сім'ї і зробити переважаючим вплив школи, колективу. І вчителів, і вихованців, особливо старшокласників, об'єднує почуття зобов'язання за долю цих дітей. Такий обов'язок педагогічного й учнівського колективів — велике духовне надбання, яке з року в рік збагачується перемогами в боротьбі за душу, а отже, й за щастя людини. Люди, що давно вийшли із стін школи, давно стали дорослими, приходять до нас, учителів, із своїми дітьми, приносять гарячі почуття подяки за те, що школа відкрила перед ними шлях до людського благородства. Особливо широко вони дякують за батьківську вимогливість вихователям, за те, що слово вихователя в школі було непорушним законом. Глибоке переконання педагогічного колективу в тому, що наше право на батьківську вимогливість є справжня віра в силу виховання, віра в людину, віра у наші власні сили, — це переконання ще більше утверджує в учителів почуття обов'язку, відповідальності за долю вихованців.

Те, що кожен наш колишній вихованець, ставши врілою людиною, батьком, матір'ю, приходить до нас як син школи, — безмірна духовна цінність школи, завдяки якій у шкільному колективі живуть і всі інші цінності. Саме ця цінність створює дух любовного ставлення кожного вихованця до школи як до своєї ма-

тері, утверджує в серцях і свідомості вихованців обов'язок перед учителями, педагогічним колективом.

Віра в силу виховання — це передусім невисипуча праця, творчість. Для того щоб повірити в ефективність своїх зусиль, треба багато знати, думати. Я ще раз підкреслюю, що колективна віра у виховання як в науку і в труд — реальна сила, яка народжується там, де є колективна думка, колективний аналіз. Ми час від часу збираємося всім педагогічним колективом спеціально для того, щоб думати про окремих дітей: аналізувати матеріали спостережень над їхнім розумовим, фізичним, моральним, естетичним розвитком; нарекслювати перспективу духовного росту дитини. Трудота про конкретну дитину — один з найголовніших засобів формування педагогічного колективу як вихователя колективу учнівського.

Другим переконанням, завдяки якому педагогічний колектив стає джерелом виховної сили й мудрості кожного педагога, є наша впевненість у тому, що вихованці стають колективом лише тоді, коли їх об'єднує відповідальність і обов'язок перед високим, величним — Радянською Вітчизною, народом, його минулим, сучасним і майбутнім. Якщо ви хочете, щоб учнівський колектив був міцним ідейним об'єднанням, щоб він виховував справжніх людей, діями яких керують благородні почуття і принципи, домагайтесь утвердження в кожному юному серді святині нашого народу — безмежної віданості Батьківщині, народові.

Кожен вихованець має бути передусім сином Вітчизни. Ця цінність є провідною в духовному житті учнівського колективу. Наш педагогічний колектив прагне до того, щоб школа, ставши для кожного вихованця колискою його дитинства й дитячого щастя, ввійшла разом з тим навіки в його пам'ять і серце як найдорогоцінніша часточка Батьківщини. Досвід переконав нас, що наймогутнішою силою, завдяки якій сердя вихованців і вчителя взаємно відкриваються одне перед одним, завдяки якій ми об'єднуємось для досягнення спільнної мети, є ідейне однодумство в ставленні до загальнонародних інтересів. Ми, вчителі і вихованці, стаємо членами єдиного шкільного колективу передусім завдяки тому, що живемо обов'язком перед Вітчизною. Кожен учитель прагне так відкривати очі своїх вихован-

ців на навколошній світ, щоб серця їхні переживали гордість і тривогу, віданість і благородне прагнення утвердити себе як патріота, сина Вітчизни. Об'єднання духовних сил вихованців працею, творчістю, боротьбою в ім'я утвердження честі, могутності, незалежності нашої Батьківщини — наша виховна місія, завдяки якій ми, старші товариши своїх учнів, стаємо їхніми наставниками й однодумцями.

Третім нашим педагогічним переконанням є впевненість у великих можливостях розуму. Наш педагогічний колектив твердо впевнений у тому, що при досконалії організації роботи в школі, при гармонії навчання й виховання людина може оволодіти в кілька разів ширшим колом знань, ніж вона оволодіває зараз. Для цього треба виховувати, утверждувати в молодій душі прагнення, жадобу до знань.

Без виховання в учнів бажання знати, без гарячого прагнення кожного з них стати справді освіченою людиною, без переживання честі й гідності людини, володаря інтелектуальних багатств будь-яка методика навчання стає мертвою схемою. У формуванні в дітей інтелектуальних потреб і інтересів, незалежно від того, якою спеціальністю вони мають намір оволодіти, ми вбачаємо шлях до розкриття великих можливостей людського розуму.

Зміст, напрям, дієвість цієї виховної роботи — все це залежить від того, чим живе педагогічний колектив. Ніякими словами, повчаннями не пробудить жадоби до знань у душах вихованців, якщо цієї жадоби немає в педагогічному колективі. Щоб виховати учнівський колектив, ми виховуємо себе — колектив педагогічний. Наше прагнення до знань, наша жадоба пізнання, наша невисипуча праця, наше багате життя в світі думки й книги — тільки це породжує в учнівському колективі інтелектуальні потреби й інтереси, пробуджує сили розуму, розкриває задатки й здібності. Тільки охоплений жадобою знань педагогічний колектив може забезпечити найголовніше, чим повинна жити школа, якщо вона хоче стати вогнищем виховання й освіти,— життя думки, постійний обмін інтелектуальними багатствами в учнівському колективі.

Ми твердо переконані в тому, що інтелектуальне багатство життя педагогічного колективу є фактором, зав-

дяки якому в кожного вчителя є свої вихованці. Тільки завдяки інтелектуальному багатству педагогічного колективу ми досягаємо виховної мети, особливо дорогої нам, учителям сільської школи; утверджуємо моральну гідність і самоповагу справді освіченої людини в ленінському розумінні цього глибокого поняття. Тільки завдяки тому, що ми живемо багатим інтелектуальним життям, наші вихованці переконуються, що і в звичайному селі, працюючи хліборобом, можна досягти щастя освіченої, культурної людини. Любов до простої, як звикли говорити, праці на землі, на тваринницькій фермі не виховася лише тим, що людина копатиме землю й пастиме овець. Якщо в житті трудівника нашого часу буде тільки це і якщо ми орієнтуватимемо наших вихованців тільки на це, то замість любові до праці ми виховаемо відразу до неї. Трудівникові потрібна повнота щастя, а воно зараз неможливе без багатого духовного життя справді освіченої людини.

Керівників школи як головному вихователеві слід дбати про те, щоб у духовному житті педагогічного колективу ніколи не згасала думка про дитину. Педагогічний колектив має право на батьківську вимогливість і на повагу до себе з боку вихованців лише постільки, поскільки ми думаємо про здоров'я й духовний світ дитини, про її потреби, інтереси, внутрішні вольові й моральні сили, необхідні для самовиховання, про задатки, здібності, покликання, вибір життєвого шляху, про аномалії в розумовому розвиткові окремих дітей тощо.

Отже, думка про дитину — це широке поняття, що включає в себе і доповіді, з якими виступають на заняттях нашого психологічного семінару вчителі й директор школи, і психолого-педагогічні характеристики, що складаються на дитину на підставі тривалих спостережень і потім обговорюються колективом, і аналіз окремих сторін духовного життя наших вихованців — поведінки, вчинків, відносин в учнівському колективі, становлення здібностей, формування ідеалів. Думки про дитину не було б, вона згасла б, якби ми не читали педагогічної літератури й не обдумували того, про що читаємо. Колективна думка про дитину є джерелом особистих роздумів, індивідуальної творчості кожного педагога. Особливо сильним колективним інтересом

наших педагогів є психологія. Якщо педагогіку можна порівняти з майстернею, де творяться складні пристлади, то психологія в цій майстерні — найскладніші інструменти. Не буде інструментів або вони стануть неточними — від майстерні залишаться одні стіни.

Кожен педагог повинен бути добрим спеціалістом із свого предмета. Він пильно стежить за «переднім краєм» науки, основи якої викладає. Доповіді на наукові теми стали для педагогічного колективу такою потребою, як і глибоке осмислення психологічних і педагогічних знань.

В інтелектуальному житті педагогічний колектив і колектив старшокласників зливаються в єдиний шкільний колектив. Вечори науки і культури, що проводяться в школі, є спільною справою педагогів і юнацтва. З доповідями виступають поруч і вчитель, і старшокласник. Багатством інтелектуального життя школи, певною мірою не зв'язаного з уроками, надихається навчальна робота на уроках. Якби не вечори науки і культури, не доповіді, не дослідження старшокласників у науково-предметних гуртках, не читання наукової літератури, не особисті учнівські бібліотеки — уроки були б тільки обов'язком. Запалюючи й постійно живлячи вогник інтелектуальних інтересів в учнівському колективі, ми пробуджуємо в школярів бажання вчитися, оволодівати знаннями, жити повноцінним життям справді освіченої людини.

Важливим переконанням педагогічного колективу є віра у велику виховну силу будь-якої праці на благо колективу, суспільства, народу. Праця — не просто засіб виховання. Це сама суть, зміст життя колективу й особистості. Виховання тільки тоді є виховання, коли воно трудове: без праці, яка ввійшла в духовне життя людини вже в роки дитинства, неможливе ні моральне, ні естетичне, ні фізичне, ні розумове виховання. Без праці немислимий колектив, бо тільки в праці — у віддачі фізичних і духовних сил для людей, у творенні щастя для людей — можливі відносини обов'язку, відповідальності, вимогливості.

Однією з найбільших турбот нашого педагогічного колективу є те, щоб дитинство, отроцтво (особливо отроцтво) і рання юність наших вихованців не минули легко й безтурботно. Ті, хто прийшов до школи, ста-

ють виховуваними лише за тієї умови, коли вони в школіні роки, в шкільному колективі, на власному досвіді пізнають, що таке важко. Право вихователя на батьківську вимогливість ми здобуваємо тільки тому, що поняття праця і важко тісно зливаються в житті наших вихованців як органічна закономірність становлення людини. Без пізнання на власному досвіді, що таке важко, людина може вирости безсердечною й безсовісною. Якщо ми говоримо, що праця облагороджує людину, то облагороджує вона тільки тим, що в ній є важко. Ми прагнемо до того, щоб кожен вихователь доносив до учнівського колективу ідею «хто не працює, той не єсть». Це найгуманіша й найблагородніша ідея найсправедливішого суспільства, без осмислення якої неможливий колектив як єдність однодумців. Це означає, що кожна дитина, кожен підліток, кожен юнак і дівчина знають, звідки беруться хліб і народна копійка, переживають почуття поваги до тих, хто створює матеріальні цінності для народу. Це значить також, що колективні відносини будуються передусім на виконанні обов'язку трудівника.

Вихователі знають, як важко досягти того, щоб уже в школіні роки людина прагнула бути морально досконалою, щоб їй хотілося бути в очах колективу справжнім громадянином, сумлінним трудівником, відданим і чесним другом, добрим і ласкавим сином. Ці прагнення породжуються в юній душі лише тоді, коли духовне життя колективу є вираженням кожним його членом своїх внутрішніх моральних рис у праці для людей, колективу, суспільства.

МУДРА ВЛАДА ПЕДАГОГА НАД ОСОБИСТІСТЮ Й КОЛЕКТИВОМ

Влада педагога над особистістю й колективом — одна з найголовніших проблем виховання.

Я знаю одного вчителя, що працює вже років тридцять. У школі і в районі вважається Іван Корнійович стараним, сумлінним педагогом. «Домагається, щоб діти працювали, — так характеризував його директор. — Не терпить неробства. У нього є найледачіший стас працьовитим. Не допускає фамільярності. Але... дивна річ: не люблять його діти. Чому — не розумію. Чи не тому, що занадто вимогливий?»

Тричі довелось мені побувати на уроках у Івана Корнійовича. Бачив і його взаємовідносини з дітьми в позаурочний час, коли вчитель і діти зустрічаються просто так...

Вже на першому уроці щось у ставленні Івана Корнійовича до дітей насторожило мене. Але що — ніяк не міг зрозуміти. Говорив учитель з дітьми занадто поблажливим тоном... Але ця вада буває в багатьох і сама собою не є злом. Я прислухався до кожного слова вчителя, намагався вловити підтекст. Нарешті, одна маленька подія, що сталася на уроці, немовби відкрила мені очі. Проглядаючи зошити з виконаною дома вправою, Іван Корнійович зупинився біля Петрика.

— Доки писатимеш це слово з помилкою? — запитав учитель. В його словах мені почулась не тривога, не занепокоєність, а погроза. Хлопчик стояв, схиливши голову.

— Що мені з тобою робити? — вів далі Іван Корнійович кострубату нитку своєї думки. І я з подивом побачив, що очі його стали веселими. Мені в ту мить пригадався старий рибалка дід Клим, який, вибираючи карасів з верші, довго милувався ними, ніби втрішуючи, витягати їх з води чи не витягати, хоча про себе він давно це вирішив, а зараз тільки тішиться думкою: ось ви, краснoperі, в моїх руках...

«Та він же милується, тішиться своєю владою,— осяяла мою свідомість думка, немов іскра.— Він переживає присміні хвилини, вирішуючи, чим покарати Петрика за неуважність».

— Що ж мені з тобою робити? — ще раз запитав Іван Корнійович.— Скільки разів напишеш це слово в зошиті, щоб думав краще, щоб голівка працювала? (Пізніше я довідався: це був його улюблений вираз — щоб голівка працювала.)

— Десять разів напишу,— зітхнувши, сказав Петрик.

— Ти вгадав мою думку,— сказав Іван Корнійович.— Десять разів — поки що досить.

У класі запанувала тиша. Якась тяжка, гнітюча. Петрик писав ненависне слово, а вчитель продовжував переглядати зошити. Знайшов помилку в Ілька, знову запитав, ніби в самого себе.

— Що мені з тобою робити?

Ілько поводився не так, як Петрик. Він блаально дивився в вічі Івана Корнійовича, обіцяв більше не допускати помилок. Вчитель сказав:

— Ну, що ж, хай буде поки що так. Подумай добре, як писати це слово й склади дома речення. А допустиши ще помилку в цьому слові — скільки разів напишеш його?

— Двадцять разів, — швидко відповів Ілько і нахилив голову.

— Отож, не забувай.

Стало ясно, що на десятиразове, двадцятиразове написання слова діти дивляться, як на покарання... Чому? Адже буває й це необхідним, і дитина із задоволенням робить це. Чому ж тут таке ставлення до праці?

Один школяр забув дома зошпит з домашнім завданням, і Іван Корнійович вголос думав, що робити з Андрієм — послати додому за зошпитом чи простити (а жив Андрій за два кілометри від школи). Так, він смакував думку про своє право покарати.

На другому уроці маленька Зоя виконала завдання некаліграфічним почерком. Подумавши вголос, що робити із Зоєю, Іван Корнійович сказав: «Вийди до дошки, підніми зошпит, покажи, як ти пишеш». Коли Зоя підняла зошпит, Іван Корнійович запитав:

— Діти, як пише Зоя?

— Погано, — якось вимушено й зяклово сказали діти.

На третьому уроці Іван Корнійович поставив у куток жвавого червоної Миколу за те, що той штовхнув товариша і заємлявся, коли вчитель щось пояснював. Ставлячи в куток, учитель попередив: постій, доки не вирішиш, як поводитися далі. Вирішив поводитись добре, — піднімі руку, скажи мені і я посаджу тебе на місце. До кінця уроку Микола простояв. Його веселі, зухвалі очі виразно промовляли: хоч і п'ять годин стоятиму, а не здамся... Боляче було дивитися на людину, виставлену перед товаришами невідомо для чого; але разом з тим хотілося підійти до Миколи й сказати: молододець, будь незламним! Быда тільки, що для виховання незламності вчитель не запропонував тобі чогось іншого... Я радів у душі за Миколу і з жалем дивився на Ілька: ця дитина вже зламана, затурканана, заляканана.

Що треба сказати про «методу» Івана Корнійовича?

Я розповів про це для того, щоб показати, як невміло, примітивно, не по-людяному користується цей педагог тонким і ніжним інструментом — своєю владою над людиною. Таке виявлення влади педагога спустошує дитячу душу, породжує недовір'я, навіть ненависть людини до людини. В такій атмосфері не може бути й мови про колектив, бо дітей не об'єднує улюблена праця. Там, де праця стає ненависною й використовується вчителем як покарання, де вихованець боїться вихователя, серця стають грубими, холодними, байдужими.

Кожного з нас повинна тривожити думка про цю надзвичайно складну, інколи пекучу проблему нашої професії — проблему влади педагога, влади людини над людиною, влади старшого над молодшим. В тому фонді виховних засобів, які є в розпорядженні педагога, його влада над дітьми — найзагальніший, всеохоплюючий і водночас найгостріший, найтонший, найніжніший і найнебезпечніший засіб. Це інструмент, яким можна зробити тонку, непомітну операцію, але можна й розпанахати ніжну тканину дитячої душі. Інструмент дуже потрібний і водночас пебезпечний. Усе залежить від того, як користуватись цим інструментом, з якими душевними спонуканнями підходить до людини. Владарювання над дітьми — одне з найважчих випробувань для педагога, це один з показників педагогічної культури.

Ф. М. Достоєвський писав, що людина може огрубіти й отупіти, перетворитися в тирана, якщо застосовувє свою владу над людиною для приниження людини²¹. Ця думка животрепетна й сьогодні, вона безпосередньо торкається школи й виховання. Якби це було не так, якби у взаємовідносинах старших з молодшими, батьків з дітьми, вчителів з вихованцями все було благополучно, то багатьох пекучих проблем многотрудної педагогічної праці в школах не було б — усе йшло б як по маслу. Але, на жаль, у практиці буває часто не так. Мудре застереження великого мислителя й художника набуває в наші дні — в дні розквіту людської індивідуальності — особливого смислу. Мудрі й суworі слова Ф. М. Достоєвського про владу з метою приниження, про тиранство я пригадав, спостерігаючи, як Іван Корнійович милувався своєю владою над людиною, як цей тонкий інструмент використовувався — може, й попри бажання вчителя — для зла. Звичайно,

Іван Корнійович — рідкісне явище. Але давайте, як говориться, руку поклавши на серце, самі признаємося собі, шановні колеги: ще можна іноді зустріти вчителя, який робить з дитиною не те, що підказали б йому мудрі роздуми, а те, на що штовхає хвилинний, скороминущий настрій.

Переступаючи поріг школи, вирішивши присвятити своє життя благородній справі творення Людини, пам'ятаймо, друзі, що перед нами велика небезпека — опинитися в полоні примхливих, скороминущих колізій настрою. Бути річкою, в якій зливається гаряче серце й холодний розум, не допускати поспішних, непродуманих рішень — одна з вічних гілок педагогічної майстерності. Якщо вона відмирає, всихає — всі книжні знання педагогіки перетворюються в прах. Настрій діє близкавично, а думка десь плентає ззаду... — ось що часто вибиває у нас з рук тонкий інструмент влади. Ми зможемо користуватися цим інструментом мудро та обачно тоді, коли близкавично діятиме наша думка і настрій наш гармонійно звучатиме в злагодженному з нею оркестрі. Величезною мірою педагогічна мудрість залежить від того, наскільки вміло ми володіємо своїми почуттями.

К. Маркс в одному із своїх листів писав про беззахисність довір'я. Коли одна людина безмежно довіряє іншій, вона якоюсь мірою стає беззахисною. Досвідчений педагог ніколи не забуває про цю істину. Довір'я дитини до хорошого педагога саме і є безмежним. Переступивши поріг школи, ставши вашим вихованцем, вона безмежно вірить вам, кожне ваше слово для неї — свята істина; ваша поведінка для неї — жива мудрість і зразок моральності. Дитяче довір'я до вчителя — це крапля чистої води на квітці троянди: треба так зрізати квітку, щоб не струсили краплю. Дорожити довір'ям, а отже, дорожити й беззахисністю дитини — хай ця педагогічна мудрість проймає всю нашу роботу. Педагогічне безкультур'я й невігластво починаються там, де вчитель, не розуміючи духовного світу дитини, намагається перетворити дитячу беззахисність у клітку, куди він заганяє маленьку пташку, роблячи з нею те, що йому здається корисним і потрібним. Перозуміння дитячої беззахисності, певміння відчувати її серцем — одна з причин жалюгідного

становища вчителя, який зрештою втрачає владу над дитиною — адже Людину, мов пташку, в клітці не втримаєш.

Однією з істин моєї педагогічної віри є правило: тільки тоді я маю право бути наставником, коли, розуміючи й серцем відчуваючи безмежне дитяче довір'я і неминучу в зв'язку з цим беззахисність, владу свою над дитиною будую на цьому довір'ї і цій беззахисності. Чим більше дитина вірить мені, чим з більшою готовністю йде за мною, тим більше зростає моя відповідальність за кожен із кроків.

Треба вдуматися, що ж таке безмежне довір'я. Можливо, дитина відмовляється від усього особистого, сліпо довіряючи вам, педагогу? Ні, зовсім не так. Дитяче довір'я, хоч би яким безмежним воно не було, — довір'я особистості, що прагне до духовного багатства, до повноти особистого життя, до спілкування з людиною. У дитини, за словами Сент-Екзюпері, — невикорінна потреба бути «прирученюю»²². Дитині хочеться, щоб хтось старший, мудрий, хто має багатий життєвий досвід, уявив на себе не тільки відповідальність за неї, не тільки турботу про її благо, а й про її радощі, хвилювання. Це дитяче бажання треба оберігати, як безцінне багатство. Доки воно є в дитячому серці, доти й дорога до нього перед вами відкрита. Таємниця виховання в цьому, якщо хочете, й полягає: берегти прагнення дитини до того, щоб ви були її другом. Але другом незвичайним. Дитина прекрасно розуміє, що ви старший і мудріший. І чим більше розкриваєтесь ви перед колективом як людина мудра, інтелектуально й емоційно щедра, морально красива, естетично багата, тим більше радує дитину те, що ви її друг. Повага до вашої мудрості й любові до вас як друга — це та гармонія почуттів ваших вихованців, завдяки якій вам довіряє колектив.

Безмежно довіряючи педагогові, дитина серцем відчуває, що старша, мудра людина завжди знайде вихід із становища, хоч би яким тяжким воно не було. Ніколи не забуду одного випадку. Влітку, в гарячий липневий день, я пішов із своїми маленькими вихованцями до лісу. Ми сіли спочити під гіллястим дубом. Спека зморила дітей; дехто з них, ледве доторкнувшись до трави, заснув. Чую — загримів грім. Небо потемніло,

з глибини лісу повіяв холодний вітер. Щось шумить, шумить — усе ближче. В балочці, що пролягла під нашим дубом, завирував бурхливий потік: десь недалеко пройшла злива, а до нас уже дійшла вода. «Це ж велика небезпека,— подумалось мені в ту хвилину,— адже дітей оточує вода, що ж ми робитимемо, як ії стане більше?» Тієї ж миті я пригадав, що тут, кріків за тридцять, на схилі старого, зарослого кущами яру, — простора, суха печера. Пригадав, і зразу стало легше.

Раптом затріщав громовий розряд, і верхівка нашого дуба задиміла. Знизу до нас наближалась вода, зверху — вогонь. Малюки, притиснувшись один до одного, сиділи мовчки. В їхніх очах не було страху. Хлопчики й дівчатка дивилися мені в очі. В широко відкритих очах у ті важкі хвилини я бачив тільки безмежне довір'я. Єдиною людиною, яка переживала моторопне почуття смертельної небезпеки, був я, їхній вихователь. Я відчував, що коли діти побачать у моїх очах розгубленість і турботу про себе, а не про них, я в ту хвилину назавжди перестану бути їхнім вихователем. Свідомість того, що діти беззахисні, що вся іхня надія на мене, надавала мені сил. Я подолав страх і став сміливим тому, що діти вірили мені.

«Беріться один за одного,— сказав я своїм малюкам,— не відривайтесь і повзіть за мною». Ми поповзли на схил. Через кілька хвилин доповзли до печери. Ні на хвилину я не міг відвести очей від цих живих клубочків, що безмежно вірили мені, поки останній з них не склався в печері.

Ті хвилини стали для мене на все життя одним з наймудріших уроків педагогіки. Прислухаючись до гуркоту грому, я переживав докори сумління. Мені соромно було перед собою за ті конфлікти, які, бувало, доводилося переживати: дитина щось накоїть, потім дивиться на тебе чистими, ясними, довірливими очима, а тобі думається, що вона прикидається: ти гніваєшся... Як мало я відчував і розумів душу дитини в ті хвилини! Як треба дорожити дитячим довір'ям, яким мудрим, люблячим захисником дитини треба бути вихователеві, щоб між ним і дітьми завжди зберігалась гармонія дружніх, сердечних, доброзичливих відносин. Якою мудрою має бути влада педагога над дитиною? Не забуйте цього ні на мить: дитина хоче бути *вашою*

тоді, коли вона вас любить, а любить тоді, коли вірить вам. На довір'ї й любові тримається прагнення дитини шукати захисту в дорослого. Доки дитина дивиться на вас з надією їй вірить вам,— ви справжній вихователь, наставник, учитель життя, ви авторитет, втілення правдивості, друг, товариш. Пам'ятаймо, друзі, що ці речі дуже ніжні, тендітні, їх легко зруйнувати. Якщо ви зруйнували їх, вам як вихователеві настав кінець. Ви будете наглядачем, а не вихователем.

Без широї віри дитини в старшого, без її широго прагнення шукати в свого наставника захисту їй відчувати його турботу про себе немислимий колектив як ідейна і емоційна єдність особистостей, бо тільки тоді серця розкриваються одне перед одним, коли людина вірить іншій людині. Глибоке довір'я вихованця до вихователя — фундамент колективізму. Є така дуже тонка річ у духовному житті дітей, підлітків, юнацтва: *воля колективу*. Про волю колективу як про реальну виховну силу ви маєте право говорити тоді, коли вихованець вважає для себе за ганьбу, легкодухість виявити байдужість у справі, якою захоплений колектив. Так от воля колективу твориться тоді, коли довір'я до вихователя однієї дитини на кожному кроці зустрічається з довір'ям другої дитини, і з цих індивідуальних рухів душ твориться колективна віра в людину. Тільки це почуття і є джерелом волі колективу, а отже, і обов'язку, відповідальності особистості за свою поведінку перед колективом.

Як берегти дитяче довір'я? Як виховувати прагнення дитини шукати у вас захисту?

Це одна з глибинних таємниць виховання колективу. Життя переконує, що найголовніше в цій дуже тонкій сфері виховання — глибоке розуміння, відчування серцем дитячого світу — відчування дитинства. Творячи, виховуючи шкільний колектив, ми, як мореплавець компасом, повинні завжди керуватися тією істиною, що маємо справу з дитиною. Дитинство, дитячий світ — це світ особливий. Діти живуть своїми, дитячими уявленнями про добро і зло, про хороше й погане; у них свої, дитячі, критерії краси, у них навіть свій вимір часу: в дитинстві день здається роком, а рік — вічністю. Утверджуючи все це *дитяче*, не можна забувати й про те, що завтра вихованець не буде дитиною, тому дитячі

уявлення, критерії, погляди не є чимось тимчасовим, що вихованець ваш загубить, як молочні зуби. В душі дитини треба утврджувати дитяче, але на все життя. Дитячі уявлення, критерії, погляди, переконання повинні бути маленькими, але міцними паростками, з яких виростуть могутні дерева.

Але все ж наш вихованець — дитяча, наш колектив — дитячий. Щоб мати доступ у дивний палац, ім'я якому дитинство, ми повинні перевтілюватися, ставати в якісь мірі дитячою. Тільки за цієї умови нам буде доступна мудра влада над дитиною. Тільки за цієї умови діти не дивитимуться на нас як на істоти, що випадково потрапили в їхній палац, як на сторожів, що охороняють їхній дитячий світ, — байдужих сторожів, яким все одно, що робиться в дивному палаці — в дитинстві.

Є в Ф. М. Достоєвського прекрасні слова: «Ввійдімо до залу суду з думкою про те, що й ми винні». Ввійдімо в дивний світ дитинства з гарячим серцем, в якому живе, тріпоче пульс дитячого життя.

Не подумайте, шановний читачу, що я ідеалізую світ дитинства. Я прекрасно розумію, що дитинство твориться з того, що ми, дорослі, залишаємо в своїх діях. Але саме тому, що дитина — ніжний пагін, слабенька гілочка, яка стане могутнім деревом, дитинство й потребує особливої турботи, ніжності, обережності.

Мудрість влади педагога — це передусім його здатність усе розуміти. І якщо ви хочете ввійти до дивного палацу — дитинства з його особливими законами, то зрозумійте насамперед ту істину, що в дитині ніколи не буває прагнення навмисне чинити зло. «Немає більшого злочину, як підшивати вчинкам дітей погані мотиви», — писала Н. К. Крупська.* Педагогічне невігластво в тому й проявляється, що вихователь приписує дитині прагнення чинити зло, виставляючи її перед колективом як зловмисника, примушуючи думати колектив так, як помилково думає він, вихователь. Це теж елементарна істина, ігнорування якої жорстоко мстить вихователеві: там, де дітям нав'язуються помилкові думки, ніколи не може бути віри в педагога, волі колективу; та, по суті, й самого колективу там немає. Обвинувачення в навмисному злі, якого здебільшого

* Н. К. Крупська. Педагогічні твори. Т. 3, стор. 343

немає, дитина переживає як несправедливість, це відштовхує її від вихователя. Дитина втрачає довір'я до вихователя й більше ніколи не прагне знайти в ньому якийсь захист. А це вже велика небезпека. Три-чотири «зловмисники» в класі, відштовхнуті вихователем від себе,— і єдності переконань у колективі, однодумства, колективної віри в вихователя немає.

Не поспішайте оголошувати дитячі пустощі зловмисним порушенням порядку, дитячу неуважність — лінощами, дитячу забудькуватість — недбалством. Зрозумійте, що дитячі пустощі, неуважність, забудькуватість — все це було, є й вічно буде. Все це треба розуміти; не ламати, а дбайливо, мудро виправляти й спрямовувати. Намагаючись щось у дитині зламати та ще з допомогою колективу,— ви ламаєте дитяче довір'я до себе. Ви штовхаєте дитину на те, що вона починає захищатися непокірливістю, навмисною (не зловмисною!) неслухняністю, свавіллям, прагненням діяти наперекір вашим порадам і вимогам. Все це появляється там, де дитяче довір'я до вас дало тріщину.

З винятковою мудростю й обережністю треба ставитись до різних необачних дитячих вчинків, у яких — не навмисне зло, а помилка, що її дитина, коли вона прагне знайти захист у вихователя, сама здатна гостро переживати або вже й переживає (якщо в дитині ще немає цієї здатності, її неодмінно треба виховувати). Не поспішайте в таких випадках вдаватися до колективного осуду дитячого вчинку. Взагалі бережіть колективний осуд на той крайній випадок, який (хай вам щастить попрацювати без нього десятиліття), може, ніколи й не зустрінеться.

Нерідко буває так, що про осудливий дитячий вчинок треба знати тільки вам. Десятиліття роботи в школі твердо переконали мене, що виховання через колектив не є єдиним, універсальним засобом виховання. Виховна сила колективу саме й виявляється тоді, коли до цієї сили вдаються не на кожному кроці. Безпосередній вплив вихователя на душу вихованця так само необхідний і важливий елемент виховання, як і виховна сила колективу. Більше того, без прямого впливу педагога на вихованця, що виявляється в повсякденних непередбачуваних відносинах, неможлива влада педагога над колективом. І треба вважати великим досяг-

ненням школи, якщо кожен вихователь досконало володітиме «парною педагогікою» — мистецтвом і майстерністю впливати на особистість.

Це було в перший післявоєнний рік. Людина, про яку йдеться, вже сім'яний, батько трьох дітей — учнів нашої школи. А тоді він, Сашко, був п'ятикласником. Одному його товаришеві батько купив коловорі олівці — в селі тоді це було справжнім багатством. Власник цього багатства поклав олівці у класну шафу, щоб кожен, хто хоче, міг помалювати у вільну хвилину тут же, в класі. З яким хвилюванням відкривав коробку Сашко... Малюючи, він забував про все, перед його очима був не панір, розфарбований олівцями, а живий зелений луг, синє небо, таємничі лісові ханчі. Пам'ятаю, з яким захопленням малював Сашко лелеку на фоні вечірньої зорі.

І ось олівці зникли. Це було горем для всіх. Ніхто, крім дітей нашого класу, взяти олівці не міг, у цьому не було сумніву. У мене виникла думка, в якій я і сам боявся признатися собі: олівці взяв той, хто найбільше любив малювати, — Сашко.

— Ніхто олівців не украв, — намагався я переконати дітей. — Просто сталася помилка. Хтось з вас забув покласти їх до шафи: поніс додому. Помилково. Лежать вони в когось на столі. А завтра будуть у шафі: принесе той, хто помилився. Менше говоріть про це, і все буде добре.

З перших же слів моїх Сашко склонив голову. Лице його то спалахувало, то блідло, а в очах — тривога. Так, олівці взяв він. І нічого страшного немає, принесе, покладе до шафи.

Вранці я прийшов у шкільний сад, читаю. Чую — хтось переліз через тин. Це був Сашко. Серце заболіло, коли я подивився в очі хлопчика: в них було таке болісне благання, що я мимоволі встав з лави й пішов назустріч.

— Що трапилось, Сашко?

— Олівці...

— Ну й добре. Поклади до шафи.

— Школа зачинена. Що ж тепер робити? — запитав хлопець. Він був у відчай.

— Дай мені, не говори нікому про це... І про те, що ти помилився. А я візьму олівці на день додому. Помалюю.

Сашко зіткнув полегшено. Ми прийшли до класу, коли майже всі діти вже зібралися. В дитячих очах я побачив чекання, тривогу.

— А олівці у мене, — весело сказав я дітям. — Як це я їх поклав у портфель — сам не знаю. Намалюю берізку біля ставка — й принесу завтра.

Тривога змінилась радістю. Я відчував, що в ці хвилини кожен з моїх вихованців немовби внутрішньо перебудовується: відмовляється від настирливої й неприємної думки про крадіжку й звикає до думки про помилку. Ми зустрілися поглядами із Сашком. В його очах світилася вдячність. Я відчуваю, що хлопцеві хочеться зараз, у цю хвилину, підійти до мене й щось сказати. Це бажання не давало йому спокою. Я залишився на перерві в класі, проглядав зошити. Сашко вже підійшов до стола, та хтось його покликав, і він вийшов з класу.

Після уроків ми йшли вдвох додому. Як боявся я в ті хвилини, щоб хлопчик не став висловлювати свою вдячність. На щастя, цього не сталося. Сашко мовчав, і його мовчання було виразніше від зворушливих слів. Мене радували його теплі, довірливі очі. Я був щасливий, що врятував хлопчика від сердечного надлому, який міг лягти рубцем на дитяче серце і нагадувати про себе дуже довго, можливо, все життя. Був щасливий, що зберіг довір'я й шире дитяче прагнення шукати захист у вихователя.

Ця подія все життя нагадує мені, що в дитячий світ не можна механічно переносити уявлення, принципи, закономірності відносин із світу дорослих. Особливо обережно треба підходити до обвинувачень дітей у крадіжках, лінощах, обмані. У дитини ніколи не буває злого умислу. Вона помиляється. І якщо ви допомогли їй правильно зрозуміти й пережити помилку, вона всім серцем осягне моральний смисл свого вчинку й намагатиметься уникати аналогічної помилки, хоча не завжди це їй і вдаватиметься. Дитина дуже чутливо реагує на обвинувачення, навіть на невисловлену підозру в злому умислі. У піжного дитячого серця — відкриті чутливі нерви, які ще не захищені, як у дорослих, життєвою мудрістю. Не допускайте, щоб воно, чутливе й ніжне, обмащувалося з усіх боків і оглядалося зацікавленими поглядами. Чим більше в роки дитинства й отроцтва людина була в ролі підсудного, тим байдужі-

шою вона буде до суду людського в зрілі роки. Дитячі помилки в переважній більшості випадків не треба робити предметом обговорення колективу. Знайте про дитячу помилку тільки ви — так буде незрівнянно краще.

Що було б, якби про помилку Сашка дізнався колектив, якби було «організовано», як це інколи буває, «громадську думку»? Що взагалі буває в таких випадках? Морально травмується і той, хто допустив помилку, і колектив. Доторкнення до свого чутливого серця занадто зацікавлених товаришів, оголення своєї душі дитина переживає як велику несправедливість: адже вчинок її майже завжди буває незловмисним, вона щиро кається. Занадто раннє виставлення людини на осуд колективу робить її нечутливою до власної оголеності. Це велика травма, що залишає свої сліди часто на все життя. Не можна допускати, щоб дитина стояла під поглядом товаришів, які виражают подив, здивування злом, непорядністю людини. В ті хвилини, коли дитячий колектив дивується із зловмисності (а зловмисності ж немає!), породжуються біль і образа. «Колективне реагування» на дитячу помилку, як правило, не дає того наслідку, на який сподівався вихователь. Несправедливість відкладається в серці образою, пам'ять серця зберігає нерідко багато років кожне слово, сказане товаришами чи вчителем. Коли людина відчуває, що на неї дивляться як на зловмисника, вона намагається замкнутись, відособитися від колективу. Людина носить у серці образу на людей; важко знайти щось більш неприпустиме у вихованні. Породженням цієї образи є озлобленість. А якщо помилки повторюються й дитину без кінця «проробляють», якщо вона в дитинстві не переживає радості від думки, що люди радісно дивуються з її моральної краси, доблесті, чистоти, порядності,— озлобленість може перетворитися в жорстокість, у недовір'я до людей, у тому числі до вихователя, розчарування в добрих, щиріх надіях і намірах.

Що може бути в школі неприпустиміше й безглуздіше, ніж жорстока дитина? Дитина має бути тільки доброю, сердечною, з відкритим серцем. Лише це творить у ній благородну здатність ненавидіти зло й бути його непримиреним ворогом. Прихована жорстокість — заряд, який щохвилини загрожує вибухом.

Мабуть, вам доводилось зустрічатися в шкільному житті з такими випадками: начебто, немає ніякого видимого приводу для вчинку, що здається зловмисним, а дитина діє так, мовби навмисне хоче заподіяти людям неприємність. В чому справа? Чому дитина діє наперекір здоровому глузду, власним інтересам? Це і є вибух, для якого досить маленького, необережного, необачного, але дуже болючого доторкання до дитячого серця. І дуже часто ці вибухи трапляються не відразу після того, як у душу дитини покладено «заряд», а через три-валі проміжки часу; вчитель тільки здивовано знизу плечима: що сталося?

А що відбувається з колективом, коли вихователь «організовує осуд» дитячої помилки? У дітей утверджуються бездумність, безсердечність. Що могли б сказати діти, наприклад, про вчинок Сашка? Готові фрази, взяті з уст дорослих. Адже в дітей ще немає життєвої мудрості — глибокого розуміння того, що сталося. Вони назвали б помилку крадіжкою, але не відчували б серцем, що це справді крадіжка, і їх слова звучали б фальшиво. Сашко відчував би, що слова товаришів — фальш, але не міг би сказати про це, бо далеко не все зрозуміле серцю дитина може перекласти в слово. Ось чому під час колективного обговорення осудливого вчинку винуватель найчастіше мовчить, і «визнання» провини, слово каяття вихователеві доводиться витягати з нього. Це розбещує колектив, виховує лицемірів, базік, готових говорити що завгодно і давати будь-які обіцянки.

Маленькі діти ще не вміють розумом своїм вникати в мотиви вчинків, моральний досвід снівпереживання й співчуття в них ще обмежений, а тому вони легко осуджують товариша, точніше, погоджуються з осудом, висловленим педагогом. Не можна утвержувати колективні переконання на видимості єдиного ставлення до того, чого діти, по суті, не розуміють.

Бувають у дитинстві вчинки, про які потім усе життя людина згадує з болем і жалем, переживаючи докори сумління. Від мудрої влади педагога залежить, щоб ці докори сумління серце зберегло в усій недоторканості й чистоті. Щоб ці почуття входили в духовне життя колективу як моральне надбання особистості, колектив мусить бути дуже чутливим до них.

У дев'ятирічного Андрійка були тільки мати й прадід. Прадідові дев'яносто сім років. Вісімдесят п'ять літ трудився він на землі. Ослаб. «Немає ніякої хвороби, — сказав лікар, — прийшов час»... Одного разу перед заходом сонця дідуся стало важко. «Дихати мені важко», — сказав він внучці, матері Андрійковій. Мати послала Андрійка в аптеку. Пішов хлопець, та по дорозі затримався: товариші грали в м'яча, і він пристав до них. Грав, затиснувши в кулаці рецепт і гроши на ліки. Та швидко схаменувся, згадав, куди його послали, побіг в аптеку, взяв ліки і всю дорогу додому біг.

Дідусь уже помер. Над померлим схилилася мати. Ні слова не сказала Андрійкові. Він пригадав, як грав у м'яча, і йому стало страшно. Обпекла думка: мабуть, через його легковажність помер дідусь. Заплакав хлопчик, розповів про все матері, а мати дивиться на нього, мов не розуміє нічого, й говорить: «Не муч себе, синку. Немає твоєї вини. Ніякі ліки не допомогли б. Дідусь втратив свідомість, як тільки ти пішов в аптеку». Та Андрійко мов не чув цих слів. Його серце пекла думка про вину. Настала ніч. Хлопчик сидів на лавці під яблуною, посадженою колись дідусем, і тихо плакав.

Отвіночі я почув тихий стук у шибку. Побачив заплакане лице Андрійка. В дитячих очах був такий глибокий відчай, таке благання про допомогу, що я тієї ж хвилини вибіг з хати. Андрійко розповів про свою легковажність. «Якби я зразу пішов по ліки, дідусь, може, й не вмер би...»

Ми пішли до матері, і вона все пояснила. У мене легше стало на душі. А хлопець довго плакав. Хоч і переконливими були запевнення матері, крапелька вини, мов гірка отрута, ятрила дитячу душу. Як важливо було подбати про те, щоб ця краплина все життя облагороджувала людину! Я часто говорив з Андрійком про добро і зло. Але не переконував його: ніякої вини за тобою немає. Хай хлопчик переживає докори сумління. Хай це почуття веде його в колектив. Мене радувало, що хлопчик став чутливішим до всього, що відбувалось навколо. Потрібні були велика витримка й такт, щоб не посіяти в дитячому серці сум'яття й відчай, щоб хлопець, як це інколи буває, не відчув, що хтось із дорослих вважає його злим, і щоб він насправді не став таким. Владу педагога тут треба було виявити з великою обач-

честю та обережністю. Протягом кількох років я дбав про те, щоб докори сумління спонукали людину на добро. Треба було захищати людину від власних сумнівів.

Може, читачеві здасться незвичайним, що я говорю про захист дитини. Хай не виникне у вас думка, що на кожному кроці я бачу зло й небезпеку, які загрожують дитині. Добра в житті незрівнянно більше, ніж зла. Але мова йде про дитину — не забувайте цього — про найніжнішу в світі тканину дитячої душі. Непомітне для нас слово дорослого може обернутися для дитини небезпекою. Спостерігаючи виховну роботу багатьох учителів, я з особливою увагою приглядаюсь до тих конфліктів, які, коли їх не попереджувати, мов іржа, роз'їдають шкільне життя. Ось солідний учитель (з дванадцятирічним стажем) привів на перерві в учительську маленького п'ятикласника й «допитує» його.

— Чому це ти смієшся на уроці? Невже піонер має право так поводитись?

Хлопчик мовчить. Він і не може нічого сказати. І взагалі було б дивно, якби раптом п'ятикласник відповів учителеві в тому тоні, в тому стилі, в якому поставлено запитання. Ученъ частіше сам не знає, чому він сміється, але вчитель не може цього не знати. Йому не дано право не знати, чому дитина допустила той чи інший вчинок; у педагога — великий, мудрий обов'язок усе розуміти і все знати. Виходить взаємне нерозуміння: вихователь не розуміє дитини, дитина не розуміє вихователя. Інколи, дивлячись на них, думаєш: чи не різними мовами вони говорять? Оце і є те, про що йшлося: дорослий випадково потрапив у світ дитинства, світ з іншими життєвими нормами, з іншими поглядами, навіть з іншою мовою, — потрапив і зразу намагається ввести в нерозумілому для себе світі свої порядки; населення світу дитинства не розуміє, що хоче від нього цей дивний мандрівник, а він сердиться, «входить із себе», «аборигени» тільки плечима знизають: що йому треба?

Нерозуміння світу дитинства веде до нерозуміння суті мотивів дитячих вчинків. Вихователь не розуміє, чому малюки на дзвоник не біжать до класу, а хочуть «ще трішки, одну хвилину» побігати по зеленій галевині; чому Фед'ко не слухає умови задачі, а дивиться, затамувавши подих, на бджолу, що залетіла до класу; чому

Оксанка не читає те, що всі читають, а маює квітку, чому під час екскурсії до лісу Миколка, Пилипко й Петрик навмисне відстали від класу, сковавшись у кущах. Так, навмисно, але не зловмисно. Навмисного в школі буває дуже багато, а зловмисного в морально здоровому колективі не буває ніколи. Навмисного ніколи не передбачиш і не попередиш, а зловмисне можна попередити, застерегти, не допустити. Якби ми завжди знали, чому дитина робить так, а не інакше,— виховання стало б науково не тільки в теорії, а й на практиці. Чому, чому, чому?...— сотні «чому» і сотні конфліктів (за частотою повторення слово «чому» стоїть у шкільному житті на другому місці після слова *повинен*).

Конфлікт між педагогом і дитиною, між педагогом і колективом — велика біда школи. Найчастіше конфлікт виникає тоді, коли вчитель думає про дитину несправедливо. «Щоб думати про дитину справедливо і правильно,— писав М. І. Пирогов,— нам треба не переносити її з її сфери в нашу, а самим переселитися в її духовний світ»²³. Думайте про дитину справедливо — і конфліктів не буде. Чим менше конфліктів, тим глибше входить у духовне життя колективу взаємне довір'я, тим яскравіше виражається, розкривається особистість. Уміння уникнути конфлікту — одна з рис, які самою суттю своєю становлять педагогічну мудрість учителя. Запобігаючи конфліктові, педагог не тільки зберігає, а й творить виховну силу колективу.

Це було в III класі. Пояснюю біля дошки правило, всі слухають, записують приклади. Пише нібито й Дмитрик, але серце мое тривожиться за цього хлопчика. У п'ого очі, немов живі намистинки, чимось він зараз зайнятий за свою партою, щось не до граматики йому. Підходжу тихесенько до хлопчика й бачу: перед ним напіввідкрита сірникова коробка, в ній щось ворушиться, а Дмитрик весь там, у коробочці, там його очі й думки. Придивляюся: в коробці жук якийсь незвичайний, з одним рогом, мов пилкою, ріже він і ніяк не може перерізати дверцята своєї в'язниці. Можна, звичайно, розгніватись, викинути у вікно й жука, й коробочку, можна дозвести Дмитрика до сліз і каяття (а себе — до нервового тремтіння), та що з цього? Справа не тільки в тому, що час буде витрачено марно. Жук стане розвагою для всього класу, діти заздритимуть Дмитрикові й посмі-

юватимуться над моїм гнівом. Мені не дає спокою думка: що робиться в твоїй душі, дитино? Чому ти не зміг примусити себе відкласти жука на півгодини й зрозуміти граматичне правило? Беру коробочку, закриваю її, ховаю в кишенню, кладу руку на голівку Дмитрика, ще раз пояснюю правило, хлопчик пише; бачу — він добре розуміє все, що пояснювалося раніше (бувають такі діти): пильно дивиться на однорогого жука, милується ним, і все-таки щось лишається в дитячій пам'яті.

Після уроку Дмитрик підходить до мене, мовить, схиливши голову. Чорні намистинки очей ледве блищають, сховані під довгими віями. Але він не може сковати, що в очах трають бісики. Віддаю хлопчикові жука й прошу розповісти: де він знайшов таку дивну істоту, що він далі думає робити з жуком? Дмитрик охоче розповідає, в очах у нього горять вогники допитливості, він тягне мене за руку до кущів, де, за його словами, такі жуки вилазять із землі й літають раз на три роки. Разом з Дмитриком ми кладемо жука в гущавину, і він швидко ховається.

У розповідях про такі речі чуєш, звичайно, прозорий натяк вихователя на те, як з вершин своєї педагогічної мудрості він спускається, побажливо знижується до прозаїчного світу дитячих інтересів, дозволяючи собі бути добрим до дитини. Діти не терплять цієї побажливості. Справжнє виховання не там, де педагог з вершин спускається на землю, а там, де він піднімається до тонких істин світу дитинства. Піднятися, а не спуститись. Не сюсюкати з дитиною, не підстроюватись під дитячу обмеженість інтересів (немає цієї обмеженості, якщо ми самі не обмежуємо світогляду дитини!), а бути мудрим наставником — володіти мудрою владою, все розуміти, бачити дитину в тісному духовному зв'язку з іншими дітьми.

Мудрість влади педагога над дитиною — це велика творчість, глибоке сердечне проникнення в світ дитячих думок і почуттів, вміння розуміти мову дитинства, зберегти в собі чисту краплину дитинства, не стати на одну дошку з дитиною за рівнем її розвитку. Коли я бачу, як учитель — доросла людина, батько дітей — привів п'ятикласника в учительську й допитує: «Чому ти робиш з паперу літака й пускаєш його в класі?», або,

відібравши м'яча, кричить, первус, — мені здається, що вчитель раптом включився в дитячу гру, але не розуміє, що це гра, і вважає її правила чимсь дуже серйозним.

Буває, вчитель розраховує на те, що, привівши невиправного пустуна в учительську, поставивши його біля дошки або демонстративно записавши в щоденник виклик батьків, він цим самим попереджає колектив, примушує інших подумати: «Не треба поводитися так, як Мишко... бо й мені те буде». Насправді відбувається зовсім не те. Колектив співчуває тому, на кого обрушився гнів учителя. Чим зрозуміліше кожному членові колективу, що й зі мною може статись така біда, тим глибше співпереживання з тим, хто терпить біду. Не робіть з дитячих пустощів біди, не тренуйте дитячих почуттів на співпереживанні горя, якого, по суті, не було б, коли б ви самі його не створили.

Дуже важливо мати на увазі й іншу сторону цих тонких ситуацій. Від маленьких пустощів вихованець може перейти до осудливих вчинків значно серйозніших. Якщо діти співчувають тому, хто попався на пустощах, співчuvатимуть вони й тому, хто не зміг утаїти серйознішого осудливого вчинку. А де розбещує колектив, утверджує викривлені уявлення про дружбу, товариськість. Це дуже небезпечно, коли з малих років почуття товариськості формується на прагненні приховати осудливий вчинок товариша. Щоб це прагнення не виникало й не розвивалось, не робіть з мухи слона, не стріляйте з гармати по горобцях. Гуркіт гармати робить ваших солдатів не сміливими й безстрашними, а боязкими — саме тому, що стрілянина з гармат ні до чого.

Мудрість влади педагога над особистістю й колективом передбачає глибоке відчування серцем і розуміння того, що дитина весь час перебуває в стані самопізнання, самоутвердження, самовиховання. Їй хочеться в чомусь показати себе, насамперед утвердити свою волю, розум, винахідливість, кмітливість. Людина, яка з вашою допомогою пізнає світ і намагається взаємодіяти з ним, поступово стає особистістю. І в цьому нелегкому ставленні влада педагога має бути особливо обережною. Воля старшого інколи може перетворитися в свавілля й в розправу над людиною. Самоутверджуючись, діти нерідко допускають вчинки, в яких, зда-

ється на перший погляд, вже не просто помилка (як у Сашка з олівцями), а зазіхання на принципи соціалістичного співжиття. Дуже важливо зрозуміти, як у цих вчинках здорові, животворні джерела активності зливаються з дитячою нерозсудливістю, незрілістю.

Кілька років тому в одному селі сталося таке. На подвір'ї колгоспу стояла автомашини, що вийшла з ладу. З машини зникли акумулятор і все електрообладнання. Машину списали. А тим часом троє п'ятикласників знайшли в кущах бліндаж весняного часу. Він дивом зберігся: сухі стіни, обкладені дерев'яними колодами, стіл, пічка, навіть телефон і кілька карабінів з великим запасом патронів. Хлопці перенесли в бліндаж зняті з автомашини електрообладнання, включили лампочки, відремонтували двері, повісили знайдені десь топографічні карти, розвели вогонь у пічці. Осінніми вечорами вони читали тут книжки про партизанів, придумали цікаву гру. Їм удалося навіть налагодити телефонний зв'язок з «передовою» — місцем, де билися радянські солдати й офіцери з фашистами під час визволення села.

І раптом грі прийшов кінець. Хтось із дорослих помітив димок, і таємниця була розкрита. Пішли чутки: знайшлись винуватці розmontування автомашини (яку вже давно здали в металевий лом.) Дехто з дорослих назвав дітей розкрадачами. Їх привели в контору й примусили написати «візнання». Почали погрожувати судом. Тільки втручання педагогів зняло ці занадто суворі обвинувачення. В цій історії не було нічого, крім романтичного захоплення геройчним. Діти виявили витримку й дисциплінованість. Навіть стріляючи з карабіна, вони спочатку вивчили настанову про підготовку зброї до стрільби, про те, як зброю чистити й зберігати. З великими зусиллями, доляючи страх дорослих перед уявними небезпеками, вчителям вдалося зберегти всю матеріальну обстановку гри, за винятком зброї.

А можна було, як радив дехто з дорослих, «покінчити з нерозумною витівкою», заборонити, ліквідувати, попередити. Що означало б це для духовного світу дітей, для їх взаємовідносин з дорослими. По-перше, публічне приниження. Хлопчики були б висміяні шкільним колективом, а несправедливе висміювання —

одна з найпекучіших образ для дитинства. По-друге, було б розтоптане дитяче прагнення до самостійності, активності. Були б зламані дитяча воля, дитячий дух, а це чи не найстрашніша з усіх моральних травм, які можна завдати дитині. По-третє, на дорослих діти дивилися б як на своїх ворогів. До недоброзичливців своїх діти зарахували б і вчителів. Якби педагоги допустили несправедливу розправу над дітьми, їх позиція непримирення викликала б дитячий гнів — не тільки цих трьох п'ятикласників, а й усього шкільного колективу. Надія на захист з боку педагогів була б розтоптана. Бути байдужими, «нейтральними» в нелегкі для дитини хвилини, коли вона потребує захисту, — означає самому наступити на горло своєї влади — влади педагога. Діти ненавидять учителя за його «нейтралітет» в таких випадках. Коли дитину звинувачують і судять, педагог має бути тільки захисником і оборонцем її. В іншій ролі його уявити неможливо.

Не зламати, а підняти, підтримати, не знеособити духовні сили дитини, а утвердити почуття її гідності — тільки так треба використовувати свою владу над дитиною. Якщо дитина робить щось не так, як вогню, бійтесь сильних, вольових засобів впливу на неї. «Сильні» засоби свідчать про ваше безсилля. Не допускайте, щоб у вашу лабораторію гуманізму ввірвався стук кулака по столу й окрик. Хай не приваблює вас перспектива побачити рухливого, сміливого, невгамового пустуну згаслим і приголомшеним, із сумними очима, зігнутим і нещасним. Погана це перспектива! Як найвищу цінність бережіть гордість, недоторканність особистої честі дитини. Пам'ятайте, що пустун, в якого про все є власна думка, на все свій погляд, — то ваше щастя; а безвільний, як тінь, вихованець, у якого власні думки вибиті з голови вашими сильними засобами впливу, який безмовно в усьому підкоряється вам, — то нещастя ваше. Знайте, що невтримний пустун і розбішака в потрібну хвилину виявить себе доброю, сердечною людиною, а безвільний, той, хто безмовно підкоряється, часто буває байдужим, нерідко жорстоким, готовим переступити через біду близького в ім'я власного благополуччя. Сильні і вольові засоби впливу, засоби, що ламають волю дитини, роблять її безсердечною. Ось історія, що трапилася недавно в одній школі.

В Ольги Іванівни, класного керівника V-Д класу, на уроках завжди абсолютна тиша. Всім, хто буває у неї на заняттях, ця тиша здається неприємною, якоюсь зловісною. Тридцять троє хлопчиків і дівчаток сидять, склавши руки на партах, не ворушаться, дивляться на вчительку. Один тільки Мишко К., тридцять четвертий вихованець,— горе їй кара Ольги Іванівни (так вона говорить про хлопчика). Ні хвилини не посидить він тихо — крутиться, сміється. Часто ставить його Ольга Іванівна в куток, а інколи й з класу виряджав... Одного разу прийшов до Ольги Іванівни на урок директор школи й сказав: у V-Б класі мало учнів, а у вас — дуже тісно. Переведемо з вашого класу чоловік п'ять. Хто хоче перейти — на перерві заберіть книги й сядьте в V-Б... Дзвоник на перерву. Коли Ольга Іванівна сказала: «До побачення!», тридцять троє хлопчиків і дівчаток зірвались з місця, взяли портфелі й сумки й побігли в сусідній клас. Вражена Ольга Іванівна не вірила своїм очам. У класі залишився Мишко. Поблідла, вбита горем Ольга Іванівна підійшла до хлопчика й запитала: «А ти, Мишко, чому не пішов?»— «Мені жалко вас...»— відповів хлопчик. З його очей капали слізози...

Не звинувачуйте мене, шановні читачі, в тому, що я цією історією заохочую потурання дитячій недисциплінованості. В класі потрібні порядок і тиша, але дотрагатись їх треба не так, як це робила Ольга Іванівна.

У моїй пам'яті — доля маленького чорноокого Тимка. Вже в перший рік його навчання в школі відкрився тонкий, чутливий духовний світ цієї дитини. Тимко жив у світі казки; це був рідний, дорогий для нього світ, населений добрими і злими істотами. На перерві й перед уроками хлопчик, бувало, збирав біля себе таких, як і сам, малюків, і ця група жила якийсь час у казковому світі. Бувало інколи й таке: на перерві Тимко ні встигав закінчити казку, і якусь частину уроку хлопчики й дівчатка, що сиділи біля нього, слухали його інші. Де вже тут було до уроку...

Вчителька була, на жаль, далека від того світу, в якому жив Тимко. Дитячому захояленню, справжньому талантові, яким би тільки радіти, вона оголосила війну. Намагалась заборонити Тимкові збирати на перерві малюків — запізнюються на урок. Із забо-

рони нічого не вийшло. Діти знаходили таємничі куточки, про які вчителька не могла й подумати. Одного разу, коли, захоплені Тимковою казкою, кілька хлопчиків і дівчаток прийшли в клас аж під кінець уроку, вчителька заборонила Тимкові два дні приходити до школи. («Посидь трохи дома, може, відвикнеш від своєї компанії...»). Хлопчик озлобився. Залишившись дома, він пас корову. До нього прийшли двоє першокласників (а Тимко вже вчився в ІІ). Вони похвалилися сопілками, хоча й не вміли ще добре грати. Тимко сказав: «Давайте сопілки, я навчу вас грати». Довірливі малюки віддали свої сопілки, і тут сталося дивне: Тимко кинув сопілки у вогнище.

Важко було уявити, що такий добрий, люблячий хлопчик міг таке зробити. Що ж сталося, що скоїлося в дитячому серці? Сильні засоби впливу, до яких часто вдавалася вчителька, по краплині наморожували в серці Тимка лід жорстокості. Приниження гідності отруювало серце хлопчика. Виникло озлоблення до людей — до вчительки, до товаришів. Маленькі камінці несправедливості часто обростають брилами гніву, образи, відчаю. Дитячий гнів, народжений несправедливістю, річ небезпечна. В стані такого гніву дитина готова вчинити зло навіть тому, хто не має ніякого відношення до її біди.

Тимка перевели до паралельного класу, а вчительці відкрили очі, допомогли їй зрозуміти зло, яке вона пробудила в душі дитини. Треба було докласти багато зусиль, щоб у дитяче серце повернулася любов до людини.

Від педагога залежить, чим стане серце дитини — ніжною квіткою чи засушеною корою. Заповітна мрія кожного мислячого педагога — щоб серце вихованця було чутливим до кожного слова вихователя, щоб дитяча душа відгукувалась, мов ніжна струна, на тонку музику його душі. Вершину мудрості своєї влади над дитячою душою я бачу в тому, щоб дитина розуміла мене з півслова, щоб між рядками моїх слів читала мій виховний ідеал, щоб у найтонких відтінках моого голосу відчувала радість і сум, одухотвореність і тривогу, схвалення та образу, щоб у спалахах і згасанні вогників у моїх очах бачила тонкі рухи моєї думки. То не мудрість і не майстерність, якщо вихователеві дово-

диться тричі повторювати слова, щоразу підвищуючи голос, і, закінчивши на високій ноті, стукнути по столу. Це не влада, а безсилля, яким нерідко породжується свавілля.

Я йду сьогодні до класу з важкими душевними переживаннями. Хоч би як хотів приховати біль душі, очі видають мене. І ні про яку мудрість моєї влади над дітьми не може бути й мови, якщо діти не побачать болю в моїх очах, якщо через очі не заглянуть у моє серце. Я ні слова не говорю дітям про те, що мені нелегко, не прошу їх посидіти сьогодні тихенько, та вони вже зрозуміли це, в класі тиша, зосередженість,— це і є справжня влада над дитячою душою. З першого дня перебування дитини в школі я прагну берегти її розвивати сердечну м'якість, тонкість почуттів. Від того, наскільки тонкими, тактовними, ніжними, чутливими до навколошнього світу будуть почуття дитини, залежить моя влада над нею. Адже влада ця — не оклик і не покарання (на жаль, дехто з учителів уявляє, що влада педагога — це якесь додаткове право на покарання вихованців). Моя влада над дитиною — це здатність дитини реагувати на моє слово, яке може бути теплим і ніжним, ласкавим і тривожним, строгим і вимогливим,— і завжди мусить бути правдивим і доброзичливим. І чим ніжніші, тонші дитячі почуття, чим чутливіше відгукується дитяче серце на правду, красу, людяність, тим сильніше, могутніше мое слово, що виражає владу над дитиною. Я твердо вірю в те, що виховати дитину можна насамперед ласкою, добром.

Щоб звичайне людське слово мало владу над дитиною, треба розвинути тонкість дитячих почуттів. Це той порох, який жде маленького вогника мудрої влади педагога. Немає цього пороху — не допоможе не тільки що вогник, а й смолоскип. Одно з найважливіших виховних правил полягає в тому, щоб учити дітей уловлювати серцем найтонші відтінки людського духу, відгукуватися серцем на думки, переживання. Вже в дитинстві вихованець наш має збагнути красу людської душі, велич і благородство людської відданості високим ідеалам, вірність обов'язку перед Бітчиною, рідними людьми — батьком, матір'ю. Немає більшої сили, здатної вплинути на дитячу душу, ніж захоплення людиною, подив перед моральною красою і величчю.

Здійснюючи владу над світом дитячих думок, почуттів, переживань, не можна ні на хвилину забувати про те, що в кожній дитині є добра воля, добре наміри. Ніякого крику, ніяких погроз, ніяких намагань вжалити дитяче серце. Не можна перетворювати дитяче серце в лякливу пташку, що забилася в куток клітки й жде розправи. Моя влада над дитиною тією мірою виправдана і тією мірою мудра, в якій я звертаюсь до добрих і діяльних сил її розуму й серця. Серце, чутливе до добра, ласки, справедливості, доброзичливості, не потребує не те що крику, а й підвищення голосу. Взаємні повага і згода, доброзичливість, сердечність, дружелюбність — ось те моральне багатство, яким треба дорожити й на якому будувати наші відносини. Мудрість влади педагога полягає в тому, щоб моя воля стала бажанням дитини. Гармонія волі вихователя й бажань вихованців — найпотрібніша й найскладніша гармонія духовного життя колективу. В ній виявляються відносини взаємного довір'я, спільногого праґнення вихователя й вихованців до єдиної мети — моральної досконалості, духовного багатства, повноти і щастя життя для блага пароду.

ПРИМІТКИ

ПРИМІТКИ

*

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ВСЕБІЧНО РОЗВИНЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Цей твір В. О. Сухомлинський написав російською мовою у період з жовтня 1969 р. до квітня 1970 р. як доповідь про основні свої наукові публікації для захисту їх за сукупністю на здобуття вченого ступеня доктора педагогічних наук. До тексту праці був доданий список покладених в її основу книг: «Воспитание колективизма у школьников» (1956), «Педагогический коллектив средней школы» (1958), «Воспитание коммунистического отношения к труду» (1959), «Воспитание советского патриотизма у школьников» (1959), «Як ми виховали мужнє покоління» (1960), «Духовный мир школьника» (1961), «Формирование коммунистических убеждений молодого поколения» (1961), «Праця і моральне виховання» (1962), «Нравственный идеал молодого поколения» (1963), «Воспитание личности в советской школе» (1965), «Моральні заповіді дитинства і юності» (1966), «Павловская средняя школа» (1969). Крім того, до списку були включені такі публікації педагога: «Воспитание коммунистического отношения к труду и общественной собственности» (9-й розділ навчального посібника «Основы коммунистического воспитания», 1962), «Методика виховання шкільного колективу» (журнал «Радянська школа», 1969, №№ 3, 9, 12). Використав В. О. Сухомлинський і деякі інші, написані раніше, праці, в тому числі й неопубліковані. Однак автор не обмежився тут відтворенням і узагальненням (у плані теми доповіді) основного змісту своїх творів, а пішов далі: поставив водночас ряд нових питань теорії та практики комуністичного виховання і дав на них розгорнуті відповіді.

Друкується за автографом (з незначними скороченнями та редакційними правками). Переклад здійснив В. В. Жайворонок.

¹ У статті Ф. Енгельса «Стара передмова до «Анти-Дюрінга». Про діалектику» (1878) сказано: «... в різноманітних формах грецької філософії вже в зародку, в процесі виникнення, майже всі пізніші типи світоглядів. Через це і теоретичне природознавство, якщо воно хоче простежити історію виникнення і розвитку своїх теперішніх загальних положень, змушене повертатись до греків» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 20 К., Політвидав України, 1965, стор. 347). — 64*.

* Тут і далі виділені курсивом цифри наприкінці приміток означають відповідні номери сторінок цього тому. — Ред.

- ² Ф. Енгельс, указуючи в «Діалектиці природи» на різnobічний характер творчої праці видатних діячів епохи Відродження (Леонардо да Вінчі, Альбрехта Дюрера та ін.), підкреслював: «Герої того часу не стали ще рабами поділу праці, вплив якого, обмежуючий, однобічно діючий ми так часто спостерігаємо в іхніх наступників» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 20. К., Політвидав України, 1965, стор. 326).—66.
- ³ А. В. Луначарський у своїй доповіді «Виховні завдання радянської школи», прочитаній у 1928 р. на нараді викладачів сусільствознавства, сказав: «Ми хочемо виховати людину, яка була б колективістом нашого часу, яка жила б громадським життям набагато більше, ніж особистими інтересами. Новий громадянин має бути сповнений пафосу політично-економічних відносин соціалістичного будівництва, ними жити, іх любити, в них бачити мету й зміст свого життя... Водночас ми аж шляк не прагнемо до стадності, до розчинення особистості, до стирання оригінальності. Аніскільки! Нам потрібно, щоб на колективній основі особливості людини набули повного розвитку — це запорука широкого розподілу праці в сусільстві. Тільки різноманітне в своїх окремих людських особистостях суспільство, що складається з яскраво виражених індивідуумів, становить справді культурне, багате суспільство» (А. В. Луначарський о народному образуванні. М., Ізд-во АПН РСФСР, 1958, стр. 445).—77.
- ⁴ К. Маркс у листі від 21 січня 1871 р. до відомого діяча німецького та американського робітничого руху, члена Інтернаціоналу Зігфріда Мейєра писав: «Ідейний рух, який відбувається тепер у Росії, свідчить про те, що глибоко в низах підімається заворушення. Уми завжди зв'язані невидимими нитками з тілом народу» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 33. К., Політвидав України, 1967, стор. 140).—91.
- ⁵ Див.: М. Горький. История русской литературы (Архив А. М. Горького). Том. I., М., «Художественная литература», 1939, стр. 1.—97.
- ⁶ Автор має на увазі такі слова Ф. Енгельса в одному з його листів до Ед. Бернштейна (1884): «Фраза про те, що матеріалізм, як і ідеалізм, обидва односторонні і що вони мають бути з'єднані в якусь найвищу єдність, стара, як світ, і не повинна тебе застмучувати. А те, що атеїзм виражає тільки заперечення,— це ми самі говорили ще 40 років тому, не погоджуючись з філософами, але при цьому додавали, що атеїзм, як голе заперечення релігії, що посилається завжди на релігію, сам по собі без неї нічого не становить і через те сам ще є релігією» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 36. К., Політвидав України, 1968, стор. 151).—103.
- ⁷ М. О. Добролюбов у статті «Про значення авторитету у вихованні» (1857) твердив: «Вміння поводитися з дітьми не можна

передати дидактично; можна тільки вказати підвалини, на яких воно може ґрунтуватися, і мету, до якої треба прагнути. І ми думасмо,— головне, що повинен мати на увазі вихователь,— це шовага до людської природи в дитині, забезпечення їй вільного, нормального розвитку, прагнення прищепити їй насамперед і найбільше — правильні поняття про речі, житі і тверді переконання, — заставити її діяти свідомо, з поваги до добра і правди, а не з страху і не з корисливих мотивів заслужити похвалу і нагороду» (М. О. Добролюбов. Вибрані педагогічні твори. К., «Радянська школа», 1950, стор. 47). — 109.

⁸ С. Г. Лазо в 1915 році писав у листі до одного із своїх братів: «... коли в людині з'являються усвідомлені переконання, по-мітне місце тут посідають книжки, але не вони створюють переконання. Переконання — щось важливіше, значніше — я не кажу важче, — ніж знання. Вони, їй тільки вони, роблять нашу особистість самобутньою й цілісною. Переконання з'являються як складний результат читання та взаємодії з на-вколишнім життям. Переконання треба вистраждати, треба перевірити їхню життєздатність, треба обтерти іх об чужі переконання» (Сергей Лазо. Дневники и письма. Владивосток. Приморское книжное изд-во, 1959, стр. 94). — 117.

⁹ Про неминучість перемоги правди Юліус Фучик писав у «Слові перед стратою»: «... віра не повинна живитися брехнею — лише правдою, ясним розумінням перемоги, прихід якої неминучий. Але це закладено і в тобі: бо справді надходять вирішальні дні. Треба виграти час, бо лише час допоможе тобі переступити межу між життям, яке ти не хочеш віддати, і смертю, що тобі загрожує» (Юліус Фучик. Слово перед стратою. К., «Радянська Україна», 1948, стор. 51). — 118.

¹⁰ «Етична хрестоматія», про яку тут ідеться, являє собою п'ятитомний машинописний збірник оповідань та казок В. О. Сухомлинського (українською й російською мовами), призначений для виховної роботи з школярами різного віку. Точна назва цього збірника — «Хрестоматія з етики для читання учням Павліської середньої школи». Зберігається вона в меморіально-педагогічному музеї В. О. Сухомлинського при Павліській середній школі. Частину творів, що ввійшли до хрестоматії, було опубліковано протягом останнього десятиріччя в журналах «Дошкольное воспитание» (розд. «Детям»), «Мурзилка», «Малютка», «Барвінок», в газеті «Юный ленинець» та білоруською мовою — в журналі «Вяселка» і спеціальній збірці: «Васіль Сухомлинський. Блакітні жураулі», Мінськ, «Народная асвета», 1971. — 123.

¹¹ «Хрестоматія моральних цінностей людства» — умовна назва вібраних і систематизованих В. О. Сухомлинським численних матеріалів з преси — головним чином, вирізок з газет

і передрукованих на машинці уривків з книжок і журналів, які яскраво відображають ідейну стійкість, непримиренність до ворогів народу, патріотизм, інтернаціоналізм, колективізм, гуманізм, мужність, відвагу й інші високі морально-політичні та морально-психологічні якості передових людей минулого й сучасності. Ці матеріали розподілені тематично по окремих теках. Їх так само, як і «Етичну хрестоматію» В. О. Сухомлинський широко використовував для проведення з учнями бесід і читань на політичній етичній темі.— 123.

¹² Тут вільно цитується таке місце з роману Л. Леонова «Російський ліс»: «Самі очі Полині відповіли: о, якби ій тільки й судилося в житті зупинити тілом кулю, що летить у бік батьківщини, то й для цього варто було народжуватися на світ!» («Леонід Леонов. «Російський ліс». К., Вид-во художньої літератури», 1956, стор. 449).— 150.

¹³ Див. книжку В. О. Сухомлинського «Моральні заповіді дитинства і юності» (1966) та вміщено в 2-му томі цього видання працю «Як виховати справжню людину» (1975).— 157.

¹⁴ В «Економічно-філософських рукописах 1844 року» К. Маркс, характеризуючи комуністичне суспільство й підкреслюючи, зокрема, що комунізм збігається з гуманізмом, зазначав: «Ми бачимо, як на місце політико-економічного багатства і по-літико-економічної владиності стає багата людина і багата людська потреба. Багата людина — це в той же час людина, яка терпить нужду в усій повноті людських проявів життя, людина, в якій ії власне втілення виступає як внутрішня необхідність, як нужда. Не тільки багатство людини, але й бідність її набирає при соціалізмі в однаковій мірі людського і тому суспільного значення. Вона є пасивний зв'язок, який примушує людину відчувати потребу в тому величезному багатстві, яким є інша людина» (К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., Видавництво політичної літератури України, 1973, стор. 554).— 161.

¹⁵ Автор має на увазі програму з трудового навчання для середніх загальноосвітніх шкіл УРСР, що діяла до 1970 р. — 172.

¹⁶ Про викликання «духів минулого» К. Маркс у праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1851—1852) писав: «Люди самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як ім спаде на думку, при обставинах, що іх не самі вони вибрали, а що безпосередньо вже є, дані ім і перейшли від минулого. Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих. І якраз тоді, коли люди нібито тільки тим і зайняті, що перероблюють себе та навколоїшній світ і створюють щось ще небувале, якраз в такі епохи революційних криз вони боязно вдаються до заклинань, викликаючи собі на допомогу духів минулого, запозичаючи у них імена, бойові лозунги, костюми, щоб у цьому, освяченому давниною вбранні, цією запозиченою мовою розігрувати нову сцену всесвітньої історії»

(К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 8. К., Політвидав України, 1961, стор. 113).— 181.

¹⁷ Див. П. К. Анохин. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. М., «Медицина», 1968, стр. 5—10.— 182.

¹⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. I. К., Політвидав України, 1968, стор. 345.— 186.

¹⁹ Критичні відгуки про книжку Ю. Рюрикова «Три влечения. Любовь, ее вчера, сегодня и завтра» (М., «Искусство», 1968) були опубліковані в журналі «Октябрь», 1969 р.: № 4 — В. Чертков. Парадоксы любви и ненаучная фантастика; № 11 — Ю. Ідашкін. «Нейе цюрихер цайтунг» и проблемы любви.— 190.

²⁰ А. В. Луначарський на I Всеросійському з'їзді в справі освіти (1918) говорив: «Нам важливо, щоб педагог був найуніверсальнішою і найпрекраснішою людиною в державі, тому що він повинен зробити із себе джерело радісного переродження для маленьких людей, які живуть у процесі поступового розвитку своїх сил... Педагог має втілювати в собі людський ідеал». Пізніше, в доповіді на I Всеосоюзному учительському з'їзді (1925) «Завдання освіти в системі радянського будівництва» А. В. Луначарський підкреслював, що радянський педагог має «з кожним днем ставати світлішим, чистішим, комуністично моральнішим» і «підходити до того типу..., який він втілить у своїх вихованцях» (А. В. Луначарський о народном образовании. М., Изд-во АПН РСФСР, 1958, стр. 42, 292).— 199.

ДУХОВНИЙ СВІТ ШКОЛЯРА

Монографію «Духовний світ школяра» В. О. Сухомлипський написав російською мовою в 1959—1960 рр. Опублікована монографія Учбово педагогічним видавництвом Міністерства освіти РРФСР в 1961 р. Деякі ідеї і положення цієї роботи були відображені частково в окремих журнальних і газетних статтях автора наприкінці 50-х років.

Друкується за текстом вазначеного видання. Переклад здійснив Д. О. Мищенко.

¹ К. Маркс у праці «До критики гегелівської філософії права» (1843—1844) писав: «Зброя критики не може, звичайно, замінити критики зброєю, матеріальна сила повинна бути розбита матеріальною ж силою; але й теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. I, К., Держполтвидав УРСР, 1958, стор. 391).— 214.

² Див.: Микола Острівський. Твори. К., «Молодь», 1949, стор. 114.— 216.

- ³ Див.: А. С. Макаренко. Твори. Т. 5, К., «Радянська школа», 1954, стор. 154—164.— 229.
- ⁴ Головне в релігійній ідеології як фантастичному відображені в свідомості людей зовнішніх, земних сил, що набувають форми неземних, є вірування, пов'язані з емоційним ставленням до надприродного, фантастичного. Проте суть цієї ідеології не зводиться до тези: «Мислiti грiшно, вiруй у те, що ти почуvasш», оскільки релігія, крім специфічних для неї, потворних і хворобливих почуттів та переживань, включає в себе й певні — перекрученні — уявлення, поняття, ідеї про надприродне та поведінку, що їм відповідає.— 271.
- ⁵ Викладання логіки та психології в середніх загальноосвітніх школах було запроваджено (згідно з постановою ЦК ВКП (б), опублікованою 4. XII. 1946 р.) з 1947—1948 навчального року, але в період повсюдного здійснення виробничого навчання в старших класах школи (кінець 50-х — початок 60-х років) ці предмети були вилучені з навчальних планів. Нині психологія і логіка вивчаються в окремих школах у порядку факультативних занять. Однак у пресі знову іноді лунають голоси про доцільність запровадження в старших класах загальноосвітніх шкіл систематичних курсів логіки та психології.— 362.
- ⁶ З 1963 р. учням, що успішно закінчили середню загальноосвітню школу видаються, замість атестатів зрілості, атестати про середню освіту.— 366.

МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ КОЛЕКТИВУ

Книгу «Методика виховання колективу» В. О. Сухомлинський написав в останні два роки свого життя. Варіанти кількох її розділів (про основні засади організації і виховання колективу учнів, ідейно-громадянську основу колективу, педагогічний колектив і колектив вихованців, роль учителя в духовному житті учнівського колективу і кожного окремого школяра) були опубліковані в 1969 р. на сторінках журналу «Радянська школа».

У цілому «Методика виховання колективу» випущена в світ видавництвом «Радянська школа» вже після смерті автора — в 1971 році. Друкується за текстом цього видання.

- ¹ Думку про те, що прагнення задоволити нездорові, протиprirodni й безглазді бажання занапащає людину, завдає їй тільки нещастя, обстоював, зокрема, давньогрецький філософ-матеріаліст Епікур. По суті, цю саму думку, але вже за нового часу, розвивав у плані педагогічному Ж. Ж. Руссо, який у творі «Еміль, або про виховання» (1762) писав: «Чи знасте ви найвирогідніший спосіб зробити вашу дитину нещасною?

Це — привчити її не знати пі в чому відмови» (Ж.—Ж. Русо. Эмиль, или о воспитании. М., 1896, стр. 81).— 410.

- ² А. С. Макаренко настійно підкреслював, що виховання має розпочинатися «з першого року», «з перших днів» життя дитини й твердив, що «головні основи виховання закладаються до п'яти років» (А. С. Макаренко Твори. Т. 4. К., «Радянська школа», 1954, стор. 435, 441, 450). Але вислів про матір, яка з вихованням свого сина «зашвидлася на півроку» В. О. Сухомлинський використав, очевидно, з літературних джерел про А. С. Макаренка, в яких цей вислів іноді наводиться.— 449.
- ³ Див. примітку 10 до праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості»— 451.
- ⁴ Автор має на увазі такі слова К. Маркса в праці 1835 року «Роздуми юнака при виборі професії» «Історія визнає тих людей великими, які, працюючи для загальної мети, самі ставали благороднішими, досвід вихваляє як найщасливішого того, хто принес щастя найбільшій кількості людей» (К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., Політидає України, 1973, стор. 5).— 454.
- ⁵ Слова А. де Сент-Екзюпері «єдина справжня розкіш — це розкіш людського спілкування» наведені буквально в книжці Марселя Мажо «Сент-Екзюпері» (М., «Молодая гвардия», 1963) як епіграф. Близьким до них за своїм змістом є й такий вислів Сент-Екзюпері у творі «Планета людей». «... нічого немає в світі дорожчого від уз, що єднають людину з людиною» (А. де Сент-Экзюпери. Сочинения. М., «Художественная литература», 1964, стр. 190).— 455.
- ⁶ У книжці С. Т. Коненкова «Слово до молодих» сказано: «Все більше й більше людина усвідомлює себе будівником і творцем. Неосяжний простір справ людських! Ми славимо вільну працю. Мозок і руки — іх єдність завжди створювала чудеса. Немає праці без умілих рук, без волі й кінцевої мети. Життя — є діяння!» (С. Т. Коненков. Слово к молодым. М., «Молодая гвардия», 1958, стр. 3).— 479.
- ⁷ Цитується рядок з вірша О. С. Пушкіна «Елегія», 1830 р. (О. С. Пушкін. Твори в 4-х томах. Т. I. К., Вид-во художньої літератури, 1953, стор. 461).— 485.
- ⁸ Див. примітку 8 до праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості».— 486.
- ⁹ К. Д. Ушинський у праці «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології», том. 2 (1868—1869) писав так:

«Теоретичне життя розуму утворює розум; але тільки практичне життя серця й волі утворює характер. Цю просту і очевидну істину часто забивають батьки, вихователі і наставники, які думають моральними напущеннями виховати серце й волю дитини. Ці напущення вносять тільки свою частку освіти в розвиток розуму; але вони можуть бути так засвоєні розумом, що анітрохи не вплинуть на серце й волю дитини, в яких можуть утворитися в той же час задатки зовсім протилежні смислу моральних сентенцій» (К. Д. Ушинський. Твори. Т. 5. К., «Радянська школа», 1952, стор. 321).— 494.

¹⁰ Слова Ф. І. Шаляпіна про виховну роль «дрібниць» подані тут у вільному викладі. В автобіографічному творі «Сторінки з моого життя» (1926) Ф. І. Шаляпін писав: «Я розповідаю нібито все про абищиці, про дрібниці, про маленьких людей, але ці дрібниці мали для мене величезне значення. Я на них виховувався. Адже ми всі виховуємося дрібницями. Те, чого вчать нас Шекспіри, Толсті, генії світу, навіть на розум наш неміцно лягає, а дрібниці життя, як пил в оксамит, проникають у серце, часом отруюючи його, а часом облагороджуючи» (Ф. І. Шаляпін. Страницы из моей жизни. К., Вид во образовательного мистецства и музичної литератури, 1958, стор. 121).— 532.

¹¹ В. О. Сухомлинський має на увазі, очевидно, слова Чарлза Діккенса в статті «Повадки вбивць» (1858) про те, що поведінка на суді небезпечних карних злочинців зображувалась в англійській казенній пресі в надзвичайно привабливому світлі — смачувалися самовладання, спокій, холоднокровність, незворушність злочинців. У зв'язку з цим Ч. Діккенс підкresлював: «Ті, хто навює публіці це відчуття невідповідності, тим самим оточують — хай мимоволі — мерзіншого злочинця якимсь героїчним ореолом, що не сприяє благу суспільства» (Чарльз Діккенс. Собрание сочинений в тридцати томах. Т. 28. М., Изд-во художественной литературы, 1962, стр. 307).— 547.

¹² М. Г. Чернишевський у статті «Росіянин на rendez vous» (1858) писав так: «Коли ми входимо у товариство, ми бачимо навколо себе людей у формених і неформених сюртуках або фраках; ці люди мають п'ять з половиною або шість, а деято і більше футів зросту; вони відрошують або бриють волосся на щоках, верхній губі і бороді; і ми вважаємо, що ми бачимо перед собою мужчин. Це — цілковита помилка, оптичний обман, галюцинація, не більше. Не набувши звички до самобутньої участі в громадянських справах, не набувши почуттів громадянина, дитина чоловічої статі, виростаючи, стає істотою чоловічої статі середніх, а потім літніх років, але мужчиною вона не стає або, принаймні, не стає мужчиною благородного характеру...» (М. Г. Чернишевський. Виbrane філософські твори. Т. 2. К., Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 213).— 556.

¹³ Л. М. Толстой, показуючи в оповіданні «Севастополь у грудні місяці» (1855) джерела стійкості, самовідданості, мужності і героїзму оборонців Севастополя в роки Кримської війни, писав: «Заради хреста, заради назви, з погрози не можуть прийняти люди цих жахливих умов. повинна бути інша, висока причина, що спонукає. І ця причина є почуття, яке рідко проявляється*, соромливе у росіяніна, але таке, що лежить у глибині душі кожного,— любов до вітчизни!» (Л. М. Толстой. Севастополь у грудні місяці. К., Держлітвидав України, 1953, стор. 19).— 558.

¹⁴ Див.: А. Бебель. Женщина и социализм. М., Госполитиздат, 1959, стр. 49.— 570

¹⁵ У вірші М. Ю. Лермонтова «Моя душа...» (1831) сказано: «.., я любив усім напруженням душевних сил» (М. Ю. Лермонтов. Собрание сочинений в 4-х томах. Т. I. М., «Правда», 1969, стр. 142).— 570.

¹⁶ У книжці «Знаменитые греки. Жизнеописания выдающихся деятелей древней Греции, составленные по Платону» (М., «Просвещение», 1968) на стор. 23 про це говориться так: «Жінки в Спарті брали участь у змаганнях, в яких могли показати свою мужність і здобути славне ім'я. Ось як відповіла спартанська цариця Горго одній іноземці, коли та дорікала спартанкам за те, що жінки у них правують своїми чоловіками: «Але ж ми й народжуємо чоловіків»,— сказала цариця».— 573.

¹⁷ Див.: С. Л. Рубинштейн. Основы общей психологии. М., Учпедгиз, 1946, стр. 494.— 579.

¹⁸ Див.: И. В. Гете. Родственные натуры. М.—Л., Изд-во художественной литературы, 1952, стр. 141—579.

¹⁹ Януш Корчак писав, власне, не про пізнання серцем світу взагалі, а про осягнення серцем внутрішнього світу людини, зокрема дитини (що видно і з дальших слів В. О. Сухомлинського). Так, у праці «Право дітей на новагу» (1929) Я. Корчак вазначав: «Для порушень і упущеній досить терплячої й дружньої милостивості; злочинним дітям необхідна любов. Їхній гнівний бунт справедливий. Треба забагнути серцем їх образу, завдаву гладенькю несправедливістю і укласти союз з поодиноким затавріваним проступком» (Я. Корчак. Избранные педагогические произведения. М., «Просвещение», 1966, стр. 290).— 580.

* Йдеться про підкреслений зовнішній вияв.— Ред.

- ²⁰ Автор тут має на увазі слова про справді освічених людей, сказані В. І. Леніним у статті «Краще менше, та краще» (1923). Указуючи, що треба зробити, щоб Робсільйонспекція як залізничний поліпшення радянського, соціалістичного апарату стала справді зразковою установою, В. І. Ленін зокрема вказував: «Для цього треба, щоб країні елементи, які є в нашому соціальному ладі, а саме: передові робітники, по-перше, і, по-друге, елементи дійсно освічені, за яких можна ручитися, що вони ні слова не візьмуть на віру, і слово не скажуть проти совісті, — не побоялися признатися ні в якій трудності і не побоялися ніякої боротьби для досягнення серйозно поставленої собі мети» (В. І. Ленін. Повне зібрання творів. Т. 45, стор. 370).— 593.
- ²¹ Ф. М. Достоєвський у «Записках з Мертвого дому» (1861—1862) твердив: «Хто спізнав владу й цілковиту можливість принизити найбільшим приниженням іншу істоту..., той уже несамохіт якось втрачає владу над своїми відчуттями. Тиранство є звичка; воно наділене розвитком, воно розвивається, врешті, у хворобу. Я стою на тому, що найкраща людина може через звичку огрубіти й отупіти до ступеня "віра"» (Ф. М. Достоєвський. Записки з Мертвого дому. К., «Дніпро», 1971, стор. 462).— 616.
- ²² В. О. Сухомлинський має, очевидно, на увазі думку про нездолані прагнення дитини бути «прирученою», висловлене в своєрідній формі Антуаном де Сент-Екзюпері у творі «Маленький принц», де розповідається, зокрема, про розмову лиса з Маленьким принцем про приручення і де принц згадує трояндку, яка, певні, його «приручила» (Антуан де Сент-Экзюпери. Сочинения. М., «Художественная литература», 1964, стр. 488—494).— 618.
- ²³ Див.: Н. И. Пирогов Избранные педагогические сочинения. М., Изд-во АПН РСФСР, 1953, стр. 100.— 629.

*

**ПРОБЛЕМИ
ВИХОВАННЯ
ВСЕБІЧНО
РОЗВИНЕННОЇ
ОСОБИСТОСТІ**

Від редакційної колегії	5
Видатний радянський педагог	7
Вступ	55
Ідея всебічного виховання в її історичному розвитку	62
Теоретичні й практичні проблеми, які висуваються життям у процесі здійснення ідеї всебічного розвитку особистості	72
Розумове виховання і всебічний розвиток особистості	91
Формування комуністичної переконаності, світоглядної стійкості, незламності	106
Виховання комуністичної моральності	119
Виховання любові до соціалістичної Батьківщини, патріотичної вірності, відданості Вітчизні	131
Виховання мужності, непримиренності до ворога, волі до перемоги	150
Виховання колективізму як риси всебічно розвиненої особистості	156
Трудове виховання і всебічний розвиток особистості	166
Естетичне виховання і культура по чуттів	177
Моральне облагороджування почуття кохання і підготовка до шлюбу, батьківства, материнства	184
Піклування про здоров'я молодого покоління, фізичне виховання	192
Особистість учителя, педагогічний колектив і всебічний розвиток вихованців	197
Висновки	202

Передмова	209
Комуністична ідейність людини — основа багатства і повноти її духовного світу	213
Шляхи і методи формування духовного світу школярів	218
Особливості та єдність методів морального виховання	218
<i>Спонукання до активного виявлення думки і морального почуття</i>	225
Зовнішнє середовище — визначальний фактор духовного життя школярів	233
Від дитинства до отроцтва	241
Роль сприймання в духовному розвитку дітей молодшого шкільного віку	241
Думки, інтереси, прагнення молодших школярів	247
Особливості взаємозв'язку мислення і почуттів у дітей молодшого шкільного віку	251
Значення морального почуття в духовному розвитку молодших школярів	255
<i>Почуття колективізму в молодшому шкільному віці</i>	255
<i>Розвиток почуттів молодших школярів на основі передових суспільних поглядів</i>	258
Естетичні почуття молодших школярів	266
Особливості діяльності молодших школярів	273
<i>Елементи творчості в діяльності молодшого школяра</i>	278
Роки отроцтва	282
Значення діяльності колективу в моральному розвитку підлітків	282
<i>Новий етап у розвитку активності — характерна особливість підлітка</i>	282
<i>Зміст і характер діяльності колективу підлітків — важливий фактор розвитку особистості</i>	286
Особливості волі підлітків	300
Пізнавальні інтереси підлітків і формування матеріалістичного світогляду	304
<i>Духовне зростання в процесі пізнання закономірностей природи</i>	305

<i>Значення пізнання суспільного життя в духовному розвитку підлітка</i>	308
<i>Розумова й мовна діяльність підлітків</i>	309
<i>Інтелектуальна активність і формування самосвідомості, самооцінки в підлітків</i>	322
<i>Значення розвитку індивідуальних нахилів в духовному житті підлітків</i>	324
<i>Почуття підлітків</i>	328
<i>Вплив колективу на формування духовного світу підлітків</i>	338
<i>Дружба підлітків</i>	348
 Рання юність	 354
 <i>Загальна характеристика юнаків і дівчат</i>	 354
<i>Вступ у пору фізичної зрілості як фактор духовного життя юнаків і дівчат</i>	354
<i>Суперечливі риси в духовному житті юнаків і дівчат</i>	356
<i>Особливості мислення і мови в юнацькі роки</i>	359
<i>Моральні переконання та ідеали юнаків і дівчат</i>	364
<i>Подвиг — вершина духовного життя</i>	378
<i>Моральні почуття юнаків та дівчат</i>	381
<i>Значення естетичного почуття в моральному житті юнаків та дівчат</i>	388
<i>Прагнення радянської молоді до ідейно-багатого, духовно повноцінного життя</i>	392
<i>Праця як елемент духовного життя юнаків та дівчат</i>	396
 МЕТОДИКА ВИХOVАННЯ КОЛЕКТИВУ	
 Шкільний колектив. Принципи його виховання	 403
 <i>Принципи виховання шкільного колективу</i>	 406
<i>Піклування людини про людину, відповідальність людини за людину — основа організаційної і моральної єдності шкільного колективу</i>	411
<i>Різноманітність відносин між учнями різного віку в шкільному колективі</i>	415
 Ідейно-громадянська основа колективу	 421
 <i>Ідейно-громадянське начало духовного життя колективу й особистості</i>	 421

Спілкування особистості із суспільством — основа формування ідейно-громадянських переконань колективу і кожного його члена	424
Бесіди про громадянськість	428
Формування виховного впливу колективу на особистість	448
Процес соціалізації	448
Спілкування в колективі	455
Емоційне багатство життя колективу	465
Духовне життя колективу й особистості в світі думки	476
Трудове життя колективу як одна з найважливіших передумов формування виховного впливу колективу на особистість	495
Творчість у колективі. Роль казки в колективному житті дітей	507
Радість і доброта, сила і совість у дитячому колективі	521
Виховання ідеальних уявлень про красу поведінки. Формування самооцінки й рівня домагань	539
Чоловіки й жінки в колективі	556
Гумор у духовному житті колективу	577
Особа вчителя, педагогічний колектив і колектив вихованців	588
Роль особи вчителя в духовному житті колективу та особистості	588
Педагогічний колектив і колектив вихованців	604
Мудра влада педагога над особистістю й колективом	613
ПРИМІТКИ	641

**ВАСИЛИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ
СУХОМЛИНСКИЙ
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
ТОМ 1
(на украинском языке)**

Издательство «Радянська школа»
Государственного комитета Совета
Министров Украинской ССР по де-
лам издательств, полиграфии и
книжной торговли

Редактор Ковальчук В.І
Літредактор Сідаш Н.Ф
Художній редактор
Марушинець М.І
Технічний редактор
Головіна Ж.А
Коректори Бобир Л.С., Прожогіна Т.А.

Здано до набору 1. III 1976 р
Підписано до друку 26/VIII 1976 р
Формат 84×108¹/₃₂
Папір друк № 1
Умовн арк 34,44+0,05 вкл
Обл.-видавн арк 35,77+0,05 вкл
Тираж 90000
БФ 13999.

Видавництво «Радянська школа»
Державного комітету Ради Мініст-
рів Української РСР у справах ви-
давництв, поліграфії і книжкової
торгівлі, Київ, вул Юрія Коцю-
бинського, 5 Видавн № 22224 Ці-
на 1 крб 74 коп (в коленкорі),
1 крб 96 коп (в штанелі)

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'-
єднання «Поліграфкнига» Держ-
комвидаву УРСР, Харків, Донець-
Захаржевська, 6/8 Зам № 6 90

Сухомлинський В. О.

C91 Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 1. К., «Рад. школа», 1976. ©
654 с.

90000 пр. I крб.74 коп. (в коленкорі), I крб.96 коп. (в штапелі).

До первого тому входять твори «Проблеми виховання всеобщо розвиненої особистості», «Духовний світ школяра» та «Методика виховання колективу», в яких розв'язуються вузлові теоретичні й практичні проблеми радянської педагогіки.

Держ. респ. б-ка
УРСР ім. КПРС

371+371.01